

Kolozsvár 1000 éve

A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai

Szerkesztette:

Dáné Tibor Kálmán

Egyed Ákos

Sipos Gábor

Wolf Rudolf

Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület

Magyar Közművelődési Egyesület

Kolozsvár 2001

Megjelent a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával

Felelős kiadó: Sipos Gábor

ISBN 973–8231–14–0

TARTALOM

Előszó

Csetri Elek: Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig

Kiss András: Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek

Pozsony Ferenc: Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt

Vekov Károly: A kolozsvári egyháziak humanista törekvései

Kovács András: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században

Kovács Kiss Gyöngy: Adatok a viselet szabályozásáról a XVI–XVII. századi Kolozsváron

Balázs Mihály: 1603. június 9.

Pap Ferenc: A kolozsvári harmincadjegyzék, a város közép- és újabb kori külkereskedelmének elsőrendű forrása

Jeney-Tóth Annamária: Adalékok a céhek és iparosok szerepéhez a XVII. századi Kolozsváron

Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházközség a XVII. században

R. Várkonyi Ágnes: Kolozsvár az erdélyi fejedelemség utolsó évtizedeiben

Bíró Gyöngyi: A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században

Magyari András: Kolozsvár a Rákóczi vezette felkelés idején

Egyed Emese: Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban

Benkő Samu: Kolozsvár polgári intézményeinek kezdetei

D. Tóth Béla: A levéltáros Jakab Elek pályakezdő évei és az első magyar iratkezelési utasítás

Egyed Ákos: Kőváry László – a városépítő polgár

Kötő József: A Bánk bán és Kolozsvár

Pölöskei Ferenc: Kolozsvár a századfordulón

Sas Péter: A római katolikus egyház hatása a város építészetére

Gaal György: Kolozsvár a magyar szépirodalomban

Balogh Ferenc: A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes város-tájképi értékeinek kibontakozása

Benkő András: Kolozsvár magyar kóruskultúrájának kialakulása és fejlődése a XIX. és a XX. század első felében

Dávid Gyula: Miképpen lett Kolozsvár újra Erdély szellemi fővárosa 1918 után?

Csucsuj István: Kolozsvár 1944 őszén

Nagy Mihály Zoltán: Kolozsvár az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás időszakában 1944. október–1945. március

Vincze Gábor: A kolozsvári magyar konzulátus – mint az 1945 utáni magyar–román államközi kapcsolatok egyik neurális kérdése

Pillich László: Kolozsvári Hóstatok – kolozsvári hóstátiak

Wanek Ferenc: Bolyai Tudományegyetem: a földtanoktatás története

Gaal György: Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban

Rövidítésjegyzék

Előszó

A 2000. év millenniumi ünnepségei során az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tudományos ülészeket rendezett *Kolozsvár 1000 éve* címmel. Az élénk érdeklődéssel kísért rendezvényre a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet dísztermében került sor 2000. október 13–14-én. A konferencia megtartását a millenniumi év mellett több tényező is indokolta. Ezek közül néhányat szükségesnek tartunk megemlíteni.

A Kis-Szamos partján három nagy tájegység: a Szilágyság, a Mezőség, az Érchegység találkozási határmezsgyéjén települő Kolozsvár sok évszázad folyamán Erdély vezető városa volt. Kiemelkedő szerepét nemcsak kedvező földrajzi helyzetének köszönhetné, hanem annak is, hogy itt alakult ki az erdélyi magyar művelődési és tudományos élet központja. 1405 óta öngazgatási joggal, saját belső renddel bíró szabad királyi város lett. Hírét-nevét növelte, hogy Mátyás király szülővárosa. A városkép is sokszor kiérdemelte az idelátogatók csodálatát: *Középkori város – korszerű város* című tanulmányában Kós Károly megfejthetetlennek tartja azt a rejtélyt, ahogyan Kolozsvár polgárai az 1241-es tatárjárás után józan műszaki érzékükkel az európai kultúra keleti peremterületén ki tudták alakítani „szinte geometrikusan szabályos, szigorúan logikus, városaink mindenikénél külön alaprajzú tér- és utcahálózati rendszerét, mely módosítás és változtatás nélkül, századokon át teljesíteni tudta funkcionális rendeltetését”. Ez a városépítészeti együttes, természetesen a Szent Mihály-templommal, a központi tér házaival, reneszánsz-maradványaival és gótikus alkotásaival, valamint a későbbi Mátyás szoborral, egyike Kolozsvár legértékesebb történelmi örökségének.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején jelentős céhipari központtá válik, olyan neves ötvösmesterekkel, akik a város „kincses” jelzőjének megalapozói voltak. A reformációnak is sokat köszönhet. Egyházszerveződések központja, az unitárius vallás, iskolák szülőhelye, amelyekből főiskolai szintű kollégiumok nőttek ki, nyomdái által az egyetemes magyar kultúra közismert és megbecsült városaként tartják számon. A XVIII. század végétől az 1848-as forradalomig a történelmi Erdély fővárosa, az országgyűlések, közöttük az uniós országgyűlés, és a politikai élet fóruma. *Kolozsvári polgárnak lenni* évszázadokon át rangot jelentett. Valósággal vonzotta az erdélyi arisztokrata családokat, amelyek építkezéseik révén jelentős mértékben hozzájárultak városképének kialakulásához. A kiegyezés korában korszerű tudományegyetem, tudományos és kulturális intézmények egész sora létesül, az urbanizáció terén is lényeges az előrelépés.

A XX. század azonban megtöri lendületes fejlődését. A trianoni döntéssel a magyarság érdekei nagymértékben háttérbe szorulnak, noha továbbra is a magyar szellemi élet vezérvárosa, ahol jelentős irodalmi alkotások születnek.

A szocializmus, a kommunista diktatúra idején nem csak rossz napok, hanem rossz évek, évtizedek pusztítják a magyar hagyományokat és örökséget, amely pedig minden lakójának európai színvonalú miliőt jelenthetne. Sajnos 1989 után sem javul a helyzet – legalábbis ebből a szempontból nem. Kolozsvár magyar történelmi örökségének tudatos rombolása tovább folyik, állandósul magyar lakóinak menekülése. A még mindig közepes nagyságrendű várossal felérő magyar lakossága szorongva gondol arra, hogy mi lesz, ha Kolozsvár részükre végkép lakhatatlanná válik, s mi lesz ennek a következménye az erdélyi magyarság jövőjére nézve. Mert Kolozsvár szerepe olyan, mint amilyen a Piski-hídé volt 1849-ben Bem tábornok stratégiájában: ha elvész – Erdély is oda lesz.

A millenniumi évben mindezt figyelembe kell venni.

Ezért a felkért előadók arra vállalkoztak, hogy feldolgozzák Kolozsvár történetének egyik vagy másik, általuk fontosnak tartott szegmentumát. Kötetünk a *Kolozsvár 1000 éve* konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazza. Szándékunkban állt tanulmányokat közölni a város legrégebb és legújabb korának történetéből is, de azok sajnos nem készültek el. Reméljük azonban, hogy a kötetünk így is átfogó képet nyújt a város ezer esztendejéről. A kép persze elkerülhetetlenül hézagos; elődeinknek sem sikerült megírni teljes történelmét, pedig kisebb könyvtárnyi kötetet hagytak ránk. A történetkutató mindig a maga korának gyermeke, attól kapta s kapja tárgyválasztásának ösztönző gondolatait. Ez alól kötetünk szerzői sem képeznek kivételt; tanulmányaikból az derül ki, hogy szerzőink milyen értékeket tartanak érdemesnek feltárandóknak és megőrzendőknak. Kiderül az is, hogy féltik a rájuk hagyott örökséget s írásaikkal azok mentését is igyekeznek szolgálni – ami egyébként nem könnyű feladat.

Egyed Ákos

Csetri Elek Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig*

„Nem a hatalom fénye és pompája, hanem a mély szellemi kultúra meleg bensősége tükröződik nemes szépségű emlékein” – Balogh Jolánnak, a kiváló művészettörténésznek Kolozsvárról írott szavai tűnnek elénk.¹ És valóban szellemisége tette fokozatosan Erdély fővárosává Kolozsvárt. Művelődési központúságának, milyenségének meghatározásáért folyik a harc napjainkban is.

Dolgozatunk a város jellege mögött álló emberi, demográfiai fejlődéssel foglalkozik. Népességének a magyar államisággal kezdődő ezeréves alakulását próbáljuk megvilágítani, mikor ez a szellemi felsőbbség már jelentkezett, mint ahogyan gazdasági és politikai tekintetben is mutatkoztak jelei. A feladat nem könnyű, mert a város története korszerű feltárásával és feldolgozásával még adósak historikusaink. Így Kolozsvár népességének megállapításában a régmúlta, a prestatisztikai korra nézve lényegében becslésekre, legjobb esetben átlagszámításokra szorítkozhatunk. Vizsgálódásunk során a város népességszámára, társadalmi berendezkedésére és nemzetiségi összetételére térünk ki.

1. A honfoglaló magyarok kétségtelenül felismerték a hely földrajzi, gazdasági, kereskedelmi, közlekedési és stratégiai adottságait, mikor itt, a Kis-Szamos szűkületében megtelepedtek. Kolozsvár az olyan típusú városok sorába tartozik, amelyek kezdetben a magyar állam királyi várainak fejlődésvonalát követték,² miután elődei a honfoglalás után már jelentkeztek (Zápolya és Pata utcai régészeti leletek, 1213-ban oklevelesen emlegetett királyi vár, *castrum Clus*³). A Kolozsvárt feldúló tatárok 1241-ben „megszámlálhatatlan sokaságú magyart” (*infinita multitudo ungarorum*) gyilkoltak le falai között.⁴

A vész elvonulta után az új vár az egykori római Napoca romjai fölött emelkedett és később, a mai napig közkeletű kifejezéssel *Óvár*nak nevezik. Erős (részben még ma is álló) kőfalai védelmi jellegét bizonyítják. Az új várat alapító István ifjabb király százszokból és magyarokból összeálló vendégeket (*hospes*) telepített a megfogyatkozott lakosság pótlására. A számukra adományozott privilégiumok biztosítékot nyújtottak arra, hogy a vár (*castrum*) és falu (*villa*) összeötvöződő lakossága a vidék mezőgazdasági, kézműves és kereskedelmi központjává emelje a várost.⁵ V. István azonban, királyként, Kolozsvárt a gyulafehérvári

* A jelen munka a szerző két részben megjelent tanulmányának bővített formája (I. *Kolozsvár népessége a középkorban és újkorban*. In: *Magyarország történeti demográfiája. Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 181–185. és *Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784–1995)*. In: *Alkotás a társadalomtudományok határán*. Bp. 1999. 19–32.)

¹ Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Bp. 1935. 43.

² Makkai László: *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron*. Kolozsvári Szemle 1942. 2. sz. 88.; *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 130, 147.; *Kolozsvár*. Összeállította Ștefan Pascu, Pataki József és Vasile Popa. [Kv.] 1957. (A továbbiakban: *Kolozsvár*) 16, 18–19.

³ *Erdély rövid története*. 123–124, 143.

⁴ *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 310.; *Erdély rövid története*. 170.

⁵ Makkai László: *i. m.* 88, 93–98.; Goldenberg, Samuil: *Clujul în sec. XVI*. Buc. 1958. 14–16.

püspökségnek adományozta, lényegében hűbértokká alakította át, ami akadályokat gördített a település önálló fejlődésének útjába.⁶

1316 fordulat a város történetében. Károly Róbert király, azzal érvelve, hogy „szép békében él és marad a város, tele néppel, jólétben bővelkedve” – széles körű kiváltságokat adományoz Kolozsvárnak. *Civitas Kulusvar* önkormányzat, városvezetők szabad választása, jószágok bírhatása, vámmentesség jogát nyeri el és ezzel a szabad királyi városok rangjára emelkedik, ugyanakkor státusa katonai kötelezettséget is ró a városra.⁷

A XIV. század folyamán a gyulafehérvári püspökséggel és a környező nemességgel szemben Kolozsvár polgárságának sikerült nemcsak önállóságát megvédelmeznie, hanem a város határát több közeli falura is kiterjesztenie. Erősödésével kereskedelmi forgalma és kézművesipara is folyton gyarapodott. Népessége többségének létalapját azonban döntően a mezőgazdaság biztosította. Birtokos nemes és polgári rétegeinek függőségében jobbágyok és zsellérek szolgáltak. Előkelői nemcsak jámbor iparúzó és kereskedő polgárok, hanem birtokos katonák. Vezető családjai, a Székely és a Stark famíliák az itáliai városok pártharcaira emlékeztető küzdelmet vívtak egymással. 1366-ban például a kolozsvári polgárok közül néhányan a szomszédos Szucság egyik nemesével viszályba keveredve, sisakosan, páncélban, mint „kopjás katonák” megostromolják a kolozsmonostori apátságot, s odamenekült ellenfelüket kihurcolják és lefejezik.⁸ Polgárosodását jelzi viszont, hogy 1405 után vezetői közt a felbomló királyi várrendszer eladományozott falvainak haszonélvezői, a comesek a város vezetői között már nem fordulnak elő, lakói a katonáskodás alól mentesülnek. 1486-ban aztán a városban lakó nemesek közterhek viselésére kényszerülnek.⁹

A nikápolyi csata után előretörő oszmán hatalom elleni védekezést és a polgárosodást egyaránt szolgálta Zsigmond király 1405. évi dekrétuma, mely lehetővé tette, hogy a város körül bástyákkal megerősödött kőfalak épüljenek. Így született meg az *Újvár*, mely az előbbi *Óvár*ral szemben hétszerte nagyobb területet ölel körül. Várfalai ma is követhetők. A XIV–XV. században alakult ki a történelmi Belváros nagyjából ma is jellemző utcahálózata, központjában Közép-Európa egyik legszebb főterével. A mintegy száz évig épülő Szent Mihály-templom impozáns, gyönyörű gótikus építménye uralja e teret. Építésére és díszítésére adakozóknak már 1349-ban pápai bűnbocsánatot hirdettek. A német sas jelenléte a főkapu fölött amellet szől, hogy befejezése Zsigmond magyar király német-római császárrá koronázása után (1433) következett be. A polgárházak sora jórészt fából épült, de más részük – a fennmaradt portálék és ablakkeretek tanúsága szerint – kőből és téglából. Az egyházi épületek voltak a meghatározóak és maradandóak, így a főtéri plébániatemplom mellett a domonkosok óvári egyháza és kolostora, a Farkas utcai minorita templom és rendház, szintúgy a plébánia oroszláncímeres székháza.¹⁰

Ékesedő külseje mögött egyre növekvő számú népesség húzódott meg. Lakosságszámát azonban nem könnyű megállapítani. Kiindulópontul szolgál viszont a város magyar lakosságának legelső ismert adóösszeírása (*Regestrum Hungarorum de civitate Cluswar*) 1453-ból,

⁶ Makkai László: *i. m.* 98–100.; Goldenberg, Samuil: *i. m.* 16.

⁷ Makkai László: *i. m.* 102–103.; Goldenberg, Samuil: *i. m.* 16.; JakabOkl I. 54.

⁸ Makkai László: *i. m.* 103–104.; JakabOkl I. 96.

⁹ Makkai László: *i. m.* 107–108.

¹⁰ Balogh Jolán: *i. m.* 17–18.; Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a 19. század végéig*. Kv. 1946. 7–9.; *Kolozsvár*. 24–25.; *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Gaal György: *Kolozsvári séták*. Vincze Zoltán bevezetőjével. Kv. 1992. 8–11.; Kerekes Zoltán: *Kolozsvár települése*. Földrajzi Közlemények. 1922. 51–52.

mely Kolozsvár akkori lakosságának számát és foglalkozását, vagyoni helyzetét illetően alapvető forrás. A regestrum összesen 530 magyar családfőt sorol fel. Ha a nem adózókat is hozzájuk számítjuk, kereken mintegy 600 magyar családfővel számolhatunk, ami átlag 4,5 fős családnagysággal kalkulálva azt jelenti, hogy Kolozsvár magyar lakosságát kb. 2700-ra tehetjük. Mivel a szász lakosság ekkoriban számbelileg egyenlő nagyságrendű volt, Kolozsvár népességszámát 1453-ban mintegy 5400-ra becsülhetjük. Szépen növekvő tendencia ez, ha a XIV. századra elfogadott 4000-es lélekszámhoz hasonlítjuk.¹¹

1. táblázat. Kolozsvár népességszámának alakulása 1453–1787 között

Év	Népességszám
1453	5400
1593	7500–8000
1660	9000
1711	7000
1784/87	13 928

Első adatunk, Kolozsvár 1453-ra kiszámított lélekszáma (5400) európai szinten is tekintélyesnek mondható. Különösen, ha számításba vesszük, hogy Drezdának és Pozsonynak ekkoriban kb. 5000 lakosa volt, Nürnberg és Strasbourg népessége pedig 15 000–23 000 között lehetett. Az igazsághoz tartozik persze, hogy városképben, gazdasági jelentőségben, civilizációban és urbanizációban Kolozsvár jóval elmaradt az említett városoktól.¹²

Az 1453. évi regestrum Kolozsvár vagyoni-társadalmi képét is érzékelteti. A családnevekből következtetve a kézművesség részaránya kb. 30%. Mesteremberei több mint 30 iparágban szakosították magukat, s 530 polgár közül 140–160 iparos nevet viselt (32 szabó, 21 varga, 14 kovács, 8–8 kerekés és íjgyártó, 5–5 szíjgyártó és nyerges stb.). Előrehaladt népességének vagyoni tagozódása. A lakosság zöme, 317 polgár (59,9%) 2–6 dica (vonás) adóra volt kötelezve és középrétegűnek számított, 14 (2,4%) 7–27 dicányi hozzájárulásával a gazdag, patrícius réteget képezte, ezzel szemben 199 (37,7%) mindössze 1 dicányi adójával szegénynek, plebejusnak tekinthető.¹³ Az utóbbi réteg a lajstromban nem szereplő nincstelennel közel lehet a „városi szegény nép”-hez, melyet Heltai Gáspár *Mátyás király és a kolozsvári bíróról* szóló történetében emleget. És szerepe lehetett abban, hogy az 1437-es és 1514-es felkelések idején a város megnyitotta kapuit a paraszthadak előtt.¹⁴

2. Az 1541. esztendő nemcsak Magyarország történetében korszakjelző, hiszen Buda elestével alakult ki az önálló Erdélyi Fejedelemség. A török hódoltság sok tekintetben útját vágta Kolozsvár nyugat fele irányuló kereskedelmének és módosította gazdasági fejlődésének irányát, a város előrelépése azonban tovább tartott. Ha számát és részarányát nem is tudjuk pontosan lemérni, a kézműves-kereskedő elem a XVI. század folyamán kétségtelenül fokozott súlyra emelkedett a városban, annak ellenére, hogy népességét erős nemesi és értelmiségi

¹¹ Ez 100-zal kevesebb, mint a S. Goldenberg által becsült 5500-as lélekszám. (Vö. Goldenberg, Samuil: *i. m.* 28.; az említett *Kolozsvár* c. kalauz (1957) a város lakosságát a külvárosokkal együtt jóval kevesebbre, 4000–4500-ra teszi (*Kolozsvár*. 30.), egy újabb munka pedig 6000-re (*Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. 11.).

¹² Goldenberg, Samuil: *i. m.* 28.; Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban*. Utunk 1974. 23. szám. 1–5.

¹³ Goldenberg, Samuil: *i. m.* 28–29.; *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. 11–12.; Csetri Elek: *Metamorphosis Koloswariensis*. Utunk 1974. 28. szám. 2–3.

¹⁴ *Kolozsvár*. 34–35, 38–39.

beköltözés is duzzasztotta. A XIV. században már megjelent és a XVI. század végére 30-ra emelkedett céheinek keretében nagyszámú mesterember dolgozott, s a várost a megalakult Erdélyi Fejedelemség egyik legnagyobb ipari központjává avatta. A régmúlt idők tanúi, a céhiratok ekkoriban 140 mesterembert sorolnak fel, az 1561–1575 közötti időszakban pedig a neves ötvöscéh keretében mintegy 200 mester, legény és „apród” (inas) jelenlétével számolhatunk. A korabeli utcanevek is sejtetik a kézművesség nagy súlyát (Szappan és Fazakas utcák változatai, Posztócsinálók utcája, Timár utca stb.). A céhek társadalmi szerepének ékes bizonyítéka a városfalak kapuinak és bástyáinak elnevezése, melyeket a békés munkaeszközöket öldöklő hadiszerszámokkal felcserélő iparosok védelmeztek. Mégpedig a legjelentősebb, legtehetősebb és számbelileg is legnagyobb céhek a stratégiaiilag is legfontosabb pontokat. Gondoljunk például a Szabók bástyájára (Bethlen-bástya), a Vargák bástyájára (Bogdánffi-bástya), a lebontottak közül az Aranyművesek vagy Ötvösök bástyájára. Igen gyakran a tekintélyes céhmesterek közül választották a város főbíráit. Így a krónikaíró Segesvári Bálint foglalkozására nézve szabó volt, a hőslélkü Linczegh János pedig szücsmester. Megbecsülésükre jellemző, hogy Kolozsváron jártában Bethlen Gábor fejedelem Seres István ötvösmesternél szokott megszállni.¹⁵

Az „árus emberek” a helyi és országos igényeken túlmenőleg nemegyszer a nemzetközi kereskedelem részesei. Nemcsak a magyarországi, moldvai és havasalföldi városokkal kereskednek, hanem olyan nagy központokkal, mint Bécs, Nürnberg, Krakkó és Lemberg. Bodoni Mihály például 1599-ben 13 000 forint értékű árut hozott Bécsből.¹⁶ Számos lábasjóságot hajtottak nyugati piacokra. A város kereskedelmére emlékeztet a néhány évtizeddel ezelőtt még használatos Óvári piactér, a Kispiac, a mai főtéren pedig a Piacsor, Piacszer, Piaci ószer, Nagypiac, aztán a Harmincadház helynév.

Már a középkortól kezdve jeles értelmiségiek-művészek emelték rangját. Az Anjou-korban itt alkottak a hírneves művész-testvérek, Kolozsvári Márton és György, a prágai Szent György és a nagyváradi királysobrok (István, László és Imre herceg) készítői. A XVI. századtól Kolozsvárnak papírmalma volt és kiváló nyomdászok tették közkinccsé szellemi értékeit, köztük a rangos Heltai Gáspár. Hithű katolikus papok miséztek és fogékony lelkű prédikátorok hirdették itt a Szentírás igéit, neves professzorok tanítottak iskoláiban. Reneszánsz és humanizmus, reformáció és ellenreformáció vonultak át és csaptak össze falai között. A művelődés ügyét szolgáló értelmiségiek az ősi város arculatának meghatározó rétegét alkották.

A haladást a népességszám növekedése is jelzi. Az elsőt, az 1453. évit a másfél századdal későbbi, 1593-as adólajstrom követi és mutatja a demográfiai haladást. Adatai alapján a területileg megnövekedett, hóstátokkal bővülő városban, a falakon belül és kívül elhelyezkedő negyedekben-tizedekben számbelileg is gyarapodott népességet találunk, melynek számát 7500–8000 főre tehetjük.¹⁷ Ezzel Kolozsvár, a körülbelül 9000-es népességű Brassó után, nagyságrendben az Erdélyi Fejedelemség második városa. A viharos, kereken 150 esztendő ellenére, a város gazdasági-művelődési szerepe növekedett, lakossága nagymértékben gyarapodott. S ez a növekedés főleg a kézműves, kereskedő és földműves lakosság javára alakult. Új lakói főleg a környező falvakból érkeztek, de nevük tanúsága szerint távolabbi vidékekről, városokból, sőt külfországból jött betelepülők.

¹⁵ Kolozsvár. 48–49.; Szabó T. Attila: *i. m.* 15–22.; Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. 13–14.; Pap 2000 24–65.; Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban.* 1–5.; Uő: *Metamorphosis Koloswariensis.* 2–3.

¹⁶ Goldenberg, Samuil: *i. m.* 272.; Csetri Elek: *Metamorphosis Koloswariensis.* 2–3.

¹⁷ Kolozsvár. 48.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség megalakulása (1541) Kolozsvár virágkorának kezdetét jelentette. „Kincses város”-nak, *civitas primarianak* (első városnak) és az ország kulcsának nevezték. Istvánffy Miklós írja Rudolf királynak, hogy „e város Erdélyországnak mintegy zára”.¹⁸ Noha Gyulafehérvár volt az ország fővárosa, fejedelmei gyakran keresték fel Kolozsvárt, mely az önállóság korában 37 országgyűlésnek adott otthont és több fejedelm-választás színhelye volt. Itt választották meg a legnagyobbakat: Báthory Istvánt és Bethlen Gábort. Számos olyan politikai esemény zajlott itt, amely Kolozsvár felé irányította Erdély, Magyarország, sőt a külföld figyelmét. Jelentőségének növekedése demográfiailag is gyümölcsözően hatott.

A XVII. század első felében, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége alatt, fénykorát éli a város. Egidius van der Rye rajza nyomán Georg Houfnagel 1617-ben ezt a várost metszette rézbe. 19 erős bástyájával övezett városfalai mögött, szabályos utcáin gyönyörű templomok, középületek, polgári házak sorakoztak, a kerített városon kívül pedig majorok, parasztházak, szántóföldek, kertek és szőlők. Épületei között jeles iskolák, köztük Báthory István jezsuita egyeteme után a Református Kollégium, ahol Apáczai Csere János tanított. Több tudós oktató és népes tanulócsereg színezte a város arculatát. A szellemi élet, a műveltség terén Erdély első városa és a magyar művelődés fontos gócpontja.

Sajnos II. Rákóczi György 1657-es tragikus végű lengyelországi hadjáratát követően Erdély földjét háromszor seperte végig a törökök és szövetségeseik bosszúhadjárata. Kolozsvárnak pedig 300 000 forintját, külvárosai és lakosai tekintélyes részét emésztette el a félhold hadainak ismételt pusztítása.¹⁹ Ugyanakkor az Alföldről, a török által fenyegetett területekről bizonyos számú menekült érkezett a városba. Így válik érthetővé, hogy 1593–1660 között valamelyes növekedés jelentkezik a lakosságában. Az 1660-as adólajstrom felsorolásában 2147 adóalanyt találunk, ami 4,5 családdal számolva, 9500-nál magasabb népességszámot adna. Az adólajstromokban is jelzett menekülteket, pusztateltelkeket leszámítva azonban a város lakosságának számát 1660-ban kb. 9000-re becsüljük.²⁰ A következő két esztendő azonban újabb megpróbáltatásokat hozott.

Negyedszázados békés korszak után a Szamos menti város lakói újabb csapásokat szenvedtek el.

Várad eleste (1660) után Kolozsvárt felékesítették „végvári” ranggal, nemegyszer szólaltak meg kapubástyáin a vészjelző trombiták. A török fennhatóságot felváltó osztrák seregeknek 1687-ben a város 100 000 forint értékű pénzt, terményt és marhát szolgáltatott. 1689-ben és 1697-ben ismételten tűz pusztította a várost, ami annál nagyobb károkat okozhatott, mert egy 1703-as összeírás szerint 300 kőház és 477 faház volt a településen. Annalesei szerint „az inség árja összezapott felette, sokan mindenüket elhagyva kibujdostak”.²¹

A Rákóczi-szabadságharc idején a város többször gazdát cserélt. Lakóit fegyver, járvány és tűzvész egyaránt irtotta. Így válnak érthetővé Cserei Mihály *Históriájának* szavai: „kincses Kolozsvárból koldus Kolozsvár lőn a kétféle had közt”.²² Ha tekintetbe vesszük, hogy az

¹⁸ Kerekes Zoltán: *i. m.* 55.

¹⁹ Kelemen Lajos és K. Fodor János: *Kolozsvári kalauz*. Kv. 1902. 10–11.; *Kolozsvári emlékirók*. 18–41.

²⁰ *Kolozsvár*. 56.; Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban*. 1–5.; KvLt 1660. évi adóösszeírás.

²¹ Kerekes Zoltán: *i. m.* 57.; Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban*. 1–5.

²² Kerekes Zoltán: *i. m.* 58.

1711. évi adólajstromának 2326 tétele közül 822 után áll a „puszta”, „ház nélküli fundus” minősítés, megérthetjük, hogy miért becsüljük lakosságát csak 7000 főre. Ez is jóval több azoknál a népességszámoknál, amelyeket eddig említettek.²³ De még abban az esetben is, ha az általunk megadott magasabb népességszámot fogadjuk el megállapíthatjuk, hogy 1593 és 1711 között, azaz 118 esztendő alatt a város népessége visszaesett.

A színtiszta igazságot írták a városatyák, mikor feliratukban „az ő régen néppel bőves, épületekkel teljes, megbecsülhetetlen külvároaiknak” elpusztulását „városuk sok lakosainak megöletését, mint belső utcáikban is drága házaiknak, palotáiknak elromlását, a sok blokada obsidio és revolutio miatt elfelejtethetlen hasznos örökségeiknek, szőlőiknek, malmaiknak elpusztulását” panaszolták.²⁴ A demográfiai pusztulás szerencsére kisebb fokú volt. A lakosság nagy része meghúzta magát a városfalak és romok között, s mint annyiszor, ismét hozzákezdett családi otthona újjáépítéséhez.

A XVIII. század folyamán, a Habsburg Birodalom rendszere és közigazgatása alatt „romlott Kolozsvár” éledni kezdett, épületeiben is helyreállt, népessége pedig jócskán gyarapodott. Igaz, hogy a demográfiai regenerációt a század idején több pestis zavarta meg. Köztük a legnagyobb méretű „fekete halál” 1738–39-es pusztítása volt, mely mintegy 860 áldozatot követelt. A Birodalom külháborúiban kolozsváriak is véreztek-hullottak, de a várost idegen hadak pusztításai nem sújtották. Így Kolozsvár is békésen fejlődhetett, s lakossága másfél százados stagnálás, sőt visszaesés után végre jelentősen megnövekedett. A mesteremberek számának gyarapodását véve alapul, Trócsányi Zsolt Kolozsvár lakosságszámát az 1750-es 9000–9200-zal szemben 1770-re 10 500-ra becsüli.²⁵

Ismeretes, hogy statisztikailag első biztos adatunk a II. József-féle, első magyarországi népszámlálás idejéből (1784–1787) való. Ekkor Kolozsvár tényleges népessége 13 928 főt tett ki.²⁶ Ez a népességszám csaknem kétszerese az 1711-re becsült 7000-nek, ami a XVIII. század általános erdélyi demográfiai gyarapodásával van összhangban. Ami a város demográfiai súlyát illeti, a közel 14 000-es lakosságszám azt jelenti, hogy az erdélyi provincia ekkori népességének (1 440 986 fő) közel 1%-a élt a városban. Népessége tekintetében Brassó (17 792 fő) és Nagyszeben (14 066 fő) után Erdély városai közül Kolozsvár a harmadik helyen állott.²⁷ Magyarországon ekkor a legnépesebb város Debrecen volt (30 064 lélek), utána meg Pozsony következett (28 919 fő). Rajtuk kívül még három város (Buda (23 919), Pest (20 704) és Szeged (20 947) lakossága haladta meg a húszezret.²⁸

Adatainkból arra következtethetünk, hogy a város népességének nagyarányú gyarapodása jórészt az agrárfoglalkozások javára történt. Terjedelmes határa, bőséges gabonaföldjei, hatalmas kaszálói (az ismert Szénafüvek), dús legelői, nagy gyümölcsösei és szőlői nemcsak

²³ A *Kolozsvár* c. kalauz (1957) szerzői a város lakosságát 1711-ben 5000 főre teszik, Trócsányi Zsolt pedig 919 családfő után 1713–14-ben egyenesen csak 4000-re (*Erdély története*. II. 999.). Magunk a 7000-es lakosságszámhoz úgy jutottunk el, hogy az adólajstrom 2326 adóalanyából levonva 822 pusztán álló helyet, az 1504 családszámhoz jutottunk; ezt 4,5 szorzószámmal kalkulálva 6768-at kaptunk, amit felfele kerekítettünk (KvLt 1711. évi adólajstrom.)

²⁴ Békésy Károly: *Kolozsvár*. Kv. 1903. 46.

²⁵ *Erdély története*. II. 999.

²⁶ *Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787*. Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960. 368–369.

²⁷ Uo.

²⁸ *Magyarország története*. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. 360.

hóstatjai szántóvető lakosságának biztosítottak megélhetést, hanem szintúgy a „polgár”-oknak, honoratioroknak, iparosoknak és kereskedőknek is. Az említett II. József kori népszámlálás Kolozsvár férfi lakossága soraiban 76 telkes parasztot és 1715, 17 éven felüli „zsellért” és napszámost talált. A gazdálkodó nemesekkel és polgárokkal együtt azonban a földművelésből élő lakosság sokkal nagyobb lehetett. Az 1791. évi adótabellák 113 szabadabb helyzetű libertinus, 6 jobbágy, 592 zsellér és 298 „vándorló” családfőt sorolnak fel, összesen 1009 agrárfoglalkozású adóalanyt. Kolozsvár és a hozzá számított Felek agrárnépessége az összeírtaknak kb. 39%-át képviselte.²⁹

Kornis Zsigmond gubernátor már 1730-ban kénytelen figyelmeztetni a kolozsváriakat: „Nagy romlására van a városnak a mesterségekben való csekély fokú képzettség, s emiatt hol erre, hol gazdaságra, hol egyikre, hol másikra való kapkodás, úgy, hogy sem jó gazdák, sem jó mesteremberek nem lévén: elszegényednek, ama mondás szerint: tízféle mesterség, megannyi szegénység”. Fridvaldszky János, neves természettudósunk és gazdasági gondolkodónk 1770-ben javasolta, hogy a szakmai színvonal emelése és a pénzforgalom élénkítése érdekében tiltsák meg, hogy városi iparosok és kereskedők földműveléssel foglalkozzanak. A felvilágosodott abszolutizmus szellemében intézkedtek is a szakmai továbbképzésről. 1780-ban például a kolozsvári tanács elrendelte, hogy a „gépész mesterséget űző inasok és legények, sőt ifjabb mesterek is” (ács, asztalos, lakatos, molnár, kerekés és kőműves szakmákat számították ide) a helyi katolikus Akadémia matematika-fizika tanárának oktatásain vegyenek részt, ahol elsajátíthatják mesterségük tudományos alapjait és törvényeit.³⁰

A helyzet azonban azután sem sokat változott. A fejlődés megkésettsége, a munkamegosztás lassú menete következtében a XX. századig Erdély városainak sajátos vonása maradt, hogy az iparosság egy része mesterségén kívül tavasztól ősziig földműveléssel, kert- és szőlőműveléssel foglalkozott. Azért Kolozsváron sem könnyű megállapítani, hogy egyes mesterembereknek az ipar vagy a mezőgazdaság a fő megélhetési forrása. Az 1784–1787. évi népszámlálás adatai között Kolozsvárott a 757 „polgár” között kell keresnünk a kézműveseket és kereskedőket. Ezt a számot megközelíti az 1770-es céhösszeírásban szereplő 637 mesterember.³¹

A céhösszeírásból a kézművesek szakmák szerinti megoszlása is kiviláglik. Feltűnő a csizmadiák nagy száma (158), utánuk nagyságrendben a mészárosok következnek (56), a tímár, szűcs és szabó szakmában egyaránt 42–42 mester dolgozott, ezeket megközelítette a fazakasmesterek száma (35). Őket sorrendben az ötvösök (29), gombkötők (26), ácsok (22) és asztalosok (20) követik. Jelentős még a szíjgyártó és kádár (18–18), hentes (14), kerekés (11) és kovács (8) mesterek létszáma is. A város erős mezőgazdasági hátterére vall, hogy a céhösszeírásban foglaltak mintegy kétharmada (több mint 400) agrártermékek feldolgozásával foglalkozott.³²

A külföldi manufaktúraipar áruinak versenye következtében egyes mesterségek jelentősége csökkent (a posztócsinálókat 12, a takácsokat 8, a szappanosokat és kupásokat 3–3 mester képviseli), mások egyenesen kihalóban vannak (nyergesek, fésűsök és rézművesek 3–3 mesterrel). Van néhány példánk fellendülő iparágakra is, így a lakatosok 12, a „német suszterek” 6 műhellyel rendelkeznek. A céhszervezet bomlását a kontárok is elősegítették. 1770-ben 560 céhmester mellett 77 céhen kívüli iparost is számon tartottak a városban.

²⁹ Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma*. Buk. 1980. 96.

³⁰ Csetri Elek: „*Romlott Kolozsvár*” népesül. Igazság 1974. aug. 9. sz.

³¹ *Az első magyarországi népszámlálás*. 368–369.; KvLt 1770. évi céhösszeírás.

³² Uo.

Közöttük a legtöbben a céhtestületbe nem szervezett kézművesek voltak, szám szerint 25-en. A takácsok panaszzolják, hogy „elegen találtatnak, akik céheken kívül dolgoznak mind a várban, s mind a hóstátokban”. Olyan hírneves helyi iparág hanyatlak, mint az ötvösöké, mert „a méltóságok és nemesség” alig dolgoztat, műhelyeik 2–3 kivételével munka nélkül állanak. A tímárok közül többek neve után az áll, hogy „mesterségét nem dolgozza”, általános megjegyzésként pedig , hogy: „Céhünk egy része vincellér, szakmányos az mesterségnek rossz ideje és kelete miatt.”³³

Közismert a különleges jogállású kereskedők (görögök, örmények, bolgárok, zsidók) növekvő szerepe Erdély tranzitkereskedelmében. Nagyszebenben és Brassóban külön compániákba tömörültek. Noha Kolozsvár e tekintetben nem versenyezhetett velük, kétségtelen, hogy falai közé is behatoltak. 1790-ben 36 ortodox családfőt írtak össze, s családtagokkal együtt 129 lelket számláltak. Növekvő súlyuk révén, 1795-ben Kolozsváron felépítették a görög templomot.³⁴

Fontos társadalmi funkciót töltött be a város értelmisége, melynek legszámosabb alkotóeleme a honoratiori tisztviselő réteg. 1790-ben csak magának a városnak mintegy 30 fizetett tisztviselője volt (nem beszélve a hajdúk, éjjeliőrök, kéményseprők, erdőőrök, dobos alkalmazásáról). Sok tisztviselőt foglalkoztatott az 1790-ben Kolozsvárra költözött Erdélyi Gubernium. Kultúrváros jellegét mutatta a három fakultást tömörítő katolikus Akadémiájának, református és unitárius kollégiumainak professzori kara és azok több száz főnyi diáksága. Ide tartozott 146 egyházi értelmiségi is (pap és szerzetes),³⁵ hasonlóképpen az 1792-től állandósult magyar teátrumának színészgárdája. 1790-ben a város egészségügyi hálózata keretében „három okleveles orvosdoktor” gyógyított, volt még hat „sebésze”, kik a borbély céh bizonyítványával igazolták magukat. Működött a városban két gyógyszertár és több fürdő is. Elméletileg képzett bábája egy sem volt Kolozsvárnak, valamennyien a gyakorlat során sajátították el tudásukat.³⁶

Az ide költözött Guberniummal megnőtt a nemesség és arisztokrácia száma a városban. Az 1791. évi adótáblán 70 vagyonnal rendelkező nemes és mágnás szerepel, 1784–1787-ben a városban élő nemesség létszáma családtagokkal együtt 511-re rúgott.³⁷

A XVIII. század folyamán tehát a város népessége megkétszereződött, annak struktúrája pedig a fejletlenebb délkelet-európai képlet szerint alakult.

Folytatásképpen az alábbiakban a város demográfiai fejlődését vizsgáljuk a statisztikai korszak kezdetétől napjainkig. Ez esetben már biztosabb talajon mozgunk és a népességszámon túlmenőleg megbízhatóbb adatokkal szolgálhatunk a társadalmi struktúrát és a nemzetiségi viszonyokat illetőleg is.

Vizsgálódásaink kiindulásaképpen az alábbi táblázatot közöljük:

³³ Uo.

³⁴ Miskolczi Ambrus: *A brassói román levantei kereskedő-polgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Bp. 1987. 26–27.; Szabó T. Attila: *i. m.* 51–52.

³⁵ *Az első magyarországi népszámlálás*. 368–369.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

2. táblázat. Kolozsvár népességének alakulása

Év	Szám	Év	Szám
1784–87	13 928	1956	154 723
1830	18 132	1964	167 010
1850	18 685	1966	185 663
1869	26 651	1969	197 902
1890	37 957	1975	222 429
1910	60 808	1979	274 095
1920	83 000	1983	301 244
1930	100 844	1989	317 914
1941	110 956	1992	328 602
1948	117 915	1995	330 843

Kolozsvár népességének két évszázada alatt mutatkozó közel harmincszoros növekedése mögött az egész időszakra jellemző ugrásszerű fejlődés, társadalmi és nemzetiségi változás húzódott meg, melynek gazdasági és politikai okaira is próbálunk magyarázatot találni.

A Kolozsvár 1784–87. évi népszámlálásakor jelentkező 13 928 fő önmagában keveset mond, sokkal többet azonban, ha ezt a számot erdélyi, illetve európai városi lélekszámokkal vetjük egybe. Noha az adott időpont világviszonylatban is mégcsak a polgári-tőkés fejlődés kezdete, az erdélyi urbanizáció lemaradása már ekkor nyilvánvaló. A XVIII. század végén Európában viszonylag kevés ember kereste megélhetését városokban, ugyanakkor a nyugati városok lélekszáma messzemenően magasabb volt az erdélyi társaiénál. Nem beszélve olyan kirívó esetekről, mint London, amelynek a XVIII. század közepén már 550 000 lakosa volt, vagy a francia forradalom kirobbanásakor 650 000-es lélekszámú Párizs, összehasonlításképpen említhetjük Velencét 140 000, Hamburgot vagy Torinót 100 000 lakosával. A peremzóna városai közül Varsónak a lakossága már 120 000 fő. A Habsburg Monarchia városai közül Bécsnek ekkoriban már 200 000, Prágának 75 000, Brnónak (Brünn) pedig 30 000, Debrecennek közel 30 000 főnyi a népessége.³⁸

Erdélyben legfejlettebbek a királyi városok. Említettük, hogy közülük 1784–87-ben az első helyen Brassó állott, s a második helyen álló Nagyszeben után a harmadik helyen Kolozsvár következett a maga 13 928 főnyi lélekszámával.³⁹ Kiegészítésül talán még annyit, hogy ekkoriban az Erdélyi Nagyfejedelemség népességének zöme, csaknem háromnegyede élt 2000-es lélekszámon aluli településeken. Az ötezer embernél többet tömörítő helységeken a lakosság 6,2%-a lakott és a legnagyobb erdélyi városok lakossága sem érte el a 20 000-et.⁴⁰ Kővári László, múlt századi történétírónk, statisztikusunk és közírónk az 1848 előtti Erdélyben 11 királyi várost, 66 mezővárost, 2658 falut és 95 prédiomot sorol fel.⁴¹ Az olyan,

³⁸ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás. 1711–1867. (Magyarok Európában. III.)* Bp. 1990. 54, 84–87.

³⁹ Csetri Elek – Imreh István: *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán.* Korunk 1964. 1626.; *Az első magyarországi népszámlálás.* 368–369.

⁴⁰ Csetri – Imreh: *i. m.* 1625.

⁴¹ Kővári László: *Erdélyország statisztikája.* Kv. 1847. 171.

ma nagyvárosszámba menő településnek, mint Marosvásárhely, annak idején csak 5934 lakosa volt s ezzel a 6374 főnyi Torda mögött az ötödik helyre szorult.⁴²

Az urbanizációnak ez a fejletlensége azzal függött össze, hogy az egész országrész erősen agrárjellegűnek tekinthető, iparának és kereskedelmének súlya mélyen elmaradt a nyugat-európaiktól, Nyugat és Kelet városai viszonylatában legfeljebb köztes szinten mozgott. Ismét a kortárs Kővárit idézzük: „...nálunk város aránylag nagyon kevés van, s hogy van megyénk, Felső-Fejér, hol város éppen nincs; a csaknem ily várostalanok közé sorolhatjuk Dobokát, Fogarast, Krasznát, Küküllő megyét, Közép-Szolnokot, Kővár-vidékét, Aranyosszéket, Csíkot, mint a hol van is egy kis város bejegyezve, de ezen bejegyzettek aránylag igen kis városkák, nem piaczosak; innen volt, van és lesz nagy hátramaradásunk.”⁴³

Hátrányosnak tekinthető a kolozsvári lakosságszám 1784–87 és 1850 közti alakulása is, hiszen a 13 928-es létszámnak 18 685-re emelkedése 65 év alatt még a 25%-ot sem éri el. Ami annál szomorúbb, mert pl. Bécsnek a lélekszáma az adott szakaszban 200 000-ről 300 000-re nőtt és a fejlődés üteme meghaladta az 50%-ot, míg Pestnek az ötven év alatti népességnövekedése (1840-ben 64 000 lakos) háromszoros volt.⁴⁴ Mindez összefüggött azzal, hogy Erdélyben a polgári társadalom csak lassan alakult ki s a lanyha fejlődéssel párhuzamosan a városi népesség is csak nehezen emelkedett.

Az előzőekben már elemeztük Kolozsvár népességének társadalmi struktúráját az első magyarországi népszámlálás időszakában.⁴⁵ Megállapítottuk, hogy a városban és a hozzá tartozó Feleken a mezőgazdasági népesség 1784–87-ben az egész lakosságnak 39%-át képviselte; de – a nemességről és arisztokráciáról nem is beszélve – a kimondottan városi polgárok, kereskedők, iparosok és honoratiorok jövedelmének fontos forrása volt a föld (szántó, kaszáló, szőlő és legelő). A Kolozsvár szélétől jóformán egészen Apahidáig húzódó Szénafüvekből a város minden tehetős polgára részesedett. Olyan fejlett kézműiparral rendelkező városok, mint Kolozsvár, Torda és Nagyenyed korabeli mesterembereiről kissé túlzott módon, de sokban találóan jegyzi meg nagy reformerünk, Kemény Dénes: „Ha tavasz nyílik, az ilyent nincs miért honn keresni: Ő szőlőjében dolgozik. A vállalt munka határidejéről 2–3–4–5–6 hétre halad, s mikor kézhez kerül, gyakran semmire se jó. Elérkezik Gál napja: s a család nagy lakzival üli szüret ünnepét...”⁴⁶ A megjegyzésnek iparművek gyengébb minőségére vonatkozó része valószínűleg onnan származhatott, hogy az erdélyi kisvárosok céhipara elsősorban a falunak termelt, az iparosok vasas-kóberes szekerei a messzi vásárokat is felkeresték. Nem véletlenül állott a XIX. század folyamán több lakóépület mögött, az udvaron istálló olyan helyen is, mint a Kolozsvár Belvárosában fekvő Magyarok utcájában.⁴⁷ Másrészt jellemző módon az erdélyi kisvárosok nagy többségében a XX. század első felében a régi kisiparosok jelentős része még mindig gazdálkodott, szántóval és szőlővel rendelkezett. A 48 előtti Erdély királyi városairól mondja a kortárs: „E városokban van némi műiparunk, de az is nagyon csekély; a többi városok lakói főmesterember földművesek.”⁴⁸

⁴² Csetri Elek – Imreh István: *Erdély társadalmi és etnikai arculata 1848-ban. In: A szabadság Debrecenbe költözött.* Szerk. Takács Péter. Debrecen 1998. 191.

⁴³ Kőváry László: *i. m.* 168.

⁴⁴ Kosáry Domokos: *i. m.* 256.

⁴⁵ Csetri Elek: *Kolozsvár népessége a középkorban és újkorban.* 185.

⁴⁶ Idézi Csetri–Imreh: *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán.* 1628.

⁴⁷ Gaal György: *Magyarok utcája.* (ETF 221) Kv. 1995. 63, 66. stb.

⁴⁸ Kővári László: *i. m.* 166–167.

Egy újabb összefoglalás szerint a XIX. század első felében a manufaktúrális üzemszervezés jegyeit felmutató 22 műhely működött a városban, 4 szeszfőzde, 2–2 selyemfonoda, dohányszárító, ecet-, gép-, köedénygyártó, s egy-egy viaszfehérítő, pokrócszövő, kalapkészítő, repceolaj-sajtoló, papírmalom, cukor-, vatta- és szekérgyártó. Tulajdonosaik helybeli kereskedők, volt céhmesterek, vállalkozók, részvénytársaságok voltak.⁴⁹ Közülük jelentőségben Rajka Péter gépgyára, a cukorgyár és a selyemfonoda emelhető ki.

Minden negatív jelenség ellenére Kolozsváron már urbanizáció folyik. Csatornázása és vízvezetéke nincs ugyan, esőzéskor és olvadáskor annál nagyobb a sártenger, de már kövezni kezdik a főbb utcákat és járdákat. Az est beköszöntekor a járókelők kézilámpással közlekednek s a XIX. század elején csaknem negyedszázadba telik a város világításának a megoldása. 1808-ban végre a Nagypiacon lévő Várdaházhoz a városi tanács felállíttatott „két lámpásokat” s ezzel megtette az első lépést a közvilágítás útján. A városba költözött Gubernium állandó sürgetésére aztán 1827 szilveszter estéjén – akkori fogalmak szerint – Kolozsvár „fényárban úszott”. Kezdetben 60, majd pedig 247, 1828-ban pedig már 368 olajlámpás világított a város utcáin és terein, kezelésüket 35 személy végezte.⁵⁰ Főnemesi paloták és polgárházak épülnek, faépületek helyébe kőházak emelkednek, templomok mellett olyan emlékezetes létesítmények díszítik-szolgálgják a várost, mint Thália temploma, a Farkas utcai kőszínház, a klasszicista Tanácsház (Városháza) és az előkelőségek szórakozásra-vigalomra és országgyűlés tartására egyaránt alkalmas Redut. A betelepült olasz vívómester, Gaetano Biasini megnyitja emeletes szállodáját, ahol megpihenhetnek az ő gyorskocsijain utazó s a szörnyű erdélyi utakon összetörődött-megfáradt utasok. Megnyílik a Tornavívoda, a nagyobb arányú Diana-fürdő, a kezdetben Népkertnek nevezett Sétatér, ahol szabadtéri uszoda, lövölde és sportpálya is működik.⁵¹

Kolozsvár nemzetiségi viszonyaiban korszakunkban tovább növekszik a magyarság túlsúlya, a helyi magyar lakosság – becslésünk szerint – korszakunk kezdetén a lakosságnak legalább háromnegyed részét teszi ki. Az első magyarországi népszámlálás nem tartalmazott ugyan rovatot a nemzetiségek számbavételére, de más adatok alapján ismeretes, hogy a Gubernium városba helyezése után, az 1792 óta állandó magyar szintársulattal, a felsőfokú katolikus Akadémiával, református és unitárius kollégiummal rendelkező városban tovább erősödött a magyar értelmiség és polgárság, a klérus, a tanári, tisztviselői és művészi testület, a kereskedő, valamint a nemesi és főnemesi réteg. A magyarság után súlyban a németek következnek (iskolájuk, óvodájuk is van), majd az örmények, mindkét nemzetiség soraiban sok az iparos és kereskedő, közülük azonban egyre többen magyarokká válnak. A XVIII–XIX. század fordulóján a románság még igen kis létszámú. 1795-ben, a városfalakon kívül épült fel a Görögök temploma az 1790-ben 129 főnyi ortodox (nem-egyesült) gyülekezet részére. Kis gyülekezetet összesített a görög katolikus románok temploma is. 1805-ben, Bánffy György gubernátor szabadkőműves társának, Ioan Bob (Bob János) püspöknek a kérésére a Belvárosban, a Kismester utcában engedélyezett görög katolikus templom jelzi kolozsvári jelenlétüket.⁵² A múlt század közepére azonban a románság létszáma erősen megnövekszik és az 1850. évi népszámlálás idején száma eléri a 3444 főt, ami a 18 685-ös

⁴⁹ Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. 17.

⁵⁰ Pataki Jenő: *A régi Kolozsvár. A város Uttzái és a Piatzok megvilágítása*. Kolozsvári Szemle 1943. 2. sz. 147–150.

⁵¹ Szabó T. Attila: *i. m.* 36, 42, 78, 96, 99, 109, 114. stb.; Csetri-Imreh: *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán*. 1630.

⁵² Szabó T. Attila: *i. m.* 51.

összlétszámnak 18,43%-át képviseli.⁵³ Megjegyzendő azonban, hogy az általunk megadott kolozsvári népességszámban benne van az akkoriban városhoz tartozó Felek falu csaknem kizárólagosan román nemzetiségű lakossága is.

Az 1848-as polgári forradalom után a városok demográfiai fejlődése felgyorsult, amit Kolozsvár példája is jól mutat. Hiszen az 1850-es 18 685 főnyi lakosság 1869-ben 26 651-re emelkedett. Ez azt jelenti, hogy a lakosságnak a forradalom után eltelt 19 év (1850–1869) alatti számszerű emelkedése (7966) sokkal nagyobb volt, mint az 1784–1850 közötti háromszor olyan hosszú idő, 66 év alatt mutatkozó többlet (4757). A város demográfiai fejlődése ellenére a „kézművek” helyét az „erőművek” csak lassan veszik át, a nagyipar nagyon lassan bontakozik ki. Kőváry László keserűen írja 1870-ben: „Gyáripárunk szintén jelentéktelen, egyedül kézműiparunk jöhet tekintetbe. Pedig az érchegyek és erdős havasok városunkba látszanak, a Szamos, mely több lóerővel bír, csatornázottan is átfutja városunkat...”⁵⁴

Kőváry már megsejti a száz év múlva sorra kerülő vízierőművek korszakát, de egyelőre még a gőzerő diadalának korszaka is várat magára. Az 1869-es összeírás azonban mégis jelzi az elmozdulást, az új tendenciákat. A városfalakat és bástyákat fokozatosan lebontják, szélesebb városbejáratok, utcák és terek épülnek. A város 428 felszabadított jobbággyáért kapott 103 525 forint értékű megváltást vállalkozásokba lehetett fektetni. Az 1851-ben létrejött Kereskedelmi és Iparkamara támogatta a korszerű gyáripár kibontakozását. Az ugyanabban az évben beinduló dohánygyárban 1869-ben 318 munkás, 11 felügyelő és 6 tisztviselő dolgozott, de az alkalmazottak száma rövidesen félezerre emelkedett. Létesült két szeszgyár, egy gőzmalom s gőzgéppel látták el Rajka Péter gépműhelyét is, hitelintézetek is alakultak. 1858-ben, a távíróállomás alapításával a város a nemzetközi hírközlési hálózatba kapcsolódik. A kézműipar még nagy fölényben van ugyan a kialakuló gyáripárral szemben, azonban az iparban foglalkoztatottak száma már túlhaladja az agrárnépességet. Kolozsvár 1869-ben számba vett 8515 foglalkoztatottja alapvető foglalkozásokra bontva így oszlik meg: kézműipar–szállítás – 4466 (52,44%), mezőgazdaság 2337 (27,46%), kereskedelem–hitelélet – 848 (9,63%), értelmiség 864 (10,47%).⁵⁵

Az 1867-es kiegyezés után a fejlődés ütemére a kelet-európai lanyhaság jellemző. A város vérkeringésének tónusát a nemesi-birtokos elemekből kialakult „úri középosztály”, a dzsentrí réteg, a politikai-közigazgatási központra jellemző vezető elem szabja meg, és a polgári, vállalkozói, értelmiségi réteg lassan fejlődik fel. Magában a demográfiai fejlődésben is tükröződik a lassú mozgás, hiszen az 1869-es 26 651 lakossal szemben 1890-ben is csak 37 957 a város népessége. Valójában gyorsabb arányú haladás csak 1890–1920 között mutatkozik, mikor is a lakosságszám több mint kétszeresére növekszik (1890 – 37 957, 1910 – 60 808, 1920 – 83 000). Akkoriban az aktív lakosság foglalkozás szerinti helyzete így alakult:

⁵³ Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Összeállította: Kepecs József. Bp. 1991. 407. Itt egyben helyesbítjük azt a korábbi tanulmányunkban szereplő adatot, hogy Kolozsvár összlakossága 1850-ben 19 612 főt tett ki (Csetri Elek–Imreh István: *Erdély társadalmi és etnikai arculata 1848-ban*. 216.). Az említett szám egy újabb román statisztikai munkából származott, amely Kolozsvárhoz nemcsak Feleket számított hozzá, hanem Kolozsmonostort és Szamosfalvát is. (*Recensământul din 1850*. [Kv.] 1996. 100.)

⁵⁴ Idézi Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban*. 5.

⁵⁵ Kőváry László: *Kolozsvár lakosai és lakásai az 1869–70. népszámlálás szerint*. Kv. 1870. 35.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. 1893. II. 4–5.; *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. 19.; Csetri Elek: *Metamorphosis Koloswariensis*. 3.; Wass Pál: *Fegyver alatt*. Szerk. Csetri Elek. Bp. 1998. II. 198.

Év	Ipar, közlekedés	Mező- gazdaság	Kereske- delem	Értelmi- ség	Napszámos, cseléd	Összesen
1890	6701	1455	1159	1007	4295	14 617
1910	7510	2197	1119	1536	5106	17 468

A pontosabb helyzetkép, illetve haladás megkívánja az egyes társadalmi ágazatok elemzését. 1890-ben 1250 ipari cégből csak 14 olyan van, mely 20 munkásnál több embert foglalkoztat s az iparban dolgozó 4897 munkás közül csak 1368 dolgozik ilyen nagyobb ipari létesítményekben, a kisipar tehát még mindig uralkodó. 1910-re azonban a kisiparral szemben a gyárak fölénybe kerülnek; már 42 a 20 munkásnál többet foglalkoztató iparvállalatok száma, s ezekben a közlekedési munkásokkal együtt 4618 ember dolgozik (részarányuk tehát 61,4%).⁵⁶ Az is kitűnik, hogy a mezőgazdasági ágazat nagyon jól tartja magát; ami főleg annak a következménye, hogy a lakosságában gyarapodó városnak szüksége van agrártermékekre.

Az agrárnépesség nagy súlya teljesen érthető, ha meggondoljuk, hogy az ipari munkásság, kereskedelmi alkalmazottak és értelmiségiek részéről nagy kereslet mutatkozik élelmiszcikkek iránt. Az 1881-es, az 1890-es és 1900-as évek iparpártoló törvényei Kolozsvár számára is új lehetőségeket és munkahelyeket teremtettek. Mind több manufaktúrát szereltek fel gépekkel és egymás után alakultak nagyipari vállalatok (papírgyár, téglagyár, Simonffy-féle vasgyár, Villamosművek, Hirsch szeszgyár, Renner, később Dermata bőrgyár, Reitter gyufagyár stb.). Azt sem szabad elfelednünk, hogy a Nagyvárad–Brassó vasútvonal egyik legfontosabb állomása éppen Kolozsvár lesz (1872), az 1900-as évek elején pedig utcai vasútvonal is épül, mégpedig lóvontatású. A gyáralapítások, vasútépítés a városi lakosság arányát a nagyipari munkásság javára változtatták meg; a legnagyobb gyár alkalmazottainak száma meghaladta az ezret (a legtöbb alkalmazottat a dohánygyár foglalkoztattott (1274 embert). Az ipari és kereskedelmi létesítményeknek 14 bank biztosította a tőkét.

1890–1920 között Kolozsvár belvárosa – szemben a századeleji vidékies jellegével – elnyeri külsejének polgárias-civilizált arculatát. (Emlékeztetőül: 1870-ben 3296 háza közül csak 243 egyemeletes és 13 kétemeleteset írtak össze, 1900-ban viszont a házak száma már 5678, amiből 5417 földszintes volt, míg 415 egy- és 43 kétemeletes.)⁵⁷ Reprezentatív, nagyvárosi paloták, bérházak, üzletházak és művelődési építmények magasodnak. Hiszen a millennium idején épül fel a Vármegyeháza, a Trencsén téren (későbbi EMKE téren) az impozáns Igazságügyi Palota, a Pénzügyigazgatóság; korszakunkban készülnek el az EMKE épületei és a Református Teológia sarokháza, no és nem utolsósorban a Fő téren a Státus-házak, a Magyar Biztosító, Kereskedelmi és Hitelbank hatalmas épületei, a New York Szálló és a Központi Szálloda, kávéházak, bérházak az Egyetemi és Unió utcában, a Híd utca mindkét során, valamint a Postaközpont. A nagyarányú építkezések sokban megváltoztatták a Fő tér középkorias hangulatát, de a Szent Mihály-plébániatemplomot körülgyűrűző, bazárszerű „fecskefészkek” lebontása és a kialakult szabad övezetben emelt Mátyás-szobor együttes megalkotása a városközpontot Kelet-Közép-Európa egyik legszebb centrumává avatták.

A művelődés szolgálatában a Nemzeti Színház, a Nyári Színkör, az Egyetem központi épületei, a Mikó-kertben pedig az Egyetemi Klinikák és a természettudomány több nagy egyetemi intézetének fellegvárai emelkednek fel korszakunkban. Az utóbbi létesítmények kihangsúlyozzák, hogy Kolozsvár még inkább művelődési központtá vált. Ismeretes, hogy 1869-ben

⁵⁶ Vö. Csetri Elek: *Kolozsvár népességtörténete számokban. 5.*; Uő: *Metamorphosis Koloswariensis. 3.*

⁵⁷ Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély.* Csíkszereda 1997. II. 80, 89.

megindult az oktatás a kolozsmonostori Mezőgazdasági Akadémián, 1872-ben pedig az Egyetem létesítésével elkezdődött az a folyamat, aminek eredménye, hogy Kolozsvár egyetemi városi rangra emelkedett. Az évszázadok óta működő katolikus, református és unitárius középiskolák közül a két utóbbi modern otthont nyert melléjük új tanintézetek is létesülnek, köztük a katolikus Marianum és az Állami Tanítóképző. Művelődési súlyának bizonyítékeként 1912-ben a városban 16 214 diák és tanuló nevelkedett.⁵⁸

A város krónikása túlzottnak is találja a művelődés fölényét a városban. Azért borong el Kolozsvár jövője felett 1903-ban a közgazdász Békésy Károly: „Lesz-e még belőle valaha ismét kereskedő és iparos város? Eljön-e még az idő, amikor a kincsek gyűjtésére nem alkalmas hivatalnoki fizetések és tanuló ifjak fillérei helyett ismét a közvetlenül produktív ipari munka és vállalkozás fogja alkotni a város további fejlődésének mindennél biztosabb fundamentumát?”⁵⁹ A „kincses Kolozsvár” utáni nosztalgia jele ez, pedig a kultúra térhódítása mellett az első világháborúig eléggé gyors és töretlen a város gazdasági fejlődése, városképének modernizálódása és egész urbanizációja is. Kolozsvár jelentős és modern várossá nőtte ki magát, igaz, hogy Nyugat-Európa metropolisaitól messze állott, hiszen ezeknek nagyságrendje már a több száz ezres, sőt a milliós népességet is elérte, s utcáin nemcsak villamosok közlekedtek, hanem megjelent már a földalatti is. Az urbanizációban elért eredményeket azonban nem szabad lebecsülnünk, hiszen a Kolozsváron 1879–1908 közt beruházott több mint 20 millió koronából a Villamosművekre 5 015 793 (24,98%), építkezésekre 3 839 200 (19,13%), utak, járdák és hidak építésére 3 459 830 (17,23%), vízvezeték-hálózat készítésére 2 920 000 (14,55%), városrendezésre pedig 1 064 200 korona (5,31%) jutott.⁶⁰ A kiadások rendjén az erdélyi városok közül elsőként megvalósított vízvezeték- és csatornaépítés, aztán az utcák és járdák kövezése, villanyáram és telefonhálózat építése emelkedik ki.

Hátra van még a korszak nemzetiségi jelenlétének számbavétele a városban.

3. táblázat. Kolozsvár lakosságának nemzetiségi megoszlása 1850–1910. között⁶¹

Nemzetiség	1850	1880	1910
Magyar	12 138	23 434	50 704
Román	3 444	4 962	7 562
Német	1 581	1 436	1 676
Egyéb	1 522	1 981	866
<i>Összesen</i>	18 685	31 813	60 808

Az egész korszakra jellemző a város magyarságának fokozatos számszerű és aránylagos előretörése (1850-ben 64,96, 1880-ban 73,67, 1910-ben 83,38%), a román népelem száma ugyancsak gyarapszik, de aránylagosan nem követi az átlagos növekedést (1850-ben 18,43,

⁵⁸ Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. 19.; Kolozsvár. 80–91.; Kerekes Zoltán: *i. m.* 62. stb.

⁵⁹ Békésy Károly: *i. m.* 65.

⁶⁰ Egyed Ákos: *i. m.* II. 107–108.

⁶¹ Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása. 407.; Erdély általános demográfiai fejlődésére és nemzetiségi megoszlására lásd: Nyárády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. EM 1997. 1–39. és Varga E. Árpád: *A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között*. EM 1997. 40–87.

1880-ban 15,59, 1910-ben 12,43%), míg a németiség létszáma a tárgyalt 60 év folyamán nagyjából stagnál s ennek megfelelően aránylagosan egyre csökken jelentőségében. A vázolt viszonyokban lényeges változást csak az első világháborút követő korszak hozott.

Az 1918-as hatalomváltás Kolozsvárt egészen új helyzet elé állította. Először is nagy mozgás következett be a népességben, a magyar állam tisztviselői karának, értelmiségének jelentős része, továbbá a katonaság, csendőrség és rendőrség elhagyta Erdélyt (az elvándorlással becslések szerint 200 000–400 000 magyar távozott az országrészből). A elvándorlás különösen a városi népességet érintette, nyilvánvalóan beleértve az Erdély fővárosának, központjának számító Kolozsvárt. Ugyanakkor az Erdély birtoklásában trianoni békével megerősített román állam megkezdte saját hatalmi gépezetének kiépítését, „megbízható” román tisztviselők, rendfenntartó erők és katonaság, tisztikar városba hozatalát, a művelődési intézmények és tanintézetek átalakítását, románosítását, új intézmények és egyesületek létesítését, ezzel párhuzamosan pedig a magyar vállalatok, bankok, intézmények, szervezetek felszámolását, illetve korlátozását.

A részletekre itt nem térhetünk ki, a népességgel kapcsolatos vizsgálatok eléggé rávilágítanak a folyamat lényegére. Mivel a legnagyobb változások ezen a téren történtek, az eddig követett módszerrel szemben, kezdjük a nemzetiségi megoszlás kérdésével.

4. táblázat. Kolozsvár lakosságának nemzetiségi megoszlása 1910–1941 között⁶²

Nemzetiség	1910	1930	1941
Magyar	50 704	54 776	97 698
Román	7 562	34 836	10 029
Német	1 676	2 702	1 825
Egyéb	866	8 525	1 404
<i>Összesen</i>	60 808	100 844	110 956

Az eltelt 30 éves időszak Kolozsvár nemzetiségeinek számszerű alakulásában világosan mutatkozik a magyarság demográfiai megtorpanása 1910 és 1930 között, ami a hatalomváltást követő kivándorlással magyarázható. A magyarság azonban még így is megőrizte abszolút többségét (1930-ban 54,3%, szemben a románság 34,56%-ával). Feltűnő jelenség, hogy a magyar népesség számszerűleg csaknem megduplázódik 1930 és 1941 között, ami nyilvánvalóan a magyar uralom visszatérésében nyeri magyarázatát (egyrészt tisztviselők, hatalmi szervek beosztottjai érkeztek Magyarországról, erősen nagy volt az itt meghúzódó dél-erdélyi menekültek száma s a környező falvakból is sokan a városba költöztek). Szintúgy a románság demográfiai megerősödése összefüggésben volt az 1918-as hatalomváltással. Hiszen táblázatunkból láthatóan 1910–1930 között Kolozsváron kemény románosítás folyt, a román etnikum száma több mint négyszeresére emelkedett (pontosan 7562-ről 34 836-ra, azaz 12,43%-ról 34,55%-ra). Másrészt a románság számának látványos zuhanása 1930-hoz képest 1941-re nyilvánvalóan azzal függött össze, hogy a második bécsi döntés (1940) után az ide települt román tisztviselőgárda és a román hatalmi szervezet más csoportjai tömegesen menekültek át Romániába, de főleg Dél-Erdélybe. A két világháború közötti korszak egyébként gazdaságilag-társadalmilag fokozatos fejlődést hozott. A megállapítást támasztja alá az, hogy a város népességszáma az eltelt 31 év alatt (1910–1941) mintegy 50 000 lélekkel gyarapodott. Ha azonban az 1920-as lakosságszámot vesszük alapul, az 1941-ig elmúlt huszonegy éves szakaszban csak harmincezres növekedéssel számolhatunk.

⁶² Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása. 407.

Nem érdektelen megvizsgálnunk, hogy miként oszlott meg az adott korszakban Kolozsvár lakossága társadalmi-foglalkozási csoportok szerint. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján nyilvántartott 100 844 főnyi népesség java része ipari és közlekedési ágazatokban helyezkedett el (40 361 fő – 40%), 12 913-an a kereskedelemben és hiteléletben (12,8%), az értelmiségi-tisztviselő kategóriában 17 073 főt tartottak nyilván (16,9%), az őstermelők közé 5 803-an tartoztak (5,8%), az egyéb csoportokba (írók, újságírók, művészek, szabadfoglalkozásúak, nagyvárosokra jellemző más csoportok) 24 694 fő tartozott (24,5%).⁶³

Az ipar és közlekedés részarányának megerősödése mögött a nagyipar és bankrendszer kibontakozása állott. A folyamat részeként nemzetközi hírre tett szert a város számos bőripari (tímár, cipész és csizmadia) kisműhelyét és szakember-állományát beolvasztó Dermata Művek (a Renner bőrgyár utóda), jelentős volt a dohánygyár, a vasúti műhelyek üzeme, az újonnan szervezett Irisz porcelángyár, a Schull kendőgyár, Ady harisnyagyár, téglagyár, valamint több szeszgyár, az Ursus sörgyár, a városi gázművek és autóbuszvállalat. A Dermata Művekben 1936-ban például 1070 munkás dolgozott, az Iriszben, dohánygyárban, vasúti műhelyekben és a kendőgyárban pedig több száz.⁶⁴

A gyárnegyedekben a már meglévő Kőváry-telep mellett új munkáslakta körzetek alakultak ki (Irisz-, Bulgária-, Dermata-telepek, Lupsa, Kardosfalva), ahol családi házak százai épültek; ezzel szemben az agrárnépesség a Hóstátban, a Borháncson és Szamosfalva felé alkotott önálló és jellegzetes negyedeket. A módosabb értelmiségi-tisztviselő réteg az Attila út környéki (Tisztviselőtelep) és az Erzsébet úti, valamint a Donát úti villanegyedben lakott, ezeknél szerényebbnek számított a Kövespad és a Pillangó-telep. Különösen a vagyonosodó, újonnan betelepült román tisztviselőréteg tűnt ki építkezéseivel.

A rövid magyar impérium (1940–1944) a lakosság számában nem hozott jelentősebb változást, a román adminisztráció visszatérésétől napjainkig következő korszak annál inkább. Az új szakasz fél évszázada alatt (a 2. táblázatban közölt adatok szerint) a lakosság közel háromszorosára emelkedett (pontosabban az 1948-as népszámláláskor összegzett 117 915 lakossal szemben 1995-ben Kolozsvárnak 330 843 lakosa volt). Az ugrásszerű növekedés elsőrendű okának a szocialista rendszerre jellemző gyorsított iparfejlesztés tekinthető, de nagy szerepet játszott benne az élénk városfejlesztési tendencia és a nagyrészt magyar többségű erdélyi városok erőszakos elrománosítása is. A központilag irányított demográfiai politika eredményeképpen először a város környékének román lakosságát telepítették Kolozsvárra, aztán sor került más erdélyi vidékekre és hangsúlyozottan a Kárpátokon túli területek népességfeleslegére is. Noha kezdetben a növekedés lassúbb volt (20 év alatt mintegy 70 000, amikor is az 1948-as 117 915-tel szemben 1968-ban 193 375 lakost találunk a városban), hogy aztán a népességszám növekedése erősen felgyorsuljon és az 1969-es 197 902 lélekkel szemben 1989-ben már 317 914 legyen a város népessége, azaz 20 év alatt kb. 120 000-es a többlet.⁶⁵

A gyors népességfejlesztésnek megfelelően a városban új lakótelepek létesültek (Györgyfalvi-, Monostor-, Donáth-, Hajnal-negyed, majd a Hóstát felszámolásakor keletkezett Hősök-tere városrész). Arányaikra jellemző, hogy a Monostor-negyed számbelileg versenyezhet magával a régi kolozsvári várossal. A kezdeti szellősebb építkezést Monostoron zsúfoltság követte és minőségileg is erősen romlott, az emberanyag sem volt a régihez mérhető. Az új

⁶³ *Recensământul general al populației României. 29 decembrie 1930.* Buc. 1940. VI. 163.

⁶⁴ *Kolozsvár. 102–119.; Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz.* 20–21.

⁶⁵ Az idevágó demográfiai adatok fő forrásai a következők: *Anuarul statistic al R.P.R.* 1965. Buc. 1965.; *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România.* 1972–1985. évf.; *Anuarul statistic al României.* 1990–1996. évf.

negyedekben iskolák, orvosi rendelők is épültek. Az erősen felduzzadt egyetemi ifjúság elszállásolására több tucatnyi diákotthon is készült.

Sajnos a tervezésnél nem mindig racionális érvek döntöttek, így például a Monostor negyedből sok ezer munkást naponta mintegy 10 km-re kell a gyárakba szállítani. A gyárnegyed ugyanis részben a Vasútállomás mellett (Tehnofrig, Gyufagyár), az erősen felfuttatott Dermata környékén (a Clujanára átkeresztelt Dermata Művek, Unirea Gépgyár, Carbochim elektród- és köszörűgyár) és az Irisz-negyedben (Libertatea Bútorgyár) fejlődött tovább, a későbbiek folyamán azonban a legnagyobb üzemek jóval messzebb, Szamosfalva felé épültek fel (a hatalmas CUG Gépgyár, SANEX finomkerámiai kombinát stb.), sőt még Bács irányában is (Metalul Roșu Fémárugyár).

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy a társadalom struktúrájában történt változás elsősorban a munkásság javára történt. A változást – noha nem egységes kritériumok alapján készültek – az 1956. és 1966. évi népszámlálás adatai szemléltetik. Míg 1956-ban Kolozsvár 154 723 főnyi lakosságából 74 447 tartozott a munkásság kategóriájába (48,1%), beleértve nemcsak a gyári és kisipari munkásokat, hanem a kereskedelmi alkalmazottakat, kisegítő személyzetet, ipari termelőszövetkezeti és állami gazdasági dolgozókat is. Utána az értelmiségi-tisztviselői réteg következik (57 988 fő – 37,5%); 11 749 élt mezőgazdaságból (jó részük még egyéni parasztgazdaságot folytatott). Élt még a városban 3596 szövetkezeti kisiparos (2,32%), 4625 önálló kisiparos (2,99%), míg a fennmaradó rész a szabadfoglalkozású, kereskedő és egyéb kategóriába tartozott.⁶⁶

Amint láttuk, az 1966-os népszámlálás 185 663 kolozsvári lakost mutatott ki, azon belül pedig az egyes ágazatokhoz tartozókat sorolja fel és külön nem tünteti fel az értelmiségi-tisztviselői réteget. Így az ipari, építőipari és kereskedelmi alkalmazottak kategóriájába családtagokkal együtt Kolozsváron 85 805 lelket soroztak (47,2%). Befejeződött a város mezőgazdaságának ún. szocialista átalakítása, azaz a paraszti magángazdaságok megszüntetése és erőszakosan termelőszövetkezetekbe tömörítése, a csaknem kizárólag szövetkezeti parasztság 6507 fővel képviselteti magát (3,5%), míg az oktatás, a művelődés és egészségügy 26 262 személlyel (14,2%). Kimutat még a népszámlálás 31 249 egyéb foglalkozási kategóriába tartozót (16,8%) és 35 840 más nem-kereső népességet (18,3%; többnyire tanuló, szakiskolás és diákifjúság).⁶⁷

A következőkben tovább nőtt a munkásság társadalmi súlya. Hiszen a város 1970. évi 108 904 fizetési alkalmazottjából 77 531 volt munkás. Ha az ingázókat leszámítjuk és 57 000-es munkáslétszámot veszünk alapul, akkor is a munkásság abszolút többségével számolhatunk Kolozsváron (52,3%). Az újabb hatalmas ipari létesítmények (CUG, SANEX) még inkább a munkásság létszámát növelték s természetesen sok tízezerrel a város lakosságát.⁶⁸

A művelődésben dolgozók társadalmi jelentőségét nemcsak a város egyeteme és öt főiskolája, 22 fakultása és az 1973–74-ben ott tanuló 12 669 diákja, számos iskolája, elméleti és szaklíceuma biztosította, hanem több periodikája, szerkesztősége, tudományos intézete, két-két színház és opera, országos fontosságú múzeumok és más intézmények.⁶⁹

⁶⁶ Az idézett adatok és számításaink alapjául a következő munkák szolgáltak: *Recensământul populației și locuințelor din 21 februarie 1956*. Buc. [é. n.]; I. 20–21.; *Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966*. [Buc.] 1970. VI. 275.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Anuarul statistic al județului Cluj*. [H. n.] 1971. 58.; Vö. Csetri Elek: *Metamorphosis Koloswariensis*. 3.

⁶⁹ Uo.

A város demográfiai növekedése 1989 után lelassult. Egyrészt az ipar túlzott felfuttatása szükségszerűen megállt, sőt egész sor nagy gyár, létesítmény veszteségessé vált, csődbe jutott, és korlátozta vagy egyenesen beszüntette működését, sok dolgozó munkanélkülivé vált. Ezzel szemben sok magánvállalat és üzlet nyílt meg, ezek viszont kisebb létszámmal dolgoznak, a munkásfelesleget nem képesek felszívni. Ugyanakkor a vállalkozók, üzletemberek, a kialakuló polgárság, „újgazdagok” rétege luxusvillákat épített és valóságos új negyedeket hoz létre, melyek új szint jelentenek a város életében.

A város népességének az utolsó fél évszázadban bekövetkezett megháromszorozódása mellett Kolozsvár demográfiai alakulásának másik fő jellemzője a nemzetiségi arányszámok radikális megváltozása. Az erdélyi városok etnikai összetételének erőszakos megváltoztatása, elrománosítása, a központilag irányított politika egyik fő célpontja 1944 után, még inkább a Ceaușescu-korszakban éppen Kolozsvár volt, amely évszázadok óta magyar centrumnak számított. Nemzetiségi összetételének változását az alábbi táblázat szemlélteti.

5. táblázat. Kolozsvár népességének nemzetiségi megoszlása 1956–1992 között⁷⁰

Nemzetiség	1956	1966	1977	1992
Román	74 600	104 914	173 003	248 572
Magyar	74 200	76 934	86 215	74 871

Emlékeztetőül csak annyit, hogy 1850-ben (mikor először történt nemzetiségek szerinti számbavétel) a magyarság 64,46, 1880-ban 73,67 és 1910-ben 83,38 százaléknyi többséget képviselt a városban, sőt 1930-ban, az első román népszámlálás alkalmával is még mindig magyar többséget (54,3%-ot) állapítottak meg. Az 1956-os népszámláláskor a román népelem első ízben haladta meg a magyarokét, azután pedig az arányok rohamosan a magyarság rovására változtak. Kolozsvár az öt zárt várossá nyilvánított erdélyi település közé esett, ahova a letelepedést tendenciózusan a magyar nemzetiség ellenében irányították. Így aztán 1966-ban a magyarság arányszáma 41,1%-ra, 1977-re 32,5%-ra, 1992-ben, az utolsó számbavételkor pedig mintegy 22,7%-ra csökkent. A kolozsvári magyar lakosság 1977 és 1992 közötti csökkenése a megnyílt határok, a felerősödő, főleg Magyarországra irányuló kivándorlás egyenes következménye volt. Igaz, hogy ekkoriban a románság számának növekedése is megállott, egyrészt a születések számának csökkenése, másrészt a körükben is mutatózó elvándorlás hatására.

Jelenleg Kolozsvár városa is a rendszerváltásra, a piacgazdaságra való áttérésre jellemző s a demokratikus átalakulással együtt járó gondokkal küzd; ez határozza demográfiai helyzetét is. A városvezetés antidemokratikus, magyarelles politikával, a nemzetiségi feszültség szításával próbálja a gazdasági-társadalmi gondokról (nagy gyárak, vállalatok bezárása, korlátozása, lakáshiány, munkanélküliség, szegénység) a figyelmet elterelni és az örökségül kapott demográfiai politikát folytatni. Ugyanakkor érlelődően vannak azok a belső és külső erők, amelyek a város zavartalan és harmonikus fejlődése irányába hatnak.

⁷⁰ Az utóbbi években a román statisztikák a nemzetiségek helységek szerinti számát és arányát nem közlik, azért sokszor az idézett *Anuarok*on kívül jórészt becslésekre vagyunk utalva. A táblázat összeállításának alapjául Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Bp. 1998. 262. szolgált.

Kiss András

Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek

1. A XVI. század második felében már kialakult Kolozsvár város teljes önkormányzatisága. Ez azt jelentette, hogy mind a saját jogalkotást, mind a városi igazgatást, valamint a törvénykezést illetően – kivéve az államhatalommal fennálló kapcsolatát – mindennemű függőségi viszonya megszűnt. Ezt a folyamatot legszembetűnőbben a szász egyetemhez való viszonyában követhetjük. Elsőnek 1481-ben Besztercenek, mint a kolozsvári ügyek fellebbviteli bíróságának az illetékessége szűnt meg, amit a XVI. században követett Szeben város, illetve a hét szász szék illetékességéé.⁷¹ A korabeli szemlélet szerint ez azt jelentette, hogy a város egyedül a fejedelemnek tartozott engedelmességgel. Így megvalósult az az önkormányzatokat meghatározó állapot, miszerint az államon belül és annak törvényeit tiszteletben tartva, a városi közösségre hárult, hogy saját jogszabályainak megfelelően minden téren a maga ügyeit önállóan intézze, ami megfelelt a napjainkig is érvényes hagyományos önkormányzati alapgondolatnak: „Ha azt akarjuk, hogy valami jó legyen, csináljuk meg magunk.”⁷²

A kolozsvári polgár élt is ezzel a jogával, ami a városban évszázadokig élő közösségi jog volt. Ebből táplálkozott az a polgári öntudat, amit az úgynevezett „kolozsvári örökös”, azaz az ingatlantulajdonnal rendelkező, adót fizető és a városi polgárt megillető valamennyi joggal korlátlanul élő városi polgár így fejezett ki egy 1582-beli nótáriusi esküszövegben: „az ország fejedelmének, azután a városnak mint hazámnak hívséggel akarok szolgálni”.⁷³ A városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint a városban gyakorolható jogaik, de az ezzel járó kötelességeik tudatában, a kolozsvári polgárok városukat illetően a „hazám” mellett – akárcsak néhány szász város – gyakran használják a „republikánk” kifejezést,⁷⁴ amivel önállóságukat és egyúttal egymásrautaltságukat fejezik ki. Ebben a szellemben hozza meg 1657-ben a veszélyeztetett város a következő, a valamilyen közösséghez tartozás örök érvényű megfogalmazású határozatát: „Senki ez hazában lakók közül, sub ammissione bonorum, ne merészellen az országnak ebbeli állapottyában elmenni ez városról, feleségét, javait, gyermekét elköltöztetni, mert valaki azt cselekszi, minden javai város számára foglaltatik és soha többször ide bejönni lakásának okáért nem bocsátatik; mert az igazság is azt kívánja, hogy ha az békességnek idein edgyütt nyugudtunk, disturbiumban is edgyütt oltalmazzuk Isten segítségéből ez hazában egymást.”⁷⁵ A városi polgárok ilyen szellemű és öntudatú közösségében valóságként élt és fejlődött az önkormányzat.

Ez az önkormányzat a városi polgári közösség tagjainak állandó és tevékeny részvételével valósult meg, a teljes jogegyenlőség jegyében. Ennek következményeként az összárosi kormányzást (beleértve a helyi jogalkotást, az igazgatást és törvénykezést) választott testületek (a százférfiak tanácsa vagy felső tanács, a városi tanács vagy magisztrátus), valamint

⁷¹ JakabOkl I. 286–287.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Begründet von Franz Zimmermann. Red. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer. Buk. VI. 1991. 281–282.

⁷² Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatási jog*. Bp. 1942. 116.

⁷³ KvTanJk I/3 (régi jelzet: V/3) 256 v.

⁷⁴ Fasc. I. 106. sz.: „pro dirigendis Reipublicae nostrae negociis...”; Vö. Schuler von Libloy, J. Friedrich: *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*. I. Hermannstadt 1855. 445.

⁷⁵ Liber decreta 127.

választott tisztségviselők útján váltották valóra, oly módon, hogy ezek a kisebb, egymást jól ismerő közösségek polgárainak közreműködésével működtek. Ez a rendszer lehetővé tette az egész polgári közösség közvetlen és közvetett részvételét a város igazgatásában. Egyúttal biztosította a polgárság szándékainak valóra váltását azáltal, hogy ebben a képviseleti rendszerben mind a képviselő, mind a képviselt ismerte egyik a másikat, illetve ennek életkörülményeit. Az, hogy ez az önkormányzat az óraműhöz hasonlóan az egymáshoz idomult fogaskerek módjára működjön, a szükséges összefogó keretet a város jól tagolt településrendszerének kellett biztosítania. A rendi korszakban ez nem csak Kolozsvár esetében volt így, hanem ennek megvalósítása általános gyakorlat volt. Az önkormányzati igazgatás jó működése Kolozsvárt is szintén egy pontosan tagolt, állandó jellegű településrendszerre épült, nevezetesen a város felosztására fertályokra és tizedekre. Igaz ugyan, hogy általában a település egysége, illetve zárt település esetében közigazgatási beosztása az utca,⁷⁶ de Kolozsvár esetében – ugyancsak más városokhoz hasonlóan – az utcák változó hossza, házainak és lakóinak egy-egy utcában gyakran igen eltérő száma miatt nem az utca lett a kisközösségek szervezeti kerete, hanem a tized, illetve a tizedeket összefogó fertály (városnegyed). A következőkben a városi önkormányzatnak ezt a két alapegységét kívánom vázlatosan bemutatni, illetve azokról a fertályokat, tizedeket benépesítő polgárokról kívánok szólni, akik élő valósággá tették ebben a városban a polgári önkormányzatot egészen a kisközösségek – a tizedek – mélységéig.

2. Mivel az előadottakban a múlt kutatásait folytató, azok egymást kiegészítő munkásságaiból merített mai eredményekkel történő kiegészítéséről van szó, nem mulasztható el, hogy az előadottak közvetlen úttörőiről, megalapozóiról szóljak. Kolozsvár településtörténetét illetően itt az 1922-ben megjelent tanulmánya alapján Kerekes Zoltánt kell megemlítenem,⁷⁷ de kiváltképpen Szabó T. Attilát, a kolozsvári történeti források fáradhatatlan kutatóját, akinek 1946-ban megjelent *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* című munkája⁷⁸ ma is nélkülözhetetlen munkaeszköze a kutatónak. Ami pedig a kolozsvári fertályokat, tizedeket, fertálykapitányokat és tizedeseket illeti, Csizmadia Andor, akkor Kolozsvár szabad királyi város tiszteletbeli tanácsnoka vállalkozott arra, hogy az ugyancsak Kolozsvárt kiadott *Tizedesek a régi Kolozsváron* című munkájában ismertesse azokat.⁷⁹ (Városunk tudományos eredményei között meg kell említenünk azt is, hogy Csizmadia Andort az is Kolozsvárhoz köti, hogy az ő szerkesztésében jelent meg a *Kolozsvári Szemle* című folyóirat, valamint az 1941-ben szintén Kolozsvárt kiadott *A magyar városi jog* című munkája.⁸⁰) Az említett szerzők munkáinak azonban az a sajátossága, hogy az adott történelmi helyzetben csak kiadott forrásokra – elsősorban Jakab Elek oklevéltárára és a Kolosvári–Óvári-féle *Corpus statutorum*ra – szorítkozhattak, mert Kolozsvár város levéltárát 1940 őszén Szebenbe menekítették. Munkájuk értékéből ez mit sem von le, legfeljebb teljességéből. Szerencsénkre Szabó T. Attila aztán évtizedekig kutathatott a városi levéltárban és kutatásai eredményeként – más munkái mellett – megalkotta az erdélyi „monumenta” sor egyik legjelentősebb művét, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*at,⁸¹ amely adatgazdagságával nem csak a nyelvtörténet

⁷⁶ Magyary Zoltán: *i. m.* 3.

⁷⁷ Kerekes Zoltán: *Kolozsvár települése*. In: Földrajzi Közlemények. 1922. I. kötet, 1–5. füzet, 43–62.

⁷⁸ Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kv. 1946.

⁷⁹ Csizmadia 1942.

⁸⁰ Csizmadia Andor: *A magyar városi jog*. Kv. 1941. A munkának ugyan nincsenek kolozsvári vonatkozásai, de városunkat illetően is jól felhasználható a komparatiztika területén.

⁸¹ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–VII. Szerk. Szabó T. Attila. VIII–X., Vámszer Márta. Buk., Bp.–Kv. 1975–2000.

elsőrendű forrása, hanem, kolozsvári viszonylatban, a település életének, hétköznapijainak is. Ez más, itt a városban született nagy jelentőségű és újat hozó művel együtt, nem statisztikai számokkal, szólamokkal, hanem tartalmi rangjával, minőségével, a tudományos kutatást előrevivő értékeivel, maradandóságával hirdeti Kolozsvár város tudományközpontúságát.

3. Amint említettük, a városi önkormányzat érvényesítési kereteit Kolozsvárt a fertályok (városnegyedek), ezen belül a tizedek alkották. A XVI. században – a városi településrendszer elsődleges forrásai: az adókönyvek szerint⁸² – Kolozsvárnak öt fertály volt és, kivéve a zárt településű Óvár (Vetus castrum) nevét, ezek a fertály főutcájáról kapták nevüket. Az öt fertály a következő volt: Óvár – Vetus castrum; Magyar utcai fertály – Longa; Közép utcai fertály – Media; Farkas utcai fertály – Luporum; Monostor utcai fertály – Rapular. A fertályok magukba foglalták a hozzájuk tartozó városhalon belüli és azon kívüli utcákat. A városhalon kívüli részeket hóstátként említik a korabeli források és az elnevezés napjainkban is él. Az adókönyvek pontosan rögzítik egy-egy fertály kiterjedését is. Ennek ismertetése előtt azonban előljáróban a fertályok és a főter viszonyáról kell szólnom. A főter = piactér = theatrum az adókönyvekben nem települési egységként jelenik meg, amint a fertályrendszerben sem az. Egy-egy oldalának házsorai a velük határos fertályhoz tartoztak. Így északi házsora az Óvárhoz, keleti sora a Magyar utcai fertályhoz tartozott, déli sora a Közép utcaihoz, nyugati sora pedig a Monostor utcaihoz. A fertályok között sajátos helyzete volt az Óvárnak. Ennek esetében külön jelölték ha egy-egy utcásor magának a vár falának túlsó szélén húzódott (extra castrum), vagy a városhalon kívül (extra moenia).

Az **Óvár**hoz tartozott belső házsorain kívül a főter északi sora, a Híd utca (az egykori Wesselényi, ma Regele Ferdinand utca) nyugati házsora és a városhalon kívüli északi hóstát, a Hídelve.

A **Magyar utcai fertály** határai a főter keleti oldalának a vonalán folytatódólagosan a Híd utca keleti házsorai, a Szappan utca vonala, a városhalon túl pedig a keleti hóstátot (a későbbi Alsóvárost) foglalta magába egészen a szentpéterei részig, onnan pedig vissza a Közép utcai fertály mentén húzódtak.

A **Közép utcai fertály** magába foglalta a Közép utcán kívül a Szentegyház (ma Iuliu Maniu) utcát, a városhalon kívüli keleti részt, a Király utcát (Platea regis, ma I. C. Brătianu utca) és a főter déli házsorát.

A **Farkas utcai fertály**hoz tartoztak a névadó utcán kívül a Széna utcák: Fena exterior (Mikó, ma Clinicilor utca), Fena interior (Jókai, ma Napoca utca), valamint az ezek mentén húzódó városhalon kívüli házak.

A **Monostor utcai fertály** magába foglalta a főter nyugati házsorát, a névadó főutcat és annak a városhalon kívüli folytatását.

⁸² A város legfontosabb jövedelmének, az adónak kivetését és behajtását szolgáló, az 1550-től fennmaradt évenként megújított adókönyvek pontosan rögzítik az egy-egy fertályon belüli utcásorokat, illetve a házsorok adófizető polgárainak és lakóinak nevét. Mivel az adókönyvek helyszíni bejárás alapján, a tizedek képviselőinek, a tizedeseknek közreműködésével készültek, elsőrendű, hiteles forrásai a város településrendszerének. Éppen ezért az elbeszélő forrásokban: az emlékirodalmi munkákban, útleírásokban megjelenő városszerkezetre vonatkozó adatokat csak akkor tekinthetjük hiteleseknek, ha megegyeznek az adókönyvek adataival. Vö. Kiss András: *Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke*. 2001. A Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete támogatásával készült kézirat. (A továbbiakban: Kiss 2001)

A XVI. században az öt fertály további 111 tizedre tagolódott.⁸³ A településnek ilyen kisebb közösségekre történt tagolódása – esetünkben fertályokra, tizedekre –, illetve az ezekben eljáró fertálykapitányok, tizedesek nem sajátosan kolozsvári jelenségek. Városok viszonylatában megemlíthetjük például a debreceni városi járásokat, derékutcákat és tizedeket, de még közelebb hozzánk a száz városok szomszédságait, Dés város tizedeit, Zilah város kalandosait, illetve ezek előljáróit.⁸⁴

4. Sajnos, a fertályok és tizedek működéséről a XVI. századból nem maradtak fenn saját írásbeliségük termékei. (Az összvárosi testületek és tisztségviselők esetében a XVI. században saját írásbeliségük termékeinek alapján szinte naponta követhető ezeknek tevékenysége.) Ezért a fertályok és tizedek vonatkozásában a kutatónak a város által alkotott szabályrendeleteken (statútumok), tanácsi határozatokon kívül, főleg a törvénykezési jegyzőkönyvek adataiból kell mozaikszerűen összeállítani a fertályok, tizedek és előljárók tényleges részvételét a városigazgatásban.

A kapitányok és tizedesek működését alapvetően egy 1585-ös városi statútum (pontosabban: utasítás) szabályozza 12 szakaszban.⁸⁵ Ebből, valamint más statútumok szabályozásaiból és a már említett egyéb forrásokból rekonstruálhatjuk a kapitányok és tizedesek jogállását, feladatait. Ők közösségük bizalmából, fizetés nélkül végezték munkájukat, de háborús időben a város védelmében végzett tevékenységükért pénzbeli juttatást is kaptak.⁸⁶ Bizonyos kisebb bűncselekmények, tulajdonképpen vétségek bírságaiból a fertálykapitánynak – amennyiben a szembenálló felek elfogadták bíraskodását – egyharmad jutott a kirótt bírságból. Ilyenkor tulajdonképpen békebírói tisztelet látott el.⁸⁷ 1598-ból viszont arról is van adatunk, hogy a kapitányok kiadásait a város elszámolja.⁸⁸

A kapitány és a tizedes feladatai sokrétűek a fertályban és tizedben, illetve az ezeket benépesítő kisközösségekben. Eleven kapcsolatot tartanak a városi tanács (a város végrehajtó szerve) és saját kisközösségük között. Ez a kapcsolat többirányú. Egyrészt végrehajtói és ellenőrzői a tanács intézkedéseinek, másrészt viszont számos döntést a tanács és ennek útján a százférfiak testülete a kapitányoknak és tizedeseknek, a helyi viszonyok jó ismerőiként szolgáltatott tájékoztatásai alapján hoznak. Kötelesek értesíteni a tanácsot minden az illetékességi körükben észlelt rendellenességről, ha pedig ilyesmit fordulnak elő, rendszerint ők intézkednek elsőként a helyszínen. Érthető tehát, hogy a tizedes és fertálykapitány, annak érdekében, hogy jól és megbízhatóan lássa el feladatát támogatásban, védelemben részesült. Így a már idézett 1585-beli statútum azt, aki „tizedesset megh rtolna, zidalmazna, tehagh tartozzek

⁸³ A tizedek számát egy 1596-beli közgyűlési határozatból ismerjük. L. Csizmadia 1942. 5–6. Erre látszik utalni egy korábbi adat is. 1563-ban ugyanis János Zsigmond 110 gyalogot kívánt a várostól (Jakab 1870 II. 120.), ami talán – a bizonyításig feltételezésenként – azt jelenti, hogy – az akkori helyzetnek megfelelően – minden tized egy embert kellett hogy adjon.

⁸⁴ Zoltai Lajos: *Debreceni utca kapitányok, tizedesek, tizházigazdák*. In: Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából. Debrecen 1993. 50–63. Schuler von Libloy, J. Friedrich: *i. m.* I. 437, 446.; DLtJk 485, 616.; Lakóné Hegyi Éva – Wagner Ernő: *A zilahai kalandosok*. In: EM LXIII. 2001. 1–2. füzet. 30–41.

⁸⁵ CorpStat 202–204.

⁸⁶ Jakab 1870. II. 127.

⁸⁷ CorpStat 203.

⁸⁸ KvSzám 7/XVI. 59.

Biro Vram eleibe Jteny es meg bizoniultatwan a zidalom, melto bewntetessel bewntetik eo kegymek”.⁸⁹ Viszont a kötelességmulasztó kapitányt és tizedest is megbüntetik.

A kapitány és a tizedes feladatait a következőkben összegezhjük:⁹⁰

Közhírré teszik a város közérdekű határozatait, rendelkezéseit. A közvetlen kapcsolat a tanács és a közösségi eljárók között legelsőként abban nyilvánul meg, hogy a fertály-, illetve tizedbeli lakó, mint közvetlen érdekelt, a tizedes, esetenként a kapitány útján értesül a város őt érdeklő döntéseiről, rendelkezéseiről, ugyanis ezek teszik közhírré az ország és a város törvényeit, az ezekből fakadó feladatokat. Így az 1585-ös statútum előírja, hogy a tizedes hirdeti ki „az tizede alathwalo” közösségnek, hogy mikor van rájuk szüksége a városnak a gáton, a jegezésre, az éjjeli és nappali őrizésre.⁹¹ Annak kihirdetése, hogy a kolozsváriak vámentességének sértetlen megtartása érdekében a város igazoló cédulát ad a „kolozsvári örökös” polgároknak, a tizedesre hárul, akárcsak az 1586-ban pusztító pestis idején annak a városi utasításnak közhírré tétele is, hogy a holttesteket ne tartsák sokára, siessenek azokat ládába szegezve eltemetni.⁹² A kapitányok és tizedesek kötelessége volt kihirdetni például a városnak azt a határozatát is, amely megtiltja, hogy a határbeli földeket eladják vagy bérbe adják a szomszéd falubelieknek, nemeseknek, valamint annak a tiltását is, hogy a városbeli eladja fegyverét.⁹³

A közrend fenntartása, a város „törvényeinek” betartatása a kapitányok és tizedesek közreműködésén alapult. Egy 1590-ben kiadott statútum annak érdekében, hogy a jó rendtartás és engedelmesség megmaradjon a városban, elrendeli, hogy a tizedes minden héten kétszer eljárja tizedalját, és ha valami engedetlenséget tapasztal vagy egyéb mód nélküli dolgot lát, jelentse a kapitánynak, aki a hallottakról értesíti a bírót.⁹⁴

A város „törvényeinek” megszegését rendszerint a tizedesek észlelték elsőnek, de intézkedéseik nem bizonyultak mindig hathatósaknak. Ez történt akkor is, amikor a tizedes a „rendbontót” a bíró elé akarta állítani, de az elbűjt a házban, mire az elkeseredett tizedes így kiáltott be hozzá: „... jer ky ha iambor vagy Geczi, jer ki ha jambor az anyad, jer a byrohoz, mert én tizedes vagyok, illyk a' zomzedsag kewzibe halgatnom...”⁹⁵ A város szigorúan ügyelt arra, hogy városi polgárjoggal csak azok élhessenek, akiknek örökségük volt, nyilvántartásba vették a fertályonként vezetett adókönyvekben, de közerkölcsi meggondolásból ilyen jogokkal csak házasemberek élhettek. Ezért 1587-ben bevezették a polgárkönyvet, amelyben házassága után – kellő erkölcsi biztosítékok mellett – bejegyezték azokat a kolozsvári és máshonnan származó ifjakat, akik megházasodtak, ugyanis ez volt a feltétele annak, hogy a városban önálló tevékenységet folytathassanak.⁹⁶ A megházasodott ifjú a céhbe is csak úgy léphetett be, ha beírták a polgárkönyvbe.⁹⁷ Ezen a téren különösen sok utánjárás hárult a kapitányokra és tizedesekre. Ezt mutatja az is, miszerint a polgárkönyv bevezetése után nyolc esztendővel,

⁸⁹ CorpStat 202.; Csizmadia 1942. 17.

⁹⁰ CorpStat 234–235.; Csizmadia 1942. 17.

⁹¹ CorpStat 202.; Csizmadia 1942. 20.

⁹² CorpStat 207–208.; Csizmadia 1942. 17.

⁹³ CorpStat 232, 237, 241.; Csizmadia 1942. 17–18.

⁹⁴ CorpStat 234.; Csizmadia 1942. 22–23.

⁹⁵ KvTJkv II/3 (régi jelzet: II/2) 138.

⁹⁶ Liber decreta 65–66.

⁹⁷ CorpStat 242.

1595-ben a tanács arra kötelezte a kapitányokat, vigyék egész fertályuk lakosait a tanács elé és amennyiben valamelyikről kiderül, hogy nem íratta be magát a polgárkönyvbe, annak ezt meg kellett tennie. Ezúttal az adókönyveket is kiegészítették a nyilvántartásba nem vett adókötelesek bejegyzésével. A kapitányok ezt a műveletet rendre végezték, naponta egy fertállal jelentek meg a tanács előtt.⁹⁸

Az adókivetés és behajtás is olyan tevékenység volt, amelyhez igénybe kellett venni a kapitányok és tizedesek jó hely- és személyismereteit. Az adókönyvnek rendszeres és pontos vezetése nem csupán a város legfőbb jövedelmének: az adónak biztosítását jelentette, hanem polgári érdek is fűződött hozzá, mert a szénafüveket az öt fertály között az adókönyvek alapján osztották szét.⁹⁹ Az évenként megújított adókönyvekbe az adóalany polgárnak az adóját mindig az esedékes adóévnek megfelelő vagyoni állapotához mérten vetették ki. Itt nélkülözhetetlen volt a fertály- és tizedbeliek ismerete, ezért már 1571-ben a város úgy intézkedik, hogy az adókönyvek megújítása és megtisztítása a hátralékoktól fertályonként két ember közreműködésével történjék.¹⁰⁰ Nagy gondot okozott a városnak a más házában lakó bérlők (zsellérek, inquilini) nyilvántartása és adójuk behajtása is, de még inkább az el nem szegődött szolgáké, szolgáló fehérnepeké, lézengő „rideg” legényeké. Ezek azonosítása és utóbbi adójuk behajtása jórészt a kapitányok és tizedesek feladata volt.¹⁰¹ Az adóbehajtás szigorú végrehajtása érdekében az adószedők mellé rendelték a fertálykapitányokat és tizedeseket, akiknek szolgák is rendelkezésükre álltak.¹⁰² Az adón kívül a fertálykapitányok és tizedesek jártak el a polgároknak és lakóknak kivetett egyéb pénzösszegek behajtásában, így például 1574-ben a külső kis fal építésére kirendelt összegében is.¹⁰³

A bűnüldözés, a vétkesek azonosítása és elfogása is a fertálykapitányok és tizedesek kötelességei közé tartozott. Nekik kellett elsőként megbizonyosodniuk a bűncselekmény elkövetéséről, arról, hogy ki volt a tettes, majd azt el kellett fogniuk – gyakran a város darabontjainak segítségével –, megláncolniuk és a bíró elé állítaniuk.¹⁰⁴ Ez mindenféle bűncselekményre vonatkozott. Jellemző a tizedes szerepére a közösségében történetekért annak a sértettnek a kérése tizedeséhez, akinek a süvegét egy ifjú erőszakkal elvette: „Jó szomszéd uram, te volnál tizedes, ne engednél ilyen hatalmaskodást a szabad utcában.”¹⁰⁵ A városi törvénykezési jegyzőkönyvekben se szeri, se száma azoknak az eseteknek, amikor kocsmai verekedések, öldöklések, utcai támadások során a tizedes, olykor a kapitány az első intézkedő. Hasonló szerepük volt az erkölcsi jellegű, a közerkölcsöket sértő cselekmények esetében is. Kötelesek voltak például a szitkozódókat, káromkodókat a bírónak és a tanácsnak bejelenteni.¹⁰⁶ Azok ellen is kötelesek voltak eljárni, akik nyolc óra után bort mértek ki.¹⁰⁷ A

⁹⁸ Uo. 241–242.; Csizmadia 1942. 18.

⁹⁹ JakabOkI I. 380.; A kapitányok és tizedesek közreműködéséről az adókivetésben és behajtásban ásd: Kiss 2001.

¹⁰⁰ KvTanJk I/3 (régi jelzet: V/3) 54.

¹⁰¹ CorpStat 243. – Csizmadia 1942. 18.; KvTJk II/17 (régi jelzet: VIII/4). 225.; KvTanJk I/5 (régi jelzet: I/1) 195. 2.

¹⁰² Jakab 1870. II. 200.

¹⁰³ Uo. 196.

¹⁰⁴ CorpStat 203.; Csizmadia 1942. 23.

¹⁰⁵ KvTJk II (régi jelzet: IV/1) 475.

¹⁰⁶ CorpStat 235.; Csizmadia 1942. 23.

¹⁰⁷ CorpStat 203.; Csizmadia 1942. 24.

kapitányok és tizedesek feladatait szabályozó 1585-beli utasítás 12. pontjában a kapitányoknak és tizedeseknek kötelességévé tették, hogy az ország (lopás) és egyéb szarvas vétek mellett a paráznaságot is tüstént jelentsék a bírónak vagy prokátornak, ezt a rendelkezést meg is újítják 1588-ban.¹⁰⁸ Érthető tehát, hogy még a családi szennyessel is a tizedeshez vagy kapitányhoz fordultak. Így tette ezt Kis Mihály is 1593-ban, akinek a felesége megszegte a házassági kötelező hűséget. Az ő panaszáról így vallott az egyik fertálykapitány: „... en nekem ugjmint Capitanioknak panaszt tön, hogj az ő feleséget egi latorral kapta volna”. Nem egyedi azonban ezeknek az ügyeknek bonyolultsága, amint ez a folytatásból is kiderül: „Annak utána jeove oda mind felesegesteol és vjzza akarta tagadni eleobbi mondasat illy okkal, hogi eo rezegeben monta volna nekem ezt.” Ezzel azonban nem lett vége az ügynek, amint azt a tanúvallomás is bizonyítja.¹⁰⁹

A közmunka kihirdetése és megszervezése ugyancsak a kapitányok és tizedesek tevékenységi területe volt, akárcsak a **közegészség, köztisztaság**, hiszen ezekhez a fertályokat, tizedeket benépesítő polgárok és lakók adták a munkaerőt, illetve az ő magatartásuknak az irányításával lehetett eredményt elérni. Például, amikor a városi tanács úgy határozott, hogy a Szamos vizét egy csatorna megásásával a városba vezetteti, a földmunkához az embereket fertályonként igényelte a munkára.¹¹⁰ Hasonlóképpen, amikor 1588-ban a tanács elhatározta, hogy „az Zopor hataraban valo zep szalas erdeo megh Jrtattassek”, elrendelte, hogy minden tizedből két embert adjanak a munkára, akik a kapitány jelenlétében végezték az erdőirtást,¹¹¹ de az 1585-ös utasítás szerint a tizedeseknek kellett embert adniuk a gátra, jegezésre, de más rendelkezések alapján a hidak munkálataira, az árkok, kutak, utcák tisztításához is.¹¹²

Az őrizés, a városvédelem, akárcsak a közmunka, a kapitányok és tizedesek jó hely- és emberismeretére épült. Az 1585-ös utasítás is az őrizés kihirdetését és az emberek kijelölését a tizedes feladatává teszi.¹¹³ De nem csak a városfalak őrizéséről kellett gondoskodniuk, hanem arról is, hogy szükség esetén minden fegyverforgató férfi álljon készen, a polgárok hadiszerral jelentkezzenek, hogy összehívják az ágyúsokat, állítsák ki tizedenként a puskásokat, más esetekben állítsanak katonát.¹¹⁴

A tűzvédelem a települések egyik legfőbb gondja volt, hiszen a gondatlanság gyakran okozott pusztító tűzvészt. Kolozsvár esetében is a kapitányoknak és tizedeseknek 1585-ben készített utasításaiban az I. és VI. pont írja elő a az említett eljárók tűzvédelmi feladatait. A tizedesnek minden héten tizedében ellenőriznie kellett a tüzelőhelyeket, minden tizedben pedig egy nagy lajtorját kellett tartani, a régi kutakat pedig újra kellett építeni.¹¹⁵ Az idézett általános utasítást megelőzve, a tanács már elrendelte a tizedeseknek, hogy vigyázzanak, nehogy tűz üssön ki a városban.¹¹⁶ 1578-ban pedig, akkor amikor a fejedelem a városban

¹⁰⁸ CorpStat 204, 232.; Csizmadia 1942. 23.

¹⁰⁹ KvTJk II/8 (régi jelzet:V/1) 46v.

¹¹⁰ Jakab 1870. II. 113.; Csizmadia 1942. 13.

¹¹¹ KvTanJk I/5 (régi jelzet:I/1) 46v.

¹¹² Jakab 1870. II. 113, 192.; KvTan Jk I/3 (régi jelzet:V/3) 164v.; Fasc. II. 2166. sz.; Csizmadia 1942. 13.

¹¹³ CorpStat 203.

¹¹⁴ Jakab 1870. II. 118–119, 128, 206, 554, 668.; Csizmadia 1942. 12, 18, 19–21.

¹¹⁵ CorpStat 202.; Csizmadia 1942. 25.

¹¹⁶ KvTanJk I/2 (régi jelzet: V/1) 13.

tartózkodott, a százférfiak tanácsa arra kérte a bírót és tanácsát, hívassa be a kapitányokat és tizedeseket „es zorgalmas wygiazassal Inche eoket, hogy tűz mya valaky hazanal wezedelem ne tamaggion az varason”.¹¹⁷ De a város ismételt rendelkezései is arról tanúskodnak, hogy mennyire fontosnak tartotta a tűzvédelmet, elsősorban a tüzelőhelyek, kémények, kürtők, sütőkemencék és ezek elhelyezésének rendszeres ellenőrzését. Ez a feladat is a kapitányokra és a tizedesekre hárult. Az elővigyázatosság odáig terjedt, hogy amikor 1605-ben a bíró a Torda utcában (ma Egyetem utca) egy nagy sütőkemencét akart építtetni, a százférfiak tanácsa elrendelte, hogy „az öt fertályban való kapitányok tízen¹¹⁸... odamennyenek és megoculálják a helt őkegyelmek és az jövőendő gyűlésre referáljanak”.¹¹⁹ A XVIII. században már új veszély fenyegette a várost: a gondatlan pipázás okozta tűz. A pipázás ellenőrzése, illetve tiltása bizonyos helyeken szintén a kapitányok és tizedesek feladata volt, de ez már nem a XVI. századról szóló értekezés tárgya.

Városunk ezer évéből egy század vizsgálatát tűztük feladatunkká. Ebben az időkeretben a kolozsvári polgárnak arról a törekvéséről szóltunk, hogy önmaga igazgassa belső életét saját „törvényei” szerint és ehhez teremtsen meg saját intézményrendszerét. Minden amiről szóltunk, nem előzmények és folytatás nélküli törekvések és megvalósítások sora. Ez biztosította, hogy ezen a településen város épüljön és mindig megfeleljen a kor és a társadalom követelményeinek. De ez a gyarapodást fakasztó hagyomány és folyamatosság arra is figyelmeztet, hogy ha minden közösségnek saját intézményrendszerét, rendtartásait a kor követelményeihez kell is igazítani, ez mindig úgy történjék, hogy a gyökerek megmaradjanak. A lombokat lehet alakítani, hozzáilleszteni a korhoz, de aki a gyökereket elpusztítja, saját közössége életerejét sorvasztja el.

¹¹⁷ Ua. I/3 (rég. jelzet: V/3) 158.

¹¹⁸ Itt a határozat az öt fertály belső és külső (a városfalán kívüli) kapitányára utal.

¹¹⁹ KvTanJk I/3 (rég. jelzet: V/3) 195b; I/5 (rég. jelzet I/1) 325, 449, 507.; Jakab 1870. II. 575, 768.; Csizmadia 1942. 25.

Pozsony Ferenc

Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt

A szászok szervesen hozzátartoztak Erdély és Kolozsvár múltjához, amit a „kincses város” német (Klausenburg) neve is megerősít. Az elmúlt évezred idején Erdélyben a gazdasági életben egy olyan nagyon jellegzetes érdekszövetség, egymásrautaltság és komplementarizmus alakult ki, mely alapvetően meghatározta a különböző ajkú etnikai közösségek külső kapcsolatrendszerét és képét, valamint azonosságtudatát is. Sajnos, a különböző aktuálpolitikai irányzatoknak alárendelt értelmezések révén a történeti kutatások inkább a *párhuzamos különidejűségeket* emelik ki, s éppen ezért Erdély történelméről külön magyar, román és szász olvasatok készültek. Dolgozatunkban egy olyan 1568–1592 között lezajlott magyar–szász vitát mutatunk be, melynek tanulságait ma is nagyon időszerűnek véljük.

Az 1241-es tatárjárás Erdélyben is hatalmas demográfiai veszteséggel járt, amikor elsősorban a koncentráltabb városi települések lakosságát szinte teljesen kiirtották. A magyar királyság világi és egyházi vezetői a tatárok pusztításait elsősorban tervszerű telepítésekkel próbálták pótolni, de az elnéptelenedett vidékek és városok felé spontán migráció is megindult.¹²⁰ A XIII. század második felében szászok érkeztek jelentősebb számban Kolozsvárra, de a kincses város környékén fekvő falvakban is jelenlétüket olyan településnevek jelzik, mint Szászfenes vagy Szászlóna.¹²¹

A Kolozsvárt megtelepedett szászok a XIV–XV. század idején jelentős szerepet játszottak az Óvár megerősítésében, a céhes kézműipar kibontakozásában¹²², valamint a jellegzetesen városi és polgári intézmények működésében.¹²³ A magyar királyság fénykorában olyan polifunkcionális egyleteket alapítottak, mint a confraternitasoknak, Bruderschaftoknak vagy később kalandosoknak nevezett intézmények, amelyek kegyes, vallásos és karitatív funkciókat is elláttak. Például oltárokat gondoztak, betegeket meg elesetteket ápoltak, és gondoskodtak az elhunyt tagtársaik tisztességes eltemetéséről. Közösségeik nem csak a szűkebb, tehát a kőfallal bekerített váron belül éltek, hanem jellegzetes földész életmódot folytató családjaik népesítették be a Hídelvét (Naystadt) is. Érdekes módon a városfalakon kívül élő földműves hóstáti magyarság elnevezése is a német Hochstadtból (felsőváros) származik.

Az oszmán–török veszedelem idején a magyar királyság déli és központi területeiről az erős kőfallal bekerített Kolozsváron nagyon sok tehető magyar nemes családja oltalmat nyert. Ez a migrációs gyakorlat azt eredményezte, hogy a XV. század közepére gyökeresen megváltozott Kolozsvár korábbi etnikai szerkezete. Ez oda vezetett, hogy újra kellett fogalmazni a városban élő magyarok és szászok kapcsolatrendszerét szabályozó korábbi megállapodásokat. A magyar közösség előbb elnyerte Hunyadi János pártfogását, majd Mátyás király uralkodása idején (1458) egy olyan új egyezség született, mely elsősorban a középkorban elég széles

¹²⁰ Wagner, Ernst: *Az erdélyi szászok településtörténete az újabb kutatások tükrében*. Új Erdélyi Múzeum I. 1990/1–2. 22–31.

¹²¹ Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Buk. 1982. 7.

¹²² Binder Pál–Kovács Géza: *A céhes élet Erdélyben*. Buk. 1981.

¹²³ Kiss András: *Kalandos-temető Kolozsvárt*. In: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 83–102.; Lindner Gusztáv: *A kolozsvári kalandos-társulatok*. EM XI (1894) 65–84, 140–141, 215–226, 373–383.

körben alkalmazott *váltásos* vezetésre épült. A Mátyás nyomására kieszközölt kompromisszum alapján a szászok elfogadták és elismerték a városbéli magyarok egyenjogúságát, s a váltásos vezetés értelmében a tizenkét tagú tanácsban, valamint a szász tanácsában (Hundertmannschaft) mindkét etnikai közösség fele-fele arányban képviseltette magát. Ugyanakkor, ha a bíró egy évben szász volt, akkor helyettesévé magyart választottak, de a következő évben a fő- meg a helyettes bírói szerep betöltése már fordítva történt.¹²⁴ Ugyanez a váltásos rend vonatkozott a kolozsvári Szent Mihály-templomban szolgáló főpapok kijelölésére is.¹²⁵

A mohácsi vész (1526) után következő bizonytalan évtizedekben a magyar királyság déli és centrális területeiről a menekülők újabb jelentősebb csoportjai kerestek és találtak menedéket az erős kőfalakkal kerített városban. Ez a migrációs folyamat a szász közösség rovására tovább növelte a kolozsvári magyarok számát. Mindez azt eredményezte, hogy közvetlenül az önálló erdélyi fejedelemség megszületése után a város lakosságának többségét a magyarok alkották. Érdekes módon ezekben az évtizedekben, tehát Kolozsvár korábbi etnikai szerkezetének és egyensúlyának megváltozása idején több alkalommal is sajátos konfliktus, vita bontakozott ki a szászok és a magyarok között.¹²⁶ Ezt a konfrontációt csak tovább fokozta a felekezeti viszonyok bonyolultabbá válása. A hitújítás eszméi Kolozsvárt is futótűzként terjedtek el, s a XVI. század végén a város többsége már unitárius hitre tért át. Különösen a nyugati egyetemeken tanult szász humanista értelmiségiek voltak az egyházi reform mozgatórugói. Közismert, hogy a szász származású Heltai Gáspár (Kaspar Helth) és Dávid Ferenc (Franz Hertel) milyen jelentős szerepet játszottak a hitújításban. A két domináns etnikai csoport közötti érdekellentétek a protestantizmus térhódításának idején a legtöbbször vallási mezben jelentkeztek.¹²⁷

Írott forrásaink szerint 1568-ban heves disputa robbant ki a szász és a magyar közösség szószólói között. A vita keretében a magyarok *jövevényeknek* nevezték a szászokat, ugyanakkor *rusztikusoknak*, parasztoknak is bélyegezték őket, akik csak a magyar királyok jóvoltából nyertek itt letelepedési engedélyt. „Az magyarok tettek civisekké itt titeket Kolozsvárott, mert villánusok, rusticusok voltatok az előtt és annál is alábbvaló, mert az paraszt bíró is ítélte crimínális cauzát, de ti nem ítéltettetek.”¹²⁸

Érdekes módon a vitában részt vevő és hangadó magyarok nagy többsége újonnan letelepedett, nemesi eredetű személy volt. Legtöbbször éppen a Magyar Alföldről és Délvidékről, tehát török által elfoglalt területről érkeztek Kolozsvárra. A magyarok szószólói a szászokkal szemben a korabeli nemesi ideológia fogalomtárát vonultatták fel. Tehát a fentebb bemutatott disputát mai fogalmainkkal nem lehet nemzeti konfliktusnak nevezni. A diskurzus megértéséhez azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy Kolozsvárt a szászok régebbi városlakók voltak, s mivel már a tatárjárás után közvetlenül betelepődtek, hamarosan jelentősebb vagyont és társadalmi pozíciókat szereztek. Például a váltásos vezetés bevezetése után is megtartották a kőfallal körül kerített városba való bejutás szabályozásának és irányításának jogát.¹²⁹ Ez a

¹²⁴ Binder Pál: *i. m.* 201–202.

¹²⁵ Uo. 222.

¹²⁶ Benczédi Gergely: *A kolozsvári magyarok panasza a kolozsvári szászok ellen 1568-ban.* Keresztény Magvető XX (1885) 25–30. Uő: *A kolozsvári magyar és szász unitáriusok czívakodása 1592-ben.* Keresztény Magvető XX (1885) 90–93.

¹²⁷ Binder Pál: *i. m.* 220–224.

¹²⁸ Itt a magyarok arra utaltak, hogy peres ügyekben a kolozsvári szász közösség felsőbb fokon a szászföldi intézményekhez fordulhatott. Binder Pál: *i. m.* 201–235.

¹²⁹ Uo. 47.

tehetősebb szász patrícius réteg minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy a magyarokat a város vezetéséből kiszorítsa, s a döntő kérdések megoldásától távol tartsa.

A kolozsvári szászok reagálása is érdekes elemzésre ad lehetőséget. Válaszlevelükben a következőket fogalmazták meg: 1. Igaz, ők itt *vendégek*, de Kolozsvárt már évszázad óta laknak, s *jogaikat* a magyar királyoktól nyerték el. 2. A tatárok által elpusztított, lakatlan romhalmazból kőfallal bekerített igazi várost ők építettek, ahol a nyugatról hozott javaikkal fokozatosan magasabb *kultúrát* honosítottak meg. 3. Mivel az erdélyi fejedelemség kiváltságos nemzeteinek sorába a *natio saxonica* is beletartozik, az erdélyi rendek munkálataiban is részt vehetnek. Ebben a válaszban a kisebbségbe került kolozsvári szászok azt hangsúlyozták, hogy őstelepesi, jogi és kulturális szempontból egyenrangúak a magyarokkal.¹³⁰ Habár a vita hevében a csoportok eléggé indulatosan emlegették fel a saját közösségeiket ért sérelmeiket, föl sem merült az a gondolat, hogy az együttélésüket szabályozó, már korábban megkötött megállapodásaikat felmondják, s a másik felet elkergetnék a városból vagy fizikailag megsemmisítsék.

A kolozsvári magyarok és szászok vitája új színekkel gyarapodott 1592-ben, amikor meghalt Hunyadi Demeter, a város unitárius magyar lelkésze, s a vezetők váltásos választására épülő együttélés jegyében a következő papot már a szász közösség jelölte ki. A plébános megnevezése után a magyar unitáriusok azzal vádolták meg a szászokat, hogy Johann Erasmus személyében paraszti származású, tehát nem nemes, nem kiváltságos rendű személyt választottak a kolozsvári unitárius egyház élére. A szász közösség szószólói így fogalmaztak válaszukban: „Summa mint a kegyelmetők ratióit concludálá, hogy paraszti rendből nem akarnátok plébánost választani, mü sem akarunk. De ezeket nem mondhattátok paraszt rendnek, mert ezek tudós embörök, mind szent írásban, mind sydó nyelven, mind görög nyelven, mind penig az diák nyelvnek tudományiban. Abban a nyelvben penig, kiben minket tanítnak, elégségesek, hogy abból semmi fogatkozások nincsen.”¹³¹

A XVI. század második felében a magyarok Kolozsvár lakosságán belül előbb egyenlő, majd nagyobb arányba kerültek, s az etnikai rendszer átstrukturálódása csakhamar kisebb-nagyobb torzszalkódásokat okozott a két ajkú közösség között. Ezek a korabeli magyar–szász szócsaták azonban semmi esetre sem tekinthetők nemzeti jellegű konfliktusoknak, mivel gyökereik jóval inkább a rendi struktúrákban kereshetők. Tehát ezekben a diskurzusokban nem nemzeti, hanem éppen rendi ellentétek, fogalmak, érdekek csaptak össze.¹³² A XVI. század végi Kolozsvárt éppen a túlsúlyba került nemesi eredetű magyarok érdekei kerültek szembe a saját érdekeiket védő szász polgárságéval, akik csak a Mátyás király korában megkötött unió játékszabályainak következetes betartását igyekeztek elérni, azt pedig saját szempontjaik és érdekeik alapján minél kedvezőbben érvényesíteni. Ez a XVI. század végi magyar–szász vita azonban ideológiai előjátéka volt a kolozsvári szászok fokozatos asszimilációjának és eltűnésének, ami a bemutatott disputák után a XVII. század idején viszonylag gyorsan bekövetkezett.¹³³

A szászok etnikai beolvadását hatékonyan elősegítették a vegyes házasságok, azokban pedig „egybe elegyedett immár a magyar az szásszal, atyafiakká lettek és magyar leánya szásszál

¹³⁰ Uo. 47–48.; Benczédi Gergely: *A kolozsvári magyarok panasza...* 25–30.

¹³¹ Benczédi Gergely: *A kolozsvári magyar és szász unitáriusok czivakodása 1592-ben.* 93.

¹³² Szegedi Edit: *Történelemírás és identitástudat.* Hitel. Erdélyi Szemle 1994. 2. sz. 14–20.; Zach, Krista: *A natio és a nemzetiség fogalma és használata Erdélyben a XIII–XVI. századi előhumanista szövegekben.* Magyar Múzeum I. (1991) 1–4. 22–27.

¹³³ Binder Pál: *i. m.* 48. 201–235.

vagyon, viszontag a szászé magyaroknál”. Ez az etnikai elegyedés azt idézte elő, hogy a városban sok gyermek kétnyelvű volt. Abban a korban az autonóm királyföldi szász értelmiségiek Kolozsvárt legtöbbször elrettentő példaként emlegették, mint ahol a lutheránus felekezettől való eltérés, a túl szoros gazdasági és művelődési kapcsolatok előbb a nyelvi, majd később a gyors etnikai beolvadást segítették elő.

A független erdélyi fejedelemség idején a szász világi és egyházi elit saját etnikai csoportjának létét és jövőjét veszélyeztetve látta. Ez a félelem különösen Báthory Gábor uralkodása alatt fokozódott, aki 1610-ben csellel bevette Nagyszebenet.¹³⁴ A nyughatatlan fejedelem osztotta Báthory Istvánnak véleményét: „ha valaki Erdélyt bírni akarja, Szeben városának kulcsait vegye zsebébe és úgy bírhatja a szászokat, valamint akarja”.¹³⁵

A korszak szász–magyar viszonyának alakulását tükrözi Albert Huetnek (a szászok grófja) Báthory Zsigmond előtt a gyulafehérvári országgyűlésen 1591. június 10-én elmondott beszéde is, melyben a szónok a szászok gót-géta-dák kontinuitását fogalmazta meg. Az erdélyi szászok jogainak érvényesítését tehát éppen dák–szász folytonosságra alapozott őstelepesi érvekkel próbálta argumentálni. A nyilvánvalóan politikai célzattal elmondott és bemutatott elméletet a korabeli humanisták dolgozták ki. Köztük kell megemlítenünk Johannes Tröster nevét, aki *Alt und Neu-Teutsche Dacia* című, 1566-ban Nürnbergben megjelent művét, melyben a szerző a szászokat Erdélyben őslakosoknak nevezte és tartotta. Munkájában, miközben a szászok számára nagyon is előkelő hősöket keresett, túlon túl sablonos és sötét képet festett az ősellenségnek vélt erdélyi magyarságról. Érdekes módon a XVI. század végére viszonylag gyorsan eltűnt az erdélyi szász értelmiségiek munkáiból a korábban árnyaltan kifejeződő jellegzetes hungarus-tudat, s a XVII. század idején érdekeiket egyre inkább már csak a Habsburgok oldalán látták biztosítottak.¹³⁶

Az erdélyi fejedelemség megszűlése után (1542) még jobban kihangsúlyozódott az erdélyi szászok gazdasági, társadalmi, politikai súlya és potenciálja. A magyar és a székely rendi *natio* mellett államalkotó társnemzet státusát élhették meg. A néprajzi és a történeti-antropológiai kutatások azt jelzik, hogy a mindennapok szintjén a XVI–XVII. század idején a magyarok és a szászok között megsokasodtak a találkozások és az érintkezések. Ezek elsősorban a már említett erdélyi gazdasági szférában kialakult érdekszövetségeknek és eltéphetetlen kapcsolatoknak voltak köszönhetőek. Másodsorban pedig éppen a hitújításnak köszönhetően a művelődési életben is megsaporodtak az átjárások. Például a magyar és a szász protestáns kollégiumok tanárai és diákjai kölcsönösen látogatták egymás intézményeit.¹³⁷ A privát levelezések és emlékiratok pedig arról tudósítanak, hogy a magyar arisztokrácia és a szász patrícius réteg kapcsolatai elmélyültek ebben a korban, családi és naptári ünnepek alkalmával kölcsönösen látogatták egymást. Ugyanez elmondható a kézműves társadalomról, mivel az átjárások megsokasodtak a magyar és a szász céhes mesteremberek között is. A független erdélyi fejedelemség idején a magyarok és a szászok

¹³⁴ Lovas Rezső: *Báthory Gábor és a szászok*. Debrecen 1940.

¹³⁵ *Erdély története*. II. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1987. 629.

¹³⁶ Ritoók János: *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Buk. 1979. 183.; Balogh András: *Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása*. EM LV (1993) 3–4. sz. 50–59.

¹³⁷ Binder Pál: *Ungarisch-sächsische Beziehungen auf dem Gebiete des Schulwesens*. In: Kroner, Michael (szerk.): *Interferenzen. Rumänisch-ungarisch-deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Cluj 1973.

közötti természetes gazdasági, társadalmi és művelődési kapcsolatok tükröződtek a két közösség nyelvében, folklórájában, viseletében, lakáskultúrájában.¹³⁸

A fenti disputák voltaképpen a magyar és a szász elit tagjai között robbantak ki. Közvetlenül az önálló erdélyi fejedelemség megszületése után egy új politikai helyzet alakult ki, amikor nemcsak a szimbolikus, hanem a tényleges politikai és gazdasági javakat is fel lehetett osztani, s a különböző etnikai csoportok közötti társadalmi szerződéseket is újra kellett fogalmazni. Ebben a versengésben Kolozsvár sajátos szerepet játszott, s legalábbis az élitek szintjén, ütköző zónává alakult. Ezt a helyzetet gerjesztette az a tény is, hogy a városban felborult a korábbi etnikai egyensúly, s a szászok meg a magyarok közötti gazdasági érdekellentétek csakhamar etnicizálódtak. Ebben a megváltozott hatalmi, etnikai közegben hamarosan olyan szimbolikus versengés indult meg, ami új eredetmítoszok kidolgozásában, tehát éppen a múlt, vagyis a történelem manipulálásában és meghamisításában finalizálódott. Tehát a kisebbségbe került, s a közösségi jogaikban veszélyeztetett szászok a múlt „sajátos” értelmezésével próbálták legitimizálni a korábban már elnyert kiváltságait és pozícióikat.

Érdekes módon ennek a XVI. század végi magyar–szász disputának fogalomhasználata, frazeológiai és funkciói félelmetesen hasonlítanak a XX. század végi magyar–román viták jellegéhez. A második világháborút követő tervszerű iparosítás révén a bukaresti hatalom fokozatosan megbontotta Kolozsvár etnikai szerkezetét, ahol az 1950-es évektől kezdődően a románság már túlsúlyba került. Mivel a totalitárius hatalom intézményei a helyi társadalom mélyrétegeiben feszülő etnikai ellentéteket erőszak alkalmazásával le tudta fojtani, azok csak az 1989-es romániai rendszerváltozás után, tehát az ország részleges demokratizálódása közben kaptak nyilvánosságot és szélesebb teret. Az új bukaresti hatalmi elit csak Marosvásárhelyen, ahol a magyarok és a románok aránya kiegyensúlyozódott, akart és tudott véres etnikai konfliktusokat kiprovokálni. Csakhamar Kolozsvár is etnikai küzdőtérre vált, ahol azonban leginkább szimbolikus térfoglalásokban, cselekményekben és szövegekben reprezentálódik a két etnikai csoport egymásnak feszülése.

A magyar és a román politikai elit napjainkban megvívott szócsatái nagyon hasonlítanak a XVI. század végi kolozsvári szász–magyar vita természetéhez. A hirtelen többségbe került románok a leggyakrabban nehezen bizonyítható eredetmítoszokat, szimbolikus térfoglalásokat és aktusokat alkalmaznak, míg a kisebbségi helyzetbe szorult magyarok józanul beismerik, hogy ők csak a Krisztus utáni évezred végén telepedtek le Erdélyben, ahol évszázadokon keresztül kultúrát, államiséget alakítottak és működtettek, tehát ezt a földet igazi szülőföldjüknek érzik. A bemutatott XVI. századi magyar–szász vita tanulságai alapján tesszük mi is fel kérdésünket: vajon a mostani szimbolikus mezőnyben vívott kolozsvári versengés milyen etnikai változásoknak az előjátéka?

¹³⁸ Nagy Jenő: *Az erdélyi magyar felsőruha és a szász Falsche. Adalék a magyar–szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz.* Ethnographia XCV (1983) 242–255. Uő: *A magyar–szász nyelvi érintkezések kutatásának eredményei és jövőendő feladatai.* In: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok.* Buk. 1984. 259–274. Uő: *Mente. Adalékok a magyar és a szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz.* Ethnographia CIV (1993) 1. 11–56.

Vekov Károly

A kolozsvári egyháziak humanista törekvései

Az immár majd négy és fél évtizede közölt tanulmányában Jakó Zsigmond sikerrel vázolta fel Kolozsvár polgárainak reneszánsz kori tárgyi műveltségét, mindennapjaiknak gazdag és sokszínű tárgyi környezetét. A tanulmány az addig bemutatott magaskultúra esetek helyett a befogadó közeget kívánta megismertetni, jelezve nem csupán annak milyenségét és állapotát, hanem egyben sejtetve ugyanannak pozitív, ösztönző szerepét. Noha a befogadó olyan szintű bemutatására azóta sem került sor, máig várat magára a kolozsvári művelődési élet középkorból kinövő és azt meghaladó szakaszának Jakó Zsigmond említett tanulmányához méltó bemutatása. Jelen előadásunkban – ha csak utalásszerűen és töredékesen – néhány kolozsvári egyházi személyiség példáján keresztül ezt az adósságot szeretnénk törleszteni, bemutatva humanista törekvéseik néhány fontosabb megnyilvánulását. Célunk nem is annyira a korszakban – legalábbis Erdélyben – jelentősnek minősülő eredményeknek, hanem inkább a humanista alkotások születési körülményeinek, az ezt lehetővé tevő mechanizmusoknak a bemutatása. Mindezek helyszíne tehát Kolozsvár, főszereplői a városhoz kapcsolódó és egykor itt tevékenykedő egyháziak. A millennium évében legalább e néhány személyiség nevének felidézésével tartozunk a történelmi igazságnak, egyben városunk hírnevének.

*

Közismert tény, hogy az először Itáliában jelentkező humanizmus, az azt követő reneszánsz, illetve a reformáció egyazon szellemi áramlatnak, egyben szemléletnek volt a kifejeződése. Ez a szellemi mozgalom, amely korszakot teremtett, teljesen új alapállásból tekintett a világra. Átértékelve ember és Isten viszonyát, az embert helyezi mindinkább figyelem középpontjába, az ókori klasszikus értékrendnek megfelelően. Az ember emberi mivoltának felfedezése az ókori auktorok segítségével hihetetlen energiákat szabadított fel, amelyek a tudást és a megismerést részesítették előnyben, mind az irodalom és a filozófia, mind a művészetek terén. A megismerés nem várt mélységei átértékelték az ember és az egyház viszonyát, amiként az egyház és a társadalom viszonyát is. E sorozatos változások a régi és az új szemlélet szimbiózisát eredményezték, de mivel a katolikus egyház ennek az átértékelési folyamatnak nyomán nem akart lemondani addigi jogosítványairól és nem akart beletörődni az ember autonóm szerepének elismerésébe, az addigi békésnek tűnő átmenet konfliktusba csapott át, s ennek nyomán az egyház reformja már elkerülhetlenné vált. Az egy töről fakadó, az idősímban egymástól eltérő szellemi áramlatok így kerültek egymással ellentmondásba, miközben az új szemlélet nyomán az emberi szellem újabb és újabb remekei születtek meg.

Az egyház és társadalom szoros egybefonódása mellett, az egyházi és világi szimbiózisán túl a középkori magyar egyházi fejlődés sajátossága volt, hogy világiak szolgálatát a királyi egyházi javadalmakkal jutalmazta. Ez a gyakorlat nem csupán egy sajátos szint kölcsönzött a magyar egyháznak és szereplőinek, főleg felsőbb szinten, hanem egyúttal megmagyarázza azt a szoros egybefonódást és átjárhatóságot, amely megmutatkozott egyházi és világi, azaz egyházi és világi társadalom között. Ez magyarázza meg a magyar egyháziak világiasságát, tevékenységük és vállalkásuk sokrétűségét, jelenlétüket a művelődési élet világi térfelén is. Ugyanúgy, ahogy a sajátos deák–klerikus kettős alsóbb szinten ugyanezt az átjárhatóságot, oda-vissza információ- és értékcsere, egyben szerepvállalást lehetővé tette. A középkori és középkor végi egyháziak világi szerepvállalása, miként az egyháziak művelődési szerepe csak így érthető meg, akárcsak e kettősség érvényesülése Kolozsvár esetében.

Város és a humanista művelődési modell, nemkülönben a város és a reneszánsz közötti szoros kapcsolat közismert. Kétségtelen, hogy a városi létforma tette lehetővé az új szemlélet kialakulását. Ha nagyságrendben el is maradtak az erdélyi városok itáliai megfelelőiktől, szellemiségükben nem sokban különböztek azoktól. Az új szellemi áramlatok kapcsán szükségesnek mutatkozik felhívni a figyelmet a kutatás egy sajátos módszertani vetületére. A kutatók a humanizmus szereplőinek és tevékenységüknek bemutatásakor humanista körökről, így például a gyulafehérvári humanista köréről beszélnek. Ennek a felfogásnak az egyik meggyökereztetője, mint köztudott, Horváth János. Nyilvánvaló, hogy Mátyás király udvara humanista körének analógiájaként fogalmazódott meg a püspöki udvarok és a hozzájuk, illetve az illető püspökökhöz kapcsolódó körök fogalma, illetve elmélete. A két világháború közötti szociologizáló történész- és szellemtörténeti iskola helyesen figyelt fel a művelődési jelenségek szociológiai jellegű vonatkozásaira, a művelődési élet szociológiai jellegű meghatározottságára. A király után következő püspökök, akiket Mátyás egyik olasz kortársa hercegeknek nevezett, tisztjuk, hatalmuk és anyagi lehetőségeik segítségével valóban maguk köré gyűjtötték, a királyi példát követve, a kedvükben járó, művelődési eszményeikhez közelálló humanistákat, művészeket. E kapcsolatok meglétéhez, miként a humanista körök meglétéhez nem fér semmi kétség. De talán körvonalazható egy másik rendezői elv, nevezhetnénk akár tényezőnek is, amely kiegészíti (meghatározza) a fentebb említett püspöki mecénási szerepkört. És ez a városi közeg.

Hosszú évtizedeken keresztül egyes történészek a püspöki városok elmaradottságáról, megcsökkent jellegéről beszéltek. Az egyházellenes ideológiából kinőtt tétel ma már legfeljebb sajátos fejlődésnek tekinthető, de semmiképpen sem nevezhető elmaradottnak. Gyulafehérvár esete tanúsította, hogy a középkorban az erdélyi püspöki székhely olyan gazdaságilag is meghatározott egyházi intézmény-, egyben személyzet-koncentrációt hozott létre, amely elengedhetetlen volt számos egyházi intézmény, de a művelődési élet fejlődéséhez is. A város – mint háttér – szerepe szinte kitapintható Gyulafehérvár esetében. És ez hívja fel a figyelmet egy másik művelődéstörténeti szempontból fontos várostípusra, nevezetesen Kolozsvárra.

Kolozsvár is bővelkedett egyházi intézményekben. A mai főtéri Szent Mihály-plébánia-templom mellett, a városi lét két jellemző intézménye – a ferencesek és a domonkosok rendháza – mellett, működik a Szentpéteri templom, később a Farkas utcai templom, kisebb rendházak, egy ispotály, iskola, amelyek, ha nem is püspöki székhelynek megfelelő arányokban, de szintén rendelkeztek az egyházi társadalom egy szelvényével, nem csekély számú egyházi részvételével. És Kolozsvár nem csak a Szent Mihály-plébánia székhelye volt, hanem egyúttal a kolozsi főesperesség központja is, ugyanakkor e két tisztség viselője az egyházi társadalom középső rétegéhez tartozott, mind képzettségben, mind jövedelmeit tekintve. (Csak zárójelben utalnánk arra a XIII. század eleji zsinati határozatra, amely előírta a főespereseknek, hogy egyházi jogi ismeretek birtokában legyenek, azaz ilyen tanulmányokat kellett folytatniuk, főleg egyetemeken.) De rendelkezünk egy másik fontos mutatóval, amely Kolozsvár jelentőségére utal. És ez az egyetemi tanulmányokat végzők száma. Tonk Sándor számításai szerint az erdélyi élbolyba tartozó Szeged és Brassó után a harmadik helyet elfoglaló, feltehetőleg 4500–5000 lakosú Kolozsvárról 1526-ig 122-en folytatták külföldön egyetemi tanulmányaikat. Ez az adat egyértelműen alátámasztja Kolozsvár rendkívüli művelődési központ jellegét. A harmadik hely azt is jelzi, hogy Erdélyben az egyetemi tanulmányok igénylése tekintetében Kolozsvár a harmadik helyet foglalta el a másik két gazdaságilag rendkívül jelentős várossal együtt, maga mögé utasítva olyan püspöki székhelyeket, mint Várad, Gyulafehérvár és Csanád. Ismerte a középkor konzervativizmusát, a mobilitás alacsony fokát és a kevesek lehetőségét arra, hogy központi intézményekben kamatoztassák

egyetemi tanulmányaik során szerzett tudásukat, feltételezhetjük, hogy az akadémiták egy jelentős része hazatért Kolozsvárra, növelve a város szellemi potenciálját és művelődési igényét egyaránt. A város tehát, nem csak művelődési és gazdasági jelentősége és lakosságának nagyságrendje miatt válhatott jelentős humanista, illetve reneszánsz központtá, hanem főleg az egyházi intézmények jelenlétének és a jelentős értelmiségi koncentrációnak következtében.

Természetesen a XVI–XVII. század fordulójáról Jakó Zsigmond által bemutatott rendkívül színes és gazdag kép Kolozsvár reneszánsz tárgyi kultúrájáról, nagymértékben különbözött az egy évszázaddal korábbi állapotoktól. A XV. század második felében éppen a Mátyás királyi modell hatására tapasztalható nem csupán Gyulafehérváron, hanem Kolozsváron is fokozott érdeklődés az új szellemi és művészeti eszmék iránt. Nem véletlen, hogy az első jelentősebb humanista műveltségű és ízlésű személyek az egyháziak közül kerülnek ki. Azért sem tarthatjuk ezt véletlennek, hisz tudjuk, hogy az egyetemi műveltség, ha mégoly vallási jellegű is volt, számtalan világi elemet foglalt magában, nem beszélve az egykori egyetemjárók egyetemi élményeiről akár Itália, akár Bécs vagy Krakkó egyetemein. A középkorban az egyházi tevékenység egyáltalán nem zárta ki a világi/világias jellegű érdeklődést vagy tevékenységet, amiként a világiak is szorosan kötődtek az egyházhoz. A „másképpen gondolkodó” városiak esetében ennek legékeesebb bizonyossága a rendkívül díszes Szent Mihály-templom, de akár a későbbi Farkas utcai templom is. Ugyan egyházi felszerelésüktől megfosztották őket a reformáció idején, méreteik, díszítésük a város polgárainak ízlését és igényességét idézik.

Ez az igényesség nyilván nem volt idegen attól a Kolozsvári Sleydig/ Slewnig Gergely plébánostól, aki házat építtetett a főtéren, amelyet saját címerével, illetve nevének kezdőbetűivel díszíttetett. A bécsi egyetemen baccalaureus artium, majd baccalaureus juris címet elnyerő Sleydig a kor ízlését is elsajátította. Utóda a Kolozsváron működött Péter jegyző Jakab nevű fia, aki szintén a bécsi egyetemre járt és aki nem csupán a gyulafehérvári kanonoki címet nyeri el, hanem jogtudományi tanulmányai és doktori címe eredményeként erdélyi püspöki vikárius lesz. Az ő esete kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az egyházi tisztségviselők, főleg különböző tisztségeikből kifolyólag, nem kötődtek egyetlen egy helységhez. Így pl. a vikáriusi és kanonoki tisztelet ellátó Jakab kolozsvári plébánost 1515. augusztus 3-án Gyulafehérváron temették el.

Hasonló eset Megyericsi Jánosé, aki kolozsi főesperes volt 1504–1516 között. A délvidéki származású pap, Janus Pannonius és Garázda Péter rokona, Geréb László erdélyi püspök révén kerül Erdélybe és kap egy kanonoki stallumot. Utóbb a kalocsai érsekké kinevezett patrónusát követi annak új székhelyére, majd Geréb halála után, visszatér Erdélybe és megkapja a kolozsi főesperesi címet. Ugyan Gyulafehérváron, a Szent András-oltár igazgatójaként az oltárigazgatósághoz tartozó házban lakik, feltételeznünk kell, hogy főesperesi minőségében Kolozsváron is lakott, amiként tudjuk azt, hogy Budán is volt egy háza, amelyet akkor vásárolhatott meg, amikor a királyi kancelláriában titkárként működött 1516-ban, esetleg már korábban is.

Megyericsi utóda 1519-ben Várday János, a püspök unokaöccse volt, akit 1521-ben Wolphard Adorján követett. Ő már 1520-tól gyulafehérvári kanonok, míg 1523-ban már kolozsi főesperes. 1531-ben ugyan krasznai főesperesként szerepel, de ugyanezen évtől 1541-ig erdélyi vikárius és mint ilyen, Kolozsvárról jegyzi okleveleit, ami azt sejteti, hogy itt élt, noha csak 1534-től van tudomásunk arról, hogy viseli a kolozsvári plébánosi címet is.

*

A humanista szemlélet és a reneszánsz erdélyi hatását kutatva nem tekinthetünk el három döntő tényezőtől: a várostól és az általa biztosított sokrétű lehetőségektől, a királyi udvar, a

Mátyás királyi modell hatásától és főleg nem a külföldön folytatott tanulmányok szerepéről. Az egyetemi tanulmányok során az erdélyi hallgatók megismerkedtek nem csupán az illető ország és egyetem sajátos szokásaival, hanem azokkal az eszmei áramlatokkal, amelyek rányomták bélyegüket annak az országnak, illetve városnak szellemi életére.

Sleynig Gergely a bécsi egyetemen végzett és ugyan nyoma nincs, jogi tanulmányokat is kellett folytatnia, mert később a vikáriusi tiszte is betölti. Megyericsei János egyetemi tanulmányairól szintén nincs tudomásunk, viszont műveltsége, kitűnő latin verselő készsége eléggé valószínűsítik, hogy külföldi egyetemen tanult. Wolphard Adorján eredetileg Bécsben kezdte el tanulmányait (1509–1511), majd 1520-tól Bolognában folytat jogi tanulmányokat, ahol elnyeri a doctor utriusque iuris, azaz a jogi doktori címet.

Sokan voltak a hazai képzettségű értelmiségiek között, akik nem mehettek külföldi egyetemekre, de alapos felkészültségüknek köszönhetően a királyi udvarba kerültek, főleg a kancelláriába, ahol szolgálataikat, a már említett magyar fejlődési sajátosságok eredményeként, nagyon gyakran egyházi javadalmakkal viszonyították. A kancelláriai titkárság így egyrészt előrelépést jelentett a társadalmi ranglétrán, másrészt a királyi udvar lehetővé tette a külföldi hírek, ismeretek, irányzatok megismerését és elsajátítását. Mátyás király udvara, az uralkodó személyiségének köszönhetően még külön többletet jelenthetett a királyi udvarban szolgálatot teljesítőknek. Talán nem véletlen, hogy számosan, nem csupán a kolozsvári egyháziak, de a gyulafehérvári káptalan tagjai közül, eredetileg vagy egy ideig, királyi titkárként működtek. A kisnemes Monaji Ondy Pál fia, Gergely így lesz kolozsvári plébános. Sleynig Gergely a kolozsmonostori konvent jegyzője volt, mielőtt elnyerte volna a plébánosi tiszte. Megyericsei János 1511-től kezdődően, talán régebbi kapcsolatai felelevenítése révén a királyi kancelláriában titkároskodik, de utóbb visszatér Erdélybe és valószínűleg Kolozsvárra is, nem csupán a püspöki udvarba. Az egyházi szolgálatot ugyan elvégeztethette mással, de a kolozsi főesperesi tiszte számos kérdés megoldására kötelezte, ezt pedig Kolozsvárról végezhetette el leginkább. Wolphard Adorján kancelláriai tevékenységéről nincs tudomásunk, de a császárhoz intézett panegirisa talán több mint egyszerű pénzszerzési eszköz, mely bármelyik bécsi egyetemi hallgató rendelkezésére állott. Ha a királyi kancelláriában nem is, de az egyházi bíráskodásban igenis fontos tisztséget kapott, hiszen az erdélyi püspök, valószínűleg már előzőleg, őt szemelte ki e komoly egyházi tisztre, ha valóban elvégzi a második, azaz a bolognai egyetemet, megszerezve ott mind a római, mind az egyházjogi doktori címet. A megszerzett cím előbb a kolozsi, később a krasznai, majd újra a kolozsi főesperesi székhely megszerzését tették lehetővé a számára. Birtokot így is lehetett szerezni. Jakab plébános végrendelete jelentős ingatlan vagyronról tanúskodik és ilyeneket Wolphard, de Megyericsei is szereztek maguknak, egyházi tisztjük és főleg tanultságuk biztosították a jólétet számukra.

Az előrehaladást az egyházi hierarchiában egyrészt kancelláriai szerepvállalásuknak köszönhatték, másrészt egy-egy jelentősebb pártfogó – mecénás – tényleges támogatásának. Ez a sajátos szerepkör két irányban is megmutatkozott. A mecénások egyengették pártfogoltjaik útját és pénzesebb jövedelmekhez segítették hozzá őket, annak fejében, hogy közelükben éljenek vagy alkossanak. E kapcsolatok nem voltak mentesek a hűbériség koloncától, ám nemegyszer szoros kapcsolatok kialakulásához vezettek, melyeknek alapja a hasonló művelődési eszményekre támaszkodó közös értékrend. Sokatmondó, hogy jeles rokonain túl, Megyericsei útját Geréb László erdélyi püspök, később kalocsai érsek egyengette. A titkárként mellette működő Megyericsei az érsek végrendeletének egyik biztosa. Hasonló módon Wolphardot nem csupán a humanista fehérvári kanonokok támogatják, hanem maga Várday Ferenc püspök is, aki egyetemi tanulmányainak elvégzésében segíti és így magyarázható meg, hogy a püspök végakarataából Várday végrendeletének egyik végrehajtója Wolphard lesz. Nem egyedi esetekről van itt szó. Wolphardhoz hasonlóan egy másik fiatal

klerikus, akit a szintén humanista püspök támogatott, az a Bornemisza Pál (később erdélyi püspök), aki maga is folytatja, jóval kisebb szerencsével, ezt az évszázadok óta meggyökerezett hagyományt.

Ez a középkorból eredeztethető, de valójában a humanisták idején ténylegesen felvirágzó mecénatúra volt a humanizmus idején az egyik nagyon jellemző kapcsolatforma. A kötődés egyházukhoz, paptársaikhoz nem ritkán egybeesett az általános vagy a helyi szinten érvényesülő egyházi törvényekkel. Többnyire a püspökök egyházpártoló tevékenységéről van tudomásunk. Kolozsvári vonatkozásban szinte semmi sem maradt meg az egykori kolozsvári humanista egyháziak használati tárgyai közül. Egy 1531-es székesegyházi leltárban fennmaradt az 1469–1496 között a kolozsi főesperesi tiszteet betöltő Monaji Gergely két kelyhének az emléke, amelyeket akkor a székesegyház kincstárában őriztek. Ugyancsak ott szerepelt Megyericsei János egykori kelyhe, amely – tulajdonosáról ítélve – nincs kizárva, hogy értékes vagy szép kivitelezésű lehetett. A püspökök, egyben más főesperesek szokásához hasonlóan a gyulafehérvári székesegyház kincstárába került egy Megyericsei által használt, feltehetőleg értékes miseruha, amely aranyszállal átszőtt vörös és zöld bársonyból készült, akár a hozzá tartozó kellékek. Megyericsei ízlését kiemeli az a Szűz Mária-kép, amely budai házát díszítette és amelyet halála után a szintén humanista műveltségű Várday Ferenc püspök sietett megszerezni egy olasz kereskedőtől. A kortárs pályatársakra vonatkozó adatok alapján igényes ízlésű humanista műveltségű egyházi értelmiségit sejthetünk Megyericsei személyében. Kísérőtársa volt az a missálé, amelybe ő maga jegyzett fel több emlékezetes korabeli eseményt, de Geréb László életére vonatkozó adatokat is.

A humanista műveltség sajátos vonása az érdeklődés az ókor és ennek nyomán a történelem iránt. Az antikvitás búvőkörében élő humanisták Erdélyszerte feliratokat és más ókori emlékeket gyűjtöttek. Megyericsei Erdélyben, de a magyarországi részekben is szorgosan gyűjtötte az ókori római feliratokat és kora szintjén fel is dolgozta azokat, gyűjteményt állítva össze belőlük. Az első magyar epigráfus római feliratos gyűjteményét egy másik humanista pályatárs, csulai Móré Fülöp juttatja ki Velencébe, ahol lemásolják és így kerül be majd a korábbi és későbbi nemzetközi tudományos köztudatba. Az ókori feliratokat gyűjtő Megyericsei kolozsvári feliratos köveket is lemásolt, mint ahogy arról is tudomásunk van, hogy gyulafehérvári házában falát és kertjében egy filegóriát is római feliratos kövekkel díszített más kanonok és főesperes társához, valamint Geréb László püspökhöz hasonlóan. Utóbbi egy római feliratos követ a gyulafehérvári székesegyház falába helyezett el. A máig fennmaradt számos kolozsvári középkori feliratos emlék, de főleg az akkor még jóval nagyobb számban fellelhető napocai római feliratos kövek ösztönözhatték kutatásra, e feliratos kövek gyűjtésére, itáliai társaikhoz hasonlóan a kolozsvári, illetve a gyulafehérvári humanistákat.

Az ókor emlékein felnevelkedő és ezekért rajongó egyháziak nem csupán az antikvitás, hanem saját koruk történelmi eseményei iránt is érdeklődtek, ezekre vonatkozó forrásokat, elbeszéléseket is gyűjtöttek. Nem volt kivétel ez alól Wolphard Adorján sem, aki több kortársához hasonlóan, mint amilyen pl. a már említett Bornemisza Pál volt, megverselte az 1514-es Dózsa-féle parasztháború eseményeit. A mű ugyan elveszett, de többek ilyen tárgyú érdeklődése jelzi (pl. a kortárs Pelei Tamás glosszái) a Dózsa parasztháború rendkívüli hatását a kortársakra, beleértve a felkelés leverését, amelyben nem csupán Szapolyai Jánosnak, hanem az „ekevestőnek” nevezett Várday Ferenc erdélyi püspöknek is kiemelkedő szerepe volt.

A múlt iránti érdeklődés készteti arra az egyetemi tanulmányait folytató Wolphardot, hogy kinyomtassa Janus Pannonius több művét, ezzel is öregbítve hírnevét Európában, megmentve az enyészettől az Enyeden, illetve az erdélyi püspöki székhelyen található kéziratokat, másolatokat, amelyeket a lelkes gyulafehérvári humanisták örömmel olvastak, s akikről meg is emlékezett a Bécsben, majd Bolognában kiadott Janus Pannonius-művek ajánlásaiban

(Tordai Szalathiel, Budai Udalrik stb.). Ez a tevékenysége az egyik legjellemzőbb humanista attitűd, amely egyértelműen tükrözi mind az elkötelezettségét és felelősségét az elődök alkotásai, mind pedig a XV. századi Európa egyik legismertebb költőjének művei iránt. E kéziratok kiadásával Wolphard egyértelműen bizonyította, mennyire korának gyermeke és mennyire nem tudja meghazudtolni humanista mivoltát. Sokrétű, a nyelvészeti kérdéseket is magába foglaló érdeklődésének beszédes példája, hogy részt vesz Andrea Guarna Salernus latin kézikönyvének kiadásában is.

Wolphard Adorján könyvtárának fennmaradt darabjai széles körű humanista műveltségről és érdeklődésről tesznek tanúbizonyságot. Az ókori szerzők számos közismert műve megvolt könyvtárában (Ovidius, Horatius, Lucanus stb.). De megvoltak könyvtárában a XV–XVI. század jelentős humanista szerzőinek egyes művei is, melyek a kor latin műveltségi eszményét voltak hivatottak kiteljesíteni (Lorenzo Valla: *Elegantiae de lingua Latina* c. műve vagy Erasmus híres, Pelei Tamás, Wolphard kanonoktársa által forgatott *Adagia*ja), de olyanok is mint Quintilianus szónoklattana.

A korabeli iskolai, illetve egyetemi oktatás egyik pillére a latin nyelvű fogalmazás és a verselés tudományának az elsajátítása volt. A hazai latin nyelvű oktatás magas színvonalát tükrözi nem csupán Janus Pannonius költészete, hanem számos más magyar szerző műve is. Közéjük kell sorolnunk Megyericsei Jánost is, egyetlen műve, gyulafehérvári sírverse alapján. Ez a mű nem csak technikailag, de mondanivalójával méltán váltott ki elismerést. Janus Pannonius és Garázda Péter rokonaként Megyericsei mind a sírvers műfajának, mind a költői megformázás értő és érzékeny megjelenítőjének bizonyult, aki egyéni tragédiáit fel tudta emelni a költészet magaslatára.

Nem egyedi eset Megyericsei verselése a magyarok között. Wolphard Adorján egyetemi tanulmányainak idején számos verset írt, főleg saját, vagy mások kiadványaiba, dedikációként elsősorban. Külön is újra megemlítjük Miksa császár tiszteletére írt dicsőítő versét, amely inkább terjedelmével, mint rendkívüliségével tűnik ki. Valójában ez a versírói tevékenység a kor humanistáinak jellegzetessége volt, akik így is bizonytságot akartak tenni az ókor melletti elkötelezettségükről. Nem véletlen, hogy Wolphard Adorján kolozsi főesperes egyik jóval fiatalabb kortársa, Verancsics Antal majdani gyulafehérvári prépost, szintén írt verseket és nemcsak latinul, hanem olaszul is. Mi több, fennmaradt egy általa írt Wolphard Adorján tiszteletére írt sírvers is.

Mohács, majd a polgárháború és a Habsburgok törekvései és a török előnyomulása által teremtett politikai helyzet, majd a reformáció elterjedése mind kevésbé kedveztek a humanista alkotó tevékenységnek, főleg az irodalom terén. A kor humanistái mindinkább a humanista műveltség befogadóiként és továbbítóiként szerepelnek, mintsem írásos művek szerzőiként. Mi több, az egyháziak közül nem kevesen éppen a humanista képzettségnek köszönhetően közel kerülnek az új vallási irányzathoz. A humanizmus és a reformáció szemléletbeli közelsége, mindkettő megújulást szorgalmazó igénye, a kor eléggé egységes műveltsége, nemkülönben elemzési és kutató módszerei magyarázzák egyes humanista műveltségű egyháziak engedékenyebb viszonyulását a reformáció eszméihez. Ezt példázza Wolphard Adorján kolozsi főesperes és vikárius is, aki 1538-ban, a segesvári dispután, kénytelen volt beismerni a királynak (és erre képes volt!), a reformáció képviselőjének igazát. Ez a viszonyulás, amelyről Wolphard más alkalmakkor is tanúbizonyságot tett, még egyértelműbben mutatkozik meg kolozsvári plébános utóda, Heltai Gáspár élete során, aki a humanista műveltség birtokában tér át a reformáció göröngyös útjára abban a városban, amely táplálója és befogadója lett a humanizmus korszerű szemléletének, majd a hitújítás pezsgő mozgalmának.

Kovács András Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században

Kolozsvár belvárosának körvonalait a XV. században kiépült új városfal négyszöge rögzítette s ezt a keretet a XVI. század elejére ki is töltötték az épületek. Kivételt csak a védőfalak mentén húzódó utcák külső sorai képezhettek, ahol védelmi megfontolások tiltották a várfalakhoz ragasztott épületek emelését.¹³⁹ Ezt a keretet korszakunkban nem is bővítették, s a városfalak és erődítmények állandó karbantartása mellett többnyire csak a középkori védművek falszorosainak, „*kőkertjeinek*” kiépítéséről olvashatunk a XVI–XVII. század forrásaiban.

A falakkal körülvett városmaghoz a városközpontból kivezető legfontosabb utak mentén csatlakoztak a XIV. századtól formálódó külvárosok, amelyeket feltételezhető palánk-erődítések mellett még a városvégi utcákat elzáró sorompók¹⁴⁰ is védtek. A három külváros közül a Hídelve a városmagot északról határoló Szamos hídján túl, a Kalotaszegre és Szilágyságba vezető útra fűzve terült el, a Magyar- és Közép-kapu előtti hóstát Szentpéter felé Désre, illetve Tordára vezető főút mentén alakult ki, a monostori külváros tengelyét pedig a Gyalu és Bánffyhunjad, illetve Tordaszentlászló és az Aranyos völgye felé elágazó, akkoriban sokkal forgalmasabb út határozta meg.

A külvárosok építészeti képéről alig van fogalmunk. Egidius van der Rye 1603 előtt készült vedutáját Georg Hoefnagel metszette rézbe 1617-ben. Előterében a Hídelve két- és háromosztatú, gerendaszerkezetes, földszintes, háromszögű oromzattal koronázott homlokzatú s többnyire kémény nélküli, padlásszellőzős nyeregtetejű épületei látszanak. Kérdés, hogy nem „németalföldiesítette-e el” a két művész ezeket a részleteket. Ilyeneket ugyanis – talán csak megfelelő kutatások hiányában, de a külvárosok nagymérvű átalakítása miatt is – eddig nem sikerült a kolozsvári emléanyagban azonosítani. A rajzoló szerint ez a településrész nyugat felé is kiterjedt a Szamos-part két oldalán, a városfalak előtti Malomárok és a túlparton emelkedő szőlővel művelt oldalak szorításában.

Kolozsvár látképe 1603 előtt. Georg Hoefnagel metszete.
1617. Egidius van der Rye festménye nyomán.

¹³⁹ Különösen az Óvárban ezt a rendelkezést különböző melléképületekkel gyakran áthágták és a városi tanácsnak kellett az ilyen épületek lerombolásáról intézkedni. Vö. *Kolozsvári emlékirók*. 27, 128, 129.

¹⁴⁰ Uo. 283. Szakál Ferenc történeti feljegyzései (1698–1718).

A kép háttérében, a várostól délre érzékelhetőek az 1585-ben, a pestisjárvány idején megnyitott Házsongárdi temető körvonalai is. A város köztemetőjének létrejötte után sem szűnt meg a temetkezés a kolostorok „portikuszaiba”, s noha az 1580-ban Kolozsvárra érkezett jezsuiták elítélően nyilatkoztak az ittenieknek a templomi temetkezés iránti egészségtelen igényéről, Farkas utcai templomukból, illetve a templom és a Szabók tornya között elterülő sírkertjükből¹⁴¹ származó korabeli sírkövek, meg a „*kőkeretek*” sírfeliratainak viszonylag nagy száma bizonyítja, hogy egyelőre – bizonyos megszorításokkal szinte a XVIII–XIX. század hatósági intézkedéseiig – a kolozsváriak konzervativizmusa kerekedett felül.

A város középületeinek sorában a legfontosabbak az erődítmények. 1707-ben a városfalakat 18 torony védte. Ezeknek nagy része a XVI. század elején már készen állott. Korszakunkban változó intenzitással ugyan, de állandóan dolgoztak a karbantartásukon, sorra építették ki a „*kőkereteknek*” nevezett falszorosok városfalnál alacsonyabb falú, a védelmi rendszert mélységében tagoló vonulatát a városfalak legsebezhetőbb nyugati, déli és keleti oldalának védelmére. Giovanni Morando Visconti (1653–1717) császári hadmérnök 1691 és 1699 között készült felmérésén jól láthatók ezek a falszorosok, amelyeket a királyi hadsereg tovább bővített.¹⁴²

¹⁴¹ A sírkertet már korábban, 1563-ban megnyitották. Vö. Balogh 1985. 196. Későbbi használatát Giovanni Morando Visconti alább idézendő térképe is bizonyítja.

¹⁴² Kéziratos eredetije a Bécsi Hadilevéltárban. Reprodukciói: Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kv. 1946. I.; B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták*. Buk. 1973. 78. k. Reprodukciónk a Kolozsvári Történeti Intézet mikrofilmgyűjteményében található felvétel alapján készült. Jelmagyarázatában – *Pianta della città di Clavseborgh in Transilvania* – a következő épületek és erődítmények szerepelnek: A. Chiesa principale fabricata da Sigismondo imperatore. C. Picola chiesa. B. Chiesa che fu de reverendi padri franciscani. D. Chiesa e collegio che fu alli reverendi padri Giesuiti. E. Gran corpo al guardia. F. Picolo corpo di guardia. G. Moline con buoni. H. Recinto della città vecchia. I. Porta detta Mittel Thor. K. Porta detta Mil[Mühl!] Thor. L. Porta detta Minister[Monostor!] Thor. M. Savori fatti dalla città avanti che sua maesta cesarea ne habbi hauto il possesso. N. Tenaglia fatto di sua altezza serenissima del signor prencipe Filippo Licctenstein [!1664–1720, altábornagy]. O. Tenaglia fatta dal sudetto signore prencipe molto necessaria rostando molto ben coperti li difensori. P. Fianchi nella falsa bragha cresciuti in altezza ove in presente vi e artegliaria il tutto fatto dal giuditio di sua altezza serenissima sudetta con le traverse si vedano nella mede(si?)ma falsa bragha. Q. Falsa bragha di muraglia grossa un piede e mezzo. R. Fossa non profondo si vuol commodamente descendendo. S. Molini. T. Ravelline quando piove com[...?] aqua. Aláírása. G(iovanni). M(orando) Visconti ingegn(iere?).

Kolozsvár térképe. Részlet. Giovanni Morando Visconti felmérése
1691–1699 között. Bécs, Kriegsarchiv.

A legjelentősebb építkezésekről a forrásokban fennmaradt, vagy a városfalak XIX. századi bontásakor megőrzött feliratok tájékoztatnak. Így 1544-ben, a „*nagy pestisjárvány idején*” építették újra a Híd-kapu fölötti őrházat, 1581-ben a városfal nyugati oldalát javították Ferenci Antal és Wolphard István bíróságában. Filstich Péter és Ötvös András bíróságában, 1612-ben ugyancsak a nyugati oldalon, a Monostori kaputól északra álló tornyon dolgoztak, 1646-ban a Széna utcai falon helyeztek el a viszonylag jelentős munkálatok befejezésére emlékeztető címeres feliratot.¹⁴³

¹⁴³ A dolgozatban idézett emlékek többsége jelenleg a Kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeum Középkori Kőtárában található. Adataikat és reprodukcióikat l. Balogh Jolán alább idézendő munkáiban.

A Szabók tornyának építési felirata. Diószegi István és Molnos János műve. 1629.

1627-ben villámcsapás következtében felrobbant a városfal délkeleti sarkán álló, 1475-ben már létezőként említett Szabók tornya, a város védelmi rendszerének egyik legfontosabb, a Feleki oldal és Torda felé vezető út ellenőrzésére hivatott pontján. Eredetileg is ötszögű hasábon álló, de magasabb, gyámköveken nyugvó kiugró védőfolyosóval koronázott építmény lehetett, olyan, mint az északnyugati szögletet védő s múlt századi felmérésekből ismert Ötvösök tornya.¹⁴⁴ Újjáépítése három évig tartott s eredményeként a korábbi, a robbanás által „földig elhánt” építménynél zömökebb, de valószínűleg nagyobb kiterjedésű, ugyancsak ötszögű ágyútornyot építettek, amelyet a helybeliek kétszer is tévesen neveznek azóta Bethlen-bátyának.¹⁴⁵

Emléktáblája két füleslapot, *tabula ansatát* tartalmaz, amelyek fölött, zömök pilaszterek tartotta szemöldökkel keretelve látható az építkezés idején uralkodott Bethlen Gábor fejedelem 1623-

¹⁴⁴ Vö. Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. (ETF 186.) Kv. 1944. I. T.

¹⁴⁵ Balogh 1985 (a régebbi irodalom is); Kovács András: *Őrizz meg bennünket békében, Úristen!* Helikon 1/1990. jan. 5., 1. sz.

tól használt címerének olaszkoszorúval keretelt ábrázolása. A két feliratos tábla között Kolozsvár hasonló keretelésű címerét a „Domine Deus, conserva nos in pace” – Őrizd meg bennünket békében, Úristen! – fohász és a város elöljáróinak nevét, valamint az építkezés körülményeit megvilágító felirat kereteli. Az emléktáblát a kolozsvári kőművescéh legjelentősebb mestere, Diószegi István faragta Molnos János segítségével 1629-ben, elhelyezésénél fia, Diószegi Péter, a Sükösd-síremlék későbbi mestere működött közre.¹⁴⁶

1580-ban megújították a Híd-kapu előtti Szamos-hidat. A hídépítés emlékére helyezték el a város, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király, Báthory Kristóf vajda címereivel díszített feliratos kőlapokat. A negyedik, Viczei Péter kapitány címerével díszített táblát későbbi, 1690 előtt végzett javítás emlékére állították.¹⁴⁷

Az emlékállítás humanista szokásának köszönhetően kiváltságolta a város Mátyás király óvári szülőházát, amelynek ablakrácsain Heltai Gáspár tanúsága szerint aranyozott hollók hirdették a nagy királynak az utókor tudatában igencsak megszépült, a XVI. században csak sóvárgott béke és nyugalom korát idéző emlékezetét.¹⁴⁸

A Szent Mihály-templom, a kis templom, a cinterem és a boltok alaprajza.
Visconti rajzának részlete.

A Mátyás-házzal átellenben fekvő Eppel- ház falára, amelyben Bocskai István fejedelem látta volt meg 1557-ben a napvilágot, 1606-ban, röviddel a fejedelem halála előtt a városi tanács határozatából helyezték el címeres, feliratos emléktábláját a tudós kassai humanista, Bocatius János verses panegiriszeinek köbe vésett szövege kíséretében.¹⁴⁹

¹⁴⁶ I. m. A hibás elnevezés forrása egyrészt az építkezés emlékezetére állított kőlapon látható fejedelmi címer, másrészt a fejedelem nevének a bástya szóval való összecsengése lehet.

¹⁴⁷ Balogh 1985. 134–135.; Löwy Dániel–Demeter János–Asztalos Lajos: *Kőbe írt Kolozsvár*. Kv. 1996. 50–51.

¹⁴⁸ Kovács Kiss Gyöngy: *Hagyomány vagy történelmi tény? Mátyás király szülőháza és adómentességet biztosító kiváltságlevele*. Uő: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely 2001. 7–12.

¹⁴⁹ „1606. 25 Octobris csinálták fel az Bocskai uram czimerét az Eppel János háza falára.” *Segesvári Bálint Krónikája*. Jakab Elek kiad. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. (Szerk. Szabó Károly). Kv. 1862. 165. Vö. *Kolozsvári emlékirók*. 136. Az emlékkő elkészítésének menetét a város számadáskönyveinek (*Diversa civitatis*) következő bejegyzései alapján rekonstruálhatjuk: 1606. júl. 18. „Mikor az feyedelem czimerét akarták formálni, adatott bíró uram harmadfél konczi papirossat, koncziát per d. 15, tett f.- d. 62 1/2.” KvSzám 12a. kötet, III. köteg, 48.; 1606. aug. 4. „Attam bíró uram hagyásából az keomiueseknek, hofi az urunk eo felsége czimerét faragták f. 20 d.” Uo. V.

A református kollégium épülete. Páldi Székely István metszete.
1768 előtt. Herepei János után.

Csak leírásokból¹⁵⁰ ismerjük a városháza ugyancsak a XVI. században (1578) átalakított és a következő században is folyamatosan szépített épületét. Boltozott, kővel kirakott kapualja volt, földszintjén a *százférfiak*, emeletén a szenátorok ülészetek. Homlokzatának gazdagon festett figurális díszéről, címereiről, emblémáiról és feliratairól forrásunk azt írja, hogy olyan emblematisztikus kompozíciók mellett, mint a Lex–Törvény, Justitia–Igazságosság, Halál, Jus Gladii–Pallosjog, hatvannál több festett latin mondáson, szállóigéken okulhattak a nézői, de ott sorakoztak a Szász Egyetem, Báthory Gábor és I. Rákóczi György ugyancsak festett címerai is.

A fentebb idézett metszeten a belváros épületei közül a Szent Mihály-templom és északnyugati tornyának tömege, a domonkos kolostor kétemeletes épületének magas nyeregteteje és – a háttérben – az egykori ferences templom oromzata emelkedik ki.

A Szent Mihály-plébániatemplom tornyát többször is javították korszakunkban. Így 1586–1587-ben a négy fiatornyos sisakot és az alatta húzódó erkélyt állították helyre egy tűzvész után. Az 1655. április 3-i és az 1697. május 6-i tűzvész következtében meggyengült szerkezetű tornyot végül lebontották és 1742–1744-ben új, barokk tornyot építettek.¹⁵¹

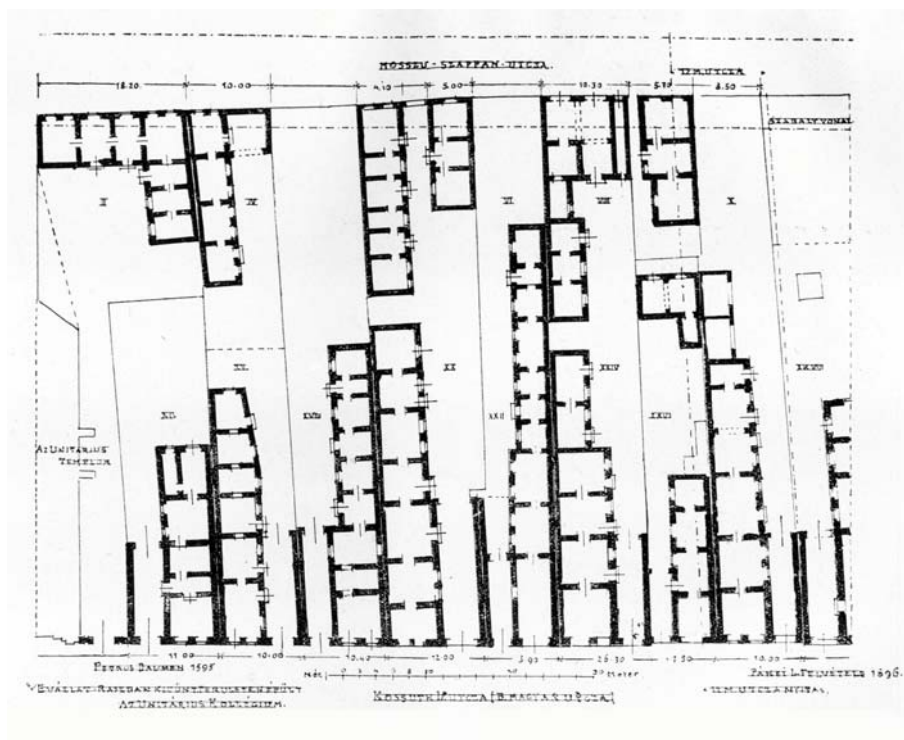
A plébániatemplom mellett a város magyar és német unitáriusai a cinteremben a templomtól délre fekvő középkori Szent Jakab-kápolnát a Szent Mihály- templom hosszúságának mintegy felét

köteg 14.; 1606. aug. 28. „Attam bíró uram hagyásából az képirónak urunk eo felsege czimeren valo irás[ér]t teott f. 1. d.” Uo. 17.; 1606. okt. 23. „Voettem 300 lécz zeget, hofi az urunk czimerét felczináltak, tett d. 30. Voettem 28 feoreszz dezkat bíró uram hagyásából tett f. 3[?] d. 50. Az keomweseknek borra attam f.- d. 2. Az keomiueseknek 6 font peczenyre d. 18. Két eytel bort is attam nekik bíró uram hagyásából f. - d. 12. Az darabantoknak, az kik az keouet fel segítették vonni attam d. 20. Az cigakeotelektuel, hogy keolczeon atták, attam az ácz mestereknek d. 20.” Uo. 20.; 1606. okt. 25. „Mikor az koeveket elvégeztek, hofi felteotttek, attam bíró uram hagyásából borra f. - d. 32.” Uo. 20.; 1606. nov. 27. „Attam két tiukmoniat, hogy az Owarban az fejedelem czimerét meghfoldoztak tett f. - d. 1 1/2.” Uo. III. köteg, 71.

¹⁵⁰ Jakab 1870. II. 710.

¹⁵¹ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bev., jegyz. B. Nagy Margit. II. Buk. 1982. 114. s. köv.; Entz Géza-Antal: *A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya*. Ars Hungarica. 1982. 243.

kitevő csarnoktemplommá bővítették. Belső terét négy pillérpár osztotta boltszakaszokra.¹⁵² A város élén egymást évente váltogató szász, illetve magyar főbíró *natiójának* megfelelően váltogatta egymás között a templomokat is a két, csak liturgiájának nyelvében különböző unitárius gyülekezet. Ez a megújított, mintegy 7–800 személy befogadására alkalmas épület volt a színhelye a korszak Kolozsvárra összehívott országgyűléseinek. A templom körüli cinteremfalhoz ragasztva a XVI. század közepén építették ki a kereskedők által bérelt városi kőboltokat is.

Polgárházak az unitárius kollégium helyén. Pákei Lajos felmérése.
1896. Balogh Jolán után.

A cseri barátok, ferencesek elhagyott klostromát Báthory István a jezsuita rendnek adományozta, ők helyreállították a templomot és a kolostort 1581 után és – 1588 meg 1594 közötti megszakítással – 1603-ig használták is.

A református közösség kezdetben, a XVII. század elején egy Közép utcai magánház¹⁵³ kapualjában tartotta istentiszteleteit. I. Rákóczi György fejedelemnek a Báthory Istvánétól el nem maradó pártfogásával 1638 és 1647 között állították helyre és boltozták újra a Farkas utcai

¹⁵² 1734-ben még állott, 1736-ban már nem szerepel a város térképén. A város Visconti-féle térképén jól kivehető a hajókat elválasztó négy pillérpár. Az eredetileg temetőkápolnaként használt késő román kori épületnek a reformáció követelményeihez igazodó bővítését és átalakítását az 1560-as évekre keltezhetjük, stílusában pedig az 1559–1563 között átalakított besztercei Szent Miklós-plébániatemploméhoz hasonlónak véljük.

¹⁵³ BMÖn 489.; Vö. Herepei János: *Várad Miklós*. In: Adattár II. 276.

templomot.¹⁵⁴ A Kül-Magyar utcában fatemplomot építettek maguknak a rohamosan növekvő közösség tagjai, amelynek 1672-es javításával(?)¹⁵⁵ Régeni Asztalos Jánost bízták meg.

Kolozsár Erdély legjelentősebb iskolavárosává vált a reformáció után. Míg az unitárius iskola a domonkosok egykori klostromában működött, az 1579-ben Kolozsvárra érkezett jezsuiták új iskolát építettek maguknak a Farkas utcai kolostor közelében. Ennek a Báthory István és Kristóf fejedelmek által támogatott igen jelentős iskolaépületnek a fennmaradt tervrajzait egy jezsuita szerzetes, Massimo Milanesi készítette vagy alkalmazta a helyi körülményekhez.¹⁵⁶ 1603-ban és a következő években módszeresen lerombolt épületeik helyén 1651 és 1654 között szintén fejedelmi támogatással épült fel a reformátusok rangos iskolájának az épülete, Agostino Serena (megh. 1654) olasz építész tervei alapján. Noha ez az épület 1655-ben leégett, valószínű, hogy a tűzvész után is korábbi tömegében állították helyre. Így hitelesként fogadhatjuk el Herepei János azonosítását a Páldi Székely István későbbi metszetéről előtűnő emeletes homlokzatú s – a Visconti-alaprajzzal egyezően – a templomhoz csatlakozó épülettel.¹⁵⁷ Az épületből fennmaradt rangos nagykapu késő reneszánsz keretelését illetően elképzelhető, hogy jóval az építkezést követően, a XVIII. század második évtizedében készült. Ugyanis szerkezete és részletformái a szentbenedeki Kornis-kastély főkapujával rokonítják ezt a faragványt.

A városkép alakulásában meghatározó szerepük volt a polgárházaknak. A város fénykorában, 1593-ban és 1596-ban készült adóösszeírásokban 1703 háztulajdonos családfőt – polgárt és szabadost – találunk, létszámuk az adózó vagy valamilyen okból adómentes házak számát tükrözi.¹⁵⁸ Ez a szám megközelítőleg 9500 lakost jelent az ugyanakkor feljegyzett 199 bérlőt (zsellért) is számolva.

¹⁵⁴ Entz Géza: *A kolozsvári Farkas utcai templom*. Kv. 1948.; Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. II. Szerk. Tamás Edit (A Sárospataki Rákóczi-Múzeum Füzetei 41.). Sárospatak 2000. 74–76.

¹⁵⁵ Régeni Asztalos János *Jegyzőkönyve*. [fol. 14v]: „Anno 1672, die ultima Septembris. Szegöttem én, Regeni Asztalos Janos Kovaznai püspök urammal és Budai Mihaly es Hosz Pal uraimokkal az Magyar ucza kis ajto előtt valo orthodoxa templomnak az meghdeszkasasara es ket ajtokra, ayto-ablakok megboritasaval ugymint huszonött forintba, id est f. 25. Item negy veka buzaban. Véghben viven munkamat, az conventio szerent contentalt Hosz Pal uram. Eodem anno csinaltatott Hentes Andras uram ezen templumban egy velumat, adott erette nro. 3 taller[t?].” Céhíratok Fond 544. A Kv-i Asztaloscéh Iratai, 3. sz. 1644–1690.

¹⁵⁶ Az építkezésre vonatkozó adatokat és az alaprajzokat lásd: Balogh 1985.

¹⁵⁷ Herepei János: *Scholabéli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt*. EM 48/1943. 345–370.

¹⁵⁸ Goldenberg, Samuil: *Clujul în secolul al XVI-lea*. Buc. 1958. 42.

A főtér északi sorának nyugati része. Sárdy István festménye. XIX. század közepe.
Kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeum.

A belváros öt, a piactéren érintkező negyed-re oszlott, ezeken belül pedig, az adózás adminisztrációját és a város védelmét megkönnyítő tizedekre bomlottak a belváros mai útcaszerkezetének lényegében megfelelő házsorok.

Medaillonos fríz töredéke a Híd utcából. Részletek.
A Kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeum Középkori Kötára.

A város Óváron kívüli, telepített részében a telkek szélessége megközelítette a 10 métert. Ezt a beosztást a Fő tér esetében csak a középkori pincesorok egymástól mért távolságából következtethetjük ma ki, de a mellékutcákban a mai napig is fennmaradtak ilyen eredeti teleksorok. Szemléletes példája ennek a helyzetnek az a nyolc telekből álló Magyar utcai házsor, amelynek a helyére 1896 után az Unitárius Kollégium épületét emelték: a telkek átlagos szélessége itt 9,57 m volt.¹⁵⁹

Kolozsvár az 1660-as éveket megelőző időszakban maradéktalanul érvényesíteni tudta azt a kiváltságát, hogy falai között nemesek csak akkor telepedhettek le, ha a városon belül lemondtak nemesi előjogaikról. Az ingatlanokra kivetett adó mellett leginkább a korabeli polgári életmód önszabályzó igényei magyarázhatják, hogy konzerválódott az öröklött, polgárházakra jellemző telekrendszer s így a vizsgált korszak városképeinek alakulásában csak a hagyományos, polgári jellegű építkezések játszanak szerepet: hiányzanak a szomszédos telkek összeolvasztásából keletkezett kiterjedt parcellák és a velük megfeleltetett széles homlokzatok.¹⁶⁰ Az épületek többségének homlokzata így a 2+1 tengelyt nem haladta meg.¹⁶¹ A középkorból öröklött kéttengelyes, a fésűs beépítésű telek egyik oldalához simuló épületek legnagyobb részét alapincézték. A pincebejáratok közül az egyik a házból, a másik pedig közvetlenül az utcáról nyílt, hogy – az akkor jelentős borvidéknek számító városban – a boros- és mustoshordókat ne kényszerüljenek a keskeny kapun és udvaron is keresztülgörgetni.¹⁶² Ez az elrendezés természetesen igen nyaktörővé tette a „járdákat” s később, a XIX. Század elején külön hatósági intézkedésekkel kellett kikényszeríteni ezeknek a pincelejáratoknak a felszámolását.¹⁶³

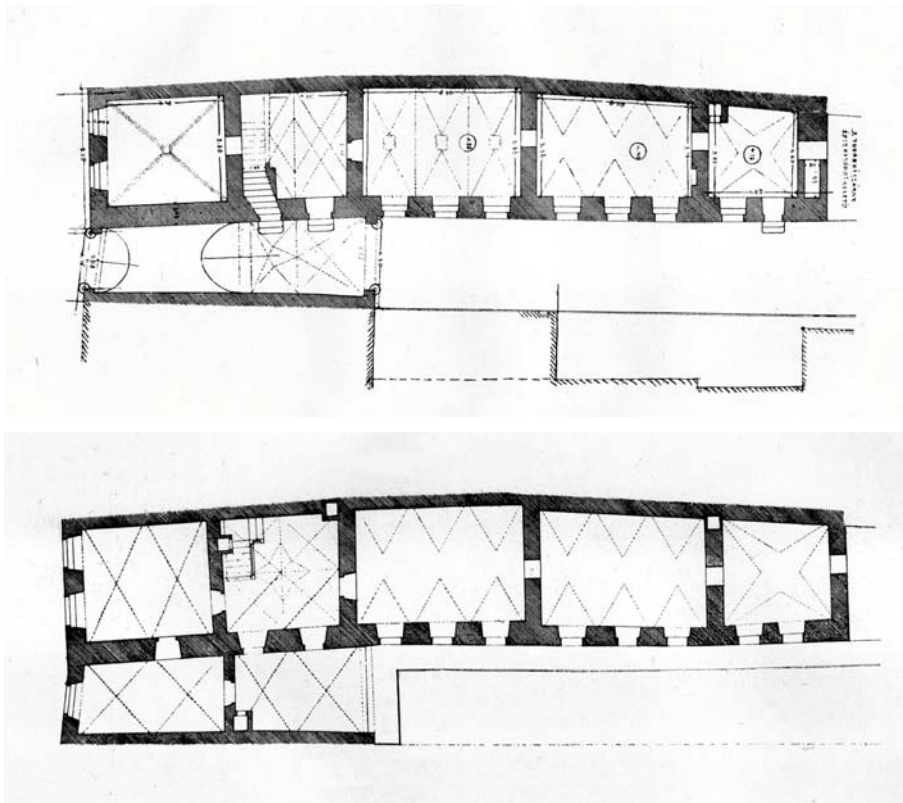
¹⁵⁹ Vö. Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. XXII. T. Noha a rajzoló a letisztázott felmérésre 10 és 26,30 m közötti, nyilvánvalóan hibás adatokat vezetett rá, adatunk a lépték alapján újramért homlokzathosszúság átlagából adódik.

¹⁶⁰ Gellyén (Bogner) Imre (1558–1621) a városnak 14 éven át volt bírása. Saját, öröklött háza mellett 1602-ben megszerezte Wolphard István szomszédos házát is. Ezek mellett 1607 decemberében készült saját kezű feljegyzése szerint – KvSzám 12a kötet, XIV. köteg, 36a – volt egy háza a Farkas utcai fertályban, azonkívül pedig két bérbe adott sütőháza is, egyik a Közép utcában. Annak ellenére, hogy a város leggazdagabb és legtekintélyesebb polgára volt, nyoma sincs annak, hogy két kivételesen igényes és szomszédos házát egyesíteni próbálta volna. Halála után, 1622 májusában a fejedelem a Bogner-házba, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony pedig a szomszédos, akkor már Stenczel Imre birtokában levő házba szállott. Vö. Segesvári Bálint *Krónikája*. 191.

¹⁶¹ Kivételekkel leginkább az Óvár patriciusházaiban találkozunk. Ennek a fertálynak a szabálytalan, archaikus telekrendszere megkönnyítette a terjeszkedést.

¹⁶² A pince belső lejárata a Mátyás király utca 3. és a Fő tér 31. házaknál volt eddig kimutatható. Felszámolt, egykor utcáról nyílt pincelejárata a belváros szinte minden épületében kimutatható.

¹⁶³ B. Nagy Margit: *Városrendezés Kolozsvárt és Máramarosszigeten a múlt század első felében*. In: *Stílusok, művek, mesterek*. Művészettörténeti tanulmányok. Buk. 1977. 132. Itt jegyezzük meg, hogy az udvarra „költöztetett” pincelejáratok fennmaradt kökereteinek többségét a XIX. század elején még dívott rovátkolt szalagszegély díszíti, így kétségtelen, hogy valóban akkor készültek.

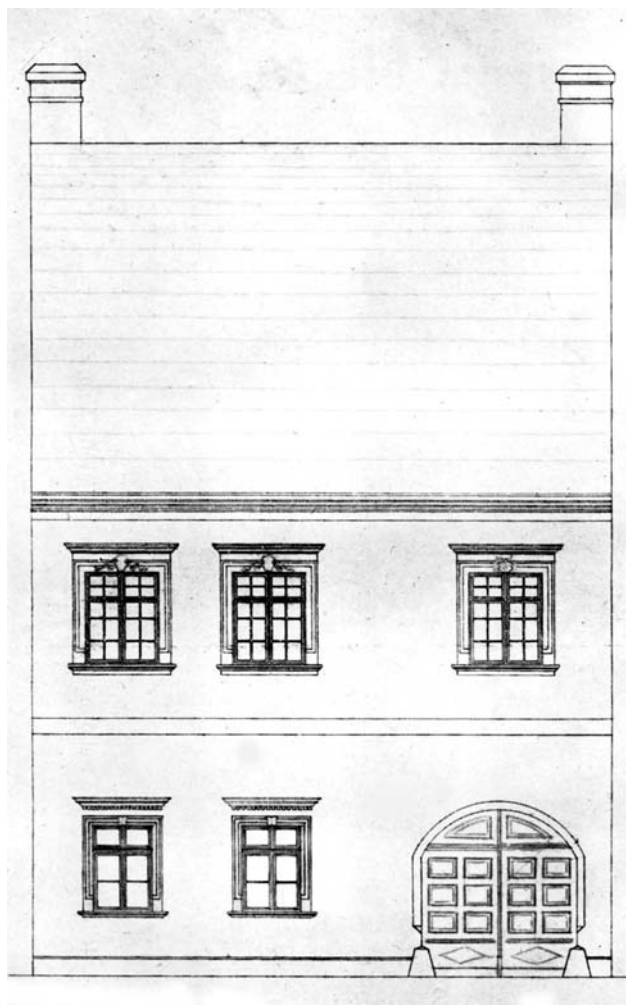

A Wolphard–Kakas-ház alaprajzai. Pákei Lajos rajzai. 1894 után. Balogh Jolán után

Georg Hoefnagel metszetén a Közép és a Magyar utca déli házsorának is előttük egy-egy kiemelkedő, viszonylag magas, háromszögű oromzatokkal jellemzett részlete s hasonló épületsor oromzatai tűnnek fel a Szent Mihály-templom vonalában is. Ennek a dél-erdélyi szász városokban és falvakban még ma is gyakori, ugyancsak középkori eredetű s a zsindefedés követelményeihez igazodó homlokzatalakítási módnak a nyomait eddig Kolozsváron – valószínűleg inkább csak a megfelelő kutatások hiányában – nem sikerült azonosítani. E tetőtípusnak fejlettebb, már zárt és emeletes utcasorhoz igazodó változata az az ugyancsak zsindefyes héjazatra alkalmazott megoldás, amelynek meglétét a kiegyezést s a modern város kialakulását közvetlenül megelőző korszakból származó képi források is bizonyítják.

Ezeket, a többek között a Sárdy István festményén feltűnő főtéri kereskedőházakon megjelenő, az utcasorral párhuzamos, zsindeflyel fedett magas, az emeletes ház homlokzatának magasságával egyező vagy éppen azt is meghaladó magasságú nyeregtetőket – amint azt ma már csak Segesvárott fennmaradt párhuzamaik is bizonyítják – az utca fölé kinyúló széles eresz gerendaszerkezete fölötti, enyhébb lejtésű tető védelmében tornácszerűen megnyitották, hogy az utcáról csigákkal közvetlenül a tetőtérbe lehessen emelni az árubálákat.

A gótika korához viszonyítva nem változott lényegesen a házak szerkezete. Az épület 2–3 helyisége a telek egyik oldalához simult, folytatásában sokszor kenyérsütő kemence, műhely, ritkább esetben a szekerezéshez szükséges istálló és csűr húzódott. A kelet–nyugati irányú teleksorok esetében az épületek a tűzfalukkal páronként épültek egymásnak, míg az észak–déli irányulástú teleksorok házai a parcella északi hosszoldalához tapadtak, hogy udvari homlokzatuk minél több napsütésben, fényben részesüljön.

A Wolphard–Kakas-ház homlokzata. Pákei Lajos rajzai. 1894 után. Balogh Jolán után

A földbe mélyített pincéket kőből, ritkábban téglából épült, a nyílások tengelyében olykor fiókkal tagolt dongaboltozattal fedték. Ezeket a boltozatokat igen nehéz keltezni, mert – akárcsak a kapualjak esetében is – a dongaboltozat oldalnyomása nem okozott szerkezeti gondot, így egész korszakunkban – de később, a XIX. század közepéig is – alkalmazták, a pincékben előforduló szerény kőkeretek többsége pedig félköríves záródású és kézenfekvően élszedéses díszítésű jóval a gótikán s a XVI. századon túl is. Csak ritka esetben történt meg – a Wolphard–Kakas-házban –, hogy biztosan korszakunkra keltezhető reneszánsz profilú könyöklővel díszítették volt a gyertya és borlopó számára kialakított fülkécskét.

A város polgári épületeinek a zöme esetében nem tudjuk bizonyítani, hogy korszakunk elején már emeletesek lettek volna. Amennyiben az összefüggő homlokzatok és a boltozott kapualjak megjelenéséből, illetve az emeleteken fennmaradt faragványokból következtetünk az ilyen épületek meglétére, akkor legfennebb azt állíthatjuk, hogy legkésőbb a XVI. század második felében emeletessé váltak a Fő tér és a hozzá kapcsolódó utcák házai.¹⁶⁴ Ilyen alapon keltezhetjük a Filstich Lőrinc-féle ház (Fő tér 4–5. sz.) „emeletráépítését” a XVI. század utolsó évtizedére, a nyugati soron a Jósika- (9. sz.), az északin a Rósás-, Püspöki- és az ún. Nagy

¹⁶⁴ Kivételt a plébániaház (Fő tér 15–17.) egyes részei képeznek, amelyeket már a XV. század végén emeletessé építettek át s valószínű, hogy az unitárius püspöki ház (Bel-Magyar/Kossuth Lajos utca 14.) is emeletes épület volt a XV. század közepe táján. Debreczeni László: *Az 1953. évi kolozsvári műemlékösszeírás építéstörténeti eredményei*. In: *Kelemen Emlékkönyv*. 219–248.

Lábasház (19–21. sz.), a keleti soron pedig a Bogner- (Gellyén-) és a Wolphard–Kakas-ház (Szentegyház u. 2. és Fő tér 31.) második szintjének a kiépítését a század közepére, második felére. Ezeknek az adatoknak az alapján azután már feltételezhetjük azt is, hogy a következő század első felére biztosan emeletes házak vették körül a főteret és kevés kivétellel a hozzá kapcsolódó utcák elejét is, mert igen gyakran, amikor a fejedelmi udvar a városba látogatott, a városi tanács a tűzfalakon tört ajtókkal köttette össze azokat a szomszédos Fő téri házakat, amelyeknek a térre néző emeleti helyiségeiből a fejedelem és a fejedelemszónya több épületen átnyúló „lakosztályait” leválasztották, ennek a megoldásnak pedig feltétele volt a zárt, emeletes ház sorok létezése. Noha ilyen faláttörés kézzelfogható nyomát eddig nem azonosíthattuk, egykori meglétükre Kolozsváron és Besztercén is utalnak egymást kiegészítő és értelmező levéltári adatok.¹⁶⁵ Az idézett kolozsvári példa ebben az esetben a Fő tér nyugati során, a jelenlegi Rhédey- és Jósika-házba (Jókai utca 2., Fő tér 10.) foglalt korabeli épületekre vonatkozik.

A Püspöki-háznak¹⁶⁶ 1540 tájára keltezett¹⁶⁷ szép reneszánsz ajtókerete ellenére az emeletráépítése valószínűleg csak a század 70-es éveiben fejeződött be: akkor készíthette el Seres János (mh. 1576), az „*insignis sculptor*” az épület díszes kapubejáratát és emeleti ablakkereteit, s valószínűleg ehhez az építkezéshez kapcsolódnak az ablakfülkék árkádjait keretelő, illetve az azokat osztó baluszter-oszlopai is. A tér déli során álló 4–5. számú háznak a szerkezete, szegmensíves záródású s közvetlenül az utcáról nyíló eredeti pincebejárata kész kellett hogy legyen a XV–XVI. század fordulóján. Emeleti traktusának kialakítását azonban azok a vájatos frízzel díszített reneszánsz gyémántok keltezik a XVI. század utolsó évtizedeire, amelyekre kapualjának fiókos dongaboltozata támaszkodik.¹⁶⁸ A kapualjba beépített két ajtókeret egyikének lőfőpajzsán 1572-es évszámot és JZ betűkből álló családjegyet láthatunk. Két másodlagosan beépített évszamos feliratú töredék az udvari homlokzaton egy másik, az előbbtől eltérő, CKD/GKD monogramos tulajdonos 1591. körüli átalakításaira utal,¹⁶⁹ míg

¹⁶⁵ 1626. febr. 27. „Ex commissione amplissimi senatus, urunk ő felsége poronczolván, hogy szállásán bizonios miveket megczináltassanak eő kegielmek, úgymint az Zeller Ferencz, Eottues András uram és Nyreo Sámuel házoknál, kire az gazdágnak[!] semmi szükséghek nem volt, az ácz mestereknek fizettem tizenkétt forintot és hettuen eőt penzt.” – KvSzám 17b. kötet III. köteg 224. – Munkács, 1627. jan. 25. „Bethlen Gábor levele Beszterce főbírájához. [...] Miel kegyelmes akaratum az, hogy mostani utunkban az hwseghetek varosatis meglátogassuk, eőket kegyelmesen intywk, seött hadgyukis, hogy miképpen az gywléskor az házakatt mind kétt felől által vágták volt, mostis accomodállia úgy, hogy mind magunknak s mind az fejedelem aszonnak legyen illendeő szállásunk.” [...] B. G. s. k. utóirata:] „Az mely szeren mi szoktunk szállani, úgy mint az Kek Ferenczné házától fogva az más szegeletigh, azt az eg[y?] szerth éppen által vágassa éss tisztességes ajtókat, zárokat czenálljanak reájok, kemenczeket [...] fwsteőseők ne legienek. Azon Kek Ferenczné házától pedig Budakj János hivünk szerén az fejedelem aszon számára 3 avagy 4 házat vágassanak által éss késziczyenek jó alkalmatossággal el.” – BesztLt 14/1627. jan. 25.

¹⁶⁶ A XVI. századi kolozsvári házakra vonatkozó forrásokat és illusztrációs anyagot illetően l. Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance*. I. Kv. 1943, és Balogh 1985.

¹⁶⁷ A fonatdíszes keretű és puttók által tartott lőfőpajzsral díszített keret keltezésében Balogh Jolán feltehetőleg előképekre, az 1538 után készült szamosújvári faragványokra és az 1528-as Szent Mihály-templombeli sekrestyeajtó fejezetére támaszkodott. Így nem zárható ki a még későbbi, 1560–70-es évekbeli, az emeletráépítéshez közelebbi keltezés sem.

¹⁶⁸ Ezek párhuzamaival többek között Wolphard István kolozsvári és Kendi Ferenc radnóti építkezéseinek találkozunk.

¹⁶⁹ Egy harmadik töredék 1588-as évszámmal és azonos monogrammal a Múzeum Középkori Kötárában is található. Vö. Balogh 1985. 187.

egy, a kapualjba befalazott, tört szemöldökös ajtókeret ifj. Filstich Lőrincnek a századforduló táján vagy inkább azutáni építkezését tanúsítja. A három egymást követő tulajdonos reneszánsz stílusú építkezései érzékeltetik azt a pezsgést is, amely „Erdély első városát” virágkorában, a XVI. század második felében jellemezte.

Nem véletlenül állapítja meg Szamosközy István, hogy ebben az időben megújultak, új, reneszánsz díszbe öltöztek az Óvár házai is.¹⁷⁰ Valóban, az a kevés, amit az Óvár akkori épületeiről tudunk, alátámasztja a kortárs történetíró állítását. Az egykori ún. Basta-ház az Óvár piacterének északi során a XVI. század közepe után kapta reneszánsz díszét; a fentebb említettekhez hasonló, vájatos frízű gyámok tartják ma is az Izabella utca 5. számú ház nagytérmenek fiókos dongaboltozatát. A századforduló táján díszítette reneszánsz keretekkel eredetileg gótikus házát Rodner Lőrinc az Óvár Mátyás király utcai bejáratának nyugati során.¹⁷¹

A Híd utca keleti során (Dózsa György u. 22. szám) lerombolt épületből 1974-ben egy ovális medaillonokba foglalt domborművű profilképekkel díszített fríztöredék került elő. Valószínűleg a reformáció korának nagyjait ábrázolták ezek az igen rongált kis domborművek, amelyeknek előképei a XVI. században közkedvelt „enciklopédikus” metszetsorozatok körében keresendők. Ez a töredék jól illik abba a más emlékekkel is igazolható törekvésbe, amely a XVI. század utolsó harmadában szemmel láthatólag igényes, főleg grafikai forrásokra támaszkodó figurális díszítőprogramokat valósított meg a városban.

Épületek, részletek és szórványemlékek¹⁷² igazolják tehát, hogy a XVI. század utolsó negyedében szinte megújult a kincses város, s Pierre Lescalopier francia utazó 1574-ben fontosnak tartotta azt is kihangsúlyozni, hogy házainak homlokzata mind ki volt festve.¹⁷³

Ennek a kétségtelenül reneszánsz arculatú építési láznak a legjelentősebb emléke a Wolphard–Kakas-ház. A kolozsvári főtér keleti során a XVI. század legelején legalább három helyiségből álló, fésűs beépítésű földszintes, alapincézett épület állott, amelyet dél felé a szomszédos – Közép utcára nyíló – sarokház, észak felé pedig egy sikátor határolhatott. Erre a sikátorra nyílt második helyiségéből egy reteszgerendával erősített, szemöldökgyámos ajtó, a harmadikból pedig legalább két, kisméretű kölapba vésett, törtívű ablak. Wolphard Adorján (mh. 1544), a város utolsó katolikus plébánosa 1534 és 1541 között építkezett ezen az épületen. Beboltoztatta a kapualj első szakaszát és megépítette az emeleti traktus első három helyiségét is. Ezeket a második földszinti helyiségben kialakított belső lépcsőn lehetett megközelíteni. Tőle a házat rokona, unokaöccse (?), Wolphard István, a bécsi és a wittenbergi egyetem egykori hallgatója, Kolozsvár tudós, asztrológiában jártas főbírája örökölte. Az épület átalakítását és bővítését ő a kapualj meghosszabbításával folytatta, kiépítette a földszinti és emeleti vestibulumot, elkészítette a kapualj fölötti második helyiséget, az udvari szárnyhoz pedig még két helyiséget és egy újabb lépcsőt ragasztott. Valószínű, hogy az emeleti bővítés is az ő kezdeményezésére indult meg, mert karcsú féloszlopocskákkal keretelt napórája az udvari szárny emeleti homlokzatában van befalazva. Amikor, feltehetőleg 1585–

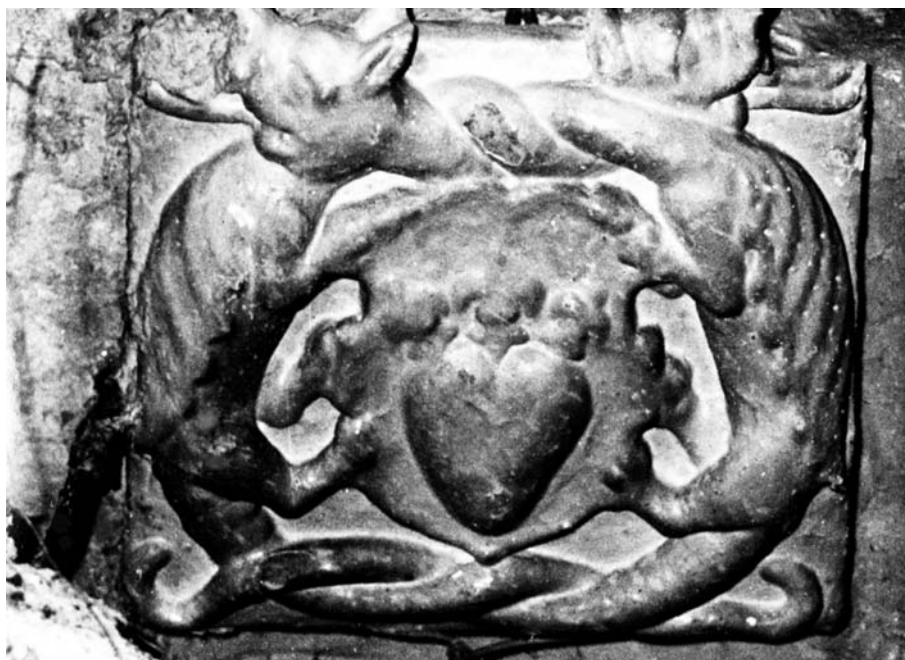
¹⁷⁰ Vö. Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a reneszánsz Kolozsváron*. In: *Kelemen Emlékkönyv*. 366/14.

¹⁷¹ A ház falkutatása során előkerült, L. R. monogramos töredékek megrendelőjét Kiss András azonosította a kolozsvári adókönyvek alapján.

¹⁷² Korántsem teljes felsorolásunkban az elmúlt három évtized olyan leleteit részesítettük előnyben, amelyek nem szerepelhettek Balogh Jolán adatgyűjtésében (Balogh 1985).

¹⁷³ Id. Sebestyén, Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. Buc. 1987. 59. – A Wolphard–Kakas-házat Rása-háznak is nevezték a homlokzatát díszítő, kedvelt szövetfajtára emlékeztető minta miatt.

86-ban a Kolozsváron dülő pestis áldozata lett, csak az udvari szárny első, földszinti helyisége volt teljesen készen, a zodiákus teremnek, valamint az utána következő konyhának hiányzott a boltozata és még ablakkeretei sem készültek el. Az építkezéseket özvegyének, Barát (Münich) Zsófiának a második férje, Kakas István (mh. 1603) fejedelmi protonótárius, a bolognai és páduai egyetem egykori diákja folytatta és fejezte be 1590 és 1592 között. A három, egymást követő tulajdonos építkezéseinek köszönhetően jött létre a Jósika Miklós *Abafijában* Rásaházként, a múlt század végén pedig Báthory-házként emlegetett, legendákkal övezett épület, amelyet 1602-ben a szomszéd ház tulajdonosa, Bogner (Gellyén) Imre vásárolt meg a Kolozsvárt és Erdélyt elhagyni kényszerülő Kakas Istvántól. A ház 2+1 tengelyes főhomlokzatát az emeleten egyenes záródású keresztosztós ablakok díszítették, az első két tengelyben Wolphard Adorján, a harmadikban pedig Wolphard István címerével.¹⁷⁴ Az udvari homlokzat kompozíciójában három, frízében triglifekkel díszített ablakkeretet Wolphard István címere, illetve monogramja ékesít, a következő négy ablak méreteiben, gyámkősoros és rozettás frízében, illetve részben féloszlopos keretelésében tér el ezektől¹⁷⁵ és kapcsolódik a Kakas István címerével és névbetűivel díszített két, rusztikus keretű és tört szemöldökű portáléhoz. Az utóbbiak közül az egyik jelenleg másodlagosan, a reneszánsz épület homlokzatát záró, Erdélyben kivételesnek számító, váltakozó hosszúságú tükörkváderekből rakott sarokélen túli modern épülettoldalék falába van befalazva.¹⁷⁶

Zárókő Wolphard István címerével. Wolphard–Kakas-ház. Szabó Tamás felvétele.

Az épület földszinti helyiségei közül az első szobát fedő bordás és záróköves keresztboltozatot és a kapualj első szakaszának dongaboltozatát kivéve csak a gyámkövekre támaszkodó fiókos dongák különböző változatait figyelhetjük meg, amelyek közül az emeleti helyiségekben már csak a legegyszerűbbek fordulnak elő. A Wolphard István jelvényes ablakaival megvilágított udvari helyiség boltfiókjai vájatos frízű gyámkövekre támaszkodnak és csúcsaik rózsával,

¹⁷⁴ A földszinti homlokzat hasonló beosztására csak következtethetünk, amint Pákei Lajos is tette 1896 táján készült rekonstrukciós rajzában, mert Veres Ferenc 1860 táján készült fényképének a tanúsága szerint, az itteni ablakokat akkorra már felszámolták, üzlethelyiséggé alakítva az első szobát.

¹⁷⁵ Szemöldökeik jelenlegi, szokatlan formája XX. századi durva beavatkozás következménye.

¹⁷⁶ Eredetileg a második és a harmadik helyiség közötti ajtót keretelte.

címerrel meg monogrammal ékesített három zárókőben metszik egymást.¹⁷⁷ A következő, ún. zodiákus-teremben a levéldíszes fejezetű, szimmetrikusan ívelt címerpajzsokkal díszített gyámköveket az állatövi csillagképek domborművű megszemélyesítései díszítik, hét gyámkövön összesen nyolc jegy. Még két állatövi jegy található a két szélső boltzárókövön, a középső zárókövet Kakas István címerével, a nyolcadik gyámkövet pedig az állatövi csillagképek sorából „kilógó”, Hunyadi címerré „átértelmezett” Holló-Corvus csillagképpel ékesítették.

Zárókő rózsával. Wolphard–Kakas-ház. Szabó Tamás felvétele

¹⁷⁷ Ezt a boltozatot és záróköveit Pákei Lajos rajza feltünteti, de, minthogy 1923 táján alá hálóra felvitt cementhabarcsból készült dongaboltozat került, a kutatás számára ismeretlen maradt. Lefaragott gyámköveit és vastag festékréteg borította záróköveit – ezeket a múlt századfordulón még neogótikus kártusokba foglalták – az épület 1993. évi renoválását előkészítő falkutatás során tártuk fel.

Saturnus. Egyetem u. 6. Bukarest. Nemzeti Történeti Múzeum. Horváth József felvétele.

A hiányzó két gyámkő, más, ugyancsak az épület 1896-ban lebontott részeiből származó gyámkövekkel és egyéb faragványokkal a Kolozsvári Történeti Múzeum Kötárában található. A grafikus ihletésű gyámkövek kidolgozásában legalább három kéz munkája ismerhető fel, stílusuk különbözik a Kakas-címeres zárókő stílusától is. Ábrázolásaik valószínűleg Johannes Honterus fametszetes csillagtérképeire vezethetők vissza, amelyek 1534-ben és 1541-ben jelentek meg Bázelen, egy-egy Henricus Petri officinájából kikerült, csillagászati tárgyú kötet illusztrációiként. Arra kell gondolnunk, hogy a „*jeles matematikusként*” – csillagászként ismert Wolphard István rendelhette meg ezeket a faragványokat és kolozsvári lokálpatriotizmusa magyarázza azt a nyilvánvaló szándékát, hogy Mátyás királynak, Kolozsvár nagy szülöttjének a címerét a csillagképek sorába emelje. Váratlan halála után örökösére maradt az építkezés befejezésének feladata, aki a helyiséget a tervezettnél egyszerűbb, 3–3 szimmetrikus fiókkal tagolt dongaboltozattal fedette le s ebben a szerkezetben már nem jutott hely a gyámkövek teljes sorozatának, így azokat az épület emeletén használták fel.¹⁷⁸

Wolphard István díszítőprogramja nem volt egyedülálló: az Egyetem utca 6. számú házból az 1970-es évek elején Saturnus bolygó megszemélyesítésével díszített és Vergilius *Aeneis*ének egyik helyét parafrázáló feliratú gyámkő¹⁷⁹ került elő, amely hasonló, de ezúttal nem a csillagképek, hanem a kortársak tudatában az emberi sorsot hozzájuk hasonlóan befolyásoló

¹⁷⁸ Kovács András: *Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez*. In: *Ars Hungarica*. 19/1991. 157–164.

¹⁷⁹ *I. m.* Jelenleg Bukarestben, Románia Nemzeti Történeti Múzeumának Kötárában. Lt. sz. 69 958.

planéták alakjaival díszített faragványsorozat egyik darabja lehetett, bizonyságaként a XVI. század végi Kolozsvár igényes polgári lakáskultúrájának.¹⁸⁰

A következő században ez az építési lendület megtorpant. A századfordulót követő évek hatalmas sarcai, az 1658–1661-es hatalmi válság során a kolozsváriakra nehezedő terhek, de a fejedelemség bukásához vezető utolsó évtizedek végvári rendje sem kedvezett a városi fejlődésnek. Ez természetesen nem jelenti az építkezések megszűnését, folyamatos „karbantartásra”, a tűzvészekben megrongálódott épületek felújítására, sőt új épületekre ezentúl is szükség volt, de a ránk maradt emlékanyagban nem tűnnek fel olyan igényes együttesekre utaló részletek, amilyen a Wolphard–Kakas-ház és társai voltak az előző században. 1653-as évszámot véstek egy Monostor utcai ház félköríves záródású kapujára, amelynek a lábazon befelé forduló profilját pálcával és vájattal díszítették. Ugyanaz az IGM monogramos tulajdonos 1654-ben az egyik földszinti helyiséget profilált és rozettás lábazon álló vájatos pilaszterek által tartott golyvázott szemöldökű, FIDE SED CVI VIDE feliratos ajtókerettel díszítette. A keret frízében volutaszerűen hajlított akantuszlevelek fogják közre a tulajdonos feliratát tartalmazó ívelt reneszánsz pajzsot.

A város házainak a korabeli értéke az épület igényességéből, anyagából, elhelyezkedéséből fakadóan viszonylag tágas határok, megközelítőleg 50 és 3700 forint között mozgott. Noha a belváros házainak a többsége kőből épült Kolozsváron, az Óvárban szerényebb gerendaházak is említeneek. A túlnyomó részben zsindefedeles épületek között kivételnek számított Stenczel Imre cserepes háza a Bel-Monostor utca főtéri szegletén. A külvárosok házai közül sok lehetett zsúpfedeles is.

A XVI. század végének legértékesebb kolozsvári háza a Wolphard–Kakas-ház volt, amely 3700 forintért kelt el. 1627-ben Viczei Máté háza a Fő tér másik szegletén 3200 forintot ért s egy Magyar utcai ház 1400 forintba került. Ugyanakkor egy óvári gerendaházak 300 forintra értékelték. A város széle felé haladva egyre olcsóbb épületekkel találkozunk. Így a Belső-Közép utcában egy kertes ház 150 forintot, egy másik a külvárosban már csak 80 forintot, egy Kül-Monostor utcai szerény épület pedig csak 42 forintot ért.¹⁸¹

¹⁸⁰ I. m.

¹⁸¹ Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a reneszánsz Kolozsváron*. In: *Kelemen Emlékkönyv*. 368.

Kovács Kiss Gyöngy
Adatok a viselet szabályozásáról a XVI–XVII.
századi Kolozsváron

A rendi társadalom rigurózus szabályrendszere nemcsak a politikum, a társadalmi-gazdasági, adott esetben művelődési szféra megnyilvánulásait fogja a kor követelményei és értékrendje szerint kialakított, jól körülírható keretek közé, normarendszere a magánélet különböző megnyilatkozásaira is kihat. A kialakult szokásjog szabályozza – többek között – az egyén szociális pozíciójának függvényében megkonstruált attitűdjét, a társadalommal és szűkebb közösségével szembeni kötelezettségeit, adott esetben társas kapcsolatainak alakulását, sőt öltözködését, a társadalmi hierarchiában betöltött pozíciója szerint. E korszak öltözködési kultúrája ugyanis releváns tükrözője annak, hogy a vizsgált család vagy egyén milyen anyagi és kulturális javak birtokában töltötte be társadalmi szerepét, milyen hivatást vagy foglalkozást űzött, és – a helyi lehetőségek szerint – hogyan viszonyult a kor általános divatáramlataihoz, illetve ezek helyi lecsapódásaihoz. A kialakult szokásjog követelményrendszerén túlmenően a puritán életszemléletű és életmódot folytató felekezetek is állást foglalnak a fényűzés (luxus) és a viseletben, öltözködésben (is) megnyilatkozó hivalkodás ellen.

A szokásjog és a társadalmi normák mellett, a fent említett szemléletnek megfelelően a központi hatalom és a helyi önkormányzatok területén az önigazgató közösség is szabályozza a viseletet. Országosan ez a parasztság viszonylatában ismételten megtörténik, éppen a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely külső ismérveinek megőrzése érdekében. Például az 1650-es gyulafehérvári országgyűlés törvényei között szerepel az az artikulus, mely kimondja, hogy „Paraszt ember és bérszolga penig, hogy posztóruhát, nadrágot, csizmát, dupla és forintos süveget, gyolcsinget viselni ne merészeljenek, országul interdicáltuk”.¹⁸² Ezekben az esetekben többnyire a fegyverviselés, lovaglás, vadászat tiltását is maga után vonja a bizonyos ruhadarabok viseletét tiltó rendelkezés. Az *Approbatae Constitutiones* szinte szó szerint veszi át e gyűlés vonatkozó határozatát.¹⁸³

Később, a tárgyalt korszakot követően, a Habsburg-hatalom erdélyi konszolidációjának kezdetén, az 1714. január 6-i szebeni országgyűlés megállapítja, hogy a fegyverekre, vadászatra és öltözetre előírt tiltásokat és korlátozásokat nem tartják be, ezért újból szabályozza az öltözködés módját is: „Parasztság fegyvere és ruházattya circumscribáltatik. Az mint ennek előtte sok ízben concludáltatott, hogy az parasztságnak fegyvert viselni, puskával, karddal járni, avagy házoknál is afféléket tartani, úgy posztó köntöst, köpönyeget, nestes süveget viselni, hasonlóképpen vadászat után járni szabados ne legyen, mindazonáltal azok az interdictumok annyira obliterálódnak, hogy ma ingyen még csak édgý paraszt ember is nem gondolkodik azoknak observatiójáról, melyből következtek s következnek sok rossz consequentiák; Reasummáltassanak ezért az ilyen színű articulusok és publicáltassanak mindenütt, hogy a die publicationis post quindenam csak égy paraszt embernél is fegyver, puska, kard, posztó köntös, köpönyeg, nestes süveg ne találtassék, se penig az paraszt ember ne vadászson, mert valakinél afféle meg tiltott fegyver vagy köntös találtatik, az tiszték szabadoson elveszik, az mint hogy el is vegyék sub ammissione honoris et officii. Ez tilalom alól mindaz által excipiáltatnak az udvari szolgák, szőlőpásztorok, míg pásztorkodnak, és olly paraszt emberek, kik urok számára vadásznak, úgy mindazonáltal, hogy az illyen szolgák

¹⁸² EOE XI. 72.

¹⁸³ AC p. V. ed. 47.

vagy vadászó paraszt embereknek specialis passusa vagy hiteles attestatiója legyen az urától vagy Dominus Terrestrisétől ha kárt nem akar vallani.”¹⁸⁴

Szintén 1714-ben jelenik meg egy, a viseletet szabályzó újabb rendelkezés, melyet a szász nációnak ad ki németül 10 pontban.¹⁸⁵

E Kolozsvár vonatkozású adatközlés ugyan időben az erdélyi fejedelemség korára, pontosabban a XVI. század harmadik harmadára és a XVII. század első évtizedére vonatkozik, az általános jellegű viseletkorlátozásokat illetően azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, miszerint az 1743. évi szeptemberi országgyűlés idején, 1743. szept. 12-én Szebenben egy 22 pontból álló általános, mind a tartományt, mind a városokat illető viseletszabályozást adtak ki, a túlzott fényűzés meggátolása érdekében.¹⁸⁶

Amint az gyakran előfordul, e szabályozásokban, tiltásokban is észlelhető az országos törvény és a helyhatósági szabályzatok egymásra gyakorolt hatása.

A parasztság országosan korlátozott viseletével szemben más jellege van a városi polgárság öltözködésére vonatkozó közösségi szabályozásoknak, ugyanis ezeknek nem rendi korlátozó céljuk van, indítékaik rendszerint morális szempontokból eredeztethetőek. A polgári rend tagjai ugyanis szabadok, következésképpen általában viseletük sem korlátozódik rendi szempontok alapján, csupán a kialakult viseletmód fényűző, illetlen megnyilvánulásait tartja szükségesnek a közösség féken tartani.

A polgári rend viseletének gazdag történeti forrásai alapján hitelesen rekonstruálható a polgárság egy-egy korszakra jellemző viselete. Erre számos releváns adatot szolgáltatnak az osztálylevelek, végrendeletek, különböző számadások, kelengyejegyzékek, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek ruhaneműt felsoroló/megemlítő esetei, kezdve a lopásoktól egészen az érzelmi indíttatású ajándékozásokig, amennyiben egy adott ügy más vonatkozása miatt a bíróság elé kerül. De anyagot szolgáltat a viseletre az emlékirodalom is. Ezen kívül a fennmaradt képzőművészeti források (itt elsősorban a szász városok anyaga, főleg síremlékei jöhetnek szóba) szemléletesen ábrázolják a polgári viseletet, bár ezek nem érik el a németalföldi festészet polgári viseletábrázolás gazdagságát. Kolozsvár város polgárait illetően ugyancsak bő levéltári anyag szolgáltat viselettörténeti adatokat. A viselet szabályozására azonban elsőrendű forrásként a városi jogalkotó közösség: a százférfiak gyűlésének határozatai szolgálnak.

Az indíték – amint a fentiekből kitűnik – a jómódból, gazdagságból (amiről a fennmaradt osztálylevelek tanúskodnak) fakadó luxus, ami túllépi a polgárság körében kialakult viseletrendet. Ezt igazolja az 1593-as kolozsvári városi statútum egyik bekezdése, mely a túlzott luxus megzabolázását célozza: „Varosul lathwan ith ez Varosban az Luxust mind az ferfy renden, mind feokeppen az Azzony allat es leanzo renden az Ruhazat dolgaban, itiltek eo kegyelmek sokaknak rendihez es ertekekhez kepest alkalmatlannak lenny. Mely miat az Orzagbeli feo Vraktolis ez varosra choda itiletek Jeottenek. Veghezték ezért eo kegyelmek eghez Varosul ezt megh Zabolazny. Az Varos ighazgatoknak azért Plenipotentiat attak es keowetkezendeo Wdeobennis adnak, hogj Akiket latnak hogj vagj eomaga vagj feleseghe, gyermeke, hozzaioi Allapotiokhöz Zegensegekhez kepest nem illendeo feo es traga Ruhazatokat, tudniilik Granatot Skarlatot Atlaczot, Kamokat, mal Gereznat es felettes valo ewwst Arany marhat, Arany Gjeongjeos koszorut visel vagj viseltet, haat a menny Adoott

¹⁸⁴ BesztLt IIa. Fasc. 270. 1714–1724. 180v.

¹⁸⁵ Uo. Fasc. 65. 3–6v, 7–10.

¹⁸⁶ Uo. Fasc. 65. 16–17v.

erdemelne ket anny adora Irathassek vethessek ki az ado zedeok ereossen meg Vegienek rajtok.”¹⁸⁷ E statútumot (egyébként kevés stiláris változtatással) a százférfiak 1603. október 4-i gyűlése megújítja.¹⁸⁸

A decens öltözetet szolgálja a luxus és a külföldi holmik viselésének megadóztatása is. Itt azonban nem csak morális indítékai vannak a szabályozásnak, de rendi jellege is: a polgárasszonyok a nemesség asszonyainak öltözetét kezdik utánózni. „Mivelhog az eolteozetben valo Luxus mind ferfy, mind azzony allat es Leanyzo renden az my varossy allapatunkat felette megh haladta ... Tetzett eo kegyelmeknek ... hogy ... minden varosi rend kewl valo eolteozetet ugy mind Spanyol hozzu farku boronalo keonteos es zoknya, Arany premes nyak ruha ... es akarmi nemes renden valo forma, Ezeken az eo Erdemek zerent valo Adot vegyenek” – olvasható egy 1603-as jegyzőkönyvben.¹⁸⁹ A városi előjárók ugyanakkor nem veszik jó néven, ha polgáraik – anyagi helyzetük és társadalmi státusuk figyelmen kívül hagyásával – mértéktelenül felékszerezik magukat. Bizonyíték erre az a törvénykezési jegyzőkönyvi kitétel, melyben kimondatik, hogy például az arany kösöntyű „nem olyan vargánének, sem olyan papnénak való”.¹⁹⁰

Az általános rendelkezéseken túlmenően figyelmet érdemel a százférfiak gyűlésének egy 1578. július 6-án kelt határozata, mert ez a tanácsbelieknek, illetve a százférfiaknak az illető testületek ülésén jelen lévők öltözetére vonatkozik. Ez a „protokoll előírás” azért tűnik szokatlannak, mert nem csak az osztálylevelek emlékeznek meg a tehetős tanácsstagok ruhataráról, de még inkább a németalföldi festészet, illetve a szász síremlékek ezt tanúsítják, miszerint a tanácsbeliek öltözete kifejezi társadalmi jogállásukat. Az 1578-beli határozat mind az alsó tanács (városi tanács 12 tagjára), mind a felső tanács (százférfiak) tagjaira vonatkozik. E határozat kimondja: „Towabba miért hogy az Tanachy, kewannya ez effele tysztesseges gywlekezet, hogy hozza hasonlo ruha viseltessek, vegeztek eo kegyelmek egez varassul hogy senki ez vtan sem chionka wyu galleratlan Mentebe, sem chizmaba papuchba sem gattiaba, hanem tanachy hazhoz illendeo varassy tyztesseges ruhaba Jeoienek mind also felseo Tanachbelyek be.”¹⁹¹

Feltételezhető, hogy az intézkedésre azért volt szükség, mert a rendszerint szombati napokon egybegyűlt százférfiak tanácsa és a hétköznapi napokon tartott tanácskozásokon esetleg a céhbeli tanácsstagok (például a kovács-, tímár-, szűcs-, posztónyíró-, kádár-, fazekas- stb. céhek tagjai) munkaruhában és nem a közösségi fórum rangjának kijáró „ünneplőben” jelentek meg. A tisztes megjelenés és megnyilvánulás érdekében a százférfiak határozatban tiltják a tanácsokban el nem fogadható, bárdolatlan, durva modort és beszédmodort.

Ez a fajta viseletszabályozás – melynek egyik sarkpontja, hogy az öltözetnek a rendi hovatartozás egyik legpregnánsabb külső jelének kell lennie, a moralitás tiszteletben tartásával és a hivatkozó luxus mellőzésével – a XIX. század közepéig marad érvényben, amikor is megszilárdul a rendi kötelek rigurozitása alól felszabadult polgárság, mely már nem fogadja el rendi társadalomnak a magánélet szegmenseit is szabályozni kívánó normarendszerét.

¹⁸⁷ KvTanJk I/3. 206.

¹⁸⁸ Uo. I/1. 460.

¹⁸⁹ Uo. I/5. 460

¹⁹⁰ KvTJk III/3. 1572–1575. 322.

¹⁹¹ KvTanJk I/3. 172

Balázs Mihály 1603. június 9.

Az Erdély történetén munkálkodó Szamosközy Istvánnak egészen bizonyosan egy magyar és egy latin nyelvű följegyzés is birtokában volt akkor, amikor a dolgozatunk címében jelzett napon Kolozsváron történeteket összegezte a VI. Hebdomas V. könyvében. Célszerűnek látszik idézni a rövidebb és a hosszabb latin szöveget (ez utóbbi magyar fordítását a hely kímélésének okából nem adjuk – modern kiadása nemrég jelent meg nagy példányszámban):

„9. Junii. Kolosvárból kimenének az nímetek. Ez nap voxot adának az kolosváriak, hogy Székely Mózes mellé állanak, noha azután nímelyek hitetlenül meg akarák tagadni az magyar nemzetnek elárulására.

Mikor immár az megmondott 9. nap az nímetek kimentek volna, fegyveres kézzel volna sok város népe, felvonatá az biró az kaput. Az tanácsház eleiben gyüle az kösség. Az városi papok praedicáltak, és mind papostól az jesuiták templomára menének, törték-vágták az képeket; egyik jesuitát meg is ölék, az másik fő páternek az fejét megvágák, és ugyanazon estve az kapun kikésérték.”¹⁹²

„7. Junii horrenda tempestas ad Claudiopolim sed absque imbre, ventorum procella prodigiosa. Eodem die dux germanorum mortuus, et sequenti die sepultus, ac postea altero die dedita ciuitas.

9. Jun. Plebs irruit in jesuitas, et omnibus rebus confractis, ipsos usque ad portam plateae pontis deduxerunt, emisieruntque in Xenodochium, inde a Stephano Toldy deducti in Castra ad Zent Miklós posita Moysis Zekel. Fames in civitate magna, et Moyses non cessat minari verbis, nisi se dederint, itaque circumcirca omnia incendio absumit, civitatenses toto triduo excubias continuas agunt, dominibus invigilant ne incendantur etc. Minabatur Moyses se habere in paratis decies mille tela ignita, quae in civitatem exurendam mittere destinasset, per ejus rei praefectum peritum Tartarum. Jam inedia et pestis in civitate grassabantur. Unde tandem et inedia et peste et populi tumultu coacti, deliberatum est, civitas dederetur, plus inde Matti Caes. inesse utilitatem, quam si ad internecionem delerentur, itaque 9. die Junii Germani milites pacifice dimittuntur.

Eadem die cum milites Germani Caesarei una cum plebe honeste dimitterentur, adjunctis eisdem ex civibus certis vice comitibus, praesente ipso Moyse Zekel, cum aliqua parte sui exercitus, qui dum tractaret cum capitaneo militum Germanorum, nescitur an proprio motu ductus ad praedam, vel autem, ut etiam fertur, fama a Bassa adortus et persvasus, misit certos suos nuncios clam ad praemissam plebem, cujus major pars ex profugis colonis constabat, antequam illa plebs portam civitatis ingrederetur, svadendo et animando, ut ad nutum et voluntatem ipsius Moysis et quorundam suorum asseclarum praede inhiantium, jesuitae per ipsam plebem civitate ejicerentur et eorum aedificia destruerentur, et patres ipsi quorundam civium opera in tumultu conservati sunt. Plebs itaque promiscua, mox urbem ingressa, in foro globata est, ac repente iugenti vociferatione clerique cursu versus Collegium, invitis iudicibus et senatu, universisque centumpatribus contendit, cujus populi tumultum sectatores animadvertentes repellere rati sunt, sed frustra, populus enim commixtus erat asseclis Moysis

¹⁹² Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiad. Szilágyi Sándor. IV. Bp. 1880. 179.

Zekel, qui tunc ob comeatum emendum civitatem ingressi erant. Bona tamen quaedam collecta sunt, quaedam Moyses abstulit, quaedam patribus postea restituta sunt.”¹⁹³

Különösen a magyar szöveg tűnik ki tömörségével és tárgyszerűségével, azzal, hogy csupán eseményeket közöl, s egyáltalán nem foglalkozik a szereplők motivációjával, de nem is kommentálja a történeteket. Nem távolodik el végletesen ettől az eszménytől az események között már kapcsolatot teremtő, a tényszerű szentenciák helyett már összetett mondatokban fogalmazó latin szöveg sem. Kétségtelen ugyanakkor, hogy itt már szó van egyes cselekedetek okairól is (a város az éhínség és a pestis pusztítása mellett a végromlás elkerülése miatt adja meg magát Székely Mózesnek). Másfelől a reflexivitás, a többféle módon való értelmezhetőség és a bizonytalanság elemei is felfedezhetők. A szöveg nem tudja biztosan, hogy Székely Mózes, vagy a táborában lévő török basa kezdeményezésére üzentek-e be a városba behúzódtott tömegeknek, hogy űzzék ki a jezsuitákat, épületeiket pedig rombolják le. Egyéb mozzanatok felől azonban biztos tudással rendelkezik: határozottan állítja, hogy a pusztítás a bírák, a szenátus és a százférfiak akarata ellenére történt. Megjegyezzük még, hogy az eseményeket két nappal megelőző vihar és rendkívüli szélvész ebben a feljegyzésben is kommentár nélkül szerepel.

Merőben más jellegű az a retorizált humanista történetírás szabályai szerint megfogalmazott fejezet, amelyet ezekre a forrásokra is támaszkodva formázott meg nagy történetírónk. A retorikailag gondosan kimunkált, szövegközi utalásokban is rendkívül gazdag részlet egészen kivételes szuggesztivitással rögzít egy határozott világszemléletet. Az első sorokban arról olvashatunk, hogy miképpen született meg a határozat a tanácsban a város megadásáról, majd Szamosközy az események kozmikus dimenzióit teremti meg. Mint láthattuk a latin nyelvű feljegyzésben még csak az állt, hogy a német kapitány halálának a napján eső nélküli szörnyű vihar söpört végig a városon. Nos ez a sűrű fekete felleget hozó vihar nem csupán részletes bemutatást, hanem kozmikus és történeti távlatokat is kap Szamosközynél, hiszen többek között a következőket mondja: „Az ember azt hihette volna, hogy Democritus atomjai vetődtek ki helyükből, üzetek ki birodalmukból, és őrzöngő, szanaszét röpködő kavargással az ősi káosszá szóródtak szét, hogy megint új testekké illeszkedve össze, ismét új világokat formáljanak.”¹⁹⁴

Eruditus humanistához méltó reflexivitással egy időben hiszi is meg nem is e rendkívüli jelenség titkos és csodás üzenetét, arról beszél, hogy sokan és nem is oktanul az egész országot felkavaró vihar előhírnökének tekintették a rendkívüli légmozgást. Íróunktól az azonban semmiképpen sem idegen, hogy motivikus kapcsolatot létesítsen eme külső és a felekezeti fanatizmus következtében előálló belső vihar között, hiszen egy hosszabb elmélkedésben hamarosan azt olvashatjuk, hogy a különböző hitfelekezetek üres és haszontalan hitvitái miatt ádáz küzdelmet folytattak egymás ellen, majd így folytatja: „Vélnéd, hogy az elmék első gondolatai és eszméi, az oszthatatlan atomok csapnak össze a végtelen légből és önmaguk ellen vívnak tétova, mítsem eredményező csatákat. És mégis, mikor már befejezték a harcot, látod, hogy annyira bevégezetlen e háború, mintha még el sem kezdték

¹⁹³ Uo. IV. 181–182. Magyar fordítása: *Kolozsvári emlékirók*. 89–90.

¹⁹⁴ „Putares omnes Democriti atomos sedibus suis ejectas, regnoque pulsas, furenti ac volatica confusione in antiquum Chaos dissipatas esse, ac iterum in nova corpora coalescere, novosque rursus mundus condere meditari.” *Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603*. III. 95. Magyar fordítása: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Ford. Borzsák István, kiad. Sinkovics István, Bp. 1981. 376.

volna s a csata nincs elfojtva, de egyre magasabbra csap lángja.”¹⁹⁵ Ismételten Démokritosz kavargásába lépünk be tehát, amely arra is alkalmas, hogy a fejezet alapgondolatát jelenítse meg. Ez megítélésünk szerint nem más, minthogy a fő és regula nélküli, szabadjára engedett, tudatlan és oskolázatlan tömeg óhatatlanul megállíthatatlan őrjöngésbe kezd, s különösen megfélemezhetlenné válik ez a vad tombolás, ha az esetleg még mesterségesen is felszított hitbeli fanatizmussal találkozunk, ha a mások hitének gyűlölete párosul a prédára kiéhezett primitív mohósággal. Szamosközy majdnem fogalmi nyelven is kimondja ezt egy – a reá jellemző módon – mérsékelt interkonfesszionalista hangoltságú elmélkedésben, amelyből az imént is idéztünk, s amelynek egyes mozzanatait, illetve motívumait érdekesen lehetne szembebesíteni az Erdélyben és Magyarországon időnként magas színvonalon megfogalmazott valásfilozófiai elmélkedés-részletekkel. Fogalmilag is rögzíti tehát, hogy az ádáz felekezeti küzdelmek egyik alapvető oka az, hogy senki sem lehet biztos afelől: van-e olyan vallás, amely nem határos valamely tévedéssel, ám a felekezeti fanatizmus képét egészen konkrétan persze akkor kapja meg az olvasó, ha összerakja mindazt, amit a történetíró az unitáriusokról állít.

A Szamosközy által rögzített kép szerint a kezdetben csupán titkos összejöveteleken terjeszteti, mert a szentháromságtagadást egy olyan ember (Georgius Blandrata) élesztette fel, aki tanult és tudós orvosi szakmáját elhagyva a fiziológiából a teológia útvesztőibe bonyolódott bele. Szamosközy azt sugallja, hogy a tanulatlanságot vagy tapasztalatlanságot kihasználva terjedt el ez a hit egész Erdélyben, s ebben az összefüggésben kap hangsúlyt az is, hogy Dávid Ferenc egy kolozsvári csizmadia fia volt. A *studia humanitatis* iránt teljességgel érzéketlen, barbár tömeg és a régiségeket óvó, könyvtárat építő és gazdagító erudíció összeecsapását példázza aztán a szöveg Marietti-epizódja is. Arról van szó, hogy a jezsuita kollégium feldúlásakor elpusztult egy Szamosközy tulajdonában lévő olyan kódex is, amely az egykori Corvin könyvtárból került történetírónkhoz, s amely a harmadik században élt Justinus egy történeti munkáját tartalmazta. A kötet ugyanis azokban a napokban éppen kölcsönben volt a jezsuita Antonio Mariettinél. Lehetne persze arra gondolni, hogy a könyvtára ékességének tartott kódex elvesztése is szerepet kapott a leírt események értelmezésében, ám így megengedhetetlenül leegyszerűsíténénk a helyzetet, s elfeledkeznénk arról, hogy a Páduát megjárt erdélyi későhumanista felfogásában tartósan volt jelen az irányíthatatlan vulgustól idegenkedő tudós arisztokratizmus.¹⁹⁶ A tömeg vakmerő zabolátlansága tehát mintegy adottság volt számára, amelyet persze a felelősségteljes vezetőknek nem szabad még hallgatásukkal sem igenelniük, s még kevésbé megengedett, hogy az eleve meglévő babonás fanatizmust a megszállott próféták bármelyike kihasználja.

Szamosközy éppen ezt rója fel Kolozsvár vallási vezetőinek, az unitárius papoknak s közöttük elsősorban Toroczkai Máténak, akinek egyházi méltóságát vonakodik elismerni („urbis sacrorum antistes sparsorumque per Transylvaniam Colosvaritiae religionis flaminum protomysta, quem superintendentem vocant” – a város vezető papja a kolozsvári vallás Erdélyben működő lekipásztorainak feje, akit szuperintendensnek mondanak), s akit népszerűen szónokolni tudó, s az övéi között persze tanult emberként ismer el. Olyannyira, hogy a

¹⁹⁵ „Putes primas materias atque ideas in mentibus conceptas, individuasque atomos per immensum aera digladiari, ac se ipasas irrita et nihil profectura pugna conficere. Et tamen cum debellatum fuerit, videas tam non esse confectum bellum, ac si nunquam fuisset inceptum, non restinctam, sed maiore incendio inflammata pugnare.” *Szamosközy István történeti maradványai*. III. 99. Magyar fordítása: *A hazai osztályharcok irodalma 1525–1660*. Ford. és kiad. Geréb László, Bp. 1955. 241.

¹⁹⁶ Lásd erről: Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 276–301. A történetíró pályájáról és történelemszemléletéről az újabb szakirodalmat is feltűntető összefoglalást ad Kulcsár Péter. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Péter László, Bp. 1994. 1893–1895.

humanista történetírásban meghonosodott módon egy nagy hatású szónoklatot is a szájába ad. Ennek persze volt forrásalapja is, hiszen a dolgozatunk elején idézett magyar nyelvű feljegyzésben is szerepel, hogy „az városi papok praedicáltak”, s bár ott többes szám áll, elég logikusnak látszott az az eljárás, hogy megemlítsen ugyan az unitáriusok között ugyancsak híres Paulus Tonsoriust, azaz Göcs Pált is, de szónoklattal mégiscsak csupán az első számú és profetikus hajlamúnak tekintett vezetőt szerepeltesse.

A kötött beszédben kezdődő terjedelmes szöveg méltó a figyelmünkre. Bevezetés gyanánt azon örvendezik szerzője, hogy végre elérkezett az idő, amikor a község piócait levehetik a város és az ország nyakáról, s bűnök gyanánt említi meg, hogy a jezsuiták vallási teendőiket áthágva beleártották magukat a fejedelmek dolgába, Erdélyt az elgyászolhatatlan bajok örvényébe taszítva. Ezt követően azonban Szamosközy szerint Toroczkai már csupán egyetlen témával foglalkozott nagy hatású szónoklatában, a jezsuiták borzalmas bálványimádásáról tárt fel újabb és újabb részleteket. Ezek közé tartozik a szentháromság és az öröktől fogva született fiú kitalálása, de különösen az, hogy ezt az isteni személyt a katolikusok bezárják az ostyába, mint valami börtönbe. A *transsubstantia* tanának igen érzéketlen kritikáját olvashatjuk tehát, amely szerint a legnagyobb gyalázat annak hirdetése, hogy a lisztkenyér képes lenne az egész univerzumot betöltő istenség befogadására, de az még inkább, hogy bárki úgy gondolja: valamely olasz pap ráolvasása következtében ez a lisztkenyér átlényegülni tudna. Ilyen ostobaság kitalálására egyébként csak a spanyolok voltak képesek, akikről aztán átkerült ez a tan a babonára ugyancsak hajlamos olaszokhoz. Az ilyen vakbuzgóság egyenes folyománya aztán a képek és egyéb bálványok tisztelete, beleértve a szentek kultuszát is.

Teológiailag ezek voltak Szamosközy prédikációjának legfontosabb megállapításai, s roppant érdekes, hogy bár esetleg már a magyar nyelvű feljegyzésből („mind papostól az jesuiták templomára mennének, törték-vágták az képeket”) is következtetni lehetett az elhangzottak tartalmára, valójában a jezsuita dokumentumokban találjuk meg az itt elmondottak párhuzamait, sőt talán forrásait is.

Az események egyik főszereplője, Giovanni Argenti atya már az első beszámolóban, az 1603. augusztus 15-én Rómába küldött levelében azt írta,¹⁹⁷ hogy az ariánus püspök a gyászos napot megelőzően több prédikációjában szólította fel a kolozsváriakat arra, hogy szabaduljanak meg a bálványozástól és a bálványimádóktól. Ennél is figyelemreméltóbb azonban a rokonság a Szamosközynél szereplő részletek s egy későbbi jezsuita dokumentum között. Arról a beszédről van szó, amelyet Argenti 1605. szeptember 14-én mondott el a medgyesi országgyűlésen a jezsuiták védelmében.¹⁹⁸ A beszéd a Tasnádi Mihály református és Toroczkai Máté unitárius püspök által az előző napon elmondottak cáfolataként készült, és célja az volt, hogy megpróbálkozzék a készülöben lévő kiutasító határozat megváltoztatásával. A latin nyelvű szöveg rendkívül fontos forrás, hiszen – mint Argentitől értesülünk – jöllehet a két protestáns püspök anyanyelven olvasta fel megírt szövegét, ezek nem maradtak meg, megőrződött viszont az ezekre hatásos választ adó Argenti latinja, ámbár ő – ezt nagyon büszkén állítja – szabadon beszélt. Megtudjuk tőle, hogy az unitárius és a református méltóságok megegyeztek abban, hogy Toroczkai a jezsuiták doktrínáját veszi górcső alá, Tasnádi pedig a rend erkölcsi és gyakorlati tevékenységének bemutatásával igyekszik

¹⁹⁷ Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623. Kiad. Veress Endre. Szeged 1983. 95–106. (Adattár 7.)

¹⁹⁸ Modern kiadása: Giovanni Argenti jelentései... 41–70. Pontos címe: *Defensio Societatis Iesu adversus Matthaei Toroczkai Arianorum, et Michaelis Tasnádi Calvinistarum superintendentium accusationes*. Korabeli kiadásairól lásd a kötet bevezetőjét.

rávenni az országgyűlést a kiutasításra. Így tartott tehát Toroczkai ismételten egy hosszabb prédikációt a jezsuiták bálványimádásáról, amelyet a cáfoló iratból kikövetkeztethetően összekapcsolt az alapvető bálvány, a szentháromság leleplezésével. Mondhatnánk persze, hogy az azonos tematika az eltérő közönség ellenére természetes módon eredményezett hasonló gondolatmenetet, ám másfelől éppen az eltérő közönség ismeretében említésre méltó egy mozzanat csaknem szó szerinti azonossága. Szamosközy ismertetése szerint a Toroczkai által használt egyik érv Kolozsvárott a következő volt: „De bizonyos, hogyha a természet a valót tanúsítja, az ész nem fogadhat el egyebet, mint amit látván, érzékelvén, tapasztal. Ez az istenadta, sőt lesbosi regula, hogy a valóságosnak azokat az anyagból valókat hisszük, melyeket megfoghatunk és megbizonyíthatunk érzékszerveinkkel, amelyek bizonyosak, közlésük kétségtelen módon tudósít minket. Bezzeg eme fanatikuskok olyan koholmányokat formálnak érzeink számára, melyek teljességgel ellentétben állnak a természettel, sőt magával Istennel.”¹⁹⁹ Fontos azt is megjegyeznünk, hogy a szöveg mellett a következő marginália szerepel: „Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu.” Teljesen e körül a gondolatmenet körül forog a Toroczkainak Medgyesen válaszoló Argenti érvelése is: „Tagadod továbbá, hogy az Istent meg lehetne festeni. Én pedig azt kérdezem, megpróbálkozol-e azzal, hogy elképzeld Istent? Ha tagadod, be kell vallanod, hogy elmédben sem jelenik meg. Közismert ugyanis, hogy semmi sincs az értelemben, ami korábban ne lett volna meg az észleletben. Márpedig, ha Isten nincs jelen az elmédben, hogyan tudsz beszélni róla.”²⁰⁰

Minderre persze sokféle magyarázat lehetséges, s nem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy mindkét helyen Arisztotelészből kiinduló filozofikus érvelés hangzott el Toroczkai szájából, s hogy Szamosközy valamiképpen tudomást szerzett erről. Nem árt azonban emlékeztetni arra, hogy a képek imádásáról folyó vitákban protestáns oldalról igen ritka a nagy görög bölcselőre való hivatkozás. Egyáltalán nem véletlen, hogy a Toroczkait szó szerint is idéző néhány helyből inkább arra következtethetünk, hogy püspökünk a Bibliára támaszkodva érvelt, s talán el is utasította a filozofikus gondolatmenetet: „Dices, philosophica sunt ista.”²⁰¹ Sokkal valószínűbbnek tarthatjuk tehát, hogy az unitáriusokkal különben sem szimpatizáló történetírónak nem volt pontos információja arról, mi is hangzott el valójában a kolozsvári főtéren, s úgy segített magán, hogy a később Medgyesen elhangzottakat, illetőleg az Argenti által rögzítetteket használta fel a nagy hatásúnak gondolt beszéd megkomponálásakor. Így kerekedett ki aztán az a filozofikus elemeket is tartalmazó szónoklat, amelynek hatására történetírónk szerint a tömegek megindultak a bálványok szétzúzására.

Ha valaki esetleg elképzelésünket túlságosan merészsnek találná, azt figyelmeztetnénk arra, hogy filológiai mozzanatok is felhozhatók védelmében. Emlékeztetünk arra, hogy Argenti 1604 elején visszatért Erdélybe, s ott is tartózkodott egészen 1606 végéig, s a legmagasabb körökben is megfordulva mindent megmozgatva próbálta megakadályozni az újbóli kitiltást, majd annak végrehajtását. Egészen bizonyosan találkozott akkor Szamosközyvel is, hiszen a

¹⁹⁹ „At certe si verum testatur natura, ad nihil assensionem mens adiungit, nisi ad visa et ab sensibus quasi accepta. Estque haec a Deo condita regula, plusquam Lesbia ut ea corporata credamus esse vera, quae sensibus tamquam certis et indubitatis interpretibus et nunciis nostris comprehenduntur, et confirmantur, isti vero fanatici, ea placita effingunt nostris sensibus, quae naturae et ipsi Deo prorsus contraria...” *Szamosközy István történeti maradványai* III. 102.; *A hazai osztályharcok...* 243.

²⁰⁰ „Porro, quia Deum pingi posse negas; quaero abs te, num Deum tu imaginatione assequaris? Si negas, ergo neque mente concipis. Tritum enim est illud: *Nihil est in intellectu, quin praecesserit in sensu*. At si Deum mente non concipis, quomodo de illo verba facis?” *Giovanni Argenti jelentései...* 51.

²⁰¹ *Giovanni Argenti jelentései...* 51.

történetíró feljegyzéseiben több helyütt is megjegyzi, hogy bizonyos információk Joannes Argentitől származnak, s kifejezetten jó kapcsolatra látszik utalni, hogy 1604-ben arról is értesülve van: mit írtak a „krakkói jezsuiták Argentinek ide Colosvarra”.²⁰²

Mindez persze figyelmessé tehet bennünket a Szamosközy által 1603. június 9-ről leírtak és azok között a nagyobb nyilvánosságot kapó szövegek közötti viszonyra is, amelyek Argenti előadásában mutatják be az eseményeket. Az előbb említett olasz levélben ecseteltek minimális átalakítás mellett bekerültek ugyanis az olasz jezsuita nagy elbeszélő szövegeibe, majd ezek képezték alapját a rend évkönyveibe átvett szövegváltozatainak is.²⁰³ Úgy tűnik egyébként, hogy ez a viszonyítás már Szamosközy tollán is megtörtént. Az általa és a jezsuita rektor által leírtak – a fentiekben már jelzett, az alábbiakban pedig még további részletekkel gazdagítandó – hasonlósága ellenére ugyanis lényeges koncepcionális eltérés is van a két változat között. Láthattuk, hogy történetírónk a megfélemlíthetetlen tömeg akciójának tekintette a pusztítást, míg Argenti egész előadása azt sugallja, hogy az álnok és hitszegő eretnek magisztrátus összejátszott a tömeggel. Történetírónk egy helyütt expressis verbis is vitatja ezt: „Nem tudni, a városnak mily rossz szellemétől vagy miféle kegyetlen végzettől üzetve, a tanács és a százas tanács parancsa és akarata ellenére, és nem – mint egyesek erősítgetik – csendes szemhunyasával, őrző rohammal nekiestek a Jézus-társaság templomának és rendházának.”²⁰⁴ Joggal gondolhatunk arra, hogy ez a vitatkozó megjegyzés a jezsuitákra vagy legalábbis a jezsuiták által terjesztett változatra is utal.

E koncepcionális eltérés persze több epizód eltérő megrajzolásával járt, amelyek közül csak a kollégium és a jezsuiták könyvtáráról elmondottak különbségeire figyelmeztetünk. Láthattuk, hogy Szamosközynél a fékezhetetlen tömeg a törököknél és a tatároknál sem tapasztalt barbársággal válogatás nélkül pusztítja az egyházi és a világi irodalom műveit, s így válik áldozattá az említett kódex is. Jóval részletesebb és kimunkáltabb a kép Argentinél. Egyfelől a tömegben most is ott láttatja az eretnekek vezérét, Toroczkait, aki kiátkozással fenyegeti meg mindazokat, akik nem elég vehemensek a pusztításban, s bármit is meg akarnának maguknak tartani. Az elmondottak ugyanakkor az eretnekek álszent mohóságát is le akarják leplezni, hiszen másfelől azt állítja, hogy az unitárius püspök könyvtárát az innen rabolt könyvekből állította fel, s pénzt is zsákmányolt maga és a fiai számára. Mindez kiegészül olyan információkkal, hogy a napi használatra alkalmazott kegyes könyveket szinte teljesen elpusztították, ám a humaniorák területéről az eretnekek és iskoláik ezekből a könyvekből szerelkeztek fel, sőt később sokat áruba is bocsátottak ezek közül, s így került aztán vissza barátaik útján néhány példány hozzájuk.

Másfelől azonban a szuperintendens gyűjtő hangú beszédét szerzőink nagyon is azonos módon illesztik be az események menetébe. Bár Argentinél a távozó német helyőrség kikísérését csupán ürügyként használta a városi tanács a lakosság felfegyverzésére, Szamosközy tárgyyszerűen megjegyzi, hogy az ostrom egész ideje alatt fegyverben állt a város népe. Azt azonban már azonosan láttatják, hogy a felfegyverzett tömeg a németek távozása után a

²⁰² Szamosközy István történeti maradványai. III. 271. és Szamosközy István történetíró kézirata XVII. század eleje. Kiad. E. Abaffy Erzsébet és Kozoca Sándor, Bp. 1991. 164. (*A magyar nyelvtörténet forrásai.* 2.)

²⁰³ E szövegek összefüggéseiről részletesen lásd *Jezsuita okmánytár. I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606.* Ed. Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged 1995. 230. (Adattár 34.)

²⁰⁴ Csak a legfontosabb szövegrészt idézzük latinul: „...non iubente, nec volente aut quod aliqui contendunt, tacite connivente senatu, centumvirisque patribus...” Szamosközy István történeti maradványai. III. 96. és Szamosközy István: *Erdély története.* 377.

piactérre tódult. A Toroczkai által elmondott szónoklat Szamosközy-féle változatát láttuk a fentiekben. Argenti a tartalomról itt semmit sem szól, csupán azt rögzíti, hogy rövid, kemény és felette gyűlöletet keltő volt, majd így folytatja: „Mikor aztán végül kiátkozással fenyegette meg mindazokat, akik nem rohanják meg a kollégiumot, a tömeg egyhangúlag áment, áment kiáltott.”²⁰⁵ A Szamosközynél olvashatók mindenesetre felfoghatók úgy, mint ennek egyenes és kötött beszédet váltogató kibontása és amplifikációi, amelyek ugyanakkor visszakanyarodnak a nyitó mozzanathoz, ahhoz tehát, hogy elérkezett a cselekvés napja. „Végre ma felvirradt a várvavárt nap, melyen a rómaiakat képtelen szertartásaikkal együtt kiűzhetitek a városból. Ez okáért, kolozsvári férfiak, szent szolgálatom jóvoltáért buzdítalak és felhívlak benneteket: ne tűrjük őket e város szívében tovább, hacsak nem akartok inkább örökre nekik szolgálni, elveszni, testben és lélekben halálra jutni... Ekképpen szónokolva, Máté pap a dolog véghezvitelére még jobban feltűzelte a népet, kemény szókkal mindenkit meggyőzött, egek és poklok minden veszedelmét idézte azokra, akik mint a bűnt megvetik az üdvösséget, művét elutasítják maguktól, együtt ezzel nem érznek, lélekben és testben nem készek rá. Eretnék az, minden mennyei javát elveszíti és nem lesz része az örök életben, aki most szóval és jó példával nem vesz részt a pápas papok kiűzésében, szentélyeik elrontásában, épületeik elrombolásában, szertartási eszközeik felforgatásában és elpusztításában. Ne hiányozzék az előadás végét jelentő »tapsoljatok!« – a jelenlevő sokaság a különb-különb szentséges titkokra egybehangzó helyesléssel ráfelelte az áment.”²⁰⁶

Hosszan lehetne még sorolni a közös és mégis eltérő mozzanatok, ha dolgozatunknak az lenne a célja, hogy példát szolgáltatson az ezredforduló filozófiáiban közhellyé vált tételek valamelyikére, ha tehát annak illusztrációját tekintenénk feladatunknak, hogy nincs értelmezés nélküli történeti tény, s hogy ennek következtében egymásnak ellentmondó „elbeszélések” párhuzamosságát kell regisztrálnunk, olyan történetek egymásmellettségét, amelyek egyike sincs közelebb vagy távolabb az ún. igazsághoz, s amelyek mellett egyforma megalapozottsággal dönthetünk. Dolgozatunk azonban nem ezzel a szándékkal íródott. Ellenkezőleg: az alábbiakban éppen azt igyekszünk érzékeltetni, hogy szerencsés esetekben ránk maradhat olyan forrástípus is, amely a nyilvánosságnak szánt retorikai-publicisztikai beszédmódtól valamelyest mentesen szól az eseményekről, s amelynek megfaggatása után már mégsem teljesen reménytelen legalább a valószínű vagy kevésbé valószínű történetváltozat megkülönböztetése.

²⁰⁵ „Cum autem in fine illis omnibus, qui collegium non invasissent, anathema dixisset, ab universo populo amen, amen succlamatum fuit.” *Jezsuita okmánytár.* I/1. 233.

²⁰⁶ „Verum enimvero hodie eluxit illa dies optatissima, qua ipsos Romanenses una cum absurdissimis suis sacris urbe eliminare potestis. Quapropter ego vos, viri Colosvaritae, pro sacri mynisterii mei munere obtestor atque adhortor, ne patiamini illos in viscere civitatis amplius inhaerere, nisi aeternum servire, perire corporeque ac animo moriri mavultis... His ita pro concione habitis, quo mystagogus Matthaeus ad expediendum conficiendumque negotium plebem acius inflammaret, diris omnes devovit, superiorum atque inferum deorum omnium intemperiiis addicit, quicunque salutare facinus detrectarent, operam suam recusarent, consensionem eodem non conferrent, qui non animis et corporibus praesto essent. Qui in exturbandis pontificiis flaminibus, profligandis eorum sacris, aedificiis demoliendis, caeremoniarum apparatibus evertendes atque exterminandis nunc voce, nunc exemplo non participaret, idem tamquam exhaeres, bonorumque omnium coelestium exsors, nullo sempiternae vitae consortio impertiretur. Ne vero haec fabula solemni suo »Plaudite« careret, praesens multitudo ad singula mysteria consona voce applaudebant, atque amen respondebant.” *Szamosközy István történeti maradványai.* III. 103–104. és *A hazai osztályharcok.* 244–245.

Esetünkben az történt ugyanis, hogy az 1603. június 9-ről szóló történeti irodalmat valóban a fenti történetváltozatok valamelyike határozta meg hosszú évszázadokra. A jezsuita évkönyvek alapján egészen a mai napig Argenti szavaival botránkoznak meg a tekintélyt és erkölcsöt veszített eretnekek tombolásán katolikus környezetben, míg az unitáriusok vagy elhallgatták ezt az eseményt, vagy a nemzetközi jezsuitaellenes irodalom közhelyeihez menekültek mentegetőzés gyanánt.²⁰⁷ A kevésbé érintett református oldalról természetesen ritkán mulasztották el megemlíteni, hogy a vallási türelemről gyakran szónokoló unitárius prédikátorok Toroczkai Máté beszédében és szereplésében mutatták meg igazi arcukat, míg születtek persze nem is olyan régen olyan extrém értelmezések is, amelyek pedig egyenesen kolozsvári népfelkelésről beszéltek, s azon örvendeztek, hogy milyen példás módon kapcsolódott be ezen a napon Kolozsvár népe az antifeudális küzdelmekbe. Mindez tehát a fenti narrációk különböző módozatainak a világszemlélet diktálta felhasználásával történt, s senki sem tudott arról, hogy létezik olyan forrás is, amely más megvilágításba helyezi az események több mozzanatát is, s amely olyan beszédhelyzetben fogalmazódott meg, amely a megszokottnál nagyobb hitelt kölcsönöz a benne foglaltaknak.

Érdekes módon nyomtatásban való megjelenése után sem kapta meg a megfelelő figyelmet ez a dokumentum, vagyis az az Argenti által írott levél, amelyet a sok szenvedés után Krakkóba eljutott jezsuita 1603. augusztus 16-án küldött be Rómába.²⁰⁸ Úgy látszik tehát egy nappal azután, hogy megírt és elküldött egy hagiografikus elemekben bővelkedő, a jezsuita évkönyvet jelentő nagy nyilvánosságot szinte eleve megcélzó hosszú beszámolót, újból tollat ragadott, hogy másként is megszólaljon. Ráadásul a két írást együtt küldte be a rendfőnöknek, s a műfaji különbséget már e második bevezetőjében is jelezte: amabban beszélt el részletesen a Kolozsváron történeteket, ebben pedig most olyan dolgokat hoz elő, amelyek alapján a rendfőnök valóban megértheti, mi és miért történt tulajdonképpen. Természetesen ez sem érdek nélküli írás, hiszen a sorok között jól kivehető a mentségkeresés, illetőleg a felelősség áthárításának szándéka Georgius Maiorra, továbbá a magyar jezsuitákra, most azonban mégis sorra kerülnek elő olyan mozzanatok, amelyek összhangban látszanak lenni egyéb forrásokkal is. Mivel mindennek aprólékos elemzése meghaladná e dolgozat kereteit, szabadjon itt csupán a legfontosabbra utalnom.

Újabban előkerült vagy eddig figyelmen kívül hagyott dokumentumok alapján is világosság vált, hogy 1602 végén – 1603 elején az Erdélyből Rómába érkezett Petrus Maiorius közreműködésével nagyon komoly tervek születtek az erdélyi katolicizmus pozícióinak eszközökben nem válogató megerősítésére.²⁰⁹ A ránk maradt, többnyire jezsuiták közreműködésével megfogalmazott javaslatok esetenként kivitelezhetetlennek látszó elképzeléseket is tartalmaztak a nagyobb erdélyi városok, közöttük Kolozsvár katolikus kézre juttatásáról, az eretnekek gyors visszaszorításáról. Tény az is, hogy ennek keretében Cinzio Aldobrandini

²⁰⁷ Nem tartjuk feladatunknak, hogy a modern történeti irodalom s a közismert összefoglalások idézgetésével igazoljuk a felfogásoknak ezt a tarkaságát. Ezért pikáns példaként csupán azt említjük meg, hogy a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított híres unitárius egyháztörténet (*Historia ecclesiastica transylvano-unitaria*) második könyvének első fejezetében azt olvashatjuk, hogy valójában a később kivégzett Tótházi Mihály szépséges leánya állt az események középpontjában. Őt ugyanis a Farkas utcai templomban meggyalázták a jezsuiták, s ennek megbosszulására hívták be a polgárok Székely Mózeset és kergették ki a rend tagjait. Szövegünkben az áll, hogy erről bizonyos írások is tanúskodnak, ám azt is kénytelen bevallani, hogy az ősforrás egy lerészegedett polgár, aki elaludt a templomban és így tanúja lehetett a gyalázatos tetteknek.

²⁰⁸ *Giovanni Argenti jelentései...* 107–114.

²⁰⁹ Az elmondottak részletes dokumentációja: *Jezsuita okmánytár*. I/1–2. 150–156, 230–257.

bíboros gondozásában különféle pápai brévék is megszülettek, amelyeknek szövege azonban sajnos nem maradt ránk, mivel a vatikáni regiszterkönyvekben 1603 elején hiány van. Nos Argenti levelének az elején arról értesülünk, hogy Maiorius és az ő visszatérését Kolozsvárra heves viták övezték, s sokan, közöttük Carillo osztrák tartományfőnök is óvtak a gyors sikerrel kecsegtető látványos fellépéstől. Az utólagos okoskodás gyanúját is felkelthetik ezek a sorok, különösen az, amikor azt olvassuk, hogy a bécsi kollégium rektora (Florian Avancinus), továbbá a vágsellyei és a znióváraljai előljáró (azaz Dobokai Sándor és Joannes Zanitius) óvtak attól, hogy nagy számban vigyenek be újabb jezsuitákat Erdélybe, mintegy a halálba. Vannak azonban a forrásszembeállítás próbáját kiálló konkrétumok is. Így azt is írja Argenti: nem volt helyes, hogy Maiorius kinyomtatatta Káldi Márton segítségével azt a pápai brévét, amely az erdélyi katolikus nemeseket ösztönözte kitartásra és aktív tevékenységre. Példány nem maradt ránk ebből, s a nyomdászattörténet nem is tartja számon ezt az adatot, ám ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem is létezett. Nem teszi ezt lehetetlenné az a megjegyzés sem, hogy a kiadásban az ebben az időben kizárólag Erdélyben tevékenykedő Káldi Márton is közreműködött. Ne feledjük, van adatunk arról, hogy katolikus nyomtatvány is megjelent ebben az időben a kolozsvári Heltai nyomdában.²¹⁰ Érdemes ezt mindenestre szembeállítani azzal, amit Argenti nyilvánosságnak szánt beszámolójában, illetőleg a szűkebb kör számára írott levelében erről az ügyről megfogalmazott. Az évkönyvbe is bekerült részletben azt olvashatjuk, hogy Toroczkaei és Göcs Pál – miközben a város kapujához vezették Maioriust és jezsuita társait – felrótta neki, hogy levelet hozott a pápától arról, hogy üzzék ki őket, távolítsák el a városból az unitáriusokat. Ez azonban nem igaz, mondja Argenti, mert csupán a katolikus nemeseket üdvözlő és az igazság útján való megmaradásra ösztönző levélről volt szó, amelyben említés sem történt a protestáns papokról. De nincs mit csodálkozni azon – teszi hozzá az évkönyvbe is bekerült részlet –, hogy ezek a rossz lelkiismeretű emberek megrettentek a pápai levél hangvételeitől, hiszen még a légy árnyékától is megijednek. A szűkebb vezérkar számára írt levél azonban egyáltalán nem így fogalmaz, minden kommentár nélkül világosan leírja, hogy a püspök az említett párbeszédben kijelentette: az említett levelet az ellenük folyó mesterkedés bizonyítékának tekintik, s valójában ez volt az egyedüli oka kiűzésüknek.

Argenti egyébként nem csak azt rója fel Maioriusnak, hogy elzárkózott az ostromgyűrű alá vont és éhező város megsegítésétől a jezsuiták gabona-tartalékaiból – ezt, továbbá azt a tényt, hogy sok nemes is a jezsuiták rendházába helyezte biztonságba pénzét és emléktárgyait minden forrásban ott találjuk –, hanem azt is, hogy az események komolyra fordulásakor sem törekedett arra, hogy kapcsolatba lépjen a főbíróval, illetőleg a város vezetőivel. Argenti hosszan részletezi, hogy milyen kitérő mozdulatokat hajtott végre Maiorius tartományfőnök-helyettes, hogy miféle módokon kerülte el a tárgyalást a főbíróval még akkor is, amikor már világos volt, hogy a város megadja magát. Ez azért érdekes, mert valószínűleg itt van a nyitja a következő ellentmondásnak: a jezsuita források mindegyike azt állítja, hogy az eseményekben szereplő eretnek papok többször is a városi tanács határozatára hivatkoztak s arra, hogy a Székely Mózesnek való megadás feltételei között szerepel a jezsuiták eltávolítása, míg ez utóbbiak tollán született források rendre tagadják, hogy erről értesítést kaptak volna. Argenti szavaiból kibontakozni látszik, hogy ő és néhány társa tökéletesen tisztában volt azzal, hogy az eretnek fejedelemnek való behódolásból nem következhet más, mint eltávolításuk. Maioriusnak tehát az lehetett a taktikája, hogy az érintkezés meglazításával nem teszi lehetővé, hogy tudomásukra hozzák kitiltásukat. (Az ügyben a tisztánlátást szinte lehetetlenné teszi a megtorló intézkedések körül később kialakult magyar–szász viszálykodás,

²¹⁰ Vásárhelyi Judit: *Ismeretlen XVI. századi nyomtatvány a Heltai műhelyből*. In: Magyar Könyvszemle 99. 1983. 264–272.

s az, hogy a felelősségre vont Gellyén Imre természetesen minden felelősséget a tömegre próbált hárítani.²¹¹)

Argenti belső használatra írott leveléből sem kapunk ugyanakkor szembesíthető információkat arról, hogy valójában mit is csináltak a kolozsvári unitárius papok, s közöttük a püspök Toroczkai Máté. Így legfeljebb a források beszédes hallgatásából következtethetünk talán bizonyos esetekben arra, hogy Argenti a dolog természetéből adódóan nem lehetett tárgyilagos. Láttuk, hogy pénzt és könyveket gátlástalanul rabló tolvajnak mutatta be az unitárius püspököt. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy Toroczkai nem a jezsuitáktól elvitt könyvekből állította fel könyvtárát, s hogy egyebeket sem rabolt el. Emlékeztetünk arra, hogy a jezsuita kollégium szétszóródott és ránk maradt köteteit rendkívül aprólékos munkával vizsgálták át, s egyetlen esetben sem került elő nyoma annak, hogy valamely kötet Toroczkai használatában lett volna.²¹² Később a hatalmat visszavevő Básta uralkodása idején alapos vizsgálatok folytak le a kollégiumból elvitt egyéb javak ügyében is, ám a ránk maradt jegyzőkönyvekben egyetlenegyszer sem jön elő Toroczkai Máténak, vagy valamely hozzátartozójának a neve.

Másfelől még ebből a dokumentumból is kivehető, hogy a jezsuitákat persze nyilvánvalóan gyűlölő, bennük Dávid Ferenc mártírhalálának okozóit látó püspök igyekezett minél előbb épségben kijuttatni a borzalmas tragédiát többé-kevésbé ép bőrrel megúszó rendtagokat a városból. Nem igazítanak el bennünket a források a tekintetben, hogy ebben a buzgólkodásban mekkora szerepet játszott az emberiesség, illetőleg az a megfontolás, hogy az emberéletet is követelő tömegindulat később ne sodorja közösségét még nehezebb helyzetbe.

²¹¹ Erről részletes képet kapunk a törvénykezési jegyzőkönyvekből közzétett tanúvallomásokból: *Kolozsvári emlékirók*. 93–124.

²¹² Lásd a Jakó Kára által összeállított kötetet: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged 1991. (Adattár 16/1.)

Pap Ferenc

A kolozsvári harmincadjegyzék, a város közép- és újabb kori külkereskedelmének elsőrendű forrása

Báthory Zsigmond, a tehetséges, de állhatatlan és – többek között – állandó pénzzavarral küszködő erdélyi fejedelem többször kölcsönzött Kolozsvár városától. E kölcsönök visszafizetésére elzálogosította a város javára a kolozsi és a széki sóaknát, de az ebből származó fejedelmi haszon így is nagyon kevés volt. Ezért 1598. szeptember 3-án Gyulaféheváron kelt adománylevelében Kolozsvárnak adományozta a harmincadvám bevételeinek királyi, illetve fejedelmi jogát, azzal a kikötéssel, hogy az évi bevétel egyharmada őt illeti, kétharmada pedig a város kizárólagos haszna, ennek a jövedelmét gyarapítja, Kolozsvár szabadon felhasználhatja. A műveletet – tehát a harmincadvám bevételeit – a város százférfiainak gyűlésén megválasztott sáfárpolgár (dispensator) kell hogy elvégezze, a saját maga kinevezte tisztviselők segítségével.²¹³ E fejedelmi pénzzavarnak és megoldásának köszönhetjük Kolozsvár, sőt – túlzás nélkül mondhatjuk – Erdély XVI–XVII. századi gazdaságtörténelmének egyik legjelentősebb forrását, a kolozsvári harmincadjegyzékeket.

Röviden tisztázzuk a harmincadvám fogalmát. Miután az Árpád-ház uralkodói alatt e vám belföldi kereskedelmi vám volt, a vegyesházbeli királyok óta külkereskedelmi vám lett, a külföldet járó kereskedőknek bizonyos, meghatározott helyeken a behozott és kivitt áru vásárlási árának harmincadrészét kellett fizetniük a király javára. Amikor létrejött az Erdélyi Fejedelemség, a fejedelmek átvették a királyok harmincadbevételi előjogát, de különféle okokból megtörtént az, hogy ezt az előjogot elzálogosították, bérbe adták városoknak, magánszemélyeknek, esetleg társasvállalkozóknak.²¹⁴

Báthory Zsigmond eredetileg kölcsönzött összege minden valószínűség szerint 40 235 forint és 25 pénz volt. Az évi kamatok állandóan növelték ezt az összeget, amelynek törlesztését fölvállalták a Báthory Zsigmond után következő fejedelmek is.²¹⁵ Az 1637 novemberéig tartó kölcsönvisszaadás eredménye az a Közép-Európában e korban egyedülálló harmincadjegyzék-sorozat, amely így ad képet arról, mit is jelentett a város külkereskedelme legalább négy évtizeden át, de rávilágít a kolozsvári kereskedők bel- és külszárgi közvetlen működési területére, kapcsolatukra a bel- és külvilággal, számukra-jelentőségükre a város életében, sőt a városnak egyedülállóan Közép-, Délkelet- és Dél-Európát átfogó átmenő kereskedelmi központ jellegére.

²¹³ KvLt Adománylevelek, T.T. füz. no. 1. Átiratok a Stephanus Mintler és Nicolaus Radnothi esküdtpolgárok kérésére 1613. december 2-án, Kolozs-Monostoron kelt oklevélben. L. Jakab 1870. I. 307.

²¹⁴ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*. Bp. 1980. 360.

²¹⁵ Így Rákóczi Zsigmond (Jakab 1870. I. 454.), Báthory Gábor (Jakab 1870. I. 475.), Bethlen Gábor (Jakab 1870. I. 521–522.), I. Rákóczi György 1632. május 30-án Gyulaféheváron kiadott levelében felgyorsítja a visszaadás lassú menetét, s így a fennmaradt 38 232 forintból a városnak 6000 forintról le kellett mondania, a többi pedig úgy oldják meg, hogy a város az évi bevétel felét adja át a fejedelmi pénztárnak, ezt tetéztve a másik fél egyharmadával, s ezenkívül még bizonyos összeget kell fizetni a fejedelemnek. A város természetesen elfogadta ezt az önkényes, a központi hatalomra oly jellemző határozatot és eljárást. Úgy tűnik, hogy 1637 novemberében a fejedelmek törlesztették a kölcsönt, s ekkor vége is szakad a város önálló harmincadbevételének és -jegyzékeinek.

A harmincadjegyzékekből egyértelműen kiviláglik, hogy Kolozsvár kereskedőinek külkereskedelmi közvetlen működési területe Nyugat-Európa felé Bécsig és Németországig, északi irányban a Balti-tenger kikötőig, míg a déli-délkeleti irányba Velencéig és Konstantinápolyig terjedt. Ezt a térséget nemcsak megismerhetjük, de a majdnem mindennapi feljegyzéseknek köszönhetően előttünk áll az is, kik voltak az áruhordozók, melyek voltak a behozott-kivitt áruk és mennyibe került. Ugyanis minden egyes vámfeljegyzés tartalmazza a behozó-kivivő kolozsvári polgár nevét, szállítmányozott áruját és ennek tételenkénti árát.

Itt és most nincs alkalmunk arra, hogy részletesen ismertessük e történelmi forrást.²¹⁶ Éppen ezért csak fel szeretnénk vázolni tartalmának ide illő részeit és jelentőségét.

A forrás összesen 44 helységet, illetve vidéket vagy országot sorol fel, ahová, illetve ahonnan árut vittek, illetve hoztak a kereskedéssel foglalkozó városi polgárok. E 44 helyből 38 behozatali, 20 kiviteli helységet vagy helyet jelölnek meg a harmincadjegyzékek (számos helység, hely azonos), és egyik jegyzékben – sajnos, elég nagy számú feljegyzésben – meghatározatlan, illetve a feljegyző tisztségviselők által megadatlan a behozatali vagy a kiviteli hely. A kolozsvári polgárok gyakran látogatnak távolabb eső, de nagy, forgalmas piacokat, Bécsre vagy Krakkót, de – valószínűleg a költségek miatt – nem vetnek meg olyan erdélyi vagy partiumi kiviteli, ill. behozatali helyeket sem, mint a Szilágyság, Zsibó, Szatmár, Nagybánya, Pozsony, Kassa, Rimaszombat, Lőcse, Rozsnyó stb. Igen gyakran mennek Nagyváradra, vagy jönnek onnan, eljutnak Debrecenbe, sőt a hódoltsági terület Gyulájára is, dél felé pedig egyes polgárok rendszeres kapcsolatokat építettek ki Drinápolyval, Konstantinápolyval vagy a pontosabban meg nem jelölt „Törökországgal”.

Kik kereskedtek? Mindenképpen kolozsvári polgárok. A hivatásos kereskedők számát évente kb. 60 és 150 közöttire tehetjük,²¹⁷ de kívülük mesteremberek és hozzátartozók is vittek ki saját árut, vagy hoztak be nyersanyagot. Hivatásos kereskedőknek tekinthetjük azokat a kolozsvári polgárokat, akik – a feljegyzésekből láthatóan – gyakran járták a külföldet vagy erdélyi-partiumi városokat, mindenféle áruval (árura szakosodott kereskedővel nem találkozunk), de kb. háromhetenként, legfeljebb két és fél hónaponként találkozunk nevükkel a harmincadjegyzékben. Gyakran találunk megbízottakat is, akik nemcsak saját maguk, de más polgárok számára is hoznak és visznek árut, sőt jó néhányszor jegyzik fel olyan kereskedő nevét is, aki különféle nemesek, vagy éppenséggel a fejedelem megbízásából kereskedik. Ilyen esetekkel leginkább az igavonó állat kivitelekor találkozunk.²¹⁸

Kiszámítható tehát, hogy a XVII. század első felében csak a város határait elhagyó kereskedők száma a város felbecsült lakosságszámának kb. 1–2 százalékát teszi ki. Természetesen hiányoznak e számításból – amint fennebb említettük – a saját termékeiket árusító kézművesek, vagy azok, akik munkájukhoz hoztak nyersanyagot (ez főként a megvámolt polgárok nevéből és a vitt és hozott áru fajtából világlik ki), de azok is, akik csak Kolozsváron, az itteni piacon árusítottak és nem jártak ki a városból, esetleg viszonteladókként is működtek. Hogy a behozott és kivitt áru híven tükrözi a helyi lakosság igényeit, a belső (esetleg – igásállat esetében – falusi) termelés szintjét, s nem utolsósorban a város átmenő kereskedelmének jellegét és mértékét, az bőven kikövetkeztethető a vámtételekből.

Ezek után lássuk, melyek voltak a behozott és kivitt áru fajták.

²¹⁶ Lásd Pap 2000.

²¹⁷ Lásd részletesen Pap 2000. 69.

²¹⁸ Pap 2000. 70–71.

A behozott áruajták között élen van a posztó. Érdemes megemlíteni, hogy a behozott posztó nyugat-európai (*londis*, *fajlondis*, *karasia* – kersey-i posztó, *kentula* – kendale-i posztó), itáliai (*skárlát*, *gránát*, *tercenella*, vsz. *perpeta* vagy *perpetuán*), közép-európai (*kisnicer* – teschen/tešin-i posztó, *igler* – iglói posztó és ennek változatai). Előfordul Közép-Európában utánzott nyugati posztófajta is, mint pl. a *groczi karasia*, vagy a *sléziai közlondis*. Ezek mellett mindeddig Kolozsváron ismeretlen fajták nevével is találkozunk, ilyen a *voller* vagy *boller*, *baller*, a *septuk*. Eddigél teljesen ismeretlen a *dýt*, a *hans*. A legtöbb posztót Bécsből hozták, ezenkívül Lengyelországból, Eperjesről vagy meghatározatlan behozatali helyekről. A nyugati posztófajták esetében világos, hogy behozataluk viszonteladás eredménye.²¹⁹

A posztón kívül igen sok és sokfajta kalapot,²²⁰ selymet,²²¹ vásznat,²²² kést,²²³ rövidárut,²²⁴ fűszerárut,²²⁵ festéket és vegyszert,²²⁶ háztartási eszközt,²²⁷ papírt – többféle minőségben –,²²⁸ könyvet²²⁹ stb. hoztak Kolozsvárra, esetenként tovább is vitték délre. Egyes áruajtákat, mint pl. a vásznat, délről, Törökországból vagy a török birodalom más területeiről is hoztak be.

A Kolozsvárról kivitt áruk között az első helyet az ígásállat foglalja el, elsősorban az ökör (sokszor több százra menő ökörsordák kivitelét vámolják a kolozsvári hivatalban),²³⁰ de van feljegyzés tehén,²³¹ lo²³² és más állatok kiviteléről is. Gyakran jegyzik fel méz, viasz, faggyú, bor, szappan²³³ stb. kivitelét is. A kivitt áruajták között szerepel a minden bizonnyal faluról felhozott abaposztó,²³⁴ amelynek valószínűleg az olcsóbb termékeket vásárló közönség keretében lehetett keletje. Igen gyakran tapasztaljuk azt, hogy Bécsből behozott, a városi hivatalban taksált árut tovább viszik dél felé, vagy Törökországból hozott szőnyeggel, kárpittal és más áruval közép-európai irányba induló kereskedők árumennyiségében találkozunk újra. Ilyen esetekben mindkétszer taksálták a mégoly azonos áruajtát is. Ennek hasznát csak úgy képzelhetjük el, hogy a kolozsvári kereskedőnek megvoltak a vásárlótársai és az áru eladásában is biztosra, ha nem éppen megrendelésre mentek. Ez nagyon fontos tényezője

²¹⁹ Lásd Pap Ferenc: *A posztókereskedelem a kolozsvári vámnaplóban (1599–1637)*. In: *Jakó Emlékkönyv*. 445–455.

²²⁰ ActaMN XVIII (1981). 176–177. Uo. XIV (1977) 381, 387–388. Uo. XVI (1979). 238, 245–246. Uo. XII (1975). 242.

²²¹ ActaMN XVI (1979). 242. Uo. XVIII (1981). 176–177.

²²² Pap 2000. 26, 28.

²²³ Uo.

²²⁴ Uo. 26.

²²⁵ Uo. 26, 28.

²²⁶ Uo.

²²⁷ Uo. 26.

²²⁸ Pap 2000. 26.

²²⁹ Uo.

²³⁰ Uo. 28, 443. stb.

²³¹ Uo. 443. stb.

²³² Uo. 351, 412. stb.

²³³ Uo. 182, 206, 209, 222, 241. stb.

²³⁴ Uo. 52. stb.

a kolozsvári kereskedelemnek, hiszen éppen e gyakorlat jelzi azt, hogy a kolozsvári átmenő kereskedelem már akkor és főleg akkor, bekapcsolódott az időszak összeurópai kereskedelmébe. Érdekes, sőt elengedhetetlen lenne ennek érdekében a közép- és nyugat-európai levéltárak hasonló anyagát átböngészni. Itt kell megjegyeznünk, hogy sokatmondó a kb. 40 év kolozsvári kereskedelme két irányának – a behozatalnak és az árukivitelnek – az összecszerű bemutatása. Ugyanis kiderül az összesítésből, hogy a négy évtized alatt a kolozsvári polgárok majdnem egyenlő összegű árut vittek ki és hoztak be. A számszerű helyzet a következőképpen néz ki, ami a harmincadilleték alapján kifizetett vagy kifizetendő kereskedelmi árat illeti:

– a behozott áru általunk kiszámított kereskedelmi ára: 1 130 032 forint és 77 1/2 denár;

– a kivitt áru általunk kiszámított kereskedelmi ára: 1 009 681 forint és 21 1/2 denár.

Összesen: 2 139 713 forint és 99 denár.²³⁵

Ez négy évtized alatt bizonyos gazdasági egyensúlyra mutat, tehát arra utal, hogy a kereskedéssel foglalkozó kolozsvári polgárok alig fektettek be többet árubehozatalukba, mint kivitelükbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a rendelkezésünkre álló számadatok mind a négy évtizedben egyenlően oszlanának meg. Valójában a XVI. század utolsó előtti évében, valamint a XVII. század (sajnos hiányos) első és főleg második évtizedében, és harmadik évtizede első éveiben (hiányoznak az 1624 és 1629 közötti vámbevétel adatai is) nagyobb összegű, bővebb a behozatal, mint a kivitel, míg az 1630–1637 közötti majdnem egy évtized az árukivitel javára billenti az egyensúlyt, s ez történelmileg sem lehet véletlen. Amit azonban most szeretnénk kiemelni, az az, hogy a kereskedéssel, jelesen külkereskedéssel foglalkozó kolozsvári polgárok feltétlenül nagyobb kereskedelmi tőkével kellett hogy rendelkezzenek, mint azt áruforgalmuk mutatja, hiszen a külszági vagy a város határain túlmenő áruforgalmat meg kellett szervezni, ehhez szekerek kellettek, személyzet (igen gyakran bukkannak olyan feljegyzésekre, amelyek a kereskedő szolgáit említik, sőt, ha a szolgák kolozsvári polgárok voltak, saját maguk számára is hozhattak árut). A kereskedelmi tőke meglétére utalnak azok a (más forrásból származó) információk is, melyek szerint számos tehetős kereskedőnek több háza, telke, földje volt. A sáfárpolgárokat is évente változtatták, s e tisztség betöltésére állandóan külkereskedelemmel foglalkozó kolozsvári polgárokat nevezett ki a városi tanács, s e tisztség is fizetett volt. Tehát a harmincadfeljegyzésekben többnyire gyakran szereplő kolozsvári polgárok kereskedelmi tőkéje természetesen meghaladta a harmincadjegyzékben szereplő számadatokat. E kereskedőtőkének a jelentőségét csak növeli az a tény, hogy a harmincadjegyzékből egyértelműen kiviláglik, hogyan jelentkezett a kolozsvári társadalom életében a kor ismert jelensége, az ún. „árforradalom”. Hogy e jelenség az adott időszakban Nyugat-Európában már túljutott tetőzésén és hanyatlóban volt, ezt már évtizedek óta bebizonyította a szakirodalom.²³⁶ De a kolozsvári harmincadjegyzékek azt bizonyítják, hogy az „árforradalom” Kolozsváron – s így a közép- és dél-európai piacon – igenis ebben az időszakban tetőzött. Bizonyítják ezt a feljegyzésekből egységárra kiszámított adatok, így igazolható a természetes áremelkedés kb. a XVII. század második évtizedének a közepén olyan áruknál, mint néhány posztófajta, selyemáru, a fogyasztási cikkek közül főleg a cukor, aztán különféle fémek, főleg a vasáru, valamint a mezőgazdaság és őstermelés egyes cikkei, mint pl. a búza vagy a só. A második, immár általános áremelkedés kb. az 1632–1633-as évekre tehető, amikor újabb, jóval drágább árt érnek el az előbb említett áruajták, s

²³⁵ Uo. 71.

²³⁶ Pap 2000. 72–73, 98.

kívülük még sok más áru is, amelyet az előző áremelkedés megkímélt.²³⁷ Sajnos, nem minden egyes forgalmazott árura vannak számadataink, csak azokra, amelyeknek egységára adott vagy kiszámítható volt. A jelenség mégis érzékelhető és figyelemre méltó. Természetesen gondolnunk kell olyan korabeli jelenségekre is, mint egyes pénzfajok elértéktelenedése (ennek tanulmányozásához nagy segítséget nyújt az éremtan), valamint a korra jellemző politikatörténeti mozgások, általános történeti szempontok is.

Sajnos nincs itt lehetőségünk legalább annak a vázolására, milyen értékes adalékokat nyújtanak a harmincadjegyzékek a kereskedők és a város, a kereskedők és a központi hatalom, sőt nemegyszer a város és a központi hatalom viszonyára vonatkozólag. Annyit azért jelezhetünk, hogy a kolozsvári harmincadjegyzékek is szemléltetik azt a nem is oly lassú folyamatot, miként válnak a XVII. század folyamán érdekeltté a nemesek, sőt maga a fejedelem is a gazdasági életben való részvételre, az ebből származó haszonra.²³⁸ Az 1599 és 1637 között feljegyzett kolozsvári harmincadbevétel adatai tudunkkal nemcsak Erdélyre, hanem egész Közép-Európára vonatkozólag is egyedülállóak. Az utolsó, többé-kevésbé részletes vámfeljegyzések a körülbelül másfél évszázaddal azelőtti kassai harmincadjegyzékek, ezek azonban másfajta adatokkal más régióra, más történelmi időszakra vonatkoznak.²³⁹ E tény előnye is – ami Kolozsvár városát illeti, feltétlenül előnye –, de ugyanakkor hátránya is a kutatásnak. Ennek tudatában s e fenntartásokkal a következőkben fogalmazhatjuk meg e röviden ismertetett gazdaságtörténeti forrás jelentőségét:

1. Egyértelmű, hogy legalábbis a XVI. század végén és a XVII. század első négy évtizedében Kolozsvár Közép-Európa egyik – ha nem egyetlen, de ezt nem állíthatjuk bizonyossággal – átmenő kereskedelmi központja volt. A többi ismert erdélyi nagypiachoz: Brassóhoz, Szebenhez, Besztercéhez viszonyítva mindenestre a történelmi Erdély egyetlen, Közép- és Dél-, Délkelet-Európát összekötő átmenő kereskedelmi központja. S ezek a végpontok csak a közvetlen kereskedésére vonatkoznak. Ha viszont az árufelhozatalt – behozatalt és kivitelt – tekintjük, akarva-akaratlanul el kell fogadnunk azt, hogy – még egyszer, legalábbis ez időszakban – a kolozsvári piac egész Európa, sőt a tengerentúl Európába jutott árucikkeinek is közvetítője volt Dél-, Délkelet-, sőt Délnyugat-Európa (Velence) felé, tehát minden alapunk megvan ahhoz, hogy feltételezzük: a közép-európai közvetítéssel Kolozsváron átmenő árucikkek egy része eláramlott a török birodalomba, s ennek határain is túl. Emellett persze nem feledkezünk meg arról sem, hogy számos árucikket a kolozsvári piacon értékesítettek, s ez hozzájárult a viselet korszerűbbé tételéhez, az étkezés feljavításához stb.²⁴⁰

2. Az 1599 és 1637 között – legalábbis ebben az időben – lefolyt kolozsvári, kifelé irányuló kereskedelmet a központi hatalom – a fejedelem és köre – főként gazdasági érdekből történő támogatása tette egyáltalán lehetővé, de nem feledhetjük magának a „kincses város”-nak, a városvezetőségnek a szerepét sem, amely megkönnyítette a kereskedéssel foglalkozó polgárok szabad ki- és bejárását, hiszen magának a városnak is létérdeke volt az, hogy a harmincadvám ráeső 2/3-a minél nagyobb legyen. S ne feledkezzünk meg maguknak a kereskedő polgároknak az anyagi érdekelttségéről, amelyhez talán már nem is szükséges magyarázat: ház-, ingatlan- és földvásárlás, életszínvonaluk állandó emelése, bel- és külföldi iskoláztatás stb.²⁴¹

²³⁷ Lásd részletesen *uo.* 74–77.

²³⁸ *Pap* 2000. 79–81.

²³⁹ *Uo.* 99–100.

²⁴⁰ *Vö. uo.* 83.

²⁴¹ *Vö. Pap* 2000. 83–84.

3. Ugyancsak egyértelműen kiviláglik a harmincadjegyzékek adataiból, hogy a külszói árubehozatal, illetve árukivitel legalább négy forrásból táplálkozott. Először is a nyugat-európai korakapitalista gyárak, vagy pedig a manufaktúrák termékeiből (e tekintetben elsősorban a nyugat-európai posztófajtákat említjük, de szó lehet más, Bécs közvetítésével behozott termékekről is). Másodsorban meg kell említenünk a tengerentúl kincseit, főleg a fűszer- és festékárut, de más áruformákat is, ezek állandóan jelen vannak a kolozsvári kereskedők árubehozatalában. Harmadszor – és jelentős mértékben – a közép- és dél-, délkelet-európai céhek termékeire gondolunk. Negyedszer pedig ne feledkezzünk meg a földbirtokokról – kisebb vagy nagyobb falusi gazdaságokból –, a városra, ez esetben Kolozsvárra bekerülő termékekről: az igásállatról, a mezőgazdaság és őstermelés olyan produktumairól, mint a búza, len, olaj, méz, viasz stb., amelyek közül kerülnek ki az árukivitel állandó tételei. Ahány árubeszerzési forrás, annyi önköltségi ár és más, az áruval járó költség. Nos, ha arra gondolunk vissza, hogy az oly különféle, behozott vagy kivitt árunak a vámja a kereskedelmi ár harmincadrésze volt, óhatatlanul arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez időben még változatlan a város, sőt a központi hatalom szabályozó jellege és hatalma.²⁴² Ez vezet minket a negyedik jellegzetességre, mármint arra, hogy:

4. A kereskedők minden tőkeszaporító igyekezete ellenére ez időszakban még döntő maradt a központosított, vagy erős központosításra törekvő központi hatalom szerepe, tehát a kolozsvári kereskedőpolgárok nem tehetik meg a döntő lépést a tőkés átalakulás felé. Ehhez hozzájárultak a gazdasági fejlődés lelassító tényezői, amelyek – főleg Apafi Mihály uralkodása és Teleki Mihály tevékenységétől kezdve – a fejedelemség politikai irányításától is függnének. Így történhetett meg, hogy a török uralmat fokozatosan aláaknázó, végül is letörő Habsburg-uralom Erdélyt más irányba terelte.²⁴³

E több mint másfél évszázadig tartó uralom azonban nem változtat a tényen, amelyet megmásíthatatlanul tanúsíthatnak a kolozsvári harmincadjegyzékek: negyven évig – de feltehetően hosszú ideig előtte és talán még egy ideig utána is – Kolozsvárnak a város falain túl terjedő kereskedelme a régió egyik igen fontos gazdasági központjává tette a várost.

²⁴² Vö. uo. 84–85.

²⁴³ Vö. uo. 85–86.

Jeney-Tóth Annamária

Adalékok a céhek és iparosok szerepéhez a XVII. századi Kolozsváron

Céhek a XVII. századi Kolozsváron

A céh egy-egy iparág kézműveseinek érdekvédelmi szervezete, célja a többé-kevésbé zárt piaci körzet monopolizálása, védekezés, többnyire városi privilégiummal az idegen áruk versenyével, a városba beférkőző idegen iparosok konkurenciájával szemben, bizonyos korlátok közt nyersanyagvásárlási és késztermék-eladási monopólium birtoklása – írta Szűcs Jenő.²⁴⁴ A céh a munkafolyamatokat, vásárlást, eladást és az életmódot is szabályozta. Kezdetben vallási, oltárfenntartó társulatokként funkcionált (fraternitas).

A céhalapítások nagyobb számban a XIV–XV. század folyamán történtek. Ugyanakkor a mesterségek nem mindegyikének képviselői jutottak el idáig, ez leginkább az élelmiszeriparra és a ruházati iparra volt jellemző. A céhek első oklevelei a XIV. században keletkeztek – ezek még nem szabálylevelek –, a szervezeti kialakulásuk azonban csak a XV. századra tehető. Nem volt ez másképp Kolozsvár esetében sem, hiszen a szűcsök 1369-es oklevele még csak elővásárlási jogot biztosító privilégium, a céhhé alakulás jó száz évvel később, 1479-ben következett be.²⁴⁵

A céhek száma a XVII. században kb. 20 volt, legalábbis ennyi működéséről maradtak fenn források, ill. szabályzataik. Néhány mesterség képviselői ugyanakkor nem tömörültek céhbe – vagy nem maradtak fenn dokumentumaik –, de a városi számadáskönyvekben szerepelnek. Így még több mint tíz olyan mesterségről tudunk, melyeket több mester is gyakorolt egyidejűleg Kolozsváron, közöttük például: erszénygyártó, gombkötő, bádogos, cserepes, pék, kupás, rézműves, gyertyamártó, tölcséres.

Az iparosok a betelepülők között

A források csak részleges felvilágosítást adnak arról a mai kor embere számára, hogy milyen arányban is voltak a XVII. századi Kolozsvár lakói között iparosok. Erre a kérdésre, a polgárkönyvet elemezve kapunk részleges választ, hiszen a „város könyvébe” csak az újonnan felvett polgárokat jegyezték be 1587–1614 között.²⁴⁶

Ahhoz, hogy valaki Kolozsvár polgárainak sorába kerülhessen, igazolnia kellett törvényes származását és feddhetetlen életét, kezesek jóállása mellett egy gira ezüstöt kellett fizetnie.²⁴⁷ Ezután meg kellett esküdnie, hogy betartja a város törvényeit, majd felvették a város polgárainak sorába.

²⁴⁴ Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. 1955. 111.

²⁴⁵ Uo. 112–113.

²⁴⁶ Az adatokat Kiss András nyugalmazott főlevéltáros bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is szeretnék köszönetet mondani neki.

²⁴⁷ Liber decreta 66. 1584.

Az előzőekben elmondottak a céhes rendre voltak érvényesek. A legény – a mesterremek elkészítését követően – kezeseivel (akik céhes mesterek is lehettek) együtt ment az esküdtek elé, ahol is ünnepélyesen beírták a város könyvébe. A céhes privilégiumok is kimondták, hogy valaki csak azután válhat a céh tagjává, ill. lehetett mester, ha már beírták a város könyvébe és megnősült.

A polgárkönyv értékelése és vizsgálata előtt mindenképp el kell azt mondani, teljes képet már azért sem kaphatunk általa, mert nem maradt fenn hiánytalanul a korszak egészére nézve, és csak az 1587 és 1614 közötti időszak bejegyzését volt módom vizsgálni. Ugyanakkor külön meg kell azt is jegyeznem, hogy ebbe a polgárkönyvbe nemcsak a máshonnan betelepülők kerültek beírásra, hanem a kolozsvári származásúak is. Pl. Georgius Rewch édesapjáról megjegyzik: „ciuis antiqui Colosuariensis”,²⁴⁸ más esetben Joannnis Bek édesapjáról leírják: „olim famasi optimique consulis Colosuariensis”.²⁴⁹ Más alkalommal Seres Gáspár ötvös bejegyzésénél pedig „patricius huius civitatis” szerepel.²⁵⁰

A polgárkönyvbe 1587 és 1614 között 260 embert írtak be, ebből 150 fő volt iparos,²⁵¹ ez a bejegyzettek 58%-a.²⁵² A kereskedőkön kívül a többiek foglalkozása nincs megnevezve, néhány személyt kivéve, akik között előfordult nemesember, nemesasszony, darabont.

A bejegyzések könnyebb értékelhetősége miatt három mesterséges csoportot alakítottam ki. Az 1587–1598 közötti évek jelentik az első csoportot, ekkor 76 főt vettek fel a polgárok jegyzékébe. 1599-ben 82 főt írtak be, ez az év egymaga alkotja a második csoportot, a harmadikat pedig az 1600–1606, 1611–1614 közötti évek képezik. A harmadik időszakban 102 polgár felvételére került sor. Az iparosok aránya az első időintervallumban 74%, a másodikban 43% és a harmadikban 58%.

A vizsgálat tárgya a kolozsvári kézművesek között a két natio arányainak megállapítása. Jelen tanulmányban döntően a polgárjogot kérők között vizsgálok többnyire a natióbeli megoszlást.

Ehhez rendelkezésemre állt a már előbb is említett polgárkönyv, valamint a város számadáskönyvei, ill. néhány céh névsora. Ezek között kell megemlítenem az ötvös-, szabó-, kádár-, ács- és molnár-, fazekascéh mesternévsorait. A natiohoz való tartozás nem pusztán a nemzetiséget jelölte abban a korszakban. Azt viszont annál inkább, hogy a kolozsvári polgár mely „natio” tagjaként tölthetett be hivatalokat, viselhetett tisztségeket. Ennek fontosságát mutatja pl. az, hogy a százférfiak tanácsában a megüresedett helyeket a natiók szerint „töltötték fel” újra. Ez volt a hivatali életbe a belépő.

Vizsgáljuk meg tehát azokat a céheket, mesterségeket, melyekben a szászok létszáma kiemelkedő volt, vagyis többségben voltak (arányuk meghaladta a 70%-ot). A *tímárok* között, akik polgárjogot kaptak ebben az időben, a szászok aránya meghaladta a 88%-ot, a fennmaradók nemzetiségi hovatartozását pedig pontosan nem ismerjük. A 88% egynegyede kolozsvári volt, a többiek Beszterce vidékéről, Medgyesszék, Nagysinkszék és Szebenszék kisebb településeiből származtak. A polgárjogért folyamodó *szűcsök* 73%-a szász volt, 20%-a magyar és 7%-ának nem ismert a nemzetiségi hovatartozása. A mesterek egyötöde volt

²⁴⁸ Uo. 75. 1589. augusztus 17.

²⁴⁹ Uo. 78. 1592. szeptember 4.

²⁵⁰ Uo. 82. 1595. április 6.

²⁵¹ Uo. 67–126.

²⁵² Legtöbbjük neve mellett szerepel a szakmájának pontos megnevezése, más esetben – feltételezve, hogy mesterségét jelöli – ragadvány- vagy harmadik névként, és van néhány polgár, akik neveit céh mesternévsorokból sikerült beazonosítani.

kolozsvári szász és ugyanennyi volt medgyesszéki, de jöttek Segesvárról és Beszterce vidékéről is. A *szíjgyártók* száma is igen alacsony volt a polgárkönyvbe beírtak között, mindössze négy fő, három szász mellett egy német nemzetiségűt találunk. A szászok közül ketten bátosiak (Kolozs megye)²⁵³ és egy segesvári. A *kötélverők* száma is ugyanennyi, vagyis négy volt. Közülük kettő Segesvárról, ill. Fejéregyházáról származott. A *vargák* száma ennek a duplája, 8 fő, heten szászok. A származási helyük Beszterce vidéke, Újegyházszerék és a már előbb említett Kolozs megyei Bátos, míg másik részüknek nem ismerjük a származási helyét, mint ahogy a magyar nemzetiségű vargának sem. Rajtuk kívül még egy szász nemzetiségű *kádárt*, egy szász *kerekest* és két szász *kannagyártót* említ a polgárkönyv.

A következő céhek azok, melyekben a magyar polgárjogot kérők alkották a többséget. A *borbélyok* 80%-a volt magyar származású: Kolozsvárról, Szeben egyik külvárosából, Bihar megyéből, ill. Kolozs megyei falvakból származtak. A *lakatosként* a polgárkönyvbe bejegyzettek száma 7 fő volt, 70%, vagyis 5 fő magyar, míg 1 fő regensburgi német és 1 fő származási helye és nemzetisége ismeretlen. A magyarok Nagyharsányból, Makóról, Verécéről²⁵⁴ és Sztánáról²⁵⁵ települtek át Kolozsvárra. Köztük tehát már vannak olyanok is, akik Baranya, ill. Csanád megyéből kerültek Erdélybe, tehát Magyarország más régiójából telepedtek át. A város polgárainak sorába felvett *ötvösök* 73%-a volt ebben az időszakban magyar származású. A szászok aránya nem érte el a 16%-ot, míg 2 fő, vagyis 10%-uknak sem nemzetisége, sem származási helye nincsen megnevezve. Az ismert származási helyek között Kolozsvár vezet, de szerepel még Várad és Talmács.²⁵⁶ Egy ötvös pedig Károlyvárosból jött Kolozsvárra. A *kőművesek* száma a polgárkönyvben meglepően alacsony volt, összesen 3 fő, valamennyien magyarok, egyikőjük származási helye Szentmargita. A *csizmadiák* száma ennél népesebb a vizsgált korszakban, 10 fő, 70% volt magyar. Közülük csak egy csíkszentsimoni²⁵⁷ székely mesterember származási helye ismert. Mellettük egy szász és egy görög csizmadia nemzetisége ismert, ill. egy főről pedig csak annyit tudunk, hogy ez a foglalkozása.

A „vegyes” céhek – amelyekben a magyaroknak és a szászoknak közel egyenlő volt az arányszámuk – közé tartozott a legtöbb tagot számláló céh a *szabóké*. 37 tagja közül 16 volt magyar, 16 szász (43%) nemzetiségű és 5-nél nem található pontos megjelölés. A magyarok között kolozsváriakat, egeresit,²⁵⁸ békésit, kolozsit és nagyharsányit találunk, emellett 7-ről pedig nem tudjuk honnan származott. A szászok között kolozsváriakat, régenieket,²⁵⁹ szentgyörgyit²⁶⁰, Idáról származót,²⁶¹ brassóit, Kirchprigből származót,²⁶² kiszolnait,²⁶³ szent-

²⁵³ *Erdély és a Részek térképe*. Szerk. Herner János. Szeged 1987. 15. Bátos egy Kolozs megyei falu, Beszterce és Régen között.

²⁵⁴ Uo. 183. Ugocsa megye.

²⁵⁵ Uo. 58. Falu Kolozs megyében.

²⁵⁶ *Erdély és a Részek térképe*. 166. Szeben megye.

²⁵⁷ Uo. 160. Csíkszerék.

²⁵⁸ Uo. 48. Falu Kolozs megyében.

²⁵⁹ Uo. 135. Torda megye, mezőváros.

²⁶⁰ Uo. 157. Falu Beszterce vidékén.

²⁶¹ Uo. 71. Nagyida, Kolozs megye.

²⁶² Uo. 95. Kürpöd Újegyházszerékben van.

²⁶³ Uo. 148. Falu Beszterce vidékén.

ágotait²⁶⁴ találunk. Az öt bizonytalan nemzetiségű között volt egy kolozsvári és egy brassói is. Tulajdonképpen hasonló eredményt hozott a céh mesternévsorának vizsgálata is, az 1603 és 1655 között a céhbe belépő mesterek száma 90 volt, ezek fele a magyar natiohoz, másik fele a szászhoz tartozott.²⁶⁵

A másik tulajdonképpeni vegyes céh a *mészárosoké*, de itt mindössze két mestert ismerünk a polgárkönyv alapján, akik közül az egyik magyar volt a másik pedig lónai²⁶⁶ szász. Ugyanakkor ismert az, hogy a mészárosok mellett hentellérek, vagyis külső mészárosok is voltak Kolozsváron, akiknek java része magyar nemzetiségű volt.

A céhiratokból még két olyan céh nemzetiségi megoszlásáról kapunk képet, melynek képviselői elvértve, vagy egyáltalán nem szerepeltek a polgárkönyvben. Ezek a kádárok és az ácsok. A *kádár* mesterek céhjegyzőkönyve²⁶⁷ szerint 1585 és 1654 között 82 mester lépett be a céhbe, ezek közül mindössze egy volt magyar, a többi szász. A céh inasszegődtetései mind ezeket az arányokat nagyjából megerősítik. A céhbe 1600 és 1655 között beszegődtetett inasok száma 127 volt, ennek 84%-át a szászok adták. A szász inasok Nagysinkszékből, Újegyházsékből, Medgyesszékből, de Torda megyéből is jöttek Kolozsvárra mesterséget tanulni. Az *ácsok* céhkönyve szerint 1626 és 1651 között a céhbe belépő mesterek 38%-a volt szász nemzetiségű, míg a céh nagyobb fele, 58% a magyar nemzetiséghez tartozott.²⁶⁸ A *szűcsmesterek* közül lajstromuk szerint 1617-ben, ill. 1623-ban 42–44% volt magyar nevű.²⁶⁹ Itt kell azt megjegyezni, hogy ezek a céhek őrizték meg a legtovább azt a szokást, hogy natiók szerint vették fel tagjaikat. Nevüket is ennek megfelelően magyar, ill. szász módon írták be a céhkönyvbe. A többi céh mesternévsorai és inasszegődtetési könyvei csak nagyon ritkán jelölik meg a nemzetiséget, ezért a nevek pusztán vizsgálata alapján nem lehet megítélni a nemzetiségi hovatartozást, az sem ritka ugyanakkor, hogy egy-egy mester neve két, esetleg három különböző leírásban (német, magyar, latin) szerepel. Így bármelyik natiohoz sorolni, hibás következtetés lenne.

Az iparosok aránya és szerepe a városvezetésben

Egy 1473-as rendelet értelmében 12 szenátor közül legalább 3–4-nek iparosnak kellett lennie, mégpedig egy szűcsnek, egy szabónak, egy ötvösnek és egy nyergesnek.²⁷⁰ Mátyás király 1488-ban elrendelte, hogy a város vezetőségét a budai jog alapján válasszák, ami azt jelentette, hogy a százférfiak tanácsába 50 patrícus és 50 céhes került be, akik maguk közül választották a szenátust.²⁷¹ Az 1537. évi helyhatósági szabályzat tovább részletezte a város irányításában résztvevő hivatalokat és azt is, hogy ezeket kik viselhetik.²⁷² A következő évtizedekben további

²⁶⁴ Uo. 157. Nagysinkszékben mezőváros.

²⁶⁵ Céhiratok. A kolozsvári szabócéh levéltára 1603–1880. 16. sz.

²⁶⁶ *Erdély és a Részek térképe*. 98. Szászlóna falu Kolozs megyében, Torda megyében – Aranyoslóna.

²⁶⁷ Céhiratok. A kolozsvári kádarcéh levéltára, 3. sz. 3–109.

²⁶⁸ Céhiratok. A kolozsvári ácscéh levéltára.

²⁶⁹ Jakab 1870 II. 311.

²⁷⁰ Binder Pál: *Közös múltunk*. Buk. 1982. 202.

²⁷¹ Kiss András: *Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel*. EM LIX (1997). 3–4. 289–297, 291–293.

²⁷² JakabOkI II. 134–137.

differentiálódás figyelhető meg. A tisztségeket általában mindig paritásos rendszerben viselték, ami azt jelentette, hogy egy magyar és egy szász natióbeli polgár viselte egyszerre. A főbb tisztségviselők közé tartoztak: a bíró és királybíró, sáfárpolgárok, harmincadosok, vásárbírák, adószedők, számvevők, vonásigazítók, malombírók, egyházfiak, ispánok, serlátók, erdőbírák, utak és hidak csináltatói, cipósüttetők.

A tisztségviselők száma nem volt állandó – a források sem minden évben maradtak fenn, több évből csak részleges adatokkal rendelkezem –, de 36 és 62 fő között változott. A hiányos években név szerint legalább a tisztségviselői karból 12 főt ismerünk. Néhány évből nem maradtak fenn a közgyűlési jegyzőkönyvek (1626–1636, 1638–1647), ezekben az években a számadáskönyvek nyújtanak némi „fogódzót”.

A belső tanácsnak a fő- és a királybírók kívül még 12 tagja volt.²⁷³ Korszakunkban már a tanácstagok közül került ki a királybíró is. A szenátus a város legfontosabb végrehajtó és gazdálkodó szerve volt, hiszen tagjai közül kerültek ki a sáfárok, harmincadosok, adószedők, vonásigazítók és más egyéb tisztségviselők.

A továbbiakban nézzük meg azt, hogyan is alakult az iparosok aránya az esküdtek között a XVII. században. Az átlagos részvételük 35 százalékos volt, ami abszolút számban kifejezve 4,25 fős részvételt jelentett. Ez azt mutatja, hogy az egyes években 50 százalékot is meghaladta részesedésük az esküdtek között, de ez a vizsgált 31 évben csak néhányra (4) tehető. A 40–50% közötti arány már valamivel többször (6 alkalommal) fordult elő. Az átlagos 35% (ill. 30% és 40% közötti) részvétel jellemző a vizsgált évek több mint egyharmadára (11 évben). A 30% alatti részesedésük az esetek kevesebb, mint egyharmadára jellemző, ebből 6 alkalommal 20 és 30% közötti, kétszer 20% alatti, egyszer pedig 10% alatti.

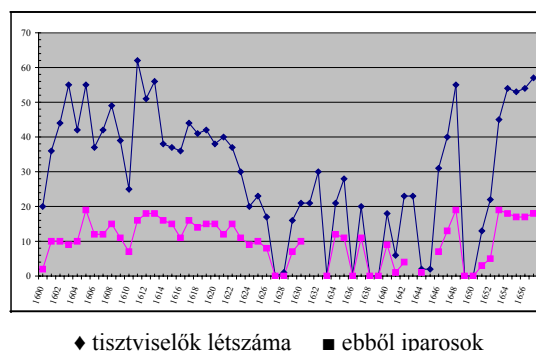
Megállapítható tehát, hogy a céhes iparosok aránya az adott időszak 2/3 részében meghaladja a 30%-ot, de a 60%-ot nem lépi túl. Ugyanakkor meg kell azt is néznünk, hogy mely mesterségek képviselői és milyen arányban vannak jelen. Elmondhatjuk, hogy ez mindössze néhány céh képviselőit jelentette, jelesül: az ötvösöket, szabókat, szűcsöket és kovácsokat. Az ötvösökön kívül a többi mesterség képviselőinél csak a szabók esetében fordult elő, hogy néhány évben többen is voltak az esküdtek között.²⁷⁴ A többi céhből csak egy-egy mester került be a város vezetőségébe. Az ötvösök átlagban a belső tanács 27%-át „tették ki”, ami azt jelenti, hogy arányuk általában elérte a tanács 1/4-ét.

A városi tisztségviselők névsorait, szintén az 1600 és 1657 közötti időszakban vizsgáltam meg. A közgyűlési jegyzőkönyvek 37 év teljes, ill. részleges vizsgálatát tették lehetővé. A számadáskönyvek mintegy kiegészítésül még 19 év részleges adatait tartalmazzák.

²⁷³ Binder Pál: *i. m.* 285.

²⁷⁴ KvTanJk I/7. 21, 57, 71.

Iparosok a tisztségviselők között

1. ábra. A tisztségviselők közül az iparosok számának alakulása a XVII. század első felében

Ebben az esetben az átlagos arányszám – mint reprezentatív érték – 34%, ami majdnem elérte a szenátusbeli értéket. A vizsgált évek felében (20-szor) ez az átlagos érték körül mozog, vagyis 31–40% között. 12 évben volt az arányuk 21–30% között. E kettő összesen az 56 évből 32%-ot jelent, vagyis a vizsgált időszak majdnem 2/3-át. A két szélső érték tehát nem éri el az adott évek számának 1/4-ét, ebből mindössze négyszer volt 20% alatti az iparosok aránya, 10% alatt pedig egyszer sem. Ugyanakkor kilenc évben 41, ill. 48%-ot ért el az arányuk és néhányszor, pl. 1624-ben az 50%-ot is meghaladta, 1634-ben 57%-ot, 1637-ben 55%-ot, 1640-ben és 1644-ben 50%-ot, de ezekből az évekből csak kevesebb adat áll rendelkezésünkre.

A tisztségviselők között is mindössze néhány céh játszik igen fontos szerepet. Az ötvösök mellett a szabók, szücsök, kőművesek és tímárok képviseltetik magukat a város tisztségviselői karában. A szenátorok sorában „nagyobb számban” csak az első két mesterség képviselőivel találkozhattunk, míg a másik kettővel szinte sohasem. Ugyanakkor a tisztségviselői karban is csak a szücsök és a szabók haladják meg egy-egy évben a 10% arányt.²⁷⁵ Az iparosok közül a legjelentősebb számban – csakúgy mint az esküdt polgárok esetében – az ötvösök vettek részt a városi tisztségviselői munkában.

A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy milyen volt az arányuk az egész tisztségviselői karban. Általában elmondható, hogy alacsonyabb, mint a szenátusban, az ottani átlagosan 27%, itt éppen csak eléri a 20%-ot. A többieké ehhez képest nagyon alacsony, a szabóké 5%, a szücsöké és tímároké 2%, a kőműveseké mindössze 1%. Kassán az ún. választott község – 58–77 taggal – volt a város vezető testülete, melyben a XVII. század folyamán az iparosok aránya 36 és 66% között váltakozott.²⁷⁶ Ez mindenképpen magasabb, sőt egyes esetekben a másfélszeres arányt is megközelíti a kolozsváriakéhoz képest. Ugyanakkor a jobb forrásadottságból is adódhat ez a jelentős különbség.

²⁷⁵ A szabók 1647–48-ban, 1653-ban, 1656–57-ben, míg a szücsök 1637-ben. Ez utóbbi évről el kell azt mondani, hogy csak részlegesen állnak rendelkezésünkre tisztségviselői névsorok.

²⁷⁶ Ostrolucka, Milena: *Die Rolle der Vertreter der einzelnen Gewerbe in der Stadtselbstverwaltung von Kosiče im 17. Jahrhundert*. In: *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém 1994. 11. 9–11. 1995. 185–186.

A céhek hagyományos szerepe: városvédelem

Izabella királyné egy 1558-ban kelt, a város számára adott privilégiumában (ius stapulae – árumegállítási jog) kapcsán írta le, hogy mi a mesteremberek kötelezettsége a városvédelemben. Eszerint kötelesek a kapukat és falakat őrizni, a hajítógépeket és ágyúkat lőszerezni saját költségükön, háború idején pedig a falakra öröket állítani.²⁷⁷ Valószínűleg e kötelezettség „köztudott” volta miatt szerepelt a városvédelem külön pontként mindössze néhány céhszabályzatban. A többség esetében még csak az említés szintjén sem beszéltek minderről. A kőfaragók, a szabók, a lakatosok és az ötvösök szabályzataiban esett szó városvédelemről. A kőfaragók szabályzatának (1525-ös, de 1589. évi átíratás) élén áll a városvédelmi kötelezettséget magába foglaló pont. Ez kimondta, hogy a céh köteles tornyát rendben tartani és hadiszerszámaikat készenlétben őrizni.²⁷⁸

A szabók 1561. évi szabályzatának pontjai között az utolsó helyen áll az, amely szerint a „Toronyra az mint szükség mutatja ... vigyázni” kell, ha valamely mester beteg, ugyanazon céhből állítasson helyettest.²⁷⁹ A szabályzatban igazából az érdekes, hogy kimondja, miből is kívánja a céh a fenntartási költségeket fedezni. Először is, mivel a céhnek fenn kell tartania egy tornyot és azt puskaporral, golyóbissal, szerszámokkal el kell látni, az újonnan belépők fizessenek 6 forintot. Másodikként: ha valamely ifjú mester nem lát el valamilyen szolgáltatást megfelelően, akkor pénzben megválthatja, amit a „Torony segítségére fordítsanak.” Harmadszor: ha valaki rothadt posztóból dolgozik, azt elveszti és az összeget a toronyépítésre fordítják. A negyedik bevételi forrás – ha valaki szűrből csinál ruhát, a büntetéspénzt a „Torony szükségére költik”.²⁸⁰

Ugyanabban az évben, mint a szabóké, keletkezett az ötvösök céhlevele is, ebben a 30. pont foglalkozik a céh tornyával: „Amikor a szükség kívánja, háborúság idején a mesterek annak megoltalmazására tartozzanak vigyázni.”²⁸¹ A lakatosok 1620-ban kiadott szabályzatában az utolsó előtti (42.) pont írja elő, hogy „háborúság idején minden mester a Tornokokban vigyázzon, kit hova rendelnek és mire bíznak... illendő hűséggel”.

A tornyokra és bástyákra való költségek kisebb részét a céhek önmaguk finanszírozták. Ugyanakkor, mint a számadásokból is tudjuk, a város adta a tornokokban tárolt puska egy részét. Egy 1653. évi lista alapján – mely a tornokokban tárolt puska mennyiségét tartalmazza – felállítható bizonyos sorrend a bástyák között. 14 bástya volt összesen, ebből 5 toronyban/bástyában tároltak 10 tonna puskapornál nagyobb mennyiséget: a vargák tornyában (10), az ötvösökében (13), a szabókében (12), az asztalosokében [kötélverőké és nyergeseké is] (10), a kovácsokében és kerekeseikében (10).²⁸²

A számadáskönyvekben 1612 óta vezetik a „puskaporról” való számadást.²⁸³ Ezekben a regestrumokban azonban nemcsak a pontos értékeket közlik a tisztségviselők, hanem a

²⁷⁷ Jakab 1870 II. 88.

²⁷⁸ Balogh 1985. 255.

²⁷⁹ JakabOkl II. 64.

²⁸⁰ Uo. II. 61–64.

²⁸¹ Uo. II. 275., ill. bővebben még Novák János: *Kolozsvári ötvöscséh a XVIII. századig*. Kv. 1913. 36–41.

²⁸² Jakab 1870 II. 662.

²⁸³ KvSzám 13a/I. 53–62.

puskaporkiadás időpontját és néha okát is. 1613. október 2-án „Mikor az Báthori Gábor fejedelmünk Feiérvártól ide az Hojay zölő alá szálla. Akkor Biro Uram parancsolattjából attunk az Torniokban az céhes Uraiméknak Taraczkokhoz es zakállashoz valo porakat ...”²⁸⁴

Másnap a fejedelem tovább menekült Várad felé: „Ennek okáért látván akkori nagy nyavaiát raitunk, kényzeriteténk akkor az városnak porait ide alá az kovácsok alsó Torniokban hordatni, minden Tornyokból az hol voltanak mivel hogy igen ártalmas helyen voltak az Tűz ellen, meg vizontag Isten ő zent felsége az nagy navaliát rollunk el vevén ugyan azon helyekre vissza hordottunk azon porokat ...”²⁸⁵

Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy a puskaaporok nagyobb részét egy helyen tárolta a város és csak szükség esetén vitték az egyes bástyákra. Ugyanakkor az egyes céhek is rendelkeztek némi puskaporral, ezt mutatja, hogy egyszer-egyszer vásároltak puskaport is. A szabócéh jegyzőkönyvében a puskaaporvételről több bejegyzés is van.²⁸⁶

Hogy ezekben a tornyokban mit is találunk pontosan, arról az egyes céhek által vezetett jegyzőkönyvek bejegyzései tanúskodnak. Az ötvösök leltáraiban 1603-ban és 1610-ben is szerepelnek a következő fegyverek: 4 sisak, fegyverderék, 6 egész szakállas, 9 fába ütött szakállas, 15 puskaalap, 16 golyóbisnak való erszény, 1 réztarack, 3 hosszú vasnyárs, 3 tonna por, 1 asztal, vasgolyóbisok, félszakállasok, 2 német puska.²⁸⁷ A Szabók bástyájában 1658-ban 3 tarack, egy mozsártarack, 18 szakállas, egy kürt, harmadfél öl kanóc, 403 szakállashoz való golyóbis²⁸⁸ és még egyéb eszközök, lámpás, kötél, vasak is voltak a toronyban.

Minden céh évente legalább egy, de akár több alkalommal is ellenőrizte a bástyájában levő eszközeit és felmérte az épület állapotát is. A kovácscéh regestrumában 1647 és 1655 között minden évben szerepel a kiadások között: „Mikor az Toronban voltunk költ f d.”²⁸⁹ Az 1647-ben szereplő – „Mikor az toronyban fel mentünk látni költ el egyre másra d 75”²⁹⁰ – bejegyzésből nem derül ki egyértelműen, hogy ezt karbantartásra költötték volna. Nagyobb annak a valószínűsége, hogy mindez az összeg a céhmesterek ételére és italára kellett. Az ilyenkor költött összegek alacsonyok, mindössze 40 dénár és 1 forint 37 dénár közöttiek. A javításokról minden pontosan feljegyzésre került, nemcsak az ácsoknak fizetett munkadíj, hanem az egyéb, pl. fegyverjavítások összege is.²⁹¹

A fazekasok esetében az 1613. évi kiadások között szerepel: „A toronyra kelt f 17 d 68.”²⁹² Ugyanakkor a részletezés elmaradt.

²⁸⁴ KvSzám 13a/VII. 2.

²⁸⁵ Uo. 13a/VII. 11.

²⁸⁶ Céhiratok. A kolozsvári szabócéh levéltára 1603–1880. 27 sz. 1635. jan. 3 – 1799. Céhiratok. A kolozsvári szabócéh levéltára. Számadáskönyvek 14. „1641 Die 15 Augusti Vottunk puska port ugi mint 35 fontot az melynek az arra facit f 7.”

²⁸⁷ Jakab 1870 II. 407, 460. Novák János: *i. m.* 39.

²⁸⁸ Kelemen Lajos: *A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez*. EM 1905. 116–120, 173–177, 117.

²⁸⁹ Céhiratok. A kolozsvári kovácscéh jegyzőkönyve 1638–1766. Nr. 1. 10/1, 12, 14, 19, 24, 28.

²⁹⁰ Eredetileg d 50 volt, azt áthúzták.

²⁹¹ Céhiratok. A kolozsvári kovácscéh jegyzőkönyve 1638–1766. Nr. 1. 32/2. 1658 „Exitus (új sáfár Sebestyén kovács) Mikor az torniot építettek az áczok költöttünk d 68 az goliobis öntteskor költ d 24, vöttünk tizenkét öl ispárgát kanócnak valót d 16. Csináltatuk három puska riszot d 8. Csináltatuk az puskanak gémiét d 16. Más puskanak furattuk meg az giulo Liukat d 15.”

²⁹² Céhiratok. A kolozsvári fazekascéh számadáskönyve 1613–1632. 54.

Karitatív szerepvállalás

A szociális feladatok felvállalása két módon történhetett. Egyrészt, mint pl. a csizmadiáknál: „ha a mester megöregedne, megfogyatkozna, nincs aki ellássa, 2 ifjú mestert rendeltek mellé éjjelre és nappalra is”.²⁹³ Hasonlóan jártak el a borbélyok is – nekik ez szakmájukból is adódott –, „ha a mester vagy felesége beteg lett, gondviselésükre a céhmesterek éjszakára 2–2 mestert rendeltek, a férfi mellé férfit, asszony mellé asszonyt. Ha nem mehettek, akkor maguk helyett kegyes istenfélő asszonyokat fogadtak.”²⁹⁴ Hozzájuk hasonlóan támogatták a kőművesek a sérült céhtagokat, ill. a sebesült legényeket is.²⁹⁵ A segítségnyújtásnak egy másféle típusa, a pénzbeli is létezett. A borbélyok „ha a céh tagja hosszas betegség miatt végső szükségletre jutott, a céh egy aranyforinttal segítette ki, amelyet meggyógyulását követően kellett csak kifizetnie”.²⁹⁶ Az ötvöscéh szabályzata pedig azt mondta ki, hogy „ha a mesterek közül hosszú ideig való betegség miatt úgy megnyomorodnék, és a mesterek valami módon segítségére akarnak lenni, az egész céh közönséges jövedelméből míveljék”.²⁹⁷

A hosszas betegséget gyakran követő halál esetekor a céhek maguk gondoskodtak tagjaik eltemetéséről. Egyedül a szűcscéh 1481. évi szabályzatában szerepel az a kitétel, amennyiben valaki a céhnek adósa maradt, a céh nem köteles eltemettetni.²⁹⁸ A temetések leírásai szerepelnek a szabályzatokban, hiszen a mesterek egyik alapvető kötelességét jelentette céhtársa temetésére elmenni. Ha valaki ezt elmulasztotta megtenni, akkor büntetésként bizonyos összeggel tartozott. Az asztalosok esetében a gyászoló családot illet a céh tagjainak hazáig kísérni; az a mester, aki ezt elmulasztotta, 25 kamarai dénárt fizetett.²⁹⁹ A lakatosok már a halottas háztól kísérték a céhmester vezetésével társukat vagy háza népének valamely tagját a temetőkertbe, a halottat ifjú mesterek segítettek vinni.³⁰⁰ A borbélyok is hasonlóan foglalmazták meg a temetésre vonatkozó előírásaikat.³⁰¹ Az ötvösök 1561-ben rögzített szabályai szerint fejenként jelen kellett lenniük a temetésen, de a sír ásása az ifjú mesterek feladata.³⁰² Ez a kőműveseknél és a kovácsok szabályzatában is hasonlóan szerepelt.³⁰³ Az egyes céhek temetői szerszámokat is felsorolnak a számadásaikban, így a kovácsok leltárában volt négy kapa, két tövágó, egy csákány, egy alsó kúttekerő, két kötél, egy deszka, egy lajtorja.³⁰⁴

1639-ben az ötvösöknél egy kisebb csetepaté is kerekedett egy sír ásása körül. A halott Henczler Ötvös Gergely ötvöslegény fia volt, tehát kétszeresen is a céhhez tartozott. Az ifjú

²⁹³ JakabOkI II. 327. (csizmadiacéh szabályzata 25. pont – 1650-ből).

²⁹⁴ Uo. II. 318. (borbélycéh szabályzata 13. pont – 1643-ból).

²⁹⁵ Balogh 1985. 34. (kőművescéh szabályzata 41. pont – 1589-ből).

²⁹⁶ JakabOkI II. 318. (borbélycéh szabályzata 15. pont – 1643-ból).

²⁹⁷ Uo. II. 274. (ötvöscéh szabályzata 28. pont – 1581/1627-ből).

²⁹⁸ Jakab 1870 I. 502. (szűcscéh szabályzata – 1481-ből).

²⁹⁹ JakabOkI II. 348. (asztaloscéh szabályzata 12. pont – 1659-ből).

³⁰⁰ Uo. II. 283. (lakatoscéh szabályzata 40. pont – 1620-ból).

³⁰¹ Uo. II. 319. (borbélycéh szabályzata 14. pont – 1643-ból).

³⁰² JakabOkI II. 274. (ötvöscéh szabályzata 26. pont – 1581/1627-ből).

³⁰³ Balogh 1985. 34. (kőművescéh szabályzata 39–40. pont – 1589-ből); JakabOkI II. 307. (kovácscéh szabályzata 11. pont – 1640-ből).

³⁰⁴ Céhiratok. A kolozsvári kovács céh levéltára 1638–1766. 1 sz. 20/2.

mesterek mellett az ötvöslegények is gyülekeztek a temetőben, illetve kezdték kiásni a sírt. A gyászoló család 2 forintot adott a kulcsos mester kezébe, aki azt odaadta az ifjúmestereknek, hogy felét adják a legényeknek, meg vegyenek rajta ételt-italt. A legények viszont a rájuk eső egy forintot nem fogadták el, szerintük több járt nekik az összegből. A visszatérő kulcsos mestert csúnya szavakkal illették. Az ügy a céh elé került, ahol a benne részt vevő 10 legényt személyenként több márka, ill. nehezék ezüstre büntették meg a céh előljárói. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a legények a város vezető családjaiból származtak, ezért nem a legsúlyosabb büntetést (vagyis a kicsapást) rótták ki rájuk.³⁰⁵

Több céhnél, így a csizmadiáknál, de különösen a szabóknál, vállalták idegen halottak eltemetését. A csizmadiák 3 forintért vállalták az ilyen temetéseket, amelyből 1 forint illette az ifjú mestereket, a sír ásásáért.³⁰⁶ A szabók 1646-ban „Die 21 9bris Mivel hogy az B.[ecsületes] C.[éh] mikor gyűlése volt, eő kgmek meg parancsolták, hogy igen szorgalmatosan percuralvan az Halottakrol valo Regestrumot es kinek kinek absentiajat meny legien Iriuk computusban, miuelhogy annak az el igazítása, sok időt foglalt volna be annakokáért abba az dologban faradoztunk Harmadfel nap költöttünk ételünkre és italunkra f 2 d 23.”³⁰⁷

Az özvegyek kérdése a következő nagyobb kérdés, amely a céh szociális szerepét érinti. A legáltalánosabb az volt, hogy még egy évig és néhány napig lehetőséget adtak az özvegynek, hogy a mesterséget gyakorolja, amennyiben ura nevét viseli, vagyis nem ment még újra férjhez. Így a szabóknál,³⁰⁸ szűcsöknél,³⁰⁹ szíjgyártóknál³¹⁰ – itt ugyanakkor kimondták, hogy a tanulót ezután más mesterhez kell elhelyezni –, esztergályosoknál,³¹¹ az ötvösöknél.³¹² A kőműveseknél azt is megszabták, hogy egy inast és egy legényt tarthattak az özvegyek.³¹³ Más szabályzatokban az időbeni korlátok voltak rövidebbek, a lakatosoknál mindössze egy hónapig tarthatta magánál a legényt az özvegy.³¹⁴

Akkor is találkozunk özvegyek említésével, ha arról van szó, hogy mikor is kaphat a céhbe beállni szándékozó ifjú kedvezményeket, pl. ha özvegy mesternét vesz el, csak a fele díjat kellett fizetni (ugyanakkora összeget kellett fizetnie, ha mester lányát vette el). Így szerepelt pl. a szűcsök³¹⁵ és a borbélyok³¹⁶ szabályzatában is. A mészárosok esetében pedig azt írta elő a szabályzat, hogy a mesterjogot az özvegyek fiaikra, vejükre vagy unokájukra ruházhatták

³⁰⁵ Céhiratok. A kolozsvári ötvöscéh levéltára. 49 sz. 4a. – említik: Huszár Péter, Kékesi Benedek, Verner János, Radecius Balint, Fenesy István, Razman István, Szőlősy Péter és Váradi János nevét.

³⁰⁶ JakabOkI II. 327. (csizmadiacéh szabályzata 28. pont – 1650-ből).

³⁰⁷ Céhiratok. A kolozsvári magyar szabócéh levéltára. 34 sz. Számadások 10. (1646).

³⁰⁸ JakabOkI II. 64. (szabócéh szabályzata – 1561-ből).

³⁰⁹ Jakab 1870 I. 501. (szűcsceh szabályzata – 1479-ből).

³¹⁰ Uo. I. 588. (szíjgyártócéh szabályzata – 1514. okt. 16.).

³¹¹ Uo. I. 629. (esztergályoscéh szabályzata – 1532-ből).

³¹² JakabOkI II. 271. (ötvöscéh szabályzata 26. pont – 1581/1627-ből).

³¹³ Balogh 1985. 34. (kőművesceh szabályzata 41. pont – 1589-ből).

³¹⁴ JakabOkI II. 253. (lakatosceh szabályzata 41. pont – 1620-ből).

³¹⁵ Jakab 1870 I. 501. (szűcsceh szabályzata – 1479-ből).

³¹⁶ JakabOkI II. 142. (mészároscéh szabályzata – 1569-ből).

át.³¹⁷ Ez már tulajdonképpen a családi monopólium elősegítése volt. Más céheknél az özvegy, míg ura nevét viselte és amíg a céhnek bizonyos pénzt minden évben befizetett, gyakorolhatta mesterségét, így a csizmadiáknál évi 13 forintért,³¹⁸ az asztalosoknál lécs pénzt fizetett,³¹⁹ a szappanosoknál szintén taksa pénzt.³²⁰

*

A XVII. században a céhek a városban érdekeiket leginkább úgy képviselhették, ha a „politikai életben” is megfelelő szerepet vállaltak és kaptak, mind a százférfiak tanácsában, mind az alsó tanácsban. A céhek a városvédelem és szociális feladatok téren vették ki a részüket, és gondoskodtak mind a város lakosságáról, mind saját tagjaikról. Ez utóbbi téren még évszázadokig, megszűnésükig – az ispotályokat és a kalandos társulatot leszámítva – szinte egyetlenként látták el feladatukat.

³¹⁷ Uo. II. 142. (mészárosceh szabályzata – 1569-ből).

³¹⁸ Uo. II. 327. (csizmadiaceh szabályzata 26. pont – 1650-ből) .

³¹⁹ Uo. II. 349. (asztaloscéh szabályzata 12. pont – 1659-ből).

³²⁰ Uo. II. 313. (szappanosceh szabályzata – 1640-ből).

Sipos Gábor
A kolozsvári református egyházközség
a XVII. században

„Istennek kegyelmességéből annyira nevededett Ecclesiánk – írta a kolozsvári református gyülekezet egyik kurátora 1654 körül –, hogy az magyar nemzetben az Váradi és Debreczeni Ecclesiákon kívül ilyen celebris Ecclesia ninczen.”³²¹ E kissé dicsekvő, de lényegében helytálló megállapításhoz azt fűzhetjük hozzá, hogy Debrecen és Várad református egyháza a hitújítás óta lényegében töretlenül fejlődhetett, a kincses város helvéthitű közössége viszont jóval nehezebb és tekervényesebb utat járt be a XVII. század közepéig, amire az előbbiekkal egy sorba került.

A Dávid Ferenc óta unitárius vallású Kolozsvárra 1598-ban telepedtek be az első reformátusok, akik a török ostromolta Váradot odahagyva id. Váradi Miklós vezetésével itt találtak menedéket. Ezzel megtört ugyan a város vallási egysége, jogilag azonban semmi sem változott, az 1581-ben rögzített erdélyi egyházpolitikai alapelv, a maior pars ugyanis ekkoriban a számbeli többségben lévő felekezetnek nyújtott kizárólagos jogokat és a kisebbségnek nem biztosított nyilvános vallásgyakorlatot. E jogalapon Kolozsvár polgári és egyházi előjárósága csupán annyit túrt el, hogy a kálvinisták magánháznál gyűljenek össze istentiszteletre, közhivatalt pedig nem volt joguk vállalni.³²²

Egy politikai községen belül több felekezet együttélésének szabályozására, a lehetőségek gyakorlati kipróbálására a XVII. század elején Székelyudvarhely mellett úgy tűnik, épp Kolozsvár kínálkozott kísérleti terepnek. A civitas primáriában kialakuló viszonyok az ország figyelmének középpontjában állottak, Bocskai fejedelem és utódai saját református felekezetük megerősítését munkálták a kincses városban, anélkül azonban, hogy az országosan védekezésbe szoruló, de Kolozsvárott számbeli fölényben lévő unitárius egyházat jogsérelem érné. A mindennapi felekezeti együttélés változó viszonyait követő joggyakorlatban aztán fokozatosan kialakult a maior pars elvének egy korszerűbb változata, amely már a kisebbségnek is megadta a nyilvános vallásgyakorlat jogát.

Jó példa e fokozatos fejlődésre a fejedelmi támogatást élvező kolozsvári református eklézsia folyamatos gyarapodása, amelyet az alábbiakban részletezünk. A szerény kezdeteket mind Bethlen Miklós kancellár visszaemlékező *Önéletírása*, mind Tatrosy György egykorú krónikája rögzítette. A század első évtizedében a kisszámú reformátusság egy Bel-Közép utcai polgárház kapualjában gyűlt össze istentiszteletre s ugyan e házban működött iskolájuk is. Ez volt – Bethlen szavaival élve –, „a legelső reformatum templom Kolosvárott”, a házra későbbi tulajdonosa 1645-ben emléktáblát helyeztetett, amely ékes latin versben rögzítette e tény.³²³ Maróti Traszki Lukácsot említik a források első református lelkészként, itteni működésének kezdetét Herepei János 1608 nyarára teszi. Előtte valószínűleg alkalmi igehirdetők látták el a kis gyülekezet lelkigondozását.³²⁴

³²¹ A Kolozsvári Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: KvREhkLvt) az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. Fasc. X. lit. A nr. 19.

³²² Jakab 1870 II. 503.

³²³ BMÖn 489.; Domokos Pál Péter: *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései*. Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 242.

³²⁴ Adattár I. 334–335, 338–339.

Bocskai 1605-ben tett arra kísérletet, hogy hitsorsosainak vallásgyakorlati egyenjogúságot szerezzen, az unitáriusok meg is ígérték a fejedelmi kívánság teljesítését, de gyakorlatba ültetésére csak később került sor. Majd Báthory Gábor vállalta fel a református egyház előretolt bástyájának megerősítését, s ebben játszott szerepét Geleji Katona István püspök 1645-ben igen pozitívan értékelte: „szegény Báthory Gábor fejedelemnek is, egyéb viselt dolgai között, e lőn leg dicséretesb, hogy a vallásán levő orthodoxus [azaz református] keresztyéneknek Kolosvárott... szabados exertitiumot, templomot és scholát szerze, és hozzájuk szép proventust rendelt.”³²⁵

1608 szeptemberében az országgyűlés Báthory fejedelem kívánságára törvénybe iktatta, hogy a református pap szabadon beköltözhet Kolozsvárra, és „egy bizonyos helyen” istentiszteletet tarthat. Ez a hely bizonyára még a nevezetes kapualj lehetett. Kikötötte azonban a törvénycikk, hogy ez az engedmény „kolosvári [unitárius] atyáinkfiat az ő religiojokban és templomokban” nem háborgathatja. Fél évvel később, 1609 márciusában Báthory méltóbb istentiszteleti helyről gondoskodott, de valóban az unitáriusok sérelme nélkül, amennyiben az óvári egykori domonkos templomot adományozta a kálvinista eklézsiának, amely pusztán állott s 1600 óta fedele is megromlott. A városi tanács azonban, mely egyúttal az unitárius gyülekezet elöljáróságát is jelentette, ellene mondott ennek az adományozásnak, ugyanis a templomhoz csatlakozó kolostorépületben működött neves főiskolájuk, és a szoros szomszédságból következhető sűrűlódásoknak elejét akarták venni.

Báthory Gábor tervét Tasnádi Ruber Mihály református püspök és Maróti Lukács lelkipásztor is támogatta, így 1611 októberében újabb fejedelmi adománylevél született e tárgyban, amelyet már ellentmondás nélkül végrehajtott a városi tanács. Egyúttal a városi jegyzőkönyvben is megörökítették azokat a békés egymás mellett élést célzó, a fejedelem akarata szerinti feltételeket, amelyekkel Lukács pap kezébe adták a templom kulcsait. Eszerint a kálvinisták ezután teljesen szabad vallásgyakorlatot nyertek, amennyiben nemcsak a templomi szertartásokat végezheték, hanem halottaikat nyilvánosan, énekszó mellett kísérhették végig a városon a temetőbe. A fejedelmi instructio azonban azt is előírta, hogy „minden rendek szép csendességben éljenek” és senki se szidja a másik religióját. A szomszédságból eredő sűrűlódásokat megelőzendő az iskoláról a templomra néző ablakok befalazását is elrendelte.³²⁶ A református lelkészeknek ugyanolyan teljes adómentességet biztosított, mint amelyet az unitárius prédikátorok élveztek. A romos állapotban lévő templomépület helyreállítására 1612-ben került sor, adataink szerint a költségekhez a város is hozzájárult.

Az egyházközség fenntartásáról szintén Báthory fejedelem gondoskodott, 1610-ben adományba adva a város összes dézsmájának felét, valamint a kolozsvári harmincad teljes bérösszegét, azaz 900 forintot. E jövedelmek rendszeres kiszolgáltatását mind a városi, mind az egyházközségi levéltár adatai bizonyítják.³²⁷ Lelkészi lakásul szintén az Óvárban vásárolt egy polgárházat a gyülekezet.³²⁸

³²⁵ Adattár I. 336.

³²⁶ EOE VI. 111.; Fekete Mihály: *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb s legújabb története*. Értesítő 1874/75. Kv. 1876. 16–18.; A fejedelmi adománylevelek a KvREhkLvt-ban találhatók, Fasc. A nr. 1, nr. 4, nr. 5.

³²⁷ Szász Gerő: *A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata*. Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. Kv. 1870. 12–14.

³²⁸ Herepei János: *Traszkai másképpen Maróti Lukács*. Adattár I. 338–339.; Fekete: *i. m.* 19–20.; KvREhkLvt Fasc. B nr. 1, nr. 2, nr. 4, nr. 5.

Iskolát Tatrosy följegyzése szerint már akkor létrehozott a református közösség, amikor még a kapuközbe járt prédikációt hallgatni. Hogy itt milyen szintű oktatás folyt s ki foglalkozott a gyermekekkel, arról semmi adatunk sincs. Az óvári templom birtokbavétele után két évvel, 1614-ben sikerült az Óvárban, a Torony utcában egy házat vásárolniuk, ahol megfelelő átalakítás után megindulhatott az iskolai oktatás. A tanítás színvonalát az határozta meg, hogy az iskolamesterek hazai kollégiumok végzettjei voltak, akik néhány évi kolozsvári tevékenység után rendszerint külföldi egyetemekre mentek. E végzettek közül a legjobbakat igyekeztek a kolozsvári reformátusok tanintézetükbe hívni, a peregrinatio academica bőkezű támogatásának ígéretével is, így aztán az óvári iskola az 1630-as években már jó hírnévnek örvendett. 1636-tól néhány évig itt tanult Apáczai Csere János, aki tanáráról, Porcsalmai Andrásról később a legnagyobb elismeréssel írt.³²⁹

Bár a gyülekezet létszáma még nem indokolta, a fejedelmi pártfogás – nem utolsósorban reprezentációs céllal is – csakhamar második lelkészi állás létesítését biztosította, 1614 nyarán Bethlen Gábor kérésére Tasnádi püspök kinevezte másodlelkésznek Dési P. Istvánt. Ugyanekkor második parokiális házat is vásároltak az iskola mellett, így az Óvárban a templom közelében kialakult egy kis református központ, amit az adókönyvek így említene: „Háromságos papok három háza.”³³⁰

1622-ben az egyetemalapítás gondolatával foglalkozó Bethlen Gábor javaslatára az országgyűlés kimondotta, hogy a „közönséges Academia Kolozsvár városában legyen”, és erre a célra kijelölte a Farkas utcai egykori ferences templom és kolostor 1603 óta romos épületét. Végül az akadémia nem itt, hanem Gyulafehérváron jött létre az eredeti tervektől eltérő formában, a Farkas utcai templom azonban megmaradt a helybéli reformátusok tulajdonában. Helyreállítására a népességében lassan növekvő gyülekezet saját erejéből nem vállalkozhatott. Ebben az adományozásban jelentős szerepet játszhatott Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári elsőpap, Bethlen kedves lelkésze, aki mindenképpen gyarapítani óhajtott gyülekezetét vagyont. 1622. december 28-án bekövetkezett halálakor jegyezte föl Segesvári Bálint unitárius vallású krónikás, hogy „igen deli ember volt, aki azon igyekezett, hogy az piacon való templomot nyerhesse meg az fejedelemtől, de az Isten nem engedte azt meg neki, mert nem járt az Isten parancsolatjában, hogy az másét hamisan ne kívánja”.³³¹

Jelentős esemény volt a református egyházközség életében a szász unitáriusok egy részének áttérése. Gitschner Ádám németországi egyetemeken tanult, hazatérése után az unitárius főiskola lektora lett, 1626 februárjában azonban áttért reformátusnak és elvállalta az óvári iskola vezetését. Példáját többen is követték és az új szász református gyülekezet fejedelmi rendelkezés nyomán imateremként megkapta az unitárius kollégiumhoz ragasztott Appellatiumot, a 30 ablakos nagytermet, amelyet még János Zsigmond építtetett. 1628. december 3-án „prédikált először az Appellatiumban a szászoknak amaz hűt-tagadó Adamus Gitschner hídelvi fiú, aki igaz hűtit megtagadá és kálvinistává lön” – jegyezte fel krónikájában Segesvári.³³² Gitschnert Graffius Gáspár követte a szász református gyülekezet lelkészi állásában, majd 1642 körül Szenczi Molnár János kapott ide meghívást. Szervezetileg

³²⁹ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kv. 1905. I. 15–17.; Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte Szigeti József. Buk. 1977. 15–16.

³³⁰ Herepei János: *A kolozsvári kis iskola, ahol Apáczai tanult*. Adattár II. 447.

³³¹ *Segesvári Bálint történeti följegyzései*. In: *Kolozsvári emlékirók*. 155.

³³² Uo. 157.

és a vagyonkezelés szempontjából e kis gyülekezet a helybéli református egyházközséghez tartozott, belső életében azonban autonómiát élvezett.³³³

Bár nem kimondottan egyháztörténeti vonatkozású esemény, a kolozsvári kálvinista egyházközség kialakulásának folyamatában a reformátusok teljes polgári egyenjogúsítása jelentős mérföldkő. I. Rákóczi György több évig tartó nyomásgyakorlás után 1638-ban végre kivívta, hogy református vallásúak is kapjanak helyet mind a városi százférfiak (centumpaterek) tanácsában, mind a felső tanácsban és minden negyedik évben közülük válasszák a főbíró.³³⁴ Az egyenjogúsítás fejében viszont a kálvinisták a fejedelem akarata szerint kijelentették, hogy a jövőben semmiféle igényt nem támasztanak az unitárius egyház ingatlanaira és jövedelmeire.

A fiatal kolozsvári gyülekezet lelkésznévsorán végigtekintve megállapítható, hogy Báthory Gábor óta a fejedelem és a püspök egybehangolt személyi politikája helyezte e fontos posztra a megfelelő embereket. Maróti Traszki meglelt, tapasztalt emberként került a kincses városba, Dési P. István, a wittenbergi egyetem végzettje Bethlen akaratából kapott püspöki kinevezést a másodpapi állásra, és kiválóságát későbbi életútja is bizonyította. Tudományos érdemei mellett kolozsvári tapasztalatai is alkalmassá tették Désit arra, hogy 1620-ban Milotai Nyilas Istvánnak az Enyedi György *Explicationes*ével vitatkozó munkáját elbíráló református zsinati bizottságban helyet kapjon, akárcsak a másik kolozsvári lelkész, Vári Alatus János. Gyöngyösi Kiséri András debreceni diák volt, majd Bethlen Gábor alumnusaként tanult Heidelbergben, hazatérve a gyulafehérvári iskolában tanított, míg 1620-ban át nem került Kolozsvárra, ahol mind tudományára, mind jeles szónoki képességeire, mind harcos kiállására igen nagy szükség volt. Sajnos fiatalon hunyt el, akárcsak egyik jól képzett utóda, Csepei Sidó Ferenc. E korai időszakban általában rövid ideig szolgáltak itt a lelkészek, Tiszabecsi P. Tamás heidelbergi academicus az első, aki 1626-tól fogva jó másfél évtizedig szolgált a kincses városban.³³⁵

Figyelemre méltó tény, hogy az óvári református iskola rectorai, a lelkészekhez hasonlóan, itteni működésük során az unitárius–református együttélés, s ami ezzel járt, a hitviták szakértőivé váltak. Nem lehet véletlen az, hogy az első két évtized tanítói közül hárman is (M. Szentkirályi Benedek, Kisvárdai F. János és Tállyai Z. Márton) külföldi egyetemi tanulmányaik során kizárólag az unitárius hittételekkel vitatkozó disputációkat tettek közzé.³³⁶ Kolozsvári tartózkodásuk során ismerhették meg azt a kisebbségi, állandó készenlétet s a jogokért folytatott harcot jelentő életérzést, ami a század első felében uralkodott az itteni kálvinisták körében.

Ami a gyülekezet világi előjáróit illeti, szervezett consistoriumról vagy gondnoki karról a század első évtizedeiben még nem beszélhetünk, hanem a gazdag és tekintélyes, világi állásuk révén befolyásos református hívek önként vállalták közösségük szolgálatát mint patrónusok. Viczei Máté az egyik legismertebb közülük, az egyházközség létrejötte idején térhetett át a kálvinista hitre, emiatt városi közhivatalairól le kellett mondania. Erejét egyháza segítésére fordította, Szenczi Molnár Albert – akivel Kolozsvárra 1615-ben személyesen is megismerkedett – több könyvének megjelentetését anyagilag támogatta. Szenczi Molnár még Jónás deákot említi a patrónusok közül, e tekintélyes kereskedő áldozatkészségének emlékeképpen egy címerekkel díszített, nyolcszögletű fedeles ezüstkanna ma is megtalálható

³³³ Herepei János: *Szenczi Molnár János*. Adattár I. 428–430.

³³⁴ Jakab 1870 I. 602–606.

³³⁵ Herepei János. *Gyöngyösi Kiséri András*. Adattár I. 177–188.

³³⁶ *Régi Magyar Könyvtár*. Szabó Károly–Hellebrandt Árpád kiad. III. 1407, 1256, 1483.

az egyházközség klenódiumai között. Filstich Péter aranybevéltő, kamarai felügyelő, fejedelmi tanácsos hathatós közbenjárásának tulajdonítható, hogy az új szász kálvinista gyülekezet méltó imatermet kapott.³³⁷ Ifj. Váradi Miklós, a gazdag, jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkező kereskedő „a serdülő kolozsvári református egyház” egyik legbefolyásosabb patrónusa volt az 1630-as évektől kezdve, az episzkopális egyházigazgatás töretlen híveként az 1640-es években sorra elüldözte a presbiteriánus felfogású fiatal lelkészeket, Gidófalvi Jánost, Csaholczy Jánost és társait. Kemény föllépéséért kortársai „politicus püspök”-nek nevezték.³³⁸

Az 1630-as évektől kezdve I. Rákóczi György még nagyobb lendülettel folytatta az elődeitől megkezdett munkát, a kolozsvári református gyülekezet felvirágoztatását. Patrónusi tevékenységében határozottan érződik az a szándék, hogy a kincses városban még kisebbségben levő közösséget szellemileg és anyagilag a fejedelmi támogatást méltóképpen reprezentáló szintre hozza. Erre utal a Farkas utcai romos állapotú templom 1638–1647 között lezajlott kivételesen igényes helyreállítása. A hajó beomlott középkori boltozatát nem kazettás deszkamennyezettel helyettesítették, hanem a fejedelem a Balti-tenger mellől, Kurlandból hozatott olyan kőműveseket, akik értettek a gótikus boltozat fölépítéséhez. A déli oldal alacsony tornyát megmagasították, nagy harangot is készíttetett. A templom belső berendezése is hasonló igényességgel készült el, elég, ha a remekművű alabástromtáblákkal ékes szószékre, a ciprusfából faragott szószékkoronára vagy a gyönyörű stallumokra gondolunk.³³⁹

A puritán református istentisztelet egyetlen díszül a gazdagon megterített úrasztala szolgálhat, és öreg Rákóczi György ezt a reprezentációs lehetőséget valóban fejedelmi módon használta ki. 1641-ben Brózer István kolozsvári ötvössel egy majdnem 24 karátos színaranyból készült, figurális díszítésű aranylemezkekkel ékesített kelyhet készíttetett és a szívének oly kedves eklézsiának adományozta. Klenódium-adományát három ezüstkanna és egy keresztelőkorsó egészítette ki.³⁴⁰ Ebben a nagyszabású fölvirágoztató akcióban férjével együtt gondolkodott és cselekedett a méltó társ, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony, aki úrasztali terítők, szőnyeg, préselt bőr terítő és keszkenő adományozásával emelte az istentisztelet méltóságát.³⁴¹

Valóságos örömnép lehetett 1647. június 30-a, amikor Rákóczi György „Kolosváratt a melly templomot ... nagy szépen megújítatott vala, szép üdvösséges isteni tiszteletekkel, hálaadással, könyörgésekkel felszenteltette vala.” A frissen fölszentelt templomban tartották az erdélyi református egyház országos zsinatát, ünnepélyes megnyitóján valószínűleg a fejedelem is részt vett.³⁴²

³³⁷ Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp. 1988. 305.; Sipos Gábor: *A kolozsvári református egyházközség klenódiumai a XVII. században*. Református Szemle 1986. 486, 490–491.; Kiss András: *Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár*. Források és értelmezések. Buk. 1994. 189–194.

³³⁸ Adattár II. 276–284.

³³⁹ Herepei János: *A kolozsvár-belvárosi református templom újjáépítése*. Református Szemle 1986. 469–485.

³⁴⁰ Sipos: *i. m.* 486–488.

³⁴¹ Sipos: *i. m.* 487, 489.; Herepei János: *A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom Lorántffy Zsuzsanna-féle terítője és a pókafalvi takaró*. Páztortűz 1926. 22. sz. 528.

³⁴² Herepei: *A kolozsvár-belvárosi...* 483–484.

E sokirányú fejedelmi támogatás kivételes jellegét és eredményeit már a kortársak is érzékelték. 1654 körül a református egyházközség egyik kurátora írta II. Rákóczi Györgynek a bevezetőben már említett sorok folytatásaképpen: „Nagyságod üdvezült boldogh emlékezetű Attya mint az szeme fényét úgy oltalmazta ezt az ecclesiát, nevezte tövissek között fel nevededett lilium szálnak, mint az ő Nagysága ecclesiáknak írt leveleiből constál.”³⁴³ Ez az ószövetségi Énekek Énekéből vett jelkép, amely nyilván a kolozsvári reformátusok kisebbségi helyzetére utal, az egyházközség címerévé vált, amint az 1656-ban készült ezüst pecsétnyomó tanúsítja.³⁴⁴

Ekkoriban érte el nagykorúságát szervezetileg is a református közösség, amennyiben 1652-ben fejedelmi utasításra létrejött a 14 világi tagból álló egyháztanács (konzisztórium), amely a maga kebeléből egy főgondnokot és három aligondnokot választott. Váradi Miklós lett az első főgondnok, munkájában Filstich Ferenc, Szegedi Gergely és Székesfehérvári Benedek deák segítettek.³⁴⁵ Az egyházközségre és a kollégiumra egyaránt felügyelő egyháztanács tevékenységében a lelkészek 1690 óta vettek részt. Egy 1699-ből származó följegyzés szerint a konzisztórium tagjainak száma 24-re nőtt, négy világi és egy lelkészi gondnok vezette a testületet, a gazdasági ügyek intézése két fizetett quártásra és egy jószágigazgatóra hárult, esztendőnkénti elszámoltatásukat az egyháztanács tagjai közül választott négy számvevő végezte. Egyik kollégiumi professzor látta el a tanács jegyzői tisztjét.³⁴⁶

Kolozsvár lakosságának csak egy része élt a kőfalakon belül, másik része a kerített várost nyugatról, északról és keletről övező monostori, hídelvi és Kül-Magyar utcai hóstátokban talált otthonra. A monostori külváros református lakói 1654 óta a kolozsmonostori kis templomba járhattak istentiszteletre,³⁴⁷ a többi hóstátbéliek azonban a két, kőfalakon belüli istenházát látogatták. Főleg a Kül-Magyar utcai hóstát kálvinistáinak száma nőtt meg annyira, hogy külön templomot igényeltek, amely 1672-ben fel is épült (részben kőből, részben fából) a Magyar utcai kapuhoz közel, a mai Protestáns Teológiai Intézet helyén.³⁴⁸

„Erdély változása” a kolozsvári kálvinisták istentiszteleti helyeit is érintette, országgyűlési és főkonzisztóriummi határozat nyomán legrégebbi templomukat, az óvárit 1693-ban át kellett adniuk a katolikusoknak. A kincses város református hívei már ez év tavaszán a tervezett átadás hírére tüntetést rendeztek az istenháza körül. Kézdivásárhelyi Matkó István lelkész is csatlakozott a tiltakozókhoz, és Bethlen Miklós erőteljes föllépésére volt szükség a hangulat

³⁴³ KvREhkLvt Fasc. X. lit. A nr. 19.

³⁴⁴ Herepei János: *A kolozsvári református egyházközség címere*. Református Szemle 1938. 429–431.

³⁴⁵ KvREhkLvt Fasc. X. lit. A nr. 1.

³⁴⁶ Uo. Fasc. X. lit. A nr. 9.; Török István: *A kolozsvári egyházközség történetéhez*. Erdélyi Protestáns Lap 1906. 307–308.

³⁴⁷ Nagy Géza: *Adatok a kolozsmonostori egyház történetéhez*. Az Út 1940. 144–150, 176–180.

³⁴⁸ Herepei János: *Adatok „Kolozsvár kövei”-hez. A kolozsvári kálvinisták legrégebb külső temploma*. Református Szemle 1940. 21–22.; Szász: *i. m.* 23–24.

lecsendesítéséhez.³⁴⁹ A politikai szempontból szükséges, de nagy veszteségként átélt átadás 1693 októberében lezajlott, megmaradt azonban a szász reformátusok itteni imaterme, ahol egy ideig magyar nyelvű istentiszteleteket is tartottak.³⁵⁰ Az óvári istenháza pótlására még azon évben új templom építését tervezték a Bel-Magyar és a Híd utca szögletén levő telkükre, tervüket a Református Főkonzisztórium is támogatta, de a szükséges pénz összegyűjtése – amint Bethlen Miklós kancellár megjósolta – nem sikerült.³⁵¹ Ettől fogva természetesen fölértékelődött a külső templom, amely védtelenebb helyzete miatt sok pusztulást szenvedett. 1689-ben tűz rongálta, egy évvel később a helyreállított épületet a tatárok égették fel, utána nagyjából fából építették újjá, s így szolgált az 1704-es kuruc ostrom kori végleges pusztulásáig.³⁵²

Az egyházközség a két lelkész és a szász prédikátor mellé 1649-től fogva a harmadik magyar papot is munkába állította, fizetésére 1670-ben Apafi Mihály fejedelem rendelt 230 forintot a kolozsvári harmincadról.³⁵³ 1689 után néhány évig négy lelkész működött egyszerre a népes gyülekezetben. E lelkészi kar az 1630-at követő évtizedekben is jól képzett, külföldi egyetemeken járt emberekből állott. Várad Miklós főpátrónus és kurátor az 1640-es években még elüldözte Kolozsvárról az újító puritánus lelképászorokat, Gidófalvi Jánost és Csaholci Jánost, másfél évtizeddel később azonban már háborítatlanul szolgálhatott itt Kovásznai Péter, aki puritánus meggyőződése miatt korábban börtönbüntetést is szenvedett, 1670-ben viszont már püspökké választották. Jeles lelkésze volt az eklézsiának a jelentős gyakorlati teológiai munkásságot kifejtő Szathmárnémethi Mihály (1672–1689 között), akinek *Dominica catechetica* (Kolozsvár 1677) című vaskos kötete épp a kolozsvári gyülekezet körében elmondott kátéprédikációit örökölte meg,³⁵⁴ vagy a híres hitvitázó Kézdivásárhelyi Matkó István (1682–1693 között), akinek angoltól fordított teológiai kiadványai köthetők itteni

³⁴⁹ Egy Hunyad vármegyei református pap *Feljegyzetés* c. kézírata őrizte meg e jelenet emlékét: „A kalvinisták Kolosvárat az Óvárban való templomokat el végezték az mi uraink, hogy adják a pápistáknak. Ezt hallván a köz nép egybe gyűlt oda, zenebonázott és azt mondotta, hogy élete vesztésével is oltalmazza. Matkó Vásárhelyi a néphez ki ment, lévén oda való pap, melyen az urak meg indultak. Bethlen Miklós ország cancellarius ki ment hozzá s azt kérde, hogy mert ki menni? Felelt: Mint pásztor a juhokhoz, kiket a farkasok majd meg szaggatnak. Mondott a cancellarius: ki ugratá Barcsai Ákos a katedrából egyszer kegyelmedet, de – ismét be ugrottam, azt felelte, de ötet a világból is ki ugratták.” Sipos Gábor: *Egy Bod Péternek tulajdonított történeti munkáról. Némely Erdélyben történt dolgoknak ... fel jegyzetése*. Mediaevalia Transilvanica 1997. 1–2. sz. 146. A tömeges tiltakozás legkésőbb 1693 tavaszán történhetett, Matkó István ugyanis április 7-én elhunyt.

³⁵⁰ Szász: i. m. 16–18.; Nagy Gyula (közl.): *Czegei Vass György és Vass László naplói*. Bp. 1896. (MHHS 35) 168–173.

³⁵¹ BMÖn 888. – 1693. szeptember 27-én jelentette az eklézsia a Főkonzisztóriumnak, hogy a templom átadása esetén „Ecclesiánk feles számú lévén egy Templomban el nem férhetünk, Nagyságtok más alkalmas helyről és azon helyen templom építésre való kölcssegrül providealni meltoztassék, itilnök pedig alkalmasnak a Hid és Magyar utzákrul öszve menő szegeletet.” Az Egyházfőtanács ígérete szerint „más templom építtetéséről is leszen gondunk.” KvREhkLvt Fasc. A nr. 12.; 1695 tavaszán nagy lendülettel látott hozzá az egyházközség az építkezés előkészítéséhez és „a templom épületihez conferalandó mindennémü collationak” begyűjtéséhez, később azonban semmi nyoma sincs az ügynek. Uo. Prot. I.B.1 Series p. 28.

³⁵² Herepei: *Adatok...* 26–28, 36–39.

³⁵³ Herepei János: *A kolozsvári református egyházközség papjai a XVII–XVIII. században*. Kézírtas időrendi táblázat (1932) az ERefLvt-ban.; KvREhkLvt Fasc. B nr. 14.

³⁵⁴ Buzogány Dezső: *Szathmárnémethi Mihály*. Református Szemle 1989. 49–53.

munkásságához. Nemzedékek múlva is emlékeztek még a professzori katedrát 1695-ben templomi szószékre cserélő Csepregi Turkovics Mihály igehirdetésére, 1764-ben a 80 éves Szász Istvánné tanúvallomásában így idézte fel a múltat: „Hallottam ennekelőtte ... az édesanyámtól is, hogy a kérdésben folyó helyen [ti. a városfalakon kívül] volt a nemes református ecclesiának temploma, ... s arra is úgy emlékezem, hogy mondotta az édesanyám, hogy Csepregi uram ... abban az időben pap volt, és mikor kiment papolni abba a templomba, szintűgy omlott ki a városi nép a praedikációja hallgatására.”³⁵⁵

A XVII. században a lelkészek a két, később három istentiszteleti helyen felváltva szolgáltak, tehát például a külső templomba sorra mentek ki prédikálni a belvárosból. Épp itt, a falakon kívül élő hóstáti gyülekezetben mutatkozott meg az 1680-as években e szeres szolgálat hátránya; éjszakára ugyanis a városkapukat bezárták, baj esetén nem lehetett a lelkipásztorhoz sietni, a közvetlen lelkigondozást igénylő hívek ezért folyamatosan közöttük lakó papot kívántak. A hóstátbeli gyülekezet 1689 nyarán Apafi Mihályhoz és a református tanácsurakhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a májusban elhunyt Szathmárnémethi Mihály helyébe hozandó új pap, Szőnyi Nagy István állandó lelkipásztoruk legyen.³⁵⁶ Mind a fejedelmek, mind a főurak jóváhagyták a kérést, és Szőnyi meg is kezdte munkáját mint a hóstáti közösség állandó lelkészül kijelölt negyedik pap.

Kiváló lelkigondozói és prédikátori tevékenységét hívei igen nagyra értékelték, úrvacsoraosztáskor 1700–1800 ember vett részt az istentiszteleten. Emellett Szőnyi Nagy István nevét a felnőttoktatásban is használható korszerű ábécés- és olvasókönyve őrizte meg, amelyet Misztótfalusi Kis Miklós ingyen nyomtatott ki. Szőnyi Nagy növekvő népszerűsége, puritánus népnevelői tevékenységének sikerei úgy tűnik, irigységet ébresztettek a lelkészi karban: kollégái, Bátai P. György és Csepregi T. Mihály korántsem dicsekedhettek a Nagyéhoz hasonló irodalmi terméssel, konzervatívabb felfogásuknak nemigen tetszett a hóstátbeli prédikátor és a Hollandiából hazatért nyomdaművész vállvetett erőfeszítése az elmaradott erdélyi művelődési viszonyok megjobbítására. Kicsinyes emberi indulatok fújhatták fel 1696 elején a pletykát, hogy Szőnyi István „szolgálójával, Jónás Katával vétkezett volna”, amelynek alapján a domesticum consistorium vizsgálatot tartott és állásából fölfüggesztette. Az országos zsinat elejtette a vádat és tisztázta Szőnyit, állásába azonban nem került vissza, helyét a Hollandiában tanult Szathmári Pap János töltötte be.³⁵⁷

A hóstáti eklézsiában visszaállott tehát a régi rend, a lelkészek sorra jártak ki prédikálni. Bátai halála (1698) után csak két pap maradt Kolozsvárott, akik igen nehezen tehettek eleget feladataiknak, a harmadik prédikátor munkába állítását azonban a kamarai jövedelmek elvonása egy időre meghiúsította.³⁵⁸ Ekkoriban gyakrabban fordulhattak az eklézsia előjárói ahhoz a megoldáshoz, amelyre már 1696-ban akadt példa, hogy ti. egy felsőbb osztályos kollégiumi

³⁵⁵ KvREhkLvt Fasc. IV. nr. 11.

³⁵⁶ Török: *i. m.* Erdélyi Protestáns Lap 1906. 268.

³⁵⁷ Sipos Gábor: *Szőnyi Nagy István apológiája*. Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged 1997. (Adattár 35.) 536–537.

³⁵⁸ 1699. január 13-án a kebli egyháztanács kéri a Főkonzisztóriumtól a harmadik pap meghívását, „nagy tereh lévén e nagy ecclesiában Praedicator uraimékon, kik két templomban csak ketten szolgálnak, nemcsak a tanításban, hanem az ecclesiái dolgoknak igazgatásában”. Török István: *A kolozsvári egyházközség...* 293. Pénz hiányában erre még egy év múlva sem kaptak jóváhagyást. Uo. 306.

diákat alkalmaztak segítségül.³⁵⁹ Bizonyosra vehetjük, hogy a szerez kijárás és az alkalmazmankénti helyettesítés nem biztosította a külső gyülekezetben a korábban megszokott lelkigondozási szolgálatot.³⁶⁰

Ez indíthatta valószínűleg 1696 végén a hóstátbeli hívek egy részét arra, hogy a belvárostól elválva önálló egyházközség szervezésére gondoljanak, amely biztosítaná számukra a saját, állandó lelkészt. Szándékuk híre eljuthatott Bánffy György gubernátorhoz, és ugyancsak neki, „Istentől előnkbe állíttatott keresztény fő magistratusunknak, ecclesiánk fő patrónussának, Curatorának és első élő tagjának” terjesztette elő négy pontban a kebli egyháztanács, hogy „az mi egy ecclesiánkat, a ki a két templomba jár, a külsőben és a belsőben, meg szaggatni mi okokon nem lehet”. Indokai között felhozta, hogy „az külső templom fundussával edgyütt és abban járó sz. Gyülekezet ez belől való gyülekezetnek és a sz. Consistoriumnak fundatioja, annak a külső gyülekezetnek dolgai még eddig boldogul folynak az belső igazgatás alatt, Isten és a jó rend ellen lenne ez jó igazgatást bontani és a Christus egy testéből kettőt hasítani”. A Máté 12,25-re hivatkozva jelezte a felterjesztés a megosztás rossz következményeit: „által sem láthattuk egészen, Isten szava szerént mennyi veszedelem fog ebből az ecclesiára következni, kivált gonoszra és veszedelemre fordult időben”. Leszögezte végül, hogy „akármint mondgya valaki Nagyságodnak, magok a külső atyafiak és a külső gyülekezet irtózik ettől a szakadozástól”.³⁶¹ A valóban több gondot mint nyereséget ígérő szervezeti megosztás lekerült ezzel a napirendről, a külső gyülekezet számára viszont elégtételt jelenthetett, hogy 1697. január 20-án az új konzisztórium tagok választásakor „a Hostátból Kis Miklós és Nagy János uramék” bekerültek a 24 tagú testületbe.³⁶²

Ugyancsak az egyházközség életének század közepi kiteljesedéséhez tartozik az iskola kollégiummá való fejlesztése, amely a korábbi kolozsvári diák, immár hollandiai teológiai doktor, Apáczai Csere János munkásságához kötődik. 1656-ban kegyvesztettként került a kincses városba a puritánus meggyőződéséről híres fiatal tudós, de sajátos módon még a megcsontosodott orthodox Váradi Miklós is nagy tisztelettel fogadta. Apáczai már a Farkas utcában, a templom tözsomszédságában felépült új kollégiumépületben tartotta meg nevezetes beköszöntő beszédét az iskolák felette szükséges voltáról. A tanintézet szellemi fölemelése

³⁵⁹ 1696. február 16-án Harsányi Sámuel „contrascriba és az oratorica osztály praesese” nyugtázza azt a 12 forintot, amelyet azért kapott, hogy „a kolozsvári refor. Ecclesiának T. Tanitoit ministerialis functionnal segitettem”. KvREhkLvt Fasc. V. nr. 19.

³⁶⁰ Negyven évvel későbből jegyzett fel Hermányi Dienes József a maga szokott szarkasztikus modorában egy analógiaként használható esetet: Jenei Mihály enyedi hadnagy társaival Kolozsvárott járván „estvéli cultusra menének a hostátbeli templomba, de nem vala a templomban sem pap, sem deák, hanem csak a cántor és a nép. Az énekelés végződén elő álla egy csizmadia s könyörgést olvasa az Impressumból. Ezen az enyedi emberek igen csudálkoznak vala s ezt detestálják vala, de hallák azt a városiaktól, hogy az ott nem első, és az is meg van, hogy deák ossza az úrvacsorája poharát. NB: ez attól fog lenni, hogy a kolozsvári papok örökös papok, a papságot már fiú és leány ágon bírják, a restséget pedig talám donatione mediante a Rákóczi György templombéli ülőhelye után.” Hermányi Dienes József: *Szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Bp. 1992. 394.

³⁶¹ Dátum és címzés nélküli akta Csepregi T. Mihály konzisztoriális jegyző írásában (KvREhkLvt Fasc. X. lit. A nr. 15). Hátlapján négy név rövidítése, nyilván nekik kellett látniuk a fölterjesztést. Szentjóni György, Szappanyos Mihály, Brassai és Benei György az eklézsia tisztviselői (quártás, exactor stb.) voltak az 1690-es évek második felében, nevük tehát megerősíti azt a föltételezést, hogy az irat 1696 őszére keltezhető. A címzett Bánffy György, őt ugyanis 1701-ben név szerint említik mint az egyházközség supremus curatorát. Uo. Fasc. X. lit. A nr. 12.

³⁶² Uo. Prot. IB1 Series p. 50.

mellett sikerült jelentős adományokat is szereznie Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonytól és Barcsay Ákos fejedelemtől.³⁶³ Utódai, a szintén külföldi egyetemeken végzett Tolnai F. István és Pataki István két évtizedes itteni munkálkodásukkal megszilárdították a nagy előd kezdeményezéseit. A gyülekezet magáénak érezte a kollégiumot, ez különféle adományok mellett a könyvtár gyarapításában is megnyilvánult: Váradi Miklós, Istvándi Bálint és Budai Mihály kurátorok meg Berki István számvevő jónéhány kötettel (bibliák, latin és magyar nyelvű teológiai munkák stb.) gazdagította a bibliotékát.

Kolozsvárott életbe léptek a Geleji-kánonoknak a leánygyermekoktatására vonatkozó előírásai is, amennyiben a XVII. század második felében az Óvárban és a Farkas utcában, 1696-tól a Magyar utcai hóstátban leányiskolát tartott fenn az eklézsia, ahol a kántorok voltak a tanítók. 1695–97 között „tanító asszonyt” alkalmaztak a leányiskolában, az erdélyi közoktatás történetében ez az első adat női tanerő foglalkoztatására.³⁶⁴

A kicsiny magból terebélyes fa nőtt egy évszázad alatt: a kezdetben egy kapualjban elférő helvéthitű gyülekezet száz év múlva három istentiszteleti hellyel rendelkező, jól szervezett, kiválóan képzett lelkészeket tartó, az elemi és a főiskolai szintű oktatást egyaránt biztosító eklézsiává fejlődött, amely a reformátusoknak kedvező fejedelmi kor elmúltával is képes volt legyőzni a politikai és anyagi nehézségeket.

³⁶³ Török István: *A kolozsvári ref. collegium...* I. 33–46.

³⁶⁴ Herepei János: *A kolozsvári kántorok munkaköre*. Adattár III. 322–325.

R. Várkonyi Ágnes Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeiben

A város, mint cseppben a tenger, maga az ország, az idő, a történelem. Sem lakója, sem szak-
kutatója nem vagyok, mégis sokat köszönhetek az ezeréves Kolozsvárnak. Utcáit, házait,
életét Budapest könyvtáraiban és az Országos Levéltár nagykutatójában ismertem meg, az
1950-es években, amikor a Rákóczi-szabadságharc erdélyi kibontakozásával foglalkoztam.
Megragadott lakosságának életerejére, leleményességére, bátorságára, s megleptek Czegei Vass
György (1658–1705) városi vicekapitány naplójában olvasott sorok: 1704. április „27 szökött
a k[u]rucok közé Szilvási Boldi tizenkét esztendő gyermek másokkal együtt; méltó fel-
jegyzésre, hogy a mi collégiumunkból és más rendbéli városi gyermekek is 7, 8, 9, 10, 11, 12
esztendő gyermekek szöktek és szöknek ki innét Kolozsvárról a k[u]rucok közé”.³⁶⁵ Ér-
dekelt, kik lehettek ezek a gyerekek, néhánynak megtaláltam családjukat, megpróbáltam
kideríteni iskolájukat és nem tudtam ellenállni, hogy ne írjak róluk, nem a tudós világnak,
hanem akiket véltem, hogy illet, a gyerekeknek. *A Kolozsvári fiúk* 1957-ben jelent meg a
Kurucok hősei című kötetemben, visszhangjáról most csak annyit: a kolozsvári fiúknak
köszönhetem, hogy Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet akkori igazgatóhelyettese
gyorsan kutatóútra küldött Erdélybe. 1957 decemberi napjaiban mintha nem is először jártam
volna a Farkas utcát, a Monostor utat és Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum kéziratárában
ifjúkori tanulmányát is felelevenítve,³⁶⁶ azt sejtette velem, hogy Kolozsvár majdnem főváros
lett, története a kora újkor döntő évtizedeiben országos kihatású fejleményeket hordozott,
szorosan egybeszővődött az ország jövőjével. Nélküle csonka a térség története. Azóta is
foglalkoztat a kérdés, amit ma úgy fogalmazunk: a történelem alternatívái. A gazdag múltból
egyetlen vonulatot vázolok: az esélyt, hogy az erdélyi magyar állam fővárosa legyen. Röviden
áttekintem, hogyan érkezett Kolozsvár a török megszállta területeket visszafoglaló háború, az
országegyesítő korszak küszöbére. Majd ismertetem a város esélyeit Apafi Mihály
fejedelemsége idején. Végül vázolom, milyen helyet foglalhatott el II. Rákóczi Ferenc
fejedelem állampolitikai elgondolásaiban.

I.

„*Terrena omnia mutationes et conversiones, postremo interitus habet*” – 1651 óta a városháza
falán a szenátorok ablaka alatt a felirat és az emberalak kezében órával humanista mentalitást
és új időszemléletet fejezett ki.³⁶⁷ Kolozsvár gazdagon és egyéni jelleggel érkezett a
Fejedelemség utolsó évtizedeinek küszöbére. Jakó Zsigmond 1957-ben, a Kelemen Lajos
Emlékkönyvben megjelent tanulmányában megállapította: „eddig megfigyeléseink szerint
Erdély fejedelemséggé alakulása a XVI. században egyetlen város számára sem hozott olyan
átalakító erejű és az új művelődés befogadására kedvező fordulatot, mint éppen Kolozsvár

³⁶⁵ Czegei Vass György *naplója*. Kiad.: Nagy Gyula. MHHS XXXV. Bp. 1896. 401.

³⁶⁶ Kelemen Lajos: *Kolozsvár ostroma és fölmentése a kuruc ostromzár alól 1704-ben*. A kolozsvári
unitárius kollégium értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről. Kv. 1908.

³⁶⁷ Jakab 1870.

esetében”.³⁶⁸ A Zsigmond és Mátyás királyok kiváltságlevelével Buda polgáraihoz hasonló szabadságot, (1377, 1405) pecsétjének (1377, 1476) Buda város pecsétjéhez hasonló erőt biztosító kiváltságot nyert várost középkori provincializmusából a XVI. század fejleményei emelték ki. A reneszánsz szellem szétáradása polgárai között, a reformáció, az új műveltségeszmény, a gazdasági konjunktúra az Erdélyi Fejedelemség körülményei között hatékonyan érvényesülhetett. Kolozsvár az erdélyi magyar állam egyik legfontosabb kereskedelmi és kulturális központja lett. Városi könyvei az írásbeliség magas igényeiről tanúskodnak, a polgárság gyarapodott, az önkormányzat felelősséggel, tagolt jogrend jegyében, jól szervezett egységekben élte közösségi életét.³⁶⁹ Kereskedelme jelen volt a belső piacokon és behálózta Közép-Európa térségeit.³⁷⁰ Polgárai Velence, Konstantinápoly, Bécs, Brünn, Krakkó térségeiben tartottak faktorokat, mintegy harminc céhszervezetben hatvanféle iparág létezett és tehetős mestereit a legtöbb adót fizetők között jegyezték.³⁷¹ Kolozsvárott működött a gyulafehérvári és szebeni verdéken kívül a Fejedelemség harmadik pénzverőháza.³⁷² Otthont adott a reformáció valamennyi irányzatának és a katolikus egyház megújulási hullámainak. Heves vallásviták, élénk kereskedelem, az anyanyelvi írásbeliség és a műveltség új igényei fejlesztették iskoláit, ösztönözték heves kritikákra és versengésre a város értelmiségi rétegét és nagyszámú közhivatalának tisztviselőit. Nyomdája a XVI. század közepe óta papírmalommal, könyvkereskedői hálózattal, üzleti alapon működött.³⁷³ Hóstatjával, falvaival a Fejedelemség legtehetősebb városa, hitelekkel is segítette a fiatal államot. Nyitott szellemét polgárok, tanárok, diákok vitték tovább és Kolozsvár az újkori európai gondolkozás megújuló áramlatainak másfél évszázadon át erdélyi gyűjtőpontja, a művelődés alkotóerővel áthatott műhelye lehetett. A Magyar Királyság legnépesebb városai közé tartozott, a XVII. század első felében kereskedő polgárainak 14%-ra tehető német vagy német eredetű lakosai a város mentalitására is jellemzően szívósan őrizték nemzetiségüket.³⁷⁴

A polgárházak reneszánsz eleganciája, cseréptetői, ónkarikás üvegablakai jólétről tudósítottak. A gazdagabb polgárság igényes otthonai, berendezései, a bécsi bútorok, karszékek, aranyos paplanok, az órák, a könyvek, a képek, a kárpitok, és az asztalneműk, amelyeket főúri és fejedelmi esküvőkre is kölcsönkértek, arról tanúskodtak, hogy a lakosság között gyorsan hódított az új ízlés. Viczey Máté dúsgazdag kereskedő otthonában a „fürdőházacska”, a

³⁶⁸ Széleskörűen kijelölve a kutatási feladatokat is: Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron.*(Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához.) In: *Kelemen Emlékkönyv* 361–393. Utóbb: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés.* Bp.1997. 319–350. (A továbbiakban: Jakó 1957–1997)

³⁶⁹ Kiss András: *A kolozsvári városi könyvek.* In: *Jakó Emlékkönyv* 258–269.; Bíró Vencel: *Erdély XVI–XVII. századi kereskedelme.*; Goldenberg, Samuil: *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században.* Mindkét tanulmány *Kelemen Emlékkönyv*-ben; Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.* Kv. 1992. (ETF 211)

³⁷⁰ Pap 2000.

³⁷¹ Legutóbb összefoglalóan: Egyed Ákos: *Kolozsvár szerepkörei.* In: *Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város.* Szerk. Kántor Lajos és Kovács Kiss Gyöngy. Kv.– Szeged 2000. 75–76. (A továbbiakban: *Kulcsok Kolozsvárhoz*).

³⁷² Huszár Lajos–Pap Ferenc–Winkler Judit: *Erdélyi éremművesség a 16–18. században.* Buc. 1996.

³⁷³ Irodalmi összefoglalásokkal: Jakó Zsigmond tanulmányai: *Az otthon művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron, Újabb adatok a kolozsvári Heltai nyomda kezdeteihez.* In: *Társadalom, egyház, művelődés.* Bp. 1997. 305–350.

³⁷⁴ Pap Ferenc: *Kolozsvári német kereskedőpolgárok a 17. században.* In: *Kulcsok Kolozsvárhoz.* 91–92.

mesterek hagyatékai között is a drágább és egyszerűbb mosdók és medencék jellemezték az igényes higiéniai viszonyokat és köztisztaságáról intézményesen gondoskodott és sokat áldozott a város. Leltárak, hagyatékok, testamentumok tételei szerint a városiak nagy anyagi és szellemi tartalékokat halmoztak fel ékszerek, pénzek, könyvek, művészi kárpitok, egyházi alapítványok sokaságában. Különlegesen teherbíró város; gyorsan kiheverte a tizenöt éves háborút, az 1601-es, 1603-as, 1611-es évek kegyetlen sarcolásait. Bethlen Gábor belső nyugalmat és élénk kereskedelmet biztosító politikájának talán legnagyobb nyertese lett. Társadalmi érintkezésében, hitéletében sok évszázados kultúrájának hagyományait vitte tovább és életkedvével, ünnepeivel és játékos szórakozásaival a keresztény Európa más, nyugatabbra eső városaira is jellemző újkori keretek közé illeszkedett.³⁷⁵

A lakosság fényűző öltözködését a 17. század közepén Georg Kraus ugyanúgy ostromozta, mint egy évszázaddal előbb Heltai Gáspár. A krónikát író humanista, a városát, Segesvárt holtáig szeretettel szolgáló jegyző, talán kicsit féltékenyen is Kolozsvárra, az 1655. évi tűzvészt, amikor 1800 ház égett le, a polgárság gazdag ruházatában megtestesült bűn isteni büntetésének tulajdonította: „lakói oly annyira hivalkodtak pompázatos ruházattal, hogy Erdélyben kevesen tudtak túltenni rajtuk. Az asszonyszemélyek oly messzire mentek a pompa-kedvelésben, hogy még a közönséges mesterek feleségei is selyemruhába öltöztek...”³⁷⁶

Kolozsvár lakossága megjelenésével és környezetével is igyekezett kifejezni az új erdélyi államban gazdaságával elfoglalt helyét. S ennél többet is. A könyvek között Cicero, Vergilius, Erasmus, az ókori és bibliai jeleneteket ábrázoló kárpitok, képek sorából kitűnő Európa-kép a változatos dísz tárgyak leltárából szembeötlő „aranias szél malom”³⁷⁷, és a különböző tudományos irányzatokkal, eszmékkel a külföldi egyetemekről hazatért értelmiség szemléletesen kifejezte, hogy Kolozsvár, itt csak jelzésszerűen vázolt sokoldalúsággal vett részt az újkori európai világban.

A fejedelemség utolsó évtizedeiben Kolozsvár sajátos útja csakis a város másfél évszázados polgárisodásával összefüggésben értelmezhető. A polgárisodás más, mint az általánosan használt fogalom, a polgárság fejlődése. Összességében kifejezi a város mentalitását, légkörét, igényeit, józan teherbírását, öntudatát, fiai nagyratörését. Ebben az értelemben a „*Transylvaniae civita primaria*”, a „*metropolis Transilvaniae*”, a török kiűzésének küszöbére ért országban méltán kaphatott páratlan minősítést: legfontosabb városa annak az Erdélynek, amely „*Európa tükrében helyezkedik el*”.³⁷⁸

Miért nem lett Kolozsvár Mohács után az Erdélyi Fejedelemség fővárosa? A kérdés máig nincs monografikus szinten kidolgozva. Ezúttal csupán néhány gyakorlati fejleményre és elméleti megfontolásra utalhatunk.

1526 után másfél évtizedig Erdély még a Keleti Királyság része, és uralkodója, János király a középkori Magyarország székvárosát, Budát, Mátyás király palotáját tekintette rezidenciájának. 1541, Buda török megszállása után kézenfekvőnek bizonyult, hogy a Statileo János

³⁷⁵ Bahtyin, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. Köncöl Csaba. Bp. 1982.; Kovács Kiss Gyöngy: *A játékos város. Társadalmi érintkezés, a gondülés, és a játékok néhány színhelye a 16. századi Kolozsváron*. In: *Kulcsok Kolozsvárhoz*. 85–87.

³⁷⁶ Kraus, Georg: *Erdélyi krónika (1608–1665)*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Bp. 1994. 232.

³⁷⁷ Jakó 1957–1997. 332, 345.

³⁷⁸ Apafi Mihály levele I. Lipót császárnak. Fogaras 1664. február 25. Közli: Bethlen János: *Erdély története*. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Szerk. jegyz. Jankovics József. Bp. 1993. 203–204.

püspök halála után üresen maradt gyulafehérvári püspöki palotában találjon biztonságos székhelyet az özvegy királyné, a csecsemő király és Fráter György kormányzó királyi udvara. A két királyság egyesítésének kísérlete alkalmából Ferdinánd megerősítette a vár elavult erődítményeit, de a Habsburg-kormányzat visszavonulása után sem dőlt még el, hogy Gyulafehérvár lesz az ország uralkodói székhelye.³⁷⁹

A kora újkori Európa székvárosai létrejöttét vizsgáló nemzetközi szakirodalom a hosszú és összetett folyamatokra figyelmeztet. Sokféle tényező szabta meg, hol alakult ki uralkodói udvar, hol vetették meg az ország fővárosának alapjait. Többek között a település fekvése, múltja, lakossága, a gazdasági környezet, az éghajlati és terepviszonyok, úthálózat, védhetőség egyaránt hozzájárult, hogy az uralkodó és kormányzata hol talált végleges helyet. Történelmi hagyományok és a vidékhez fűződő kultuszok ugyancsak befolyásolták a választást. Meghatározók lehettek az uralkodói kormányzatot irányító államférfiak, a kiépülő hivatalszervezet, s az udvartartás, az udvari arisztokrácia. S nem utolsósorban meghatározó az ellátást, az anyagi és életviteli feltételeket, a rítus rendjét szolgáltató polgárság.³⁸⁰

Úgy tűnik, hogy az ifjú János Zsigmond Gyulafehérvár helyett új székvárosban is gondolkodott. Kedvelte Kolozsvárt, a város komoly kölcsönrel segítette, a szomszédos gyalui várkastély és Kolozsmonostor kastélya gyakran szolgált a fejedelmi udvar otthonául.³⁸¹ Szóba jöhetett Torda is, a középkor évszázadaiban terra regalis, Regia civitas, királyi birtok, Szent László és Mátyás királyok hagyományait őrző kultuszhely volt, központi fekvését, tágas mezejét, jó gazdasági adottságait is méltányolva János Zsigmond többször is tartott itt országgyűlést, de rövid életéből nem futotta idő gyökeres változtatásra. Báthory István a gyulafehérvári udvart fejlesztette, a tizenöt éves háború végén azonban Gyulafehérvárott minden romokban hevert.³⁸² A székhely nélküli fejedelem, Bocskai István halála után, Báthory Gábor terveiben Szeben lett volna az ifjú erdélyi állam székhelye, módszerét Georg Kraus szerint Kolozsvárott a fejedelemmé választását ünneplő lakomán mondta el: a szászok pénzben bővelkednek, s aki Szebent birtokolja, az uralkodik a szászokon.³⁸³

Bethlen Gábor, miután a tordai mezőn megválasztották, Kolozsvárott iktattatta be magát a fejedelmi méltóságba, majd a tordai táborból a felperzselt és elpusztított Gyulafehérvárra vonult, de a telet Szebenben kellett töltenie. Első országgyűléseit Bethlen Kolozsvárott tartotta. Közöttük a belső reformokról döntő 1615. szeptember 27–október 7-i gyűlést is. Mit jelentettek Kolozsvár számára Bethlen Gábor országgyűlései? Részletes kutatásoknak kell majd feltárnia. A fejedelmi udvartartás, a tanácsosok és a három nemzet követei és kísérete, több száz ember élelmezése, szállása, a török követek és császári megbízottak ellátása s nem utolsósorban az uralkodói reprezentáció különleges teljesítményt kívánt. 1615-ben a Portára küldött több szekérnyi ajándék között a két nagy gyertyatartót kolozsvári mesterek

³⁷⁹ Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor székvárosa*. Jakó Emlékkönyv 276. kkl.

³⁸⁰ Az irodalmat áttekintette: Kubinyi András: *Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények*. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*. 1994/1.

³⁸¹ Jakó 1957–1997. 323.

³⁸² Klaniczay Gábor: *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*.; Trócsányi Zsolt: *Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében*.; Bartók István: *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*.; Benda Kálmán: *Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara*. Valamennyi tanulmány: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Bp. 1987.; R. Várkonyi Ágnes: *Pro quiete Regni – az ország nyugalmaért*. Protestáns Szemle LV. (1993/94) 4. sz. 263.

³⁸³ „az asztal fölé hajolván kérdezte: Miért ostromolta meg János király annak előtte Szeben városát? ...erre ő maga válaszolt... 'Mert az szászok pénzben bővelkednek.' Kraus, Georg: i. m. 69.

készítették.³⁸⁴ Kolozsvár tehát képes volt eleget tenni az államvezetés, uralkodói udvar, főváros követelményeinek. Államférfiúi meggondolásból azonban Bethlen változatlanul Gyulafehérvárt tekintette az ország székvárosának.

Idő, pénz, tehetség, minden megjutott Bethlen Gábornak, hogy kiépítse a Fejedelemség korszerű központját. Megerősítette Gyulafehérvár bástyáit, felépítette a palotát, az akadémiát, a vármegyék, a városok, a székely és a szász székek házait. Rendbe hozatta a székesegyházat, bevezettette a vízvezetéket, kialakította a méltó reprezentáció környezetét.³⁸⁵ A fejedelmi hatalommal együtt Gyulafehérvár jelentősége is megerősödött, az ország székvárosa a jövőnek épült.³⁸⁶ A jövőt azonban másként szabta ki a történelem.

1630 szeptemberében Kolozsvárott ült össze az országgyűlés, lemondatta a kijelölt utódot, Brandenburgi Katalin fejedelemszöveget és megválasztotta a nagy fejedelem fivérét, Bethlen Istvánt. I. Rákóczi György azonban Gyulafehérvárott rendezte be ugyan rezidenciáját, s amint hatalma megszilárdul, folytatja Bethlen Gábor munkáját: az ország házát építteti fel a fejedelmi székhelyen. Ugyanakkor Kolozsvár a török szövetség kötelékeiből önállósodó fejedelemség döntéseinek színhelye lett: 1636 elején a kolozsvári országgyűlésen iktatta törvénybe a három nemzet, hogy kész fegyverrel szembeszállni a Rákóczi fejedelem letételét megkísérlő török csapatokkal. 1658 elején II. Rákóczi György Kolozsvárott döntött úgy, hogy vállalja a kockázatot a török elleni háború, a kereszténység érdekében. Mivel az egész keresztény világ biztatta, segítséget adnak, ha szembeszáll a lengyelországi hadjárata miatt a Fejedelemség státusát átrendezni készülő török hatalommal. Kolozsvárról indult a medgyesi országgyűlésre, hogy visszavegye fejedelmi hatalmát. Lipót cseh és magyar királyt, az ausztriai örökös tartományok urát 1658 nyarán a frankfurti fejedelmi gyűlésen azzal a feltétellel választották meg német-római császárnak, hogy segítséget nyújt Erdélynek a török ellen. Miközben a császárválasztást pazar városi tűzijáték ünnepelte, a tatár kán, Mehmed Giraj és a török nagyvezír 150 000 főnyi hadereje Erdélyben pusztító tűzzel játszott. Gyulafehérvár, a fejedelemség fővárosa 1658. szeptember 5–6-án megsemmisült: „Felgyújtották a fejedelmi várat, a pompás palotákat, ...a gyönyörű templomokat, meg tornyokat. Bennégett sok lakos, meg 53 diák, akik a templomban kerestek menedéket. A többi lakost levágták, 569-et pedig elfogtak. Az összes fejedelmi és királysírt feltörték és kirabolták. A csontokat pedig a fejedelmi könyvtárral, az egész levéltárral és az összes értékes okmánnyal együtt elégették. Úgyhogy a kárt, amely ezt a várost érte, sem fölmérni, sem fölbecsülni nem lehet.” A török Evlija Cselebi ugyancsak arról tudósít, hogy Gyulafehérvár, „ez a kíváncsú, művelt város elhamvadt, benne egyetlen épület sem maradt meg”.³⁸⁷

A Fejedelemség államisága 1657–1662 pusztításai után még képes volt a megújulásra. A hamvaiból feltámadó főnix, az új székváros alternatívája pedig Kolozsvár.

II.

Apafi Mihály fejedelmet, az államférfit Tavaszy Sándor emelte ki kétszáz esztendő salakja alól. Az Apafi-hamvak 1942. november 23-án végleges nyugvóhelyükre, a kolozsvári Farkas

³⁸⁴ EOE VII. 33.

³⁸⁵ Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Buk. 1992. 141–143.

³⁸⁶ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.)* (Értekezések a történeti tudományok köréből. 76.) Bp. 1976. (A továbbiakban: Trócsányi 1976) Vö. Kovács András: *i. m.* 276–277.

³⁸⁷ Kraus, Georg: *i. m.* 317, 685.

utcai református templomba történt elhelyezésekor felolvasott emlékbeszédében kijelentette: „A történeti hagyomány és a történetírás őt tette meg a Moribunda Transsylvania bűnbakjának, rávetette korának minden bűnét és átkát, majd kikergette a sivár meg nem értés pusztájába... Kiragadták őt saját korából... és így ítékeztek felette... Nem a kegyeletes érzés, hanem a tárgyszerűség és az erkölcsi igazságérzet kényszerít arra a megállapításra, hogy könnyű könnyelműen elítélni azt a férfit, aki egy végső halálos veszedelmek között emésztődő ország élén áll, de nehéz a rembrandti sötétségből kivillanó fénypontokat észrevenni.”³⁸⁸ Azóta az újabb kutatások eredményei egyrészt a kormányzat, a közigazgatás újjászervezőjét, az óvatos politikust fedezték fel.³⁸⁹ Másrészt kiderült, hogy Apafi kormányzókörével együtt mozgékony diplomáciát vitt, bekapcsolódott kora nemzetközi tájékoztatásába, regenerálta a fejedelemség gazdasági életét és eredményesen folytatta Bethlen Gábor művelődéspolitikáját. Súlyos körülmények között. Céljaul az erdélyi állam átmentését tűzte ki a török hatalom visszaszorítása idejére. 1661 szeptemberében, amikor a Habsburg–török titkos megállapodással Ali pasa fejedelemmé választotta, Apafi teljesen váratlan feladat elé került, Kolozsvárt kellett megmentenie.

Kolozsvár jelentőségét a Habsburg-kormányzat és az oszmán hatalom egyaránt felismerte és 1661–1664 között valóságos külön háborút vívtak, hogy a maguk területéhez kapcsolják a várost. Montecuccoli értesülvén Apafi megválasztásáról és magára hagyva Kemény János fejedelmet, visszavonult a Királyi Magyarországra, Kolozsvárott 1500 főnyi őrséget hagyott, Albert Thast és Wolf Rethani parancsnoksága alatt. A várost megviselte az erdélyi török háború; 1657-ben „Colosvárnak... ez ügyben neki sem kedvezhetünk, hanem adják meg mind az egész taxát, úgymint florenos 1400 tallérul”.³⁹⁰ 1659-ben 60 000 tallér hadisarcot fizetett. Várad ostroma, majd elfoglalása idején, 1660 nyarán és őszén menekülők sokaságát fogadta be, az 1661 évi pestis csak az unitárius kollégiumból 400 tanulót vitt el, s augusztusban Ali pasa janicsárjai az alapokig felégették a külvárost. A császári őrség védelmet semmit, annál több gondot okozott, kifosztotta a környék falvait és ürügyül szolgált, hogy az Erdélyt megszállva tartó török hatalom a hódoltságához csatolja Kolozsvárt. Két úton indult támadás, hogy a kincses várost közvetlen török fennhatóság alá vonják. Kücsük Mehmed jenői bég, majd váradi pasa, ha hihetünk Krausnak, Váradon talált iratokra hivatkozva jelentette ki, hogy a kolozsvári Monostor utca még Várad birtokához tartozott.³⁹¹ Majd Ali pasa „ez a *furfangos, ravasz vén madár*”³⁹², hogy Kolozsvár egész környékét adózó területté tegye, Piri pasával defterbe íratta a falvakat Bihar vármegyén kívül, Kraszna, Közép-Szolnok vármegyék teljes területén, Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok vármegyék területén pedig nagyobb részben. Kolozsvárt ezzel a török hódoltság tengere venné körül. Jellemzően a célratörő oszmán politikára, 1662 áprilisában Kücsük pasa megkezdte a város ostromát. Táborába rendelte a fejedelem seregét is és gyors sikerre számított.

Apafi józanul politizált; megtévesztett, alkalmazkodott, szervezkedett és kivárt. A császári őrség önkényeskedéseit nem tudta kivédeni, s meg sem próbálta, hogy a törökök túlerejével

³⁸⁸ Tavasz Sándor: *A két Apafi fejedeleme*. Kv. 1943. (ETF 148). 3. és *A két Apafi temetése*. EM III (1942) 587–588.

³⁸⁹ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig*. Bp. 1972.

³⁹⁰ Kiss András: *Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből*. (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal.). In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tuser Péter. Bp. 1998. 305.

³⁹¹ Kraus, Georg: *i. m.* 414.

³⁹² Részletesen ismerteti Bethlen János: *i. m.* 139.; továbbá *Török-magyarkori államokmánytár*. Szerk. és jegyz. Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. IV. 69–80.

nyíltan szembeszálljon. Engedett Kücsük parancsának, s a Kolozsvár alatti török táborból, úgyszólván a legbiztosabb helyzetből próbálta érvényesíteni óvatosan az ország érdekeit. Három ágyúját úgy állította be, hogy a falak fölé lőjenek. Kücsük észrevette, feldühödött, a pattantyúsokat levágással fenyegette, s értesítette az erdélyi török hadjárat parancsnokát, a szerdárt. Ali pasa megparancsolta Apafinak, vegye be a Szamos parti várost, különben maga jön teljes haderejével és Kolozsvárt „*soha többé egyetlen magyar sem birtokolja*”.³⁹³

A fejedelem manőverezése alig követhető. Beküldte Kolozsvárra udvari prédikátorát, Enyedy Jánost, hogy távozásra bírja a császári parancsnokot és kitartásra az őrség magyar tagjait, Vér György, Török István, Harangi János és Rácz Gábor kapitányokat. Fogadta a tatár kán követét és Kolozsvár küldötteit, Filstich Péter főbíró és Keczei Andrást. Elküldte megbízottait Lipót császárhoz, Wesselényi nádorhoz³⁹⁴ és a Királyság rendi testületéhez. Közvetített Szentgyörgyi Ferenc váci püspök, királyi megbízott és Ali pasa között. Tábori országgyűlést tartott, s a nemességet is fizetésre vonta, hogy az ország elküldhesse Konstantinápolyba az adót. Jó kémiszolgálatot szervezett és következetesen küzdött, hogy megvédje Kolozsvár s egyben a Fejedelemség határait; adatszerűen pontos tájékoztatásokat küldött a Portára, kifejtve, a „Piri pasa deftere” nem más, mint Kücsük merő hamisítása, ellene mond a várad kapituláció pontjainak. Tájékoztatta Lipót császárt az ostrom körülményeiről, s figyelmeztette a Burg urait és Wesselényi nádort: a török császár Drinápolytól Temesvárig minden búzaraktárt lepecsételtetett és nagy háborúra készül. Tisztában volt vele, hogy Kolozsvár helyzete Váraddal, Várad jövője pedig a török hatalom visszaszorításával függ össze.³⁹⁵

Kolozsvár 1662. évi ostroma elhúzódott, a várostól is sok áldozatot követelt. A császári őrség többször kitört, és egyetlen alkalommal 400 katonát vesztett. Azonban Lipót császár nem vetett be érdemleges haderőt, Schneidau, Franz von (? – 1666) tábornok, a felső-magyarországi császári hadsereg parancsnokának felmentési kísérlete pedig kudarcba fulladt. Az elhunyt Wolf Rethani helyére beiktatott új parancsnok, Cornelius Rimblich ugyancsak tehetetlennek bizonyult. Szűkös forrásaink arra engednek következtetni, hogy a város a török ostrom és a császári helyőrség önkényeskedései között, miként Apafi, kivárásos politikát vitt. Eljárását a nemzetközi összefogással meginduló török elleni háború igazolta.

1664 februárja különleges történelmi pillanat. Azzal egy időben, hogy Zrínyi Miklós és köre kezdeményezésére, a Rajnai Szövetség közreműködésével kibontakozott háború nyitányát, a téli hadjárat sikerét ünnepelte egész Európa, Kolozsvárott a császári őrség fellázadt parancsnokai ellen és Sárvári Tamás kolozsvári polgárral együtt megbízottat küldött Apafi fejedelemhez. A hatásról a jól értesült Bethlen János számolt be: „*Amikor követségük hallatán a fejedelem értesült arról, hogy visszatér az ország egységébe az a város, amely után a török biztosan a többinél jobban áhítozott, és amelynek elvesztése esetén mindannyian azt hittük, hogy, egész Erdély el fog pusztulni, hihetetlen örvendezésbe tört ki.*”³⁹⁶ Hamarosan a nagysinkai országgyűlés döntött, hogy a három nemzet választott követei és a tanácsurak kísérik Kolozsvárra Apafi fejedelmet. Rituális jelentőséggel illeszkedett az 1664. évi török háború eseményeinek láncolatába, hogy az országgyűlés után „*a fejedelem Kolozsvárra sietett,*

³⁹³ Kraus, Georg: *i. m.* 514.

³⁹⁴ EOE XIII.161–163.

³⁹⁵ Bővebben: Bethlen János: *i. m.* 125–200.; Kraus, Georg: *i. m.*; Trócsányi 1976.

³⁹⁶ Ghillányi Gergely és Vér György megbízottakat küldte Apafi Kolozsvárra, hogy az őrséget, mintegy ezer német katonát szolgálatába vegye. R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások*. Bp. 1984. 45.; Bethlen János: *i. m.* 202.

*visszavette az azt átadó németektől...ő maga több napon keresztül tartózkodott a városban. Élvezettel vidította életét, muzsikussal és ivócimborákkal töltött néhány napot...*³⁹⁷

A szentgotthárdi győzelem hírére egekig emelt erdélyi reményekre a vasvári béke hideg zuhanyként hatott: a háború félbeszakad, Várad a török kezén maradt, Székelyhidat le kellett rombolni. Kolozsvár státusa megváltozott, átvette Várad feladatkörét, katonai főparancsnokság székhelye lett. Apafi tágitotta külpolitikai mozgásterét. Követni tudta az európai hatalmi erőviszonyok átalakulásának idején a nemzetközi erőviszonyok változásait, s a fejedelemség a konszolidáció éveit élte. Apafi és kormányzóköre tudatában volt, hogy a török területek visszafoglalása nem végsőlegesen hiúsult meg, csak elhalasztódott, s a vezérelv a fejedelemség államiségének átmentése lett. Erős belső ellenzékkel, a török orientáció, vagy ellenkezőleg a császári orientáció híveivel harcolva, nehéz körülmények között leleményesen és mozgékonyan szolgálta az erdélyi állam megőrzésének céljait. Újjászervezte a gazdaságot, óvatosan segítette a Királyi Magyarország főmúltóságait, menedéket adott az üldözötteknek és megkötötte az erdélyi–lengyel–francia szövetséget. Majd az angol–holland kapcsolatokkal kialakította az erdélyi politika új orientációját, kivédte az egyre agresszívabb török beavatkozásokat. Gyulafehérvárt ugyan azonnal megkezdte újjáépíteni a fejedelemség, de nyilvánvaló lett, hogy régi fényét és erejét nem hozhatja vissza többé, s a gyulafehérvári főiskolát Nagyenyedre telepítette át. A fejedelmi udvar többnyire Ebesfalván, Radnóton és Fogarasban élt.

Az ország központi súlypontja lassan áttolódott Kolozsvárra. Vitathatatlanul a Fejedelemség dinamikus kulturális központja lett, ide futottak be a nyugati világ hírei és itt nyomtatták az impresszum nélküli röpiratot a Királyi Magyarország lelkészei érdekében.³⁹⁸ A korszerű Akadémia kezdeményezései ugyancsak itt alakulnak ki; Apafi ide tervezi a bibliothékával, hortus academicussal és az ország nyomdájával ellátott központot. Menedékváros lett, otthont adott a Királyi Magyarország üldözött családjainak, és befogadott 500 Lengyelországból menekülő unitáriust. 1683 a Fejedelemség helyzetével együtt Kolozsvárott is döntő változásokat hozott. 1686 nyarán Apafi titkos szövetséget kötött I. Lipót császárral és magyar királlyal: Erdély amíg a török torkában fekszik, pénzzel és élelemmel támogatja az Oszmán Birodalom európai hatalma visszaszorítására háborút indított nemzetközi szövetség, a Szent Liga csapatait.³⁹⁹ Erdély erejét meghaladva, de a balázsfalvi szerződés szerint a Szent Korona tagjaként államiségét megtartva vett részt a háborúban.

A háború elhúzódott, a Fejedelemség állami önállóságát biztosító szerződéseket a Habsburg-kormányzat nem tartotta be. Apafi 1690-ben bekövetkezett halála, a török ellentámadás és Thököly fejedelemmé választása következményeit kihasználva, Bethlen Miklós méltán könyvelhette el politikai sikerének a Diploma Leopoldinumot, alapelvei kevésbé érvényesültek. A Habsburg központi kormányzat nem tudott Erdélyben működőképes viszonyokat biztosítani. A kormányzat koncepciója a fejedelemségről egyszerűnek mondható. Katonai bázissá kívánta tenni, nyíltan hangsúlyozva: a török hatalom ellen, ugyanakkor csendes eltökéltséggel, be nem vallottan a Magyar Királyságot a Birodalomba betagoló politika támaszaként. Felgyülemlett állami hiteleit, a hadsereg elmaradt fizetését a Fejedelemségből fedezte, s az európai hatalmi fölényért kibontakozó spanyol örökösödési

³⁹⁷ Bethlen János: *i. m.* 204–205.

³⁹⁸ *Régi Magyar Könyvtár*. Szerk. Szabó Károly. II. 1293, 1319.

³⁹⁹ A görgényi papírmalom újjáépítéséről: Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlatja*. Levéltári Közlemények 60 (1989). 3–55.; a gazdaság siker ágazatáról, a sóbányászatról és kereskedelemről Kulcsár Árpád: *Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején*. Századok 125 (1991). 415–448., az átmentő politikáról: Trócsányi 1976. A diplomáciáról is: R. Várkonyi Ágnes: *i. m.*

háborúhoz az angol és holland bankoktól felvett kölcsönök fedezetéül Erdély rézbányáit kötötte le. A hatalmi változás és célratörő kiméletlenséggel végrehajtott uralmi átrendezés elviselhetetlen terhekkel sújtotta az ország lakosságának nagy többségét, a Bethlen Miklós szerint alsó rendnek nevezett paraszti rétegeket és a közép rendet, a polgárságot. Nagy társadalmi rétegek szorultak ki régi pozícióikból, s a központi kormányzat adó, kereskedelem és militáris politikája kiélezte a szociális, vallási ellentéteket és anarchikus állapotokat teremtett. Az új erdélyi kormányzatot a kialakult szervezet teljes mellőzésével felosztottan szervezték meg. A közigazgatás központi szerve a Gubernium lett, a katonai főparancsnok székhelye Szeben, a gazdasági ügyek a Cameratica Commissio hatáskörébe kerültek, s a császári hatalom központosító szándékát egyértelműen kifejezte, hogy az erdélyi Kancelláriát úgy is, mint a Gubernium felettes hatóságát, ügyintézésének örét Bécsbe helyezte. Az 1694. évi kolozsvári országgyűlésen a rendek megkísérelték, hogy az új helyzethez alkalmazkodva érvényesítsék az ország érdekeit, hiányzott azonban a központi fejedelmi akarat, a rendek egysége, a szervezett erő a birodalmi koncepcióval szemben.⁴⁰⁰

Kolozsvár helyzetét külön is megterhelte, hogy Váradot későn, 1692-ben foglalták vissza. A város életében bekövetkezett változásokról jól dokumentált gazdag szakirodalom tájékoztat. A város veszteségeit részleteiben ismerjük, 1690 után protestáns egyházai, iskolái elvesztették a kincstári segélyeket, a gazdag alapítványokat, vagyonukat, épületeiket. Bőséges forrásanyag tudósít róla, hogy Kolozsvár milyen következetesen küzdött városi önkormányzata, gazdasági, kulturális értékei átmentéséért. A protestáns egyházak vezetői megegyezésekkel próbálkoztak. Szívósan kihasználtak minden lehetőséget, hogy enyhítsenek a képtelenül magas adók terhein, korlátozzák a katonai kihágásokat, és lazítsanak a kézműveseket és kereskedőket sújtó rendelkezések szorító kötelékein. A kolozsvári tanács országgyűlési követjeinek, bécsi megbízottainak utasításaiban és a Guberniumhoz küldött panaszaiban kendőzetlenül és nyomatékosan kéri és követelik, hogy vessenek gátat a császári hivatalnokok és katonai parancsnokok törvénytelen önkényeinek, hogy kisajátítsák a kereskedést, elkobozzák a polgárok értékeit és kirabolják, tönkreteszik várost.⁴⁰¹ Mennyi volt országos viszonylatban Kolozsvár súlya? Jól szervezett összehasonlító vizsgálatok és az 1714. évi összeírás feldolgozása adhat tárgyyszerű választ. Cserei Mihály azt sejteti, hogy a különben is kritikus 1697. esztendőben a várost csaknem teljesen elpusztító tűzvész tudatos gyújtogatásból is keletkezhetett.⁴⁰²

Kolozsvár az elmúlt évtizedekben sűrűn megfordultak külföldiek és általában dicsérték a várost. 1702-ben a karlócai békekötésben közvetítő feladatokat ellátó William Paget, Anglia

⁴⁰⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp. 1973. 33, 34.

⁴⁰¹ Sinkovics István: *Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg uralom kezdetén*. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. 1937. máj. 27. Bp. 1937.; Magyari András: *Kolozsvár az 1703–1711. évi szabadságharc első szakaszában*. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai* (1959) IV/1, 47–50.; Szakály Ferenc: *Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira*. In: *Magyar–zsidó oklevéltár*. XIV. 1971.; Magyari András: *A Rákóczi szabadságharc társadalmi feltételeinek kialakulása Erdélyben*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 1981.; Uő: *Az erdélyi kuruc hadsereg létrejöttének előzményei*. In: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Kv. 1994.

⁴⁰² „Csudálatos dolgot írok, de bizony igazán: az égés előtt egy héttel ott voltunk Kolozsváratt országgyűlésin, minden bizonyos autor nélkül azt kezdék hirdetni közönségesen: no, Kolosvár bizony elég a jövő éjszaka, azután esmét más éjszaka. Mind úgy volt az majd két hétig, annyira, hogy a szállásunkon le se mernénk vetkezni, csak úgy feküdtünk le. Sokszor lármánk is esett, hogy ég a város, pedig semmi sem volt. Mihelt kijövének Kecére az úrral, harmad-negyed nap múlva meghozzák a hírit, hogy Kolozsvár elégett.” Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711)*. Szerk. Bánkúti Imre. Bp. 1983. 281.

követe Konstantinápolyból hazatérve kitérőt tett Erdélyben, s Bethlen Miklós kancellár Kolozsvárra is elkísérte. Az útról Edmund Chishull anglikán lelkész számolt be, megírta, hogy a házak és a templomok még őrizték a tűzvész nyomait, de széles egyenes utcáival így is szép elegáns városnak látta Kolozsvárt.⁴⁰³ Elgondolkoztató Misztótfalusi Kis Miklós véleménye is. Közismert, hogy Hollandiából tért haza, magas igényekkel, és súlyos megpróbáltatások érték. Mégis gazdagnak mondja a várost: „... *Kolozsváratt ... floreál leginkább a kereskedés, annyira, hogy merő Kis-Bécsnek neveztetik...*” S százados érvénnyel rögzíti a előnevét: „*Úgy-hogy mások között Kintses Kolozsvár lött / Neved’ s emlékezeted, / Avagy kis Béts, mivel Majd olly nagy bőséggel / Volt minden kereseted.*”⁴⁰⁴

III.

Sokszor felmerült és megnyugtatóan máig lezáratlan II. Rákóczi Ferenc politikáját elemzők körében Erdély kérdése. 1703 tavaszán a hazatérő fejedelem miért nem vonult egyenesen családi örökségébe, a jól védhető kis országba? Ha pedig a spanyol örökösödési háborúba kapcsolódva stratégiáját kezdetben a kelet felé előretörő francia-bajor csapatok szabták meg, a hochstadt-blenheimi csata után miért nem vonult vissza Erdélybe? Annál is inkább, mert az Erdélyi Fejedelemség státusa a Habsburg–magyar megegyezési tárgyalásokon, az angol–holland közvetítésben mindvégig központi kérdés volt, sőt az maradt az utrechti béke előkészítése során is. Rákóczi 1710. augusztus 20. után, amikor bejelentette, hogy megkezdik nemzetközi közvetítéssel a béketárgyalásokat, Daniel Péter javaslatát, hogy Erdélybe vonuljon vissza a következőkkel háritotta el: „*Allegálják sokan, elhitettem magammal, ott is, eleimnek példáját, a kik Erdélyből szokták Magyarországot óltalmazni, – és onnan dedukálják, hogy igyünknek fundamentuma Erdélynek felszabadulása legyen; de nem veszik eszükre az időnek külömbözését: mennyivel könnyebb volt akkor Erdély nyugodalmas birodalmából Magyarországot segíteni, – mintsem most, felháborodott állapotjában, maga saját erejével mind a-két ország boldogulását exoperálni; és ha lehet-é Erdélyt akkor elnyerni kívánni, az midőn Magyarországot is óltalmazni kell, külső erő – az melynek segítségét várni nem győzik – nélkül.*”⁴⁰⁵

Az elmúlt évtizedek kutatásának legfőbb eredménye, hogy néhány régi kutató úttörő kezdeményezéseit továbbfejlesztve feltárta II. Rákóczi Ferenc és munkatársai nagyszabású országépítő vállalkozását. A háború a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség addig páratlan társadalmi feszültségeiből és mozgalmából úgy bontakozott ki, hogy az államot is meg kellett szervezni. Kolozsvárral azonban az erdélyi kormányzatot rekonstruáló tanulmányok kevésbé, vagy egyáltalán nem foglalkoznak.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Chishull, Edmund: *Travels in Turkey and back to England*. London, 1747. 96–97. Részletet közöl belőle Kelecsényi Gábor fordításában: *Kincses Kolozsvár*. Vál.: Bálint István János. Bp. 1987. 225.

⁴⁰⁴ M. Tótfalusi K. Miklósnak Mentsége. Kv. 1702. 23. Vö: Jakó Zsigmond: *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Buk. 1974. 195.; Herepei János: *Kolozsvári utcák Felvinczi György versében*. Adattár III. 528.; Misztótfalusi Kis Miklós: *Síralmas panasz*. 1697. MTA Kézirattár, RMK I. 74. 1–9.

⁴⁰⁵ Rákóczi Dániel Péternek, Szerencs, 1710. szeptember 8. MOL Archivum Regni, a Rendi Ország Levéltára (A továbbiakban AR) I/III.159.

⁴⁰⁶ Trócsányi Zsolt: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 1980. 113–122.; *Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707–1710*. Kiadásra rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Rákóczi erdélyi állam szervezetéről a *Bevezetés* vázol lesújtó képet. Bp. 1985. 5–16.

Kolozsvár stratégiai jelentőségével a császári hadvezetés tisztában volt. 1703 nyarán a Szamos bal partját, a Szilágyság és a Meszes vidékét, a kővári dombokat előzőnlötték a felkelők és Rabutin de Bussy generális, a mintegy 8000 főnyi erdélyi császári haderő főparancsnoka, a Szamos bal partjának, Erdély északnyugati kapujának védelmét Kolozsvárra támaszkodva szervezte meg. Megerősítette a város császári helyőrségét és védelmére rendelte a marosszéki és aranyosszéki székely sereget. Bethlen Sámuel 500 marosszéki fegyveressel 1703. augusztus 24-én érkezett Kolozsvárra, s a városban annyi lett a katona, hogy „*még a házakba is lovakat kötnek*”.⁴⁰⁷ Rabutin pedig szeptember elején jelentős német lovassággal Kolozsvárnál, magához véve a székelyeket is, Kővárba vonult, majd az érchegységbeli és Brassó környéki felkelések hírére azonnal vissza is fordult. Bethlen Sámuel seregét Szentbenedeknél szeptember 20-án Ilosvay Bálint, Rákóczi ezeres kapitánya szétzórta. Az időközben Kolozsvár alá érkező aranyosszéki székely sereget, mivel többen Rákóczihoz akartak csatlakozni, betelepítették a város hóstátjába. Czegei Vass György városi kapitány a Gubernium parancsára vizsgálatot indított, a német helyőrség, megfélemlítés céljából felpredálta az egész környéket. Rákóczi erre Orosz Pál és Boné András ezeres kapitányokat küldte, hogy „*Azon Kolozsvárnál lévő székelyből, valami kevés németből álló ellenséggel ... ütközzenek*”⁴⁰⁸ és sikerrel jártak. Bánffyhunyon és Gyalun át megnyitották az utat Kolozsvár felé, 1703. november 10-én Bonchidánál szétverték az ellenük kiküldött mintegy 500 német és 200 rác katonát számláló császári csapatot. A székelyek pedig Henter Mihály vezetésével testületileg átvették, fogolyként vívén magukkal parancsnokukat, Thoroczky Istvánt. Szemtanúi hír alapján Barkóczy Krisztina is közvéleményt fogalmazott meg: „*Azt mondja András uram, ha kérték volna Kolozsvárt hevenyébe, bizonyosan feladták volna*.”⁴⁰⁹ Miért nem foglalta el Orosz Pál Kolozsvárt? Cserei Mihály úgy vélte, hogy „*ha akkor Orosz Pál mindjárt megyen vala Kolozsvár alá, annyira megijedtek vala a németek, a várost mindjárt feladták volna, de nem lévén tovább ordere Orosz Pálnak*”.⁴¹⁰ A régi magyarázatom, hogy Rákóczinak Munkács, Várad, Szatmár ellen volt szüksége a csapatokra⁴¹¹ a későbbi összefüggések ismeretében alapos kiegészítésre szorul: Rákóczi reális állampolitikai megfontolásból nem látta érettnak az időt, Kolozsvár nem elfoglalni, hanem megnyerni akarta. Rabutin tapasztalt katona volt, gyorsan leváltotta a helyőrség parancsnokát, a tiszteket megbüntette, drákói intézkedésekkel megerősítette és feltöltötte a helyőrséget, december közepén báró Tiege ezredes 2500 főnyi katonasággal indult Kolozsvárra.

A kedvező pillanat elmúlt. 1704 elején, amikor Rákóczi megkezdte Erdély katonai és gazdasági megszervezését, a fejedelemség államának visszaállítása még nyitott kérdés.⁴¹² Magyarországi uralmának katonai, politikai megszervezése hallatlan feladatokat rótt Rákóczira és kormányzóköreire. Erdély viszonyairól alapos és szinte naprakész információkkal rendelkezett, forrásaink arra utalnak, hogy az 1699–1702 közti szervezkedése Erdélyre is kiter-

⁴⁰⁷ *Vizaknai Bereck (Briccius) György naplója 1693–1715.* Közli: Szabó Károly és Szilágyi Sándor. MHHS Pest 1860. 94.

⁴⁰⁸ Tokaji tábor, 1703. november 2. AR/I, 1. köt. 139.

⁴⁰⁹ Károly, 1703. november 24. *A nagy-károlyi gr. Károlyi-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Bp. 1882–1897. V. 52

⁴¹⁰ Cserei Mihály: *i. m.* 335.

⁴¹¹ Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704)* Századok 1954. (Várkonyi 1954.) 48–49.

⁴¹² Várkonyi 1954. 61, 67.; Trócsányi Zsolt: *Erdély kormányszata II. Rákóczi Ferenc korában.* Levéltári Közlemények 1955. és Trócsányi Zsolt: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányszata.* 113–114.; Magyarai András: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege.* 47–48.

jedt.⁴¹³ Az elemi erejű helyi felkeléseket Thököly egykori ezeres kapitányai hevenyészve szervezték zászlók alá, s rendezetlen csapataikkal Gyulafehérvár, Nagyenyed, Torda, Kolozsvár elfoglalását tervezték, de a fehérvári, holdvilági és a feketehalmi összecsapások és ütközetek véres vereségekbe fulladtak. Jean-Charles Tiege ezredes felégette a Maros völgyét, Háromszéket és Udvarhelyszéket, Nagyenyedet a kollégiummal együtt (március 13.). A felkelők fogságába esett és Rákóczi táborában hűséget esküdött erdélyi főurak, gróf Teleki Mihály, Mikes Mihály, gróf Pekry Lőrinc kevésbé értettek egyet, s nem alakítottak ki határozott tervet. 1704 tavaszán a felkelők, katonák és a nemesség szociális ellentétei robbanással fenyegettek. A Manifestum nemzetközi visszhangja és a Bethlen Miklós szebeni fogságából kicsempészett és a *Columba Noe* címmel Hágában megjelentetett röpiratában a fejedelmi hatalom rendezésére tett kevésbé reális javaslata egyaránt kifejezte, hogy Erdély státusa rendezést követel. Rákóczi pedig nem nélkülözheti a fejedelmi méltóság diplomáciai jelentőségét. A magyar Consilium Aulicum tagjának, Radvánszky Jánosnak erdélyi megbízatása arra vall, hogy a gyulafehérvári országgyűlés összehívásáról Rákóczi kormányzókörevel közösen döntött. 1704. július 8-án a gyulafehérvári rövid fejedelmválasztó országgyűlésen Thököly mellett Apor István szerint egyedül a szászok szavaztak, de a nikomediai száműzött 1704. szeptember 12-én kelt követi utasítása egyértelműen kifejezte, hogy változatlanul ragaszkodik a fejedelmi méltósághoz, külpolitikai és vallásügyi tervei pedig keresztetkék Rákóczi koncepcióját. A váltás holtpontján ismét a kolozsvári fejlemények lendítették át az Erdélyi Fejedelemség ügyét.

Kolozsvárt 1704 februárjától Csáky László egykori kolozsvári kapitány tartotta blokád alatt. Csáky 1703. november 1-én hagyta el Kolozsvárt azzal az ürüggyel, hogy feleségéhez megy Marosvásárhelyre. Ezrede 1704 őszén, Radvánszky János fejedelmi megbízott összeírása szerint közel 1400 főt számlált, nagy többsége lovas, és az erdélyi ezrekhez képest fegyverekkel különlegesen el volt látva.⁴¹⁴ Az ezred főleg kolozsváriakból gyarapodott és felszereléséhez is a kolozsváriak nagymértékben járultak hozzá.

Kolozsvár polgársága, magisztrátusa, egyházi előjárói élete, döntései, viszonya a császári helyőrséggel külön szociológiai vizsgálatot érdemel. Ezúttal csak jelezzük, hogy magyar városi katonaságból többen társaikból toborzott kis csapattal mentek ki. Átállt Rákóczi hívei közé a német strázsamester és a városba zsúfolt rác katonaság többsége is. A helyőrség felemésztette a város tartalékait, a commendáns felnyitatta a polgárok ládáit, s a tanácsosokat és a négy egyház papjait összehíva követelte, hogy a katonaság fizetését teremtsék elő. A polgárok közül sokan menekültek a kurucok közé. Az asztaloscéh mestere, Pesti György tizenhárom társával ment ki Bonchidára Csáky László zászlója alá. Az ácsceh pedig megüzente, hogy ha ostromra kerül a sor, megnyitja a rábízott kaput Rákóczi hívei előtt. Változatos módokon hagyta el a várost több nemes és polgár, a külvárosokból a szegények családotól szöktek ki. Rákóczi 1704. február 3-án Miskolcon kelt határozatával hadnagyi rangot adományozva ismerte el Rácz István kolozsvári katona folyamodványában összefoglalt szervező munkáját: „*Ennek előtte öt holnapokkal Kolosvarratt létemben értvén megh Nagyságod Istenes intentumát, egyszer is másszor is kolosvári katonáimmal ki jüvén, már alkalmason gyűjtöttem Nagyságod hívségére vitézeket...*”⁴¹⁵ 1704. szeptember végétől Teleki

⁴¹³ Perjés Géza: *A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. 1980. 123–140.; R. Várkonyi Ágnes: *Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről)*. In: *A Thököly felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 232–233.

⁴¹⁴ Csáky László 1703. november 1-én ment ki Kolozsvárról Rákóczi hűségére olyan ürüggyel, hogy „*feleségéhez megy Marosvásárhelyre*”. MOL, A Radvánszky család levéltára P-566. III. o. Vö.: Magyari András: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. 79.

⁴¹⁵ Esze Tamás (szerk.): *Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710*. Bp. 1955.

Mihály generális erősen lövette a várost, majd megadásra szólította fel. Érdekes összevetni Czegei Vass s Teleki naplóját, a szembenálló felek egymást kuruc atyafinak és bátyám uramnak emlegetik. Október 4-ével jegyezte fel Teleki *„Hírem jön alattomban bátyám... Vass György uramtúl, hogy a várost az kolozsváriak accordázni akarják.”*⁴¹⁶ Mialatt a városi előljáróság tárgyalásra készült, Rabutin generális 4000 főnyi felmentő serege a Sós völgyben, Kolospata és Györgyfalva között szétszórta Teleki ezredeit, de azt is belátta, hogy a lázongó német helyőrséggel nem tarthatja tovább a várost, a lakosságot megbüntette, a bástyákat és a falakat néhol felrobbantotta és elhagyta Kolozsvárt. Czegei Vass György bejegyezte naplójába: *„Gondolatunk és reménységünk felett Isten tőlük megszabadított és oltalmazott, kiért Istené a dicsőség és dicsérettség szentsége! Tizenhat esztendeje egy hét híján, hogy a kolozsvári kapukat és azoknak kulcsait a magyaroktól elvették.”* Kolozsvár tanácsa hosszan tárgyalt és a város lakosságával 1704. október 29-én közösen döntött, hogy felesküdnék Rákóczi hűségére. Kolozsvárt másfél éven át őrző kapitányát Rákóczi fejedelmi audiencián fogadta. Üdvözlő beszédében a korra jellemző politikai diskurzusait személyes véleménye hitelesíti: Magyarország királyai és fejedelmei között senki sem volt, aki mint Rákóczi *„a magyar nemzetet ily nagy ínségből és opressziójából szabadította legyen meg”* s a város történelmi kultuszát követve kívánta, Rákóczi nyerje el Mátyás király országát.⁴¹⁷

Lehetetlen nem látnunk az összefüggést Kolozsvár, a legjelentősebb erdélyi város csatlakozása és az erdélyi állam megszervezése között. Rákóczi Kolozsvár kézhezvétele után hozza létre Erdély központi kormányzatát. Kinevezi a Fejedelemség katonai főparancsnokát, gróf Forgách Simont generálist (1704. október 30–november 15.), azzal a feladattal, hogy megszervezze a fizetett hadsereget és elfoglalja a még császári megszállás alatt tartott városokat. Az ország politikai igazgatására 1704. december 20-án felállítja az Erdélyi Fejedelmi Tanácsot, a Consilium Transylvanicumot. Tagjait, gróf Teleki Mihály, Barcsai Mihály, Jósika Gábor, Sárosi János és Kolozsvári Márton személyében az erdélyi három nemzet: a magyarok, a székelyek és a szászok képviselőjében nevezte ki. Székhelye Kolozsvár. Hatásköre megegyezik a korszerű államok irányító feladataival, dönt a katonaellátási terhek, hadfizetés, hadélelmezés kérdéseiben, felügyeli a vámokat, irányítja a kereskedelmet, a kincstári uradalmak tisztjeit. Rendelkezéseit, miként a bécsi központi döntéseket, a vármegyék, városok, székek hivatalnokai hajtották végre. A kolozsvári Erdélyi Fejedelmi Tanács felvette és kivizsgálta a panaszokat, rendszeresen tájékoztatta a fejedelmet, és képviselte a fejedelmi hatalmat. Nehézségeire jellemző, az 1705. augusztus 1-én a fejedelmet tájékoztató jelentése: a vármegyék és szász székek együtt kapuszám szerint 3000 gyalogost állítottak ki, a nemesség pedig még külön 1000-et, ezek tisztjei azonban magasabb fizetést kérnek, mint amit Rákóczi központilag megszabott, ők viszont kijelentik *„többet ígérni nem akarunk...mert ha ezen regiment Tisztjeinek fellyebb szabnók fizetéseket, az több regimentek Tisztei is aszerént fognák kívánni”*.⁴¹⁸

A gyulafehérvári országgyűlés egyik kikötése volt, hogy a fejedelem tartózkodjék az országban. Vagyis rezidenciáját Erdélyben rendezze be. Lehetséges, hogy több más megfontolás mellett Rákóczi a város fekvése, könnyebb megközelítése miatt is számolt Kolozsvárral. A város házaiban kevés kárt tett az ostrom. 1705. február 14-én Kolozsvárra érkezett

⁴¹⁶ *Második Teleki Mihálynak éltéről való maga írásai ab Anno 1703 usque ad Annum 1720.* MTA Könyvtár Kézirattára. Ms 10 210. Vö.: *Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főújsztyjának naplója.* Szemelvények. Szerk. Temesi Alfréd. Bp. 1960.

⁴¹⁷ Czegei Vass György: *i. m.* 355–356.

⁴¹⁸ MOL A Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai G 19. II. a. *Az Erdélyi Consilium leveleskönyve.* 222.

kíséretével Des Alleurs márki francia követ, Forgách generális jól előkészített szállással fogadta, „pompás lakomákkal” vendégelte meg és a jezsuiták komédiát rendeztek tiszteletére. Titkára, De L’Hommeau megbetegedett és három hónapig a jezsuiták szállásán maradt, s különben kritikus hangú naplójában Kolozsvárt Erdély egyik jelentős városának mondja, s a Szamos habjaival öntözött falairól és tornyairól ír.

Rákóczi átfogó állampolitikai meggondolások vezették. Fejedelmi beiktatásáról azután döntött, hogy az erdélyi rendekkel a fejedelemség kormányzatának több részletében is megállapodott és a szécsényi országgyűlés a két ország egyaránt lényeges ügyeit rendezte. Törvénybe iktatták az időközben elhunyt Thököly Imre fejedelem emlékét, törvényt hoztak a vallásszabadságról, megkezdték a jobbágykatonák társadalmi szabadságának előkészítését. Törvénybe iktatta a szécsényi országgyűlés a békekötés követelményét, a nemzetközi közvetítést és garanciát. A szécsényi törvények 11. cikkulusa kijelölte az erdélyi fejedelmi beiktatásra küldendő megbízottait, s lefektette a két ország konföderációval történő kapcsolatának legfőbb alapelveit: kölcsönösen ismerjék el egymást és egymás tudta nélkül ne kössenek békét.

Külön tanulmány tárgya, hogy a fejedelmi beiktató országgyűlésről mikor döntöttek úgy, hogy az esetleg Kolozsvárról lehet. Eredetileg Rákóczi Gyulaféhvárra készült. Szándékát az országgyűlési meghívók és Teleki Mihály előkészítő munkája kétségtelenül bizonyítják.⁴¹⁹ Ugyanakkor a fejedelmi beiktató országgyűlés elméleti művei Kolozsvárhoz kötődnek.

Zrínyi Miklós művét, a *Török áfium ellen való orvosság* c. híres röpiratát Forgách Simon generális, az erdélyi csapatok főparancsnoka Rákóczinak ajánlott előszóval hangsúlyozottan kolozsvári impresszummal adta ki 1705 nyarán.⁴²⁰ Zrínyi 1663-ban kifejtett javaslata az állandó hadsereg felállításáról új aktualitást nyert és az országos reform követelményeivel összekötötte a múltat és a jövőt. A jezsuiták a kolozsvári tanácsház elé készítettek diadal- kaput, eszerint a tanácsház szolgált volna fejedelmi szállásul. A különleges műalkotást a zsigódi csatavesztés (1705. november 11.) hírére a jezsuiták sürgősen elbontották. Az építmény vizuális rekonstrukciójából kiderült: az erdélyi fejedelem képek, az erdélyi városok, közöttük Kolozsvár látképe és a szövegek azt fejezték ki, hogy Kolozsvár Erdély rendkívüli uralkodói képességű fejedelemét készült köszönteni.⁴²¹

Rákóczi 1707-ben járt Kolozsvárról. A marosvásárhelyi fejedelem-beiktató országgyűlés után Radnóton, Egerbegyen át vonulva április 23-án érkezett meg, s a főtéri fejedelmi házban⁴²² kapott szállást. Húsvét harmadnapján, április 26-án avatta fel ünnepélyesen a hosszú előkészületek után megalapított Nemes Ifjak Társaságát. Kérdés, hogy erre, a számára különösen jelentős és fontos szertartásra miért Kolozsvárt tekintette méltónak. *Emlékirataiban* a következően emlékezett meg róla: „*a fallal körülvelt Kolozsvárra mentem. Itt Nemesek*

⁴¹⁹ Jakab 1870 III. 77.; Márki Sándor hivatkozik az Erdélyi Fejedelmi Tanács Köblös Jánoshoz küldött, 1705. szeptember 12-én kelt, a Marosvásárhelyi Teleki levéltár Teleki Sándor osztálya, 1535 sz. alatt található rendeletére. Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. I. 464.; Teleki Mihály 1705. október 12–18. között Gyulaféhvárról az előkészítő munkákat vezette: „*Fejérvárat residáltam....Az fejedelmi szállást megépíttettem; asztalokat, ajtókat, székeket, ablakokat, egyszóval mindeneket úgy restauráltattam, ahogy boldog idejében az fejedelmeknek meglehetett.*” *Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója*. 60.

⁴²⁰ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1984.; Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Bp. 1965.

⁴²¹ Galavics Géza: *A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművészet*. In: *Rákóczi tanulmányok*. 1980. 485–489.

⁴²² Jakab 1870 II. 297.

*Társasága néven ünnepélyes módon felavattam egy száz nemesből álló századot, melynek én lettem az ezredese....Kemény Simon, a fejedelem unokája e század élén lóháton lakásom elé vonult, s miután a lóról leszállította a századot, a kihallgatási terembe vezette őket. Ott miután felolvasták előttük a szabályzatot, megesküdték, hogy a háború viszontagságai között soha nem hagyják el egymást, és nem követnek el nemességükhöz méltatlan cselekedetet. Ezek után a Társaságba való felvétel jeléül valamennyijüket megöleltem.*⁴²³

Az ifjúságot a két ország magas szintű polgári igazgatására és katonai vezetésére nevelő testület tagjai a Királyság és a Fejedelemség minden vidékét, a nemesség valamennyi rétegét képviselték, volt közöttük hivatalnok-polgár származék, német, román, szász anyanyelvű. További kutatásra vár, hogy felderítse a Társaságnak az erdélyi három rendből, esetleg Kolozsvárról származó tagjait.

A felavatási szertartás rítusát Rákóczi szabta meg, amit azt *A Nemesei Társaság esketési rendje* címmel fennmaradt írás tanúsítja.⁴²⁴ A felavatandó ifjúság Monostor faluból díszöltözetben, kivont fegyverrel, trombitaszóval kell hogy vonuljon a fejedelem palotája elé, három rendben álljon fel, majd „*kiki fegyverét hüvelyében tévén, lovárul leszálljon és brigadánként palotánkra fel jüvén... kérdésünkre felelni fognak...az hitet leteszik és aztat elvégezvén egyenként székünk eleben jüvén, székünkhöz mentül leg közelebb előttünk le fog térdepelni, és megölelésünk által Társaságunkban bevétetvén...*”⁴²⁵

Kolozsvárott hangzott el először Ráday Pál avató beszéde: az ifjak, „*mint valami fiatal fák, Országunkban beplántáltassanak, s jó és tökéletes felnevelkedések által hasznos gyümölcset édes hazájoknak szolgálattára teremtsenek (teremjenek)...*” Legyenek „*jövendő hasznára Országunknak*”.⁴²⁶

Összefoglalva vázlatos áttekintésünket: Kolozsvár fővárossá válásának esélye, elválaszthatatlanul összefüggött az önálló állam, az Erdélyi Fejedelemség létével. Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeiben rengeteg áldozatot hozott, de átélte az újrakezdések fájdalmas reményeit is. Miként a vesztfáliai béke Európája, megfogalmazta az elvesztett lehetőségek reményeit. S a történelem tovább hordozza alternatíváit és újraírja az egykorú szövegeket.

⁴²³ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. A tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona. Bp. 1978.; AR III/1. 391–393. Vö.: Benda Kálmán: *A Nemesei Társaság esketési rendje*. In: *Ráday Pál iratai*. II. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Bp. 1961. 166.

⁴²⁴ Keltezetlen feljegyzés Pongrácz György fejedelmi titkár kézírásában maradt fenn. *Ráday iratok*. II. 166–167.

⁴²⁵ *Ráday Pál iratai*. II. 166–167.

⁴²⁶ Beniczky Gáspár naplója. in: *Rákóczi Tár*. I. Szerkeszti Thaly Kálmán. Pest 1866. 62–63. Vö.: *Ráday Pál iratai*. II. 167–168.

Bíró Gyöngyi
A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára
a XVI–XVIII. században

Tanulmányunkban az egyetlen kolozsvári „bibliotheca publica”, azaz közösségi használatú nyilvános könyvtár történetét tekintjük át.⁴²⁷ A kolozsvári unitárius egyházközség hozta létre ezt a könyvtárat az 1560-as évek végén.⁴²⁸ A XVII. században három alkalommal érte pusztulás.⁴²⁹ 1716-ban pedig – amikor a Szent Mihály-templomot át kellett adni a katolikus egyház kezébe – az itt elhelyezett könyvtár állománya felbomlott: a könyveket elégették, a katolikus plébánia vagy a jezsuita kollégium tulajdonába kerültek – vagy visszaadták az unitárius egyházközségnek.

1. A kolozsvári unitárius egyházközség
könyvtárának alapja

A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtárának alapját négy korábbi könyvvállomány alkotta: a Szent Mihály-templom mint katolikus, evangélikus és református plébániatemplom könyvtárai és a szerzetesrendek szekularizációja során idekerült kötetek. Két könyvvállománnyal kapcsolatban semmiféle információval nem rendelkezünk: ezek a református plébániatemplom könyvei és a szekularizáció során idekerült kötetek. A két másik könyvvállomány esetében szerencsésebb helyzetben vagyunk: noha velük kapcsolatos korabeli forrás nem maradt ránk, néhány kötetük azonban igen. Ezeket ma a kolozsvári katolikus plébánia levéltárában, illetve a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában találhatjuk meg.⁴³⁰ A katolikus plébánia levéltára jelenleg nem kutatható, így az ott minden bizonnyal meglévő kötetek helyett kénytelenek vagyunk Asztalos Miklós 1934-es tanulmányára hagyatkozni.⁴³¹

⁴²⁷ Találtunk olyan unitárius tulajdonban volt könyveket is, amelyek egy szűkebb kör számára voltak elérhetők. Két ilyen kötet bejegyzését idézzük: „Gregorii Beolöni et Amicorum eius, comparatus Claudiopoli Anno 1659. die XI. Mart. valorem vide ultimo.” (Jelzete: KvAKt U 62 194.) „Balasffy Istokkal keoz keony[.]” (Jelzete: KvAKt U 61 974.) A közösségi használatú könyvtárak magyarországi történetéhez: Monok István: „*Libri in publica libraria exules scholastici*”. Kísérlet egy fejlődés értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor-*emlékkönyv*. Szerk.: Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187. (Historia Litteraria 2.)

⁴²⁸ „Az iskola könyvtárával egyidejűleg az itteni ekklezsia is állított fel külön könyvtárt a maga kebelében, amit más alkalmas helyiség hiányában a piaci templom (a Szent Mihály-templom – a szerző) sekrestyéjében helyezett el.” Simén Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főtanodájának könyvtára*. Keresztény Magvető 1877. 195.

⁴²⁹ A régi szakirodalom állítása szerint az 1689-es kolozsvári tűzvész érintette a Szent Mihály-templomot. Mi Grandpierre Edit elgondolásával értünk egyet: mivel a krónikák ezt nem említik, nem beszélünk az ekkor bekövetkezett pusztulásról. Grandpierre Edit: *A kolozsvári Szent Mihály templom története és építésze 1349-től napjainkig*. EM 1936. 24.

⁴³⁰ A később említett kéziratos graduál kivételével, amelyet a gyulafehérvári Batthyaneum őriz.

⁴³¹ Asztalos Miklós: *A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára*. Könyvtári Szemle 1934. 41–42.

1. 1. A Szent Mihály katolikus plébániatemplom könyvei

Két későbbi külső forrás segítségével vállalkozhatunk arra, hogy felbecsüljük a katolikus plébániatemplom könyveinek számát. Az 1675-ből származó unitárius „Inventarium librorum...”⁴³² 56 olyan kötetet sorol fel, amelyről feltételezhető, hogy e könyvtár állományához tartozott.⁴³² Ezek közül 16 könyv további sorsát ismerjük – 1716 után a kolozsvári katolikus plébánia könyvtárába kerültek, mivel a plébánia 1730-ból származó könyvjegyzékén megtaláljuk őket.⁴³³ Pontosan nem tudjuk, hogy a 16 kötetből Asztalos Miklós mennyit talált meg. Két „Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum” (Verona 1480), Aquinói Szent Tamás kommentára Petrus Lombardus sententiáinak harmadik könyvéhez (Velence 1490) és egy ősnymtatvány konkordancia mellett ugyanis néhány láncos könyvet említ meg.⁴³⁴

Ma egyetlenegy kötetet vehetünk kézbe a plébániatemplom könyvei⁴³⁵ közül: azt a XVI. század elejéről fennmaradt kéziratot graduált, amelyet valószínűleg a templom számára készítettek a kolozsmonostori konvent scriptoriumában.⁴³⁶

1. 2. A Szent Mihály-templom könyvtára mint evangélikus könyvtár

Az 1550-es évek közepéig a fenti alapállomány minimum 75 kötetrel gyarapodott. Ezeket a könyveket, a szász és a magyar evangélikus könyvtár könyveit a lapgerincen található „Vol. Cathedrae Saxo. Colos.” és a „Vol. Cathed. Ung. Colos.” tulajdonosi bejegyzések alapján

⁴³² Az „Inventarium librorum...” foglalja magában a kolozsvári unitárius egyházközség könyvtárának alapállományát. In: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rendezte: Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged. 1991. (Adattár 16/2.) 29–34.

⁴³³ A canonica visitatio kéziratát 1998-ban Kovács András találta meg a gyulafehérvári Érseki Levéltárban. Tudomásunk szerint ezt követően megjelent egy romániai kiadványban, sajnos nem tudunk rá hivatkozni.

⁴³⁴ Asztalos Miklós: *i. m.* 41.

⁴³⁵ A katolikus plébániatemplom XV. századi kötetei közül egy bekötött misekönyvről van tudomásunk, amelyet 1492-ben Anna asszony, Jakab ötvösmester felesége adományozott a templom Szent Katalin-oltárának. (JakabOkl I. 300–302.) A XVI. század elején még két alkalommal ajándékoztak könyveket a templom számára. Ekkor – 1513 és 1517, valamint 1524 és 1527 között – az egyház búcsút hirdetett mindazok számára, akik többek között könyvekkel ajándékozták meg. (Uo. I. 329, 362.)

⁴³⁶ Jelzete: I. 1. A graduál a XVII. század második felében már a kolozsmonostori jezsuita rendház tulajdonában volt. Szigeti Kilián: *Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése*. Magyar Könyvszemle 1970. 168.

azonosíthatjuk. A szász evangélikus könyvtár minimum 45,⁴³⁷ a magyar evangélikus könyvtár minimum 30 kötetes volt.⁴³⁸ Asztalos Miklós 14–14, mi 3, illetve 4 kötetet találtunk meg.⁴³⁹

A plébánosok mellett az evangélikus iskola tanáiról feltételezhető, hogy használták ezt a könyvtárat. A könyvet adományozók között ugyanis Heltai Gáspár⁴⁴⁰ mellett ott találjuk Vizaknai György rektort⁴⁴¹ és Basilius István lektort.⁴⁴²

1. 3. A szekularizáció során a Szent Mihály-templomba került kötetek

A „Kolozsváron megmaradt régi, katolikus könyvanyagról” annyit tudunk, hogy Báthory István erdélyi fejedelem a szekularizáció után huszonnégyszer évvel, 1580-ban a jezsuitáknak adományozta.⁴⁴³ Ma ezek közül Jakó Klára kutatása révén két olyan kötetet ismerünk, amely

⁴³⁷ Az általunk megtalált „Xx.” betűjelzetű kötet alapján javítottuk ki Asztalos Miklós korábbi becslését, amely szerint az evangélikus szász könyvtár minimum 37 kötetből állt. KvAKt U 57 528–57 530.

⁴³⁸ Az „Inventarium librorum...” 52 kötetéről feltételeztük, hogy a szász vagy a magyar evangélikus könyvtár kötet volt. Az egyes könyvek későbbi története azonban rávilágít arra, hogy az 52 kötet helyett csak 34-ről tehető fel ez. Ugyanis találtunk olyan könyvet, amely ugyan az evangélikus könyvtár könyve volt:

- megtaláljuk benne az unitárius egyházközség tulajdonosi bejegyzését, az Inventariumban azonban nem szerepel. 1716 után a kolozsvári katolikus plébánia tulajdonába került, megtaláljuk a canonica visitatio könyvjegyzékén és Asztalos Miklós felsorolásában;
- magánszemély tulajdonából került az unitárius egyházközség könyvtárába, az Inventariumban nem szerepel;
- 1716 után is az unitárius egyházközség tulajdonában maradt, ezért nem találhatjuk meg a canonica visitatio könyvjegyzékén és Asztalos Miklós felsorolásában sem;
- nem találjuk meg benne az unitárius egyházközség tulajdonosi bejegyzését, a canonica visitatio könyvjegyzékén szerepel, Asztalos viszont nem ismeri, mert a XIX. század elején a kolozsvári katolikus Lyceum-könyvtárba került.

⁴³⁹ A szász könyvtár köteteinek jelzetei: KvAKt U 57 528–57 530; U 58 298; U 62 178. A magyar könyvtár köteteinek jelzetei: KvAKt., U 63 248 (Secundus tomus...); U 63 248 (Tertius tomus...); U 63 248 (Quartus tomus...); C 90 918.

⁴⁴⁰ Több szász könyvtárban megtalálható könyv kötésének hátsó tábláján a „C. H.” monogram szerepel, amely Asztalos Miklós és a mi véleményünk szerint is Heltai Gáspárt rejti. Ezt az elképzelést két olyan Heltai-kötet super ex librise is alátámasztja, amely nem került a szász könyvtárba. Jelzeteik: KvAKt U 62 738; U 76 521–76 523.

⁴⁴¹ Több magyar könyvtárban megtalálható könyv kötésének hátsó tábláján a következő monogram és évszám szerepel: „G. W. 1552”. Asztalos Miklós szerint Vizaknai Györgyről van szó, akinek több könyvét sajnos nem ismerjük.

⁴⁴² Több szász könyvtárhoz tartozó könyv kötésének hátsó tábláján az „S. B.” monogram található. Elképzelésünket, amely szerint Basilius István rejtőzik a monogram mögött, valójában egy olyan Basilius-kötet támasztaná alá, amelyet Wittenbergből való hazatérése (1555) után szerzett meg – és ezért a korábban használt „S. B. C.” betűhármas helyett csak „S. B.” betűpárt találunk benne. Ilyen könyve azonban nem maradt ránk.

⁴⁴³ A kolozsvári jezsuita rendház 1580. évi jelentése említi a „biblioteca Claudiopolitanát” – Jakó Klára szerint a Kolozsváron megmaradt régi, katolikus könyvanyagot. In: *Monumenta Antiquae Hungariae*. II. Ed.: Ladislaus Lukács. Romae, 102.; Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged 1991. (Adattár 16/1. Erdélyi könyvesházak I.) 14.

korábban a kolozsvári domonkos konvent tulajdonában volt.⁴⁴⁴ 1589-ben – amikor a jezsuitáknak távozniuk kellett Erdélyből – magukkal vitték könyvtárukat, amelynek kötetei – a fenti kettő kivételével – így kikerültek Erdélyből.

Mivel nem ismert, hogy ezt a könyvanyagot 1566 és 1580 között hol őrizték, nem tudjuk eldönteni, hogy a szekularizáció során kerültek-e valóban a Szent Mihály-templomba. Csak azokat említhetjük meg, amelyek Asztalos Miklós szerint ekkor kerültek ide: talán a már említett Aquinói Szent Tamás-kötet és Augustinus *Opera omniá*jának egyes kötetei (Bázel 1529).⁴⁴⁵

2. A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára

A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtárának alapját tehát ez a minimum 120–130 kötetből álló könyvállomány alkotta, amely a 18. század elejére egy 1500–1600 kötetes állománnyá fejlődött. Ezt a fejlődést azonban a könyvtár történetének csupán három időszakán keresztül követhetjük nyomon.⁴⁴⁶

2. 1. A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára 1566 és 1603 között

A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtárát először 1579-ben említik. Ekkor Hunyadi Demeter plébános kérésére „a százférfiak meghatározták, hogy négy magyar és négy szász választott polgár készítsen leltárt, abba írják bele az egyház minden vagyonát, a könyveket is, amiket a két nemzet prédikáló székébe szereztek, kérjék elé, ha van róla leltár, s azzal együtt, ha nincs, vegyék számba most, s úgy adják szám és leltár szerint a plébános kezébe.”⁴⁴⁷ Bár az ekkor vagy esetleg korábban összeállított leltár nem maradt ránk, mégis ebből az évből ismert a könyvtár első néhány kötete. Breyber László és Petessy Gyárfás egyházfi 1579. évi számadásában ugyanis az egyházközség más leltári tárgyai között „öt öreg hártýára írott könyvet” és „egy öreg deák bibliát” sorol fel.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Jakó Klára: *i. m.* 1 és 315. tétel. A két kötetet korábban már György Lajos is említette. György Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Bp. 1994. 25, 27.

⁴⁴⁵ Asztalos Miklós: *i. m.* 41.

⁴⁴⁶ A könyvtár történetében öt időszakról beszélhetünk: 1566 és 1603 között, 1605 és 1655 között, 1655 és 1697 között, 1697 és 1716 között és 1716 után. Két időszakkal kapcsolatban azonban szinte semmi információval nem rendelkezünk. Az 1605 és 1655 közötti időszakról csak annyit tudunk, hogy 1605-ben – amikor az egyházközség visszakapta a Szent Mihály-templomot – néhány könyv visszakérülhetett a jezsuitáktól. Asztalos Miklós: *i. m.* 42. Négy évtizeddel később, 1655-ben pedig tűzvész pusztított a templomban: a könyvtár állományában okozott kárt nem ismerjük. Az 1697 és 1716 közötti időszak elején, 1697-ben ismét tűzvész okozott károkat a templomban. Ezt a pusztítást már felmérhetnénk a korábbi négy évtizedből fennmaradt katalógusok segítségével. A katalógusokon szereplő, de ránk nem maradt könyvek azonban nem csak ekkor semmisülhettek meg, hanem 1716-ban is, az egyházközség könyvtárának katolikus kézre kerülésekor.

⁴⁴⁷ Jakab 1870 II. 277.

⁴⁴⁸ Uo. II. 277–278.

A következő két évtizedből csak az unitárius kollégium magyar és szász diákjai számára készített énekeskönyveket említhetjük meg, amelyeket minden valószínűség szerint itt az egyházközség könyvtárában tartottak.⁴⁴⁹

A következő század elején, 1603-ban érte az első pusztulás a könyvtárat. Ekkor a Szent Mihály-templom jezsuita kézre került, és csak két év múlva, 1605-ben kapta vissza az unitárius egyházközség. Simén Domokos állításánál – miszerint „a könyvtárat feldúlták és megégették”⁴⁵⁰ – többet nem tudunk.⁴⁵¹ Talán ekkor kerültek ideiglenesen jezsuita tulajdonba azok a kötetek, amelyekről Asztalos Miklós megemlíti, hogy megtalálható bennük a kolozsvári jezsuita egyetem később áthúzott 1604-es tulajdonosi bejegyzése.⁴⁵² Valószínűsíthető, hogy ezek a kötetek 1605 után is egy ideig – legkésőbb 1716-ig – unitárius tulajdonban voltak.

2. 2. A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára 1655 és 1697 között

Ez az időszak több szempontból is jelentős volt az egyházközségi könyvtár történetében.

Valószínűleg ekkor, az 1660–1670-es években kezdték el a könyvtár tulajdonosi bejegyzéseit feltüntetni a kötetekben.⁴⁵³ Ezekben a possessor-bejegyzésekben, amelyek az „Ecclesiae Unitariae Claudiopolitanae” bejegyzés különféle rövidített változatai,⁴⁵⁴ azonban nem szerepel évszám,⁴⁵⁵ íráskéjük alapján pedig nem tudjuk őket egymástól elkülöníteni.

⁴⁴⁹ 1581-ből, 1597-ből, 1599-ből, 1600-ból és 1601–1602-ből tudunk ilyen énekeskönyvekről. Kanyaró Ferenc: *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről*. Magyar Könyvszemle 1895. 330.; Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zilah 1934. 85.

⁴⁵⁰ Simén Domokos: *i. m.* 195.

⁴⁵¹ Az 1603-ban elvett javakról készült leltár nem maradt fenn. Valószínűnek tartjuk, hogy az egyházközségi könyvtár részletes jegyzékét nem foglalta magában. „... a jezsuiták a németek segítségével elvették az unitáriusoktól a két templomot, az iskolát, a plébániát tartozandóságaival együtt, valamint néhány városi épületet is. Azonban a városi tanács... férfiai... hiteles leltárt készítettek...” Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István és Kozma Mihály egyháztörténetének, az Unitario-Ecclesiasticae Historiae Transylvanicae-nak Márkos Albert-féle kéziratban maradt magyar fordítását használtuk, amely az Unitárius Püspökség Levéltárában található (KvUPLt). A továbbiakban Uzoni rövidítéssel hivatkozunk rá, mert az általunk idézett részeket Uzoni Fosztó István írta. Uzoni: *Az erdélyi unitáriusok egyháztörténetének második könyve*. 1. fejezet. 13.

⁴⁵² Asztalos Miklós: *i. m.* 42.

⁴⁵³ Megtaláljuk Árkosi Tegző Benedek könyvtárának eddig azonosított köteteiben. 1673-ban Ajtai Lukács kölcsönzésének feljegyzésénél: „ex libris Ecl. Claud. Unitar.” KvUPLt Fasc. XIV. No. 2., valamint egy 1680-ból származó tollpróbánál: KvAKt U 62 005–62 006 (a kolligátum második részének 256. oldalán).

⁴⁵⁴ A könyvtárból fennmaradt csonka könyveket is azonosítani tudjuk. A possessor-bejegyzéseket feltüntető cím- vagy esetleg metszetlapjuk hiányzik, ám a legtöbb kötetben – általában a 10. oldalon vagy hasábon – az unitárius egyházközségre utaló „UE” betűpárt találunk. Az unitárius magántulajdonban volt kötetek között Nagyajtai Nagy György két könyvében találunk hasonló – „GNA” – betűjelzést. Jelzeteik: KvAKt U 61 436–61 437; U 68 654.

⁴⁵⁵ Néhány kivételes esettel találkozunk: KvAKt U 62 337 (Appendix...) (1676); U 62 178 (1714); U 62 338 (1714); U 63 248 (Secundus tomus...) (1714); U 63 248 (Tertius tomus...) (1714).

Ezért talán még fontosabb a szerepük az ebből az időszakból fennmaradt katalógusoknak,⁴⁵⁶ amelyek a könyvtárállomány nagymértékű gyarapodását jelzik. Öt unitárius magánszemély és egy unitárius intézmény⁴⁵⁷ könyvtára került be ugyanis ekkor az egyházközségi könyvtárba.⁴⁵⁸ Azonban csak az 1675-ből származó katalógus-sorozat harmadik részében⁴⁵⁹ és a kölcsönzési feljegyzésekben találunk olyan köteteket – közel 100–120 kötetet –, amelyről feltételezhetjük, hogy a könyvtár korábbi, 1661 vagy 1675 előtti állományához tartozott. Ezért mivel kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy az 1660 – 1670-es években maga a könyvtár csak ezzel a 100–120 kötetrel rendelkezett – az alapállomány könyvei mellett –, az ismert katalógusok és kölcsönzési feljegyzések alapján az 1660 – 1670-es évek állományának csak egy részét ismerhetjük meg.

A könyvtárhagyatékok mellett tudomásunk van arról, hogy a következő években – 1688 és 1698 között – az egyházközség két kurátora, Rajner Márton és Csanádi István könyveket szereztek be egyházuk számára. Simén Domokos ezek közül két, 1690-ben és 1691-ben beszerzett tételt idéz.⁴⁶⁰

2. 3. A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára 1716-ban

Miután 1716-ban a Szent Mihály-templomot át kellett adni a katolikus egyháznak, az egyházközségi könyvtár állománya felbomlott. A könyvtárat ekkor érintő pusztulás mértékéről eltérő vélemények alakultak ki.

2. 3. 1. Az elégetett könyvek

Az elégetett könyvekkel kapcsolatban a két legfontosabb kérdés: milyen könyveket égettek el és mennyit. A két kérdés természetesen összekapcsolódik, hiszen a könyvtár köteteit

⁴⁵⁶ 1. Árkosi Tegző Benedek és Árkosi Tegző Ferenc egyházközségi könyvtárba került könyveinek jegyzéke 1998-ig ismeretlen volt, ekkor bukkan rá Molnár Lehel levéltáros az Unitárius Egyház Levéltárában. Jelzete: KvUPLt Fasc. XIV. No. 2. Szövegkiadása a közel-jövőben jelenik meg az Adattár-sorozat 16/5. kötetében.

2. Az 1675-ből származó katalógus-sorozat, amely a következő részekből áll: 1. „Inventarium librorum...”; 2. „Series librorum maximam partem Laurentij Dalnochi”; 3. „Catalogus aliorum librorum...” 1989-ig magántulajdonban volt, néhány évvel később megjelent az Adattár-sorozatban. In: Adattár 16/2. 29–41.

3. ifj. Adam Franck könyveinek jegyzéke (1676). Megjelent: Adattár 16/2. 41–44.

4. ifj. Joachim Stegmann könyveinek katalógusára Jakab Elek már hivatkozott. Jakab 1870 II. 814. 1998-ban került elő ismét az Unitárius Egyház Levéltárából. Jelzete: KvUPLt Fasc. XIV. No. 4. Szövegkiadása a közeljövőben jelenik meg az Adattár sorozat 16/5. kötetében.

⁴⁵⁷ 1693-ban az unitárius kollégium könyvtára is a Szent Mihály-templomba került. Az 1693 előtt és a következő hét évben beszerzett „iskolai” kötetek későbbi sorsa így összekapcsolódott az egyházközségi könyvtár történetével. A kollégium eme könyvtárából csak egy kötetet ismerünk. Jelzete: KvAKt U 60288.

⁴⁵⁸ Nagysolymosi Koncz Boldizsár püspöknek csak a végrendeletét ismerjük, amelyben könyveit az egyházra hagyta: „a Colosvári Unitária az könyveimet, és írásimat vegye el, és azokból más senki ne osztozzék, mivel nagyobbára ugyan az Ecclesiából vöttem volt.” In: Jakab 1870 II. 422–423., valamint *N. Solymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök testamentuma 1683. nov. 27-én.* Közl.: Benczédi Gergely. Keresztény Magvető 1897. 27–28.

⁴⁵⁹ A „Catalogus aliorum librorum...” 145 tételéből 45 tételt azonosítottunk, ezek a kötetek Dálnoki Nagy Lőrinc tulajdonából kerültek az egyházközségi könyvtárba.

⁴⁶⁰ Simén Domokos: *i. m.* 196. Csanádi és Rajner feljegyzései (1694/1695) között a következő bejegyzést olvashatjuk: (1695. augusztus 28.) „Ugyan ő kigyelmeknek az könyvek el hozasaert erogaltunk az szekeresnek f. 28.” Jelzete: KvUPLt Reg. A. A/10. Kovács Sándor közlése alapján.

kiválogatták, és csak ezt követően égették el az erre ítélt könyveket. Ám ha Uzoni Fosztó István és Simén Domokos kijelentéseit összevetjük, megfigyelhetjük, hogy azok egymásnak ellentmondanak. Mivel nem támaszkodhatunk ezekre, az ismert könyvvállomány – az egyházközségi könyvtár katalógusai és a ma is meglévő kötetek – alapján jegyezhetünk meg néhány dolgot.

A „milyen könyveket égették el” kérdéssel kapcsolatban Uzoni alapján⁴⁶¹ két elképzelést ismerünk: a reformáció előtti időből való könyveken kívül mindent elégettek vagy csak az énekeskönyveket égették el.⁴⁶² Simén Domokos a fenti két elképzelést összevonja: szerinte a kéziratokat és a reformációt követően megjelent könyveket is elégették.⁴⁶³

A „milyen könyveket égették el” kérdésre természetesen nem tudunk válaszolni. Ha csak az énekeskönyveket⁴⁶⁴ égették volna el, akkor ezek, valószínűleg, kis száma miatt semmi alapja nem lehetne azoknak az elbeszéléseknek, amelyek szerint a könyvek máglyája több napig égett, az emberek pedig éjszakánként könyveket loptak el a füstölő kupacból.⁴⁶⁵ A reformációt követően megjelent könyveket sem égethették el teljesen, az egyházközség könyvtárából ugyanis elsősorban ezek maradtak fenn.

Az elégetett könyvek száma Uzoni meg nem nevezett forrásai szerint 170-re vagy 270-re tehető.⁴⁶⁶ Simén Domokos szerint a pusztulás igen jelentékeny volt. Nem beszél „teljes megsemmisülésről” – mint ahogy a korábbi könyvtárat érintő pusztulások esetében tette –, csak azt állítja, hogy ez a könyvégetés végzetes volt.

Véleményünk szerint ez a pusztulás nem végzetes, súlyos volt. Ha a katalógusokban található könyvek számához hozzáadjuk az azokban nem szereplő azonosított kötetekét, akkor az 1716-os könyvvállomány minimum 1500–1600 kötetet számlált. Ebből ma néhány száz, maximum 800 hiányzik, tehát ennyit égethettek el.⁴⁶⁷

2. 3. 2. A kolozsvári katolikus plébánia tulajdonába került kötetek

⁴⁶¹ Uzoni III. könyv. 53.

⁴⁶² Uzoni az első esetben az 1716 előtti egyházközségi könyvtár 56, a második esetben a könyvtár szinte mindent kötetét ismerhette. Valójában nem így volt, ugyanis az 1750-es évek közepén mint a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárosa – e könyvtár mellett helyezték el 1716 után az egyházközségi könyvtárat is – láthatta, hogy több száz kötet maradt meg.

⁴⁶³ Simén Domokos 1876-tól volt a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárnoka, elméletileg a főiskola régi könyvtárának minden harmadik-negyedik kötetében megtalálhatta az egyházközség tulajdonosi bejegyzését, tehát tudnia kellett volna, hogy kijelentése nem felel meg a valóságnak.

⁴⁶⁴ Az unitárius egyházközség egyetlen zsoltároskönyve maradt fenn: a Dersi András zsoltároskönyvként ismert kézirat. Jelzete: KvAKt MsU. 992. Leírását lásd: Szabó T. Attila: *i. m.* 36.; Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 84.; *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Compiled by Elemér Lakó. Szeged 1997. MsU 992.

⁴⁶⁵ R. Várkonyi Ágnes az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában talált egy kéziratot, amely a könyvek éjszakai lopkodásáról szól. Itt köszönjük meg szíves szóbeli közlését.

⁴⁶⁶ „A templomban őrzött könyvek közül a reformáció előtti időből valókat a püspök visszaadta az eklézsiának, a többi 170-et, mások szerint 270-et halomba rakva, elégettette.” Uzoni: *i. m.* Ezek szerint, ha a reformáció előtti időből való könyveken kívül égették el mindent, akkor 270, ha az énekeskönyveket égették el, akkor 170 kötet semmisült meg!

⁴⁶⁷ A maximum megjelölést használtuk, mert a 800 kötet között az 1697-ben esetleg elpusztult könyvek is ott vannak.

Uzoni Fosztó István torockószentgyörgyi lelkészjelöltje, Koncz Boldizsár⁴⁶⁸ elbeszélése alapján azt mondja, hogy a reformáció előtti időből való könyveket elvitték a katolikusok.⁴⁶⁹ Simén Domokos ezt a kijelentést veszi át.

Ezeket a köteteket valószínűleg a katolikus plébániára szállították, ugyanis megtalálhatjuk őket a plébánia könyvjegyzékén. Mivel a plébánia levéltára jelenleg nem kutatható, csak ezt a jegyzéket vethetjük össze az unitárius egyházközség könyvtárának „Inventarium librorum...” katalógusával – így becsülhetjük meg az idekerült kötetek számát. Az összevetés során 42 ilyen tételt számoltunk meg.

A feltételezett köteteket sorra véve azonban a fenti állítást – a reformáció előtt megjelent kötetek kerültek a katolikusokhoz – némileg módosítanunk kell. A 42 tétel több mint fele nem a reformáció előtt, hanem a reformáció után jelent meg.

⁴⁶⁸ Megjegyezzük, hogy Kissolymosi Koncz Boldizsár csak 1717-ben kezdte meg kolozsvári tanulmányait. Varga Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története*. Torda 1907. 120.

⁴⁶⁹ Uzoni: *i. m.*

2. 3. 3. A kolozsvári jezsuita kollégiumba került kötetek

A jezsuita kollégiumba került könyvekre az Akadémiai Könyvtár katolikus anyagának átvizsgálása során bukkanhatunk. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy a jezsuita rend 1773-as feloszlását követően a jezsuita – ekkor már – Akadémia könyvei itt, Kolozsvárott maradtak. Elgondolkodtató azonban, hogy Jakó Zsigmond possessor-jegyzékén,⁴⁷⁰ amelyet az 1960-as években az Akadémiai Könyvtár – elsősorban – katolikus anyagát átvizsgálva állított össze, nem találjuk meg a kolozsvári unitárius egyházközséget mint possessort. Egyelőre tehát nem ismerünk olyan kötetet, amely az unitárius egyházközség könyvtárából a jezsuita kollégium tulajdonába került.

2. 3. 4. A kolozsvári unitárius egyházközségnek visszaadott könyvek

Miután elégették vagy elszállították a kiválasztott könyveket, a többit visszaadták az unitárius egyházközségnek.⁴⁷¹ Ezekkel kapcsolatban többféle elképzelés is született. Az Uzoni Fosztó István által említett egyik elképzelés szerint „a reformáció előtti időből való” köteteket kapták vissza – a fennmaradt könyvek szerint azonban nem ez történt. Simén Domokos Uzoni korábbi mondatát – „A templomban őrzött könyvek közül a reformáció előtti időből valókat a püspök visszaadta az eklézsiának, a többi 170-et, mások szerint 270-et halomba rakva, elégettette” – félreolvasta. Szerinte ugyanis 170, illetve 270 könyvet kapott vissza az unitárius egyházközség.⁴⁷² Ez a félreolvasás jelentette a későbbi két elképzelés alapját. Benczédi Pál szerint ennél valamivel többet,⁴⁷³ Lakó Elemér szerint jóval többet kaptak vissza.⁴⁷⁴

A ma is meglévő kötetek összeszámlálása jelenti az egyetlen megoldást: ezek szerint közel 700 kötetet kaptak vissza az unitáriusok.

3. A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára 1716 után

A korábbi szakirodalom szerint 1716-ban az egyházközség könyvtára végleg megszűnt. Az egyházközségnek visszaadott könyvek az iskola új épületébe kerültek,⁴⁷⁵ ahol az iskola új könyvtárának állományába vették. Ezt a megállapítást két ponton kell módosítanunk.

Az egyházközség könyvtára nem szűnt meg 1716-ban, valószínűleg még egy évszázadig létezett. Simén Domokos szerint ugyanis „a kolozsvári eklézsia 1800 és 1810 közt összes

⁴⁷⁰ Jakó Zsigmond: *A Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának possessor-jegyzéke*. (kézirat)

⁴⁷¹ 1716. augusztus 17-én az unitárius egyházközség még levélben kérte azoknak a könyveknek a kiadását, amelyek „a kiadás, a tulajdonos beleírt neve, és egyéb szemmel látható körülmények” szerint az egyházukat illetik. Nem tudunk azonban arról, hogy ezt a kérést meghallgatták volna. Uzoni: *i. m.* 60.

⁴⁷² Simén Domokos: *i. m.* 200.

⁴⁷³ Benczédi Pál: *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratáráról*. In: Kelemen Emlékkönyv 33–34.

⁴⁷⁴ Lakó Elemér: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratái a kolozsvári Akadémiai könyvtárban*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. II. Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Buk. 1980. 202.

⁴⁷⁵ „a b(első) magyar utcai Huszár-házban egy szobát könyvtárhelyiséggé alakították át s oda tették át a piaczi templommal együtt elpusztult könyvtárból fennmaradt és visszanyert könyveket.” Simén Domokos: *i. m.* 201.

könyveit az iskolának adta”.⁴⁷⁶ Ennélfogva állománya sem olvadt be az iskola új könyvtárának állományába.

Köteteit azonban már az egyesített könyvtár – az ún. régi könyvtár – katalógusaiból ismerhetjük meg.⁴⁷⁷ 1716 után ugyanis csak egy 1720-ból származó könyvbejegyzés tájékoztat a könyvtár egyetlen összeírásáról, és ez is csak részben olvasható.⁴⁷⁸

Mint láttuk, a kolozsvári unitárius egyházközségi könyvtár történetével kapcsolatban számos probléma merül fel. Ezért nagyon fontosnak tartjuk, hogy a kolozsvári katolikus plébánia levéltára minél hamarabb megnyíljon a kutatók számára. Reményeink szerint az ott található könyvek segítségével választ kaphatunk néhány kérdésre, és így a XVI–XVIII. századi erdélyi olvasmánykultúra igen jelentős részét – az unitárius olvasmánykultúrát is jobban megismerhetjük.

⁴⁷⁶ Uo. 203. Simén Domokos e kijelentését helyesbítenünk kell: az Akadémiai Könyvtár U 63191 jelzetű kötete később is az egyházközség tulajdonában volt, amint azt a következő két bejegyzés elárulja: „Az Unitarius Status tulajdona 1835” és „A Kolosvári Unitaria Ecclesia tulajdon Uj Görög Testamentuma 18[9]6”.

⁴⁷⁷ Ferencz József: [A] Régi Könyvtár betűsoros lajstroma. Jelzete: KvAKt MsU. 1675. (lásd: *The Manuscripts...* uo.) Ferencz József: [A] Régi Könyvtár polc-lajstroma. Jelzete: KvAKt MsU. 1676. (lásd: *The Manuscripts...* uo.)

⁴⁷⁸ Egy könyv első kötéstáblájának belső oldalán olvasható bejegyzés szerint: „1720 dje 24. Jan. Conscriptio Librorum Amplissimis Ecclae Unit. Claud: per nos facta fuisse, jam defuncto Clarissimo quondam Paulo Dimien Kolosvari, in ... transtuli Paulus Gyergjai”. Jelzete: KvAKt U 63120. Az összeírás módjára tehát azoknak a köteteknek a segítségével következtethetünk, amelyekben ebből az évből származó bejegyzést találunk. Ezek szerint az összeírást Gyergyai Pál és Várfalvi Pálfi Zsigmond végezte el. Jelzeteik: KvAKt U 58489; U 60498-60499; U 61963; U 62197; U 62208; U 62345; U 62516; U 63120; U 73334.

Magyari András Kolozsvár a Rákóczi vezette felkelés idején

A Habsburg-uralom bevezetése Erdélyben nem tekinthető egyszerű politikai jellegű őrsváltásnak. A korszak egyik jeles szakembere, Szádeczky Lajos már az 1920-as években hangsúlyozta, hogy az erdélyi fejedelemség megszűntével sok tekintetben új korszak kezdődik az ország életében. Szádeczky természetesen a Lipót-féle diploma által bevezetett rendszer újításaira gondolt, de valójában ennél jóval többről van szó. Igen súlyos következményekkel járt ugyan, hogy az 1690 előtti megkövesedett gazdasági-társadalmi viszonyok közt élő Erdély a Habsburg hódítás révén az általános európai fejlődés új eszméinek hatása alá kezd kerülni. Azonban az 1690-es évek végén s a XVIII. század első éveiben mind erősebben jelentkező merkantil gazdasági eszmék a Habsburg Birodalomban egyre erőteljesebben mutatkoznak, s ez oda vezet, hogy az osztrákok által felszabadított volt török térség egész gazdasági struktúrája egyre súlyosabb nyomás alá kerül. Ezen régiók ugyanis nem képesek lépést tartani az új követelményekkel, s mind hátrányosabb helyzetbe kerülnek. A délkelet-európai térség problémáit az is tetőzte, hogy a törökellenes háborúk, főleg a karlócai békéig, óriási erőfeszítések elé állították a bécsi adminisztrációt, s a császári udvar a háborús költségek jó részét igyekezett az újonnan felszabadított területekre áthárítani. Ez természetesen súlyos teherként nehezedett az újonnan szerzett területekre, amelyek rohamosan növekvő pénzadónak és természetbeni szolgáltatásoknak kellett eleget tenniük. Ezek mellett a legtöbb gondot és szenvedést a beszállásolt császári zsoldosok viselkedése okozta. Amint a forrásokból kitűnik, az osztrák megszállás után Erdélyben 50–60 000 főnyire rúg a beszállásolt katonák száma,⁴⁷⁹ akiket el kellett tartani. Ezt a császári katonai parancsnok szerint úgy lehet realizálni, hogyha az országot katonai fennhatóság alá rendelik. Caraffa tábornok szerint Erdélyt „tartománnyá kell változtatni, élére elnököt állítani, hogy az összes birodalmak e védőfala valahára megnyughassék”.⁴⁸⁰

A tábornok szavai egy mind gyakrabban hangoztatott véleményt tükröznek, miszerint a töröktől felszabadított területeket minél hamarabb a Bécs által központosított birodalom szerves részévé kell változtatni. Ezen elképzelés valódiságára utalnak Bethlen Miklósnak önéletrajzában megfogalmazott szavai, miszerint „Teleki húsvétra (1690) vendégségbe hívta Heiszlert számos német urakkal, dámákkal Sorostélyra, engemet is feleségestől... Ez vendégség, vadászat, lójáratás, muzsika, tánc és minden apparátusaival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott — Ez lón Apafi, Teleki, Heiszler és Erdély tora.”⁴⁸¹

A karlócai béke után, amely Bécs pozícióit lényegesen javította a délkelet-európai térségben, a császári hatóságok is keményebb centralizáló politikát kezdenek alkalmazni Erdélyben, hogy a központi hatalom befolyását növeljék. Létrehozzák (1699) a bécsi Kamarai Bizottságot – Comissio Cameraticát – Ludvig Albert Thavonat báró és Georg Eckler vezetésével, akik nagy buzgósággal látnak hozzá a kincstári javak feltárásához s a bécsi kamara hatáskörének megszilárdításához. Bethlen Miklós plasztikus megfogalmazása szerint „Ez a Comisio kimosdatá 1. A gubernatort és Aport az arendált harmincadokból, 2. A guberniumot a várból

⁴⁷⁹ Jakab 1870 III. 13.; KvLt Fasc. II. 442, 449, 450, 454, 647. sz.

⁴⁸⁰ Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704)*. Századok 1954/1, 17.

⁴⁸¹ BMÖn I. 395.

és tekinteti s autoritásából, fizetéséből, 3. Aport a thesaurariusság valóságából, 4. a haza fiait a fiskális tisztekből, végezetre 5. az országot szabadságából, diplomájából.”⁴⁸²

Ez a centralizáló politika, amely a kor felfogása szerint pozitív előjelűnek tekinthető, az akkori erdélyi körülmények között visszajára fordult, s az arisztokrácia szűk körét kivéve maga ellen hangolja a társadalom minden kategóriáját, mivel Bécs igyekszik a lehető legtöbbet kicsikarni az újonnan szerzett területek lakosságából, hogy enyhítse a háborús kiadásait. Az 1700-as évek elején, amikor az ún. „amor et timor” politika egyre hatástalanabb, az udvari hatóságok az erőszak alkalmazásával igyekeznek érvényre juttatni törekvéseiket, s a megszálló hadsereg mind nagyobb szerephez jut. A reális hatalom teljesen a katonai parancsok, Rabutin generális kezébe megy át, s a Gubernium csak a császári erők által diktált parancsok végrehajtó eszközévé válik. Az 1700-as évek elejére kialakult helyzet gazdasági tekintetben a legsúlyosabban a fejlettebb városokat érintette, amelyek közül Kolozsvár sem képez kivételt, sőt gazdasági súlya és stratégiai fontossága miatt a Habsburg hatóságok figyelmének középpontjába került. Ipari és kereskedelmi kapacitását teljesen az idegen katonaság szükségleteinek rendelik alá. Megszüntetik a város minden rendű privilégiumait, s a döntő szót mindenben az osztrák katonai parancsnok mondta ki. A város már a Habsburg-ellenes felkelés előtt, 1679. június 3-án tartott közgyűlése feliratában foglalja, hogy „Kiváltságainak... az ország ellenkező végzése által megerősítettek és megszüntettek, törvényeinkre törvényt ültetett, szabad választási jogunk elvétel, a tanácsnak nincs tekintélye...”⁴⁸³

A város helyzetének súlyosbodását jelzi az a tény, hogy 1703 szeptemberétől Bánffy György gubernátor lemond kolozsvári főkapitányi tisztségéről Czegei Vass György javára, s katonai parancsnokul Kaltemplatt ezredest nevezik ki, aki úgyszólván teljhatalommal intézkedik a város ügyeiben. Erdély teherbíróképességének pontosabb megállapítása végett a kormányzék 1703. április 29-én utasítást ad ki, hogy az adókivetés céljából pontos összeírást készítsenek. Kimutatásba foglalják a lakosság különböző kategóriáinak pontos számát, a népesség vagyoni állapotát, foglalkozási formáit a legapróbb részletességgel. Ez volt Erdélyben az első, az újkori elvek szerint végzett összeírás. Eszerint Kolozsváron 1703-ban 13 egyházi férfi, birtok és közintézet volt. Nyilvántartásba vettek 1172 háztulajdonost, 66 nemest, 396 mesterembert, 64 kalmárt vagy tőzsért.⁴⁸⁴

Az új összeírás figyelembevételével jelentős mértékben növekedett a hadsereg számára az 1703-ban kivetett adók és szolgáltatások volumene.⁴⁸⁵

A kuruc mozgalom erősödésének s a Rákóczi-val kapcsolatos hírek terjedésének hatására fokozódó elégedetlenséget Rabutin generális a katonaság számának növelésével igyekszik ellensúlyozni. A korabeli feljegyzés szerint Kolozsvárra akkora őrséget hozott, hogy a házakba is lovakat kötöttek.⁴⁸⁶

A városnak nagy anyagi erőfeszítéseket kellett tennie, amikor a Rákóczi-felkelés kezdetekor – felsőbb katonai parancsra – a vár falait kijavították, a bástyákat és várkaput megerősítették, az osztrák tiszteknek szállásokat építettek. A nehézségek súlyosbodásával egymást érik a városi tanácsnak a Guberniumhoz intézett panaszai, melyekben a császári katonaság által elkövetett

⁴⁸² Uo. II. 39.

⁴⁸³ KvLt Fasc. II. 321. sz.

⁴⁸⁴ Jakab 1870 III. 74–75.

⁴⁸⁵ KvLt Fasc. II. 442, 449, 450, 454. stb. sz.

⁴⁸⁶ Jakab 1870 III. 7.; *Briccius György naplója. 1693–1715.* Pest 1860. 94.

visszaéléseket, a városra kirótt rendkívüli kiadásokat sorolja fel, mivel „a commendans sok vekturáját már alig győzik”. Előadják, hogy a város ipari és kereskedelmi élete tönkrement a kereskedelmi tevékenység a katonaság visszaélései miatt lehetetlenné vált.⁴⁸⁷ E kilátástalan állapot odavezetett, hogy a különféle adókiivetési lajstromok egyre gyakoribbá válnak az „elszökött” és „elment” bejegyzések,⁴⁸⁸ ami a kurucokhoz való átállás folyamatára utal.

Kolozsvárnak sok gondot okozott az is, hogy a császári hadvezetőség 1703 nyarától alkalmazott taktikai tervei szerint a város fontos stratégiai pont a Gyalu, Bonchida, Szamosújvár, Beszterce vonal tengelyén. A Kolozsvárról indított gyakori portyázásokkal szándékoztak a felkelést a jelzett vonalon feltartóztatni. 1703 nyarától igen gyakoriak a császári katonaság portyái egészen Zilahig, Szilágysomlyóig és Kővárig. 1703 novemberében azonban a kurucok már Kolozsvár térségében is megjelentek, s november 10-én a bonchidai csatában megverik a Kolozsvárról kiment császáriakat és a Thoroczkai István parancsnoksága alatt lévő, egyelőre császárhű fegyvereseket. Ettől kezdve a kurucok gyűrűje a város körül egyre szorosabbá vált, s magát a várat is gyakori támadások érik.⁴⁸⁹ 1703 decemberében a kurucok már Kolozsvár alá érkeztek, s ezzel kezdetét vette a mind erőteljesebb támadások sorozata.

1704 januárjától a kolozsvári császári helyőrség gyakori kitöréseivel próbálja távol tartani a felkelőket és a velük szimpatizáló lakosságot. 1704. január 11-én éjjel például Szentlászlót szállották meg a németek, s másnap felégették. Február 1-én Mákót dúlták fel. A hasonló esetek gyakran ismétlődtek.⁴⁹⁰ Február 20-án komoly kuruc haderő érkezett a város alá a Szentpéteri templom irányából, s az ellene küldött katonaság tehetetlennek bizonyult.

1704 tavaszától egyébként megkezdődött Kolozsvár rendszeres ostroma. A rendelkezésünkre álló források szerint Bonchidán és Lónán jött létre a felkelők két legfontosabb támaszpontja.⁴⁹¹ E két táborból indultak ki a város, majd a vár elleni támadások.

1704. április 10-én nagyobb kuruc sereg érkezett a város alá, amely megütközött a németekkel és rácokkal. Azon éjjel felgyújtották a Közép utcát és a Külső-Farkas utcát, amelynek nagy része leégett. Következő nap éjjelen felgyújtották Hídelvének a külső részét, a dézsma csúrral együtt.⁴⁹² Április 20-án égett le a Külső-Közép utca, a Farkas utca és a Magyar utca egy része.⁴⁹³

A császári parancsnok Kaltemplatt mindent elkövet, hogy a katonai fegyelem fokozásával s a városból kiszököttek hozzátartozóinak kíméletlen büntetésével próbálja megőrizni Kolozsvár feletti uralmát. Ez azonban Rákóczi magyarországi sikereinek légkörében egyre kétségesebbé válik. 1704 tavaszán és nyarán mind nagyobb számban hagyják el Kolozsvárt, főleg a fegyverforgatásra alkalmas férfiak, és állnak be a felkelők seregébe. Wass György aggodalommal írja naplójában: „méltó feljegyzésre, hogy a mi collegiumunkból is 8, 9, 10, 11, 12 esztendőös gyermekek szöktek s szöknék ki innét Kolozsvárról a kurucok közé”.⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ KvLt Fasc. II. 402. sz.

⁴⁸⁸ KvSzám XL. Fasc. 2., 219–223.

⁴⁸⁹ Szakál Ferenc *naplója 1698–1718*. Pest 1860. II. 47.

⁴⁹⁰ Szakál Ferenc: *i. m.* 55, 58, 59.

⁴⁹¹ Czegei Wass György *naplója*. Kiad.: Nagy Gyula. MHHS XXXV. Bp. 1896. 404–405.

⁴⁹² Uo. 399.

⁴⁹³ Szakál Ferenc: *i. m.* 65.

⁴⁹⁴ Wass György: *i. m.* 401.

A város egyre kritikusabb állapotára vall, hogy 1704 májusától mind gyakoribb jelenség a császári katonák dezertálása is.⁴⁹⁵

1704. április végén olyan jelzésekkel is találkozunk, hogy a város védői szeretnék a kurucok kezére játszani Kolozsvárt. Az ácsceh például az egyik kapu megnyitására tesz ígéretet, ami azonban elmarad. Egy augusztusi feljegyzés szerint „a commendáns ... rutul tractalta az atyafiakat”, szemükre vetve, hogy a tanácsban az ő dolgai ellen munkálkodnak.⁴⁹⁶

1704. szeptember 24-től október 7-ig Kolozsvár a kurucok igen heves ostroma alatt van. A várat minden irányból éjjel-nappal ágyúzzák.

Október 7-én a városban levő főrendek, a papság és a város tanácsa elhatározta, hogy a város katonai parancsnokát ráveszik a kapitulációra, mivel a polgárok javai már teljesen tönkrementek, s a lakosság a pusztulás szélére jutott.⁴⁹⁷ Ebben a válságos pillanatban érkezett Szebenből Rabutin generális, és Kolozsvártól nem messze, a Sós völgyben csatát nyer a felkelőkkel szemben. E győzelem azonban már csak azt biztosította számára, hogy bosszút álljon a „hűtlen városiakon”. Október 10–12-én a várfalat, a kapukat több helyen meg rongálták, a lakosságnak súlyos károkat okoztak „úgy, hogy az utolsó ítélet is talán ilyen félelemmel és rettegéssel végben nem megyen” – jegyezte fel Wass György naplójában.⁴⁹⁸ Rabutin – a Kolozsvárról kivont helyőrséget Szamosújváron hagyva – visszavonult Szebenbe.

A város képviselői és a felkelők vezetői között Bácsban és Kajántón lefolyt tárgyalások után Kolozsvár október 28-án megnyitotta kapuit a kurucok előtt. A város körül található felkelők parancsnokai, Csáki László és Teleki Mihály 29-én Rákóczi fejedelem megbízottjával, Radvánszki Jánossal együtt bevonult Kolozsvárra. November 25-én Csáki Lászlót Rákóczi Kolozsvár új kapitányává nevezi ki.

A felkelők sikeres hadműveleteit nem kis mértékben befolyásolta, hogy Kolozsvár ostrománál nagy számban voltak jelen a városból kiszökött felkelők, akik pontosan ismerték a helyi viszonyokat. Az erdélyi kuruc hadsereg 1704. augusztus és szeptember folyamán eszközölt összeírásaiból kitűnik, hogy a Kolozsvárt elfoglaló Teleki Mihály és Csáki László ezredeiben 529 kolozsvári felkelő volt.⁴⁹⁹

A város elfoglalása után gyors intézkedések történtek a közigazgatás újjászervezésére, valamint a gazdasági élet talpraállítása érdekében. Újjászervezik a céheket és a kalmárok tevékenységét. Jó hatással volt a gazdasági élet megpezsztülésére, hogy Rákóczi utasítására pénzverdét állítanak fel.⁵⁰⁰ Ellenben a szellemi élet és közművelődés hanyatlását mutatja az iskolai tevékenység, a sajtó és más kulturális akciók nagyfokú károsodása.

Még fel sem ocsúdott igazában Kolozsvár lakossága az 1704-es ostrom következtében elszenvedett veszteségekből, mikor újabb szenvedések szakadtak nyakába. Midőn Rákóczi 1705. november elején Erdélybe indul, hogy beiktassák a fejedelmi méltóságba, november 11-én Zsibó mellett súlyos vereséget szenvedett a Herbeville vezette császári hadseregtől.

⁴⁹⁵ Uo. 405.

⁴⁹⁶ KvTanJk IV. Fasc. 1. 19.

⁴⁹⁷ Wass György: *i. m.* 432.

⁴⁹⁸ Uo. 433.

⁴⁹⁹ *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Magyar András. Kv. 1994.

⁵⁰⁰ Jakab 1870 III. 79.; Esze Tamás: *A kolozsvári pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában. 1703–1705*.

Ennek egyenes következménye lett Erdély és vele együtt Kolozsvár elvesztése. A város súlyos árat fizetett a Béccsel szembeni hűtlenségéért. A november 15-én bevonuló császári csapatok „rettenetes, hallatlan executióval nyomorgatták a szegénységet...” – írja Briccius György emlékirataiban. A másnap, november 16-án a bevonuló Herbeville tábornok nagyszámú seregével két hétig tanyázott a városban, a „lakosoknak mindeneket megették, megitták és semmijek sem maradt”. A zsidói epizóddal a Habsburg-ellenes felkelés első szakasza lezárult.

Az 1705. december 15-i segesvári országgyűlés legfontosabb aktusa a nép felesketése a császárra.

Kolozsváron is igyekeztek a Rákóczi-pártiakat szigorú ellenőrzés alá fogni. „Néhány embert fel is akasztának, afféle semmirekellő fegyverért.” Akik a kurucokat rejtegették vagy segítették, azokat is halállal büntették.

1706 nyarától enyhült a Kolozsvárra nehezedő nyomás, amikor Rabutint kirendelték a magyar hadszíntérre, s Erdélyben újból lehetőség nyílt a felkelő csapatok tevékenységére. Ezen túlmenően az erdélyi kurucok főparancsnokául Pekri Lőrinc kuruc generálist nevezi ki Rákóczi, akinek sikerült újabb lendületet adni a Habsburg-ellenes küzdelemnek. Ebben a hangulatban került sor a kuruc kori Kolozsvár történetének legfelemelőbb mozzanatára, amikor Rákóczi, a Marosvásárhelyen lezajlott fejedelmi beiktató országgyűlésről hazatérőben, április 23–28. között több napot töltött Kolozsváron, és egyebek mellett megalakította a Nemes Ifjak Társaságát, s az erdélyi katonai és politikai vezetőkkel áttekintette a szabadságharc legfontosabb problémáit. Ezen intézkedései azonban már nem tudták megváltoztatni a kuruc felkelés sorsát.

Rabutin 1707 őszén újból visszatért Erdélybe s ez alkalommal a Kolozsváron állomásozó Károlyi Sándor kuruc vezér igen drasztikus intézkedésekkel próbálja minél kényelmetlenebbé tenni az odaérkező császári csapatok életkörülményeit. Megkísérli a város elhagyására kényszeríteni a lakosságot, hogy a bevonuló császáriak ellátását lehetetlenné tegye. „E miatt nagy lázadás, panaszkodás, siralom és sóhajtás lőn az egész városon” – olvasható a tanács jegyzőkönyveiben.⁵⁰¹ Ugyanakkor Károlyi parancsot ad a szabók bástyájának (Bethlen-bástya) felrobbantására, és kivonul a városból.⁵⁰²

A császári erők végérvényesen berendezkednek Kolozsváron Kirchbaum tábornok új erdélyi, valamint Löffelholcz kolozsvári parancsnokok irányítása mellett. A várost nagyszámú idegen katonaság foglalta el, amelynek eltartása messze meghaladta a lakosság teherbíróképességét.

Már 1707 ősztől egymást érik a városi tanács által az erdélyi Guberniumhoz, valamint a bécsi udvarhoz eljuttatott panaszok, amelyekben előadják: „Minthogy már mi minden marháinkbul, pénzünkbul, külső és belső forrásainkbul kifogytunk és utolsó pusztulásra jutottunk, alázatosan könyörgünk Nagyságtok kegyelmeteknek, az élő Istenért is egy kevés ideig való immunitast az nemes ország engedjen és impositiókkal ne aggraváljanak.” Egyben kéri a gubernátort, hogy nyomorúságos állapotukat kellőképpen referálja őfelsége előtt.⁵⁰³

Sokatmondó a folyamodvány aláírásának módja: „Nagyságtoknak Alázatos és köteles szolgálai, romlott Kolozsvár várossának Hadnagya mellette levő assessoraival és az egész communitással együtt.” Nem véletlenül jegyzi meg a korszak neves emlékirója, Cserei Mihály

⁵⁰¹ KvTanJk III. Fasc. 1. 23.

⁵⁰² Jakab 1870 III. 81.

⁵⁰³ KvLt iratok. Fasc. II. 441.

is e periódusra vonatkozóan, hogy „Kincses Kolozsvárból koldus Kolozsvár lőn a kétféle had között”.

A város hétköznapi életének eseményeit tükröző gazdag emlékirodalom és levéltári források megrázó mozzanatok nyújtanak Kolozsvár akkori hétköznapijairól. Ezek a jelenségek megfigyelhetők az élet minden területén. Ennek illusztrálására egyetlen példát hozunk fel, amelyet a korszak egyik legfontosabb naplóírójának, Wesselényi Istvánnak sorai alapján reprodukálunk: „Látom vala pedig, hogy az ott lévő muskotélyosok igen erősen halnak vala mindennap, ugyhogy egy nap abból az egy gyalog dániai regimentből huszan is megholtanak, kiket mind csak udvarokra, benn levő kertekre temetnenek, és holmi pusztá pincékben hánytanak. Sőt elevenen is egynéhányat eltemettek, ugyhogy mikor vitték több halottakkal együtt, fejét feltartotta és a káplár jól megütötte a fejét, hogy miért tartja fel, és csak a pincében behányták, azt mondván, hogy másnap is csak megholt volna...

Azután több regimentek is változván és fordulván meg Kolozsvárott, mind ugy holtanak. Azokon megszűnvén a dög a magyarokra esvén, valamely háznál német betegek voltak, azokból a házakból a magyarok is sokan kihaltanak, ugyhogy már alig győzik vala őket temetni, egyszersmind kettőnként temették, hármanként.”⁵⁰⁴

Mindent egybevetve, a kuruc korszak Kolozsvár történetének egyik legproblematisabb fejezetének tekinthető, ami a látványos politikai és katonai eseményeken túlmenően annak tulajdonítható, hogy a régió, amelyben a város van a XVII. század végén és a következő század elején, komoly változások periódusába lépett.

⁵⁰⁴ Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló*. I. 1703–1705. Buk. 1983. 639.

Egyed Emese

Színházi jellegű kultúra a XVIII. századi városban

Kolozsvár mai színházkedvelő közönsége (de a kutató is) valamikori „deákoknak”, professzoroknak, iskolapatrónusoknak, aztán esküvői, vendégfogadási, temetési események résztvevőinek, bálozóknak, utcai álmélkodóknak a nyomain jár. Miközben fenntartja a csoportos látványosságokról való ítéletalkotás jogát, lassan ismét figyel – a zártszínház mellett – a látványosságok drámapoétikával teljesen le nem írható változataira is, és igényli a részvételt, illetőleg a részvétel értelmezését a látványos eseményben.

A kolozsvári színjátszás történetéről Ferenczi Zoltán ma is hasznos kézikönyvet írt a múlt század végén.⁵⁰⁵ Előtte is tisztelgünk a kiegészítéssel: az iskoladráma-kutatás újabb eredményeinek Kolozsvárra összpontosító összefoglalásával.

A látvány, ha rendszerességében tekintjük, ebben az időben többnyire az iskolai élethez vagy a vallási ünnepekhez kötött. De az alkalmi látványosság sem közvetett: az ország vagy a város életéhez kapcsolódik. Konkrétságában hat.

Kilián István terminusával a továbbiakban teátrális eseményekről beszélünk, noha szöveges színjátékok – igaz: töredékes – szövegkincse is felmutatható ebből az időből. A valóságos színháztörténeti kutatómozgalmat elindító tudós a katolikus jezsuita iskolai színjátszás látványteremtő erejét, a protestáns színjáték magyarnyelvűségét, az unitárius darabok közjátékainak néhol vastag humorú népszerűségét nevezi meg, mint a teátrális eseményekre általánosan érvényes helyi jellemzőket. Erdélyre, a fordultatos sorsú kincses városra is vonatkoznak megállapításai.

Színházi jellegű társas események **(rekonstrukciós kísérlet)**

A lakosság életvitelének szokásként megragadható mozzanatai, a városkép metamorfózisai, a szöveghagyomány direkt és utalás jellegű híradásai egyaránt tárgyai lehetnek egy ilyen jellegű vizsgálódásnak. Közben a ráérzés, a megsejtés is befolyásolja az adatokból nyert ismeretek értelmezését: közelítünk a múlt képéhez, de a teljes megismerés lehetőségével nem áltatjuk magunkat.

Hivatalos és magáncélokra vezetett napló- és számadáskönyvek, levelek, közvetett híradások segítik feltáró munkánkat. A szokások és az alkalmi multságok felől egyaránt közelíthetünk a teátrum fogadtatástörténete felé. Gyakran többet tudunk meg arról, aki álmélkodva vagy éppen megbotránkozva szemlélte a látnivalót, mint a látvány valóságos megteremtőjéről.

Az, aki járt már idegenben (például külföldi tanulmányokon), aki látott már színházi előadást, másképpen viszonyult az effajta honi időmulatáshoz, mint az, akinek számára ez szokatlan és egyszersmind hivalkodás, hívság, gyarló elfoglaltság volt.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kiadja a kolozsvári színészet százéves jubileumát rendező bizottság. Kv. 1897.

Az iskola és a templom, illetőleg a nyilvánosság egyéb szférái szerint rendezhetők a látványosságok az erdélyi városban is. Az iskoladrámák szerepét nem kell lebecsülnünk a város életében és a közönség, illetőleg a hivatásos színjátszók kinevelésében. Rendszerezsek voltak az iskolai előadások, még ha az egyes felekezetek nevelési koncepciójához alkalmazva is: a XVII–XVIII. században a történelmi Magyarország területén bemutatott nagyszámú iskoladráma a kolozsvári iskolákat is jelenti.

Az iskoladráma szereplője minden időben a párfogó gyermeke, rangos – ritkábban vagyonos – család gyermeke (a főbb szerepekben). A cél az volt, hogy lehetőleg valamennyi – de a jó tanulmányi eredményű, jó magaviseletű – diák megjelenjék az ünneplő közönség előtt. A közönség soraiban egyaránt jelen volt a tanult, sőt külföldet járt – és a rendszeres tanulmányokat nem végzett személy.

A teátrális események szöveges emléke pedig hevenyészett vagy részletes kézírattól – amely autográfia, másolat, kompiláció –, a nyomtatványig sok változatban vizsgálható.

Iskolák a templom közelében, látványosságteremtés az egyház iskolájában

Keveset tudunk az előadások helyéről. Ez lehetett az iskolakert (például a monostori kert), az iskolaépület udvara (deszkaépítményben), vagy e célra kőből készült terem (1713-ban, a Szent József Szeminárium épületében).⁵⁰⁷

Több eredménnyel kecsegtet a kronológiai és a tematikus vizsgálódás. A jezsuita iskoladrámák esetében a háztörténetek szolgálnak a kutatás forrásául.⁵⁰⁸ A *Historia Societatis Jesu Claudiopolitana* – a kolozsvári jezsuiták egyetlen fennmaradt *Historia Domusa* a XVIII. század első felének eseményeit tárgyalja. A rendházkrónikák pontjai közül leginkább a *Schola*, ritkábban a *Sodalitates*, *Convictus Nobilium*, *Festivitates*, *Solemnitates*, *Festum Sancti Ignatii* című oldalakon olvashatók adatok a helyi színjátszásról.

Ugyanakkor a nyomtatványkatalógusok is segítenek rekonstruálni a korabeli színjátékok tematikáját. Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában adták ki azt a programot, amely egy 1700-beli előadás cselekményvázát rögzíti. A *Deus Eucharisticus in ara ignoto deo...* címmel 1701-ben „dramation”, vagyis párbeszédes játék: a nemesi konviktus (*Convictus nobilium*) tagjai adták elő; a protestáns felekezetek hitvitáját (és ezáltal hitelveit) gúny tárgyává tevő *Comoedia arianorum et calvinianorum*ot szintén.

A kolozsvári jezsuiták színjátzó hagyománya nem jelent minden esetben vallásos tárgyú előadást: a jezsuita iskola fennállása alatt (1581–1773) az érdeklődés a XVIII. században a vízkereszti, a nagypénteki játékokról az ószövetségi tematika és a világi – többnyire

⁵⁰⁶ „Tragoediajádzásokat szemléltem (...), Láttam kötélén való járásokat, (...) Sokadalom celebráltatott. Itt láttam csudálatos comediajátszásokat, mesterséges ugrádozásokat” – jegyzi naplókönyvébe 1794-ben hollandiai orvosi tanulmányai idején a későbbi kolozsvári királybíró, majd főbíró, a kuruc tábori főorvos Vizaknai Bereczk György. *Vizaknai Bereczk (Briccius) György naplófeljegyzései (1693–1717)*. In: *Kolozsvári emlékirók*. 232–234. (A továbbiakban: Vizaknai)

⁵⁰⁷ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Irodalomtörténeti Füzetek. 147. Bp. 2000. 34.

⁵⁰⁸ Az iskola fölöttes hatósága a nagyszombati jezsuita kollégium volt. E dolgozatban Staud Géza munkájára támaszkodunk: Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásai 1567–1773*. *Fontes Ludorum sceniorum Hungariae Pars prima*. Sorozatszerkesztő: Hopp Lajos. Bp. 1986.

történelmi – témák felé fordult (bár az előadás alkalmai megmaradtak).⁵⁰⁹ A vallási élet ékesítése (devóció) helyett színházi jellegű pedagógiai-reprezentációs alkalmakra bukkanunk – tehetjük hozzá. A jezsuitáknál és a református iskolai színjátszóknál is megfigyelhető, hogy alkalmanként egy tragédiát és egy komédiát mutattak be (a tragédiával kezdték). Közjátéknak jelenetet, zenét vagy táncot is beillesztettek.

A jezsuita iskoladráma Kolozsváron

Az 1711-es évből két előadást említ a házi krónika. A vízkereshti ünnepségeken királyok és angyalok képében versecskéket deklamálva segítettek a diákok a várfalakon belül és kívül „eretnekek között” lakó katolikusok otthonait megáldani. Ebben az évben került sor a kolozsvári jezsuita diákok első magyar nyelvű előadására is a nagypénteki ünnepségek keretében. A *Devotum drama de Christi Passione* (magyar, latin, német és román nyelven előadott) passióban verses és énekelt részek váltották egymást (előadására ezek a kifejezések vonatkoznak: „partim canentem, partim declamantem...”). Két év múlva, 1713 vízkeresztjén háromkirályok-játékot adtak elő, szintén magyar nyelven.

Ugyanazon év nyarán latin nyelvű, de magyar történelmi tárgyú darabot mutattak be (1713. augusztus 17-én), ez volt barokkosan hosszú címe: *A divo Stephano Primo Rege Hungariae devictus et conversus avunculus suus Gyula dux, cui Daciae administrationem sanctus Rex commiserat* (a kézdivásárhely-kantai minoriták csak 1776 júniusában adták elő Jantsó Ferenc magyar–latin nyelvű darabját Szent Istvánról).⁵¹⁰

1713. augusztus 16-án a jezsuita bakkalaureusok ünnepet tartottak a filozófusi fokozat elnyerése alkalmából a Szent József Szeminárium frissen elkészült színházában. Másnap jutalomjátékot adtak. Rendkívüli módon megnyerte a katolikusok és a protestánsok tetszését mind a dráma témája, mind a színpadi díszlet alkalmassága, mind a főhős helyes játéka és erőteljes szövegmondása – olvassuk a *Historia Domus*ban.

1717-ben Savoyai Jenő hercegnek a törökök ellen aratott győzelmét részben heroikus, részben elégikus versekben adták elő a poesis osztály diákjai *Principis Eugenii gloriosa Gesta*. (Miksa Istvánt jelöli meg szerzőként Szörényi László. Ő azonosította az OSZK-ban található Savoyai Jenő győzelmeire épülő hexameteres-disztichonos iskoladrámát az évkönyvek szükséztű címeivel.⁵¹¹) A másik 1717-ben előadott mű – *Christus in praeseptio Reclinatus*, a retorika osztály által bemutatott darab – karácsonyi játék lehetett.

1721-ben szabadtéri előadásra került sor! A monostori kertben Comes Damianus a Virmand (Hugo Damian von Virmont) a kormányzóval együtt részt vett a fiatalok délutáni előadásán.

1723 augusztusában Kolozsvári Pál művét, az *Emericus Bebecus et Joannes Zapolya a Ludovico Ungariae rege constituti Roxiae gubernatores* a rétorok osztálya vitte színre. Ennek is fennmaradt nyomtatott programja (Claudiopoli 1723).

Itt jegyezzük meg, hogy volt kommunikáció és szövegcsere a rendek (sőt felekezetek) között! A csiksomlyói ferencesek 1783 pünkösd szombatján (május 13-án) mutatták be az *Emericus*

⁵⁰⁹ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *i. m.* 39.

⁵¹⁰ A forrás: Neumayr, Franz: *Sanctus Stephanus Rex Hungariae*.

⁵¹¹ Szörényi László: *Politikai iskoladráma Savoyai Jenőről és konzultáció az ideális államformáról*. In: *A magyar színház születése*. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. 2000. 245–253.

Bebecus magyar nyelvű változatát (Szentés Regináld magyarításának címe: *Zápolya János és Bebek Imre*).⁵¹²

1724-ben, a jezsuiták új, akadémiai templomában szeptember 10-én a mise után Gyalogi János előadta *Tizenkét Csillagú Korona* című versét. 1725. május 13-án, pünkösdkor került sor a jezsuiták új templomának felszentelésére. A szintaxista és grammatista diákok közös előadást adtak: a *Hercules christianus, seu Salomon Hungariae Rex de Mundo Glorioso triumphans* – ahol is „tetszést nyert játék és szövegmondás”. A kicsik („Principia et Parva”) *Grandis Pusillorum Victoria a Justo et Jacobo Adolescentibus in Japone Martyribus relata* címmel mutattak be példázatot a misszió történetéből.

1726-ban Ezópusból vették tárgyukat a növendék színjátszók, és a következő évtizedben is így váltogatták a bibliai tárgyat az antikkkal és a (magyar) történelmivel.

1742-ben a szintaxisták Hunyadi János nándorfehérvári győzelméről játszottak el színpadi történetet (*Joannes Corvinus ad Nandor-Albam de Turcis victor*), a principisták és parvisták pedig Mátyás király kiszabadításáról: *Mathias Corvinus e Carcere eductus ad solium*. Az évváróra tragédiát tanultak be a diákok (*Eustachius, magni Bouilloni frater*). De az 1743-as évben nem volt színielőadás.

Az 1747-es esztendő aztán igazán bővelkedett az iskolai színpadon színre vitt „történelemben”. A Hunyadi családnak háromrészes ciklust szenteltek. A rétorok mutatták be a *Joannes Hunniades, Mathias Corvinus, Ladislaus Hunniades* című darabokat. (Az évvárón megjelent Kászoni Bornemisza Ignác, Erdély kincstartója is.)⁵¹³ A Mátyás-dráma párját ugyanazon év augusztus 15-én Veszprémben játszották a piarista grammatisták *Mathias Corvinus* címmel. A *Ladislaus Hunniades* témája minden bizonnyal Bonfiniban keresendő (III. Decas VIII. könyve), Szörényi László ebben a jezsuita műben véli felismerni Bessenyei György forrását is a *Hunyadi László tragédiájához*. A poesis osztályok a régebbi uralkodókat jelenítették meg: Szent Istvánt, Szent Lászlót, Salamont; *Sanctus Stephanus Rex Ungariae, Sanctus Ladislaus Rex Ungariae, Salomon Rex Ungariae*. (Ez utóbbiról tudjuk biztosan, hogy magyar nyelven adták elő.)⁵¹⁴ A trilógiáknál szerényebb teljesítménynek látszik a szintaxisták *Brutus in Patriam Pius*, a grammatisták *Anacharsis Scythia* és a principisták *Frothonis* című, osztályonkénti egy előadása, mégis: az esztendő mérlege kilenc színdarab!

1756. augusztus 16-án került bemutatásra a *Kodrus* „keserves játék”. (*Kodrus keserves játék a mely Kolosváratt a Jesus társaságának Akadémiai iskoláiba Hitünk, Hazánk s Királyunknak reményére nevendő Méltóságos, Tekéntetes, Nemes, és Nemzetes Ifjúságtól végbe vitetett*).⁵¹⁵ Ez magyar nyelvű játék volt Fritz Andreas latin drámája a forrás.)

1757-ben a *Themistoclest* láthatták az arra érdemesítettek a szintaxisták előadásában. Ugyanez a korosztály 1759-ben a *Buda Hunnorum dux* című játékot vitte színre. A pannonhalmi bencés

⁵¹² Alszegehy Zsolt: *Magyar tárgyú latin jezsuita iskoladrámák*. EPhK 1910. 110–111.

⁵¹³ Szörényi László szerint a Hunyadi László-tragédia szövege azonos a szegedi Somogyi Könyvtár HB 157. jelzetű kéziratáéval. Azt is valószínűsíti, hogy ugyanezt a darabot mutatták be a következő években Komáromban, Pozsonyban, Lőcsén, Nagybányán, Esztergomban. Szörényi László: *Ismeretlen jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról*. In: *Iskoladráma és folklór*. A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István. Debrecen 1989. 53–56.

⁵¹⁴ A gyulafehérvári Batthyaneumban található. Mikrofilmje pedig: MTA: MF 194. b. I.

⁵¹⁵ Nyomtatott programjáról lásd Gerencsér István: *Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez*. Bp. 1909. 207–211.

kispapok 1795. november 24-i latin nyelvű előadása (*Ingressus Hunnorum ex Scythia in Pannoniam*) a fehér ló mondáját dolgozta fel – ehhez képest állíthatjuk, hogy a honfoglalás problematikáját is elég korán megjelenítette a kolozsvári színjátszó iskola.⁵¹⁶

Az ötvenes évek végére egy-egy pásztordráma is műsorra került. 1759-ből az *Aminta* című pásztorjáték előadásáról szól a *Historia Domus* híradása. A pásztordramákat a református iskolákban is kedvelték (lásd a *Próba* szövegeit Kolozsvárról, vagy *A havasi juhászeleány* Kótsi-féle átíratát. A szövegek vándorlására más példánk is van: *A nevelők* című, a pozsonyi kispapok előadásában 1791. február 11-én színre került víg erkölcsi játék nyomtatott változatán levő felirat arra utal, hogy a kolozsvári Cserey János készítette – mint második átíratot – Illei János igazgatósága idején (1761-ben).

1770-ben ismét kísérlet történt a magyar történelem teátrális megjelenítésére, mégpedig a *Zrinius*, és a *Ludovicus secundus* révén (mindkettőt a poesis osztály mutatta be).

1776-ban iktatta be Mária Terézia Kolozsváron a piaristákat a jezsuiták helyébe. A piarista rend alapítója, Kalazanci József tanár és diák szempontjából idővesztegetésnek tartotta a színpadi játékra való készülést. Mégis – elvértve – voltak előadások a piarista iskolában is.

A honfoglalás témáját jelenítette meg egy háromfelvonásos kolozsvári előadás is.⁵¹⁷

Érdekességgént említjük meg, hogy a kolozsvári jezsuiták színjátékai közt sok volt a magyar történelmi tárgyú, még a magyar nyelvterület egészéhez mérve is.⁵¹⁸

A piaristák színjátszó hagyománya

1776. október 15-én Pállya István vette át az egykori jezsuita alapítású épületeket (1948-ig működtek bennük a piaristák zavartalanul). A város nyilvánosságában a kollégiumoknak (a diákságnak és a tanári karnak) fontos szerep jutott. Az országgyűlés alkalmával például a piaristák növendékei operát mutattak be 1791-ben és 1792-ben is.

Bolla Mártonnak, „a történetek tanítójának” szövegei, Schreier Jánosnak „a bölcselkedés tanítójának” zenéje 1791-ben és 1792-ben valamiféle *Éneki szerzemény*, tehát dalmű előadását tette lehetővé. 1797-ben báró Bánffy György és Kemény Anna esküvőjére írt a piarista historikus Bolla Márton *Éneki szerzeményt*, amit diákjaival elő is adatott Kolozsváron.

Reformátusok iskolaszínpada

A református iskolák is megfogalmazták a színjáték tilalmát. („Akik színpadi álcákat öltenek, szemtelen viseletben s taglejtésekkel mutogatják magokat, meggyújtják a bujaság fáklyáját”.⁵¹⁹) Comenius tanítási módszerei a mesterségbemutatót, az egyszerű színpadi

⁵¹⁶ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Szerk. Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Varga Imre. Bp. 1992. 30.

⁵¹⁷ Kv. Egyetemi Könyvtár Ms 354 – Schmikli Norbert azonosította.

⁵¹⁸ Pintér Márta Zsuzsanna számításai szerint ebben a vonatkozásban a városnak (valójában jezsuita kollégiumának) az előkelő ötödik hely jut (Nagyszombat, Kassa, Pozsony és Buda után). Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *i. m.* 213.

⁵¹⁹ A színjátszást és a táncokat mint „a rosszaktól nem ment” dolgokat kárhóztatja és tiltja már az 1562. évi református zsinat az *Egervölgyi hitvallás* révén. Vö. Kiss Áron: *A XVI. században tartott református zsinatok végzései*. Bp. 1882. 173–174.

recitálást-deklamálást aztán javasolják és el is terjesztik. A kolozsvári Református Kollégiumhoz kapcsolja a kutatás a Pataki Sámuel kézírásában fennmaradt *Nagy Sándor és Diogenesz* című darabot, amely a sikeres hadvezér-császár és a cinikus filozófus vitájára épül.

Ritka volt azonban a fordulatos cselekményű, megkomponált darab. Ugyanakkor a kántálást mint verses-énekes dramatikus szokást éppen a diákok éltették: erre tanulságos Hermányi Dienes Józsefnek mind életírásában, mind anekdotagyűjteményében felidézett gyermekkori esete, ahol a „Comédiát” mint a falusi iskola provinciális pedagógiájának nyomát, az éneket és rythmust mint a színvonalas városi iskolai kultúra anyagát említi.⁵²⁰ Kolozsvári vonatkozású a *Ként kapáló kénts Demeter*, amely éppen Felekre teszi a kincskeresés-megszégyenítés – nemzedékek konfliktusaként is felfogható – komikus történetét.⁵²¹

Unitáriusok színjátszása

A kolozsvári unitáriusok a XVII–XVIII. század fordulóján és a XVIII. század utolsó évtizedében jeleskedtek az iskolai színielőadások terén. A felekezet megítélése, mostoha helyzete volt az iskolakultúra ekkori hanyatlásának oka, de az egyházi főtanácsnak a színjátékokra, sőt a színielőadások látogatásának tilalmára vonatkozó rendeleteit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Felvinczy György torockói tanító, majd kolozsvári „hűtös szolgabíró”, az unitárius kollégium egykori növendéke a szerzője az 1690-es Comico-Tragédiának, amelyet tizenhárom nótautalása alapján bizvást tekintenek zenésjátéknak. (Felvinczy 1700-ban kért és kapott Bécsben engedélyt tragédiák és komédiák tartására. Nincs róla több tudomásunk.)

Az emberi nem megújítása a század elejéről (Kolozsvár 1702), aztán Koncz Gábor passiója jelzi a felekezet létfeltételeinek elnyomorítását, a kollektív kényszerét, mégis ez a helyzet a színjátszó szokások népi rétegeinek megerősödését hozta magával.

A század közepéről nincsenek a kolozsvári unitárius színjátszásról adataink.

A *Világ változásai*, a *Krisztus kínszenvedése* 1777-ből, az 1781-es *Kótyavetye* (Kolozsvár 1781), a *Tündéres játék* (1788), a *Jászón* (Kolozsvár 1790 körül)⁵²² arra utalnak, hogy a színpadi humor tekintetében, a közös iskolai munkák színpadra vitelében, a trufa dramatizálásában valamennyi kolozsvári felekezet diákjaitól elvitatják a pálmát az unitáriusok (antik forrásaik között első helyen áll Ovidius az *Átváltozásokkal*).

A hivatásos színház felé

1792-ben kezdte meg az Első Magyar Színjátszó Társaság előadásait (a hagyomány szerint) a Rhédey-szálában. Miközben a közönség ránevelődött a magyar nyelvű, az érzékeny ízlés jegyében színpadra állított játékokra, az intézmény és a vezetés, a művészet és a gazdálkodás, a hatalom és a (művészi) szabadság viszonya is konkrét problémává változott; erre utal az a névtelen feljelentés és javaslat, amely 1794. május 17-i keltezéssel a Magyar Nyelvemelő Társaság beavatkozását kéri a színjátszás ügyeibe, kárhóztatva Kótsi Patkó János rendezői elveit,

⁵²⁰ A szövegben a székelyudvarhelyi Református Kollégium és a baconi „oskola” tendenciózus szembeállításra figyelhető meg. Hermányi Dienes József: *Szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Bp. 1992. 176.

⁵²¹ Ennek későbbi változata a színész Pergő Celesztin *Feleki erdő* című darabja („öt felvonásos honi történet”), még inkább a *Torda hasadéka vagy az elkésett kincs keresők*.

⁵²² Vö. Egyed Emese: *Magyar mítosziparódiák*. In: *A magyar színház születése*. 352–368.

vezetői stílusát. „Ez a kinevezendő személy nemcsak most mindjárt hivatalában való belépésekor végyen a nemes Társoságtól egy bizonyos és mind hatalmát, mind kötelességeit magában foglaló instrukciót. (...) Meg vagyunk győződve, hogy azon nemes Társóság (a Magyar Nyelvmívelő Társaság) is ennek a játszószíntnek fennmaradását, állandóságát, szintén úgy, mint mi, és velünk ugyanazon okból óhajtja, kívánja.”⁵²³

Ez a kulturális pezsgés, a színjátszás iránti fogékonyság tehát nem volt előzménytelen Kolozsváron. De az is igaz, hogy bármilyen színjátszás társadalmi hasznát kétségbe vonta a színjátszó mozgalomban, a színházkedvelésben csak őszintétlenséget, könnyelműséget látók nem is csekély csoportja. Másrészt, ha erre kevés adatot ismerünk is, az iskoladráma és a hivatásos színház előadásai között volt összefüggés.

1775. augusztus 16-án a kolozsvári Szent József Szemináriumban német nyelvű érzékenyjáték került színre, a *Die Wirtschafterinn oder der Tambour bezahlt*. Ezt a darabot négy évvel korábban hivatásos színészek adták elő Pozsonyban. A kolozsvári előadásról a pozsonyi *Pressburger Zeitung* is tudósított.⁵²⁴ Czibula Katalin joggal teszi fel a kérdést, vajon kik adhatták elő, hiszen ekkor már a jezsuita iskola nem létezett, a piaristákat még nem iktatták be az iskolafenntartó jogokba.

Az iskolai előadásokon és a körmeneteken kívül látványos és emlékezetes teátrális jellegű eseménynek számíthatjuk a jezsuiták halottainak átszállítását az óvári templomból az újonnan épült Szentháromság-templomba (így a templomnak már beszentelésekor voltak saját halottai), vagy a könnyező Mária szállítását Mikoláról és elhelyezését a jezsuiták kolozsmonostori kápolnájában, majd a kolozsvári házi kápolnában, végül 1724-ben az új templom főoltárán.

A reprezentáció mint a látás nyelve

Czibula Katalin a reprezentációs alkalmak világi változatát a következő műfajokba rendezi: bevonulások, város- és birtoklátogatások, iskolalátogatások, katonai szemlék, születés- és névnapok, gyászszertartások, egyéb családi jellegű események, vendéglátás, követlátogatás, egyéb világi ünnepek.⁵²⁵ Tipológiája segít összefoglalni a kolozsvári teátrális eseményeket.

Bevonulások: 1705. november elejére a jezsuiták ékes díszkaput emeltek Rákóczi Ferenc fejedelem tiszteletére Székely Lászlóné háza előtt (ugyanekkor Nagyszombatban színjátékot mutattak be), de a fejedelem zsbói csatavesztése hírére sietséggel lebontatják.⁵²⁶ „(1707) 23-a Aprilis nagy solennis pompával bójó a fejedelem Kolosvárra és az innepeket ott tölti.”⁵²⁷

Iskolalátogatások: II. József császár 1773. június 25–27-én látogatott Kolozsvárra. A jezsuiták konviktusát és szemináriumát a pizok miatt egészségtelennek találta: de ne

⁵²³ Aranka György *erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. (Bp.) 1988. 209–210.

⁵²⁴ *Pressburger Zeitung* 1775. szept. 9.

⁵²⁵ Czibula Katalin: *A nagybőjtől a paraszttáncig. (Kísérlet a reprezentációs alkalmak tipizálására.)* In: *Barokk színház–Barokk dráma*. Az 1994. évi egri *Iskoladráma és barokk* című konferencia előadásai. Szerkesztette Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen 1997. 185.

⁵²⁶ Nov. 13–14. „A porta triumphalist futva éjjel nappal rontják, sok ember elszalad a városból.” Vizaknai 245.

⁵²⁷ Vizaknai 249.

feledjük, hogy ez a rend feloszlásával már foglalkozó császár türelmetlenségéből is fakadhat (ebből az időből nincs is adatunk iskolai színjátszásra a kolozsvári jezsuitáknál).

Katonai szemlék: 1773. június 26-án erdélyi körútján II. József Kolozsváron megszemlélte két magyar gyalogezred (a Haller és a Gyulay) gyakorlatát.⁵²⁸ Míg a sátorhoz vonult, hat katona akrobatikus mutatvánnyal lepte meg: „... a pajtások vállára ugranak, s onnét lőtték ki puskájokat s meg-meg helyben megtöltötték”.

Születés- és névnapok: „Ismét az új király és fejedelem születését nagy solennitással megülő és idvezlők generális Branner önagsága házában, holott sok külön-különféle illuminációk estenek.”⁵²⁹ Páldi István is értett az ilyesmihez: „Tüzi-mesterségeket-is a Fő Rendeknek gyönyörködtetésekre szép elmésséggel sokszor készítet.”⁵³⁰

Seelmann Károly „gyermekkönyvébe” illesztett színházadnak is a születésnap a tematikája, csak hogy itt a kispolgári családban ilyenkor elvárt viselkedési szabályok elsajátíttatása a cél. Az egyházi és népi hagyományból származó ünnepek ellenében népszerűsíti az állampolitika a pragmatikus gondolkodás józan életvitel-kalendáriumát. Felismerhető benne a magyar színpadon olyan nagy karriert befutó, durva beszédű és gondolkodású magyar nemes figurája, Pontyi, még ha gyermekváltozatban (kiskorú szereplőre tervezve) is.⁵³¹

Gyászszertartások: Misztótfalusi Kis Miklós temetésére 1702-ben került sor, de Bod Péter csak sokára adja ki Pápai Páriz Ferencnek Misztótfalusit búcsúztató versét, az *Erdélyi Fénikset*.

1756-ban Toroczka Péter és hitvese, Keceli Borbála fölött egyszerre mondott halotti beszédet Szatmári Pap Mihály, Tsernátoni V. János, Hermányi D. József, Dési Lázár György.

Bardocz József Bíró Annát méltató gyászbeszédében nemcsak a gyermekágyas asszony utolsó napjait teremti meg, újra a párbeszéd eszközeivel, hanem a gyászoló gyülekezet nyilvánossága előtt az özvegy férjet is provokálja – a jelenben: „Josintzi József! A Méltóságos Asszony keresett Tégedet, és gyakran kiáltott az ő ki-mulásának óráján ily szokkal: Hol van az én Uram! Hol vagy szerelmes Férjem? Hogy most nem láthatlak. Nem találta s nem felelhetél. Tudjuk mindnyájan sebeidet, tsak orvosolhatná valaki.”⁵³²

„19-na Septembris temettetett a szegény gr. Bethlen Lajos úr. Kolozsvárt volt a halotti solemnitás, a testét vitték Bethlenbe. Fekete bársonnyal volt bevonva a koporsója, sűrűn megverve nagyfejű ezüst szegekkel, a két oldalán pedig ezüst pléből kivágott betűkből: Ludovicus Comes de Bethlen, natus 1724, denatus Ao. 1779. Igen sok nép gyűlt volt. Borosnyai Simon a marosvásárhelyi pap és Verestói György kolozsvári pap predicáltak dicső-

⁵²⁸ Fejtő Ferenc: *II. József erdélyi utazása 1773-ban*. Korunk 1939.

⁵²⁹ Vizaknai 254.

⁵³⁰ Bod Péter jegyzete. Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 43.

⁵³¹ „Az egyiket meg-rántzikálom, a másikat meg-szurom, a harmadikot meg-tépem, a negyediknek valami portékáját el-rejtem... Ezek mind polgári születésűek: ezeknek pedig sem szívek, és a mi több, kardjok sincsen”. Seelmann Károly: *A születés napja. Egy rövid vig játék a' gyermekek számokra egy felvonásban*. Gyermekek barátja. Kolozsvár és Szeged 1794. 196–197.

⁵³² *Lelki szerelmesét kereső menyasszony*. Bardocz József halotti beszéde Bíró Anna fölött. Kolozsvárott, Nyomt. S. Pataki József által 1753. eszt.

ségesen. Gondolom ki is nyomtatják. Öt háznál volt konyha, csak a deákok számára öt szakács főzött.”⁵³³

Egyéb világi ünnepek: A kolozsvári teátrális jellegű hagyományokat közvetve is kifejezi a rájuk vonatkozó drámai fantázia: egy csíksomlyói, a XVIII. század második feléből származó farsangi drámatörredék meséje: Thurzó uram Zetelakáról Kolozsvárra ment farsangolni. A farsangolás nagyon vidáman üthetett ki, s amikor egyszer a kitűzött órán túl a kelleténél hangosabban mulattak, rajtuk ütöttek a városi darabontok.

A mindenkori írástudók ízlése, de főleg a közerkölcs nevében háborodik fel a téli szállását Kolozsvárt tartó birtokos nemes a farsangi bál szokatlanul színes formáján. Rettegi György idegenkedése a látványosságoktól és a karnevál jellegű mulatságtól a csoportjára – a hagyományos életvitelhez mint egyetlen helyes, erkölcsös életrendhez ragaszkodó középnemesekére – jellemző. 1764-ben jegyzi fel: „Minémű farsangolást vittek végbe némely urak a múlt farságon Kolozsvárt, nem volna ugyan méltó dolog, hogy ideírjam a fertelmes rút dolgot, de hogy a posteritas megtudja, hogy mostani világban is a jólelkű emberek irtóznak az affélettől, jövődöben is irtózzanak s távoztassák el. Itt azért egybegyűltenek Daniel István, aki is minden rosszban előjáró, Gyulai József, Bánffy Mihály, Haller Gábor a vén gubernátor unokaöccse, Kornis Mihály, Vaji Mihály, Kemény Simon s mások is, s egymás között bál nevű vendégséget (melyben éppen annyi istenes dolog megyen végbe, mint régen a Báál isten tiszteletiben) celebráltak. Ezek álorcában, parasztember köntösbe a férfiak, az asszonyok parasztaszony köntösbe öltözvén, egyiktől a másikra jártanak seregestől, ettek-ittak, táncoltak (egyéb gonosztságot is hogy ne cselekedtenek, ki gondolhatná – de én azt elhallgatom) bujálkodtak még csak az ételekbe is, mivel parasztember módra puliszkát, sóstejet, korpacibrét fakalánokkal ettek...”⁵³⁴ Hadd emlékeztessünk itt egyrészt a Kis-Trianon pásztoridill-teremtő játékaire a versailles-i királyi látványkedvelők szervezésében, illetőleg a Bessenyei György által versben megörökített *Eszterházi vigasságok* parasztlakomájára 1773-ból... Kolozsvár nem volt híján a kezdeményező készségnek, ha a francia divatot (amely persze bécsi közvetítéssel jutott el Erdélybe) az Esterházy grófokat is megelőzve követte.

1779 kolozsvári farsangjáról is van egy személyes vallomásunk Rettegi Györgytől: „A többi között Hunyad vármegyéből jöttömben Kolozsvárra érkezém éppen Húshagyókedden, hát csak magát találom egyedül, [Bíró Annát] jól tractál a szegény Rákosi Józseffel együtt, vacsora után megsugják nekem, hogy a kisasszony férfiköntösben akar öltözni. Én addig mesterkedem, hogy amikor az öltözéshez fog, felserkentem, minthogy lefeküdtem volt, s szépen bemegyek a mellette lévő házban, melyben öltözött s mind rendre néztem, miképpen vetkezik le az leányi köntöséből s miképpen öltözik a szegény bátyja, megholt Bíró Jánosról maradott igen szép, meghányt, testszín köntösébe. Midőn elvégzi az öltözést, én kisuhanok s az ágyamban lefekszem. Egyszer kijő mint egy kavalér s elsőben megyen Rákosihoz, azt felzaklatja katona képiben, azután hozzám jő. Én mintha semmit sem tudnék a dologban, álmos s ijedtté tévém magamat, felugrom s: »Az istenért kérem kapitány uramat, ne bántson, mivel én vendég vagyok, semmit sem tudok s a többi.« Másnap engem csúfolni kezdett, hogy megijedtem. Utoljára alkalmatosságot várván reámondám: »Csak hagyja el a kisasszony, mert tudom az egész dolgot.« Melyre kérdi: »Ki mondotta meg?« Mondám: »Senki, hanem láttam, mikor felöltözött is s a többi.« Melyet elsőben nem hitt, de a

⁵³³ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlése Jakó Zsigmond. Buk. 1970. 401.

⁵³⁴ Rettegi György: *i. m.* 162

descriptióból el kellett hinni. Denique csak azt mondta, hogy tőlem nem szégyenli.”⁵³⁵ A szép Bíró Anna álruhába öltözését mint a farsangi szokás jelét kell tekintenünk.

Bolond, ostoba és babonás cselekedetekkel teljesnek mondja Seelmann Károly azt a módot, ahogy a legtöbb helyen a karácsonyi ünnepet megülik, „lelkéből utálja” a maskarázást, a karácsonyi játékok bármelyik formáját *Gyermekek barátja* című, Kolozsvárt és Szebenben megjelenő hetilapjában.⁵³⁶ Türelmetlen a helyi dramatikus szokások iránt, pedagógiaileg – valójában eszmeileg-kulturálisan – helyteleníti a számára jelentéssel sem bíró ünnepi alakoskodást. „Sőt még a nagy városokban is a Tanító-mesterek, Mester-legények, és Katonák a leg-alacsonyabb gyűléstől kísértetvén, ilyen áll-ortzáson jártanak, a kikhez közönségesen három királyok tsatolták magokat. Ezen öltözetekben rendre járván a Házakat, mindenütt képtelenségeket miveltének, mellyekért az Atyáktól gazdagon megajándékoztattak.... Az ártatlan gyermekek három holnapokat-is el vesztegettek a míg az erre rendeltetett éjszakára intéztetett tsudálatos, és Babonás Imádságokat folyvást el-mondani megtanulták.”⁵³⁷

Rettegi György Kolozsváron 1778-ban marionett-előadást látott bizonyára: „Míg Kolozsvárt voltam, valami comoediában voltam Borbély Ferenczel. Az holott bizony sok szép dolgokat producált a comoediás; különb-különb faembereknek aszonyoknak táncait oly mesterséggel, hogy alig vette észre az ember, hogy nem valóságos élő emberek. Tengeren való verekedést, az törököknek a velencések ellen épített Dardanella nevű fortalitiumát, Párist Versaillessevel, a bavariai elektornak szép mulató kertyét, ki is most meghalván, az országát, minthogy ultimus deficiens volt, felosztották. A mi császárunknak is jutott darab benne.”⁵³⁸

Nem szól Czibula a kivégzés látványosságáról, amely pedig a XVIII. században nem ritka. 1712-ből ugyanaz a Vizaknai Bereczk, aki leydeni tanulmányai idejében érdemesnek tartotta, noha lakonikusan, följegyezni, hogy „itt láttam csudálatos comédiajátszásokat, mesterséges ugrándozásokat”, vagy „tragoediajádzásokat szemlélttem,” boszorkányégetésről tudósít a legcsekélyebb felháborodás nélkül.⁵³⁹

Történelmi győzelem évfordulójának megünneplését éli át,ilyent otthon nem tapasztal: „A Namur megvételét egész Belgiumban celebrálták. Étszaka voltanak tüzes szerszámok, minden városokon széllyel, az ágyúk szólottak keményen. Fákat ástak az utcákon fel, melyeknek tetejében egy-egy ártalogok voltak teli szurokkal, kiket meggyújtván, világosok voltak az utcák tőlek, mint nappal.”⁵⁴⁰

Lakodalmi játék: Az epithalamikus játékok hagyományát (amilyen a *Credulus és Júlia* volt a XVI., vagy a *Constantinus és Victoria*, a *Florentina* a XVII. században) viszik tovább a kolozsvári jezsuiták, amikor az „iskolai jóltévő” esküvőjének fényét színielőadással emelik 1702-ben: *Mathias Corvinus e captivo Pogebzacchi Bohemiae regis gener Factus* (Convictus Nobilium).⁵⁴¹ Műsorfüzete kétnyelvű: Connubium Honoris seu Matthias Corvinus e Captivo Bohemiae Regis Gener. Hunyadi Mátyás a Tsehek Királynak veje. Az egyetlen női szerepet

⁵³⁵ Uo. 404–405.

⁵³⁶ *Gyermekek barátja* 1794. 291.

⁵³⁷ Seelmann Károly: *i. m.* 222.

⁵³⁸ Rettegi György: *i. m.* 386.

⁵³⁹ Vizaknai 255. Továbbá KvTJK 15/1 1708–1616.

⁵⁴⁰ Vizaknai 238.

⁵⁴¹ Staud Géza: *i. m.* 248.

– Podjebrád Katalint – játszotta Mikes Kelemen⁵⁴² (egyedül neki jutott főszerep az alsóbb osztályos szereplők közül). Nagyszombatban ezt a darabot már 1701-ben bemutatták.

A kutatók óva intenek a magyar királyok (Szent István, Hunyadi Mátyás) alakjának a történelmi tárgyválasztás eszmetörténetileg anakronisztikus értelmezésétől. A dinasztikus kapcsolatok szerelmi házasságként való megjelenítése Szörényi László, Kríza Ildikó és mások szerint is a Habsburg Birodalom etnikai sokféleségére mint problémára kínált közérthető magyarázatot. Másrészt éppen a kolozsvári jezsuita Mátyás-dráma kapcsán deríti ki az összehasonlító folklór módszerével a kutató, hogy a Mátyás-hagyomány főúri és népköltészeti környezetben egyaránt jelen volt: a korból magyar nyelvű népköltészeti emlékünk Mátyás házasságáról nincsen, a délszláv hőseinek azonban tartalmazzák a rabszabadító királylány és Mátyás történetét.⁵⁴³

1752-ben Bethlen Elek és Czegei Wass Julianna esküvőjére a református kollégium diákjai valóságos irodalmi mesterremekkel ajándékozták meg a pártfogót és hitvesét: a latin–magyar, változatos versformákkal ékeskedő kiadvány egyes szövegei minden bizonnyal el is hangzottak az esküvőn (a képversekről, anagrammákról, intarziákról, palindromról – amelyek a *Festum conjugale* fontos darabjai – ezt nyilván nem állítjuk). A lakodalmi pompa része volt a latin és magyar ékes beszéd, amelynek kinyomtatott változata nemcsak a résztvevők számára szolgált ajándékkul és emlékeztetőként, hanem a távolmaradottak számára is értékes hírforrás volt: a frigyre lépő család viszonyaira, áldozatkészségére és a felkért szónok tudományára nézve szolgált bőséges híryanaggal. A következőkben egy ilyen nemesi ünnepély összemesélő elkészítését-szerencsekívánását hallhatjuk :

Légyetek Istentől olly sok áldásokkal
Környül véve, az ég melly sok Tsillagokkal
Gazdag, vagy a Tavasz melly sok virágokkal
És a tenger melly sok úszó állatokkal.
Gabonát a mezők Nektek teremjenek
A Szőlő Hegyek bort bőven ereszszenek,
A Kösziklák édes mézet tsepegjenek
Kivánságtok szerint follyjanak mindenek.⁵⁴⁴

Gróf Kemény Farkas menyegzőjére a Református Kollégium szeniora, a később annyit emlegetett leoninus szerző, Gyöngyösi János írt lakodalmi játékot is (címe: *Apollo pere Venussal*), „ő igazgatta maga is játszván az egész darabot gróf Bánffy Györgyné házánál” 1767-ben,⁵⁴⁵ a barokk allegória-készséget magyar nyelvű szövegekben ama nagy Gyöngyösitől egyenesen származtathatjuk. 1797-ben báró Bánffy György és Kemény Anna

⁵⁴² Lásd erről: Prónai Antal: *Mikes Kelemen mint „actor”*. Századok XLIII. 1909. 46–53., és Pintér Márta Zsuzsanna: *Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban*. Irodalom, történelem, folklór. Debrecen 1992. 41–46.

⁵⁴³ Lásd a kérdésről Kríza Ildikó tanulmányát: *Egy jezsuita Mátyás-dráma folklór vonatkozásai*. In: *A magyar színház születése*. 74–87.

⁵⁴⁴ *Festum conjugale*, nyomtatott füzet az EME gyűjteményből a kolozsvári egyetemi könyvtárba került anyagban (Bethlen Elek és Czegei Wass Julianna esküvőjére készült a kolozsvári nyomdában Pataki Józsefnél). Jelzete: 49 976.

⁵⁴⁵ Ferenczi Zoltán: *i. m.* 68. Itt jegyezzük meg, hogy Gyöngyösi későbbi műveiben is a nőtisztelet változatos megjelenéseit követhetjük nyomon.

esküvőjére írt a piarista historikus, Bolla Márton *Éneki szerzeményt* (operát), diákjaival elő is adatta a recitativóból, kórusból, áriából álló duett-szerkesztményt Kolozsváron.

Kolozsvári fordítóprogram és -iskola?

Illei János a magyar drámatörténet jelentős XVIII. századi személyisége: Molière és Metastasio magyarítója.⁵⁴⁶ 1767-ben Kassán kiadott tragédiaskönyvének (*Salamon, Ptolemaeus és Titusz, három szomorújáték*) a bevezetőjét tekintik úgy, mint kolozsvári éveinek termését (1761-ben volt a kolozsvári jezsuitáknál az etika és a természetjog tanára).

Teleki Ádám Corneille-fordítása, a *Cid* 1773-ban jelent meg Kolozsváron, előszava drámaelméleti kérdéseket tárgyal. A klasszicizmusnak az antik források iránti vonzódását jelzi a filozófus Kovásznai Sándor választása, *Két komédia* című könyve Kolozsvárt 1782-ben hagyta el a sajtót, egy Plautus- és egy Terentius-fordítás van benne: a *Mostellaria* és az *Andria*.

Az unitárius Kozma Gergely, aki 1788-ban diákszínjátszóként is feltűnik, Kotzebue drámáinak magyarra fordításával segítette elő az érzékenyjáték erdélyi sikerét és a színházi közönség kinevelését.

Természetes volt, hogy a már kialakult diétai életvitel (az ünnepeken színházi előadásokkal, esténként bálokkal) Kolozsváron is meghonosodjék.

A reformátusok kolozsvári nyomdájából került ki 1792 szeptemberében az Aranka-féle Nyelvművelő Társaság tevékenysége teljében és négy évvel megelőzve a *Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak Első Darabját*⁵⁴⁷ a *Próba, mellyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállott Magyar Társaság* (öt nemes, tizenegy közrendű diák munkája). A kiadványban két teljes Molière-vígjáték magyar fordítása olvasható (*Az erőszakos házasság, A kéntelenségből való orvos*), de van benne árkádikus dialógus is több verses köszöntő a színjátszás és a magyar nyelv pártfogójához, Thoroczkai Pálhoz. Ne becsüljük azonban le Aranka szerepét: ő volt az a személy, aki valóságos szimbólummá, a magyar nyelven művelt kultúra atyamesterévé lett, még ha nem is tudott mindenkor alkalmazkodni a helyzet nyújtotta kultúrpolitikai lehetőségekhez. Soós Márton pesti medikushallgató adja hírül az örvendetes terveket a kolozsvári magyar színházról – Naláczy József nagylelkű pénzadományát, Kelemen László konkrét elképzeléseit (Rhédey-szála) a német társulattal való egyezés szükségességéről, a közönségről.⁵⁴⁸

Ugyanehhez a fordítómozgalomhoz vagy inkább -programhoz rendelhető Bethlen Elek érzékenyjátéka, a *Halálfő*, amely Csokonai *Cultúrájának* variánsa az érzelmekhez való jog, a pár-választás polgárosodása témakörében (Hochmeister-nél jelent meg Kolozsváron és Szebenben 1793-ban). A Todtenkopf már készen van, ezen a héten el is játszódhatom – írta Bethlen Elek gróf Aranka Györgynek 1793. március 13-án Kolozsvárról.⁵⁴⁹ A sort folytathatnók.

Más jellegű Seelmann Károly fordítói, sőt nevelési koncepciója: nemességellenességnek nevezhetjük leginkább, de a magyar történelmi szimbólumok elutasítása is jellemzi. Seelmann

⁵⁴⁶ A *Tornyos Péter* Molière *Le bourgeois gentilhomme*, a *Titusz* Metastasio hasonló című darabja alapján készült.

⁵⁴⁷ Szebenben jelent meg 1796-ban. Második darab kiadására nem került sor.

⁵⁴⁸ Pest, 1792. július 23. Soós Márton *Aranka Györgynek*. A vándorszínészettől a Nemzeti Színházig. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. 1987. 12.

⁵⁴⁹ Uo. 24–30.

hét szomorújátékot fordítottatott le és nyomtattatott ki Kolozsváron 1792–95 között (köztük van a *Vailer és Aloisia, A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett gr. Essex, A hassziai hadi tiszt Amerikában, A miniszter és A tettetett beteg kisasszony*).

Az erdélyi rendek 1795-ben mondták ki, hogy szükségesnek látják egy országos Nemzeti Színház felépítését és fenntartását; és céljaira országos gyűjtést rendeztek. A Magyar Hirmondó azonban már 1793-ban 25, Erdélyben fordított vagy fordítás alatt lévő színdarabról számol be, köztük Molière (*Scapin csalárdságai*), Schiller (*Maria Stuart*), Plautus (*Az egy hassal születettek*) Diderot (*A házi atya*) darabjairól. 1794-ben Kótsi a *Hamletet* rendezte és játszotta, két hónap alatt a *Rómeó és Júlia*, majd az *Othelló* került színpadra.

Kolozsváron a látás kultúráját a XVIII. században a város tragikus metamorfózisai és a polgárosodás békés jelenségei befolyásolták. A város gazdag művelődéstörténete a helyi látvány- és színházkultúra megismeréséhez visz közelebb.

Benkő Samu

Kolozsvár polgári intézményeinek kezdetei

A *polgár* és a *polgári intézmény* nem legújabb kori történelmi tünemény. Latin nyelvű első előfordulása szorosan kapcsolódik a városhoz mint sajátságos emberi települési formához. Ezért tanulmányom címe: *Kolozsvár polgári intézményeinek kezdetei*, akár úgy is értelmezhető, hogy városunk „polgári intézményeinek” csíráit valahol V. István király uralkodása idején (1270–1272) kereshetjük, amikor a települést a királyi akarat kiemelte a megyei hatóság alól, szabad bíró- és papválasztási jogot adományozott neki, és már-már a zavartalan szabad (királyi) városi fejlődést tette számára lehetővé.

Ha nem ezt, az 1316-ban bekövetkezett fordulatot – mikor is Róbert Károly megtörve a túl hatalmas erdélyi püspök kolozsvári uralmát, visszaadta a városnak régi szabadságait, és a település „civitas”, azaz városi polgárok szabad lakóhelye lett – tekinthetnénk intézményteremtési sarokpontnak. Gondoljunk csak arra, hogy ettől kezdve használ Kolozsvár várkaput és három bástyatornyot ábrázoló pecsétet, és nemcsak maga választhatja bíróját, hanem a városi hatóság elnyerte az önadóztatás, az igazságszolgáltatás jogát, olyan mértékben, hogy még halálos ítéletet is hozhatott. Sietek megjegyezni, hogy a halálos ítélet kimondásának 1316-os jogával a város nagyon ritkán élt; az élet kioltásának „szabadságához” az emberi életet minden időben tisztelő kolozsvári igazságszolgáltató fórum feltűnő önmérséklettel folyamodott.

Vélhetőleg Egyesületünk első szakosztályának vezetői sem úgy értelmezték a *polgári intézmények* kifejezést, hogy itt lennének tárgyalandók a „városlakók” korai intézményei; ez már abból is kitűnik, hogy szereplésemet nem a városfejlődés közép- és koraújkori szakaszát tárgyaló előadások közé sorolták be, hanem akkorra időzítették, amikor a *polgárosodás* és a *polgári intézmények* kérdése abban az értelemben kerül szőnyegre, ahogy a születő és sokáig bizonytalanul topogó kapitalizmus új igényeket, új szerveződéseket és ezeket kordában tartó új szabályozásokat hoz létre az anyagi és szellemi gyarapodás, a jobb létfeltételek, a biztonság érdekében, mégpedig az óvatosság és a szerencse között okosan egyensúlyozva.

Mondandómat a XVIII. század végén kezdve, bevezetőül mindenképpen hangsúlyozni kívánom, hogy manapság divatba jött, unos-untalan használt két szavunknak: a *civilnek* és a *polgárnak* tekintélyes erdélyi, kolozsvári múltja van.

Külön tanulmányt érdemel, hogy Szabó T. Attila hatalmas anyaggyűjtésében, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* nemrégiben megjelent X. kötetében, Daly Ágnes hétoldalas, sűrű betűjű szerkesztményében a *polgár* 6, a *polgárember* 2, a *polgári* 8, a *polgári levél* 1, a *polgármester* 1, a *polgárnő* 1, a *polgárság* 3, a *polgárság-viselés* 1, a *polgársüveg* 1, a *polgártárs* 2, a *polgárválasztás* 1, összesen tehát az alapszó és összetételei 27 jelentésben tanulmányozhatók. És a jelentéseknek ez a sokasága nem tartalmazza a szókapcsolatokat, a személynévi és a helynévi előfordulásokat.

Az is feltűnő és sokatmondó, hogy a szócikkekben a források megjelölésénél milyen gyakran fordul elő Kolozsvár neve, ezzel is bizonyítván, hogy eleink nem véletlenül nevezték *Transsilvaniae civitas primarianak* a várost.

Most pedig tíz rövid fejezetben leírom a szabadversenyes kapitalizmus irányába tapogatózó polgárosodó Kolozsvár intézményeinek típusait.

1. Első helyen álljon tömeghatásából következően a *színjátszás*, és intézményi otthona, a *színház*. Mivel konferenciánkon két előadás is foglalkozik a színházi kultúrával, illetőleg a

kolozsvári színjátszással, csak Janovics Jenőnek az állandó kőszínházhoz tapadó egyetlen gondolatának az idézésével próbálom érzékeltetni, hogy az utókor milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy Kolozsvár bölcsője volt a magyar színjátszásnak. A régi Farkas utcai kőszínház bontása láttán, azt megkönnyezvén írta biztatásul Janovics a jövőre nézvést: „A fundamentumához nem is nyúltak a mostani mesterek. Az olyan volt még, olyan szilárd, hogy könnyedén elbírja, túl is éli a következő századévek konstrukciós terveit.”

2. Információs és intellektuális szervező funkciója folytán második helyen említem a *sajjtót*. Nagyszerű mesterek – mint Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós – már korán kontinentális elterjedésű hírnevet szereztek a kolozsvári nyomtatott betűnek. A sokszorosítás műhelye már születésekor jellegzetesen polgári termelő és szétosztó szerveződés volt és hovatovább az lett, amikor az időszak kiadványok, a rövidebb-hosszabb életidejű periodikák megjelenésével nemcsak kiszolgáltatottja lett a társadalmi élet ritmikus folyamatosságának, hanem beleszólást is követelt magának a ritmusnak az alakításába; általában siettette azt, de volt példa éppen városunkban arra is, hogy időszaki kiadvány a ritmus lassítását, a pangást szolgálta – nem mindig sikertelenül. A kolozsvári időszaki sajtó első mértékadó teljesítménye nem napilap, hanem folyóirat: az *Erdélyi Múzeum*. Érdeme az, hogy 1814 és 1818 között megjelent évfolyamaiban meghonosította azt a publicisztikai kifejezésmódot, mellyel a szépirodalmi (esztétikai) kérdések taglalása mellett bőven lehetett tárgyalni tudományos, oktatási és közéleti kérdéseket, hozzájárulva mindezzel a polgári átalakulásért, a nemzet modernizációjáért folytatott küzdelemhez. A folyóiratot szerkesztő Döbrentei Gábor kilenc évvel azelőtt, hogy Bolyai János híres temesvári levelében (1823. november 3.) bejelentette: „semmitől egy új, más világot teremtettem”, azt hirdeti az alkotó, az Isten-arcú emberről, hogy „új világot terjeszt a lélek munkálkodásaira”, „kiragadja magát” a köznapiság szürkeségéből, és legjobbjai „vezércsillagként” haladnak az emberiség élén. A későbbiekben Pethe Ferenc *Hazai Híradója*, Méhes Sámuel *Erdélyi Híradója*, Brassai Sámuel *Vasárnapi Újságja* című lapok nemcsak azért érdemlik meg az utókor elismerését, mert mindarról írnak, „aminek tudása az embert érdeklik”, hanem azért, hogy erényeik közül már a kortársak kiemelték a „jól eltalált tapintatot, mellyel a politikai eszméket és újdonságokat magyarázták a népek”.

3. A gazdasági élet spontaneitását már a középkor városlakója igyekezett szervezett keretekbe fegyelmezni. A *céhek* egy-egy iparág kézműveseinek voltak privilégiumokkal biztosított érdekvédelmi szervezetei. Tárgyalt időszakunkban a céhrendszer már válságának a korát éli. A céh mint intézmény elavulttá vált és a gazdasági liberalizmus eszméinek térhódításával az új gazdasági intézmények megteremtésének a követelménye került napirendre. Mezőgazdasági egyesület és ipartársulat alapítását sürgetik a kor közgazdaságtanban is járatos férfiai. Olykor maga a központi hatalom kezdeményezi a gazdasági rendeltetésű intézményteremtést. Ilyen volt még a teréziánus években alapított és 1769 és 1772 között alig négy évig működött erdélyi *Societas Agriculturae* – a Mezőgazdasági Egyesület. Különböző gazdasági részfeladatokra (lótenyésztésre, selyemtermelésre, cukorgyártásra, dohánytermesztésre) irányuló összefogási kísérletek után legjelentősebb kolozsvári központú gazdasági szerveződés az Erdélyi Gazdasági Egyesület. A Széchenyi István eszméivel felfegyverkezett Teleki Domokos 1844 elején kolozsvári keltezéssel felszólítást tett közzé és aláírási ívet nyitott egy erdélyi mezőgazdasági egyesület létrehozására. A szervező a korigénnyről így szól: „Egy gazdasági egyet felállítása sehol sem mutatkozik hasznosabb, sőt sürgetőbb alakban, mint honunkban, melynek eddigelé csaknem egyetlen iparágát a földművelés és az ettől elválhatatlan állattenyésztés teszi s mely esetben még olyannyira hátra van.” A Teleki Domokos mögé felsorakozott alapítók vezérfonalul az Országos Magyar Gazdasági Egyet alapszabályait fogadták el és Széchenyi gondolataival összhangban legfőbb feladatuknak a *gyarapodás eszközeinek* a megtalálását, a gyarlóságokkal való leszámolást

tartották. Az EGE-nek, majd 1939-től EMGÉ-nek, 1990-től RMGÉ-nek mai napig meghallgatásra érdemes üzenete van.

4. A mai kor embere – aki minden utcáson egy új banképületet lát maga elé tornyosulni –, méltán csodálkozik azon, hogy a polgárosodásnak általunk tárgyalt időszakában mennyire hiányzik Kolozsvár életéből a *bank*, mint a tőkés pénzforgatásnak a legfontosabb polgári intézménye. Pedig a kor emberei ismerték a bank gazdasági-társadalmi funkcióját. Brassai Sámuel *Bankismeret* című könyve a bizonyság, hogy nem elméleti tájékozódásban volt a hiány, hanem egyszerűen nem volt *pénz*, amit forgatni lehetett volna. A Bölöni Farkas Sándor kezdeményezte Kolozsvári Gondoskodó Társaság valójában takarékpénztár volt. Tagjai kolozsvári tisztviselők voltak, akik az 1825-ös alapszabály szerint olyan kasszát igyekeztek felállítani, „melyhez mindenikük a maga szükségeibe folyamodhatik, s a maga kapitalisát és annak érdekét előregedett állapotában segedelem gyanánt vehesse, s maradékainak s legátusainak hátrahagyhassa.”

5. Kolozsvár erdélyi országos rangját a XVI. századtól kezdődően nem kis mértékben határozta meg *iskolaváros* jellege. Református és unitárius kollégiuma, a jezsuiták majd a piaristák vezette katolikus lyceuma az ország értelmiségi utánpótlásának fontos központi intézménye volt. A külföldet járt tudós tanárok időről időre honossá tették Erdélyben az európai gondolkodás nagy rendszereit a humanizmustól a felvilágosodáson át a liberalizmusig. A három iskola falai között összegyűlt az a hatalmas könyvtár, mely tanári könyvtárakként nemcsak néma tanúi a szellemi világörökség erdélyi jelenlétének, hanem idő teltével egyre bensőségesebb műhelyei a tudományos vizsgálódásnak.

1840-ben a kolozsvári tanárok már létrehozzák saját szakmai szervezetüket is. A *Kolozsvári Nevelői Kör* a pedagógiai tevékenységet mint társadalmi feladatot állítja az érdeklődés homlokterébe. A kör előadásain tanárok, tanítók és felsőbb éves diákok mellett részt vettek orvosok, jogászok, főkörmányszéki hivatalnokok. Az iskolai didaktika és a szélesebb értelemben vett népnevelés kérdései permanens vitatémái az egyesületi összejöveteleknek.

Iskolavárosként Kolozsvár nemcsak tanárok oktató-nevelő munkája vagy éppen tudományos munkálkodása révén jeleskedett, hanem az itt összesereglett diákság önszerveződéseivel is iránymutató szerepet vállalt a reformkori Erdélyben. Nemzedéki szervezkedésről van szó – talán először az erdélyi közéletben. Az erdélyi tanintézetek abból kifolyólag, hogy belső öngazgatásukat sajátos – írásba foglalt – normarendszerek, az iskolai törvények szabályozták, a hagyományostól eltérő szervezkedésbe is belekaphattak. A gazdasági életet és az elme munkálkodását gúzsba kötő körülmények ellenére éppen a szellem szabad szárnyalása érdekében dugják össze fejüket a fiatalok, s kezdenek csoportos cselekvésbe. Megjelennek az olvasótársaságok, a későbbi önképzőkörök csírái; megkezdődik magyar könyvek, folyóiratok rendszeres olvasása és megvitatása. A kolozsvári Református Kollégiumban a diákok 1827-ben egy verses gyűjtemény kiadásához kérnek anyagi támogatást és kérvényükből arra is fény derül, hogy milyen gyakorlati szükséglet hozta létre a diákifjúság egyesületeit. Elégedetlenek azzal, hogy a latin nyelvnek és grammatikának minden csínját-bínját ismerik, de magyarul egy levelet nem tudnak tisztességesen megfogalmazni, mert nem tanulnak magyar helyesírást, nyelvtant, stilisztikát, ezért úgy vélik, hogy a helyzeten csak „egy kis társaság összeállításával” segíthetnek. A kérvényt fogalmazó Kelemen János így érvel: „Említsem-é azt, hogy a Tudományos Gyűjtemény és más Folyó-Írások is gyakran említik, hogy Kolozsvárt, (hol Erdély culturája culminálódik, s ahol oly nyelven beszélnek, melyet hajdan hosszú időig annak Nemzeti Fejedelmeinek Udvara tisztelt és beszélni nem szégyellett) név szerint a Kollégiumban a Méltóságos Elöljárók s Tiszteletes Professor Urak buzgósa által szép reményű Magyar Társaságot lehetne felállítani, s a munkásságot az Ifjúság közt Nyelve ügyében szép aratás reményével gerjeszteni?” – A szervezkedésnek gyakorlati eredménye lett. *Aglája* címmel versgyűjtemény jelent meg és 1831-ben megalakult a *Kollégiumbeli Olvasó*

Társaság és a jegyzőkönyv ezzel a jelszóval kezdődik: „Virrad, haladjunk előre.” Az Unitárius Kollégiumban a kezdeti újságolvasás után az 1833–34-es iskolai évben „minden jóra való diák” részvételével létrejött az egyik legjelentősebb erdélyi diákszervezkedés, melynek *Remény* című lapja Kriza János és Szentiváni Mihály költészete révén a magyar irodalomtörténetben is előkelő helyet foglal el. A királyi Katolikus Lyceum diákjai sem maradtak ki a szervezkedésből. Az 1834-es véres kimenetelű diákzavargásban részt vesznek ennek az iskolának a diákjai is és a nevelés kérdéseivel sokat foglalkozó (óvodaalapító) Csáky Rozália azt írja Jósika Samunak, hogy Kolozsvárt „a szerencsétlenségtől” (az első reformországygyűlés teremtette közhangulatról van szó) úgy lehet a legjobban megmenteni, ha a református diákokat Nagyenyedre, az unitáriusokat Tordára, a katolikusokat Besztercére telepítik, az iskolaépületeket pedig átalakítják kaszárnnyáknak.

A piaristák vezette Lyceumban sok román diák tanult. Ők is szervezkedtek. Az egyik kezdeményező, Nicolae Popea írja, hogy az 1848 előtti évtizedek a kolozsvári román tanulóifjúság aranykorának bizonyultak, mert „számukat és kvalitásaikat” tekintve sem korábban, sem később, annyi román tehetség egybe nem gyűlt sehol, mint akkoriban a Farkas utcai katolikus tanintézetben. Ott voltak az eljövendő román nemzeti mozgalom olyan vezetői, mint Avram Iancu, Papiu Ilarian. Rendszeresen tartottak szépirodalmi alkotásokat (főleg verseket) bemutató és történelmi kérdéseket feszegető összejöveteleket. *Zorile* címmel kéziratos hetilapot szerkesztettek. (Ștefan Pascu és köre a Ceaușescu-féle nacionalista őrjöngés évadján időszerűnek vélte, hogy márványtáblán hirdesse e diákszervezetnek a jelentőségét, persze mélyen hallgattak arról, hogy az iskolának, melynek falára az emléktáblát felaggatták, volt valamelyes köze olyan magyar személyiségekhez is, mint Báthory István, Mikes Kelemen vagy Jósika Miklós.)

6. A kolozsvári diákszervezkedések résztvevői lettek a leghevesebb szorgalmazói és munkás tagjai a társas érintkezés új intézményeinek. Teljesítményénél fogva a *kaszinó* ezek közül a legkiemelkedőbb. Itt is Bölöni Farkas Sándor a kezdeményező és a fáradhatatlan szervező. Ő és a hozzá szegődött értelmiségiek nem könnyű szórakozóhelyet hoztak létre, hanem a kulturális nevelő munkának és az ismeretterjesztésnek teremtettek otthont. A kaszinó alapítása arról tanúskodik, hogy a kolozsváriak általában a „szervezéstudományt” Széchenyi Istvántól tanulták.

7. Az emberfő kiművelése mellett a reformkor nagyjai nem győzték hangsúlyozni a *testedzés* jelentőségét. A vadászat lovon és gyalog, a vívás, a lovaglás, sőt a távgyaloglás nevelő erejéről szép gondolatokat vet papírra Wesselényi Miklós, Kendeffy Ádám, Újfalvi Sándor és Bölöni Farkas Sándor. Valamennyien meg voltak győződve az edzett test lelkiert duzzasztó hatásáról. Vívóegyesület is alakult Kolozsváron. A vézna testalkatú Bölöni Farkas Sándor az „öklözés”, azaz a bokszolás szabályait bemutató képeskönyvecskét hoz magával Amerikából és elképzelései voltak e sportág erdélyi elterjesztéséről.

8. Kolozsvár hagyományos fészke volt a *zenekultúrának*. Mivel erről e mostani rendezvényen Benkő András tanár úr előadást tart, csak a korszak nagy fiának, a Kolozsvárt is tanuló, itt színpadra lépő és innen nősült Bolyai Farkasnak a vélekedését idézem, aki a zenében lelte meg az egyetemesnek és a nemzetinek bensőséges találkozását: „Muzsika (zenészet) a szív szószólója – a belső világ nyelve, ahol a külsőnek minden nemzeti szótárjai elfogynak –, s ez egyedül minden nemzet érzékeny lelkeinek köznyelve.”

9. S ha már Bolyai Farkast idéztem, hadd említsem meg, hogy amikor a Kolozsváron nevelősködő és itt folyóiratot szerkesztő Döbrentei Gábor fel akarván támasztani az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot, levélben kér arra vonatkozó javaslatokat, hogy a megújuló tudományos társaság mit írjon zászlajára, a marosvásárhelyi matematika professzortól azt a választ kapta, hogy fel kell tární Erdély *elmúlt, jelenvaló* és *el-*

jövendő állapotát mind természeti, mind emberi összefüggéseiben. E javaslat jegyében született meg Erdélyben a korszerű tudománypolitikai tájékozódás.

10. Az elmúlt állapot feltárása egyet jelent a muzeális kincsek összegyűjtésével, konzerválásával, megőrzésével és módszeres feldolgozásával. *Erdélyi múzeum* felállítása érdekében agitál és ír beadványt a tartományi kancellárhoz Bölöni Farkas Sándor, kérve országos múzeum felállítását, mert ezzel lehet felébreszteni Erdélyt „hideg aluszékonyságából”. Kemény József és Kemény Sámuel gyűjteményeiket (természeti ritkaságokat, könyveket, kéziratokat, okleveleket, saját kéziratok adattárait) ajánlják fel a múzeum létesítéséhez, az erdélyi országgyűlés pedig 1842-ben hoz határozatot a múzeum felállításáról, ennek uralkodói szentesítése azonban elmaradt, s majd csak 1859-ben alakul meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület, mely létrehozza az Erdélyi Nemzeti Múzeum csodálatos gyűjteményeit, mégpedig áldozathozatalra kész erdélyi magyarok adományaiból. Ez volt az ígért 10 kis fejezet. És hogy a németektől tanult kalmár mértékegység: a *tucat* kiteljék, megtoldom még az előbbieket kettővel.

11. A kolozsvári polgári intézmények létrehozásáért a bennszülötteken kívül sokat tettek az itt tanuló, itt munkálkodó, dolgos életük után a Házsongárdi temetőben megnyugvó, *minden rendű-rangú*, alkotást vállaló emberek. Paraszti származásúaktól arisztokratákig jelen van közöttük a sokarcú erdélyi társadalom minden rétegének és valamennyi nyelvének képviselője.

12. A Kolozsvár falai között létrejött polgári intézményeknek nemcsak az origója van a jelképnek is tekinthető Szent Mihály-templom tövében, hanem sugarai is a térben innen indulnak Erdély különböző tájai felé, és az időben – hitetlen, lekicsinylő mai vélekedések ellenére – elhatolnak napjainkig. Bizonyossága ennek az is, hogy mai kolozsvári millennáris megemlékezésünket két kolozsvári születésű testület, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület együtt rendezi, és közösen jelenti a jelenlévőknek és a távolból reánk figyelőknek, hogy van, *még van* a kolozsváriakban élni akarás.

D. Tóth Béla
A levéltáros Jakab Elek pályakezdő évei
és az első magyar iratkezelési utasítás

*Ez a dolgozat **Jakab Elek**, Kolozsvár nagy fia előtt kíván tisztelegni az államalapítás ezredik évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián.*

Egyed Ákos azt írta Jakab Elekről, hogy „a XIX. század egyik legtermékenyebb és legalaposabb hazai magyar történetírója volt, aki gazdag és értékes életművet hagyott az utókorra”.⁵⁵⁰ Hozzá tehetjük ehhez a megállapításhoz, hogy a történetíró mellett a levéltáros Jakab Elek is értékes, és a levéltáros szakma számára jelentős munkásságot fejtett ki.

A többnyire befelé forduló, töprengő, álláspontjához gyakran a végletekig ragaszkodó Jakab Elek életét és alkotásait tanulmányozók körében köztudott, hogy rendkívüli módszeresség, precízesség, pontosság jellemezte minden téren.

Nem feladata ennek a dolgozatnak, hogy bemutassa Jakab Elek életútját, de annyit mindenképpen említenünk kell, hogy az a mindenre figyelő következetesség, amely egész életét végigkísérte, az az erős jellem, amely minden munkájából, leveléből sugárzik, nemcsak a történeti munkáiból levonható következtetés, hanem levéltárszervezői tevékenységéből és a levéltári szakirodalmi írásaiból is egyértelműen megállapítható.

A mostanában előkerült *Erdélyi királyi főkormányshéki írás-mód és kezelési rendszer* című, Jakab Elek által írt és a Magyar Országos Levéltárban általunk megtalált terjedelmes mű⁵⁵¹ nemcsak, hogy az első magyar nyelvű iratkezelési utasításnak tekinthető, de szakmailag is kiérlelt, tökéletes alkotás, egyértelműen bizonyítja szerzőjének felkészültségét, következetességét, mindenre kiterjedő figyelmét és emberi vonásainak erényét.

Jakab Elek levéltárosnak és történésznek született. Levéltáros volta egyúttal történetírói módszerét és szemléletét is meghatározta. A levéltárakban feltárt rendkívül sokoldalú és színes adatbőség gazdag, alapos történetírói munkásságot eredményezett. Erre éppen a Kolozsvár történetét feldolgozó hatalmas munkája és annak adattára a legékesebb bizonyíték.

A XXI. század elején is igaz az a megállapítás, hogy rendkívül hasznos, és bő száz év elteltével is alapmunkának számító írások kerültek ki Jakab Elek kezei közül mind a történészi, mind a levéltárosi szakterületen.

*

Életét a történelem viharai erősen meg-megrázták, pályafutásában is csalódások sora érte, de munkássága ezek ellenére is adottságainak megfelelően alakult. Az unitáriusok kolozsvári kollégiumában iskoláit bevégező Jakab Elek az erdélyi kir. kincstárhoz került 1843–1848 között, de itteni foglalatossága mellett arra is jutott ideje, hogy a marosvásárhelyi kir. táblánál gyakorlatot folytasson.⁵⁵² Ügyvédi végzettségét, diplomáját ugyan az 1848/49-es szabadságharcban tevékenyen résztvevő fiatalember a későbbiekben már nem hasznosíthatta,

⁵⁵⁰ Jakab Elek: *Tanulmányok*. Buk. 1986. Ebben: Egyed Ákos: *Jakab Elek életműve*. 5–44.

⁵⁵¹ MOL EKFLt F 266 Általános iratok 150. csomó, 10 556/1862.

⁵⁵² Ügyvédi vizsgát tett 1847. június 22-én és még ez év szeptemberében táblabíróvá választották Marosszéken.

de talán nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: a jogi pályán szükséges körültekintés, precíztség, az összefüggések feltárása, a tények számbavétele és az igazságnak megfelelő következtetések levonása a későbbi évtizedekben is segítették az ekkor még csak pályakezdő Jakab sorsának alakulását.

Az osztrákok által néhány hónapos szebeni börtönbüntetésre ítélt, huszárfőhadnagyi rangig emelkedett Jakab Eleket szabadulása, 1850. április 26-a után internálták szülőfalujába, Szentgericére. Otthon töltött éveit a földművelésnek szentelte. Éppen úgy gazdálkodott, mint a falu többi gazdája, de elméje nem nyugodott. Tollat fogott a kezébe, és leírt gondolatait álnéven különböző lapokban jelentette meg. Ezek a hazafias töltetű írások nem maradtak visszhang nélkül. Az írásokra felfigyelő és az azokat magasra értékelő személyek között volt gróf Mikó Imre⁵⁵³ is, aki már ekkor elhatározta az *Erdélyi Történelmi Adatok*⁵⁵⁴ c. forráskiadvány összegyűjtését.

Nem tudjuk pontosan, hogy Jakab melyik írása (írásai) volt(ak) olyan hatással Mikó Imrére, hogy arra az elhatározásra juttassa(ák) a grófot: meghívja munkatársának Jakab Eleket. De Jakab szempontjából nem is ez a lényeges, hanem az, hogy Mikó segítségével beléphetett abba a világba, amely Erdély múltjának feltárását és a feltárt adatok közreadását tűzte ki célul.

Jakab Elek élete ettől a pillanattól kezdve gyökeresen megváltozott, kiteljesedett. Megkapta azt a lehetőséget, hogy tehetségét arra fordítsa, amire született és amire alkalmas volt. Ritka adomány ez az élettől, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy nemcsak adottságai révén nyert közpályája, hanem magánélete is – bárha áttételesen –, de Mikó meghívása eredményeképpen teljesedett ki.⁵⁵⁵

Jakab elfogadta a gróf meghívását és 1854-ben Kolozsvárra ment dolgozni. Mikó titkára lett és a titkári teendők ellátása mellett hatalmas munkabírással végezte rendkívül hasznos feltáró- és gyűjtőmunkáját. Nemcsak a kolozsvári, de a bécsi, az aranyosgerendi, a gyulafehérvári, a marosvásárhelyi, a nagyszebeni és a pesti levéltárakban, könyvtárakban is folytatott kutatómunkát. Az adattár előkészítő munkái mellett, saját kutatásai alapján megszülettek első önálló történelmi írásai is.⁵⁵⁶

*

1860 ősze ismét fordulópontot jelentett Magyarország és Erdély életében. Magyarországon az októberi diploma szellemében összehívott magyar országgyűlés, Erdélyben a visszaállított Erdélyi Udvari Kancellária és az Erdélyi Királyi Főkormánysház jelentette az első reménykeltő lépéseket a kiegyezéshez vezető úton.

⁵⁵³ Gr. Mikó Imre (1805–1876) politikus, közlekedésügyi miniszter és művelődéstörténész volt. 1861-től a visszaállított erdélyi kir. Főkormánysház elnöke lett. Legjelentősebb tevékenységet a művelődési élet területén fejtett ki. Nevéhez fűződik az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítása is.

⁵⁵⁴ 1855–1858 között 3 kötetben jelentette meg Mikó az összegyűjtött adatokat.

⁵⁵⁵ Jakab Elek Kolozsvárra kerülése után ismerte meg Mike Rózsát, az erdélyi főkormánysház levéltár igazgatójának a leányát, akit 1856-ban vett feleségül, s békés, harmonikus életet éltek. Mikó meghívása nélkül aligha ismerkedhettek volna meg.

⁵⁵⁶ Ezek közül az egyik legjelentősebb: *A Magyar korona feletti küzdelem a XVI. században*. Kv. 1861.

Ferenc József a főkörmányszék elnöki teendőivel Mikó gróft bízta meg⁵⁵⁷, aki a hivatalnokok közé felvétette Jakab Eleket levéltári lajstromozónak.⁵⁵⁸ Ismét új élet kezdődött Jakab Elek számára ettől az időszaktól kezdve. Az elnöki tisztéről gyorsan eltávolított⁵⁵⁹ Mikó Imre közelségét, a főnök-beosztotti viszonyból eredő rendszeres kapcsolatot elvesztette ugyan, de a hivatali munka mellett több lehetősége nyílt történészi elképzelései egy részének a megvalósítására.

A Mikó mellett 1854-től 1861-ig eltelt hét év elegendő volt Jakab Eleknek arra, hogy felkészüljön a levéltárosi, a történészi hivatás betöltésére. Mint rendkívül értelmes fiatalembernek, nyilvánvaló, hogy már az 1848 előtti hivatalviselés időszakában is kialakult valamilyen véleménye a közigazgatás állapotáról, szerkezetéről, az ügymenet és az ügykezelés nehézségéről, de a közigazgatás rendszerének, mechanizmusának a történeti áttekintésére valójában csak 1854 és 1861 között nyílt lehetősége.

Hogy mennyire és milyen mélységig vált levéltárossá, arról az 1870-es években született írásai vallanak leginkább.⁵⁶⁰ Néhány, Jakab Elek írásaiból választott idézettel szeretnénk igazolni ezt az állításunkat.

1873-ban pl., amikor támadás érte az erdélyi királyi Főkörmányszék levéltárának iratanyagát,⁵⁶¹ lebecsülve annak történeti értékét, Jakab – higgadtan érvelve – a *Századok* c. folyóiratban kelt védelmére e levéltár közigazgatási és tudományos értékének.⁵⁶² Ekkor írta: „határozottan kijelentem előre is, s ezt elvitatlanul álló igazságnak ítélem, hogy egy országos levéltár értékét nem egyoldalúlag a tudomány és a közművelődés ügye által ebből nyerhető haszon mennyisége adja meg. Ez csak egyik főérdek; de ezzel teljesen egyenlő súlyú másik, szintén főérdek, a közigazgatásé...” Ezután részletesen, több pontba szedve, a levéltár iratanyagát részletesen ismertetve védi meg az országgyűlés eredeti elhatározását, a teljes irattár Budapestre szállítását.

A levéltárak iránti elkötelezettsége, a szakmai háttér ismerete és a jövőbeni tennivalók közreadási szándéka írta meg vele – és nyilván nem véletlenül választva éppen a levél-

⁵⁵⁷ Mikó kinevezését 1860. december 10-én írta alá Ferenc József és utasította a főkörmányszék megszervezésére. A néhány hónapos szervezőmunka után 1861. április 23-án adta át a megszűnt helytartóság a helyét a munkáját megkezdő főkörmányszéknek. Jakab felkérésére és kinevezésére ebben az időszakban került sor.

⁵⁵⁸ A lajstromozó kifejezés jelentése megfelel a korábban használatos latin elenchus szó tartalmának: jegyzékkészítő, jegyzékösszeállító. Ma talán akkor közelítünk legjobban a szó jelentéstartalmához, ha a lajstromozó alatt az iktatókönyv vezetőjét értjük.

⁵⁵⁹ Ferenc József a megváltozott politikai irányvonal miatt 1861 novemberében felmentette Mikót az elnöki tisztéből.

⁵⁶⁰ Jakab Elek: *Az erdélyi kir. főkörmányszéki levéltár közigazgatási és tudományi értéke*. Századok 1873. 357–361.; Jakab Elek: *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár ügyére*. Székfoglaló értekezés. Bp. 1877.

⁵⁶¹ Századok 1873. 145–146. Horváth Mihály o. gy. képviselő, történész az államlevéltár létrehozásával kapcsolatban szólalt fel és javaslatát a t. ház leszavazta. A Századok c. folyóirat heves támadást intézett ennek kapcsán a szavazat ellen, Horváth védelmében, és ekkor fogalmazták meg: „a kilencz-tizedrészben haszontalan lombból álló erdélyi főkörmányszéki levéltár fölszállítására előirányzott 20 000 frtot ...sajnos tájékoztatlanság folytán megszavazták”.

⁵⁶² Századok 1873. 357–361.

tárakat témájául – akadémiai székfoglalóját.⁵⁶³ Ebben áttekinti a levéltárak történetét az ókortól a XIX. sz. második feléig, ismerteti az európai modern levéltárak állapotát, összeveti ezekkel a hazai állapotokat és kijelöl egy általa követhetőnek vélt irányt. Ebből a munkájából hosszasan idézünk.⁵⁶⁴ A levéltárak fontosságára, értékére hívta fel a figyelmet az alábbi gondolatok közreadásával: „A közlevéltárak kincses tárházai az emberi munkásság azon maradandó emlékeinek, melyek az idő iszapos árjából jó vagy rossz természetüknel fogva menekültek ki... Ott látjuk egymás mellett csöndesen nyugvó iratsomókban az erényt és a bűnt, a hazáért mindent merő önfeláldozást és a saját érdeknek mindent feláldozó önzést... A levéltárak mutatják meg: vajon az egyéni belátásnak tért engedve, szabadon fejlődhetőleg, alkotmánya és saját szelleme és szükségai szerint kormányoztatik-e a nemzet, vagy chablon után, kényszerrel, más jellemű s miveltségi viszonyú népeknek készült s csak átültetett rendeletek által... A levéltárak tüntetik ki a közkormányzati vezérférfiak hivatottságát, munkaképességét és munkasikereit is. Szerencsétlen ország, melyet hívatlan, állomásaikra nem termett emberek kormányoznak. A közigazgatás sínlik alattuk, a közjóllét sorvad, a nép erőtlenedik. Nincsenek fenntartó, regeneráló eszmék és intézmények, nincs helyes munkafelosztás és célbiztosító ellenőrzés... A levéltárak a kormányzás erkölcsi mivoltára is biztos pillantást engednek vetnünk: ha igazság és törvényesség-e az alapja? az alkotmány tekintélye uralkodik-e a társadalomban, vagy osztályi, személyi és politikai tekintetek?

A levéltáraknak általános szempontból és elméleti oldalról való vizsgálatából különösen három gyakorlati eredmény tűnik elő ti. ...mit azok az ott őrzött iratokkal ... a közigazgatásnak, a nemzeti történetírásnak és államjognak tesznek. ...A levéltárak tesznek arról is: mint jár el az ország tisztviselő kara a tárgyak formai feldolgozásában. A ki e század első felének közhivatali, egyesületi és magán ügyleti levéltárait a mostaniakkal összehasonlítja, mind alaposág, mind külszín tekintetében hanyatlást fog látni. Ez korunk kalmár szellemének rontó hatása eredménye, mely kapzsiságra, hamarvaló, sok és könnyed dolgozásra ösztönzi minden életpálya emberét, a tartalom és forma elhanyagolásával.”

E hosszabb, de nem érdektelen, szenvedélyes hangvétellű és ugyanakkor szakszerűen fogalmazó idézettel azt szerettük volna érzékeltetni, hogy Jakab Elek gondolatainak, életének, mindennapjainak szerves része volt a levéltár, úgy is mint intézmény és úgy is mint a múlt megismerésének az egyik legfontosabb forrása. Véleményének kifejtése után ezzel zárta mondanivalóját: „Így fogva fel a közlevéltárakat, azok alkotása és fenntartása az államnak fő-fő kötelessége, az azokban való szolgálat a közerkölcsiség, a jó rend és tudomány érdekeinek szolgálata, a mi csak az előtt tetszhetik szellemölőnek, a kiben nincs szellem, a ki azt gépies munkának tekinti.” Ez a summázat Jakab Elek ars poeticájaként is felfogható, mert őt levéltárosi munkásságában is a „jó rend és tudomány” vezérelte.

A közigazgatás szakszerűsége, rendezettsége különösen érdekelte. Érdekelte a hivatalnok Jakabot, de érdekelte a történész Jakabot is, mert amikor a főkormánysszéki levéltár lajstromozói székében ült, már tudta, hogy a kutatót, a történészt – munkája során – a levéltárban nem az érdekli, hogy a levéltáros milyen jelentős történészi munkát fejt ki, hanem az, hogy minél egyszerűbben és könnyebben megkaphassa az általa keresett dokumentumokat. Ezt pedig a közigazgatás nagymértékben segítheti, ha következetes, logikus, egymásra épülő iratkezelési rendszert használ.

⁵⁶³ Jakab Elek: *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár ügyére*. Székfoglaló értekezés. Bp. 1877.

⁵⁶⁴ Uo. 45–53.

Amikor a történelmi források feltárásának az időszakában Mikó Imre mellett dolgozott, a fontos iratokat kézbe véve, bizonyára nemegyszer akadt meg a munkájában azért, mert az ügykezelés esetlegessége, következetlensége, összevisszasága, különböző hivatali szinteken eltérő volta, tehát összehangolatlansága, szabályozatlansága miatt csak hosszú kutatás után sikerült, ha egyáltalán sikerült az összetartozó, egymással összefüggő iratokat megtalálnia.

Azt is biztosan állíthatjuk, hogy ezek a munkáját nehezítő tapasztalatok arra készítették, hogy megértse az ügykezelés fontosságát, hogy átgondolja egy következetes, mindenki által közérthető rendszer kialakításának szükségességét.

Ennek összeállítása, megírása – a történelmi helyzet kínálta lehetőséget is felhasználva – már nem sokat váratott magára.

*

Idézzük fel röviden, hogy hogyan alakult az iratkezelések, irattározások és az iratok levéltárba kerülésének a szabályozása az évszázadok során. Nem vállalkozhatunk arra, hogy akár a magyarországi, akár az erdélyi rendeleteket, szabályozásokat számba vegyük. Arra szorítkozunk csupán, hogy az iratkezelés történetéből egy-két jelentősebb fordulópontot kiragadva, megvilágítsuk, hogy Jakab Elek írása a „hivatali írás-mód és kezelési rendszer”-ről, hol foglalhat helyet a korábbi, ismereteink szerint kizárólag csak osztrák kézből származó hasonló intézkedések sorában.

Közismert, hogy a levéltárak és az irattárak között szoros kapcsolat van. Több nyelvben nincs is külön szó a két fogalom jelölésére. Megítélésünk szerint azonban a lényeges különbséget az adja a két intézményesített fogalom között, hogy „amíg az irattár egy-egy szerv, legfeljebb a jogelődjének őrzi minden dokumentumát meghatározott ideig, addig a levéltár, a számára meghatározott illetékességi, vagy gyűjtőkörön belül a különféle szervektől átvett maradandó értékű iratokat őrzi”,⁵⁶⁵ többnyire állandó jelleggel.

Királyi, országos és vármegyei hivatalaink jelentős részében, több évszázadon át teljesen eltérő módon kezelték és őrizték az iratokat. Általában egymás után – kronologikus sorrendben – lerakták és tárolták azokat egy vasládában vagy vasszekrényben. A levéltár létesítésének a gondolata sem merült fel évszázadokon át, hiszen az iratok jelentős része elsősorban jogbiztosító volt, így azokat az érdekeltek maguk és nem a hivatalok őrizték.

A káptalani levéltárak, az oklevélkiadási joggal bíró szerzetesrendek konventjei által kiadott írárok tekinthetők a XIII. században a levéltárak kezdeteinek, de a tényleges levéltárnak nevezhető intézményeket csak az 1700-as évek közepétől kezdték megszervezni. 1721-ben említik először Győr vármegye levéltárát, az Archivum Comitatus, amelyet addig a megyei nótárius őrzött az otthonában. Ez a tárolási mód csak a mai olvasót lepheti meg, mert kialakult szokás volt, hogy a vármegyénél a jegyzők, magasabb közigazgatási szinteken pedig maga a legmagasabb tisztséget viselő őrizték a közhivatal iratait is. Így pl. az országos levéltár szervezését nagyon lelassította, hogy a különböző korok nádoraitól, országbíróitól, vagy azok családjaitól kellett visszakérni az országos jelentőségű iratokat, ha azok egyáltalán még megvoltak. 1723-ban III. Károly király szentesítette az 1722/23-as országgyűlés törvényeit, amelyek között a XLV. tc. kimondta, hogy Pozsonyban, az ország házában fel kell állítani az ország levéltárát, az Archivum Regnit. A döntés ellenére alig sikerült elérni, hogy a káptalanoknál, konventeknél, magánszemélyeknél és bárhol őrzött országos érdekű iratokat beszolgáltassák. 1741-ben Mária Teréziát sürgetik a rendek, hogy bírja rá a hiteleshelyeket az átadandó iratok bejelentésére, és hogy Erdélyből, Horvátországból, Szlavóniából és

⁵⁶⁵ *Iratkezelő és irattáros ismeretek*. Jegyzet. MOL Bp. 1998. 30.

Dalmáciából is szállítsák fel a legfontosabb iratokat. 1755-ben pedig Batthyány Lajos nádor fordult a vármegyékhez, hogy sürgősen küldjék be az ország szempontjából fontos iratokat. A végrehajtásra azonban csak több mint harminc év múlva, 1786-ban került sor. II. József 1783. november 28-án rendelte el, hogy az ország levéltárát Pozsonyból Budára szállítsák át. Erre 1784 júniusában sor is került, de a tényleges működését a levéltár csak 1785-ben kezdte el. 1848-ban elhatározták, hogy az addig az Archivum Regnitől külön kezelt Magyar és Erdélyi Kancellária (ez utóbbi lényegében az Erdélyi Országos Levéltár volt) levéltárát Bécsből Budára szállítsák, de a szabadságharc bukása után ismét visszavitték Bécsbe az iratokat. Az 1867-es kiegyezésig lényeges változás már nem történt a levéltárak kialakulása és megszervezése körül.

Természetesnek kell tekintenünk, hogy a levéltárak szervezését meg kellett előznie az ügyiratkezelés valamilyen formájú rendezésének, mert egyébként kezelhetetlen és áttekinthetetlen lett volna a hatalmas iratanyag. Említettük már, hogy az iratok legfőbb őrzője a XVI. századtól a XVIII. század közepéig, annak leírója, a nótárius (jegyző) volt, vagy ha nagyon fontos ügyekről volt szó, akkor az iratképző szerv vezetője maga őrizte az általa kiadott okmányokat. A fizetett nótáriusi munkakör létesítését is csak a XVI. sz. közepén rendelték el a kiteljesedő írásbeliség bevezetése miatt. Az iratkezelés legegyszerűbb módját alkalmazták: az egy ügghöz tartozó iratokat egyben tartották mindaddig, amíg az ügy le nem zárult.⁵⁶⁶ Amikor 1723-ban megszületett a levéltárak megalakításáról szóló törvény és a a Helytartótanács megkezdte működését, akkor jöttek létre nemcsak az egész igazgatási rendszer kialakítására, hanem az iratrendezésre, az iratképzésre és a kezelés módjára vonatkozó elképzelések is. A kormányzásoknál az 1760-as évek hoztak jelentős változást: bevezették az új ügykezelést, a „nova manipulatio”-t, amely lényegében a formai szempontok szerinti őrzésről áttért a tárgyi, tartalmi szempontok figyelembevételére. A korábban alkalmazott sorozatrendszerű *irattárolást* az ügyiratok szerinti *irattározás* váltotta fel. Megkezdték a tárgyi csoportok szerinti *iratrendezést*, amelyhez már szorosan hozzátartozott a lajstromozás és a regesztázás (iktató- vagy jegyzőkönyv és mutatókönyv) bevezetése (a Helytartótanácsnál 1769-ben, a Magyar Kancelláriánál 1770-ben, a Magyar Kamaránál 1773-ban, az Erdélyi Udvari Kancelláriánál 1775-ben). Ezek ugyanis a XVIII. sz. közepéig nem készültek. A kötelezővé tett egyszerű sorszámos iktatás lényege az volt, hogy a beadvány és annak elintézése azonos sorszámot kapott.

Ahhoz, hogy a Jakab Elek iratkezelésről szóló munkájáról a később írtakat megérthessük, említést kell tennünk az úgynevezett jegyzőkönyvvezetésről, amelyet a sorszámos iktatókönyv helyett vezettek be. Ezt a rendszert a Magyar Kamarához érkezett és elintézett iratok nyilvántartása érdekében vezették be. A lényege az volt, hogy minden beérkezett iratot a hivatalvezető elé vittek, ahol értekezleten megtárgyalták azt és döntést, határozatot hoztak. A jegyzőkönyvbe tehát nemcsak az iktatásra vonatkozó adatok, hanem a döntések is feljegyzésre kerültek. Havonta újra kezdték az iratok sorszámozását, majd elintézés után ügyágazatok⁵⁶⁷ szerint csoportosították azokat és egy-egy hónap iratanyagából alkották az ún. fasciculusokat⁵⁶⁸, amelyekhez jegyzék készült. A visszakeresés megkönnyítésére 1783-ban elrendelték, hogy ügyágazatonként külön-külön készítsenek segédletet (lajstromot). Az iratforgalom növekedése szükségessé tette az előadói rendszer bevezetését, amely már arra utal, hogy az ügyintézés is szakosodott, egy-egy témakörrel ugyanaz a hivatalnok foglalkozott

⁵⁶⁶ *Levéltári ismeretek. Oktatási segédanyag.* MOL Bp. 1998. Ebből: Bakács Bernadette: *Iratkezelés a feudalizmus utolsó évtizedeiben.* 69–75. és Tóth Béla: *Iratkezelés a polgári korban.* 75–86.

⁵⁶⁷ Pl. adóügyek, vagy úrbéri ügyek, vagy katonai ügyek, vagy egyházi ügyek stb.

⁵⁶⁸ Fasciculus = köteg.

többszörsz. Az ügyek minden előadónál kútfő-jelzetet (fons), ezen belül pedig számot (numerus) kaptak. II. József 1785. március 24-én a 3521. sz. rendeletével 10 pontból álló szabályzatot adott ki, amely szerint a megyék is kötelesek rendezni, lajstromozni és mutatózni levéltárukat.⁵⁶⁹ Ezzel lényegében kialakult az irattározásnak az a módja, amely 1848-ig meghatározó szerepet töltött be az iratok tárolásában. Lényegesnek tartjuk még annak a szervezeti változásnak is az említését, amely ugyancsak a felgyülemlett munka miatt vált szükségessé. A Helytartótanácsnál pl. a korábban kialakított iroda és számvevőség mellett megszervezték a kiadóhivatalt és az irattárat is. Az iroda végezte az iktatást és szétosztotta az iratokat az előadóknak. A kiadóhivatal a fogalmazványokat tisztázta, aláíratta és expedálta, míg a lajstromokat és a mutatókat az irattár készítette.

Témánk szempontjából még egy utasítást kell említenünk. A szabadságharc bukása után Geringer, Magyarország „polgári kormányzó”-ja, 1850 májusában megjelentette az új ügykezelési utasítást,⁵⁷⁰ amelynek használatát a magyar közigazgatási hatóságok számára kötelezővé tette. Kötelező volt minden szervezetnek, belső használatra, irattári tervet készíteni és ennek megfelelően végezni az ügykezelést és az irattározást. Az egységes munka érdekében irattári tervmintát is megjelentettek. Ez a tervminta volt az első olyan kísérlet hazánkban, amely megpróbált egy klasszifikációs sémát kidolgozni a közigazgatási hatóságok számára. A minta alapjául az államigazgatás szerkezete szolgált: huszonegy irattári tárgyszályt alakítottak ki a „császári ház”-tól a „jobbágy viszony és tizedügy” iratait jelentő besorolásokig. Az egyes tárgyszályokon belül a közigazgatási ágazatoknak megfelelő tárgyszályokat alakítottak ki (külügyektől a községi ügyekig), s e tárgyszályokon belül is alosztályokat határoztak meg. Az első alosztály az általános ügyeket, a többi a speciális ügyeket tartalmazta.⁵⁷¹ Az alosztályokon belül alapszámos rendszer szerint kezelték az összetartozó ügyeket és ezek növekvő rendjében irattároztak. A tárgyi csoportokon belül arra is lehetőség nyílt, hogy szükség esetén tovább bontsák a csoportokat és így lehetőség szerint egymástól jól elkülönített, egységes és logikusan felépített irattározási rendszert alakítottak ki.

Hiába volt azonban a logikus elképzelés. A központi szervek bevezették az új iratkezelést, de a területi egységek, a kerületek csak késve állították össze az irattári terveket.⁵⁷² 1850 után még több évig az osztályonkénti és a kútfős rendszer szerinti iktatással találkozhatunk a legkülönbözőbb irattárak vizsgálatakor. A megyéknél volt különösen nagy az ellenállás, a kisebb városok pedig lényegében a korábbi gyakorlatot folytatták. Az ellenállást az új rendszer alkalmazásával szemben kettős okra vezethetjük vissza. A szabadságharc leverése után kicserélődött hivatalnok réteg egy jelentős része továbbra sem kívánta az osztrákokat fenntartás nélkül kiszolgálni, másrészt ragaszkodtak a már ismert és 1848 előtt alkalmazott rendszerek továbbéléséhez.

*

Térjünk vissza Jakab Elek pályafutásához, levéltárosi tevékenységének kibontakozásához.

⁵⁶⁹ A rendelkezést jóval megelőzte pl. a Szabolcs megyei levéltár irattárának rendezése, amely már 1767-ben megkezdődött. Lásd: Balogh István: *Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767)*. In: *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv*. XIV. Nyíregyháza 2000. 207–242.

⁵⁷⁰ *Hivatalos ügykezelési utasítás a magyarországi közigazgatási hatóságok számára az ide tartozó tabellákkal és példamintákkal*. Budán 1850.

⁵⁷¹ Ilyen speciális alosztály volt pl. a Polgári közigazgatás tárgyszályon belül a Tűzrendészet vagy a Folyamrendészet stb.

⁵⁷² 1851. május 21-én Geringer rendeletben sürgeti az öt kerületi főispánt, hogy az ügykezelési utasításokat maradéktalanul betartsák.

Mikó gr. az Erdélyi Kir. Főkormánysház elnöke természetesen bizalmi munkatársai közül igyekezett minél több személyt megnyerni a különböző állások betöltésére. A már nagy levéltárosi, bár elsősorban kutatói gyakorlattal rendelkező Jakab Elekre méltán esett a választása, amikor őt hívta meg a levéltár másodosztályú lajstromozói állására. Mikó mellett nyilván szerepe volt a kiválasztásban Jakab apósának, Mike Sándornak is, aki az erdélyi főkörmányszéki levéltár igazgatója volt.

Az Udvari Kancellária és kir. Főkormánysház munkájának újrakezdését jelentős sikerként könyvelhetjük el, még akkor is, ha csak a nevében történt az 1848 előttihez való visszatérés és hatáskörében a Bach-rendszer által kiépített hatóságok folytatták tovább a munkát. Hajlamosak voltunk és vagyunk a neoabszolutizmus évtizedét csak tragikus színekkel festeni és elfelejtkezni arról, hogy Magyarország azért tudott a polgárosulás útjára lépni olyan gyorsan a kiegyezés utáni évtizedekben, mert az 1850–1860 között kialakult intézményrendszer ehhez jó alapot szolgáltatott. Árnnyaltabban kell tehát fogalmaznunk, ha a korszakot akarjuk jellemezni: egyrésztől messzemenően el kell ítélnünk a szabadságért küzdő nép harcának eltiprását, a kegyetlen megtorlást, másrészt azonban azt is el kell ismernünk, hogy a Habsburgok ezt az időszakot használták fel az ismét koronatarományként kezelt Magyarország rendi berendezkedésének, feudális maradványainak a felszámolására, polgári berendezkedése alapjainak lerakására.

A kir. Főkormánysház kialakította a maga ügykörbeosztását, létrehozta az ügyek kezelésére hivatott osztályokat, megbízta az alaposan kiválogatott referenseket, berendezte a levéltárát.⁵⁷³ A levéltárba bekerülő iratok átvételében a Főkormánysház részéről Jakab Elek vett részt. Teljes egészükben fennmaradtak Jakab Elek kézírásával azok a jelentések, amelyekben tételesen felsorolja a Nagyszebenben működő, volt helytartósági levéltárból átszállított iratokat, ill. könyveket, bútorokat, irodai kellékeket.⁵⁷⁴ Ezekben a jegyzőkönyvekben teljes fegyverzetében mutatkozik be a csupán másodosztályú lajstromozók közé sorolt Jakab Elek. Feltehetjük a kérdést, miért nem a levéltári igazgató vagy aligazgató, vagy miért nem az elsőosztályú lajstromozó vette át a levéltári iratokat? A kérdésre csak az a válasz adható, hogy valamennyien – nem lebecsülve a munkájukat – „csak” hivatalnokok voltak és nem levéltárnokok.

A 41. évében járó Jakab Elek szakértelemmel, precíz és pontos, szakszerű átlátóképességgel, az iratanyag tökéletes ismeretének birtokában vett részt az iratok felmérésében, jegyzékelésében. Joggal feltételezhetjük, mert a többi levéltáros, illetve lajstromozó ilyen irányú munkájáról nem találtunk semmilyen feljegyzést, hogy ugyanilyen szakértelemmel végezte az átszállított iratok elhelyezését, rendjének a kialakítását is.

⁵⁷³ Az ügykör-beosztással nem kívánunk dolgozatunkban foglalkozni, mert az eltérítene eredeti célunktól. Annyit azonban tudnunk kell, hogy 12 referenst alkalmaztak, elsősorban felekezeti és hozzáértési szempontokra figyelve. Az egykori földtehermentesítési bizottmány iratainak átvételére 1861. május 4-én került sor. Erre vonatkozóan lásd: MOL EKFLt F 263. Elnöki iratok, 1. csomó. 243 eln./1861. Az 1848 előtti főkörmányszék elnöki irományait 1861. június 1-én és 2-án vitték vissza Kolozsvárra Nagyszebenből 118 csomagban, 45 könyvben, a fő államügyészség iratait pedig 29 csomagban és 6 jegyzőkönyvben. Lásd: Uo. 3. csomó. 623 eln./1861. sz. iratot.

⁵⁷⁴ A jelentések találhatók: MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 27. csomó. 4107/1861 és 52. csomó. 8909/1861 sz. alatt.

Alighogy megkezdődött az érdemi munka, a frissen szerződött hivatalnokok egy csoportja⁵⁷⁵ beadványt készített⁵⁷⁶, kérve a Főkormányshéktől – a megváltozott időviszonyokhoz képest – „csekély fizetések megjavítását”. Valószínű, hogy a kérvénynek nemcsak leírója, de megfogalmazója is – a stílusjegyekből következtethetően – Jakab Elek volt.

A levél több szempontból is érdekes adalék a kor hétköznapijainak jobb megértéséhez. A Főkormányshéknél alkalmazott írnokok már néhány héttel korábban kértek és kaptak fizetésjavítást, de a kiadóhivatali segédek és a lajstromozók pedig bíztak abban, hogy ők sem maradnak ki a sorból, nem kaptak semmit. „Önértetünk, s családaink iránti kötelességünk parancsolja, hogy a Felséges Királyi Főkormányshéket, régi boldogabb időkben kiszabott fizetésünk megjavításának Ő Császári Apostoli királyi Felségénél való kegyes kieszközölését alázatos tisztelettel kérjük.” Indokaikat kemény szavakkal fogalmazták meg. A kérvényt a Főkormányshék továbbította a császári udvarhoz, de hogy milyen eredményre vezetett a jogos panasz és a fizetés javítását célzó beadvány, azt eddig nem sikerült kiderítenünk.

A leváltott Mikó Imre utóda 1861. november 28-ától Ludwig Folliot-Crenneville altábornagy lett. 1862-ben meghalt Mike Sándor levéltári aligazgató, Jakab Elek apósa. Megpályázta Jakab is az aligazgatói állást, de Mikó már nem tudta segíteni, és mint a „Kebli ügyekbeni előadó”⁵⁷⁷ gróf Nemes János válaszában olvasható: „Kérelmes kívátnának ezúttal eleget tenni nem lehetett.”⁵⁷⁸ Előléptették viszont „második osztályzatú lajstromozóból első osztályú lajstromozóvá” 650 ft. fizetéssel.⁵⁷⁹ Ugyanebben az évben megkezdődtek Jakab ellen a csendes támadások is. Ezek egyike például a főkormányshéki elnöktől érkezett, és arra hívta fel a figyelmet, hogy Jakab Elek a *Kolozsvári Közlöny* 171. sz. szerint a lap munkatársa, pedig az 1852. május 27-i sajtótörvény 12. cikke szerint közhivatalnok az időszakai sajtónál nem működhet közre előjárói tudta és beleegyezése nélkül. Ezért „a sajtónál közreműködéstől óvakodásra intetni rendeli” Jakab Eleket. A fenyítés elmaradt, mert Jakab igazolni tudta, hogy semmilyen kapcsolatban nem volt a *Kolozsvári Közlönnyel*.⁵⁸⁰ Jakab Elek szakértelme azonban elhomályosította a kicsinyes támadásokat, és amikor Boér Lajost nyugdíjba helyezték 1863. április 28-án, Jakab ismét benyújtotta pályázatát az aligazgatói állás elnyerésére – most már sikerrel.⁵⁸¹ „Tekintetbe vevén e kir. főkormányshék uraságodnak képességét, szorgalommal és pontossággal párosult sikeres szolgálatát – uraságodat Boér Lajos nyugdíjaztatása által ürességbe jött kir. főkormányshéki levéltári aligazgatói állomásra szavazattöbbséggel az arra rendszeresített 840 ft o. é.⁵⁸² évi fizetéssel a mai nap kinevezte.” A teljes elismerés hangján megfogalmazott kinevezés azonban nem elégítette ki Jakab Eleket. 1864. január 8-án megpályázta az igazgató nyugdíjaztatása miatt a levéltár igazgatói állását.

⁵⁷⁵ Stock Frigyes levélkiadó hivatali segéd, Csáni Ferenc kiadóhivatali segéd, Vajda Mihály jegyzőkönyvi segéd, Boér Lajos, Bálinth József, Jakab Elek és Rösler Sámuel lajstromozók írták alá a kérelmet. Lásd: MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 50. csomó. 8475/1861.

⁵⁷⁶ A beadvány leírója Jakab Elek volt. Ez a kézírás alapján megállapítható.

⁵⁷⁷ Kebli ügyek = a kebelbeli, vagyis a hivatalra tartozó, saját ügyek intézésére hivatott ügyosztály elnevezése. A XX. sz. végén ilyennek felelt meg a gondnokság, a munkaügy stb.

⁵⁷⁸ MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 144. csomó. 9694/1862 sz. irat. Aligazgatóvá Boér Lajos első osztályú lajstromozót nevezték ki 1862. május 12-én.

⁵⁷⁹ Uo. 150. csomó. 10 452/1862. sz. irat.

⁵⁸⁰ Uo. 287. csomó. 31 113/1862. sz. irat.

⁵⁸¹ Uo. 287. csomó. 14 498/1863 és 388. csomó. 15 873/1863. sz. iratok.

⁵⁸² o. é. = osztrák értékű.

Hogy pályázatát miért utasították el és milyen indokkal, azt nem tudjuk, mert az iratokat nem sikerült megtalálnunk.⁵⁸³ A Főkormánysház levéltárának igazgatójává csak 1867. március 8-án nevezték ki. Ferenc József nevében az 1044/1867. sz. leirat közölte a kinevezés tényét és azt, hogy évi 1260 ft. fizetéssel ismerik el munkáját.⁵⁸⁴

*

Jakab Elek levéltárosi pályafutását mindvégig a magas szintű szakszerűség jellemezte. Mikó, aki a Főkormánysház elnökeként is megelégedéssel figyelte pártfogoltja tevékenységét, még 1861 nyarán arra kérte Jakab Eleket, hogy készítse el az iratkezelés módjára vonatkozó és a hivatalában majdan bevezetésre kerülő szabályzatot.

Az igazi próbatételt ez jelenthette Jakab Elek számára! Ismereteink szerint azonnal hozzálátott a munkához és 1861 végén, 1862 elején be is fejezte azt. Jakab Elek egyik fennmaradt kérvényéből tudjuk, hogy „e dolgozatot elnöki szóbeli rendeletre készítettem; célja volt, hogy helyesnek találtatván, kinyomassák, s a kir. főkörmányszéki személyzet közt kioszthassák ...”⁵⁸⁵ Mikó távozása után azonban már nem volt olyan sürgős az iratkezelés szabályozása, legalábbis erre utal Fekete Mihálynak, a levélkiadó hivatal vezetőjének gr. Crenneville főkörmányszéki elnökhöz írt beadványa.⁵⁸⁶ Fekete Mihály levele megerősítette azokat a feltételezéseket, amelyekről a hivatalnokréteg felkészültségét illetően korábban már szóltunk. Ezt írta: „Részint azon időköz, mely alatt ezen Kir. Főkormánysház hatósága fel volt függesztve, részint a közelebbi új szervezés alkalmával, az ifjú nemzedéknek nagy számmal alkalmazása, az általa szerzett köztapasztalás azon eredményt mutatja, hogy az ezen hazai Fő kormányhatóságnál gyakorlatban volt hivatali kezelés (Manipulatio Dicasterialis) nagy részben feledésbe ment, vagy csak kevesek előtt esmeretes annyira, amint ezt a központi közigazgatás belső organismussának egysége, a különböző hivatali ágaknál egybevágo kezelés gyorsasága és szabatosága kívánja.”⁵⁸⁷

Nem lehet véletlen, hogy a Geringer által 1850-ben kiadott iratkezelési rendeletről említés sem történik, mintha az nem is létezett volna. Sőt „Grof Mikó Imre úr ő excellentiája e hiányt átlátván,”⁵⁸⁸ a Levéltári Igazgatóságnak kötelességévé tette volt, hogy ezen Kir. Főkormánysházknél *1848 előtt fenn állott* (kiemelés tőlem, T. B.) hivatali kezelésről, mégpedig annak minden ágára kiterjedőleg, a felsőbb rendeletek, és bevett szokás szem előtt tartásával, munkálattal készítsen, s azt annak idejében, a Kir. Kormánysház elébe terjessze.”⁵⁸⁹

Mike Sándor levéltári igazgató 1862. május 10-én terjesztette fel a Főkormánysház elnökéhez a dolgozatot.⁵⁹⁰ Mike felterjesztéséből két nagyon fontos dolog derül ki Jakab Elek

⁵⁸³ MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 542. csomó. 1786/1864. sz. irat.

⁵⁸⁴ Uo. 1228. csomó. 6452/1867 sz. irat.

⁵⁸⁵ Uo. 1165. csomó. 25 423/1866 sz. irat.

⁵⁸⁶ Uo. 147. csomó. 2050 eln/1862 sz. irat.

⁵⁸⁷ Hogy mennyire szükség lett volna az iratkezelés egységesítésére, azt jól mutatja a kolozsvári főbíró 1862. május 18-án kelt levele, amelyben azt kéri a Főkormánysházktól, hogy tegyék lehetővé a fascicularis rendszer alkalmazását a törvénykezési iratok irattározásánál. Az alkalmazott kronologikus rendszer ugyanis már nem felel meg és csak a közigazgatási iratok előkeresésénél használható. (MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 157. csomó. 11 459/1862. sz. irat.

⁵⁸⁸ Mármost a hozzáértés hiányát.

⁵⁸⁹ Lásd a 37. sz. jegyzetet.

⁵⁹⁰ MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 150. csomó. 10 556/1862 sz. irat.

munkájáról. Az egyik, hogy ebből a levélből értesülünk először arról, hogy a szerző figyelembe vette mind az 1771-ben, mind az 1787-ben⁵⁹¹ bevezetett kezelési rendszereket, de az ezután készületekre figyelmet nem fordított. A másik lényeges megjegyzés arra vonatkozik, hogy a levél mellékleteként felterjesztett dolgozat csak az első része a nagy munkának, a második, gyakorlati rész „melly ezen magos kormányhatóságnak kebeli, hazai és szomszéd országok alsóbb fő és legfőbb hatáságainak hivatali érintkezését, külső formáit, modaliságát tárgyozza, a nevezett Laistromozó Jakab Eleknél szinte úgy készen áll ...”, de nem kerülhet sor a felterjesztésére mindaddig, amíg a felsőbb szinteken nem döntenek a kapcsolatok formájáról.

A Főkormányzék elnöki hivatala Cserey Farkas kormánytanácsoshoz juttatta el az iratot, arra kérve, hogy azt gr. Nemes János kormánytanácsossal, Szacsvey Zsigmond, Jakab Bogdán és Bolloga Jakab kormánytanácsosokkal, valamint Bíró Lajos és Páll Sándor titkárokkal közösen véleményezzék. Az egy példányban megszületett kézirat a fenti urakhoz került és több évre nyoma veszett.

Már aligazgató volt Jakab Elek, amikor 1866-ban az általa 1861–1862-ben írt előterjesztés megkeresését kérte a Főkormányszéktől.⁵⁹² Kérvényének bevezetőjéből tudjuk, hogy „a Kir. Főkormányzéki fogalomszaki és segédhivatali kezelésről (Manipulatio) az 1765-n báró Auersberg erdélyi kormányelnök alatt költ legelső, és II.-dik József császár idejében 1786-n kiadott második, végre az 1792-ki alkotmányos korszakból való harmadik alaprendelet, továbbá a Winkler János lyceumi jogtanár és később titoknok ezt illető kézírata, valamint az ez iránt költ más rendeletek, s 1847-ig fennállott gyakorlat alapján fáradtságosan dolgozott munkálatom... eltévedett; én sem határozatot nem láttam e tárgyban, sem a levéltárban hová létének nyomára nem akadtam.” A levelet tehát 1866. november 6-án írta Jakab Elek, s csak 1868. március 8-án került ez a feljegyzés az aktára: „a benn írt iratok ... időközben megkerülvén, jelen felterjesztés levéltárra teendő”. Jakab Elek is elismerte, „hogy a fennforgó munkálat valóban előkerült”.

Annyit tudunk még az iratkezelésről írt segédanyag további sorsáról, hogy azt Jakab Elek visszatette az eredeti, 1862-es aktába, ahol azt a millennium évében sikerült megtalálnunk.

*

Amikor Jakab Elek hozzákezdett dolgozata megírásához, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy kiknek a számára készíti azt el. Ő is látta, amit a többi osztály vezetője nap mint nap a saját bőrén tapasztalt: az írnokok, iktató- és mutatókönyv vezetők hozzá nem értését, felkészületlenségét és az ebből származó, naponta jelentkező problémákat. Jakab Elek úgy értékelte a helyzetet, hogy nem elegendő csak ügykezelési szabályzatot készíteni a Főkormányzék munkatársainak, hanem ennél jóval többre lenne szükség. Ezt felismerve dönthetett úgy, hogy tankönyvszerűen írja meg a szükséges tudnivalókat. Így született meg az ügykezelők, írnokok, iktatók és levéltárosok számára egy olyan munka, amely a magyar levéltáros szakirodalomban az első magyar oktatási segédanyagként is használható iratkezelési útmutató volt.

Jeleztük már, hogy Jakab, írása elkészítéséhez – ő maga írta (!) – felhasználta a korábbi ügykezelési szabályzatokat is, de biztosan állíthatjuk, hogy ezekre csak mint alapokra támaszkodott, s inkább arra figyelt, hogy ne kerüljön a hatásuk alá. Minden tekintetben önálló munkát készített. *Stílusában* is nagyon figyelt arra, hogy a különböző korú, felkészültségű és

⁵⁹¹ Az évszámokat Mike levele alapján közlöm. Ezek eltérnek a Jakab Elek által 1866-ban közölt évszámoktól.

⁵⁹² MOL EKFLt F 266. Általános iratok. 1165. csomó. 25 423/1866 sz. irat.

más-más tapasztalatokkal rendelkező kollegái is megértsek mondanivalóját. A XIX. sz. utolsó harmadában ismert szakkifejezéseket (néhol a nyelvújításból megmaradt erőltetett és azóta már az élő nyelvből kikopott kifejezéseket) használta dolgozatában, de minden egyes szakkifejezés után zárójelben feltüntette – a régebbi, latin műveltséggel rendelkező beosztottakra is gondolva – a latin megfelelőjét is.

Ha csak annyi erénye lenne a dolgozatnak, hogy összeállítható belőle a viszonylag még újkeletű hivatali nyelv magyar–latin szakszótára, már az is nagy érdem lenne. De ennél messze több és értékeesebb ez a dolgozat.

Jakab Elek írása *szerkezetében* rendkívül világos, áttekinthető, de ugyanakkor csak a lényegre figyelő, feszes munka. Dolgozatát két részre osztotta. Az első részben a Főkörmányszék hatáskörét és a hivatali írásmódot tárgyalja, a második részben pedig, lépésről lépésre haladva az ismeretek átadásában, a Főkörmányszék szerkezeti felépítésének megfelelően ismerteti előbb általánosságban, majd gyakorlati példák sorozatával az egyes osztályok tennivalóit. (A II. rész Jakab Elek kézírása szerint csak négy részre tagolódik, de tévedésből a III. szakaszt kétszer írta fel, így valójában öt szakaszra tagozódik a fejezet.) Ez a logikus szerkezeti felépítés tette lehetővé, hogy csaknem teljes egészében felrajzolhassuk a Főkörmányszék szerkezetét. 1861-ben, gr. Mikó Imre elnöksége idején az Erdélyi Kir. Főkörmányszék – Jakab Elek írásából következtethetően – az alábbiak szerint építette ki hivatalát.⁵⁹³

Elnök				
Elnöki iroda	Jegyzőkönyvi	Előadói	Levélniadói	Levéltári
H i v a t a l				
Elnöki titkár	Igazgató	Igazgató	Igazgató	Igazgató
Elnöki fogalmazó	Igazg. segéd (aligazgató)	Fogalmazó gyakornok	Igazg. segéd (aligazgató)	Aligazgató
Elnöki írnok	Közig.-i lajstromkönyv-vezető	Közig. ea.-k (3–4) fő	Írnokok (3–4 fő)	Közig. lajstromozó (3)
	Tv.-kezési lajstromkönyv-vezető	Tv.-kezési ea.-k (2 fő)	Pecsételő	Tv.-kezési lajstromozó (1)
	Jegyzőkönyv-készítők (iktatók, 2 fő)			Közig. tárgymutató-készítő (2)
	Jegyzősegéd			Tv.-kezési tárgymutató-készítő
				Írnokok

(A táblázatban szereplő előadók száma csak következtetés az anyagból, a valóságban lehetett 1-1 fővel kevesebb vagy több is.)

Nagyon lényeges eleme Jakab elképzelésének a *fogalmak tisztázására, megmagyarázására* való törekvés, illetve az, hogy a fogalmakhoz kapcsolódó ügyintézésnek miért kell olyannak lennie, és miért kell úgy történnie, ahogy ő leírja. Megtudhatjuk – többek között – azt, hogy

⁵⁹³ A táblázat rövidítéseinek a feloldása: igazg. = igazgató; közig. = közigazgatási; tv.-kezési = törvénykezési; ea. = előadó.

mi a fejedelmi irat, az udvari rendelet, a királyi leirat és válasz közötti különbség, s melyikre milyen formában és stílusban kell válaszolni. Tanácsokat ad arra vonatkozóan az előadóknak, írnokoknak, hogy hogyan nézzen ki a kérvény, a jelentés, a felterjesztés, milyen fajtái lehetnek ezeknek, s milyen formában kell kezelni az iratokat.

A dolgozat II. részében sorra vette a Főkormánysház minden egyes hivatalát és külön-külön, ahol szükséges, ott megismételve a már korábban elmondottakat, írja le a különböző beosztásokban dolgozók tennivalóit. Nem figyelt arra, hogy kinek mi a beosztása. Az elnök feladatait és kötelességeit éppen úgy ismerteti és megmagyarázza, mint pl. a pecsételő irodaszolgáját.

Külön választva foglalkozik a közigazgatási és a törvénykezési ügyek iratkezelésével is. A korábban együtt kezelt, de már több évtizede szétválasztott igazgatási és bírósági ügyek intézésére a Főkormánysháznál úgy tűnik, hogy nem hoztak létre külön irodákat, hanem csak az irodákon belüli munkamegosztással választották szét a tennivalókat, és külön iktatták a két terület iratait. A levéltárba leadott iratokat külön helyezték el: a közigazgatási iratokat és a törvénykezési iratokat külön-külön bevezették az átvételi könyvekbe és őrzési helyül is külön szobát jelöltek ki. A közigazgatási és a törvénykezési iratokat is palliumokban őrizték a korábbi fascicularis renddel szemben. A fasciculusokban történő őrzésnek már csak a nagyobb csomagokban látja jelentőségét Jakab Elek.

Jakab Elek dolgozatából azt is megtudjuk, hogy az iktató- és mutatókönyveken kívül még számos egyéb lajstrom is készült, elsősorban azért, hogy nyomon lehessen követni az ügyiratot, másrészt, hogy az előadónál ne legyen sokáig egy-egy irat. A különféle ügyintéző irodák is csak aláírásukkal igazolt átvételi könyvben adhatták és vehették át egymástól az iratokat. Meghatározott rendje volt pl. annak, hogy az egyik irodából mennyi idő múlva kell – elintézve az ügyet – továbbadni az iratokat.

A rendre, a központi szándék érvényesülésére jellemző, hogy az előadóknak kiadott ügyekről a kérdésben jártas vagy kevésbé gyakorlott előadó is csak fogalmazványokat készíthetett, amelyeket összegyűjtve hetente, vagy az ügy sürgősségétől függően akár naponta, a hivatali igazgató jelenlétében megtárgyaltak, egyetértésre jutva továbbítottak az elnöki titkárnak, s ha az ügy kényes volta úgy kívánta, az elnöknek is, ellenőrzésre, ill. jóváhagyásra. Vitás esetben az elnök joga volt a végső döntés meghozása. Az így született határozat került a fogalmazók elé tisztázásra, majd az iktatási procedura után kiadásra.

Jakab Elek példák sorával teszi érthetőbbé a tennivalókat. Jellegzetes ügyeket vezet végig az egyes osztályok feladatkörén, feltüntetve külön-külön mindenki számára, akinek a kezébe kerülhet az irat, hogy mi az ő konkrét dolga.

Precíziségre jellemző, hogy még azt is meghatározza, hogy mekkora legyen a papír nagysága, milyen méretű papírra kell írni a tárgyjegyzéket, mekkora legyen a pallium.

Gondolt azokra is, akik esetleg kételkedve fogadják javaslatait, megkérdőjelezzik a hozott intézkedések értelmét, túlságosan bürokratikusnak, az ügyintézkedést lassítónak érezve azokat. Világosan megmagyarázza, hogy mi az értelme az iktatásnak, a mutatókönyvek vezetésének, az előadói (nála: előadási) ív használatának, és az „ör-betű”⁵⁹⁴-nek.

A Jakab-írást kísérő Mike-levélből ugyan arról értesülhettünk, hogy a különféle megszólításokat, gyakorlati tanácsokat tartalmazó második részt nem mellékelik a dolgozathoz, mert azoknak még nincs kialakult és elfogadott rendje, szerzőnk azonban néhány

⁵⁹⁴ Ör-betű = a levéltárból valamilyen ok miatt az eredeti helyéről kiemelt ügydarab helyére tett cédula, feltüntetve rajta az iktatási számot, és annak a nevét, aki kiemelte az iratot.

megszólítási formulát – hivatkozva az „ide fogott Mintakönyv”-re – ismertet a hivatalnokokkal.

Azért érdekesek ezek számunkra, mert jól mutatják a kiegyezéstől még ugyan nagyon távollévő állapotok között is azt a reményt, amely már megelőlegezte 1861-ben is a forradalmat eltipró Ferenc Józsefnek az ilyen megszólítást: „Ő császári Apostoli *Királyi* Felsége, Ausztria császára, *Erdély Nagy Fejedelme és Székelyek Ispánja*” (kiemelés tőlem, T. B.), holott még sem koronázás nem volt, sem pedig a fejedelmi, ispáni címmel nem ruházta fel senki a Habsburg család ifjú tagját. A megszólítási és elköszönési formulák között olvashatunk ilyeneket is: „tántoríthatatlan hűséggel örökölvén” (mármint Ferenc József iránt), vagy „legalázatosabb és örök hűségű alattvalói és szolgálói” (t.i. a királynak) stb. Azok, akik ismerik a különböző korok hivatalos nyelvezetét, nem lepődnek meg ezeken a formulákon, hiszen a megszólítás formája a rangnak szólt és nem a személynek. Biztosak lehetünk abban, hogyha a Ferenc Józsefnek címzett iratokban nem tüntették volna fel a *király* és a tisztséget megillető többi *címet* is, akkor nem is jutott volna el a császár elé az irat.

Jakab Elek javaslatot tett arra is, hogy hogyan kell megszólítani a főispánt, a különböző papi személyeket, valamint hogyan kell a jegyzőkönyveket vezetni, kivonatolni, hogyan kell borítékot készíteni és azokat megcímezni. Fontosnak és szükségesnek mondja ki a már letisztázott iratok egybevetését az eredeti határozat szövegével, egyrészt a hiba elkerülése, másrészt az írnokok védelme érdekében. Azt is javasolta, hogy az összeolvasás után az előadói íven tüntessék fel azt a két szót, hogy „egybe olvasva”.

Röviden összefoglalva, ezek a Jakab Elek írásából következtethető leglényegesebb megállapítások. Egyedülálló írás Jakab Elek munkája. Nélkülöz minden cicomát, erőltetett gondolatot. Elhagyta a beérkezett iratok tételekre bontását, nem tett említést az alapszámos rendszerről, sem más csoportosítási lehetőségről. A Geringer-féle ügykezelési utasítás sokak számára rendkívül bonyolult volt. Jakab Elek mindezt félretéve, megalkotta az első magyar egyszerű és érthető ügykezelési rendszert. Az a szándék vezette, hogy használható, a hivatal számára könnyen kezelhető, a levéltár számára a visszakeresést megkönnyítő és a kutató munkáját elősegítő logikus és egyszerű rendszert teremtsen. Úgy véljük, hogy ez, figyelembe véve az akkori lehetőségeket, maradéktalanul sikerült is.

Az iratkezelési utasítás alkalmazását a Főkörmányszék elnöki tisztségében bekövetkezett változás és a Habsburg törekvések módosulása megakadályozta. Magyarországon Mikó Imre gróf leváltását jóval megelőzve, már 1861 augusztusában sor került az országgyűlés feloszlására és az osztrák hivatali jelenlét felerősödésére. Erdélyben erre csak 1861 novembere után került sor.

Jakab Eleknek kolozsvári évei alatt minden bizonnyal egyik fő törekvése maradt, hogy elfogadtassa és működés közben láthassa tervezetét. Ennek a lehetősége kínálkozhatott 1866-ban, amikor nyomozni kezdett a kézirat holléte után. Sikerült is visszaszereznie, de azt kell mondanunk, hogy az alkalmazás kivitelezésében – paradox módon – éppen a kiegyezés megszületése akadályozta meg. Az Unió megvalósulása után a korábbi közigazgatási gyakorlatot ugyan figyelembe vevő, de mégis annál sokkal korszerűbb intézményrendszert alakítottak ki, és az ügyiratkezelést is más alapokra építették. Jakab Elek igazgató úr tervezete sajnos nem kerülhetett alkalmazásra. Nem maradt más a számára, mint visszatenni a tervezetet az eredeti palliumba, s várni 132 évet, amikor az utókor tisztelettel adózik nagyszerű munkássága előtt.

Arra azonban nemcsak a levéltáros szakma, de az egész magyar szellemi élet és Kolozsvár is büszke lehet, hogy az első magyar iratkezelési utasítás Jakab Elek tolla alól került ki.

Függelék

Mike Sándor levele a Királyi Főkörmányszékhez:

„10556/862

Felséges Királyi Főkörmányszék!

Közzétettvén velem rövidűton a királyi főkörmányszék Nagy méltóságú Elnökének idei 10022 Köz 9 szám alatt azon rendelete, hogy Törvénykezési Osztálybeli Laistromozó Jakab Eleknék a korábbi Nagy méltóságú Gróf Elnök meghagyása következtében a hivatali kezelés módjáról (manipulatio, dicasterialis) készített munkálatot kérném be, s adjam át a kebeli előadási irodának: én a kérdéses munkálatnak egyik és fő részét, melly az Öszves hivatali kezelés modjának fen állott részét tárgyozza be kérve, ezennel alázatos tisztelettel idefogva fel-küldöm azon meg jegyzéssel:

1-ör Hogy ezen Munkálat, mely az 1771-beli Gubernatis⁵⁹⁵ Auersperg által behozott, és II-ik József Cs. által (2994/787) több javításokkal meg állított, és 1848-ik Esztendő végéig (kevés eltérésekkel) folytatott kezeleti rendszer alapján – a királyi fő körmányszék reaktiválása idejében készülvén, az ezután behozott változtatásokra szerkesztője figyelmet nem fordíthatott.

2-or Ezen munkálatnak mintegy mellékletét képező Gyakorlati része, melly ezen magos kormányhatóságnak kebeli, hazai és szomszéd országok alsóbb fő és leg főbb hatóságainak hivatali érintkezetét, külső formáit, modaliságát⁵⁹⁶ tárgyozza – a Nevezett Laistromozó Jakab Eleknél szinte ugy készen áll a mit ez uttal azért nem terjesztek fel, mivel abban az érintetteket illetőleg olly kérdések forognak fen, mellyeknek előleges meg állítása⁵⁹⁷ szükséges, mielőtt azok végletesen formuláz-tathatnának.⁵⁹⁸

Alázatos nézetem a lenne, hogy ezen munkálat átvizgálatára minden illető hivatali Osztályból mint például a Protocollum⁵⁹⁹, Exeditum⁶⁰⁰, Archivum⁶⁰¹, Elnöki iroda és a referendák⁶⁰² részéről – az ottanni Kezeleti rendszerrel gyakorlati legesmeretesebb⁶⁰³ egyének lennének ki nevezendők, mert tapasztalatból tudom, hogy akar a levéltári, akar jegyző könyvi, sat. osztályoknál több olly apróság kezelési fogások vannak, mellyekről csak az ott szolgáló egyén tudhat fel-világosítást adni, s ezektől remélhető fel fejtése⁶⁰⁴ a netalán itt ott észre vett s javítható hiányoknak.

Alázatos tisztelettel vagyok
a Felséges királyi Fő Igazgató Tanácsnak

Kolosvárt Május 10. 1862.
alázatos szolgálja

Mike Sándor mk.
Országos levéltári igazgató”

⁵⁹⁵ Gubernatis = vezető, kormányzó. Itt: Auersperg vezetése által megvalósított.

⁵⁹⁶ Modaliság = módzat.

⁵⁹⁷ Előleges megállítása = megállapítása. Itt: előzetes jóváhagyása.

⁵⁹⁸ Formulázthatatnának = végső formát nyerhetnének.

⁵⁹⁹ Protocollum = jegyzőkönyv.

⁶⁰⁰ Exeditum = szó szerint: kész, felkészült stb. Az itt használt értelemben a levelek és csomagok előkészítését végző hivatal elnevezése.

⁶⁰¹ Archivum = irattár, levéltár.

⁶⁰² Referendák = az ügygel foglalkozó személyek elnevezése, mai értelemben az ügy előadói.

⁶⁰³ Kezeleti rendszerrel gyakorlati legesmeretesebb = az iratok irattári rendszerének a gyakorlatát legjobban ismerők.

⁶⁰⁴ Fel fejtése = megértése.

Jakab Elek előterjesztésének betűhív másolata:

Az erdélyi királyi főkormányshéki írásmód és kezelési rendszer

I. rész

A Főkormányshék hatásköre és hivatalos írásmód

A királyi Főkormányshékhez tárgyalás végett beadott bármiféle íromány hivatalos neve beadvány (Exhibitum). A beadvány lehet kérvény (Supplex libellus, Instantia), folyamodvány (Recursus), panasz-, kereset- vagy vádlevél (libellus actionalis, quarelosus), hivatalos értesítvény (Informatio), jávallat (Projectum) s több ilyen.

A beadvány lehet magán (privati, personae physicae) és hivatalos (Personae publicae), továbbá testületeké vagy erkölcsi egyéneké (personae morales), ilyenek: a magán társulatok (societates) és közüntézetek (Instituta publica), a felsőbb és alsóbb hivatalok (officia), falusi közönség és előljáróságok (communitas pageris), czéhok (cehae), városi esküdt közönségek⁶⁰⁵ (Communitas jurata, Centumviritus), megyei, széki, vidéki közönségek és tisztségek (universitates, officialatus Comitatum, sedium, Districtuum), városi és megyei törvényhatóságok (Jurisdictiones Civitatum et Comitatum), felső és alsó ítélő székek (fora suprema et inferiora, Instantiae inferiores et superiores), legfelsőbb polgári, egyházi és katonai hatóságok (supremum forum Politicum, Ecclesiasticum et Militare), sőt maga a koronás fejedelem és királyi felség is (Princeps Majestas, Rex apostolicus).

A köz hivatalok (officia publica) és hivatalbeliek (officiales) beadványai kelhetnek magán és közügyekben, felsőbb meghagyásból, alsóbb megtalálás⁶⁰⁶ következtében vagy kötelességből folyólag, lehetnek pedig

a./ Felterjesztések (Representatio)

b./ Jelentések (Relatio).

c./ felvilágosító tudósítások (informatio).

d./ Kinyomozási jelentések, jegyzőkönyvek (Relationes et Protocolla Investigationis)

e./ alsóbb bírósági ítéletek (sententiae).

Ezen beadványok közül külön s részletesen is szükséges ismerni azokat, melyek közvetlenül a fejedelemtől (a Principe), vagy ugyancsak a fejedelemtől, s annak nevében, de az udvari korlátokhoz⁶⁰⁷ (cancellária) útján jönnek. Ezek között első a Fejedelmi irat (Handbillet, Litterae Principis Manuales), melyeknek nincs számuk, nem mennek át hivatalos tárgyaláson, egyedül az illetőhez vannak intézve s csak a Felség írja alá. Ezután következnek azok, melyek köznéven felsőbb határozatoknak (Decisiones Instantissimae) mondatnak, ilyenek: az udvari rendeletek (Decreta Regia), királyi leiratok (Rescripta Regia), királyi válaszok (Resolutiones Regiae), Korlátokszági elnöki levelek (Litterae Aulico-Praesidiales), végre a Felség által megjegyzett kérvények (Libelli altissima manu signati).

Szükséges továbbá ismerni a kérvények, jelentések és felterjesztések formáit, mint amelyek a közigazgatási hivataloknál általában, s a kir. Főkormányshéknél különösen is nagyon gyakran előfordulnak, sőt a hivatali ügyintézés mondhatni egyik, nevezetesebb⁶⁰⁸ részét teszik.

Kérvény a magán vagy erkölcsi egyéneknek, testületeknek magán dolgaikban vagy alárendelteik, vagy a gondviselésökre bízott intézetek ügyében az illető alsóbb vagy felsőbb hivatalhoz beadott irata. Kétféleképpen szoktak szerkeszteni. Némelyek azon magán vagy hivatalos egyénnek, alsóbb vagy felsőbb sőt legfelsőbb hivatalnak rangjához illő megszólítása után, melyhez a kérvény intézve van, azonnal magát a kérés tárgyát adják elő; azután következőleg sorolják elő indokaikat, s mindeniket mellékelte bizonyítvánnyal (Documentum) támogatják. Mások a tényállást bocsátják előre, azután teszik a támogató bizonyítványokat, ezután ismét a kérés netalán szükséges indokait, s legutoljára adják elő a kérést. A bizonyítványok eredetiek legyenek-e vagy hiteles másolatok, írottak vagy élő személyek előadásai-e, ezt a dolog természete s a bizonyítványok hozzáférhetősége mutatja meg. Mind a két mód helyes, s a tárgyak és czélok különbsége szerint akár az egyik, akár a másik használható; azonban mindkettőre nézve szükséges, hogy az előadás legyen rövid, világos, a kifejezések szabatosak, üres szóvirágoktól s oda nem tartozó dolgoktól és körülményektől mentek; ezek felhozásával az író és olvasó idejét és papírt vesztegetni s a kérés tárgyának felfogását nehezíteni, nem helyes.

⁶⁰⁵ Városi esküdt közönségek = a városi tanács és a bizottságok tagjai.

⁶⁰⁶ Megtalálás = a magasabb szervezeti egység alá rendelt hivatal eljuttatja a felettes szervezeti egységhez a valamilyen ügyben keletkezett iratot, hogy az pl. foglaljon állást az ügyben, adjon tanácsot az alsóbb szintű szervezetnek stb.

⁶⁰⁷ Korlátokszág = a hivatali nyelv magyarítása során keletkezett és a napi szóhasználatból már kikerült kifejezés. Jelentése: szabályok közé szorító, rendet tartó hivatal. Mai értelemben: szabályok, rendeletek kiadásával felruházott szervezet.

⁶⁰⁸ Nevezetesebb = itt: többségben lévő.

A bizonyítványokat záraték néven nevezzük (Acclusum) azért, hogy a beadványhoz szoktak csatoltatni, mintegy mellé záratni. A mikor az ily záratékok az egyén vagy hatóság által a közlőnek visszaküldetnek, vissza-záratéknak (Reacclusum) nevezetnek.

A záratékokat a beadványhoz kell mellékelni, oly renddel, a mint a szövegben előfordulnak; meg kell jelölni az Abéczé elől kezdett betűivel, vagy 1-en kezdve arab számokkal, vagy végre annyi harántos tentavonással (linea), a hány a záraték, még pedig mind az egybe fogott bizonyítványok külső felére, mind a szöveg folyamában,⁶⁰⁹ valamint az illető sor oldalára is feltevéen az érintett jegyek közül azt, a melyik a megjelölésre kiválasztva van, azon tájra, a hol a bizonyítványra hivatkozás történik.

Ez azért van, hogy az olvasó a beadványt és záradékokat azonnal nehézség nélkül ismerje meg, s mindenik bizonyítványt ott, a hol a bizonyítás erejét megítélhesse, végre, hogy azok el ne veszessenek.

Jelentés (Relatio) gyakorlati értelmét tekintve alsóbb hivatalok vagy tisztek által a Főkormányshékhöz meghagyás⁶¹⁰ (Comissio) vagy rendelet (Decretum) következtében költ tudósítástétel. Ennek formája ez: Legelől teendő az illő megszólítás, ezután kezdet gyanánt jó azon felsőbb meghagyás vagy rendelet kivonata, melyre a jelentés tetetik; annak előbocsátása után minden pontra nézve a kifejezések beli szükséges illem és tisztelet megtartása mellett megteendők az észrevételek (reflexiones), melyek mindenikéhez után téendők a bizonyító érvek (argumenta); ezek után a bezárás rendén előadandó a netalán szükségesnek látszó mentség, valamint az is, hogy ha valamely kifogás vagy észrevétel egyesek kérelme következtében tétetett volt, vajjon érdemes-e figyelemre vagy nem? Mindezeknek pedig összealkotásában⁶¹¹ a gondolatok, érvek, okoskodás és írásmód természetes rendje és a kérvényeknél említett formai szabályok követendők.

A jelentések záratékaival éppen úgy kell bánni mint a kérvényekével.

A Felterjesztésnek szerkesztési formája szintén az, a mi a kérvényeké, t. i. elől bocsátandó azon hatóságnak rövid és illető czímen megszólítása, a melyhez küldetik; ezután jó a tényelőadás (Species facti) ezután a támogató bizonyítványok, utoljára a teendők iránti utasítás-kérés, vagy ha az ügy olyan, hogy gyors intézkedést igényel, annak sürgösen (urgenter praefenter) megtevése kérendő.

Mindezen beadványok tárgyában a Főkormányshék határozatait és intézkedéseit a következő módokon és alakokban jelenti ki:

a./ A kérvényekre választ ad (Resolutio).

b./ A közigazgatási hivatalokhoz és politikai hatóságokhoz úgy a kir. Táblához rendeleteket, intézkvényeket (Decreta et Intimata), körleveleket (Circulares), hirdetvényeket (Publicanda) bocsát, azoknak utasítást ad (Instructio), felküldött j.⁶¹² könyveikre észrevételeket (Reflexiones) tesz.

c./ Az ev. Reform. Luther és Unitar. egyházi Főtanácsok jegyzőkönyveit az udvarhoz felterjeszti, ő felsége királyi leiratait azoknak megírja.

d./ A Főkormányshéki kebli bizottságokhoz (Commissiones Gremiales; Comissio Catholica, Librorum Revisor. Comissio sat.) rövid úton (brevi manu) j. könyvi kivonat (per Extractum Protocolli), levelezés (Correspondentiae) és „látás”⁶¹³ végetti átküldés (Pro „Videat”) után.

e./ A Havas-alföldi és moldovai cs. kir. ügyvivősegekhez (Agentia), az erdélyi Főhadvezérséghez (Suprema armorum Praefectura), Királyi kincstárhoz (Thesaurarius Regius) – mit ma az országos Pénzügy-igazgatóság képvisel – a budai kir. Helytartó Tanácshoz (Consilium Regium Locumtenentiale), sat, jegyzék (Nota), értésítvény (Insinuatium) viszon-értésítvény⁶¹⁴ (Reinsinuatium) által.

f./ A Fejedelemhez (ad Principem) jelentések (Relationes), előterjesztvények⁶¹⁵ (Propositiones) által.

⁶⁰⁹ A szöveg folyamában = a szöveg sorai közé.

⁶¹⁰ Meghagyás = itt: előírás.

⁶¹¹ Összealkotás = összeszerkesztés, egybeszerkesztés.

⁶¹² J. = jegyző.

⁶¹³ Látás = megtekintés, esetleges véleménynyilvánítás.

⁶¹⁴ Viszon-értésítvény = felelet egy korábban érkezett értesítésre.

⁶¹⁵ Előterjesztvények = előterjesztés.

II. rész

A Kir. Főkörmányszéki hivatali kezelés. (Manipulatio R. Gubernio-Dicasterialis.)

A K. Főkörmányszék hivatal-ágai:

I. Elnöki iroda (Praesidium),

II. Jegyzőkönyvi hivatal (Officium Protocolli Exhibitorum),

III. Fogalomszaki kezelés⁶¹⁶ és előadói tárgyalás (Manipulatio in Bureau Referentium, Referada, Relatio in Consilio),

IV. Kiadó hivatal (Officium Expediturae),

V. Levéltári hivatal (Officium Registraturae seu Archivi).

I. Szak.

Főkörmányzó – elnöki – irodai kezelés

A Kormányzó-elnökhöz a beadványok érkeznek részint az udvartól vagy máshonnan postán, részint a kihallgatást nyert kérelmezőktől rövid úton, részint pedig jönnek egyenesen a j. könyvi hivaltól nyílt alakban vagy pecsét alatt, s a szerint, amint oda beérkeztek, egy pléh ládában zár alatt, melynek egyik kulcsa az elnöki titkárnál, másik a j. könyvi hivatal igazgatójánál áll, viszik egyik helyről a másikra a főkörmányi posták, hetenként egymást felváltólag.

A Kormányzó hozzá beérkezett minden beadványokat felbont maga, vagy titkára által felbontatja, a fontosakat napozza⁶¹⁷ (Praesentatio); az egyenesen személyéhez intézettek közül, a minők: a királyi leirat (Handbillet), főhivatalok vagy magas személyiségek megkeresései, közigazgatási tisztviselők elleni nevezetes panaszok sat. a legtitkosabbakat s közvetlenül maga által igazítandókat maga napozza, fogalmazást ír benne, tisztázza, bepecsétli s elküldi; továbbá a kevésbé fontosakat, mint szintén minden elnökiileg intézendőket külön választ; az elsőket magánál tartja, a két utolsó pont alattiakat szintúgy átolvasván, titkárnak mindenikre nézve szóval megmondja: melyikben, hová vagy kihez mint írjon, Elnökiileg intéződjék-e el az ügy, vagy elnöki előterjesztés, közlemény alakjában tárgyalás végett a főkörmányszékhez tétessék-e át? Ezek egybekötve, zár alatt az elnöki irodába küldetnek. Ha sürgősen tárgyalandó valamely beadvány, rá írja veres rajzonnal e szót: sürgettetik, sürgős, legsürgősb – a tárgy sürgősségi fokozata szerint. A Titkár az elnöknel mindennap reggel megjelenik, s a naponta érkezett beadványokat a mondottak szerint átveszi; ha pedig időközben érkezik valamely sürgős darab, azt külön is elküldi a titkárhoz, vagy ha olyas, magához rendeli, s az iránti akaratját vele közli; ha nem sürgős, más napra marad s a többiekkel egyszerre igazítódik. Szintúgy külön választatván az egyenesen a főkörmányszékhez intézett s az által tárgyalandó irományok, külön csomagba köttetnek, s záros pléh ládába téve átküldetnek a beadványok jegyzőkönyvi hivatalába. Az elnöki irodába érkezett darabokat kezéhez veszi a titkár, a közigazgatásiakat a törvénykezéseiktől külön választja, az elnökötől titokban tartás feltételével rá bízottakat maga napozza, közigazgatási vagy törvénykezési j. könyvre⁶¹⁸ veszi, de csak néhány szóval, hogy a dolog az által elárulva ne legyen, a tárgymutatába beírja, kivonatot és fogalmat⁶¹⁹ készít, tisztázza, vizsgálatra küldi, bepecsétli s elküldi; a többieket ellenben átadja a fogalmazónak, a ki azokat számozza, részint közigazgatási, részint törvénykezési j. könyvre veszi, tárgymutatába igtatja, a szükséges előadatokat kikeresi, kivonatot, s ha sok a titkár dolga és a tárgy nem szerfelett fontos, fogalmat is készít, ellenkező esetben pedig fogalmazásra a titkárnak adja át; az udvartól jött elnöki leveleket, rendeleteket és kir. leiratokat egy a végre alkalmazott szép író egyén által az ugynevezett királyi könyvbe egész terjedelmükben beigtatja,⁶²⁰ s azután zár alatt szintúgy a főkörmányi beadványok j. könyvi hivatalába átküldi. Megjegyzendő, hogy a számozás éppen úgy megy, mint alább a főkörmányi j. könyvi hivatalban elő lesz adva.

Elkészítetvén a titkár és fogalmazó által a szükséges fogalmazások, azok a beadványokkal és előadási ívekkel együtt zár alatt az elnökhöz küldetnek, a ki azokat megvizsgálván és helyben hagyván, ráírja a kiadhatást ily formán: „Adassék ki, gr. M.”⁶²¹ az így helyben hagyott végzést a titkár beírja az illető j. könyvbe, s a titokban tartást nem igénylő adatokat tisztázás végett az elnöki-iroda írnokai közt, kiknek rendesen szép íróknak kell lenni, tisztázás végett kiosztja; azután összefogva zár alatt elnöki

⁶¹⁶ Fogalomszaki kezelés = fogalmazói, előadói iratkezelés.

⁶¹⁷ Napozza = az irat hivatalba érkezésének dátumát ráírja az iratra, más esetben az elintézés végső határidejét jelöli az iraton.

⁶¹⁸ Itt: az iktatókönyvbe írásról van szó, amikor a beadvány tárgyát is röviden feltüntették.

⁶¹⁹ Fogalmat = fogalmazást, elintézési tervezetet.

⁶²⁰ A királytól érkezett leiratokat eszerint külön is bemásolták egy erre a célra rendszeresített könyvbe.

⁶²¹ Gr. M. = gróf Mikó.

aláírásra küldi, s midőn így vissza jönnek, az elnöki pecséttel megpecsételve, egy a végre megbízott egyén által a kiadási j. könyvbe beiratnak, s így a szolgálatban levő főkörmányi posta által a postára vitetnek. A hivatalnál maradt irományokat a titkár a levéltárba helyeztetni, még pedig a közigazgatási és törvénykezéseket külön-külön. Megjegyzendő, hogy ha sok a dolog, az elnöki fogalmazó a titkár teendőinek egy részét is igazítja, s azon esetben rendes teendőit az elnöki irodában levő írások egyike végzi; egyébkor pedig a j. könyvre vitellel, tárgymutatába és királyi könyvbe igtatással van elfoglalva. Elnöki pecsét, elnöki levéltár és szekrények kulcsa a titkárnál van, ő gondoskodik a kormányzó és elnöki-iroda, valamint az egész elnöki-irodai személyzet írásai és egyéb szükségleteikről, a főkörmányszéki levéltári hivatal az ő nyugtájára köteles levén mindent kiszolgáltatni – a szükség és gyakorlat szerint.

II. Szak.

Jegyzőkönyvi hivatal (Officium Protocolli Exhibitor)

Ezen hivatal igazgatója (Director) – a mint már fennebb érintve volt – a hozzá külsőktől pecsét alatt beadott, de a Kir. Főkörmányszékhez intézett mindenféle beadványokat felbontatlanul, a nyílt alakban küldöttéket azon alakjában a már fennebb érintett óvatossági formák megtartása mellett – magánál a lehetőségig rövid ideig tartva – az elnökséghez küldi, az elnöktől vagy elnökségi irodából visszaérkezteket, ha napozva nincsenek, napozza, átolvassa, és először a közigazgatásiakat a törvénykezéseiktől, azután a közigazgatásiakat ismét előadók s előadási tárgyak szerint külön választja; a közigazgatásiakban az előadó nevét a beadvány sarkára alól annak első betűjével megjegyzi; ezután a közigazgatásiakat átadja a közigazgatási j. könyv vivőjének, a ki azokra számot tesz, rövid kivonatát egy arra nézve készen álló j. könyvi ívbe beírja, s ha mellékletei vannak, azokat átadja a mellékleteket számozó egyénnek; a törvénykezési beadványokat az igazgató átolvasás után azonnal adja az igazgató segédnek (Vice Protocollista), ez szintugy felosztja az előadók és előadási tárgyak szerint, és a beadványok sarkára az előadási irodák (Referada) betűit rá írja p. o. 1848 előtt a törvénykezési tárgyak a következő betűkkel voltak megjelölve: az adósságos ügyek betűje volt a görög E, az osztályos tárgyaké B, az árvaiké C, székely örökségeké D, büntető ügyeké G, felhívások⁶²² (apellatas) peres ügyeké, az az melyek az udvari Cancellárián tárgyalattak, kicsi a, a szászoké f. Az igazgatói segéd ezen betűket a beadvány sarkán azon helyre teszi, a hová a közigazgatásiakban az előadók nevének első betűjét; ezután átadja a törvénykezési j. könyvet vivő egyénnek, ez rá teszi a folyó törvénykezési számot, egy e végre készen álló rovatozott j. könyvi ívbe rövid tartalmi kivonatot készít, s ha tán mellékletek vannak, a j. könyvi szám feltevése végett átadja az azokat számozó egyénnek... Kérdés, már most mi történik mind a közigazgatási, mind a törvénykezési beadványokkal?

A közigazgatásiakat egy harmadik egyén beírja az előadandók tárgylajstromába (Relatorum Tabella) az előadók nevei után, a törvénykezéseket pedig egy más egyén szintugy hasonló előadási tárgylajstromba, és e két egyén valamenyi előadó részére a beadványok mellé külön tárgyjegyzéket (Scontro), valamint az elnökség részére az összes előadási tárgyakról egy sommás tárgyjegyzéket készít. Ezután számba veszik külön-külön a mi egy előadói irodába való, egybe kötik, s legfeljül téve a tárgyjegyzéket, melyen fel van írva az ülés napja, melyen azon tárgyak előadandók. Megjegyzendő, hogy az előadás napját a közigazgatásiakban az igazgató, a törvénykezésekben az aligazgató jelöli ki, a nem sürgős tárgyak előadása napját rendszeren a beérkezés napja után következő hétre tevé; a sürgőseket ellenben, a mint érkeznek, azonnal a folyamatban levő vagy is azon héten következő ülésre szokták tenni. A jegyzőkönyvkészítők az általuk készített íveket tárgymutató (index) készítés végett adják a tárgymutatókészítőknek (indicans), ezek pedig dolgaikat ezzel elvégezvén, visszaszolgáltatják a tárgyjegyzék (Scontro) készítőnek. Sürgős esetekben a jegyzőkönyvre vétel és tárgyjegyzékbe igtatás (in protocollatio et Scontrisatio) egyszerre történik meg, s csak a számozás és tárgymutató készül külön. Végre midőn minden kezelés be van végezve, mindenik előadó részét külön-külön átadási j. könyv mellett irodájába (Laboratorium, Bureau) küldik, mit az ott levő fogalomszaki egyének egyike vagy másika név aláírással ismer el.

Van még egy ága a j. könyvi hivatali kezelésnek; mikor t. i. a törvénykezési fogalmazások (Conceptus) elnöki vizsgálatról (Revisio) lejönnek, a törvénykezési j. könyvet vivő egyén rá írja: mely napon adta át azt a kiadó-hivatalnak; a kiadó-hivatal pedig mind a közigazgatási, mind a törvénykezési íveket a tisztázás végett leküldött fogalmazások mellől kiszedvén, felküldi a j. könyvi hivatalnak, a hol a segéd (Adjunctus, Vice Protocollista) mindkétféle előadási íveket (phylerae referadales) idő és előadási tárgy szerint osztályozza, egy csomóba köti, s minden hónap végén egybe kötve az Udvarhoz felküldi. Megjegyzendő, hogy régen az ily előadási íveket tisztába iratva küldötték fel, de az újabb időkben ez fölöslegesnek nyilvánítván, s az ezek tisztázására rendelt írnoki fizetések megszüntetvén, magok az eredeti ívek felküldése lön gyakorlatba véve. Az Udvartól lejött ívek aztán elhelyezés végett az illető (közigazgatási és törvénykezési) levéltárakba küldetnek el.

Ezen kívül még a j. könyvi hivatal kötelessége:

- a./ hogy a mint a beadványokat az előadóknak át adja, szintugy végére járjon annak: melyik tárgyban mi határozottat?
- b./ Hogy az eligazított ügy és elkészült fogalmazás mikor adatott át a Kiadó-hivatalnak leiratás és illető helyére küldés végett?
- c./ Úgy vinni a j. könyvet, hogy meg lehessen tudni mindig: ha valamely beadvány a Kir. Főkörmányszékhez valóban beadott, hivatalos igazítás tárgyává lett, s eligazított-e már vagy nem?

Innen a következő részletes teendői folynak:

⁶²² Felhívásos peres ügyek = fellebbezett peres ügyek.

1./ A napozás (praesentatio), 2./ A beadványok számozása, 3./ Az előadónak kijelölése, 4./ Jegyzőkönyvre vitel (inprotocollatio), 5./ Tárgylajstrom készítés (scontrizatio), 6./ Az előadottnak belajstromozása (Relatorum Tabella illatio), 7./ Tárgymutató készítés (Indicatio), 8./ A határozatoknak j. könyvbe ígatása.

A napozás (praesentatio), feljegyzése azon napnak, melyen a beadvány a kir. kormányszék elébe jutott; az elnök vagy j. könyvi hivatal igazgatója által a beadvány hátára legfeljül a hivatali és az évszám közé szokott íratni e szerint: bead: május 25. 1861.

A beadványok számozása: azokra a hivatal arithmetikai sor szerint következő számainak kívül és belől való föltevését jelenti.

Az előadónak kijelölése a beadvány hátán legalól, Közigazgatásiakban nagy, törvénykezésekben kis betűvel történik így: A. B. C. vagy d. e. f. a szerint, melyik előadónak melyikkel kezdődik a neve.

A Jegyzőkönyvre vitel a tárgynak rövid és szabatos j. könyvbe ígatását teszi. A Jegyzőkönyv kétféle: Beadványok (Protocollum Exhibitor) és Ülések (Sessionale) j. könyve. Az elsőbe a beadványok beérkezések sora szerint íratnak be. Áll a következő rovatokból: az elsőben van a j. könyv időrendi száma (numerus Protocolli chronologicus), másikban a beadvány kelési ideje (datum Exhibiti), harmadikban a hivatalhoz beérkezés (praesentatio) napja, negyedikben az előadó neve, ötödikben a tárgy rövid kivonata, hatodikban a végzés napja, hetedikben a végzés, nyolczadikban azon nap, melyen a Kiadó-hivatalnak át adatott, kilencedikben van az ör betű (Littera vigilans).

Mindezen kezelési részletek önmagukban értetnek.⁶²³ A tárgy velejének j. könyvre vételére és a számozásra nézve azonban egy-két megjegyzés szükségesnek látszik. Az első így történik: a magán kérelmes neve és előneve kifejezése, úgy a jelentő vagy átiró hivatal, alsóbb vagy felsőbb hatóság megnevezése után megíratik röviden a tárgy, melyben a folyamodás, jelentés, átirás vagy megtalálás történik. Így p. o. „Csík szék tisztsége az ott uralkodó gabona szükség tárgyában jelentést teszen” sat. vagy „N. N. kéri, hogy a Kir. Főkormányszék hites jegyzői közé vétessék fel.” Az utósóra, t. i. a számozásra nézve pedig tudni kell, hogy a beadványoknak – mind hátára, mind belső oldalára – legfeljül a főkormányszéki j. könyvi hivatalos folyó szám a közigazgatásiakban veres, a törvénykezésekben fekete tentával szokott ráírni; sőt, a záratékokat is számozni kell, oly tentával, a minővel a beadványokat, de csak az ív belső oldalán, e szerint: „245 (I) számhoz”. Ha pedig vissza-záraték⁶²⁴ is van, akkor erre is, ha közigazgatási, veres, ha törvénykezési, fekete tentával ráíratik azon jelentés, mely mellett újból beadatott (Reexhibitio). A számozás után a záratékok és vissza-záratékok száma a beadvány belső oldalára bal felől a tárgyhöz képest veres vagy fekete tentával időrendben (ordine chronologico) felíratik e szerint: „zárat. 4 dr. vissza-záraték 6. dr.”

A j. könyvi kezelésen e szerint átment beadványokat a j. könyvi hivatal az előadók szerint elosztván, külön-külön tárgyjegyzék (scontro) mellett átküldi az előadók dolgozó irodájába (Bureau). Ezen tárgyjegyzék (scontro) íródik fél ív körül vágott s középen kettőbe tört papírra; legfeljül van írva az ülés napja, melyen az abban foglalt beadványok előadandók; ezen alól a beadás napja (dies praesentatio); ezen ismét alól az előadó neve e szerint: „Méltóságos gróf vagy Bárány Bethlen Gábor kormányszéki tanácsos vagy titoknok urnak előadás végett.” Ezután jó ugyanazon előadónak kiosztott valamennyi beadvány j. könyvi száma, időrendben, alá írva annak j. könyvi rövid kivonata, a kettőbe tört ív bal felére írva, úgy, hogy a beadványok között egy-egy ujnyi távolság legyen, hova az előadó, az azon tárggyal egybefüggésben levő adatok számait (numerus Connexionis) bejegyezhesse. A tárgyjegyzék-ív bal fele azért hagyatik tisztán, hogy az előadó a tanácsülés határozatát minden tárgy után röviden feljegyezhesse; ami abból áll, hogy kihez megy ki az intézkedés? vagy hová megy át a tárgy vizsgálatra? sat. p. o. „Alsó Fejérmegye főispánjának, vagy: a Tartományi fő bizottságnak, lássa egyszersmind a Számvevő-hivatal”, – ha t. i. ezekhez a hatóságokhoz tétetnék valamely beadvány alkalmából intézkedés. Utoljára az is megjegyzendő, hogy minden tárgyról két tárgyjegyzék (scontro) azért készül s jelesen egyik az előadó, másik az elnök számára, hogy az egyik azokat a kiszabott rendben adja elő, az utósó pedig, hogy tudjon az előadás rendjére vigyázni.

Az összes előadók számára külön-külön készített tárgyjegyzékek (scontro) tartalma, az előadók szolgálati idősebsége és a tanács ülések időrende szerint, úgy együvé foglalva, hogy a legidősebb előadó tárgyai ülésről-ülésre egymás végtében, a többieké ismét a szerint következzenek, nevezetük előadványok lajstromának (Tabella Relator). Ennek három rovata van: az elsőben balra vannak a beadványok számai sor- és időrendben, másodikban a tárgy kivonata, harmadikban a határozat, melyet a j. könyvi hivatali igazgató az ülés alatt jegyez be a szerint, a mint fennebb az előadóról mondva volt. Minden előadó előadási tárgyai után egy kis hely hagyatik fenn a netalán későbbben vagy éppen ülés alatt érkezett s sürgősen igazítandó beadványok beíratására, a mi a j. könyvben veres rajz-onnal jegyeztetik meg, ezen, a sürgősség különböző fokait mutató rájegyzések szerint: sürgöttetik, siető, sürgős, legsürgősb (urgetur, urgens, praefereuter, statim sat.). Még az is megjegyzendő, hogy az előadásra kijelölt tárgyak beírásánál elől 4–5 újjnyi helyet kell hagyni, hová az Igazgató az ülésekben jelen volt tanácsosok és titkárok neveit beírhatta.

Nevezetes még itt a tárgymutató, vagy röviden Mutató és annak készítése (Index, indicatio) módja.

A tárgymutató azon könyv, a melybe a tárgyak, a kérelmezők, folyamodók, jelentéstevők s hivatalos közlekedési viszonyban álló testületek neveik szerint beíratnak a végre, hogy ennek segítségével megtudható legyen: ha valamely tárgy a Kir. Főkormányszékhez beérkezett-e vagy nem, s ha be, miféle szám alatt megtalálható? Bekötött és körül metszett ívekből úgy van készítve, s az egész könyv az ABC-szótagai szerint úgy felosztva, hogy minden szótagnak külön aránylagos mennyiségű tiszta papír jusson; a szótagok kis papír darabra nagy nyomtatási betűkkel vannak írva, s a könyv ívszélére betűrendben oly módon felragasztva, hogy azok segítségével részint a tárgymutató-készítő (indicans) megtalálja a vezér-szót, mely alá valamely

⁶²³ Az osztályra vonatkozó feladatok általában érvényesek, ahogy azokat a fentebbi sorokban Jakab leírta.

⁶²⁴ Vissza-záraték = utólag beküldött melléklet.

új iromány rövid tartalmát beírja, részint pedig hogy más is a neki szükséges tárgy vagy egyéni név j. könyvi számát s ennek nyomán magát az irományt vagy a kiadó- vagy a levéltári-hivatalnál bármikor azonnal megtalálhassa. Közigazgatási (politikai) tárgymutató egynél több kötet is készül ívenként, mivel a közigazgatási tárgyak száma nagy, törvénykezési csak egy. A beadvány tartalma nem-csak egy, de annyi helyre íratik be, a hány a folyamodó vagy jelentést tevő egyén, terjedelmesebben azonban csak egyik helyre, más hol csak hivatkozás történik erre.

A határozatnak a j. könyv illető rovatába beírása, jegyzőkönyvre vételnek (Conclusium, Inprotocollatio) mondatik; úgy történik, mint a tárgylajstrom készítésénél (scontro) meg volt mondva; ez a törvénykezésekben akkor szokott történni, midőn a revideált⁶²⁵ fogalmazások az elnökségtől visszaérkeznek; ezt is az illető jegyzőkönyv vivő egyén szokta beírni, s így küldi el tisztázás végett a kiadó-hivatalnak, mikor is a határozatnak a j. könyvbe beírása után a fogalmazási vagy az előadási ív⁶²⁶ hátára ez íratik: „átküldetett a Kiadó-hivatalnak jun. 1. 1861” (Missa ad Expedituram die – sat.). A közigazgatási beadványokra nézve hozott határozatok pedig, mivel ezek az előadók irodáiból egyenesen a Kiadó-hivatalba vitetnek, akkor szoktak j. könyvre vétetni, midőn a Kiadó-hivatal az előadási íveket a j. könyvi hivatalba vissza küldi.

Szükséges még tudni az ör-betű mivoltát. Ez a j. könyv legutolsó rovatába akkor szokott íratni, midőn valakitől vagy valamely hivaltól felvilágosítás (informatio) kéretik, hogy abból meg lehessen tudni: megérkezett-e az vagy nem? Ha megérkezett, ezen betű átvonatik s j. könyvi száma aláíratik; ha pedig nem érkezett meg, akkor azon szám iratik alá, mely alatt netalán az meg lőn sürgetve.

Megemlíthendők az előadók ugynevezett Terniok⁶²⁷ is, mik nem egyebek voltak, mint a scontrók három hónaponként gyűtt összegei, a melyekbe a törvénykezési előadók külön előadási tárgyai a szerint szoktak be íratni, mint feljebb az előadási tárgylajstromba igtatásnál említve volt, azon különbséggel, hogy itt az első rovatban nem a jegyzőkönyvi folyó számok, de valamennyi előadónak ez évben kiosztott előadási tárgyak időrendi (numerus Chronologicus) számai irattak be, a j. könyvi számok pedig a kivonat (extractus) után álló rovatba tétettek.

III. Szak.

Fogalomszaki kezelés (Manipulatio in Bureau Referentium)

Átküldetvén a beadványok az előadók irodáiba, ott először is a fogalmazó gyakornok átolvassa, s amely tárgy új, abból azonnal kimerítő kivonatot készít; a mi régi, a korábbi tárgyalás adatait a levéltárból kikeresi és mellékeli, s azután abból is szintugy kivonatot (Extractus) készít, s az egy gyűlésre valókat így elkészítve az előadóhoz küldi;

2-szor az előadó véleményét ír rá, a mi az ülésben elfogadtatván, határozattá (Conclusum) válik; ha pedig nem, akkor ezen véleményt az elnök keresztül huzván, az ülés határozata ez alá íratik;

3-szor a határozatokból a titkár vagy fogalmazó fogalmazásokat (Conceptus) készít, melyek közül a közigazgatásiakat

4-er előbb az előadó „láttam”-oz (Vidit), azután a Cancellar átnéz (Revidit), utoljára az elnök is megvizsgál, s kiadását elrendeli, ily formán: „Ad ki NN.” (Expeditur); és így a törvénykezési fogalmazások a – törvénykezési j. könyvek utolsó rovatába bejegyzés végett, a közigazgatásiak a terniokba (letisztázott Scontrókba) igtatás végett a j. könyvi hivatalba küldetnek, onnan

6-or (az 5-ször kimaradt az eredeti kéziratból. Valószínű hogy csak sorszámtévesztés – T. B.) a kiadó hivatalba az elküldés napjának följegyzése mellett. Ha pedig valamely határozásra valahonnan tudósítás tétele kívántatik, ez az előadási illető iroda e végre készen álló jegyzőkönyvébe (Liber Praenotationis) bejegyeztetvén, megérkezése után onnan ismét kitörültetik.

Miként kell a levéltárban az előadatokat kikeresni, ezt a levéltári felügyelők utasítása mondja meg; itt inkább a kivonatok és fogalmazásokról van helyén némelyeket elmondani.

A kivonat a beadvány tartalmának külön íven bal felől írott rövid és szabatos előadása. P. o. ha valaki a Főkormányshéknél hivaltat kérne, kérelmét ily formában lehetne kivonatozni:

„Kovács Gyula kéri magát a Kir. Főkormányshéknél hites irnokai közé felvételni a következő okokból: 1./ mert a kiszabott alsó és felsőbb tudományokat sikerrel végezte. 2./ e hazának fia, s mint ilyennek a törvények hivatalviselési jogot adnak. 3./ a hazától vett jótéteményekért közszolgálatlalt kívánja háláját lefizetni.”

Készítés módja ím ez: Az elvágatlan ív papírt középen hosszúra kettőbe hajtván s legfeljül a balszögleten egy ujjnyi szélt (margo) hagyván, íratik a beadvány j. könyvi és évszáma, jobb felől pedig megfelelő helyre a kelés⁶²⁸, beadás és előadás napja ily formán:

⁶²⁵ Revideált = felülvizsgált, ellenőrzött.

⁶²⁶ Előadási ív = az ügyel foglalkozó hivatalnokok, az ügy előadói számára rendszeresített különféle méretű papírt használtak, amelyet összehajtottak és ebbe gyűjtötték a be- és kimenő iratokat. Az előadói íven tüntették fel az irat iktatási számát, tárgyát, az irodák közti mozgását és az elküldés, levéltárba adás időpontját.

⁶²⁷ Előadónként, három havonta, iktatási számok szerint készített összesítő jegyzék.

⁶²⁸ Kelés = az irat keletkezésének az ideje. Ma úgy íránk: az irat kelte.

„Költ

beadatott { 1861”

előadatott

Ezután ugyancsak az ív bal felén kezdve legelől megíratik a kérelmes neve, polgári állása (Conditio), azután kérésének tárgya az indokkal együtt. Megjegyzendő, hogy 1832. jún. 13-án 2284 udv. 6947 főkörmányi szám alatti rendeletnél fogva az előadási ívekre az előadón kívül rá kell írva lenni a kivonatot és fogalmat készítő egyének neveinek is. Pontos és igazi rendes hivatali kezelésnél a fogalmazónak is kötelessége az előadási ívre (phylera referadalis) rá írni: „kaptam, elkészítettem, elküldtem ekkor és ekkor”, és azt neve aláírásával tanusítani.

Ha jelentésből kell kivonatot készíteni, az imént mondottakat itt is megtartván, a kivonat elejére a jelentéstevőnek, vagy ha hivataltól jött, annak neve tételessé fel így: „Báró Bánffí D. dobokamegyei főispán vagy Dobokamegye bizottmány” sat., ezután jó azon főkörmányi rendeletnek kelési ideje, száma és tárgya, melyre a jelentés tétetik; s végre a jelentéstevő egyén vagy hivatal véleménye így p. o. ha Doboka megye valamely tisztviselője magát a főkörmányszék által hivatalába visszatételni kérné, s a főkörmányszék kérelmét a főispánnak véleményadás végett kiküldené, annak jelentéséből így lehetne kivonatot készíteni: „Doboka megye főispánja báró Bánffí D. a Kir. Főkörmányszéknek idei máj. 1-n N. N. alispánnak hivatalába visszatételése tárgyában költ rendeletére jelenti, hogy a kérelmes által felhozott okok tekintetbe vételt nem érdemelnek.”

Ha felterjesztésből (Representatio) kell kivonatot készíteni, abban nem szükséges a főkörmányszéki rendeletre hivatkozni, p. o. ha valamely törvényhatóság egy vagy több kerületében a gyujtogatás, vagy pestis, vagy lopás elharapózott, ezt az felterjeszti, s a rögtön ítélő-törvényszék jogának gyakorlására magát felhatalmaztatni kéri.

A királyi rendelet vagy leirat kivonatozásánál is egyéb formaságok megtartván, legelőbb is megíratik, hogy a rendelet vagy leirat a miről szó van, mely szám alatt és mikor költ; azután a tartalom egész kiterjedésében szóról szóra a záradékig (formula conclusaria).

Ha valamely peres ügyből kell kivonatot készíteni, akkor a j. könyv és év számának előbocsátása után, közbul megíratik a peres-ügynek kivonata ily formán: „Felvételik N. N.-nek itt és itt p. o. a marosszéki Törv. Derékszéken ellene támasztott és ellátott s a szokott felebvezések után a Kir. Kormányshékhé felhatolt ügye, vagy keresete” sat. Ezután a kettőbe hajtott ív bal felén előadatik a per története (historia, facti species), ezután tevődik a perfolyam rendje a per kezdetétől a legutósó felebvezett ítéletig oly módon, hogy a perfelvétel (levita) után azonnal igtattassék be röviden az alperes felelete, s ha kifogást tett volna, a kifogások rendje, a hozott perközi ítélet (interlocatorium Deliberatum) pedig jobb felől irassék, – a további perfolyam hasonló módon ismét balfelől folytatvatván, az újonnan hozott s egész ív szélességben leirandó ítéletig; ezután érintendők a használt törvényes menedékek s az azok iránt költ ítéletek; végre pedig a felebvezési okok. Az ily kivonatokban az ív üresen hagyott részén szembe az illető helyekkel ki kell jelölni, hogy ez vagy amaz adat, bizonyítás vagy tény, hol, az átbocsátó iromány (Litterae Transmissionales) melyik lapján feltatlálható így p. o. (Lásd a feljebb bocsátó irat ...dik lapján.)

A kinyomozási j. könyvekből való kivonat eleje szintén hasonló a többiekhez. A dolognak magának pedig a sora ez:

„Kinyomozási j. könyvekből való kivonatkészítés mintája

Beadvány száma

Évszám:

Azon panasz vagy vádirat, melyre a fenforgó nyomozás történt, hivatkozólag a netalán azt rendelő kir. leiratra vagy udvari rendeletre, előlbocsátandó, e szerint:

- 1./ érintetik a nyomozás iránti jelentéstétel.
- 2./ az ez iránti rendelet.
- 3./ azon panasz, mi a nyomozásra okot adott.
- 4./ a panasz nyomán készült kérdő-pontok.
- 5./ A vallomások rövid kivonata, a valló nevének és a nyomozási j. könyv azon lapjának kijelölésével, melyen a vallomás foglaltatik.
- 6./ minden kérdőpontnak utána tételnek az innen származott terhelő pontok.
- 7./ a vádlott önmentségei.
- 8./ a saját kitisztitkozására⁶²⁹ nézve tett szembesítések.
- 9./ jobb felől irandó a nyomozó bizottság véleménye, elegendő hely hagyvatván az előadó véleményének is, és így folytatvatván a nyomozás pontról pontra.

De ezekben még nincs bevégződve a kivonatot készítőnek kezelési dolga, hanem köteles a j. könyvi és évi számot az előadási ív felső felére jobbra kívülről felírni az előadó nevével együtt, ilyen formán: 750 – Bíró. 1861.

⁶²⁹ Kitisztitkozás = mentségkeresés, a vád alóli tisztázás szándéka.

A czímezés (titulus) a kivonatokban elhagyandó, egyedül az udvari rendeletek, és szó p. o. Idei 460. számú udvari rendelet vagy kegyelmes kir. leiratban ez és az rendeltetik sat. De az alsóbb hatóságok a felsőbbtől jövő rendeletek vételénél és kivonatozásánál annak czímezését megtartani kötelesek.

(Most következik a mintakivonat közlése – T. B.)

Felvétetik NN-nek NN. elleni, Udvarhoz (vagy Kir. Főkormányzósághoz) benyújtott s onnan a Kir. Főkormányzósághoz kinyomoztatás végett leküldött panasz- (vagy vádirat) iránt NN. NN. kirendelt biztosok által véghez vitt kinyomozásról való jelentés, melynek pontjai ezek:

1./ (Ide beirandó röviden a panasz vagy feladás.) Ezen panaszlevél (vagy vádirat) első (vagy ez és ezen) pontjára nézve a véghez vitt nyomozásból világosságra jött ... (Ide az igazolt vagy igazolatlan panasz beirandó.) Ezen pontra nézve utólag a vádlott (vagy bepanaszolt) következőleg védi magát: (Ide a védelem röviden beigtatandó a bizonyító iratokkal együtt.)

A vád valóságának a védelem okaival való egybevetéséből kiindulólólag a nyomozó biztosok a következő véleményt adják: (Ide a vélemény röviden beirandó.) A többi pontok hasonlóképpen kifejtendők.

Ez meglevén, a másik lapon a főkormányzéki előadó számára illő hely fenhagyandó, még pedig mindenik pontot illetőleg külön és ott, a hol a nyomozó biztosok véleménye meg van írva

Jegyzés:⁶³⁰ Kezdőnek jó lesz eleinte bővebben inkább mint rövidebben készíteni a kivonatot; a rövidség azonnal magától megjő, mihelyt két-három kinyomozást kivonatozott.”

Készen lévén a kivonat, a fogalmazó gyakornok a levéltárból a szükséges előadatokat megszerzi, azokat mellé teszi, – a levéltárban az illető ívborítékba tett levélkéken följegyezve hagyván, hogy mely számat miféle darabokhoz vett ki.

Az így elkészített darab az előadónak átadtván, az véleményét a kivonat alá írja jobb felől oly formán, hogy abból egyuttal fogalmazást is lehessen készíteni; azután a tanácsülésben előadja, minek végeztével az határozattá válik; ezen ív képezi az előadási ívet (Phylera referadalis) s több ív együtt az ülési j. könyvet (Protocoll. Sessionale.) Az előadott beadvány minden záratékával, valamint a kivonatot és előadói véleményt magában foglaló előadási ívvel együtt átadódik az illető titkárnak vagy fogalmazónak fogalmazás végett.

Ennek készítmódja ez: egy körül nem vágott ív papír úgy mint a kivonathoz, hosszára kétféle törtetik, bal felől feljül íratik a j. könyvi és évszám, jobb felől pedig azon törvényhatóság vagy egyén a melyhez a rendelés intézve van, e szerint:

„Doboka megye Bizottmányának!” vagy „Gróf Teleki Domokos Kolosmegyei Főispánnak.”

Ha pedig válasz, s kivált tagadó válasz adatik, ebben a megtagadás okait mindig ki kell fejezni, s annak alakja ez:

„Uraságod azon kérésének (itt a kérés tárgyát röviden elő kell adni) azon okokból (itt az okok előadandók) elég nem tétethetik.” Általában tudni kell, hogy a fogalmazásnak mindig a tárgy érdemének rövid de világos előadásával kell kezdődnie, a mely iránt a rendelés kél. Ily formán: „Uraságtoknak a f. évi június 10-n az iránt tett felterjesztésére hogy a megvéjőkben elszaporodott gonoszságok meggátlása végett törvényhatóságuknak rögtön ítélő bírósági jog gyakorlása engedessék meg, visszairatik ... sat.”

Ezen kezdés után jő maga a hozott határozat, melynek a folyamodó törvényhatósághoz kell alkalmazva lenni, ily formán: „A kívánt rögtön ítélő bírósági jog gyakorlása önöknek, valamint a szomszéd NN. és NN. vármegyéknek három hónapig megengedtetik, oly formán, hogy annak eredménye iránt ide minden 15 nap alatt jelentést tegyenek.” A fogalom végére tevődik az előadás napja, a főkormányzósák lakhelye így p. o.: „Költ ... Kolozsvártt jun. 16. 1861.”

Megjegyzendő, hogy a fogalmazásokban fel kell tenni a napját és kezelési idejét is azon felterjesztésnek vagy átírásnak (Insinuatum), a melyre a főkormányzósák felel. Sőt a Kincstárhoz intézendő visszairásokban azon átírásnak, melyre a felelet küldetik, nemcsak kelési idejét, de számát is fel kell tenni.

A fogalmazások külső felére bal felől ráirandó a j. könyvi szám, jobbról az évszám, ezután jő azon Törvényhatóság vagy egyén neve, a kihez a rendelet megy, így:

„ 780

1861.

Doboka megye Közönségének rögtön ítélőbírósági jog gyakorolhatása három hónapra megengedtetik.”

Jegyzés: A főkormányzóságnak kötelessége szigorúan felügyelni, hogy a fogalmazók mind a fogalmazást, mind a jelentések hátíratát tisztán, jól megkülönböztetve és szabatosan szerkesszék. Ugyan⁶³¹ az imént érintett rendelés a beadványnak azon részére, a hol annak beérkezése följegyezve van (Praesentatum), ráíratik ily formán: „Ugyanazon megye közönségének”

Ha több megyéről vagy egyénről van szó, akkor mindenikhez külön fogalmazás készül, s valamenyinek neve a beadványra felíratik.

Ha záratékokat is kell közleni a rendelettel, azt a szöveg azon táján, a hol rá hivatkozás van, balfelől hárántosan fekvő vonással s a záratékok j. könyvi számának oda tevésével kell megjelölni, még pedig azt is oda téve, ha a záraték eredeti vagy másolat vagy visszazáraték. (Reacclusum).

⁶³⁰ Jegyzés = megjegyzés.

⁶³¹ Ugyan = ugyanúgy, hasonlóan.

Az így elkészített fogalmazásokat az előadó, cancellar és elnök – úgy a mint fennebb érintve volt – átvizsgálja, s az utósó a kiadást elrendeli.

Ezután a tett és helyben hagyott intézkedések az elnöki irodában levő előadási tárgyjegyzékbe (scontro) beiratván, úgy a mint fennebb az előadók tárgyjegyzékeinél (scontro) és az ülési végzések jegyzőkönyvre vételénél már említve volt, a törvénykezési tárgyak egyenesen a j. könyvi hivatalba küldetnek, a politikaiak pedig az illető előadó irodájába a fennebb szintű kijelölt végre. Ez azért szükséges, mert az előadónak három hónaponként kötelessége a szakmájában tudósítás tételre várakozás miatt függőben levő tárgyakról jegyzéket készíteni s azt a főkörmányszéknek megsüregtetés végett beadni.

A tárgyjegyzékek (scontro) ülésről-ülésre idő- és számrendben befűzetvén, s azután évnegyedenként bekötöttvén az irodákban tartatnak, azért, hogy ha az előadó, az eligazított tárgyak miben állásáról bármikor valamit tudni kíván, azt kezeügyében kaphassa. Ezen tárgyjegyzékek léptek újabb időkben a hajdani „Terniok” helyébe.

III. Szak. (Jakab Elek számisméltése. Valójában a IV. Szak.)

A Levélkiadó Hivatal (Officium Expediturae)

Átmenvén a fogalomszaki kezelésen a beadványok, a törvénykezések j. könyvileg (per Protocollum), a közigazgatásiak (politikaiak) az előadók hivatali irodáiból egyenesen vitetnek a levélkiadó hivatalba a végre, hogy ott leiratván a fogalmazások, az irományok eredetiei a levéltári hivatalnak adassanak át.

A Levélkiadó-hivatal teendői:

1./ Napló-készítés; 2./ Rendelések leiratása (Expeditio Ordinationum); 3. Összeolvasás; 4./ Aláírás; 5./ Megpecsétlés; 6./ A leiratot rendeléseknek postára küldése; 7./ A kormányszéki irományoknak a levéltárba átszolgáltatása.

1./ A Naplóba az előadott beadványok a tett intézkedésekkel együtt j. könyvi sorszám szerint beiratnak, följegyeztetvén azon nap is, melyen azok a Levélkiadó-hivatalba érkeztek, leíródtak és a levéltárba beadódtak. Áll a következő részekből: az 1./ első rovatban van a jegyzőkönyvi szám. 2./ a másodikban a levélkiadó-hivatalhoz érkezés napja. 3./ a harmadikban a beadvány tárgya. 4./ a negyedikben a kiadás tárgya (Materia Expeditionum). 5./ ötödikben az előadás napja. 6./ hatodikban a kibocsátás napja, t. i. mikor lőn kiküldve a rendelés vagy megtéve a másféle intézkedés. 7./ hetedikben a leírók nevei két rovat alatt, egyikben a ki leírta a fogalmazást, másikban a ki leírta a záratékokat. 8./ nyolczadikban a levéltárban átküldés napja van följegyezve.

Följegyeztetvén e szerint a Naplóba a beadvány, az Igazgató vagy segéde a beirandókat (expedienda) az előadatoktól (anteactum) külön választja, és egyiket egy, másikat más helyre teszi, az utósókat használat után minden följegyzés nélkül egyszerűen a levéltárba vissza küldvén. A leirandók rendbeszedetnek, s tudva levén, hogy melyikből, hány példánynak kell leiratni, mennyi záratéknak mellékelteni? mind ezeket az igazgató külön papírra följegyezi és ugyanannyi körül vágott, s ahoz, a kinek vagy a hová a rendelet szól, illő ív papírossal együtt a leíró őröknek átadja, a melléklendő eredetiek a tisztázás alatt külön helyre félre tétetvén.

Az Írnok teendője:

Minden újonnan fölesküdt őröknek átadatik egy példányban ide fogott „Minta-könyv”, melyből láthassa: minő főkörmányi vagy elnöki rendeletknél és kiadványoknál (Expeditiones), minő előzmények, címek és megszólítások használandók ahoz képest, a kikhez, vagy a minő hivatalokhoz azok kibocsátatnak. Azonban az gyakran megérthető a fogalmazások címéből vagy előzményekből is; minél fogva a kezei közt levő minta-ív utasításain kívül ezekre mindig tekintettel kell lenni. Ugyan is

Némely rendeléseknél legelől balra fel szokott iratni a j. könyvi és évszám, mi minden hová felirandó ily formán: „345 — 1861” utána szokott tétetni ezen előzményi forma: „Ő császári Apostoli kir. Felsége. Ausztria Császára, Erdély Nagy Fejedelme és Székelyek Ispánja, leg kegyelmesebb urunk nevében.” Ezután –

a./ egy vagy két ujjnyi tér távolságra következik annak rangjához illő megszólítása, kihez a rendelet vagy kiadvány iratik, e szerint: „Méltóságos Gróf. Főispán úr, kedves Atyánkfia!”

b./ Ezután jó a fogalmazás szóról szóra – a kelés helye – és idejéig.

c./ Ekkor a minta-könyvben levő szokásos záraték után iratik: „Egyébként Ő Felsége kegyesen hajlandó marad.”

d./ végre után tétetik a kelés helye és ideje e szerint: „Az erdélyi Nagyfejedelemség Királyi Főkörmánya Kolzsvárt – hónap – -n tartott üléséből.”

Itt azonban ügyeljen a leíró, hogy a rendelet leírása után az egy, vagy két, vagy a – kiadvány természete szerint – három ujjnyi tér maradjon. Aláírják a kiadványokat részint csak az elnök, részint még a cancellar és egy titkár, egy részét pedig csak az elnök és egy titkár.

e./ A letisztázott ív legaljára bal felől kis betűvel íródik annak az egyénnek vagy testületnek neve, a hová a rendelet vagy kibocsátvány megy p. o. „F. Fejérmegye Főispánja, Méltóságos gr. T. József urnak”, a fogalmazás (conceptus) tisztán maradt bal felére alólól írja a leíró a maga nevét a leírás napja följegyzésével e szerint: „Leírta martius 15. 1861. Kovács Al. mk.”⁶³²

⁶³² Mk. = maga kezével. A szövegben szereplő március 15-e jelölést sem véletlenül használta Jakab Elek.

f./ Gondosan vigyázzon a leíró írnok arra: vajjon záratékokat vagy visszaratékokat (acclusa, reacclusa) kell-e mellékelni a kiadványhoz, kit a fogalmazás bal oldalán kitett jegyekből megláthat; s ha kell, akkor ama jegyeket a letisztázott rendelet vagy másféle kiadvány oldalára is balról legalább is két ujjnyi hosszúságra szintugy ki kell tenni.

II-or./ Némely más kiadványoknál (Expositiones) nem bocsátatik előre a további előzmény, hanem csak azon Hivatal (Dicasterium) vagy egyén szolítatik meg hivatali czimén, melyhez az intézve van, p. o. ha a rom. cath. püspökhöz vagy M. országi Helytartósági Tanácshoz megy a kiadvány, miután a j. könyvi és évszám az ív elejére legfeljül leiratott, egyenesen a megszólítás kezdődik, így: „Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr, vagy Nagyméltóságú Magyar kir. Helytartó Tanács!” Ezen megszólításon alól mintegy két ujjnyira egész ív kiterjedésben írva (per extensum) kezdődik a fogalom szövegének szóról-szóra leírása a berekesztésig. Ekkor megnézi minta-ívéből a bevezetési záradékát p. o. a püspökhöz írt rendeletben a végződés ez: „szokott tisztelettel levén Nagyméltóságodnak elkötelezettei ...”, s kevéssel alább után teszi: „Az erdélyi Nagy Fejedelemség Kir. Kormányászeke Üléséből Kolozsvártt ... hónap ...-nn Ezer nyolczszáz hatvan egyedik esztendőben.”

Egyéb formaságok itt is megtartandók.

III./ Oly kiadványok is vannak, melyekben a Kormányászekei és évszámnak elől feltevése után, egyszerűen ez jó: „Jegyzék.” (Nota) azután leiratik egész ív kiterjedésben a szöveg, s végén utána tétetik: „Az Erdélyi Nagy-fejedelemségbeli Kir. Kormányászek Üléséből Kolozsvártt sat.” Aláírja egyszül az elnök.

IV./ Ha kir. Kormányászek valamit az egyházi Bizottságnak (Comissio Ecclesiastica) rendel, ez j. könyvi kivonat után történik, mely esetben a tisztázó írnok a j. könyvi és évszámnak az ív elejére balról legfeljül feljegyzése után ezen szokott kivonati mintát írja: „Kivonat a kir. Kormányászek j. könyvéből ... hónap ...-ról 1861.” Ezután leírja a kivonatot szóról-szóra azon különbséggel, hogy ha a végzés részesülő alakban lenne, azt cselekvő mód- és időalakban kell tenni p. o. e helyett: „közlendő lenne, ezt írja: „közöltessék.”

V./ Az elnöki leveleknél a tisztázó írnok nézze meg, kihez intéztetnek; azután minta-ívében nézzen rá hasonló című és rangfokú egyént és testületet; nézze meg, hogy van a megszólítás, hogy a bezárás, s ezekre figyelve, a szöveget leírja, egészen úgy, a mint az I. pont alatti kiadványoknál.

VI./ A Kir. Felsőséghez intézendő felterjesztéseknél a következőkre kell ügyelni: Az ív közepén összehajtodik, ezután jó az ív felső szélétől három ujjnyi távolságra lefelé a megszólítás: „Szentséges csász. Apostoli Királyi felség. legkegyelmesebb urunk!”

Bizonyos távolságra alább az ív jobb felére íródik a szöveg, a balra az ülésben jelen volt tanácsosok és Titkárok nevei jegyeztetnek fel, kijelöltetvén egyszersmind az előadó: ez pedig leirandó az előadott tárgyakról készült lajstromból, mely a j. könyvi hivatalban szokott készíteni. Az e szerint leirt szöveget így zárja be: „tántoríthatatlan hűséggel örökölvén” – kevéssel alább balra: „Császári és Apostoli Kir. Felsőgednek” – ismét jóval alább: „legalázatosabb és örök hűségű alattvalói és szolgálói” – elegendő hely hagyatván az aláíróknak. Az így bevezetett ív egybefonódik, s a külső felén jobbra hajlólág feltevéődik a j. könyvi szám, azután jó a felterjesztés rövid kivonata, ezután a Kormányászek folyó száma, ily formán: „469 ... 1861”. Ezután: „Az erdélyi Kir. Kormányászek alázatos felterjesztése 3600 ... 1859-ki udvari számra az éhség tárgyában”. Ezután a kül borítékra iratik Ő Felsőségének a minta-ívéből látható címe. Megtörténvén a letisztázás, a tisztázó írnok azt egybe fogja és címezi.

Az egybefogásnak ismét felsőbb rendeletileg megállított különféle módjai vannak. Némely kiadványok t. i. az ugynevezett nagyobb egyszerű levelek (litterae missiles majores) mások borítékba teendő, meg mások parancsok (Mandata) alakjában egybefogandók.

Az első módon boríték nélkül kell egybefogni minden egyszerű levelet, az ő Felsőségéhez írt felterjesztéseken és erdélyi királyi Kincstárhoz tett átiratokon kívül. Az ezekre nézve szükséges mértékarányt illetőleg a következőkre kell vigyázni: A befogó⁶³³ legelőbb is az ívet keresztbe véve kellő közepén hajtsa egybe vízirányosan⁶³⁴ (horizontáliter), de úgy, hogy a behajtás nyoma csak alig lássék; az így egybehajtott ívet kitérítvén két végéről, a közepén levő összehajtásra irányzólag egyenlő nagyságra ismét hajtsa össze; ezután a mindkét felől így egybehajtott levelet ívhosszában fektetve balról hajtsa be ismét jobb felé úgy, hogy a törés felén túl mintegy négy ujjnyira essék; ezután a levélnek másik – még behajtatlan – részét törje be jobbról bal felé, és az így mindkét felől egybe hajtott részeket egymásba tegye bele; az egybefogás végeztével a levél sima felrészére közép tájon íródik a j. könyvi szám, ezután jó az illető czimezés, alul balra: „Hivatalból ...”, jobb felől a hely, hova a rendelés vagy más kiadvány megy p. o. „Dézs” – hát részére tétetik a pecsét.

A Felsőges Udvarhoz való jelentéseket (Relationes) egybe fogja az iroda-szolga, s az írnok csak a minta szerinti címet írja rá.

A Kir. Kincstárhoz való értesítvényeket (Insinuata) csak az elnök és egy titkár írja alá; ezek a levélkereső parancsok alakja szerint fogatnak egybe, úgy, hogy az ív legelőbb is vízirányosan az az keresztül kellő közepén egybehajtatik, azután az bal felől jobb felé behajtatik az ív szélességnek több mint két harmad részéig; azután a másik rész is behajtatik jobbról-balra, és az így egybehajtott részek egymásba tétetvén, rátétetik a pecsét, a másik sima felrészre a minta szerinti czimezés iratván.

⁶³³ Befogó = az a személy, akinek a feladata az elküldésre váró iratok egybegyűjtése, öszerakása, „egybefogása”.

⁶³⁴ Vízirányosan = vízszintesen.

Az írás bevégezte után következik az egybeolvasás, mi úgy történik, hogy egyik írnok nézi az eredeti fogalmazást, a másik a kiadványt s vigyáz, hogy nincs-e valami hiba a leírásban, s ha van megigazítják; az egybeolvasás (után) az ív legaljára balról ezt írják: „Egybe olv.”

Az így egybeolvasott rendeletek és más kiadványok átadatnak a levél-kiadó hivatali Igazgatónak vagy Segédének; ez egy, azoknak minőségét mutató felirással ellátott ívborítékba takarva; s e végre készített pléh ládába zárva aláírás végett átküldi az illető titkárnak, a honnan hasonló célból a Cancellárhoz, onnan az Elnökhöz vitetnek, s utoljára az Elnöktől is aláíratván, a levélkiadó-hivatalnak visszaküldetnek.

Ezen kiadványok mellé az Igazgató vagy Segéde a szükséges záratékokat és visszazáratékokat mellékelvén, megpecsétlés végett átadja a pecsétlő-iroda szolgának; a ki azokat a tartományi postamesteri hivatalhoz viszi a vitelbér megszabása és postai j. könyvbe igtatás végett. Az így ár-szabozott, s j. könyvre vett levelek, az egymást felváltólag levél kiadó-hivatalba rendelt tartományi posták vagy futárok (Cursor) által a kolozsvári posta-hivatalhoz vitetnek illető helyeikre küldés végett.

A levélkiadó-hivatal Igazgatója vagy segéde a rendeletek és kiadványok elküldése után a Kir. Kormányshéknél maradandó irományok közül az előadási iverket (phylarae referadales) a végzéseknél j. könyvbe igtatása és az előadási iverkek az udvarhoz küldése végett egyenesen a j. könyvi hivatalba, a letisztázott fogalmazásokat pedig elhelyezés végett az illető levéltárhoz küldi az átadás napjának a Napló utósó rovatában minden szám utáni feljegyzése, valamint a maga számszerinti átadási könyvébe bejegyzése után, s az átvételt az idősebb lajstromzó névaláírásával bizonyítja. Itt még a következőkre kell ügyelettel lenni:

1./ Némely kiadványokban (Expeditiones) – a minők a tartományi Főszámvevőséghez, tartományi Bizottsághoz, Építészeti hivatalhoz vagy könyv vizsgáló hivatalhoz rövid úton (brevi manu), vagy hátratos végzéssel áttett beadványok – nem levén semmi fogalmazás (conceptus), hanem a fogalmazó vagy titkár által a végzés a beadvány hátára iratván ezen szokott befejező záratékkal: „Az Erd. Nagy Fejedelemségi Kir. Kormányshék 861-n ... hónap ... 1-n tartott tanácsüléséből” – az ily hátratos végzéseket az írnokok a beadványokra rá írják, de a kiszabott módon nem kezelik, hanem a levélkiadó-hivatal a Naplóba igtatás után ezen hátratos beadványokat rövid úton egyenesen azon hivatalhoz küldi, melyhez intézve vannak, s az előadási iverket (phylara) a j. könyvi hivatalba küldi.

2. Vannak oly kiadványok, melyekért a felek díjjal tartoznak; ezeknél a levélkiadó-hivatal Igazgatója a leírandó irományok kiválasztásakor a fogalmazás hátára veres rajzonnal rá írja e betűt D (díj), s midőn le vannak írva, a díj megszabása végett átadatnak a Kormányshéki díjhatározó hivatalnak (Officium Taxatoratus); a mi megtörténvén, a kiadvány a fizetésig a levélkiadó-hivatalban marasztaltatik.

3. A hátratilag adott válaszok (Resolutiones indorsatae) egy csomóba tétetnek, s mind a törvénykezések, mind a közigazgatásiak külön helyekre tétetvén, minden három hónap végéig a levélkiadó-hivatalban tartatnak, akkor pedig ugyanazon hivatal által készített lajstrom mellett az illetőknek kezébe juttatás végett a törvényhatóságoknak kiküldetnek.

IV. Levéltári Hivatal (Officium Registraturae)

A levélkiadó-hivatali kezelésen átment irományokat (acta) a levélkiadó-hivatal a levéltárba küldi, mely két féle: közigazgatási és törvénykezési. A leküldött irományok mindkettőben 1./ az átvételi könyvbe beíratnak. 2./ a közigazgatásiak a szolga által a főkormányshék veres festékű bélyegével, melynek felirata ez: Archiv. Gubernial. M. P. Transsylv. 3./ takaróba (Pallium) tétetnek és lajstromoztatnak (phylarizatio) 4./ tárgymutatóba igtatnak (indicatio) 5./ Elhelyeztetnek 6./ az előadóknak szükséges irományok az ívtakaróban hagyott emlékeztető nyugtájegyzék s az előadók kivételi könyvecskéjébe bejegyzés mellett az irománykereső Írnokok által kiadatnak.

Az átvétel e szerint történik: A levéltárban két féle t. i.: közigazgatási és törvénykezési átvételi könyv van, melyben a következő rovatok vannak: az elsőben van írva a j. könyv száma, másodikban az előadó neve, harmadikban: hány darab adódott át, negyedikben: ki a lajstromozó, ötödikben megvannak-e vizsgálva (revisum), hatodikban, hogy elhelyeztettek – a három utósónak rovatába egyszerűen ezen jegy: N iratván.

A beérkezett irományok a közigazgatási Levéltárban takaróban tevés és lajstromozás végett elosztódnak a három lajstromozó között, a törvénykezésiben pedig, minthogy ott csak egy lajstromozó van, borítékozás és lajstromozás ennek kötelessége; a tárgymutató készítés a közigazgatási levéltárban két, a törvénykezésiben egy a végre rendelt egyén tiszte, a keresés több erre rendelt Írnokoké.

A két féle Levéltárban 1818-ig a kezelés is kétféleképpen ment, akkor azonban egyformásítatott. A közigazgatási levéltárban takarónak elvágatlan egész ív papír használtatik, melynek külső oldalára 1-ször a közepén négy újjnyival feljül bal felől iratik az előadat (ante actum) és évszáma 2./ Középpontjába iratik a beadvány j. könyvi és évszáma 3./ evvel egy irányban az előadó vezeték neve: „Gr. Wass, Schreiber sat.” 4. ezen hátul az ív jobb felőli széle felé legfeljül a kelés, elnöki vétel és előadás napja, hónapja és éve. 5./ azután egész ívszélességben (per extensum) megíratik röviden a tárgy lényege. 6./ ezen alól balfelől megíratik: hová, miféle rendelések tétettek? jobb felől felíratik a záratékok száma. 7.= még alább középre e két betű „I. sz.” (Igazgató számára) s ez alá azon utasító név- és tárgy-szók (schlagwort) melyek a tárgy érdemét fejezik ki, s melyek alatt a beadvány lényege a Mutatóba röviden beigtattatik. Végre 8./ legalól balra kellő tiszta és nagy számmal felíratik a beadvány j. könyvi száma és éve. (Lásd példában az oldallapon)

„100 861. gr. Wass költ május 1.
bead. „ 2. { 861
eligazit. „ 3.

N N. a Kir. Főkörmányszékhez fogalmazó gyakornokságra felvételét kéri.

zárat. 2 db.**

Válasz

I.

Sz.

N N.

Fogalmazó gyakornok.

** Jegyzés: Régen részletesen felírták a takaróra, hány iromány volt benne p. o.

1./ beadvány

2./ fogalmazás

3./ 2 db. záradék

100861”

Megjegyzendő, hogy ha valamely főkörmányi intézkedésre az illető jelentését megtette, vagy p. o. a kir. főkörmányszék az idézett példában NN-et fogalmazónak kinevezte volna, ennek mint utóadatnak (Postactum) száma a takarón levő kivonat alá jobb felől szintugy felírandó, valamint ha elő-adat lenne, annak száma a kivonaton feljül balra a főkörmányi folyó szám felébe, szintugy oda írandó.

A törvénykezési levéltárban a fennebbi évig az irományok csomagokban tartattak és kezeltettek (Fascicularis Manipulatio); ma azonban már ezek is egészen úgy kezeltetnek mint a közigazgatásiak; tehát a mi amazokról mondva volt, értendő ezekre is azon két megjegyzéssel 1./ hogy a törvénykezési ívtakaró alsó végén levő j. könyvi szám elébe oda tétetik ezen betű „I” a törvénykezési irományoknak a közigazgatásiaktól való megkülönböztetésére 2./ hogy a törvénykezési kisebb terjedelmű 5–6 íves irományok és perfolyta levelek az illető helyre saját ívtakarójukba betétetnek, de a nagyobbak külön csomagokba kötve, saját helyen, külön tartatnak, megjegyeztetvén az ívtakaró jobb felőli alján: hány darab s miféle irományok s perfolyta levelek mely csomagban (Fasciculus) találhatók meg, valamint a csomaghoz is mellékelvén kis papír szeletre írva azt, hogy mely perfolyta levelek minő T. számhoz⁶³⁵ valók?

Az így elkészített ívtakarót (Pallium) elsőbben megvizsgálja a levéltári igazgató vagy aligazgató, s ezután átadja azoknak, a kik a tárgymutatót készítik (Indicans), a kik az íven levő név- és tárgy-szók (Schlagwort) alá a tárgyát röviden beírják, s annak megtörténte bizonyosságául eléjük ezen jegyet teszik: N. – azután pedig kiszabott helyére tevén, az Iromány-kereső irnokok időrendben illő fiókjaikba elhelyeztetik.

A törvénykezési levéltárban a készített tárgymutatót a lajstromozó vizsgálja meg, az iromány keresése az ő felügyelete s felelőssége alatt történik, az előadási íveket (phylerae referendales) bekötötetés végett a j. könyvi hivatalba visszaküldi, az ott maradókat pedig Irnokok által időrendben fiókjaikba elhelyezteteti.

Az adatoknak a közigazgatási levéltárból kikeresése módja ez: először a szükséges adat száma az illető egyén vagy tárgy kijelölése alapján a tárgymutatóban (Index), azután maga az adat rendes helyén megkerestetik, azon takaró, melyből netalán az adat kivétetett, visszahelyezéskori dolog könnyebbítés végett két ujjnyival a többinél könnyebb hagyatván. Minden előadónak lenni kell a következőleg rovatozott kivételi könyvecskéjének (Liber extraditionis): Az 1-ső rovatban felíratik a tárgy, a 2-kban az évszám, melyből való a kívánt adat, 3-kban annak j. könyvi száma, 4-kben a beadvány (Exhibitum), 5-kben a záradékok, 6-kban a fogalom, 7-kben az előadási ív, 8-kban a kiadás napja, 9-kben a szám, melyhez kivétetnek. Az ezen rovatokba beirt adatok e szerint kiadatnak, mindenik takaróba külön levélkére feliratván: kinek, minő számhoz hány darabban adatott ki az onnan hiányzó adat. Visszaérkezvén pedig az adatok, az előadó kivételi könyvéből kihúzatnak és a levéltárba illető s már a fennebbi módon meg is jelölt helyeikre elhelyeztetnek.

A törvénykezési levéltárban az adatkeresésnek szintén ez a módja; legelőbb a beadvány száma tudódik ki a Mutatóból; azután a megtalált adatok a politikai levéltárbeli kezelés szerint áthatatnak az előadónak, használat után ismét vissza küldetnek, és a már előadott módon ismét visszahelyeztetnek.

Az előadók részére való adat-kiadásban, eltérőleg a régi módtól, ma az a gyakorlat áll fenn, hogy nem az előadóknak van saját külön kivételi-könyvük (Liber Extraditionis), hanem az illető levéltárakban van egy summás nagy jegyzőkönyv, melyben minden előadó számára több kevesebb ív van kijelölve, hova a fennebb érintett rovatok szerint a kivett adatok beiratván s a kiadó Irnok vagy a kivevő fogalmazó vagy titkár által a kivétel névalírással bizonyíttatván, azok a visszaadatáskor egyszerűen kitöröltetnek.

⁶³⁵ T. szám = törvénykezési szám.

Egyed Ákos Kőváry László – a városépítő polgár

A történetíró Kőváry* halála után majdnem száz évvel is a leggyakrabban idézett elődök közé tartozik, a városépítő polgárról viszont csak ritkán esik szó. Ez talán azért van így, mert a polgárosodás, a városi civilizáció történetének feltárása nálunk még a kezdeténél tart s így az előjárók számbavételére sem kerülhetett sor. A Kolozsvár múltjával foglalkozó kötet azonban jó alkalomnak kínálkozik arra, hogy bár vázaltszerűen, megemlékezzünk róla, aki tudósként s polgárként rendkívüli tudatossággal s hozzáértéssel küzdött a város fejlődéséért s nem kis mértékben járult hozzá az újkori Kolozsvár civilizációjának alakulásához.

Hogyan vált Kőváry József tordai szücsmesternek 1819-ben született László nevű fia Kolozsvár markáns és szuverén polgárává, olyanná, aki véleményünk szerint mindenben kimerítette annak a társadalmi kategóriának az ismérveit, amelyet a legjobb értelemben vett értelmiségi polgárnak szoktunk nevezni?

Röviden: a fiatal Kőváry a tordai al gimnázium elvégzése után Kolozsvárt a virágkorát élő unitárius kollégiumban folytatta tanulmányait, ahol Brassai Sámuel tanítványa volt. A reformkori feltörekvő Kolozsvár szellemi légkörében vált alkotó értelmiségévé, aztán a XIX. század közepén és második felében anyagilag is tehetős építő szellemű polgárává. Kőváry kora ifjúságától élete végéig a nemzeti liberalizmus eszméit vallotta s ezek irányították a munkásságát is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hosszú életén keresztül az ideológiája változatlan maradt volna: fiatal korában a liberalizmusa a radikalizmus felé hajlott, később a történelmi hagyomány és nyitás egyeztetésének híveként inkább a mérsékelt szabadelvűség mellett szállt síkra. A liberalizmusából azonban sohasem hiányzott a nemzeti szempont. Az említett ideológia Kőváry Lászlónál szerencsésen ötvöződött s hivatásszerű munkássággá céltudatosodott egy kulturált, civilizált magyar polgári nemzet s benne nyugati mintájú városi civilizáció megteremtése érdekében. Ebben a civilizációban a városnak mint települési formának döntő szerepe volt.

Kőváry Lászlót mind a történetírás, mind a közéleti munkásságában modern polgári szemlélet jellemezte. „Történészeink vezérszemléje nem lehet más, mint a nyugat-európai civilizációé, mert nekünk is ez a missiónk.”⁶³⁶ Szemlélete modernségére mi sem jellemzőbb, mint a fenti sorok, amelyek mellé sietett lejegyezni magyar nemzeti szempontú kérdéseit: „Európában történt megjelenés, a területválasztás, a nemzetté fejlődés processusában szerencsés volt-e a nemzet? Elérte-e s eléri-e célját, kivívta-e magát mint európai tényező; hozzájárultunk-e kellően az európai nemzetek céljához, intézményei kifejtéséhez; szolgáltatunk-e a világtörténelem részére egyéniségeket és eseményeket? Arra, hogy bebizonyítsuk létjogosultságunkat, fennmaradásunk szükségességét, ki kell mutatnunk szereplésünket a múltban Európa és az emberiség szempontjából, ki kell békítenünk létigényeinkkel a szomszéd nemzetek aspirációit; fel kell tüntetnünk még Ausztria részére is, hogy fennállásunk egyszersmind az ő érdeke is, a velünk élő nemzetiségének részére, hogy a magyar nemzet hegemoniája, Európa e pontján a haladás, a közszabadság s egyszersmind a nemzetiségek fejlődésének és haladásának a

* A nevét gyakran I-vel, máskor Y-nal írta. 1860 után általában az utóbbit használta.

⁶³⁶ Kőváry László: *Észrevételek a magyar történetírás jelenkori feladatához különös tekintettel történelmünk szellemére*. Kv. 1886. 11.

helyzet által felállított postulátuma s fel kell tüntetnünk a vezérnemzetek részére a missiókat a múltban és a jelenben, s lehető missiókat a jövőben.”⁶³⁷

Kőváry 1886-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia felfelé ívelő történeti szakaszában fogalmazta meg, pontosabban gondolta át újra történetfilozófiáját. Hitet tett a polgárosulás szükségessége mellett, és bízott Magyarországon, a magyarság missziójában – ahogy írta – „Kelet–Nyugat válaszfalán, a Duna mentén.” Nem lehet célja e rövid tanulmánynak Kőváry távolba tekintő gondolatainak elemzése, ez messze vezetne kitérőtől: a városépítő értelmiségi polgár portréjának bemutatásától. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy a magyarság stratégiai céljait helyesen ismerte fel, amikor a civilizációs fejlődést, a demokrácia és alkotmányosság szükségességét hangsúlyozta.

Tévednénk azonban, ha azt feltételeznénk, hogy Kőváry csak idősebb korában állította maga s a magyarság elé a polgárosodást mint követendő utat; ő már – amint előbb említettük – a reformkorban kezdő íróként felismerte azt, hogy az európai kultúra és civilizáció értékeinek átvétele s azok alkalmazása a magyarság fennmaradása s boldogulása számára kezdettől fogva életkérdés volt, jól látta azt is, hogy a saját kultúra és civilizáció feladása együtt járhatott volna identitásának elvesztésével. Ma is érvényesnek tartjuk állásfoglalásának üzenetét az európai modernizáció befogadása és a magyar nemzeti hagyomány viszonyát illetően. *A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából* című, 1860-ban kiadott könyvének bevezetőjében a fentiekről a következőket írta: „Tisztelettel hajlunk meg Európa műveltsége s szokásai előtt, áldjuk őseinket, hogy nemzetünket acclimatizálni siettek; de kétszeresen áldjuk, hogy nemzeti sajátosságainkat senki kedvének fel nem áldozák.” A magyar viseletet „keleti fény” s szolidaritás, a háztartásunkat patriarchális kedélyesség, családi életünket az ember- s vendégszeretet, harcainkat hősi önfeláldozás jellemezte, amelyek fennmaradása nélkül „a magyar megszűnt volna magyarnak lenni”. Természetesen a nemzeti tulajdonságok listájából nem maradhatott ki az anyanyelv, amely „a kunyhóktól a palotáig ugyanaz”, s szokásaink, amelyek a Kárpátoktól Adriáig nem idegen eredetűek, hanem „egyesen a nemzet génuszából fejlettek ki”.⁶³⁸

A fenti idézetekkel azt igyekeztük bizonyítani, hogy mennyire tudatosan mérlegelte Kőváry az európai hatás és a magyar hagyomány viszonyát, s hogy mennyire fontosnak tartotta a kettő kívánatos egyensúlyának megőrzését.

Az olyan művei, amelyek Erdély régiségeit, Erdély ritkaságait, Erdély hajdani viseleteit és szokásait, történelmi regéit gyűjtötték össze s tették közzé, a magyar művelődéstörténet könyvészeti tárházához járultak hozzá. Ezekkel sikerült bebizonyítani, hogy a magyar kultúrán belül Erdélynek olyan önálló műveltsége volt, amelyet érdemes megmenteni.⁶³⁹ Az oknyomozó irányzat érvényesült a hatkötetes Erdély történelmében és az 1848-as forradalom és szabadságharc történetére vonatkozó munkáiban. Műveit Kolozsvárt írta s azokban mindig igyekezett bemutatni a város különleges szerepét.

Kővárynak többször lett volna alkalma elmenni a magyar fővárosba, de ő itthon maradt, mert tollal és közéleti munkássággal Erdély s Kolozsvár haladásának szolgálatát tartotta élete fő céljának.

⁶³⁷ Kőváry László: *i. m.* 28–29.

⁶³⁸ Kőváry László: *A magyar családok s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest 1860. 4.

⁶³⁹ Márki Sándor: *Emlékbeszéd Kőváry László felett*. MTA Emlékbeszédok. XIV. Bp. 1910. 45.

Az első írásait, próbálkozásait most mellőzve, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idejét kell felidézni, amikor Kolozsvár figyelte rá. Elsősorban (bár nem kizárólag) az általa szerkesztett s Tilsch János által kiadott *Ellenőr* című radikális polgári irányzatú politikai lap miatt, amelynek első száma 1848. május 2-án jelent meg. Túl azon, hogy a polgári átalakulás a magyar forradalom eszméit, ügyét következetesen szolgálta, az *Ellenőr* volt az első lap, amely cenzúra nélkül jelent meg.⁶⁴⁰ A kolozsvári szabadsajtó története tehát Kőváry lapjával kezdődött.

A szabadságharc leverése után, szabadulva a kétszeri letartóztatásból, rendkívüli termékenységgel írta történelmi műveit, de emellett az 1848-cal felgyorsult polgári átalakulás alakítójává kívánt lenni. Már az 1848-as évek elején a *Hetilap*ban ipartanoda, hitelbank, szepítő bizottmány alapítását javasolta Kolozsvárt. És amiről ugyancsak nem feledkezhettünk meg: már az 1850-es évek elején síkraszállt az erdélyi múzeum létesítéséért, amelynek alapításában is segített gróf Mikó Imrének. A múzeum szükségességét a következőkkel indokolta: „Az egész Európában hordják régi emlékeinket – a világ gazdagszik... mi naponként szegényedünk. Körülünk bármerre járunk, a múzeumok telvék Erdély kincseivel, csak nekünk nincs gyűjteményünk.”⁶⁴¹ (Bizony ma is hordják szerteszét a világba öröklött tárgyi értékeinket.) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1859-ben alakult meg Kolozsvárt s Kőváry ettől kezdve haláláig, 65 éven át volt tevékeny tagja, ezért egyesületünk őt a legjelentősebb elődök közt tartja számon.

Kővárynak nem kis része volt abban, hogy az 1830-as évek kezdeményezéseinek továbbhaladva a sétatér parkká alakult, a város főbb utcáit, a város főterét megtisztították.⁶⁴² Felkarolta a testületi intézmények fejlesztésének az ügyét. Különösen a vívóiskola, tornaegylet, a lövölde s „lovarda” alapítása érdekében fejtett ki buzgó tevékenységet; titkára – mint írja – „pennája” volt annak az 1865-ben alakult bizottságnak, amely meghonosítását célozta. A kolozsvári sport történetéről írt könyvében az alapítók: Wesselényi Miklós, Kendeffy Ádám, Biasini Domokos és számos más erdélyi arisztokrata család érdemeit említette meg, ami jól mutatja, hogy Kőváry, akit gyakran emlegettek az arisztokrácia ellenfelének, írásaiban nem hallgatta el ennek az osztálynak az érdemeit, s szorosan együttműködött velük a modern Kolozsvár építésében is. Ugyanakkor nem rejtette véka alá polgári jellegű nézeteit. „Nem tartom tehát azt az elvet, hogy az ember a bárónál kezdődik (...). Ha lesz plebejus család, mely nevet alkotott s áldást hozza körére, jogosan nem zárhatjuk ki”, mert azok a családok, amelyek az ipar terén működnek a közvagyonosodásért, „ép oly jó polgárai a hazának, mint akik csillagokat fűznek fényök koszorújába”.⁶⁴³ Az 1850-es években volt létjogosultsága az ilyen nézetek terjesztésének, hiszen Erdélyben a nemesi mentalitás dominanciája felsőbb társadalmi körökben korántsem szűnt meg a rendiség jogi eltörlésével az 1848-as forradalomban, hanem továbbélt és hatott a közéletben.

Az 1848-as forradalom után különös élességgel vetődött fel a gazdaság szerkezeti átalakításának a kérdése. Kőváryt azon kevesek közt találjuk, akik a modern gazdaság intézményrendszerének kialakítását is napirendre tűzték. Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Kőváry részt vett minden kolozsvári kezdeményezésben. Lássuk ezeket: A polgári gondolkodásától nem függetlenül vált a biztosítási ügy buzgó terjesztőjévé s az európai biztosítási

⁶⁴⁰ Kőváry László: *Hogy szűnt meg a cenzúra Kolozsvárt*. Kolozsvár c. lap, 1889. március 15. 64. sz.

⁶⁴¹ Idézi Kelemen Lajos: *Kőváry László*. In: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére*. 1859–1909. Szerk. Erdélyi Pál. Kv. 1909–1942. 166.

⁶⁴² Kőváry László: *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlesztése. 1812–1886*. Kv. 1886. 20–26.

⁶⁴³ *Hetilap* 1854. május 17. 39. sz.

irodalom népszerűsítőjévé Kolozsvárt. Bár ügyködése talán ebben a vonatkozásban volt – legalábbis hosszú távon – a legeredménytelenebb (a lakosságnak ma is csak elenyésző része köt biztosítási szerződést), ez nem jelenti, hogy tévedett volna, inkább a kelet-európai nyomorúságok: a szegénység, a bizalmatlanság légköre s a korrupció hiúsították meg ezt az egyébként idő- és korszerű európai törekvést. Hogy mennyire hivatásként fogta fel ügynöki munkáját is, arra elég bizonyítékot szolgáltatott a négykötetes *Biztosítási Enciklopédia* megírásával, amelynek nagy része kéziratban maradt.

A XIX. század második felének nem volt olyan évtizede, hogy valamilyen hivatalos vagy civil szerveződésben ne vállalt volna tisztséget és munkát Kolozsvár haladásáért. Ezek során funkciói változtak, de céljai változatlanul a város fejlesztésére, civilizációja színvonalának emelésére irányultak. Mint a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara titkára, a Sétatér igazgatója az 1871-ben alakult statisztikai bizottság elnöke, Kolozsvár közgazdasági előadója, az Unitárius Főgimnázium gondnoka közvetlenül irányító szerephez jutott a város fejlesztésében s főleg irányainak kijelölésében. A Kolozsvárral foglalkozó kisebb-nagyobb munkái jól tükrözik közvetlen gyakorlati vagy történetírói munkásságának a területeit; nagyrészt olyan intézmények vagy vállalkozások történetét írta meg, amelyekben valamilyen, nem jelentéktelen szerepe volt. Ezeket a következőkben említjük meg:

I. *Kolozsvár lakosai és lakásai, az 1870-ki népszámlálás szerint.* Számláló b(izottsági) elnöki jelentés. Kv. 1870.

II. *A kolozsvári kisegítő takarékpénztár első 25 éve.* Az igazgatóság megbízásából. Kv. 1883.

III. *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlesztése, 1812–86.* Igazgatói jelentés. Kv. 1886.

IV. *A kolozsvári piaci templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlesztése. 1852–86.* Gondnok-pénztárnoki jelentés. Kv. 1886.

V. *Kolozsvár közgazdasági fejlődése iránya és feltételei.* Közgazdasági előadói jelentés. Kv. 1889.

VI. *Lajtantúli fürdők szervezete és berendezése, tekintettel az erdélyi fürdők kívánalmaira.* Közgazdasági tanulmány és jelentés. Kv. 1891.

VII. *Kolozsvár köztisztasági és közegészségügyi mozgalmai és kívánalmai.* Közgazdasági előadói jelentés (1890–92). Kv. 1892. A címek után feltüntetett jegyzet biztos eligazító abban is, hogy írója milyen minőségben adta ki: népszámlálási elnök, takarékpénztári vezető és így tovább.

Nem célunk az előbb felsorolt egyes munkák tartalmi ismertetése, hiszen az nagyobb terjedelmű tanulmányt igényelne, de szükségesnek tartjuk, hogy az 1892-ben kiadott – előbb VII-ikként említett – füzetére kitérjünk. Egyrészt, mert ezt Kolozsvár közgazdasági előadójaként írta, másrészt mert jól tükrözik Kőváry Lászlónak mint értelmiségi polgárnak a hozzájárulását és gondolkodásmódját a korszerű Kolozsvár fejlesztéséhez, illetve fejlesztéséről.

Kőváry László többre tartotta Kolozsvárt, mint amit az 1848 utáni évtizedekben elért. Ezért mozgósítani szeretne volna a város intézményeit s értelmiségét, hogy megfelelő fejlesztési irányt jelöljenek ki számára. Kolozsvárt szerinte már a földrajzi fekvése arra predesztinálta, hogy két nagy tájegység: a Mezőség és a Havas (vagyis az Érchegeység) haladásának előmozdítója legyen, s természetesen helyzetének hasznélvezője is. Utakat, járható utak építését szorgalmazta mindkét irányban. Talán nem erőszakolt, ha azt mondjuk: Kolozsvárt nemcsak magyar szellemi központnak képzelte el, de egy nagy régió gazdasági s turisztikai

központjának is. „...Erdélynek hivatása volna klimatikus helyé (!), s Kolozsvár hivatva volna annak gócpontjává lenni.”⁶⁴⁴ Ennek feltételeit a köztisztaság fenntartásában, a jó lakásban, az egészséges táplálékban és ivóvízben, tiszta levegőben, üdülő- s szórakozó- helyek szervezésében jelölte meg.

Köváry az igényes, művelt polgári értelmiség mércéjével vizsgálta a várost. „Egy város civilizációjának színvonala a köztisztaság iránti érzék fejlesztésében jut kifejezésre. Ez az a szappanfogyasztás, melytől a nemzetek kultúráját mérik.”⁶⁴⁵ Kolozsvár már az 1880-as évek végétől Köztisztasági Hivatalt állított fel, hogy siettesse a civilizált városi környezet kialakítását. Köváry ezt az intézményt is fokozott munkára szólította fel. Különösen azt kifogásolta, hogy a köztisztasági felügyelő hatásköre csak a belvárosra terjed ki. A köztisztaság nem luxus: „Ha az ember érték, ha a nevelésre fordított pénz befektetett tőke; ha a jólét alapja a munka, s a munkásság feltétele az egészség, a köztisztaság, mi nélkül nincs közegészség, nemcsak nem luxus, hanem olyan első szüksége egy városnak, miért nem lehet eleget fáradni és áldozni. S ha a közegészségügyi feltételek jó rendben tartása meghosszabbítja az élettartamot, megapasztja a betegséget, a beteg napok számát, a közegészségügyi feltételei fejlesztése nemcsak hogy nem egyesek sportja, hanem oly jogos igénytámasztás egy hatósággal szemben, melyet a város minden polgárának kötelessége, hol csak lehet, sürgetni előmozdítani.”⁶⁴⁶

Persze a haladás jelei tagadhatatlanok: régen a sikátorok bűdösek voltak, több helyen az udvarokon létesítettek szeméttárolókat, a belvárosban is sertéseket tartottak, sőt bivalyokat is. A város egyik részét, ahol a sétatér létesült, a Szamos gyakran elöntötte. Aki a régi Kolozsvárt ismerte, a XIX. század végi Kolozsvárral elégedett lehetett, fél évszázad alatt sokat javult a helyzet. A városépítés és a köztisztaság iránti igény a XIX. század elején társadalmi úton kezdődött, aztán park létesült, az utcákat fásították. A Szépítő Egylet jó munkát végzett. Mégis, aki jobbat látott, nem békülhetett ki az újabb helyzettel sem. A piacok, utcák, járdák, fodrászatok, éttermek, uszodák, az iskolák, a közhivatalok helyiségei Kolozsvárt még nem feleltek meg a kor kívánalmainak. A köztisztaságot magasabb szintre kellett emelni – amint hangsúlyozta. Ehhez pénz kellett, de elsősorban nem pénzről, nem a kiadásról, hanem a tisztasági érzékről, jó ízlésről, műveltségünk kifejezésre juttatásáról van szó: „Azon érzékről, mely külvárosi asszonyainkat (a hóstátiakat) arra ösztönzi, hogy házát, háza homlokzatát minden tavaszon kimeszeli, háza elejét minden szombat este megöntözi, megsepergeti. Arról van szó, hogy mindenki, ki a város kötelékébe lépett, megbecsültetésre számít, ki a közönséggel üzleti viszonyban él: tisztelje meg magát és látogatóját, idevalót és idegent azzal, hogy illően fogadja.”

Köváry jól látta, hogy civilizált életvitel és viselkedés szokásszerűvé, természetessé kell legyen ahhoz, hogy a kitűzött cél megvalósuljon.

Ami a lakáshelyzetet illeti: a vasúti közlekedés (1870) és az egyetem megnyitása óta (1872) fellendült ugyan a az építkezési kedv, de mégis lakáshiány lépett fel. Köváry nemcsak mint a város közgazdasági előadója segítette az építkezési szabályzat elfogadását, a város terjeszkedési irányainak a kijelölését, hanem magánemberként is hozzájárult a városfejlesztéshez. Részletfizetéses parcellázással egy egész városrész kialakulását segítette: a Fellegvár mögött alakult ki a Köváry-telep, amely az egészségesebb lakáviszonyoknak új lendületet adott. A Fellegvár oldalán kialakult munkásnegyed nevében is megörökítette a

⁶⁴⁴ Köváry László: *Kolozsvár köztisztasági és közegészségügyi mozgalmi és kívánalmi*. Kv. 1992. 7.

⁶⁴⁵ Uo. 12.

⁶⁴⁶ Uo. 7–8.

telep eredetét: a Gépész, Vas, Kalauz, a Mozdony, Raktár és az Új utca alkotta az új városi lakótelepet. Ezzel felgyorsult az eddigi tanyaszerű, nagyobb részt lakatlan fellegvári terület betelepítése. Kőváry 50 000 négyzetméternyi területet 800 négyzetméteres parcellákra osztva bocsátott építkezésre. Mindenesetre a Kőváry-telep létesítése tervszerűen, bizonyos tekintetben példászerűen történt. Mindez siettette a Rákóczi úti építkezések megindítását, a Sétatér pedig részben Kővárynak köszönhető végleges formájának kialakulását, amely 22 kataszteri holdon fekszik s „városunk közkincseinek egyike”.

A belváros rendezése, csinosodása főként azért függ össze Kőváry László munkásságával, mert egyik kezdeményezője volt a Szent Mihály-templomot körülvevő romos, a civilizált városképbe nem illő épületek lebontásának, amint sokat idézett jelentésében írta: „a piaci templom körüli épületeket eltávolítottuk”, a főtér megtisztult.

De mint a város egyik vezető egyénisége s jövőjének tervezője nem lehetett s nem is volt megelégedett. A Pata utca „utcátlan, udvar nélküli fecskéfészkei hogyan alakultak ki s ki tudtával, engedélyével szaporodnak tovább: fegyelmi eljárás kérdését képezné”. A külvárosok rendetlen építkezései azért is aggasztották a civilizátor Kőváryt, mert ott sem a tűzrendészetre, sem a közegészségügyi viszonyokra nem voltak kellő tekintettel.⁶⁴⁷

A másik kérdéskörrel írta: „az olcsó, romlatlan, hamisítatlan tápszer” a közegészségügy alapvető feltétele, de Kolozsvárt a XIX. század végén még régi módon történhetett a bevásárlás. Úgyszólván minden árut máshol kellett megvásárolni. Ezért az élelmezési gondok enyhítésére árucarnok építését javasolta, de „a helyi és országos vásárok érintetlenül maradnának”. Ahol élelmiszert árulnak Kolozsvárt, legyen az mézszárszék, pékség, cukrászat, bolt helyiség, azoknak asztala, padlózata legyen fehér márvány, „mit mindennap hófehérre mosnak”. A vendégfogadás civilizált módját pedig hősünk egy részvénytársasági modern szálloda építése által vélte megvalósíthatónak. És nemcsak az árucarnok, a kényelmes szálloda terve mutatta Kőváry modern gondolkodását, hanem elsősorban az, hogy a város infrastruktúrájának egész rendszerét a korszerűsítés jegyében vázolta fel: vízvezetékrendszert, teljes csatornázást sürgetett, a levegő tisztaságának érdekében hívta fel a figyelmet 1892-ben. „Kolozsvár levegője kitűnő. Fenyvesek közül tisztán kapjuk. Mi rontani szoktuk: a füst, por, hulladék alig bírja elrontani.” (Vajon mit szólna Kolozsvár levegőjének mai állapotához?) De a szemét kihordása ósdi, több helyt bűzlik az összegyűlt szemét, mert hetenként csak kétszer hordják el.

Kőváry – mint már említettük – sokat tett az utcák befásításáért, a köztemető rendezéséért, s a halottas kamra építését is akkor tervezték meg, amikor a temetőbizottságnak elnöke volt. Végül mint vagyonos polgár mecénásként is beírta nevét Kolozsvár történetébe: diákokat segélyezett s a tudományegyetemnek is jelentős pénzadományokat juttatott.⁶⁴⁸

Röviden szólva: Kőváry László a modern Kolozsvár egyik legkiemelkedőbb építője, civilizátora volt. Amint Kelemen Lajos írta: „Hosszú élete alatt sokban volt úttörő. Érezte és tudta ezt.”⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ Szóvá tette Kőváry azt is, hogy a régi lakások azért hagynak sok kívánnivalót, mert a felülről való világítást nem ismerték, „a legtöbb háznál egy-két szoba sötét; előszoba, a konyha mellett cselédszoba, fürdőszoba a régieknek eszébe sem jutott”. (Uo. 15–16.)

⁶⁴⁸ Kőváry László történetírói munkásságáról bővebben Bálint József: *Kőváry László élete és munkássága. – Tájépek utazási rajzokban*. Buk. 1984. 5–47.

⁶⁴⁹ Kelemen Lajos: *i. m.* 163.

Kőváry László a város közgazdasági előadójaként a XVIII. század végén elkezdődött s a kiegyezés után felgyorsult korszerűsödés folytatásáról szőtt átfogó, iránymutató tervet. Mint Kolozsvár tehetős értelmiségi polgára cselekedeteivel mindenben a polgári ethosz, a „hivatásszerű” magatartás követelményeinek tett eleget. Akár az első takarékpénztár egyik alapító tagját, akár a parcellázó földtulajdonos céljait vizsgáljuk, nem az ő korában is annyira elterjedt spekuláció „gründoló” nyereszkes vágya fűtötte, hanem a „tisztességes haszon” elve mellett a közügy, esetünkben Kolozsvár korszerű fejlődésének előmozdítása. Mint városi tisztségek viselőjét vagy polgári szerveződések vezető egyéniségét szuverén állásfoglalás és erős kritikus gondolkodás jellemezte. Röviden: történettudósként, értelmiségi polgárként egyaránt alkotó-alapító, igen jelentős egyéniség, Kolozsvár egyik legkiemelkedőbb építője, civilizátora volt.

Az 1907-ben bekövetkezett halálakor méltó örökségének sokféle értékeire hivatkoztak; ezeknek mentése s éltetése napjaink történetírásának is nemes feladatai közé tartozik.

Kötő József *A Bánk bán és Kolozsvár*

A három magyar klasszikus remekmű, *Az ember tragédiája*, a *Csongor és Tünde*, a *Bánk bán* közül az utóbbi sorsa fonódik össze meghatározó módon Kolozsvár művelődési életével, amely annyi történelmi önismeretre tanító művet adott az össznemzeti kultúrának.

Mindjárt a mű megszületése Erdély szellemi pezsgésének volt köszönhető. Közismert tény, hogy a magyar hivatásos színjátszás folytonosságát a Kelemen-féle színtársulat összeroppanása után – amikor az országgyűlés elutasította segélykérelmüket, hogy megvédje a nemzetet a színjáték ördögi és a magyar lélektől idegen praktikái ellen – az 1792-ben Kolozsváron alakult „színi köztársaság” biztosította. Az erdélyi rendek országgyűlési határozata: „... nem ellenzi azt, hogy ... a nemzeti nyelvnek nagyobb gyarapításra és pallérozásra szolgáló erkölcsös játékokat... üzhessenek.” Természetes tehát, hogy az első magyarul szóló Hamlet 1794. január 27-én Kolozsvárt mondta el a létről vagy nemlétről meditáló nagy monológot, vagy még ugyanebben az évben március hó 23-án az erkölcsmentesítő színházapostol, Schiller szavai hangzanak el anyanyelvünkön először a nemzeti kultúra történetében. A színjátszásnak ez a kultusza hamar feltámasztotta az igényt az állandó színház megépítésére. Erdély-szerre mozgalom indult, hogy közadakozásból, főurak, kereskedők mecenatúrájával felépítsék a nyelvápolás és erkölcsnemesítés templomait. Így lel állandó otthonra a színjátszás először a magyar nyelvterületen Oravicán, majd Aradon és 1821-ben Kolozsvárott. Az anyanyelv pallérozása szellemében fogant erdélyi színjátszás küldetését csak a nemzeti drámairodalom felkarolása útján teljesíthette. Annak ellenére, hogy az első hivatásos erdélyi színjátszó együttes magvát képező enyedi diákcsoport eredeti drámák bemutatásával is próbálkozott, Pápai Páriz Ferenc, Bolyai Farkas, Wesselényi Miklós, az országgyűlési ifjak, K. Boér Sándor, Andrád Elek kísérleteztek az erdélyi dráma megteremtésével, magát Kótsi Patkó Jánost, a hőskor színjátszásának mentorát is megkísértette a színpadi Múza, nem született meg az a nemzeti dráma, amelyet méltónak ítéltetett volna a közvélemény a kolozsvári színház megnyitására. Így már 7 évvel a Farkas utcában felépülő kőszínház felavatása előtt Döbrentei Gábor folyóirata, az *Erdélyi Múzeum* első száma pályázatot hirdetett magyar történelmi drámára, amely művészi értékei, nemzetszemlélete révén alkalmas művelődéstörténeti eseményé tenni a kolozsvári színház kapunyitását.

A „delectans actor”-ként bőséges színpadi tapasztalatot szerzett, Kotzebue fordítójaként a kor legrafináltabb dramaturgiai iskoláját kitanuló, német drámák magyarítójaként és eredeti színművek szerzőjeként drámaíróvá nőtt Katona József a pályázat indíttatására adta először jelét annak, hogy a drámai konfliktus megteremtését nem csupán mesterségbeli feladatnak tekintti, hanem az idegen elnyomók és hazafiak küzdelmének össznépi tragédiájává emelhető lehetőségeként kezeli, de remekművet formáló uralkodó szemléletté a pályázat ihletésére megszülető *Bánk bán*ban válik. Így fonódott össze Erdély szelleme és *Bánk bán* megszületése.

Nem hallgathatunk azonban bűnünkről sem. A pályázat bírálói meg sem említik a *Bánk bánt*. Az *Erdélyi Múzeum* 1818-as évfolyamának 10. füzetében megjelentetett bírálati tanulmány hallgat a *Bánk bán*ról. Megriasztotta őket a királynégyilkosság? Tudjuk, hogy az 1819-ben átdolgozott változat 1820-as kiadásakor a cenzor csak a nyomtatott változatot engedte a nyilvánosság elé, előadását eltiltotta, a darab „veszedelmes tendenciája” miatt. Avagy nem értették meg a művet, mert az író vagy harminc évvel megelőzte korát, és csak a reformkorban válik fogékonnyá a közvélemény mondanivalójára? Akármilyen okból is, de a *Bánk bán*ra a némaság fátyla borul. 1833. február 15-én ugyan előadják Kassán, Katona

egykori színésztársának, Udvarhelyi Miklósnak jutalomjátékaként, de még ez az ősbemutató sem helyezi a művet az őt megillető helyre, örökbecsű alkotásainak panteonjába.

És akkor a kolozsvári színjátszásnak az egész hazára kiterjedő szellemi kisugárzása mentette meg a *Bánk bánt* az ismeretlenségbe süllyedéstől. 1834. szeptember 6-án Egressy Gábor (1808–1866), ez a ragyogó szellemiségű színész, jutalomjátékaként tűzette műsorra, s ez az előadás végre megcsillantotta a mű valódi értékeit. Ferenczi Zoltán, színháztörténétírásunk kiváló személyisége ezt írta erről az előadásról: „...az 1834-ben Kolozsváron tartott előadás vetette *Bánk bán*ra az első fényt, mely csakhamar elárasztotta hazánkat”. A színháztörténész hangját is áthatja a pátosz az eseményről szólva, hát még a színházi emberét. Janovics Jenő patetikus szenvedélyességgel így emlékezik meg a színrevitelről: „Kolozsvári színész és kolozsvári közönség hengerítette el az elföldelt *Bánk bán*ról azt a sziklatömböt, amely akkor már másfél évtized óta nehezedett a grandiózus magyar tragédia sírja fölé. A Farkas utcai színházban ezen az estén háborogtak először Bánk önmagát szétzúzó tépelődései, a magyar paraszt évszázados panaszai is ezen az estén jajdultak fel először Tiborc ajkáról, s Petur bán tüzes és nyakas békétlensége is ezen az estén harsogott fel először. A magyar drámaírás feltámadási ünnepe volt ez a száz év előtti előadás. Hiszen a *Bánk bán* akkor már 14 éve porosodott a feledés reménytelen tömegsírjában. Mártírsorsú költője is négy éve pihent a kecskeméti temető jeltelen hantjai alatt.” Katona József születésének 200. évfordulóján tisztelettel fejet hajtunk ennek az előadásnak szereplői előtt: II. Endre: Szerdahelyi József; Gertrudis: Széppataky Johanna; Ottó: Egressy Gábor; Bánk bán: Lendvay Márton; Melinda: Déryné; Mihály: Udvarhelyi Miklós; Simon: Kubay; Petur: Szentpétery Zsigmond; Biberach: Éder György; Tiborc: Szilágyi Pál. A szereposztásban felsorolt szinte valamennyi színész színháztörténetünk kiemelkedő személyisége: Szerdahelyi József (1804–1851) színjátszásunk reneszánsz típusú alkotója, aki sokoldalúságával (drámai színész, Déryné partnere bariton szerepekben, több hangszeren játszott, zeneszerző, műfordító) járult hozzá a magyar színjátszás épületének megszilárdításához; Lendvay Márton (1807–1858) a legnagyobb magyar drámai hősök egyike. Ő mondotta ki az első szót Vörösmarty *Árpád ébredése* című színdarabjában 1837-ben a budapesti Nemzeti Színház avatásakor. Déryné Széppataki Róza (1793–1872) a vándorszínészet legnépszerűbb színésznője, az első magyar operaénekesnő; Udvarhelyi Miklós (1790–1864) a magyar színészet úttörői közé tartozott; Szentpétery Zsigmondot (1798–1858) a legkiválóbb magyar jellemszínészek közé soroljuk, kassai és kolozsvári színészei után Budapest legkedveltebb színésze lett; Szilágyi Pált (1793–1874) az első nagy magyar epizodistaként tartják számon.

Az első kolozsvári előadás *Bánk bán*-kultuszt teremtett a kincses városban. A dráma bemutatásának centenáriumi, 1934. december 17-i előadása – annak ellenére, hogy két olyan időszakot élt meg az erdélyi magyar közösség, amely nem kedvezett a nemzeti drámairodalom pártolásának (az 1848-as forradalom bukása utáni önkényuralom évei és a kisebbségi létben töltött 16 esztendő) – mégis a 106. volt a színházkrónikák feljegyzése szerint. Habár a történelem alakulása továbbra sem ösztönözte a nemzeti elnyomás témájának színrevitelét, a kommunista diktatúra éveiben a mű osztályharcos olvasata, Tiborc panaszainak egybecsengése a történelmi materializmus elveivel még lehetővé tette a dráma színrevitelét (utoljára 1971 márciusában), de a nyíltan hirdetett nemzetiségi asszimilációs politika túlságosan áthallásosnak ítélte Petur monológjának szavait, s leparancsolta a művet a színpadról. Ilyen körülmények között is Katona József születésének bicentenáriuma a *Bánk bán* további 111 kolozsvári előadásáról tudósíthatunk. Összesen tehát 217-szer ment fel a függöny *Bánk bán*-előadás előtt Kolozsvárt. (Tekintsük az adatot irányszámmak, a dokumentáció nehezen hozzáférhetősége miatt előfordulhat, hogy statisztikánk helyenként hiányos.)

A *Bánk bán* előadása mindenkoron a legnagyobb szellemi és művészi erőpróbát jelentett a színház számára, a színrevitel módjából következtethetünk mind a kulturális, mind a színi állapotokra.

A kolozsvári *Bánk bán*-színrevitelek sorában a második előadáson, 1842 áprilisában a címszerepet végre Egressy Gábor, a darab drámatörténeti jelentőségének felismerője játszotta, aki ekkor már a Pesti Magyar Színház tagja volt. Egressy stílussteremtő művész volt. Éppen kolozsvári színészkedése idején, Megyeri Károly hatására is, szakít az éneklő iskolával, a tudatos realizmus felé tájékozódik. A vendégjátéokra közvetlenül franciaországi útja előtt került sor, ahol tanulmányozni akarta Lemaître, a romantikus drámák hősei világhírű megformálójának alakításait. Egressy Bánkja tehát hagyományteremtő volt, aláhúzta a drámai helyzetek emberi hitelességét, ugyanakkor a francia romantika szélsőséges eszközeinek felhasználása jól szolgált a mű shakespeare-i mélységeinek, szenvedélyességének kidomborítására, növelve a színi hatást.

A kolozsvári Katona-kultusz másik hagyományteremtő Bánk-alakítója Paulay Ede (1836–1894) volt, aki pályakezdőként 1860–63 között a Szamos parti színházban színészkedett. Színházszemlélete formálódásakor magába szívta az erdélyi színjátszás alapítóinak, Kótsiéknak sajátos „illeszd a szót a cselekményhez” szemléletű, realista fogantatású hagyományait. A Bánk-alakítások követelményrendszeréhez a helyes színpadi beszéd igényét társította, hiszen színháztörténetünkben a szépen beszélt magyar nyelv rettenthetetlen bajnokaként tartjuk számon. 1862-ben két alkalommal játszotta a dráma címszerepét, majd 1866-ban – már mint a Nemzeti Színház tagja – ismét kétszer keltette életre a Nagyúr vergődését a királyhűség vagy az egyéni bosszú teljesítésének alternatívái között. Paulay később a Nemzeti Színház egyik legkiemelkedőbb igazgatója lesz, ő ajándékozta meg a magyar művelődéstörténetet *Az ember tragédiájának* színrevitelével, és fogadtatja el a közvéleménnyel, hogy klasszikus remekművünk színpadképes mű, közkincsé téve ezáltal a drámai költeményt. Érdekes színháztörténeti intermezzo, hogy 1867. december 11-én Bánk alakítója a kolozsvári színpadon a Katona-kultusz megindító, az első *Bánk bán*-előadást kivívó színész fia, Egressy Ákos (1830–1914) volt.

1865. november 2. emlékezetes dátum a kolozsvári *Bánk bán*-kultusz történetében. Kolozsvárra szerződése alkalmából a Nagyúr szerepében mutatkozik be Ecsedi Kovács Gyula (1839–1899), akit 32 éven át, 1897-ig a kolozsvári közönség mint a leghivatottabb Bánk-alakítót tartott számon. Egressy árnyalt játékmódját, Paulay dikcióját ötvözve, Bánk-alakítását a klasszikus tragikai stílus magaslataira emelte. Tudatosan kimunkált stílus volt, hisz a kolozsvári színház vezéregyéniségeként olyan Shakespeare-kultuszt fejlesztett ki a városban, amely európai tekintélyt biztosított a Farkas utcai színháznak. Ösbemutatók keretében sorra vitte színre a magyar drámairodalom nagy műveit (Madách: *Mózes*, Petőfi: *Tigris és hiéna*), vagy először szólaltatta meg magyarul a világirodalom remekműveit (Goethe: *Clavigo* és *Faust*). Személyisége összefonódott a *Bánk bán*-kultusszal, jól példázta ezt, hogy temetésén Szentgyörgyi István így búcsúzott tőle: „Bánk bán, Nagyúr! Hű Tiborcod búcsúzik tőled!”

Az E. Kovács Gyula fémjelezte előadás-sorozatban külön fényt kapott az 1871. november 4-i Bánk bán-felújítás: Gertrudis szerepét Jászai Mari (1850–1926) alakította. A kezdő színésznőként ekkor Kolozsvárt szerződésben levő Jászai Mari (aki színháztörténetünkben a „nagy stílus”, klasszikus tragédiák fenséges hangulatú megelevenítések prófétájaként szerepel) és E. Kovács Gyula kettős a remekművű tragikai stílus példázataként szerepelhet emlékeztetünkben. Jászai így ír erről az előadásról: „Igen vad és kegyetlen voltam benne. Olyan professzionátus gonosztevő. De akkor nagyon tetszettem benne magamnak úgy. Akkor még a színpadi gonoszaim számára nem kerestem mentséget és igen utáltam Gertrudist azért, hogy halála percében miért hazudik, miért mondja, hogy ártatlan vagyok.” Ez a hagyományos

beállítás volt, Vörösmarty értelmezése szerint, hogy motiválják Bánk cselekedetét. Jászai csak később, a Nemzeti Színházban módosít szerepfelfogását, amikor Gertrudist Bánkkal egyenrangú, tragikus figuraként formálja meg, kockáztatva ezzel a dráma egyensúlyának felbomlását.

Fentebb Jászai–E. Kovács kettősről beszéltem, holott inkább trióról kellett volna szólanom, mivel az 1871-es felújításkor e két csillag mellett megjelenik a szereposztásban Szentgyörgyi István (1842–1931) neve is. Ez a színészhíriás (aki egy évvel az emlékezetes előadás előtt szerződött a Farkas utcai színházba) színi pályájának 62. évfordulóján hozta nyilvánosságra, hogy 1034 darabban 1216 szerepet játszott el. Kitűnik ebből, hogy egy-egy darabban több szerepet is alakított, mint a Bánk bán esetében is. 1871-ben Jászai Gertrudisa, E. Kovács Bánkja mellett ő volt Petur. Csakhamar megtalálja azonban igazi szerepkörét, és az 1875-ös előadáson már Tiborcot játssza. Szépen artikulált beszéde, tempós előadasmódja, kifejező mozgása, mélyen átértett játéka predesztinálták a népi figurák alakítására, különösen a nemzeti fájdalom elpanaszolását felvállaló népi archetípust, Tiborc életre keltésére. 53 éven át, 1928-ig, Szentgyörgyi István volt a kolozsvári s egyben az összmagyar színjátszás „Tiborca”, alakítása fogalommal vált. Ez az állítás ellenőrizhető: Szentgyörgyi Tiborca filmkockákban is fennmaradt.

Ebben a összefüggésben kell megemlítenünk Kolozsvár egy más vonatkozású hozzájárulását a *Bánk bán*-kultusz ápolásához. 1914-ben Janovics Jenő filmre alkalmazta a drámát, és Kertész Mihály rendezésében a Janovics-stúdióban el is készült a film. A helyszín a XIII. században épült szentbenedeki Kornis-kastély volt. Bánk bánt Bakó László, Gertrudist Jászai Mari, Melindát Paulay Erzsébet alakította. Fentebb azért beszéltünk Jászai szerepfelfogásának ívéről, hogy elképzelhessük ebben a filmen az érett művésznő Gertrudis-játékának árnyalatait. A *Bánk bán*-film 1915 áprilisában már a közönség elé is került. A megfilmesített művelődéstörténeti jelentősége az volt, hogy – mint arra Zolnai Béla a *Nyugatban* írott kritikájában rámutatott – a *Bánk bán* lejutott a nép közé, és széles körű nemzeti tradícióvá válhatott, s külföldi terjesztése révén (Ausztriában és Németországban hónapokig vetítették) népszerűsítette a magyar drámaírást e remekét. Jászai Budapestre szerződése után E. Kovács Gyula és Szentgyörgyi István partnereként a legjelentősebb Gertrudisok egyike Hunyady Margit (1854–1906) volt. E. Kovács tragikus fenségét, Szentgyörgyi realista népiségét jól egészítette ki Hunyady Margit átgondolt, az ösztönösséget az értelemnek alárendelő játéka. (Nem tartozik közvetlenül tárgykörünkhöz, de megemlíjük, hogy Hunyady Margit és Bródy Sándor fia volt Hunyady Sándor, a két világháború közötti romániai magyar drámaírást egyik legsikeresebb és egyben legrangosabb szerzője.)

E. Kovács Gyulával és Szentgyörgyi Istvánnal együtt játszani a *Bánk bán*ban rangot jelentett. Még a két színészhíriás mellett léphetett színre a drámában Janovics Jenő (1872–1945) Ottó szerepében, 1896. november 11-én, Katona József születésének 105. évfordulóján, s röviddel utána Biberachot keltette életre. Adataink szerint Janovics 1897. november 3-án játszotta először Biberachot, utoljára 48 évvel később, 1945. november 26-án kellett volna színre lépnie ebben a szerepben a második világháború után újrainduló kolozsvári színház évadnyitó előadásán, de ebben halála megakadályozta, aznap délután elhunyt. A *Bánk bán*-kultusz kiteljesedésében Janovics Jenő meghatározott szerepet játszott. 1905-től mint a színház igazgatója, főrendezője egyre nagyobb hangsúlyt helyezett az együttes játékokra, s az előző korok nagy színészegyenletei személyi stílusára építő előadásaival szemben összjátékokra alapozó színi bemutatókért szállt síkra. Reinhardt tanainak nyomán a rendező szerepének növeléséért küzdött a színrevitel folyamatában. Nem jutott el sohasem a rendezői szuverenitásnak arra a fokára, mint Reinhardt, a látványteremtésnek abba a szakaszába, amely autonóm művészeti ággá teszi a színházat, de kétségtelenül döntő fordulatot hozott a *Bánk bán*-előadások sorozatába a „központi elgondolás” elvével és gyakorlatával. Elmélyült

irodalmi felkészültségének köszönhetően rendezőközpontú szemlélete elsősorban a szövegek dramaturgiai gondozásában jelentkezett. Ebből a szempontból említésre méltó az 1911-es magyar drámaciklus keretében rendezett *Bánk bán*-előadás. Ez a ciklus Sztárai Mihály hitvitázó drámájától, *Az igaz papságnac tiköre*-től és az *Omia vincit amor* című drámakísérlettől kezdve Bessenyein, Csokonain, Katonán, Kisfaludyn, Gaál Józsefen, Teleki Lászlón, Nagy Ignácon, Szigligetin, Hugó Károlyon, Szigetin, Jókain, Tóth Edén, Csiky Gergelyen át Rákosi Jenő, Dóczi Lajos, Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza, Lengyel Menyhért, Bródy Sándor, Molnár Ferenc bemutatásáig terjedt. A *Kolozsvári Hírlap* így írt a *Bánk bán* előadásáról: „...elégge nem becsülhető érzékkel szakított a hagyományos és többé-kevésbé már unalmas *Bánk bán* előadásokkal s új keretekben, az előversengés színrehozatalával, Katona József nyelvezetének megbecsülésével – igyekezett ezt a súlyos magyar tragédiát a deszkákra vinni”. Kétségtelen, ettől kezdve nem lehet megkerülni a *Bánk bán* színrevitelének dramaturgiai és rendezői problémáit, új szakasz kezdődött, a *Bánk bán*-értelmezések korszaka.

Janovics tevékenységéhez nemcsak új távlatok megnyitása, hanem korszakzárás is kötődik. Az utolsó nagy személyiségek közé tartozott, akik még az ősi Farkas utcai színház deszkáin kezdték el a kolozsvári *Bánk bán*-kultusz kiteljesítését. Említsük még meg Laczkó Aranka nevét, aki 1896-tól 33 éven át volt Kolozsváron Thália papnője, a századfordulón alakította Gertrudis szerepét, s ezzel többé-kevésbé teljes a Farkas utcai színház kiemelkedő *Bánk bán*-színészeinek emléklistája.

Az öreg Farkas utcai színház betöltötte hivatását, Kolozsváron a Hunyady téren új, korszerű színházpalota épült. S ekkor következett a történelmi igazságtétel: 1906. június 17-én az utolsó előadás az épületben a *Bánk bán* volt. Azt a tragédiát játszották, amellyel igazság szerint 1821-ben meg kellett volna nyitni a színházat. „Engesztelő áldozat volt ez és hódolat Katona József szelleme előtt” – írta az eseményről Janovics Jenő. Az örök Biberach *A Farkas utcai színház* című könyvében így emlékezik az ünnepi szereposztásra: „Gertrudis Jászai Mari volt, Tiborc Szentgyörgyi István, Mihál Dezséri Gyula, Simon bán Várady Miklós. A Farkas utcai színház régi dicsőségének ezek az élő tanúi ezen a búcsúestén átadták a gazdag örökséget a fiatalságot képviselő új nemzedéknek: Aczél Ilonának, aki Melindát játszotta, Sebestyén Gézának, Petur megszemélyesítőjének, Hidvégi Ernőnek, a férfias és fiatal Bánknak, Rajnay Gábornak, a lelkes Ottó hercegnek és Janovics Jenőnek, aki Biberachban lépett fel.”

A Hunyady téri színház is a *Bánk bán*-kultusz istápolója. A Nagyúr hagyományos díszmagyarját ebben a korszakban Szakács Andor viselte, akit a színháztörténet mint a legnagyobb magyar hisztriók egyikét tartotta számon. A kétkedés és hit között *Bánk bán* tépelődéseinek megélését segítette gazdag szereplistája, éppúgy játszotta az örök kétkedő Lucifert, mint az örök rászedettség jelképét, Leart is. Partnere Hettyey Aranka (1878–1953) volt, aki méltóságteljes alakjával, kifejező játékaival mélyzengésű hangjával nemcsak Kolozsvár Gertrudisa lett, hanem a nemzeté, hisz Budapestre szerződése után a Nemzeti Színházban Jászai örökébe lépett.

A kolozsvári színjátszás krónikájába 1919. szeptember 30-án gyűrűzik be a világtörténelem. Ekkor tartották a Hunyady téri színházban az utolsó magyar előadást, október 1-jétől államosították az épületet, s attól kezdve a román színészet otthona lett. Műsoron a *Hamlet* szerepelt, amelyből a cenzúra törölte a nagymonológot, csupán az első sor hangozhatott el: „Lenni vagy nem lenni, ez itt a kérdés.”

Ma a színháztörténeti tények birtokában állíthatjuk, hogy a kolozsvári Nyári Színkörbe, a sétatéri színházba átköltözött társulat a hamleti alternatívát feloldotta azáltal, hogy egyetlen létezési mód mellett voksolt: *lenni*. Nyilvánvaló, hogy a kisebbségi létben, a 20-as években az

erőteljesen működő cenzúra miatt a *Bánk bán* műsorra tűzése nehézségekbe ütközött. Mégis 1920–30 között (kivéve az 1922-es és 1923-as esztendőt) legalább egyszer minden évben műsorra tűzte a *Bánk bánt* a színház. Az évtized Nagyurai (Janovics és Szentgyörgyi továbbra is Biberach és Tiborc megszemélyesítői maradtak) Táray Ferenc (1884–1961) és Kemény László. Táray szuggesztív erejű drámai színész volt, Kolozsvárt a szép dikció iskoláját teljesítette ki, s annak ellenére, hogy 1924-től budapesti színházaknál volt szerződésben, a két világháború közötti időszakban állandó vendégszereplései révén meghatározó egyénisége volt a romániai magyar színjátszásnak, a 40-es évek elején a kolozsvári színházat is igazgatta. Kemény (1929-ben külföldre távozott) a színház kiváló drámai hőse volt, aki Bánk mellett Ádám és Faust embermegváltó kísérleteit is megélte a színpadon, hogy az önpusztítás poklait is megjárja a *Mizantróp* vagy *Élő holttest* alakjain keresztül. Szentgyörgyi örökébe Tóth Eleket (1873–1944) kente fel a színház. 1897-ben kezdte a pályáját Nagyváradon, 1927-ben szerződött Kolozsvárra. Tiborc panaszait egyetemes emberi keservekként mondta el a színpadon, az örök nagy eszmék színésze volt (Luka – *Éjjeli menedékhely*, Prospero, Üdö Márton – *Jézusfaragó ember*, Ghenadie apát – *Gyerekkeresztesek*). Ebben a korszakban lépett először Gertrudisként színre a XX. századi romániai magyar színészet egyik legjelentősebb személyisége, Poór Lili (1886–1962), aki rendkívüli tragikai erejével Jászai nyomdokain haladt, s több mint három évtizeden át alakította a szerepet. Jordáky Lajos így írta le Poór Lili Gertrudisát: „Mennyi keménység és ravaszság, büszkeség és sértődöttség, gőg és félelem van ebben az uralkodni vágyó és uralkodó Gertrudisban, akit Poór Lili formált.” Tárgyalt korszakunkban a *Bánk bán* Melindái Izsáky Margit (sz. 1899) és Könyves Tóth Erzs (sz. 1904), a színház drámai szendéi és naivái, akik a nagy Shakespeare-szerepek, Desdemona, Ophelia, Júlia, Puck mellett alakították a történelem vargabetűinek és az emberi cselszövéseknek áldozatát.

Nehezítette az igényes és költséges *Bánk bán*-előadások színrevitelét, hogy a két világháború közötti időszakban a romániai magyar színjátszás nem részesült állami támogatásban, a társulatok az önelttartás jegyében dolgoztak, mindennap meg kell küzdeniük fennmaradásukért, ily módon keveset költhettek a darabok kiállítására, és műsorpolitikájukkal is ki kellett szolgálniuk a fizetőképes közönség elvárásait. Ezért az 1920–30 közötti időszakra a fokozatos leépülés volt jellemző. Ennek ellensúlyozására egyetlen mód mutatkozott: a kisebbségi önszerveződés. A közönség maga tartsa el nemzeti intézményeit, de külső beleszólás nélkül irányíthassa is működésüket. A kultúramegtartó, önirányító gyakorlatot próbálták kikísérletezni Kolozsvárott 1930-ban, amikor Janovics Jenő az 1930/31-es évadtól kezdve átengedte a színház vezetését a Színpártoló Egyesületnek, amelynek elnöke Bánffy Miklós volt. A Színpártoló a tőkeerős színház létrehozását egy alkalmi konzorciummal kötött szerződést, s ennek fedezékében szellemileg is megpróbált megújulni. Egyik fő törekvésük, a művészi színvonal emelése érdekében hivatásos rendezőt szerződtettek, aki „stílus egyéniséget” kölcsönözhetett a színháznak. Így szegődött Kolozsvárra Horváth Árpád (aki egyébként erdélyi származású volt, Désen született 1900. november 25-én), Hevesi Sándor tanítványa, aki kísérletező szemléletű rendezőként igyekezett új, modern szellemet vinni az előadásokba, kereste azokat az utakat, módokat, amelyekkel a színház felveheti a versenyt a gépi kultúrával és megtarthatja a közönségét. És itt kapcsolódik a *Bánk bán*-kultusz ismét a színháztörténelem fő sodrába. Az 1930-ban Kolozsvárra szerződött Horváth Árpád reformstratégiájában fontos momentum volt a *Bánk bán* színrevitele. Szentimrei Jenő így foglalta össze a kísérlet lényegét: „a magyar királydrámát közelebb hozta a színpadművészet mai eszközeivel a mai közönség érdeklődéséhez”. Az akkori fogalmak szerint rengeteg időt áldoztak a bemutató elkészítésére, tíz álló napig próbálták a darabot, s a színszerűség növelésére új szcenáriumot dolgoztak ki, amely tulajdonképpen a Hevesi-koncepcióra alapozott. (Tudjuk a színháztörténetből, hogy Hevesi elgondolása mekkora ellenérzést váltott ki a maga korában, még parlamenti interpellációra is sor került Budapesten.) A felfogás lényege

az volt, hogy az előversengésre és 5 felvonásra tagolás helyett három részben játszották a darabot, hatásos felvonásvégekkel, jeleneteket cseréltek, szövegkihúzásokat eszközöltek. Hevesi nyomán kimaradt Bánk bán visszatérése, hallgatózása és a felvonást záró nagy monológ, eljátszották a negyedik felvonás eredeti befejezését, Petur s a berontó békétlenek jelenetét. Nyilvánvaló, hogy ezzel az előadásmóddal a dráma politikai szálát kívánták felerősíteni, hogy Bánk a néző szemében nem annyira a férfibecsületén esett sérelmét torolja meg, mint inkább politikai tettet hajt végre. Ami pedig az összevonásokat illeti, ki kell emelnünk, hogy Reinhardt is egybedolgozta a 4. és 5. felvonást a dráma német nyelvű előadásán, így érezvén egységesebbnek a dramaturgiát. Érdekessége volt a színrevitel módjának, hogy a színszerűség növelése érdekében Tiborc szerepét is megrövidítették. Ez az előadásmód aztán hagyományt teremtett a kincses város színpadán. A *Bánk bán* első kolozsvári előadásának 100. évfordulóján, 1934-ben, Kádár Imre Hevesi szcenáriumának felhasználásával viszi színre a drámát. Előadás-szervezési elvéül ugyanazt az elgondolást választja Kádár Imre az 1940-es felújításakor is. Felerősítik a színszerűségre törekvés vonalát, forgószínpaddal adták elő a művet, két szünettel mindössze két és fél óra alatt lepergették az előadást. Ez a színrevitel még egy fontos színházi szemléletváltásra hívja fel figyelmünket: a kor életérzését tükröző önálló olvasatok megjelenítésére. Kovács László az *Erdélyi Helikon*ba írott kritikájában kiemeli, hogy a rendező előtérbe kerülésével követelménnyé válik a darabértelmezés, s ez a szempont érvényesül az elemzett előadásban is: a falu- és népsors iránti felfokozott érdeklődés légkörében Tiborc az előadás főszereplőjévé lépett elő. Ennek az előadásnak a szereposztásában színháztörténetünk két olyan személyisége szerepelt, akiket feltétlenül említenünk kell. Melindát Fényes Alice alakította. Pályáját 15 éves korában kezdte, 1934-ben, Kádár Imre felfedezettjeként. Alig 6 esztendő elegendő, hogy az *Erdélyi Helikon*ban Kovács László úgy köszöntse, mint „a magyar színjátszás egyik legnagyobb alakját”. A Nagyúr szerepében ezúttal Nagy István lépett fel. A kolozsvári Thália Stúdiójában készült fel a pályájára, Aradon kezdte működését, majd Kolozsvárt játszotta el nagy történelmi szerepeit: Budai Nagy Antal, Ádám, Konstantin (*Bizánc*) megformálója volt, Bánk bán alakítása mellett.

Már említettük, hogy a második világháború után újrainduló kolozsvári színház 1945-ben a *Bánk bán* előadásaival indította történetének gyökeresen új szakaszát. Lelkükben a szabadság reményével még hitték, hogy az egyenlőség és testvériség korszaka következik, amely színjátszásunkat újra virágba borítja. Ha fokozatosan is, de a remények szertefoszlottak, a teljes szabadság helyett a kisebbségi lét fenyegetettségi állapotába jutottunk, a kommunista pártállam az asszimilációt jelölte meg a nemzetiségi kérdés megoldási módozatának. Ily módon szűkültek be a Bánk bán előadásának lehetőségei is, de így határolódtak be olvasatainak lehetséges változatai is. A negyvenes-ötvenes években a „történelmi materializmus” elvei szellemében, amikor a történelmet osztályharcok láncolatainak tekintették, a *Bánk bán* főszereplőjévé Tiborc lépett elő, aki „nem nemzete, hanem népe fájdalmát panaszolta el”. Szentgyörgyi, Tóth Elek örökébe Márton János lépett, aki Szentgyörgyi szűrében adta elő a jobbágypanaszokat. A szűrrel együtt azonban átmertődött a szellem is. A közönség lelkében mindenféle rendezői koncepció ellenére a dráma valódi tartalmai munkáltak. Ugyanígy előtörttek az igazi érzelmek Senkálzky Endre Bánk-alakításában is, játékába belesűrítve az E. Kovács, Paulay teremtette hagyomány minden jellemvonását. Poór Lili ebben az időben megosztva játssza Gertrudis szerepét Orosz Lujzával, a korszak új, nagy tragikájával, akit méltán sorolhatunk a színház történetének legkiemelkedőbb drámai hősnői közé. Fényes Alice utóda a kolozsvári színpadon és Melinda szerepében Dorián Ilona volt. Azonosuló képessége rendkívül sodró erejű alakításokká formálódott a színpadon, az 1945 utáni korszakban végig ő játssza Melindát. Emlékezetünkben még él az ötvenes évek *Bánk bán*-előadássorozata számos szereplőjének alakítása, Horváth Béla (Ottó), Flóra Jenő (Biberach), Csóka József (Mikhál), meggyőződésünk szerint eljövendő színháztörténetünk személyiségeivé fognak válni.

A *Bánk bánt* Kolozsváron utoljára 1971. március 12-én vitték színre, új betanulásban. Kettős tehertétellel indult a felújítás: egyrészt egy félreértelmezett modernség jegyében került minden teatralitást, inkább közelítette az előadást az oratóriumhoz, mint látványban és játékban gazdag színpadi produkcióhoz; másrészt a „másság” tűrésének fogytával Petur érveit „szűk, korlátolt, egyéni érdekeket néző” elképzelésnek kellett tekinteni. Bánk „józanabb történelemszemlélete” túlmutat Petur „elszigetelődési törekvésén” – vallotta az új olvasat. Nem követték az immár hagyománnyá vált Hevesi-féle scenírozást (pl. visszakerült a hallgatózási jelenet), mivel ekkor nem a politikai vonal, hanem a bánki sértettség hangsúlyozása volt a fő cél. Ilyen behatárolt lehetőségek között mozoghatott László Gerő, Bánk bán alakítója, de szép dikciója (a kolozsvári színház történetének egyik legszebben beszélő egyénisége), az őszinteség forrósága így is jelentőssé tették alakítását. Gertrudist ezúttal kettős szereposztásban játszotta Orosz Lujza Bisztrai Máriával, a szerepépítkezésben az ősi Jászai-féle kemény vonalat követve: ezzel erősítve az emberi sérelem motiválását az előadásban.

Tovább már így sem lehetett játszani a *Bánk bánt*. Húsz évig Kolozsvárt nem hangozhattak el a tragédia párbeszédei. 1834 óta ilyen hosszú időn át sohasem hiányzott a *Bánk bán* a műsorról.

Pölöskei Ferenc Kolozsvár a századfordulón

A szűkre szabott időkeretben eleve nem vállalkozhatom a választott téma – benne Kolozsvár századforduló körüli életének – teljes kifejtésére. Legfeljebb néhány mozzanatának felvillantását kísérelhetem meg. S ezt nem is csak a rendelkezésemre álló szűkös keret teszi szükségessé. E téma megírásakor ugyanis szomorúan tapasztalhattam a Budapesten fellelhető források hiányait, a kolozsvári közgyűlési jegyzőkönyvek, a városi hivatalok, polgári intézmények iratanyagának hiányos voltát. Ezen túlmenően azonban a könyvészeti irodalom is feltűnően szegényes.

Már a két világháború közötti közgazdasági és jogi irodalom is az adott országterületre összpontosította figyelmét akkor is, amikor az ország 1918 előtti történelmét vette górcső alá. Kirívó példája ennek a Magyar Zoltán által vezetett Közigazgatás-tudományi Intézet egyébként feltűnően gazdag tudományos termése. Igaz, fő célkitűzésének az adott közigazgatás korszerű átalakítása számított. Mindenesetre az Intézet által kiadott tanulmányok, könyvek legfeljebb csak utaltak a korábbi polgári jogintézmények eredetére, a meglévők előzményeire.

Az 1950-es években pedig nem volt divat a századforduló, a dualizmus korának felelevenítése, akár a korabeli térképek használata sem. Ám, ha a szemlélet azóta változott is, a történetírás állapota ezen a téren ma sem tekinthető megnyugtatónak, ellenkezőleg feltűnő itt a szükséges egyensúly hiánya. Hiszen az összefoglaló történeti, jogtörténeti tanulmányokban, átfogó kronológiákban aránytalanul szegényesebbek a kelleténél a trianoni, párizsi Magyarország területén kívül eső városok, megyék, jogi intézmények. Voltaképpen máig kevesen foglalkoznak az akkori Magyarország egészével. Hiányoznak a Kolozsvárral foglalkozó helytörténeti munkák, doktori disszertációk, szakdolgozatok is.

Elemzésemben természetesen a hasonló vagy azonos témaköröket tárgyaló előadások történeti szárait fűzöm tovább. Ennek megfelelően három kérdéskörrel szeretnék beszélni, csatlakozva elsősorban Benkő Samu és Csetri Elek gondolataihoz. *Az első* az 1867 utáni gazdasági, hiteléleti, közlekedési fejlődés, *a második* a polgári közigazgatás, pontosabban az új város-típusok kialakítása, *s végül* Kolozsvár népessége, civil társadalma, oktatásügye a századfordulón.

Előjáróban megjegyzem, hogy amíg a kiegyezési rendszer stabilitása az 1890-es évektől megingott, belső politikai egyensúlya is tovatűnt, addig gazdasági, társadalmi fejlődése nem torpant meg – sőt éppen Kolozsvár példája is bizonyítja –, újabb lendületet vett.

Az 1860–70-es évek fordulóján – miként köztudott – mindkét korábban vitatott *vasútvonal* kiépült. Az Arad–Gyulafehérvár és a Nagyvárad–Kolozsvár közötti vasútvonalon is megindult a személy- és áruforgalom. 1890-ben Nagyvárad és Kolozsvár között 3 személy- és 2 gyorsvonat közlekedett. A gyorsvonatok menetideje valamivel több mint 3 óra volt, a személyvonatoké 4 óra.⁶⁵⁰ S miután ezek továbbépültek és számos keresztvasút is épült, Kolozsvár hatékonyabban bekapcsolódott az Osztrák–Magyar Monarchia és ezáltal az európai vérkeringés áramába.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ Erdély története. III. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. 1512–1518.

⁶⁵¹ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Buk. 1981. 151–187.

Mindezt elősegítették a nehéz terepviszonyok miatt költséges járható utak további építése. Az utaknak építésük és karbantartásuk szerint három típusát különböztethetjük meg: az *országos*, a *törvényhatósági* és a *helyi dűlőutakat*.⁶⁵² Kolozsvárt több állami-országos út elérte, illetve szelte át.

A kiegyezés után felgyorsult a külföldi tőke beáramlása és a belső helyi tőkeképződés is. 1908-ban már 12 bank és 2 takarékpénztár létezett a városban 49 és félmillió koronával és 1 millió 600 ezer koronás ingatlan vagyonnal.⁶⁵³ A városnak korábban fejlett kézműipara volt, de az 1860-as évektől az út- és vasúthálózat jelentős kiépítésével, a hitelviszonyok javulásával párhuzamosan gyorsan fejlődött kereskedelme és gyáripara is (dohány-, élelmiszerfeldolgozó, szesz-, bútoripar, bőripar, gépipar, vasúti gépgyár, szappangyár, gyufagyár).⁶⁵⁴

1854-ben Kolozsvárt már bekapcsolták a távíró-, majd a 90-es években az országos telefonhálózatba, 1908-ban 5 posta-, 5 távíró- és 4 távbeszélőhivatallal.⁶⁵⁵ 1908-ban 1 ipartestület és 5 ipartársulat létezett a városban. Az ipartestületnek közel 6 ezer tagja volt. Tiszta vagyona 47 038 korona volt.⁶⁵⁶

A századfordulóra jelentőssé vált a város infrastruktúrája. A vízvezeték-hálózat első 13 km-es szakaszát – talajvízzel táplált kutakból gyűjtve – 1898-ban nyitották meg. Artézi vizet ugyanis nem találtak és megfelelő források sem álltak a város rendelkezésére. Megkezdődött a csatornaépítés is, követte a vízvezeték bővítését. Az előbbi 1908-ban már 35 km volt, míg Győré csak 28, Kecskemété 16, Marosvásárhelyé 28, Újvidéké 10 km. Budapest csatornarendszere viszont ugyanebben az időben már 250, Szegedé 50 km. A nagyvárosok közül azonban a villanyvilágítást Kolozsvárt építették ki a legkésőbb. 1906-tól világítottak a villanyfények a lakások, terek, utcák egy részében, míg Győrben 1904-ben, Marosvásárhelyen 1898-ban, Szegeden 1895-ben, Budapesten és Nagyváradon már 1893-ban kigyulladtak a villanyfények. Korábban a gáz- és légszeszvilágítást használták a városok. A századfordulón öltött nagyobb arányokat az utcák és terek burkolatának építése, portalanítása, az utak öntözése és a szemétszállítás.⁶⁵⁷

A *közigazgatás polgári átalakítását* 1848-ban sem a pozsonyi, sem az erdélyi országgyűlés nem iktatta önálló, átfogó törvénybe. A szabad királyi városokat önálló, a megyétől független törvényhatósággá nyilvánították, pedig közöttük bőven akadt olyan is, amely nem felelt meg a modern városi követelményeknek (a lakosság létszáma, az iparban, kereskedelemben dolgozók magasabb aránya, a műveltségi színvonal stb.).⁶⁵⁸ Magyarország és Erdély uniójáról születtek ugyan jogszabályok, de megvalósításuk elhúzódott. Az országgyűlések 1865-ben vették fel újra az elszakított fonalat, de így is időbe telt az unió teljes körű megvalósítása.

A szabad királyi városok jogállása pedig még a kiegyezést követő években is fennmaradt. 1867 végén megalakult Kolozsvár szabad királyi város képviselő közgyűlése és 1867.

⁶⁵² Meznarics Iván – Torday Lajos: *A magyar közigazgatás szervei. 1867–1937*. Bp. 1937. 191–193.

⁶⁵³ Thirring Gusztáv: *A magyar városok*. Bp. 1912. 32, 384.

⁶⁵⁴ Egyed Ákos: *i. m.* 272–286.

⁶⁵⁵ Thirring Gusztáv: *i. m.* 372.

⁶⁵⁶ Uo. 323, 325.

⁶⁵⁷ Thirring Gusztáv: *i. m.* 414, 420.

⁶⁵⁸ Pölöskei Ferenc: *Közigazgatás és önkormányzat a polgári Magyarországon*. Bp. 1993. 6–7.

december 21-én és 28-án megalkotta házszabályait és létrehozta szakbizottságait.⁶⁵⁹ A képviselőgyűlést választott tagok és a város tisztviselői alkották. A város vezetésében jelentős hely jutott a polgármesternek, a főbírónak, a főkapitánynak, a jegyzőknek és a tanácsosoknak. A szabályzat felsorolta a képviselőtestület tárgyait, feladatait. Rögzítette itt többek között a szabályrendeletek helyét, szerepét, a város vagyonának irányítását, a hivatalok és hivatalnokok ügyeit, közjogi, politikai szerepét. Körülírta a polgármester-elnök jogkörét. Eszerint vezeti az ülést, őrködik a rend felett, huzamosabb rendzavarás esetén csenget, esetleg felveszi fővegét és felfüggeszti az ülést. Tíz szakbizottmány alakult a polgármester, a főbíró, a főkapitány és a tanácsosok elnökletével.⁶⁶⁰

A közigazgatás egészének – megye, város, község – polgári átalakítására a kiegyezés után, Andrássy Gyula és Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején került sor. Időben tehát jócskán elhúzódott.⁶⁶¹ A törvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi 42. tc. a megyéken kívül megjelölte az önálló törvényhatósági joggal felruházott városokat, közéjük sorol a szabad királyi városokon túlmenően még 21 nagyobb települést, köztük Kecskemétet, Nagyváradot és Versecet is. A törvény nem terjedt ki Pest és Buda, továbbá Fiume státusára. Megerősítette a hagyományos múltra visszatekintő kiváltságos területek privilegizált jogállását. (Közéjük tartoztak a székely székek, a Jász-Kun, a Hajdú- és Nagykikindai kerület, Kővár, Fogaras és Naszód vidéke, a szepesi 16 város és Királyföld.) A törvény meghatározta az említett igazgatási egységek feladatait és jogait, önkormányzatuk irányítása és az állami közigazgatás közvetítése terén. Lehetővé tette számukra, hogy közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozzanak, egymással megállapodásokat kössenek, s azokat a kormánnyal és kérvény formájában a képviselőházzal is közölhessék.

A törvényhatósági bizottságok, illetve a városi és a községi képviselőtestületek felét a legtöbb egyenes adót fizetők alkották, felét pedig a helyi választói joggal rendelkezők választották. A legtöbb adót fizetők névjegyzékét – a törvény szerint – minden év végén állították össze, s a közgyűlés hagyta jóvá.⁶⁶² A főiskolát, egyetemet végzetek adója kétszeresen számított.

A virilizmus kétségtelenül konzervatív intézmény volt, de nem tekinthető feudálisnak, inkább a centralizmus jegyeit viselte magán. A városi törvényhatósági bizottság létszáma 48-nál kevesebb és 400-nál több nem lehetett, míg a megyékben ez a sáv 120 és 600 között húzódott. A vármegyék és a törvényhatósági joggal felruházott városok élén a feltűnően nagy hatalommal bíró főispán, illetve a polgármester, a Székelyszékekben a főkirálybíró, a kiváltságos kerületekben és „vidékeken” a főkapitány, míg a szepesi kerület élén a kerületi gróf állt. Őket a belügyminiszter előterjesztése alapján a király nevezte ki. A törvényhatóság első választott vezetőjének azonban a megyékben az alispán, a városokban a polgármester számított. Ez a

⁶⁵⁹ Szab. Kir. Kolozsvár Városa képviselő közgyűlésének Házszabályai és Szakbizottmányai. 1867. Kv. 1868.

⁶⁶⁰ Uo. 13–18.

⁶⁶¹ Pölöskei Ferenc: *i. m.* 10–19.; továbbá: Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga*. Bp. 1940. 508–511.

⁶⁶² *Magyar Törvénytár* – a továbbiakban MTT – 1870: 42. tc.

törvény tehát felszámolta ugyan a rendi-nemesi kiváltságokat, de érvényben tartotta a kiváltságos városok és kerületek megkülönböztetett jogi státusát.⁶⁶³

Külön törvény, az 1871. évi 18. tc. rendelkezett többek között a régi mezővárosok sorsáról. A „községeket” három csoportba sorolta:

- a) városok, amelyek rendezett tanáccsal bírnak,
- b) nagyközségek (a rendezett tanáccsal nem rendelkező nagy falvak),
- c) kisközségek (körjegyzőségek köré tömörülve).

Ez a törvény számos korábbi mezővárosi ranggal rendelkező település számára biztosította a rendezett tanácsú város státusát. Ezt azonban nem automatikusan tette, hiszen több nagyobb települést – Békéscsaba, Orosháza – sem emelt a rendezett tanácsú városok közé.

Az 1872. évi 36. tc. Pest, Buda és Óbuda, valamint a Margitsziget egyesítésével létrehozta a fővárost, Budapestet. Élén a főpolgármester állt, akit az államfő által jelölt három személy közül a főváros közgyűlése hat évre választott. A főváros létrehozásának gondolata 1848-ban is fölmerült, 1867 után pedig az Andrássy-kormány kidolgozta alapjait, körvonalazta közigazgatási és önkormányzati szerepkörét. 1849. június 24-én már született egy belügyminiszteri rendelet Buda és Pest szabad királyi városok, valamint Óbuda mezőváros egyesítéséről, ezt azonban akkor már nem sikerült megvalósítani.⁶⁶⁴

Az 1876. évi, „Némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről szóló” 20. tc. 47 kis „város” jogállását megszüntette, és rendezett tanácsú városként beolvasztotta őket a közigazgatás általános rendszerébe. Köztük – főként a peremvidékeken – egészen kis településeket is találunk, s éppen ezek nem tartottak lépést a modern polgári fejlődéssel, aminek következményeképpen stagnáltak vagy még inkább visszaestek. Ilyenformán egy ideig még őrizték ugyan rendezett tanácsú városi címüket, de nélkülözték a hozzá szükséges anyagi, szellemi és szervezeti feltételeket. Vagyis tanácsuk is elenyészett. A megyék és a polgári fejlődés nyomán erősödő városok számára azonban a törvény meghagyta a törvényhatósági jogot. Az utóbbiak száma ekkor Budapest – 1892 után „székesfőváros” – és Fiume szabad város kivételével 24 (Selmec- és Bélabánya, Pozsony, Székesfehérvár, Győr, Komárom, Sopron, Baja, Szabadka, Újvidék, Zombor, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Kassa, *Kolozsvár*, Nagyvárad, Debrecen, Szatmárnémeti, Arad, Temesvár, Marosvásárhely, Versec, Pancsova). Közülük Kecskemét, Nagyvárad és Versec 1870-ben, míg Baja, Hódmezővásárhely és Pancsova 1873-ban külön törvény útján nyerte el a törvényhatósági jogot, a többi város korábban szabad királyi városi ranggal rendelkezett. Az ilyen módon kialakult törvényhatósági jogú városok a nemzetközi és a hazai irodalomban található funkcionális városi kritériumokkal is rendelkeztek. Miskolc később, 1907-ben vált

⁶⁶³ A közjogászok a közigazgatás rendjében hagyományosan az önkormányzati funkcióikat is vizsgálják. Illetve az önkormányzat fogalmába sorolják a közigazgatási szerepkörök jelentős részét is, mint a közszabadságok egyik megjelenési formáját. Hiszen jórészt maguk választják tisztviselőiket, kialakítják működési elveiket, szabályrendeleteket alkotnak, s ezek végrehajtásáról is gondoskodnak. Működésük tehát nem korlátozódik az országos érvényű jogszabályok végrehajtására. Az önkormányzatoknak természetesen nagyobb lehetőségei vannak a szakmai, érdekképviselési egyesületekben, társulásokban. (Kamarákban, árvízvédelmi, helyi tűzoltósági szervezetekben, kulturális, sport-, jótékonyági stb. egyletekben.) Végelemzésben tehát területi és szakmai önkormányzatok léteznek. Magyar Zoltán: *A magyar közigazgatás*. Bp. 1941., továbbá: Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918.)* Bp. 1992.; Csizmadia–Máthé–Nagy: *Magyar közigazgatástörténet*. Bp. 1982.; MTT 1870: 42. tc.

⁶⁶⁴ *Források Buda, Pest, Óbuda történetéhez*. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 277.

törvényhatósági jogú várossá.⁶⁶⁵ 1876-ban megszüntették a kiváltságos kerületek korábbi joghelyzetét is. Ezzel párhuzamosan több megye területét átalakították. A megszüntetett „vidékeket”, „kerületeket”, „székeket” az új megyei beosztásba sorolták. (1876:33. és 1877:1. tc.) A megyék száma így (Horvátország nélkül) 63-ra növekedett.

Az 1886. évi, a törvényhatóságokról szóló 21. és 22. tc. tette teljessé, mintegy kodifikálta a dualizmus kori közigazgatást, és egyben meghatározta az önkormányzat különböző típusait és formáit. Az 1886. évi 21. tc. a vármegyék létszámát, nevük felsorolásával 63-ban, a törvényhatósági joggal felruházott városok számát 24-ben határozta meg. Továbbra is fennmaradtak a törvényhatóságok korábbi jogai és feladatai. Mindazonáltal ez a törvény pontosabban és részletesebben taglalta működési körüket, felsorolta központi tisztviselőit. A törvényben azonban megjelentek a „kültisztviselők”, továbbá a rendezett tanácsú városok polgármesterei. A virilisták és a választott képviselők mellett a megyei tisztviselők is tagjaivá váltak a megyei törvényhatósági bizottságoknak.⁶⁶⁶

A városokat közigazgatási központjuk, a városháza reprezentálta. A városházát a város címere és zászlaja díszítette. Kapujában, jól látható helyre kifüggesztették az önkormányzatot megtestesítő közgyűlések határozatait, továbbá évente a legtöbb adót fizetők, a virilisek listáját, az országgyűlési és a helyi képviselőválasztásra jogosultak névsorát. Kolozsvár is szabályrendeletekben rögzítette a tisztviselők feladatkörét, munkakörülményeit, nyugdíjellátását, a képviselők létszámát, de kiterjeszkedtek a város életének valamennyi területére. Így a költségvetés egyensúlyára, az utak használatára és tisztítására, a szegényügyre, a piaci, közlekedési szakágakra, a közegészségügyre, a város vagyonának kezelésre stb. Törvényhatósági, illetve képviselőtestületi gyűlést évente legalább kétszer tartottak. Munkájukat azonban számos bizottság segítette. Működött a tisztviselőkből, valamint a köztisztvisletben álló jogügyi, pénzügyi és gazdasági, közegészségügyi, építészeti, szépi építészeti, művelődési, sport-, közlekedési és egyéb bizottság.

A város első tisztviselője a polgármester volt. Ő elnökölt a közgyűléseken, sőt gyakran több bizottságban is. Önkormányzati teendői mellett azonban rá hárult az állami közigazgatásból eredő feladatok végrehajtásának irányítása is. Az ő személye testesítette meg a pártpolitikától független városi igazgatás és a kormányzat összhangját, amire egyébként kisebb-nagyobb sikerrel ugyan, de határozottan törekedtek. Ebben persze segítette őket a város általában gyorsan erősödő polgársága, műveltségének emelkedése, öntevékeny, modern, civil társadalma, amely a kitűzött célokhoz hatékony támogatást nyújtott.

A kiegyezés idején Kolozsvár törvényhatósági bizottsága, közgyűlése 110 tagból állt. Felét a legtöbb adófizetők alkották, felét választották. Az utóbbiak összetétele rendkívül vegyes képet tükröz. Találunk közöttük kisbirtokosokat, iparosokat, kereskedőket, tisztviselőket, tanárokat, ügyvédeket. Szűkebb tisztikarába tartozott a főispán, polgármester, főjegyző, árvaszéki elnök, rendőrkapitány, tiszti főorvos, levéltárnok és a tanácsnokok. A közgyűlés tagjait olyan szakmai bizottságokba is sorolták, amelyek a város életének egyes területeit irányították és segítették.

Itt találjuk ekkor a város és a megye hatáskörét túllépő, tehát regionális jellegű, a fővárosból irányított intézményeket, hivatalokat is. Többek között működött a több megyére kiterjedő ítélőtábla, a pénzügyi, erdészeti, posta- és vasúti igazgatóság, a kereskedelmi és iparkamara, a sajtóbíróság, az ügyvédi és a közjegyzői kamara, illetve a honvéd- és csendőrpáncsnokság.

⁶⁶⁵ MTT 1907.

⁶⁶⁶ Tomcsányi Móric: *i. m.* 510–511.

Rendőrségének létszáma 164. Közülük 78 legényt, 14 altisztet, 19 tiszttviselőt, 27 segédfogalmazót jegyeztek.⁶⁶⁷

A város Rákóczi szabadságharca kezdetének kétszázadik évfordulóján, 1903. május 24-én ünnepi díszközgyűlést tartott, Gróf Béldi Ákos főispán elnökletével. Márki Sándor mondott ünnepi beszédet. A határozat kimondta: II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak hazaszállítását követeli, országos költségen. Ennek érdekében a díszközgyűlés feliratot intéz az országgyűléshez.⁶⁶⁸

1868-ban életre hívták az új tankerületeket, a tanügyigazgatás szervezeti kereteit. Élükön a tankerületi főigazgatók álltak. Székhelyeik: Budapest, Győr, Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Nagyvárad, Szeged, *Kolozsvár*. 1868-ban nyílt meg Kolozsvárott a Mezőgazdasági Tanintézet, amely 1906-ban akadémiai rangra emelkedett.

1872-ben született meg a 19. és 20. tc. a kolozsvári egyetem alapításáról. Működését elősegítette az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos gyűjteménye. Négy karra oszlott: jog- és államtudományi, orvostudományi, bölcsészeti, valamint matematikai és természet-tudományi karra. A század végén épültek a klinikák s közben megkezdődött a gyógyszerészképzés is. 1881-től kezdve az egyetem a Ferenc József Tudományegyetem nevet vette fel.

1883-ban megalakult a KAC. Ehelyütt nincs terünk a városi tudományos folyóiratok, periodikák, lapok pusztá felsorolására sem.⁶⁶⁹

A századfordulón rendkívül élénk volt az egyesületek, klubok, autonóm szervezetek élete. Különösen tevékenynek bizonyultak az irodalmi, közművelődési, művészeti, gazdasági, ifjúsági, női, jótékonyági, egyházi és sport-egyesületek. Tagjaik száma tízezer körül mozgott. 1885-ben alakult meg az EMKE.⁶⁷⁰ 1910-ig mintegy 250 iskola és közel 100 óvoda építését segítette. Több mint 200 népkönyvtárat alapított. Gyűjtéseket rendezett Petőfi, Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor emlékműveire, a lelkészek és a tanítók segélyezésére.

A gazdasági, oktatási fejlődés nyomán a századfordulón gyorsan növekedett a város lakossága. 1900–1910-ig a mintegy 50 ezerről 60 ezerre növekedett.⁶⁷¹

Összegezve: Kolozsvár az 1910-es évekre fejlett iparral és kereskedelemmel, élénk szellemi élettel, magas szintű oktatási intézményekkel, kultúrával rendelkező, mintegy 60 ezer főnyi lakossággal bíró nagyvárossá vált. Infrastruktúráját megalapozta, közegészségügye Budapest után a legfejlettebb volt az országban, amit a kórházi ágyak és orvosainak nagy száma is jelez. A város jelentős eredményeket ért el a járványok visszaszorításában, a betegségek meg-

⁶⁶⁷ Thirring G.: *i. m.* 667, továbbá 448.

⁶⁶⁸ *Kolozsvár Szabad Királyi Város Törvényhatósági Bizottságának Rákóczi szabadságharca kezdetének kétszázadik évfordulóján II. Rákóczi Ferenc emlékére 1903. évi május hó 24-én tartott Ünnepi Közgyűléséről felvett jegyzőkönyv.* Kv. 1903.

⁶⁶⁹ *Százhuszonöt éve nyílt meg a Kolozsvári Tudományegyetem.* I–II. Piliscsaba 1997. 31–44.

⁶⁷⁰ Thirring Gusztáv: *i. m.* 473, 474, 499, 531.

⁶⁷¹ Uo. 242, 262, 473–474. A város egészségügyi állapotára jellemző, hogy 1900-ban nagy kórházában 1164 volt az ágyak száma. 57 orvos dolgozott itt, Budapest után a legtöbb (390); Szegeden 51, Pozsonyban 29. A lakosság anyanyelv szerinti megoszlása a tisztikar jelentése szerint: magyar 40 845, román 6039, német 1784, szlovák 83, szerb 22, horvát 12, rutén 9, egyéb 501. A vallási megoszlás: református 16 895, római katolikus 16 041, görög katolikus 7208, izraelita 4730, evangélikus 1719, unitárius 1704, görögkeleti 968, egyéb 30. Gimnáziumok, szakiskolák, polgári iskolák, zeneiskolák voltak a városban.

előzésében és gyógyításában. Gyors, szerves fejlődését csak a világháború kitörése állította meg. Ezzel Kolozsvár történetének új fejezete kezdődik, ami már kívül esik előadásom tartalmi keretein és időhatárain.

Sas Péter

A római katolikus egyház hatása a város építészetére

A magyarság megkeresztelkedése óta Erdélyben, így Kolozsváron is elterjedt katolicizmus most is létező építészeti emlékeket hagyott a kései utódokra. Ezek az emlékek egyúttal a városkép meghatározó részei, szimbólumként emlegetett épületei lettek a kincses városnak.

Történelmi és művészettörténeti kutatások, régészeti feltárások támasztják alá, hogy a XI. század 60-as éveiben az egykori Monostoron alapított bencés apátság kolostora és temploma a Szent István (1000–1038) által kiépített királyi meyerendszer egyik központjában helyezkedett el. A hétszázados templom szentélyzáródásának délkeleti felső párkánya alá falazott féldomborművű nyugvó oroszlánja, – mely az Árpád-házi királyok jogar-oroszlánjára emlékeztet – egykoron talán királyi oltalomjelvényül szolgálhatott. (Az almásmonostori és a gyerőmonostori emlékekhez hasonlatosan.) A IX. század végén, illetve a X. század elején emelt föld- és favárat a X–XI. század időszakában újra megújították, így földtöltésének magassága az 5,60 métert is elérte. Az erődítmény legkorábbi ismert okleveles említése „*castrum Clus*” formájában hagyományozódott ránk. Az elnevezés, melyből a későbbi Kolozsvár városnév is származik, Kelemen Lajos szerint az itt várat építtetett első várispán nevét őrzi. A Clus név a Miklusz személynév utolsó szótagja lehet. Ebből a szótagvégi Klusból vált a hangfejlődés folytán Miklusvárból Miklósvár, Klosvár, majd Kolozsvár – írta Herepei Jánosnak szóló levelében.

Ezt az első kolozsvári (kolozsmonostori) erősséget 1241-ben elpusztították a tatárok. A lezajlott pusztítást, mészárlást lapidáris tömörséggel adja vissza az Epternach-kódex feljegyzése: „*Item in quodam castro, quod dicitur Clusa cecidit infinita multitudo Ungarorum.*” (Ugyanúgy abban a várban, amelyet Clusnak neveznek, a magyaroknak szerfelett nagy sokasága halt meg.) A megújított vár kőfalai közé visszatértek Szent Benedek rendjének szerzetesei, ismét működtetve az ettől az időszaktól kolozsmonostori apátságnak nevezett erdélyi központjukat.

Teljes bizonyossággal még nincs eldöntve, hogy az oly sokat emlegetett „*castrum Clus*” hol is helyezkedhetett el. A Szamos jobb partján, a korabeli Napoca romjain, az egykori Óvár területén, vagy attól keletre, Monostoron, a mai Kálvária tájékán. Erre az alapvető kérdésre történelmi írott források híján a régészeti feltárások adhatnak tudományosan megalapozott választ. Az egykori ispánsági vár hihetőleg Monostoron volt, a mostani Óvár helyén viszont bizonyos, hogy legkésőbb a XIII. század elején falu (villa) létezett. (Gustav Rösler nagy-szebeni mérnök szerint az Óvár XI. századi várostípust képvisel.)

A tatárjárás utáni időben Kolozsvár gazdasági és stratégiai helyzete megkövetelte megerősítését, várrá alakítását. A biztonságot jelentő és a környék központjává váló új várat V. István ifjabb király és erdélyi herceg (1257–1269) alapította Monostortól két kilométernyire, keleti irányban. Az új erősség – Kulusvar – a mai Óvár (vetus castrum) területén húzódott. Az új vár kőfalai a Malom utca, ill. Malomárok (Gheorghe Barițiu), a Wesselényi Miklós (Regele Ferdinand), a Fő tér (Piața Unirii) és a Bartha Miklós utca (Emil Isac) vonalában voltak. A falain belül és kívül települt falu (villa) lakosságának lelki gondozására kőtemplomot emeltek. Feltételezések szerint egy római szentély, vagy fogadalmi oltár helyén szentelték fel a város első keresztény templomát. Későbbi források egybehangzóan állítják, hogy világi atyák építették és gondozták az óvári istenházát. Hihetőleg a XIII. századi istenháza szentélyének a maradványait találták meg a mai ferences templom kriptájában. Ebből az egyházból

kerülhetett ki az a faloszlop-lábazat és fejezete, amely a Szent Mihály-templom restaurálásakor került elő. Ugyancsak onnan származhat az a tokból kinövő, hullámvonalas elrendezésű leveleket ábrázoló, félköríves ablak- vagy ajtókeret-töredék, melyet a Fő téren (Piața Unirii) találtak. Mindkét késő román kori, XIII. századbeli kőfaragvány a korabeli belváros katolikus egyházművészeti emléke.

Az oltárokba foglalt szentektől származó ereklyék felett óvón magasodtak az óvári erősség falai. Az időközben megnövekedett népesség, iparosok, kereskedők, vásárosok vallási igényének kielégítése miatt építették az Óvár falaitól délre, a terjeszkedő város új nagypiacának pontosan a közepére a kor ízlésének megfelelően román stílusban a Szent Jakab-kápolnát. Ezt erősíti meg az első, 1696-os katonai térkép is, amely egyenes záródású szentéllyel jelzi. Egyes feltételezések szerint a monostori Benedek-rend egyik építő-szerzetese tervezhette. Az óvári templom hatáskörében működött, mai kifejezéssel élve, a filiája lehetett.

A terjeszkedő város lassanként összeépült, majd magába olvasztotta a környező falvakat. Tudományosan még nem elég megalapozott az a feltételezés, hogy a Monostori út, Fő tér, Magyar utca vonalában egy Szent Jakab nevű falu húzódott volna, melynek római katolikus temploma az 1700-as évekig fennállott.

A XIII. század végén egyházi tulajdon lett Kolozsvár, a gyulafehérvári püspökség birtokába került. A király és az egyházi, valamint világi oligarchák küzdelméből győztesen kikerülő Károly Róbert (1308–1342) Benedek kolozsvári plébános és Stark városbíró kérésére 1316-ban város (civitas) rangjára emelte a helységet. A királytól kapott városi kiváltságokat a kor szokásának megfelelően valamilyen nagyobb hála-alkotással kellett illően megköszönni és a város polgársága számára emlékezetessé tenni. Ennek máig látható emléke a főtéri Szent Mihály főangyalnak szentelt gótikus csarnoktemplom, melynek építése az 1300-as évek első harmadában kezdődött el. Az építkezés elkezdésének pontos ideje nem ismert, az 1349-ben Avignonban kelt oklevél már a templom világítására és felszerelésére engedélyez búcsút az adományozók számára. A századnyi idő alatt felépített, berendezett, tökéletesített és befejezett „gótikus csoda”, a Szent Mihály-plébániatemplom Kolozsvár szimbólumává vált, „történelmi és művészettörténeti jelentőségre” övé az elsőség. Méreteiben is monumentális alkotás, a brassói Fekete-templom után Erdély második legnagyobb gótikus stílusú temploma. A XIX. században kiépített neogótikus tornya is a legek között szerepel, a maga 76 méterével (a kereszttel együtt 80 m) a legmagasabb erdélyi torony.

A nagypiac terén emelt új templom vette át az óvári istenháza parokiális jellegét és lett Kolozsvár plébániatemploma. Utólagos források – az 1775-ös ferences *Historia Domus* és az 1817-es vizitációs jegyzőkönyv – egyöntetűen leírták, hogy a Szent Jakab-kápolna mellett felépült Szent Mihály lett a plébániatemplom.

Az egykori Szent Jakab-kápolna volt az oka, hogy a nagytemplom nem a főtér közepén helyezkedik el. Ezért jelölték ki ettől északabbra a leendő Szent Mihály-templom helyét. A templom központi elrendezését a tér XIV. századi helyzete sem tette lehetővé, mert akkor a tér még az Óvár faláig terjedt, tehát kb. 60 méterrel szélesebb volt, mint ma. A másik érdekessége a templom elhelyezésének, hogy kelet–nyugati tengelye, vagyis északi és déli fala nem párhuzamos a szabályos tér északi és déli házsoraival. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a középkori keresztény templomépítészetben a liturgiai előírások szerint a templom szentélye (apszisa) keletelő tengelyvonalát a védőszent neve napján, a napfölkelte irányában és vonalában jelölték ki. Ez azt jelentette, hogy a templom apszisa arra a pontra kellett nézzen, ahol a nap a templom védőszentjének neve napján felkelt. Ez esetben ennek a védőszent, Mihály főangyal névnapjához (szeptember 29.) kellett igazodjon, ami természetesen eltért a tér házsoraitól. A tér északi ház- és teleksora csak az 1480 táján befejezett újabb nagy városfalak, kapuk és bástyák megléte után alakulhatott ki és épülhetett be.

Az istenháza számtalan építészeti érdekességet és ritkaságot őriz. Különlegessége a csigalépcsős feljáró (ügynévezett királylépcső), ahol úgy lehet egy időben le és fel járni, hogy közben a közlekedők nem találkoznak egymással. A főbejárattól északra, tehát balra eső sarokrész díszei megviseltségükben is az épület olyan ékességei, melyek az erdélyi gótika megkapóan tetszetős, ha nem a legkifinomultabb emlékei közé tartoznak. Mindenesetre Észak-Erdélyben párját ritkítóan egyedülállóak. A homlokzatrész már-már kőékszer benyomását kelti az ékítmények két felső sora finom kicsi oszlopocskáinak ritmikus ismétlődésével. A XIV. és a XV. századból fennmaradt falfestmény-töredékeit az erdélyi falképművészet kiemelkedő, ritka alkotásai között tartják számon. A templom sekrestyéjének ajtókerete (1528) az erdélyi reneszánsz egyik legértékesebb és legjelentősebb alkotása. Ismeretlen alkotóját szakmai tudása a kiváló osztrák építész és szobrász, Anton Pilgram mellé helyezi. A timpanon körszeletébe szorítva baret-sapkát viselő férfi mellképe látszik. A férfi ábrázolásában valószínűleg a donátort – Johannes Clyn lelkipásztort – tisztelhetjük, aki a nevét megörökítő mondatszalagot tartja a kezében. Biró Béla plebános művész- és művészetpártoló tevékenysége eredményezte belső, értékes barokk berendezése – a szobrok és az oltárok kifaragása – a két kiváló szobrászművész, Johann Nachtigall és Anton Schuchbauer nevéhez fűződik. A pompás szószék elkészítése kettejük tízéves munkájába került.

Kolozsvárra is betelepülnek a Domonkos-rendiek és a ferencesek. A domonkosok nagy pártfogójuk, Hunyadi János hathatós támogatásával építik fel városképileg is meghatározó gótikus rendházukat és templomukat az Óvárban. A kiterjedt Ferences család szigorúbb regulát tartó minorita rendje pedig a Farkas utcában kezdi el építeni a város későbbiekben egyik szimbólumává vált gótikus istenházát a rendházukkal egyetemben.

Az óvári domonkos templom a XV. században, a művészettörténet „időszámítása” szerint a késő gótika első (1430–1470 körül) és második (1470 körül – 1541) szakasza alatt épült a korábbi templom részleges beépítésével. Stílusjegyei hasonlóságot mutatnak a minorita ferencesek korabeli Farkas utcai templomáéval: a jellegzetes kolduló rendi gyakorlatot tükrözik. Az egy időben készült, formai és szerkezeti egyezőséget mutató építészeti megoldások – így a beugró hajópillérek – nem lehetnek a véletlen művei. Mindezek olyan közös sajátosságként foghatók fel, amelyek egy tervezőre, egy műhelyre vallanak. A korabeli oklevél egyértelműen tanúsítja, hogy János testvér (Frater Joannes) és műhelye a nyírbátori Báthory-templom, a vajdahunyadi vár, a visegrádi palota után a két legnagyobb kolduló rend – a ferencesek és a dominikánusok – közül Assisi Szent Ferenc rendjének testvérei kolozsvári templomán is dolgozott. A tanulmányozott korszak ismeretében megállapítható, hogy a kolduló rendi kolostorok terjedése egyben a városfejlődés biztos mutatója volt.

A kolostor és templom, valamint a várfal ilyen közeli elhelyezkedése a korabeli építészeti elvek természetes tükröződése. A zárda és az egyház nagy tömbje, hatalmas építészeti tömege kitűnő védelmet biztosított nemcsak a szerzeteseknek, hanem a városlakóknak is. Az egyházi jellegű létesítmények városszéli fekvése nem a véletlen játéka, hanem tudatos, tervszerű középkori várostelepítési program eredménye. A kolduló rendi szerzetesek kolostorai és templomai együttesének nemcsak a hitélet elmélyítése, hanem a városvédelemben való hathatós részvétel is fontos feladata volt. Ezért telepítették mindenhol a városfal vonalába, rendszerint egy fontos kaputorony közelébe, illetve védelmére. Ez láthatjuk az Óvárban a domonkosoknál és az „új várfal” közelségében a minorita ferencesek „stratégiai” elhelyezésénél a Farkas (Mihail Kogălniceanu) utcában.

A XV. század második felében ismét nagy lendületet kapott Kolozsvár, jótékony hatást gyakoroltak rá nagy szülöttjének, Hunyadi Mátyásnak a privilégiumai. Az erős, kerített, bástyákkal, tornyokkal erősített falak és a társadalmi, gazdasági fejlődést elősegítő körülmények virágzó polgári várossá tették. A tekintélyes városlakók házai mellett komoly egyházi épület is emelkedett. A földszintes, kicsi polgárházak mellett a többablakos, emeletes

késő gótikus építmények sorába tartozik a főtéri templom papja nevét megörökítő, Schleunig Gergely emeltette impozáns plébániaház is. Fő épületrésze negyedszázados különbséggel 1450-ben és 1477-ben épült. Az 1500-as évek közepén az erdélyi fejedelemség első városa (*Transilvaniae civitas primaria*) lesz Kolozsvár.

A XVI. század első felében kibontakozó és hamarosan megizmosodó reformáció sodrában a város lakossága többségében először lutheránus, majd kálvinista, később pedig szinte egyöntetűen unitárius lesz. A főtéri plébánia- templomot is ők használták.

Kolozsvár első ismert városképén, az Egidius van der Rhye flamand festő rajza után, 1617-ben készített Georg Houfnagel-féle metszeten is a Szent Mihály-templom van a középpontban magas nyeregfedelével, órával ellátott tornyával. A házak közül pedig Mátyás király szülőházán kívül a plébánia épületének tömbje került kiemelésre.

A XVII. század utolsó évtizedében elkezdődő és a XVIII. század elején folytatódó nagy katolikus megújulása elsőként a jezsuitákat találja Kolozsváron. Mint a korabeli Európa más városaiban, itt is ők terjesztették el az „ellenreformáció” stílusát, a barokkot. Ez a stílus olyannyira hozzájuk kötődött, hogy az első épület, amely ebben a stílusban készült, a rend temploma volt. A Rómában felépült Giacomo Barozzi da Vignola tervezte Il Gesù, a barokk templomépítészet hosszú ideig példaadó típusa maradt. Kolozsváron felépült templomuk is ennek a hatása alatt készült. Tervezőjét nem ismerjük, valószínűleg a rendi előírásokat pontosan betartó feltehetően bécsi típustervet alkalmaztak a helyi viszonyok figyelembevételével. Az új stílus, helyi előretörésében, megszilárdulásában – amint arra B. Nagy Margit is rámutatott – rendkívül nagy szerepe volt a kolozsvári barokk mesterkörnek, akiknek tagjai a barokk úttörői voltak.

A jezsuiták, miután szűknek bizonyult óvári lakóhelyüket és templomukat felhagyhatták, beköltöztek az egykori Torda (Universităţii), a Farkas (Kogălniceanu), a Király (Brătianu) és a Fogoly (Potaissa) utca találkozásánál felépített – templomból, rendházból, szemináriumból és konviktusból álló – épületegyüttesükbe. Tervük megvalósulása egyben az első barokk városkép építészettörténeti jelentőségű létrehozását is jelentette. Ebbe az általuk kialakított városképbe szervesen illeszkedett bele az a Mária-oszlop, melyet az 1738–1744 között dühöngő pestis megszűntének hálaemlékéül emelt Kornis Antal és felesége, Petki Anna bőkezűségéből Anton Schuchbauer, a kor neves szobrásza. A jezsuita építészet máig ható teljesítménye, hogy az egykori nemes ifjak konviktusa, a későbbi piarista rendház, ebédlőterme nemcsak Kolozsvár, hanem Erdély Marostól északra nyúló részének a legnagyobb és legszebb barokk refektóriumává lett. Díszes faragványokkal ékes ajtaja pedig a művészettörténet ítései szerint a legszebb kolozsvári barokk ajtószárny jelzőjével dicsekedhet. Oszlopos portáléja is figyelemre méltó építészeti elem, mert valószínűleg ez inspirálhatta Leder Józsefet, amikor a század végén oszlopos erkélyeit tervezte. A jezsuiták az elmúlt időszak tanulságaiból okulva rájöttek, hogy eredményt elérni és hatást gyakorolni nem templom-foglaló erőszakkal, hanem lelket gyönyörködtető művészi alkotásokkal lehet csak igazán.

Az 1725. május 13-án felszentelt templomukat nem védőszent, hanem hittitok oltalma alá helyezték. Építészeti nevezetesség, hogy a „Szentháromság dicsőítése” címen szakrált istenházuk Erdély első barokk temploma és Kolozsvár első barokk épülete lett. Történelmi nevezetesség is egyben, mert a legelső nagyszabású emléke a XVIII. századi katolicizmus új térfoglalásának. Díszes szószéke a Szent Mihály-templomhoz hasonlatosan Anton Schuchbauer szobrász remeke. A jezsuita építészet helyi alkotása a város architektúrájának más területén is elsőséget hozott. A templom kapuzata feletti olvasóerkély az első nyílt erkélye, a nemes ifjak konviktusának keleti szárnya pedig az első kétemeletes épülete volt a XVIII. századi Kolozsvárnak. Feltételezhető, hogy a városi házak nyílt erkélye a templométól vehette eredetét. Nevezetesség és tudni való dolog, hogy a „Kolozsvári Könnyező Szűz

templomá”-nak kriptájában nyugszik gróf altorjai Apor István, Erdély kincstartója, a katolikus vallás „nevezetes oszlopa” is.

A domonkosok építtette óvári kolostor és templom csak a katolikus restauráció után kerülhetett ismét a kolduló rend kezére: a jezsuiták után ferencesek vették gondjaikba. Ők is az új stílus szellemében alakítják át s egészítik ki toronnyal templomukat. Napjainkban is őrzik a minden bizonnyal a protestáns világból fennmaradt XVII. századi kazettás fennmenyezet néhány négyzetméteres darabját. Ez az egyetlen ilyen jellegű ismert emlék Kolozsváron. A négyzetes kazettás reneszánsz mennyezet díszítése a megszokott módon centrális elrendezésű. Középen négy, szívidomú szirmú, stilizált rózsavirágos rozettával. A zöld akantuszleveles szárak a felső és az alsó szirmokból indulnak, minden szirmból kettő-kettő. A két-két szár kiindulása és végződése között stilizált tulipán piroslik.

Az új stílus megjelenése a főtéri plébániatemplomot sem kerülhette el, akkori plébánosa, Bíró József látja el a Konrad Hammer építtette barokk toronnyal és a korabeli mesterek, Johann Nachtigall és Anton Schuchbauer tudását dicsérő oltárokkal, templomi berendezésekkel. Az elhúzódó pestisjárvány emlékére még díszkaput is állíttat a főtéri templom elé, melynek szobrai Johannes König bajor szobrász tehetségét hirdetik.

A P. Kelemen Didák tartományfőnöksége alatt visszatelepedni kívánó minoriták nem kaphatták vissza egykori Farkas utcai gótikus istenházukat, be kellett érniük a Hóstáti – akkori nevén Szent Péter–Szent Pál apostolok tiszteletére épített – templommal. 1724-ben Demeter Márton káptalani helynöktől, majd 1725. április 18-án báró csíkszentmártoni Antalffy János püspöktől okmányokkal megerősítve kapták meg az akkor igénytelen külsejű, zsindegyház fedelű, deszkaboltozatú építményt. A városi tanács engedélyével 1766 tavaszán költözhetek be a belvárosba, a Belső-Közép (később Deák Ferenc, ma Bl. Eroilor) utcába, megvásárolván az ódon hangulatot árasztó Henter-házat. A kezdetleges imaház helyett hosszas bonyodalmak után, 1782-re készült el a ma is látható finom vonalvezetésű barokk templom. Mesterében a Bánffy-palota tervezőjét, Johann Eberhard Blaumann-t dicsérhetjük. Kriptája egykoron a vagyonos örmény családok temetkezőhelyéül is szolgált. Az istenháza többször cserélt „gazdát”. Románia és a Vatikán között megkötött konkordátum alapján 1926-ban püspöki székesegyház céljára a görög katolikus egyház használta, az unitus egyház betiltása (1948) után a szocializmus építésének időszakában az ortodox egyház használatába került. Hosszas várakozás után, most ismét a görög katolikus egyház misézik benne.

A főtéri templom tornyának utánérzésével magasodik a neogótikus köntösű Szenpéteri templom, az egykori Szent Péter falu tatárok által elpusztított középkori plébániatemplomának helyén. A Kagerbauer Antal építész tervezte templom megőrizte a XII–XIII. századi maradványokat és altemplomként hasznosította azokat. Igen hatásos díszkapuja, mely korábban a Szent Mihály-templom egykori cinterem bejárataként funkcionált, mai helyére, a Fő tér stílusegység és térhatás jelszavával végrehajtott rendezése kapcsán, 1899-ben került. A vallási villongások korszakának elmúltával, II. József türelmi rendeletének köszönhetően minden felekezet kialakította a maga „fertilityát” a város valamelyik részében. A római katolikusok a Fő téren és a Farkas utca elején hozták létre épületegyütteseiket.

Kolozsvár történetében a városi rang elnyerését jelentő dátum mellett másik sarkalatos időpont 1790, amikor hivatalosan is elnyeri Erdély fővárosa rangját és címét. Ekkor költözik ide Szébenből az Erdély ügyeit intéző Főkormánysház, a Gubernium. Fejlődésnek indul az ipar, a kereskedelem, a művelődés és természetszerűleg felgyorsul a városiasodás folyamata. Létrejön az a városkép, melyet Veress Ferenc korai fényképeiről olyan jól ismerhetünk.

Ebbe a városképbe szervesen illeszkedett bele az unitáriusok istenháza is. A sokáig Ugrai Lászlónak tulajdonított templom tervezőjének valódi kilétét több kutató adatait felhasználva Mircea Țocan sikeresen megnyugtató módon tisztázza. Türk Antal építőmesternek a besz-

tercei piarista, a székelyudvarhelyi római katolikus plébánia és az erzsébetvárosi mechitarista (örmény katolikus) templom után kellett a legpuritánabb protestáns egyháznak dolgoznia. Az unitárius liturgia követelményeinek, a centrális belső tér előírás szerinti kialakításának minden tekintetben megfelelt. Akármennyire is odafigyelt, a külső homlokzaton mégis tetten érhető a katolikus hatás. Az 1792–1796 között megvalósított, a késő barokk stílusjegyeit magán hordozó épület falpilléreire futó ívelt párkány végein ott díszlik az Il Gesú nyomán elterjedt csigavonal. Ez az építészeti elem, valamint a központi bejárat feletti oválablak is a kolozsvári jezsuita (későbbi piarista) templomra emlékeztető formajegyeket tükrözi. Ezért, külső megjelenésében paradox módon a katolikus restauráció építőművészetének stílusára és alkotásaira emlékeztet.

A városképet meghatározó építészeti emlékek sorába tartozik még a klasszicista stílusú Római Katolikus Lyceum. A XIX. század első harmadában – 1817 és 1821 között – befejezett kétemeletes épület impozáns méreteivel, szemet gyönyörködtető homlokzati kiképzésével becses műemléke a városnak. Egyúttal láthatatlan múzeum is, hiszen alapjába és falaiba a városfal omladozó részein kívül az egykori kolozsmonostori bencés apátság templomának, zárdájának, valamint síremlékeinek igen sok faragott és feliratos követ beépítettek.

A századforduló a lázas építkezések kora. Ekkor kapja Kolozsvár nagyvárosi külsejét. Az utca- és térrendezések látványos eredményeként a főtéri nagytemplom kiszabadult az őt körülvevő kalyibák, üzletek és egyéb városképet rontó építmények fogságából s az elébe helyezett Mátyás szoborcsoportozattal vált a várost megjelenítő, szimbolizáló együttesé. A templom körül létesített korzót leaszfaltozták és a templomkertet 85 cm magas neogót stílusú öntöttvas kerítéssel vették körül. A Pákei Lajos építész tervezte vaskordon elkészítése Simonffy István ügyességét dicséri. A katolikus egyház Grois Gusztáv főgondnok ötlete alapján a korábban csak a Bolyai utcáig terjedő Szentegyház utcát egészen a Fő térig meghosszabbította. Az újonnan kialakított utcaszakasz két oldalára kerültek az Alpár Ignác tervezte eklektikus stílusú Státus-paloták, a római katolikus egyház hat bérháza. A katolikusok később Hirschler József kanonok-plébános szorgalmazására az angol parkváros – a Cottage – mintájára a sétatér mellett létrehozott nyolc modern bérpalotával és az általa alapított előkelő leányiskolával, a Marianummal járultak hozzá a századelő metropolisának arculatához. Az iskola, mely Kolozsvár első vasbeton épülete volt, nemcsak a legmodernebb építészeti, hanem a legújabb oktatási elvárásoknak is maradéktalanul megfelelt.

A templomok, mint Kolozsvár esetében is láttuk, nemcsak Isten és az ember találkozási lehetőségének megszentelt helyei, hanem várostörténeti jelentőségű építészeti emlékek is. Talán az sem lehet véletlen, hogy a „Szamos-parti Athén” legnagyobb római katolikus templomai – a Kálvária, az egykori jezsuita (a későbbi piarista), a ferences és a Szentpéteri – elhelyezkedésükben pontosan keresztet formálnak, amely szárának metszésénél a Szent Mihály magasodik.

A felvillantott városrészletek és templomok meggyőző példái a katolicizmus, az általa képviselt, megjelenített stílusok Kolozsvárra gyakorolt hatásának, az évezredek együttélés során kialakult városképi megjelenésnek. Ma is álló épületei messzire magasodó szimbólumaivá váltak a római katolikus egyház életterejének és a jövőbe vetett bizalmának.

Irodalom

- B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk. 1970.
- B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Buk. 1977.
- Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Bp. 1935.
- Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985.
- Bíró József: *A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk [sic!] emlékei*. Kv. 1934.
- Biró Vencel: *A kolozsvári piarista templom alapítása*. Cluj–Kv. 1932. (Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai. I. osztály. 6. sz.)
- Debreczeni László: *Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei*. In: Kelemen Emlékkönyv.
- Dümmerling Ödön, ifj.: *A Ferencesrend középkori stílus építészetének emlékei Magyarországon*. Bp. 1944.
- Entz Géza: *Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században*. Kv. 1946.
- Entz Géza: *Adalék Kolozsvár építéstörténetéhez*. In: *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve az 1952–53. évre*. Bp. 1953. 146–151.
- Entz Géza: *A kolozsvári Szt. Mihály templom és a városi építőtevékenység a XIV–XV. században*. In: *Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből*. Bp. 1974. 77–99.
- Entz Géza: *Erdély építészete a XI–XIII. században*. Kv. 1994.
- Entz Géza: *Erdély építészete a XIV–XVI. században*. Kv. 1996.
- Gaal György: *Kolozsvári séták. Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Kv. 1992.
- Gaal György: *Magyarok utcája*. Kv. 1995. (ETF 221.)
- Herepei János: *Tanulmányok Kolozsvár történeti helyrajzához*. Kajdacs 1953. (Kézirat)
- Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig*. In: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp. 1997. (METEM Könyvek 18.)
- Kelemen Lajos: *Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. (Sajtó alá rend. B. Nagy Margit). I. Buk. 1982. 105–164.
- Kelemen Lajos levelei Herepei Jánoshoz*. Közlétesí: Sas Péter. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1993. 1–2. sz. 163–192.
- Kelemen Ludovic: *Biserica Sf. Mihail din Cluj*. Boabe de Grâu 1933. (IV). nr. 3. 129–137.
- Kolozsvár*. (Szerk. Makkai László – Vásárhelyi Z. Emil) Kv. 1942.
- A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Bp.–Kv. 1995.
- Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. I–II. Kv. 1996.
- Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987.
- Marosi Ernő: *A koldulórendi építészet Magyarországon*. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. Bp. 1994. 39–62.
- N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén*. In: *Művészet és felvilágosodás*. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. 301–351.
- Sas Péter: *Kolozsvár látképei a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében*. Ars Hungarica 1996. 2. sz. 207–217.
- Sas Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom*. Kv. 1998.
- Sas Péter: *A kolozsvári piarista templom*. Kv. 1999.
- Sas Péter: *A kolozsvári ferences templom*. Kv. 1999.
- Sabău, Nicolae: *Sculptura barocă în România. Secolele XVII–XVIII*. Buc. 1992.
- Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kv. 1946.
- Țoca, Mircea: *Biserica unitariană din Cluj*. Studia 1970. nr. 1. 71–90.
- Țoca, Mircea: *Arhitectura barocă clujeană. Caractere stilistice*. In: Biharea (V). Oradea 1978. 215–238.
- Țoca, Mircea: *Clujul baroc*. Cluj–Napoca 1983.
- Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Buc. 1959.

Gaal György Kolozsvár a magyar szépirodalomban

A kivételes esetektől, nagy események színhelyétől eltekintve egy-egy város akkor válik irodalmi tükrözés tárgyává, amikor benne kialakul az irodalmi élet, írók-költők huzamosabb ideig laknak és alkotnak ott. Magyar viszonylatban a reformkor szellemi pezsgésének részeként bontakozik ki a nagyobb városok irodalmi élete. Csak néhány patinás város büszkélkedhetik a korábbi korszakokban is tollforgatókkal, s egészen kivételesnek tekinthető, hogy irodalmi életről beszélhessünk a XVI–XVIII. század viszonylatában. Püspöki székhelyek, királyi-fejedelmi udvarok vonzáskörében virágzott a humanista költészet. Tájainkon Gyulafehérvár és Nagyvárad gyakorolt hosszabb-rövidebb ideig vonzerőt az alkotókra. Az irodalmi központ azonban Kolozsvárt alakult ki.

A Szamos-parti várost kivételesen kedvező, a kereskedelmi utak metszéspontjában eső, központi fekvése, már 1405-ben megszerzett szabad királyi városi előjogai, s aránylag korán megerősödő polgári közössége a fejedelemség idejére Erdély első városává (*civitas primaria*) tette. Így a XVI. század közepén az erdélyi magyar reformáció központjává válhatott, s rövidesen mindhárom, a magyarság sorában vezető egyháznak itt felsőbb fokú iskolája létesült. Elmondhatni, hogy azóta is a város szellemi központ. Ehhez kapcsolódva az irodalom állandóan jelen van. A békésebb korszakokban kiterelődik, irodalmi életet eredményez, máskor csak elszigetelt tollforgatók – gyakran titkos – feljegyzéseiben, krónikaiban nyilvánul meg.

Az alábbiakban nem a kolozsvári írók kronologikus bemutatását tűzzük ki célul, hanem a várostörténet nagy korszakainak tükrözését vizsgáljuk az irodalmi művekben.⁶⁷² A kortársak és az utókor mit vett észre a városból, az ottani élet milyen problémájára irányította a figyelmet. Csak a már lezárt pályájú írók műveit vesszük számba, a teljesség igénye nélkül.

A fejedelemség és a reformáció kora

Nincs adatunk arról, hogy e korszak előtt is írók vagy netán költők éltek volna Kolozsvárt. Aránylag kevés adat maradt fenn a város korábbi történetére vonatkozóan, így a későbbi szerzők is csak kivételesen mertek témáért ilyen messzire nyúlni. Kós Károly (1883–1977) *Budai Nagy Antal históriájában* inkább csak utal a városra, pedig az ábrázolt felkelés néhány fontos eseménye itt zajlik. Valószínűleg sokkal részletesebben tükrözte volna a középkori várost töredékben maradt, Kolozsvári Márton és György szobrászok életét bemutató regénye. Egy róluk 1934-ben írt tanulmánya is számos várostörténeti vonatkozást tartalmaz.

Taurinus Stieröxel István gyulafehérvári kanonoknak a Dózsa György vezette parasztháborúról írt latin költeménye foglalja először szépirodalmi műbe Kolozsvár nevét:

⁶⁷² A romániai magyar irodalom szempontjából az irodalmi élet tényezőit számbavettük a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* III. kötete (Buk. 1994. 82–93.) számára. Ennek eredményeit korábban közreadtuk a *Helikonban* (1991. 2. sz.)

*Eddig a kétséges sikerű, gyászos csata vésze
Mind fenyeget, s a győzelem ingatagon berepül
Szerte Kolozsvár földjén a dülő hadak árját. [...]
És a parasztok a sátrak közt mind védik a tábort,
S mind egyhangon fegyvert, fegyvert dörögnek egyre.
Harc jeladását zengik, bátran harcol a két fél...
És eltűnik előlük, gyászba borulva, Kolozsvárt,
Berkeket és hegyeket, tavakat, szőlőket a pór nép
Ordítása, s két meredek partját a kavargó
Barna Szamosnak a jajsavak árja elönti egészen [...].*

(Tóth István fordítása)

Irodalmi életről – mint ezt Tóth István 1977-ben megjelent műfordítás-kötete⁶⁷³ is bizonyítja – a reformáció kibontakozásától kezdve beszélhetünk Kolozsvárt. Adrianus Wolphardus (1491–1544) még inkább humanista volt, csak feltételezhető, hogy kolozsvári plébánosként rokonszenvezett a reformációval. Ő kezdte meg a Fő tér legszebb reneszánsz polgárházának az építtetését. Nevéhez fűződik a Janus Pannonius-kultusz meghonosítása Kolozsvárt. Apollóhoz című versében így vall:

*S mert a kilenc műzsát nyugtalanítja a csend
Így leakasztom a janusi lantot: az északi népek
Az ő verse nyomán leltek örök dicsfényt.*

(Tóth István fordítása)

Ezzel veszi kezdetét a kolozsvári latin költészet.

Wolphardus utóda a plébánosi székhelyen Heltai Gáspár (1510?–1575), az itteni reformáció elindítója, a város első nyomdájának alapítója (1550). Bár ő is ír alkalmi latin verseket, főleg magyar prózaíróként válik jelentőssé. *Krónika a magyaroknak dolgairól* (1575) című műve a Hunyadi-kultuszt alapozza meg. Leírja Mátyás király születési körülményeit, s a nagy király esetét a kolozsvári bíróval. Kár, hogy ez a forrás – tudunkkal – egy írótt sem ihletett meg.

A Kolozsvárt átmenetileg lelkészkedő medgyesi Christian Schesaeus (1535–1585) *Ruinae Pannonicae* (1571) című terjedelmes hőskölteményében már számos kolozsvári vonatkozás található. Közülük kiemeljük a Heltai szerepét méltató sorokat:

*Aztán az eleven hit hirtelenül tovaáradt.
Minden partig elérve, akárcsak a bővizű forrás
Folyama. Ősi Kolozsvár első újhitű papja
Heltai Gáspár volt, aki nagynevű érdemes ember.
Helyes az ítéletben, harcos, jártas a tettben.
És ékes szavú, bölcs Cicero nyelvén magyarázva,
Jámborrrá teszi népét – mint az Orpheusz ajka,
Melynek az éneke a sziklát is vitte magával –
S szavaiból, művéből gyarapodott ez a város.*

(Tóth István fordítása)

⁶⁷³ Tóth István: *Műzsák fellegvára*. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája. Buk. 1977.

A velük kortárs unitárius lelkész-költő, Deidrich György (†1603?) írta az első verset, melynek címében is szerepel a város, és ténylegesen róla is szól: *Kolozsvár dicsérete* (1589)

*Létezik egy nagy város a jázig tájon, amerre
Mossa a kék Szamos az ősi falak köveit...
Erdély még sose látott várost, mely ilyen ékes,
Itthoni földön ilyen még sohasem született. [...]*

(Tóth István fordítása)

A város „kincses” korszaka már meglehetősen jól ismert. Számos krónikaíró örökíti meg eseményeit. Mégis aránylag kevesen ihletődtek belőle. Darkó István (1902–1972) az 1570-es évek egyik ötvöslegények szervezte sztrájkját dolgozta fel *A szép ötvöslegény* (1929) című ifjúsági regényében. A város csak homályos háttérként jelenik meg benne. Jósika Miklós (1794–1865) *Abafijában* már a XVI. század végi Kolozsvár falainak, utcáinak ihletett bemutatására találunk. Móricz Zsigmond (1879–1942) Bethlen Gábor 1613-as fejedelmi beiktatásával kapcsolatban a XVII. század eleji Kolozsvárról ír. Bár tudjuk, hogy ő 1925 őszén külön terepszemlét tartott a városban, Kelemen Lajostól tájékozódott, *A nagy fejedelem* (1935) a sokszor emlegetett bevezető látomáson kívül csak utalásokat tartalmaz a városra. A tragikus sorsú két kolozsvári tudósgondolkodó, Dávid Ferenc és Apáczai Csere János élettörténete, küzdelmei több alkotót is megihlettek. Az előbbiről Gyallay Domokos (1880–1970) *Dávid Ferenc búcsúzása* (1929), Páskándi Géza (1933–1995) *Vendégség* címmel írt színdarabot. Török Tamás (1925–1993) pedig regényében szerepelteti: *Erdélyi Mefisztó* (1988). Apáczai Csere Jánost Áprily Lajos (1887–1967) versben (*Tavaszi a Házsongárdi temetőben*, 1925), Kacsó Sándor novellában (*Lassan megvirrad*, 1927), Páskándi Géza pedig drámában (*Tornyot választok*, 1972) idézte meg.

A kuruc-labanc időktől a XIX. századig

A nyomdászatot művészetté emelő Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) életének utolsó, tragikus évtizede már az önálló fejedelemség utáni korszakra esik, pályája mégis sok rokonságot mutat a Szenczi Molnár Albertével és az Apáczaiéval. Nem csak nyomdász, hanem költő is volt. Neki köszönhetjük a városról szóló első elbeszélő költeményt: *Siralmas panasz. Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjáról, abból származott egynéhány súlyos ostoriról és annak nevezetesen az 1697 esztendőben pünköszt havának 6-dik napján iszonyú tűzzel való megpusztításáról.*⁶⁷⁴ A 63 kilencsoros és 15 négysoros szakaszból álló vers, illetve könyörgő ének igen részletesen ecseteli a város kétharmadát elemésztő tűzvész terjedését, pusztításait. „Kincses Kolozsvár”-t „kis Bécs”-ként emlegeti a hetedik szakaszban. A tűzvész okául Istennek a városlakók bűnössége miatti haragját hozza fel. Misztótfalusi alakja már halálakor szimbolikussá vált. Elsiratói közt volt Pápai Páriz Ferenc (1647–1716) nagyenyedi tanár, polihisztor; latinul és magyarul is megírta sírversét, s ezek a koporsó alakú kő két oldalára kerültek. Utóbb a nagy nyomdász alakja Szabó Lajost (1912–1985) drámaírássra ihlette: *Mentség* (1956).

Misztótfalusi kortársa volt Felvinczi György (1645–1716) író, költő, aki 1693-ban Bécsben engedélyt szerzett színmű előadások tartására. Híres 26 szakaszos verse, *Kolozsvár a kuruc*

⁶⁷⁴ M. Tótfalusi Kis Miklós. (A bevezetőt írta, a szöveget kiválogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor.) Buk. 1954. 45–66.

*ostrom alatt*⁶⁷⁵ (1706) tulajdonképpen verses városleírás. Utcánként említ máig érdekes adatokat, hagyományokat. Első sorát gyakran idézik: „Ritkán kellő híves szellő fű téged, Kolozsvár.”

A kuruc kori küzdelmek nagyon megviselik a várost. Több mint száz évig szünetel az irodalmi élet, nem él jelentősebb író-költő a városban. Ketten emlékiratban idézik fel kolozsvári diákéveiket. Apor Péter (1676–1752) a *Metamorphosis Transylvaniae*-ban (1736) az 1695 körüli jezsuita tanintézetéről fest képet. Jósika Miklós a száz évvel későbbi, 1800-as évek eleji már piarista iskolában töltött esztendeit idézi fel *Emlékiratában* (1865).

Kazinczy Ferenc (1759–1831) erdélyi útja során 1816 júniusában tartózkodik három napot Kolozsvárt. IV. erdélyi levelében⁶⁷⁶ részletesen beszámol az itteni templomokról, utcákról, a szellemi életről. Leírását így kezdi: *Kolozsvár nem nagyobb a nem nagy Kassánál, s fekvésére s épületeire nézve össze nem mérkőzhetik Felsőmagyarországnak ezen legékesebb városával. Három legszebb utcái T formán vonulnak s tágasok és vidámok; az oldalutcák inkább vagy kevésbé keskenyek, görbék, rövidek. Mióta Erdély főkormánysszéke (1790) ide költözék, a város nevezetesen szépül, s nagyobb utcái már ki vannak rakva. Azelőtt nem ritka dolog volt a marhát sárban fetrengve látni az utcán. A Közép utca kapuja előtt, mely a maga vártaházával s nagytáblájú órájával a németországi városok kapuira emlékeztete, tágas piac van hagyva üresen, hogy vásárai benne tartassanak.*

Az utókor kevés ihletanyagot talált az ekkori időkben. Gyalui Farkas (1866–1952) a város egyik legalaposabb ismerője *A régi jó világból* (1897) címmel idézte fel a kétszáz évvel korábbi polgári életet. A város másik – ma már alig ismert – írója, Halmágyi Sándor (1832–1917) egyik „történelmi beszély”-ében (1860) gróf Kemény Ádám és Szeles Teréz kolozsvári polgárlány Mária Terézia idejében játszódó szerelmi kapcsolatát göngyölíti fel dokumentumok tükrében: *Egy kolozsvári polgárlány története* (*Parlagi rózsák* kötet, 1860).

A reformkortól a kiegyezésig

A Főkormánysszék (Gubernium) Kolozsvárra költöztetése 1790-ben tényleges fővárossá tette a Szamos-parti települést. Ettől fogva az arisztokrácia jobban kötődött ide, szívesen épített palotákat, itt töltötte a téli hónapokat. Az ő támogatásuknak köszönhetően indult be a színjátszás 1792-ben, majd létesült folyóirat 1814-ben (*Erdélyi Múzeum*), indult meg a zenei élet (Musikai Egyesület, 1819), a hírlapirodalom (*Erdélyi Híradó*, 1827) s létesült a Kolozsvári Kaszinó (1833). Az ő soraikból is kiemelkedett néhány tollforgató, elég csak Jósika Miklósról vagy Kemény Zsigmondra utalnunk. Nevelőik közül többen híresek lettek (Gyarmati Sámuel, Döbrentei Gábor, Brassai Sámuel, Gyulai Pál).

A kortársak korából kétségtelenül az itt is született Gyulai Pál (1826–1909) műveiben akad a legtöbb kolozsvári vonatkozás. Versei közül az *Otthon* (1851), *Szülei háza* (1852) már címeivel is beszédes. *A köember* pedig a Dónát-mondát dolgozza fel. Első jelentősebb prózai művében: *A vén színészben* (1851) saját bátyja, a kolozsvári színigazgató Gyulai Ferenc történetét írta meg. *Az első magyar komikus* (1854) című elbeszélése Gidófalvi Jancsó Pálnak, Kolozsvár közismert személyiségének állít emléket. 1851-es cikksorozata, az *Erdélyi úti benyomások* (kötetben: 1921) Kolozsvár forradalom utáni helyzetét is elemzi.

⁶⁷⁵ *Kincses Kolozsvár*. (Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta: Bálint István János.) I. Bp. (1987) 163–269.

⁶⁷⁶ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. I. Bevezetéssel ellátta: dr. Kristóf György egyetemi tanár. Kv. 1944. 60–78.

Kemény Zsigmond (1814–1875) 1840–1847 között élt Kolozsvárt, politizált és szerkesztette az *Erdélyi Híradót*. Történelmi regényeiben nem találtunk kolozsvári vonatkozásokat, de egy regénytörödéke, *A hírlapszerkesztő naplójából* az 1840-es évek elején itt játszódik.

A korszak legmaradandóbb irodalmi emléke még sem tőlük, hanem attól a Petőfi Sándortól (1823–1849) származik, aki első itteni látogatásakor mindössze két napot töltött felesége kíséretében a Szamos-parti városban. De verset, úti levélsorokat szentelt az eseménynek. Az 1847. november 11-ről keltezett XX. úti levélben írja: „Két napot töltöttem Kolozsvárott, de fölér fél esztendővel, oly gyönyörű két nap volt.” *El innét, el e városból...* című verse még így idézi a történetkönyv-várost:

*Nevezetes ez a város.
Tekintetem szerteszéjjel
Mint az üstökös kalandoz
S nem telik be nézésével.*

*Összevissza tarkabarkán
Állnak új és régi házak,
Mintha képviselve volna
Itten minden eltűnt század*

*S történetkönyv ez a város,
A történetek nagy könyve,
Minden utca és minden kő
Nagy dolgokról beszél benne.*

A történelmi próza művelői közül többen is megidézték a kor hétköznapijait vagy alakjait. Jékely Zoltán (1913–1982) kisregénye, a *Két régi csók* (*A házsongárdi föld* kötet, 1943) 1831–1932-ben, az első kolerajárvány idején játszódik. Gyalui Farkas *Letűnt világ* (1940) című Újfalvi Sándorról és Mikó Imre (1911–1977) *A bércre esett fa* (1969) című, Bölöni Farkas Sándorról írt regénye alapos helyismeretről tanúskodik. Krúdy Gyula (1878–1933) novellája, az *Éjjel a Biasiniben* (1911) a férje után nyomozó, Kolozsvárra érkező Szendrey Júlia alakját villantja fel.

A Monarchia fél százada

Az 1867-es kiegyezéssel Kolozsvár elveszti fővárosi szerepét, sőt viszonylagos irodalmi központ jellege is háttérbe szorul. A vonatkozlekedés beindulását (1870) követően e várost szintén elárasztja a fővárosi irodalom. S az itt induló írók többsége is Budapesten keresi a sikert. Az írói utánpótlás nevelésében jelentős szerepet játszanak a nagy múltú felekezeti tanintézetek, valamint az 1872-ben megnyíló tudományegyetem. A legmaradandóbb élményt a diákélet nyújtja az elkövetkező évtizedekben.⁶⁷⁷

Az 1889–1891 között itt újságíróként „vendégszereplő” Bródy Sándor (1863–1924) írásaiban nem sok nyomát találtuk a városnak, talán a *Hűtlen férfi* néhány utalása (pl. Törökvágás) köthető ide. Viszont *Mátyás király házasságát* (*Király Idyllek* kötet, 1903) című egyfelvonásos – a

⁶⁷⁷ E korszak irodalmi viszonyairól, kiemelkedő alakjairól Kozma Dezső két kötete nyújt képet: *A valóság igézete* (1972); *Erdélyi utakon* (1997).

színhely megjelölése szerint – Kolozsvárt lejátszódó bájos történet. Gyalui Farkas 1914-es novelláskötetének több írásából (*A Kincs, Póli néni*) Kolozsvárra ismerünk. Sebesi Samu (1859–1930) helybéli újságíró néhány elbeszélése ide köthető színteret sejtet: a *Semper idemben* „szépek miséjé”-ről, „közvélemény asztalá”-ról van szó.

A városban már két többkötetes költő él, aki nemcsak alkalmi versfaragó. Jékey Aladár (1846–1919) nyugdíjazásáig telekkönyvezető. 1891–1919 között három kötetben tette közzé szomorkás verseit, melyekre Ady is felfigyelt. Bár itt-ott felsejlik Kolozsvár, a versekben hiába keresünk konkrét utalást rá. Nagy Mór (1850–1910) árvaszéki ülnök népies versei épp azzal tűnnek ki, hogy valósággal megéneklék a várost. Három kötetének a címe is beszédes: *Kolozsvári virágok* (1894), *Őszi gond – Kolozsvári ködképek* (1896), *Esti fény – Kolozsvári ormok* (1897). Az elsőben *Városom* címmel versciklus található (31 vers), a másodikban 28 vers vonatkozik a kincses városra. Közülük *Az idegennel* című verses kalauzából idézünk:

*Szép város ez a Kolozsvár,
Jó is benne lenni.
Sehol máshol nem lehet úgy
Nyaralni, telelni.*

*Van jó vize, igaz bora,
Pompás kövezete.
Mulatság és víg cimbora
Nélkül nincs egy hete.*

*Lakás bőven, hús és kenyér,
Ruha, cipők olcsók,
Első kézből kapja itthon
A posztót és gyolcsot.*

*Épületek szebbnél szebbek
Ki, a város végig,
És azon túl csupa sétány,
Meddig az ég kéklik [...]*

Az iskolai egyetemi élményeket feldolgozók sorát a legidősebbel, Kovács Dezsővel (1866–1935) kell kezdenünk. A Református Kollégium diákja, tanára, igazgatója. Két gyűjteményes kötetben (*Ballag már a vendiák*, 1924; *Kollégiumi történetek és egyéb elbeszélések*, 1936) saját diák-, illetve tanárkorára utaló anekdotákat, novellákat tett közzé. Már Kovács Dezső tanárkodása idején járt a kollégiumba Szabó Dezső (1879–1945), aki az *Életeim* (1965) című terjedelmes életrajzi regényében az ő alakját is felidézi, s az egész múlt század végi Kolozsvár némi gúnnyal fűszerezett rajzát adja. Ugyancsak ő írta a *Karácsony Kolozsvárt* (1932) című kisregényt, egy „hazautazás” kalandos történetét. Az 1910-es évek diákvilágát Kemény János (1903–1971) önéletrajzi regénye (*Kakukkfőökák*, 1972) és Cs. Szabó László (1905–1984) több írása is megörökíti. Az utóbbinak *Hűlő árnyékban* (1982) című emlékirata, *Kárpát kebelében* (1994) címmel kötetben gyűjtött eszmefuttatásai jó része Kolozsvárhoz kötődik.

A „szomszédvár”, a Farkas utca nyugati végén emelkedő Római Katolikus Főgimnázium szintén ekkoriban bocsátott ki néhány szépreményű tollforgatót. Laczkó Géza (1884–1953) és Kuncz Aladár (1885–1931) osztálytárs volt. Az előbbi *Királyhágó* (1938) című kulcsregényében az utóbbi is szerepel. Nem csak az iskoláról, de a századforduló

Kolozsvárjáról is igen részletes képet kapunk. Kuncz Aladár *Felleg a város felett* című regénye kissé később, 1913-ban játszódik le, az utolsó békeévben. Van benne szerelem és politika. Egyik főszereplőjében Bánffy Miklósról ismerünk. Színtérként Kolozsvár jól ismert utcái, terei, palotái, iskolái szolgálnak. Passuth László (1900–1979) már a világháború éveiben diákoskodott. E korszak iskolai és polgári életéről ad képet a *Kutatóárok* (1966) című emlékiratában. Többször ír alkalmilag is a tanintézetéről.

Egyetemi éveit idézi fel Gyallay Domokos első regénykísérletében: *Kolozsvári arany napok* (1910). Szerepel benne Kelemen Lajos is. Egyik novellája, *Gondjaim egy kard miatt* Pósta Béla régészprofesszort hozza emberközelbe. Makkai Sándor (1890–1951) önéletrajzi regényének (*Szabad vagy*, 1943) első kötetében 1910 körüli teológusi és egyetemi éveiről ad képet, kitérve a korabeli város hangulatára, szellemi mozgalmaira. Az *Örök Erdélyben* (1940) a várossal kapcsolatos élményeit lírai visszaemlékezés formájában adja elő.

A város történetében is meghatározó szerepet játszó Bánffy Miklós (1873–1950) regénytrilógiájában (*Megszámláltattál...*, 1935; *És hijjával találtattál...*, 1937; *Darabokra szaggattatol*, 1940) saját ifjúságának idejét, az első világháborúig terjedő főúri életet mutatja be, osztálya felett mond ítéletet. A regény számos jelenete Kolozsvárhoz kötődik.

Hunyadi Sándor (1890–1942) gyermekkorát után elkerül Kolozsvárról, s csak a 20-as években jön vissza újságíróskodni. Mégis legszívesebben a századforduló világát idézi fel. Ez áll a *Családi album* (1934) című kötet és *A vöröslámpás ház* című novella háttérében. A *Bakaruhában* egy, az első világháborút háttérben felvillantó gáláns történet.

A két Grandpierre alakja köti össze a legszemléletesebben a háború előtti és utáni irodalmat. Idősebb Grandpierre Emil, írói álnevének Nagy Péter (1874–1938) még a Monarchia tisztviselője. A Református Kollégiumból indul, s a jogi kar elvégzése után szépen emelkedik a bírói pályán. A Károlyi-kormány főispán-kormánybiztosi tisztséggel tünteti ki. Aztán romániai viszonyok közt az esküt megtagadó tisztviselők sorsában osztozik. Ekkor fordul az irodalom felé. Két, Kolozsvárt játszó regényt is ír: *A szamosparti ház* (1927), *A főtéri nagy ház* (1933). Mindkettő történelmi jellegű, az 1860–1870-es évek viszonyai közé vezet el: azt az időszakot ragadják meg, amikor a patriarchális céhrendszert kiszorítja a gyárilás, amikor a város bekapcsolódik az országos kereskedelembe. Ihletett városleírást találunk e kötetekben.

Hatalomváltás és kisebbségi lét

Az első világháború eseményei csak közvetve érintették a várost, bár lakói közül sokan elesettek, hadifogságba kerültek. A háború végkimenetelét azonban mindenki a bőrén érezhette. 1918 karácsonyán bevonult Kolozsvárra a román hadsereg, s 1920 júniusában a Trianonban egyezkedő nagyhatalmak Romániának ítélték Erdélyt. Azóta – leszámolva a bécsi döntést követő négy esztendőre (1940–1944) – az erdélyi magyarság központi kérdése a kisebbségi lét. Eleinte az is kérdéses volt, hogy meg lehet-e magyarnak maradni az adott körülmények között, majd szembe kellett nézni a „menni vagy maradni” dilemmájával. Kolozsvár viszonylatában ehhez már korán hozzáadódott az erőltetett elrománosítás.

Először természetesen a líra szólalt meg. Végvári-Reményik Sándor (1890–1941) az, aki a leghamarabb versbe szedi, mit éreznek és tesznek a magyarok (*Vándorló város*):

*Ki erre költözik, ki arra,
Más utca szélire,
Ki csak a szomszéd faluba,
Ki – világ végére.*

*S reméli mind, hogy visszajő
És mégse hiszi tán –
A hontalanok trénje ez
A háború után.*

Egyelőre a temető maradt meg érintetlenül (*Íme, bizonyság...*):

*Itt áll a temető tanúnak,
Fejfáin magyar még a szó...
Kicsiny keresztek összesűgnak.
Nesz támad, könnyű, elhaló...*

*Súlyos sírkövek megremegnek,
Kripták ajtaja megfeszül ...
A városból csak ez maradt meg:
A sírkert... érintetlenül.*

Aztán jönnek a mélyről fakadó figyelmeztető, emlékeztető versek: *Amíg a nagy kúrián átmegegyek, Benéz a havas, Szülőházam, A lázadó Szamos, Templom és iskola* – hogy csak a városhoz kötődőkből válogassunk.

A barát, költőtárs Áprily Lajos (1887–1967) Nagyenyed és Kolozsvár poétája volt. Sok versben idézi fel kolozsvári emlékeit, élményeit. Rá is hatott az iskola: *Szilencium, Utcák*. Az utóbbiból idézünk:

*Kollégium. Langyos hullámú évek,
remete-sors csöndes tanár-soron.
Aztán a nagy tűz felcsapott lobogva –
aztán rom-élet, fullasztó korom.*

Séta egy holt városban, Kolozsvári éjjel, A fák – mind a kincses városról szólnak. A bécsi döntés pillanatában így állítja szembe „Két város”-át:

*Egyiknek eget vert a kedve,
harangozott, tombolt, dalolt.
A másik ült a nagy homályban,
és hangja néma volt.*

A kortársak közül Bartalis János (1893–1976) gyakran idézett-szavalt verse, a *154x28 (Ne búsulj, Bartalis)* említi a város jelképeit.

A fiatalabb generáció tagjai sorából Wass Albert (1908–1998) *Házsongárdi temetőben*, Horváth István (1909–1977) *Kolozsvár, Szabadság téren, A Fellegváron* címmel ír verseket. Dsida Jenő költészetének pedig vissza-visszatérő színtere a város: *A tisztviselőtelep, Majálison, Sötét szobor a város felett, Kóborló délután kedves kutyámmal, Temetőben*. Nem is annyira a történelmi város, inkább a környéke ragadja meg.

Áprily fia, Jékely Zoltán fiatalsága meghatározó éveit töltötte a városban, prózája és költészete vissza-visszatér ide ihletforrásért. Verscímei beszélnek: *A Házsongárdi temetőben, Tündéri fürdés, Elhagyott lakások siratása, Álom a Sétatérrel, Kicsi szamosi óda, A templom,*

Karolina tér, Házsongárdi éjszaka, Haláltánc. Így indítja 1940-ben írt *Álom a Sétaterről* című versét.

*De szomorú a régi Sétatér!
Ősz van, szomorú őszöntúli ősz,
összenéznek a régi-ismerős
juharfák – „lám, mindenki visszatér!”*

Aztán mégis megállapítja, csak a tárgyi emlékek maradtak, az egykori fiatalság, társaság vissza nem hozható. Novellái közül a *Haláltánc hegedűre és szénvonóra*, *A kolozsvári macskagyilkos*, a diákéveket, a *Varjúkáné emlékezete* a temetői sétákat idézi.

A prózaírók bemutatását a már említett Nagy Péterrel kell kezdenünk. A 20-as évek elején az *Ellenzékbe* írt lírai hírfjei javából válogatott össze ötvenet az *Ó, kedves Kolozsvár...* (1926) című kötetébe. Ezek a hangulatos rövid írások mind a városról szólnak, arról a Kolozsvárról, amely a magyar polgárok szívében él, amely a magyar múltról beszél. Helyben maradásra, kitartásra, a hagyományok folytatására biztatnak, akárcsak Reményik versei. Íme, mit érez Nagy a Szent Mihály-templomra tekintve:

Amint nézed, szemléled mindezeket, egyszer csak elfogja lelkedet az otthonvalóság biztató, megnyugtató szépsége. Mindez az erő, mindez a szépség, mindez a fenség tulajdonod, jogos, valódi tulajdonod, rokon veled őseid révén, akik emelték, akik fáradságos, küzdelmes életük után falai mellett pihentek meg, hogy porladó testük is szentelje meg, erősítse meg ezeket az örök időkre szánt falakat. Hát természetes, hogy otthonodnak érzed, évszázadok verejtékes munkájával megszentelt otthonodnak, amint meleg otthona lesz unokáid unokáinak is.

És szavait nem hitelesítette helyben maradásával!

Fia, Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) már Pesten válik íróvá. Csak átmenetileg, kutatni-dokumentálódni tér vissza Erdélybe, s ennek nyomán megírja *A rosta* (1931) című sok bírálatot kiváltó regényét. Az ott szereplő – az íróhoz hasonló – Szabó család a hatalomváltás után a helyben maradást választja. A gyermekek sorsa lehangelő: a fiú deklasszálódik, a lány románhoz megy férjhez, asszimilálódik. Grandpierre önéletrajzi esszéregény-sorozata, mely az 1942-ben megjelent *Tegnappal* indul, szintén sok kolozsvári vonatkozást tartalmaz. Szépen ír a városról, de iskoláját, a Református Kollégiumot nem dicséri a szokásos módon.

A közhatalomváltást, az esküt megtagadó hivatalnok sorsát írja meg Ligeti Ernő (1891–1945) is a *Föl a bakra* (1925) című regényében. A főszereplő végül fiákeresként találja meg a kenyérkereseti lehetőséget. Az erdélyi magyar irodalom 22 éves kisebbségi életrajzát *Súly alatt a pálma* című kötetében vázolja.

Egy református diák történetén át ábrázolja a hatalomváltás éveit Lévai Lajos (1894–1974) *Becsülettel és akarattal* (1941) című ifjúsági regénye. Tamási Áron (1897–1966) ugyanezt az átmenetet az arisztokrácia viszonylatában mutatja be a nem kevés gúnnyal megírt *Czímeresekben* (1931). A *Vadrózsa ága* című írása az 1920–1930-as évek kolozsvári irodalmi életet örökíti meg.

Három alig ismert író egy-egy regénye játszódik Kolozsvárt a világháború körüli időkben. Csengery Ilona (*Kolozsvári lányok*, 1941), Szappanos Gabriella (*Ember a Szamos mentén*, 1939) és Balázs Mária (*Elhagytuk Kolozsvárt*, 1943) regényei közül az utóbbi az asszimiláció vagy repatriálás dilemmáját szólaltatja meg. Nagyobb hatású, több kiadást megért Ignác Rózsa (1909–1979) 1937-ben megjelent, diákéveit feldolgozó regénye, az *Anyanyelve magyar*. Évtizedek múlva *Ikerpályáimon* (1975) című emlékezés-kötetében is részletesen kitér kolozsvári iskolás korára és 1937-ben kezdődő itteni újságíróskodására. Valamivel

korábban, 1930–1936 között volt az *Ellenzék* itteni munkatársa Thury Zsuzsa (1901–1989). Önéletrajzi regénye, a *Barátok és ellenfelek* (1979) ecseteli az akkori kolozsvári sajtó- és színházi életet.

A munkásírók Kolozsvár egy másik arculatát villantották fel. A külvárosok, gyárak életét, a munkásság szervezkedését. Soraikból kiemelkedik Nagy István (1904–1977), akinek legtöbb műve szülővárosához kötődik. A *Külváros* (1939) szociográfiai megközelítéssel ír a peremvidékről. A felgyúlt anyag *A szomszédság nevében* (1941) című regényében hasznosítódik. *A legmagasabb hőfokon* (1951) az államosítás felmagasztalása. Az idős kor bölcsességével tekint végig pályafutásán önéletrajzi regénysorozata: *Sáncalja* (1968), *Ki a sánc alól* (1969), *Hogyan tovább* (1971), *Szemben az árral* (1974). A vas- és fém munkás Kovács István (1902–1996) szintén négykötetes „krónikában” írja le Kolozsvárról induló életútját.

Szabédi László (1907–1959) az Unitárius Kollégiumhoz kötődő emlékeiből idéz a *Kamill vagy a javuló jószág* és *A rák* című elbeszéléseiben; a *Halandó, állj meg itt!* a Házsongárdi temetőbe vezet el. Szabédi iskolatársa, Mikó Imre *A csendes Petőfi utca* (1978) című befejezetlen emlékirásában gyermekkorát, iskolás és diákéveit, pályakezdését örökíti meg bő várostörténeti kitérőkkel.

A rövidebb karcolat és anekdota műfajában szól Kolozsvárról Walter Gyula (1892–1965) és Szász István (1910–1981). Az előbbi *Kolozsvár kövei* (1937), az utóbbi *Nyúl a telefonpóznán* (1971) és *Béka a toronytetőn* (1983) címmel jelentetett meg kötetet.

A fiatalabb nemzedék két korán elhunyt tagjával zárjuk seregszemlénket. P. Lengyel József (1938–1989) ifjúsági regényei mind Kolozsváron játszódnak. A *Lábasház* (1974), *Bagolyvár* (1984), *Fellegvár* (1988) címek maguktól beszélnek. Palocsay Zsigmond (1935–1994) költészetében gyakran találunk kolozsvári helyszínekre, helynevekre utalást.

*

A több mint hatvan szerző Kolozsvárra vonatkozó versét, regényét, novelláját, színdarabját felsorolva megállapítható, hogy a századfordulón válik igazán irodalmi témává Kolozsvár, s az itteni iskolák neveltjei lesznek legfőbb megörökítői. Kolozsvárt a nagy múltú iskolákon kívül leginkább egy-két templom, főtere, a Sétatér, a Házsongárdi temető és a Szamos képviseli. Környékéről a Hója és a Házsongárd vált emlékezetessé.

A fenti számbavételnél eltekintettünk a még élő alkotóktól, akik közül többen is már maradandó művekben írtak Kolozsvárról: Bálint Tibor, Csiki László, Huszár Sándor, Kányádi Sándor, Kolozsvári Pap László, Köntös Szabó Zoltán, Lászlóffy Aladár, Méhes György, Mester Zsolt, Pillich László, Szilágyi István, Veress Dániel. Nem foglalkoztunk sem a távoli múlt krónikásaival, sem a közelebbi múlt értekező jellegű emlékirataival. Ez utóbbiak szerzői közül megemlítünk néhányat: Balogh Edgár, Becsky Andor, Benamy Sándor, Fanghné Gyújtó Izabella, Kacsó Sándor, Karácsony Emmy, S. Nagy László, Tabéry Géza, Tompa István.

Eddig gyakran számba vettük Kolozsvár politikai és gazdasági múltját, a szellemi életben játszott szerepét, épületeinek történeteit, művészi-zenei életét. Irodalmi vonatkozásban többnyire csak pár kimagasló évtizedre figyeltek fel. Pedig az irodalom ötödfélszáz esztendeje hol rangos irodalmi élet keretében, hol csak bűvópatakként jelen van Kolozsváron, s tükröz, megörökít mindent, ami emlékezetre méltó.

Balogh Ferenc
A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása.
Az együttes várostájképi értékeinek kibontakozása

Általánosan érvényes városesztétikai tételnek fogadható el, hogy egy város főtere vagy főutcája mindig az egész város tükörképe, és így annak a leginkább jellemző városkép-látványa vagy városi tájképe, mivel azt a város legfontosabb funkciói és legmódosabb polgárai hozták létre, tükrözve az egyes korok társadalmi, gazdasági és ízlésbeli változásait.

Ma már egyre erősödőbb igényrel fordulnak világszerte a városközpontok látvány-vizsgálatához, ezen vizsgálatoktól remélve az esztétikailag helyes önkormányzati programokat a városkép kiigazítása ügyében. Kolozsvár esetében most el kell tekintenünk a helyes önkormányzati cselekvés reményétől, de ez nem jelentheti, hogy ne kellene szembenézni a Fő tér esztétikai értékei mellett jelentkező zavaró tényezőkkel.

Célunk a Fő tér értékeinek vázolása, a kialakulást befolyásoló fontos események felvillantása, az esztétikai értékek térbeli kibontakozásának elemzése, valamint a várostájkép zavaró elemeinek a felmutatása is. A képi kibontakozás elemzése akkor érheti el célját, ha sikerül bebizonyítani azt, hogy az urbanisztikai, építészeti és művészeti értékek időbeli és térbeli megjelenése és a maradandó összelmény megvalósulása a megközelítés konkrét irányától nagymértékben függ. Megjegyezzük, hogy a mai rohanó és globalizálódó világban, az emberre elsősorban a gyorsan megérthető, teljességet érzékeltető kép hat leginkább, s ilyen értelemben nem mindegy, hogy mit, hogyan és honnan közelítünk meg és milyen gyorsan foghatunk át.

Már az elején köszönetet kell mondanunk azon elődöknek és kortársaknak, akik az elmúlt 130–140 évben Kolozsvár történetével foglalkoztak és akiktől készen kaptuk a jelen „kibontás” és értelmezés szilárd hátterét: Kőváry Lászlótól, Jakab Elektől, Kelemen Lajostól és másoktól, egészen Gaal Györgyig.

A Főtér-együttes értékeinek vázolása

A négyszög alaprajzú díszteret kilenc, szinte szabályos (merőleges és párhuzamos) vonalvezetésű utca teszi elérhetővé, négy homlokzatsoron elhelyezkedő 35 (többnyire az I. világháború előtti) épület övez, amit középen a Mátyás szoboregyüttesnek háttérül szolgáló, neogótikus toronnyal rendelkező gótikus templom ékesít.

Kiemelendő és hangsúlyozandó, hogy a Fő tér legnagyobb értéke az az együttes, amit Fadrusz János 1902-ben felavatott Mátyás szoborkompozíciója (a lovon ülő Mátyás önmagában, valamint a négy vezér mellékalak mindegyike is jelentős művészi alkotás), Erdély második legnagyobb gótikus csarnoktemploma és legjelentősebb neogótikus tornya, a környező középületek, paloták és lakóépületek gótikus stílusától az eklektikusig mutató sora, valamint a több mint száz éve közművesített és kialakított díszter jelent. A jelen (1994-től) úgynevezett ásatási gödrei a Mátyás-szobor előtt tátonganak, értéknek nem nevezhető kezeletlen falmaradványokkal, mellé helyezett „modern bio-toilettekkel”, s csak remélhetjük a gödörök betömését vagy legalább a befedését. A jelenlegi siralmas földszinti képet kissé módosítja az ásatások után hat évvel elhelyezett közönségvédelmi vaskerítés és a tervezett Traianus-oszlop helyét kijelölő kis „emlékmű”.

A magunk részéről az 1902-es Mátyás szoboravatás pillanatát a tér befejezésének tekintjük, amikor kialakult az együttes, ettől kezdve csak korrekciókról, restaurálásokról lehetett szó. Sajnos, hogy még az első világháború előtt két óriási bank és középület született, már akkor sértve az együttest. További megjegyzés, hogy az értékek nemcsak a részletformákban kerekessendők, hanem a Fő tér és a város kapcsolatában is, mert a megközelítések környezete és látványa, mindkét irányból is befolyásolják az összképet. A torony nemcsak a Fő teret, hanem az egész várost uralja, magára vonva a figyelmet. De nem elhanyagolhatók a városképi elemek egymáshoz viszonyuló arányai sem, amelyek az együttes értékeit befolyásolják. Közismert, hogy Fadrusz János a pályázat elnyerése után látogatott először Kolozsvárra és reálisan felmérve az arányokat, megváltoztatta a szoborkompozíció abszolút méreteit, kétszeres életnagyságúra növelve az alakokat.

Az arányok életét, hosszú távú hatását és a Fő tér vonzerejét bizonyítja, hogy még a Fellegvárra épült (1997) új kereszt is a Fő térről kívánt láthatóvá válni, s ez magyarázza a közeli, logikus érzékelési szög (a Magyar Színházról) mellőzését és az innen érzékelhető hatás agresszivitását.

A Fő tér kialakulását közvetlenül befolyásoló pillanatok vagy mozzanatok

A római időkben már lakott (Napoca) település, 124-ben városi rangra emelkedik, s annak az egykori központja a mai Fő tértől északra tehető, ami azt is jelenti, hogy a Szamoson való átkelési lehetőség közelében, a jobb parton táborozásra alkalmas száraz hely volt. A terület lakottságát jelzik a későbbi honfoglaláskori sírleletek is.

A X. században épült magyar királyi palánkvár 1241-ben elpusztult ugyan, de valószínű, hogy a helyén épült fel a 4 sarokbástyás négyszögletű (7 ha) Óvár, még a XIII. században, a mai Fő tértől északnyugatra.

A Fő tér területe váron kívüli (Óvár) piactérként létezhetett, aminek sorsa kissé megváltozott 1316-ban, amikor Kolozsvárt városi rangra emelik, megteremtve a fejlődés útját (szabad bíró- és papválasztási jogot és országos vámmentességet nyertek Károly Róberttől). Megkezdődhetett az új templom építése is itt, a szűknek bizonyuló Óváron kívül. Az 1349-ben nyert pápai búcsúengedély döntő lendületet adott a templomépítkezésnek, mert a búcsú cél-ajándékozással járt.

A városszerkezet magját jelzi az első utcanév is (1362, Híd utca), ami a szamosi átkelőtől vezetett az új térre, az Óvár keleti fala mellett, s nyilvánvalóan a legfontosabb utca volt.

Vizsgált belvárosi területünk legfontosabb időpontja 1405, amikor Zsigmond király engedélyezte a védőfalak építését, 45 ha területet kerítve be 3 km hosszú védőfallal, megrajzolva a mai Fő tér körüli várost.

A szabad királyi városi rang (választott bíró, 12 tagú tanács), amit ugyancsak 1405-ben nyert Kolozsvár, azt eredményezte, hogy 1453-ban már 40 foglalkozást írtak össze a városban és a kialakult városszerkezetben már 25 utcanév szerepel. A fennmaradt céhszabályok bizonyítják, hogy a városban csak céhtagok dolgozhattak, máshol készült termékeket nem árulhattak. Ahhoz viszont, hogy valaki céhtag lehessen, szabályszerű képzésben kellett részesülnie, s tulajdonnal rendelkeznie.

Időközben, 1444-ben, befejezték a Szent Mihály-templom építését, ahol 1466-ban tartották az első országgyűlést, most már erős várfalak között.

Ebben az időben a mai Fő tér vásártér volt, mely jogot a város 1506-ban nyerte el. A vásártartás térigényes bonyodalmi (szállás, szolgáltatás) vezethettek oda, hogy 1550-ben

kőfallal kerítették be a cintermet, aminek külső feléhez árubódékat ragasztottak, míg bent a cinteremben temetkeztek. (A Házsongárdi temető 1585-ben nyílt meg.) Ezt a körülépítést szüntette meg 1890-ben a templom kiszabadításáért történt bontás.

Lényeges pillanat a város életében, hogy 1664-ben elvesztette szabad királyi város címét, ami vármegyei főispáni alárendeltséget jelentett, ennek következtében megindulhatott a nemesség beköltözése és fokozatos megtelepedése a céhtag mesterek, kalmárok (a szokásos városi polgárok) mellett, s így fokozatosan elindulhattak a palotaépítkezések is.

Az épületek kényszerből történő kicserélődését az 1655-ös és 1697-es tűzvészek okozták (az alapok, pincék, vastagabb falak és részben a földszinti boltozatok megmaradtak), melyek háromnegyedrészt, majd kétharmadrészt elpusztították a várost. A városkép megváltozásához hozzájárult, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején Rabutin elfoglalja Kolozsvárt és védőbástyáit lerombolja, de nagyobb építészeti kárt is szenved, mert 1713–14-ben 624 ép ház mellett 92 romos. Az 1738–39-es pestisjárvány (860 halott) olyan újabb megpróbáltatása a városnak, ami nyilvánvalóan késleltette a Fő tér megújulását. A Bánffy palota 1774–1786 között épült.

1790-től Kolozsvár a Főkormánysház (Gubernium) székhelye és Erdély „fővárosa”, ami többek között azzal is járt, hogy elkezdték a funkcióvesztett várfalak lebontását, a hely- és anyagnyerés érdekében.

A XIX. század döntő módon alakította át a Fő tér képét. Talán joggal feltételezhető, hogy a szellemi előkészítést az 1833-ban Bölöni Farkas Sándor által kezdeményezett Kaszinó jelenti.

Kolozsvár „tájképének” meghatározó eleme és szimbóluma, a klasszicizmuson túlmutató romantikus ihletű neogótikus templomtorony 1837–1859 között épült Alföldi Antal tervei szerint.

Veress Ferenc 1859-ben megjelentetett kolozsvári fotóalbuma a városképi érték öntudatosodását is jelzi.

Az 1870-ben Kolozsvárt is elérő vasút az új építőanyag (acélszerkezetek) jelentős pályafutásának a kezdete. Az eklektikus és szecessziós épületek szerkezete mindenütt fémszerkezet, de a régebbi épületek födémcseréinél is ezt használják.

1893 és 1902 között az állomást és a főteret gőzmozdony vontatta „közúti vasút” kötötte össze, ideiglenesen módosítva a városképet.

A városkép kialakításában jelentős szerepet játszott az 1872-ben megnyílt és később Ferenc József nevét felvevő Tudományegyetem, ugyanis a működéséhez szükséges épület gyors és új léptékű felépítése az egész város életét és arculatát megváltoztatta. Az Egyetem felépítése, kimagasló szellemi értékein túlmenően indirekt módon a Fő teret is megváltoztatta, mert a Piac tér díszterré vagy főtérré alakulhatott. Igaz, hogy még a nagy építkezések előtt, 1890-ben sikerült lebontani (Schütz János kezdeményezése 1852-ben) a „piaczi templom” körüli épületeket, az erre a célra létrehozott alap segítségével.

A klinikák 1897 és 1902 között épültek, de előbb, 1887-ben megvalósult a vízmű, 1894-ben a csatornarendszer, és 1894-ben a vezetékes ivóvízszolgáltatás, ami nélkül a díszter sem születhetett volna meg. A tér arculatának átalakítása lényegében urbanisztikai alkotás, aminek része a belváros 1900-ban létező 589 fürdőszobája is, ami az épületek 10%-os ellátottságát jelentette. További folytatás volt az 1905-ben üzembe helyezett villamosművek (28 kivilágított utca).

Noha a Mátyás-szobor alapkövetételére 1896-ban, a Szent Mihály-templom (itt keresztelték egykor Mátyást) kiszabadításának és a piactér díszterré alakításának a gyökerei az 1850-es

évekre vezethetők vissza, amikor Mátyásra emlékezve elindult a már említett templom-kiszabadítási polgári mozgalom.

Egykor a Fő téren állt (Mátyással ferdén szemben) a Karolina-oszlop (1831–1898) is, ami most az Óvárban látható.

A Mátyás szoborkompozíció értékeinek felfedezéséhez kulcsot jelent térbeli elhelyezése: az 1902-ben felavatott alkotás Mátyás-feje, a Fő teret körüljáró szemlélő előtt mindig a tetők felett lebeg és így uralja az egész teret. Ezért a környezet épületmagasságait nem szabad megemelni.

1921 és 1940 között a Mátyás-szoborral ferdén szemben állott a capitoliumi anyafarkas-szobor, ami a második világháború után előbb a Farkas utcában, majd a mai Memorandisták Emlékműve (a Deák Ferenc utca főtéri torkolatában) helyén volt elhelyezve.

A két világháború között a Fő teret övező házak földszinti üzlethelyiségei előtt többnyire fából készült előreugró vitrinek voltak, amiket az 1960-as években távolítottak el azzal a céllal, hogy az eredeti épülethomlokzatok kiszabaduljanak. Ezek a homlokzatok viszont már nem az eredetiek voltak, mert nagy áttörésekkel rendelkeztek. Ugyanis a régi barokk típusú szekérbehajtós kapualjakat félig befalazták és kis üzlethelyiségeket alakítottak ki.

A Fő tér térsztétikai értékeinek kibontakozása. A Fő téri várostájképek bemutatása

A kolozsvári Fő teret 9 utcából lehet megközelíteni, melynek során a tér megjelenése és kibontakozása más és más.

Próbáljuk meg leírni és bemutatni a különböző lehetséges megközelítéseket és rálátásokat, most mellőzve a távoli kilátások ugyancsak fontos hatását.

1. A legrégebbi nevű a Híd utca, közismert neve Dózsa György utca, mely felől északról jövet, a tekintet belebotlik a Kossuth Lajos utca (volt Magyarok utcája) első és egyben a Fő tér saroképületébe, s így a tekintet kissé késve futhat át a téren, még mielőtt a templom előtűnne.

Ez a látvány nem eléggé kellemes, mert a tér távoli, déli oldalának alacsony (kétszintes épületek a négyszintesek mellett) épületei mögött az Egyetem épületeinek teteje látszik és ez bántóan tetőzi a látványt. Ez az epizód viszont csak rövid ideig tart, mert gyorsan feltűnik az igen közel eső torony és templom, amely a tér alaprajzán ehhez az elért térsarokhoz áll a legközelebb s innen érzékelve a leginkább uralkodó és lenyűgöző a monumentalitása. A Mátyás-szobor itt még nem jelenik meg, de a Bánffy-palota előtt végigfutó tekintet a díszter nagyságát és levegősségét már érzékelteti.

2. A régi Magyarok utcája, majd sokáig Kossuth Lajos utca felől kibontakozó tér kevésbé okoz meglepetést, mert a torony már a távolabbi utcaképben is megjelenik a háztetők felett. A tekintettel könnyen átjárható és érzékelhető tér (az egykori lábasház után „lábasházsor”-nak nevezett északi téroldal) enyhe görbülete szépen tárja elénk a teret a templom megjelenése előtt, de az Unió utcán továbbfutó tekintet a háttérben előtűnő, de érzékelhető akadályokba, tűzfalakba ütközik. Már innen is érzékelhető a távolban az egykori vármegyeháza tornya, de ez az Unió utca már említett tűzfalai mellett eltörpül.

A tér északi, kiegyensúlyozottnak mondható (magasságban elfogadható különbségekkel) homlokzatsora a tér sarkánál bontakozik ki előttünk (a Híd utcából jövet is) teljes mértékben, s együtt érzékelhető a monumentális templommegjelenéssel. Innen a Bánffy-palota felé indulhatunk, a tér vonzásában, mert a templomon túli nagyobb térség ilyen hatással van ránk.

Közben változó szögekből láthatjuk a tér északi homlokzatsorát, erőteljesebben az egykori Ruzicska-házzal (református tulajdon, ma a Magyar Köztársaság Főkonzulátusa is itt működik), aminek négy szintje és kétszeres mérete eklektikus túlzású.

3. A keskeny Szentegyház utcán érkező a Fő tér egyik fontos részértéke, a templom egyhajós szentélye jelenik meg, hangsúlyt adva ennek az igen karcsú és egyedien szép szentélynek. A képet kiegészíti a most már kissé háttérbe szoruló torony, ami nem okoz meglepetést, mert az már igen távolról is érzékelhető (már a Hunyadi térről is). Ebből az utcából, távolról, teljes nagyságában jelenik meg a torony, majd eltűnik és az említett szentély után újból felbukkan. Ez a második olyan utca a kilencből, ahonnan a tornyot messziről szinte teljes egészében már láthatjuk, s így nagy mozgásgerjesztő erővel bír. Itt a turistának nincs szüksége térképhasználatra. Érdekes, hogy a templomtorony reális magassága és nagysága távolról jobban érzékelhető, mint közlől, ahonnan csak a lenyűgöző monumentalitást észleljük. A térre érve, a Bánffy-soron vagyunk, s kissé balra haladva gyorsan felfedezzük a templom mellett a lovon ülő Mátyást oldalnézetben. A szoborkompozícióhoz közeledve, a templom és a mögötte emelkedő torony háttérre válik.

4. Az egykori Deák Ferenc utca (ma Hősök utcája) felől a legszélesebb megközelítő úton (az utcaszélesség hatására nyugodtabban) érkező, már távolról érzékelhető a nagy díszter, mert a nyugati, az úgynevezett plébániasor egyenlő magasságú palotái (Rhédey, Jósika, Wass) nagy tér-előtérrel érvényesülnek. A tér délkeleti sarkáról teljes rálátás nyílik az együttesre, mert az épületkoszorú, az arányos előtér, az ötalakos szoborkompozíció és a templomtoronyos háttér összhangban van. Az élmény fokozódik, ha nyugat felé sétálunk, mert akkor a főter három szegélyező oldalának épületei is érvényesülnek.

Ugyanakkor a Deák Ferenc utcából való megközelítéskor, sajnálatos módon több zavaró elemmel is találkozunk. Egyrészt az utca elején épült újkeletű, aránytalanul nagy Memorandista emlékmű foglalja el a légtér, másrészt pedig a déli, úgynevezett Tanács-soron hatalmas tűzfal éktelenkedik, ami az első világháború előtt épült Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank épületrésze.

5. A legszebb, páratlan városképi látványt a Fő tér Egyetem utcából történő megközelítése nyújtja. Az együttes már a térre érkezés előtt feltűnik és nincsenek bántó elemek. Az „ásatások” gödreit szándékosan nem vettük figyelembe.

A tér sarkából baloldalt az egyenletes magasságú hangsúlyos házsor (a plébániasor), jobboldalt is (Bánffy-sor) az ugyanolyan házsor (Teleki, Státus-házak, Bánffy-palota), háttérben meg, a templom mögötti északi emelkedő tetős épületsor (lábasházsor) tárul elénk, ami felett megjelenik az óvári torony is, és az előtérben, a közvetlen templomháttérrel a klasszikus reneszánsz Mátyás-szoborkompozíció. A zöld előtér (melyet most az ásatások megcsúfítanak), majd Mátyás és a templom mint kiemelkedő test, hátul pedig a térfal, amit a távoli óvári Mátyás-ház s az óvári toronysisak is díszít, lenyűgözően hat.

6. Ha az egykori Jókai utca felől közelítjük meg a Fő teret, a torony nem jelenik meg, s a tér végtelennek hat, mert a széles Deák Ferenc utcával folytatódik, s így a tér továbbfut, s a teljes kibontakozás nagy meglepetést okoz, mert a tér a maga realitására kisebbedik és a teljes kompozíció hirtelen tárul elénk. Igaz, hogy ebből az utcából a Fő tér sarka egy kis akadálnak tűnik, de ez eltölpül a Deák Ferenc utca házsorának érvényesülése mellett.

7. A Kismester utcából egy épület alatti sikátoron jutunk a plébániasorra. Az élmény egyedi, mert elsőnek Mátyás és lova oldalnézetben tárul elénk, ami váratlan meglepetés. Ha jól megfigyeljük, először Mátyás levegőben úszó babérkoszorús feje jelenik meg, s erre épül az egész szoborkompozíció.

8. Az Unió utca felől, a Szamossal párhuzamosan nyugatról érkezve csak távolabbról látszik a torony, közelebbről a magas bérházak miatt csak később tárul elénk. Viszont szépen belátható a tér északi oldala és a Kossuth Lajos utca is kivehető, elsősorban az evangélikus és az unitárius templomok által. Mivel a délkeleti térsarok is előtűnik, a tér jól érzékelhető.

A térre érve a képbe bekerül a ragyogó Bánffy-palota is, majd a torony és a templomhajó nyugati oromzata a bejárattal és előtérrel. A tér sarkából, a templom mellett jobbra, láthatóvá válik a Fő tér déli (Tanács-sor) oldalának két óriási épülete (bank, bérház) is, de még nem találkozunk a Mátyás-szoborral, holott előttünk a templom melletti nagy térség. Az innen kibontakozó képben igen megkapóan jelenik meg a templom és a torony, és bontakozik ki a legszebben és legteljesebben, mivel itt van a főbejárat és nincs háttér.

9. A Mátyás utca felől északról, az Óvárból közeledve, nem látjuk a tornyot, de átlátunk a téren, egészen a Tanács-sorig, melyből csak a két grandiózus épület, a bank és a bérház emelkedik ki, anélkül, hogy a kisebb reneszánsz kori épületekhez viszonyított aránytalanságuk észlelhető lenne. A távoli nagy épületek, amelyek túlnőnek a Fő tér arányain, innen nézve nem is annyira aránytalanok, de határozottan uralják a képet. A szűk Óvárból kiérve a torony és templombejárat főoromzat válnak uralkodóvá, amit gyorsan kiegészít a Bánffy-palota, mint térhatároló. Innen, a tér délkeleti sarkából ugyancsak teljes értékű képet kapunk és nincs az a benyomásunk, hogy valamelyes hatásosabb oldalnézetével találkozunk.

A tér különlegessége, hogy több oldalról is teljes kompozíciót alkot, s minden megközelítés más-más értéket helyez előtérbe.

Megjegyzések a Fő teret övező épületek stílusáról és mai rendeltetésükről

Általános észrevétel, hogy a homlokzatok stílusa többször és gyorsabban is változott, mint maga az épület, mert a homlokzattatarozások a pillanatnyi divat szerint történtek. Így különbséget kell tenni a belső, sokszor rejtőzködő értékek, a régebbi építészeti részletek és a homlokzatok mai megjelenése között.

Ez a különbség igen sok félreértésre adhat okot, ezért megpróbáljuk rögzíteni a mai helyzetet, a homlokzatok stílárís jellegének rövid leírásával. Ugyanakkor azt sem tartjuk érdektelennek, hogy a mai rendeltetésükre is utaljunk.

A Fő tér déli oldala (1-es számtól 8-ig), az egykori Tanács-sor

1-es házszám. A Tanácsháznak épült klasszicista épület homlokzata megmaradt eredeti stílusában, rusztikázott vakolattal és belső árkádsorral. A Kagerbauer Antal tervei szerint, 1843-ban épült alkotáson egykor hét szabad királyi város festett címere volt látható. A városi tanács tulajdonában lévő épületben most különböző intézmények (tanácsi irodák, minisztériumok megyei kirendeltségei), civil szervezetek (zeneszerzők egyesülete), egyházak (ortodox esperesség) és pártok (Nagy Románia Párt) kaptak helyet.

2-es házszám. A Simai-ház kora klasszicista homlokzattal és késő barokk belsővel rendelkezik. A homlokzati egyenes párkány már nem barokk, míg a belső csehboltozatok (a kapubejáró alatt) még azok. A cipőüzletben látható fiókos dongaboltozat régebbi időpontra mutat. Az épület emeletét a tanács használja, míg az udvaron kerthelyiség („Pizza Y”) és az utcai részen cipőüzlet („Dali”) működik.

3-as házszám. Az épület magasított, vakablakokkal ellátott oromzata és az egész homlokzat dísztelen, sima és sokszor módosított. Klasszicista jellegzetességeket mutat, s elrejtí azon

egykori reneszánsz részleteket, amit csak feltételezhetünk, mert itt reneszánsz házsor állt. A földszinten cukrászda („Carpați”) van.

4-es házszám. A homlokzatot eklektikus ablakok és nagy ereszgymók díszítik. A balkon neobarokk, ilyenformán eklektikus kőgyámjai és korlátbábjai megélik az igen nagy kívágású földszinti nyílásokat. A földszinten a később beépített reneszánsz (kannelurás és virágfejezetes) ajtókeretet (XVI. sz.) olajfestéssel csúfítottak el. A készruháület földeme gerendás, aminek semmi köze sincs az egykori reneszánsz épülethez.

5-ös házszám. A Filstich-ház mai homlokzata késő barokk elemeket tartalmaz, ugyanis az ablakok előtt a végigfutó párkányzat kissé kiugrik, s golyvázásra emlékeztet. A kapualjban azonban könnyen felfedezhető a reneszánsz fiókos dongaboltozat, amelynek bevakolt faragott gyámkövei is láthatók. Ugyanitt található egy befalazott ablakkeret (1572) és egy befalazott szemöldökpárkány (1591-es évszámmal), olvasható feliratokkal. Az említett kapualj egykor szekérbejáró volt, aminek befalazott felében kisdrogéria („Apishop”) működik. Az épület földszintjén nyilvános telefonközpont is van.

6-os házszám. A kora klasszicista homlokzatú ugyancsak egyemeletes ház (a Tanácsház is egyemeletes ezen a soron) azért átmeneti stílusú, mert együtt és párhuzamosan létezik az egyenes (a szintek között) és enyhén kiugró (golyvázott) párkányzat, míg az ablakkeretek szemöldöke és az ablakpárkányzat alja vakolatdíszítéses. A földszinti üzlet funkciója gyakran változik, s nem tudni, hogy a „Suerom” elnevezés mit takar.

7-es házszám. Az egykori Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank négyemeletes hatalmas épület, ma Nemzeti Bank. Stílusa kívülről határozatlan

szecessziót mutat, míg belülről ténylegesen szecessziós, mert a földszinti nyíláskivágások szecessziósan sokszögűek, de az emeleti vakolattal díszített falsávok eklektikus anyaghasználattal készültek. A belső tér fém munkái és üveg díszítései kimondottan szecessziósak.

8-as házszám. Az egykori Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak helyet adó négyszintes késő eklektikus neoklasszicista bérház a főtér oldaláról klasszicista oromzattal, míg az Egyetem utca felől copf oromzati díszekkel rendelkezik. A Sebestyén Dávid által 1912–13-ban épített bérpalota, az előző épülettel együtt, megbontotta a Tanács-sor folyamatos párkányszintmagasságát, és megszüntette a nyugodt, szegélyező környezetet.

A Fő tér nyugati oldala (9–17. szám) az úgynevezett Plébánia-sor

9-es szám. A Rhédey-palota (főbejárat a Jókai utcából) ma (emeletráépítéssel kialakult) háromszintes épülete kimondottan klasszicista, átmenetek vagy stíluskeveredések nélkül. Az egyenes és nyugodt párkányzat, valamint a félköríves nyílászáródások mellett az emeleti balkon nagy kőgyámjai, kőlapjai és öntöttvas korlátai egyértelművé teszik ezt. A pince még sok minden régebbi dolgot rejtegethet, mert a tér beépülése a XV–XVI. században történt. A földszint főtéri részében lámpaület található.

10-es szám. A báró Jósika-palotát lábas háznak is nevezzük, a járdára ugró klasszicista oszlopsor okán. A háromszintes (itt is volt emeletráépítés) nyugodt és egyenes párkányzatú épület klasszicista, enyhe barokk „maradékokkal”, mert a kisméretű sarokrizalitok és a kapu alatti késő barokk lapos csehboltozat erre utalnak. Ugyanakkor az udvari árkádok klasszicista stílusúak, s emlékeztetnünk kell arra, hogy a szellemi központnak számító Kolozsvári Kaszinó is itt működött. A homlokzati felírás: 1828.

11-es szám. A Wass Otília-ház háromszintesnek épült, s nagyszerű példája az eklektikus rokokónak, vagyis a neorokokónak. A kagyló-szalagdíszes párkányzat, a címeres kiemelkedő oromzatelem, valamint a zárterkély szoknyás nagy ablakai a késő eklektikus stílust jelzik. Csak

emlékeztetünk arra, hogy Wass Ottilia ezt az épületet az EME-nek ajándékozta, s többek között Bölöni Farkas Sándor is itt lakott.

12-es szám. A háromszintes késő eklektikus épület ugyancsak neorokokó stílusú, holott a földszinten barokk díszítésű és formájú, kőből faragott kapu- és ablakkeret látható. Az emelet neorokokó páros ablakainak kagylós szemöldökdíszei különösen gazdag kidolgozásúak.

13-as szám. A Fröhlich-ház (Fröhlich-sikátor) talán két épületből kovácsolódott, klasszicista időben, mert a homlokzati ablakközök nem egyenletesek és a párkányok egyenesek. A sikátorban viszont barokk csehboltozat látható, ami más, mint az üzletekben található fiókos kosáríves, ugyancsak barokk boltozat.

14-es szám. A Plébánia-soron ez már a hatodik háromszintes épület, s biztos, hogy ez is emeletráépítéssel és jelentős átalakításokkal született. Az 1960-as évek felújítása során a belső reneszánsz boltozatokból kiindulva reneszánsz homlokzati ablakkeretek készültek, de a késő barokk bejárat íves záródása korábbi stílusára utal. Az emelet ablakkerete copf (szalagdísz) és romantikus (bástyaszerű oszlopocskák) elemeket kever. Mivel a második emelet ablakkeretei is romantikusak, lehetséges, hogy már abban a korban (1848–1867) kétemeletes épület volt.

15–16-os szám. A jelenlegi római katolikus Plébánia-ház most kétszintes, s több épület egyesítéséből és kiegészítésével nyerte mai alakját. A középső gótikus épületrész legjelentősebb maradványa a homlokzati szegmentíves kapubejárat (most üzletbejárat), ami felett Sleunig Gergely plébános monogramos címerpajzsa látható, bástyakapu előtt heverő leláncolt oroszlánt ábrázolva. Az épület belsejében a késő gótikus ajtókereten 1477-es évszám olvasható, míg a déli szárny faragott barokk bejáratán az 1799-es dátum. Kolozsváron összesen három (Mátyás-ház, az unitárius püspöki ház és a plébánia) gótikus polgári ház maradt fenn. Az emelet igényesen faragott ablakkeretei késő barokk copf ízléssel készültek, egységbe fogva a különböző korokat.

17-es szám. A kétszintes késő eklektikus saroképület ugyancsak a plébánia tulajdona, most az Alpha Bank székhelye. Az emelet olyan gazdag edikulás neoreneszánsz ablakokkal rendelkezik, amit csak a stílus utolsó szakaszában alkalmaztak. Figyelemre méltó, hogy a balkonok alsó felét is stukkódíszekkel látták el. Szerencsés dolog, hogy ez az épület nem emelkedik a plébániaház ereszmagassága felé és így ennek a házsornak harmóniája kifogástalan. Ez nem zárja ki az épületkutatások és a részletrestaurálások nagy szükségességét.

A Fő tér északi oldala (18–28. szám), az egykori Nagylábasház-sor

(Kissé megtévesztő, hogy itt most nincsenek lábas házak, mert a XIX. században meglévő kettőt lebontották.)

18-as szám. A Mátyás utcai bejáratnál rendelkező egyemeletes sarokház nyugodt homlokzata klasszicista ugyan, de belső boltozata késő reneszánsz, fiókos dongaboltozat. A Mátyás utcai homlokzat földszintjén befalazott késő gótikus ablakkeret látható. Az egykori szekérbejárat, a homlokzat három ablakának ritmusából ítélve a Fő térről nyílhatott, ahol most üzletbejárat van.

19-es szám. A kétszintes Rácz-ház homlokzati ritmusa hasonló az előbbi épületéhez, de az emeleti ablakok füles barokk kőablakkeretesek, ami felett szemöldökpárkánnyal védett copf füzérdíszek vannak. A kapualjat, ami régen szekérbejárat volt, kosáríves lapos barokk fiókos boltozat fedi, s vastag falkivágáshoz hasonlító hevederekkel van ellátva. Ugyanitt található egy deréktól látszó késő gótikus ajtókeret is. A kétszintes pince dongaboltozatait kívülről faragatlan kövekből boltozták a késő gótika időszakában.

Az északi házsor 1450 után, a városfalak elkészültével volt beépíthető.

20-as szám. A Rósás-ház (udvari sebészorvos) későbbi tulajdonosa Schütz János (a templom kiszabadításának kezdeményezője), majd a sörgyáros Czell család volt, akik sörözőt (ma Ursus cégtábla látható) alakítottak ki a földszinten.

A homlokzat mai díszítése romantikus, mert a párkányzat szalagdisze gótikus elemekből alakított, az ablakkeretek feletti szemöldökök tört vonala és gyámjai, valamint a kapu gótikus ihletésű szegmensíve erre utalnak. A földszinti épületbelsőben a szép reneszánsz teremsort fiókos dongaboltozat alkotja, faragott gyámkövekkel. Ugyanitt akárcsak az emeleti lakásban, igen szép reneszánsz (1636-os évszámmal) faragott ajtókeret látható. Ez az épület volt 1902-ben Fadrusz János szálláshelye.

21-es szám. A Püspöki család (helyén a Karvázy-ház volt) épülete az egyetlen igazi szecessziós épület a főtéren. Az oromzat sajátos hullámszála, az ablakkeretek eltűnése vagy homlokzattá szélesedése, valamint a zöld négyszirmú virágot és bimbókat ábrázoló kerámiaelemek sajátjai a szecessziós újításoknak. A XX. század elején lebontott Karvázy-ház 1571-es ajtókeretének felső része a Történelmi Múzeumba került. Itt kell megemlítenünk, hogy a ház Fő térre néző nyitott padlásán tartotta színi előadásait Felvinczi György együttese. A nyitott és kiugró padlások a csigával történő anyagemelést védték, mert korábban ezeket a száraz és szellős padlásokat gabonaraktározásra használták.

22-es szám. Az egyemeletes Stampa-ház homlokzata klasszicista egyszerűséget mutat, kapuja azonban barokk, s bent reneszánsz dongaboltozattal. A földszint feletti boltozatok azt jelzik, hogy az épület már akkor emeletesnek épült és nem földszintesnek, mert az emeleti boltozás szétfeszítette volna a falakat. A boltozatok általában az utolsó előtti födém szintig voltak használatosak. Itt a földszinten sokáig zöldszőlőzet működött.

23-as szám. A kolozsvári református egyházközségek háromszintes kora eklektikus stílusú háza két más épület helyére épült 1883-ban. Az előző lebontott két kisebb épület árkádjai a járdára nyúltak, s ezért nevezték az egész déli épületsort „Nagylábasház-sornak”, már csak azért is, mert a nyugati oldalon már létezett a Jósika-palota, ugyancsak járdára lépő oszlopokkal. A két régít helyettesítő új hosszmeretei megbontják ugyan a sor ritmusát, de még az elviselhetőség határán belül, mert a magasságkülönbség csak egy szint, amit enyhít a 22. szám alatti magastető. A református tulajdonú, önmagában impozáns, szinte egészében eklektikus épület (a földszintet sokszor alakították át és már csak a váza régi) homlokzatának első emeletén igényes edikulás ablakkompozíciók vannak. Jelenleg itt székel a Magyar Köztársaság Főkonzulátusa.

24-es szám. Az Iparos Egylet Székházául emelt kétszintes kora eklektikus reneszánsz palota, két, emeleten elhelyezett szoborral és kannelurás, homlokzathoz ragasztott fejezetes oszlopokkal. A mértéktartó alkotás 1883-ból való, s ugyancsak Maetz Frigyes építész tervei szerint épült, akárcsak a szomszéd ház. Az épület oromzati párkányán egykor szobrok álltak, amelyek szépségükön kívül enyhíthették a következő épülethez viszonyított szintkülönbség zavaró hatását. A földszinten egykor moziterem működött, most játéktér, míg az emeleten egy előadóterem is helyet kapott.

25-ös szám. A kétszintes épület homlokzatát teljesen átalakították a földszinten, és az emelet ablakkeretének könyöklőig magasított modernkedő burkolattal látták el. A középen tört vonalú szemöldökpárkányok az ablakkeretek egyszerűsége alapján kora klasszicista stílusra utalnak. E ház telkén is el lehet jutni Kolozsvár legrégebbi faragott ajtókeretéig, az egykori Óvár saroktornyának pincebejáratáig, amely tömlőcajtó volt. Két emléktábla is emlékeztet a XIX. század közepéig tartó funkciójára. Ma már az Óvár felől is megközelíthető.

26-os szám. A háromszintes épület klasszicista homlokzatú, az ismétlődő egyenes párkányok és egyszerű ablakkeretek, valamint a felső emelet párkányai közé szorított oszlopsávjai erre

utalnak. A földszinten működő „Dorna” élelmiszerüzlet elődjének is hasonló volt a funkciója már az 1950-es években is.

27-es szám. A kétszintes, középső bejáratú szimmetrikus, barokk-rokokó palota építése a Wass és a Kemény grófi családok nevéhez fűződik, s a stílusból ítélve, 1800 körül emelhették. A könnyed vonalú stukkó-szoknyákkal és figuratív szemöldökökkel ellátott ablakkeretek és az ablakok között emelkedő fejezetes oszlopsávok, de a kapuív és a kovácsoltvas-rácsos balkonmellvéd is ezt mutatják. Az udvaron két értékes reneszánsz ajtókeret az átépítés előtti korra utal, amikor Filstich Péter aranyműves és pénzváltó, majd a Wass család lett a ház tulajdonosa. A Filstich-címeres ajtókereten az 1597-es évszám, míg a Wass és Vay családok címerét tartalmazón az 1728-as évszám olvasható. Ebből is megállapítható, hogy Erdélyben a reneszánsz stílus még a barokk korban is divatos volt. Ezen barokk-rokokó alkotás Erdély egyik legszebb épülete, s kultúrtörténeti jelentősége is kiemelkedő, mert ifj. Kemény Sámuel volt az, aki felvetette az Erdélyi Múzeum alapításának gondolatát, s itt vendégül látta Deák Ferencet és Vörösmarty Mihályt, mely eseményről a homlokzati emléktábla is hírt ad.

28-as szám. A Mauksch–Hintz-ház klasszicista homlokzatú (1820-as évek) saroképület, egyszerű és sima keretezésű ablakokkal és egyenes párkányzattal. A földszint és a pince reneszánsz dongaboltozatai és magas tetőszerkezete a régebbi időkre utalnak. Az épület nevezetessége, hogy itt már az 1700-as években világi gyógyszerár társaság létesült a Hintz család jóvoltából, ami jelenleg állami Gyógyszerészeti Múzeum, de felújítás miatt már több éve zárva van. Az épület fő- és udvari bejárata a Wesselényi–Dózsa–Ferdinánd (volt Híd) utcából nyílik, ahol több üzlethelység is működik. Említésre méltó, hogy az udvaron még egy olyan tetőelem és padláscsiga látható, amit egykor anyagemelésre használtak. Az épület sarka alatt létrehozott átjáró újabb keletű (1960-as évek eleje) és a legforgalmasabb útkereszteződésben történő közlekedés szükségén próbál enyhíteni, a szemben lévő oldal saroképületéhez hasonlóan.

A Fő tér keleti oldala (29–34. szám), a Bánffy-sor

29-es szám. A háromszintes fejlett eklektikus stílust képviselő saroképület a Katolikus Státus tulajdona volt, mai formáját 1891-ben nyerte, amikor Nagy Gábor harminchatszobás felújított szállót nyitott, az előző Pannónia Szálló folytatásaként működő Központi Szállót (ma Melody), amelynek mindenkor volt étterme is. Az 1950-es években gyalogátjárót vágtak az épületsarok alatt. Az épület külön értékei a földszint feletti, teljes egészében kovácsoltvas (viráglevelek stb.) balkon, ami a belső fémfödémekről is árulkodik, valamint a kétszintes mélységű, régebbi korok tanújaként létező reneszánsz boltozású pince, ami az átrakodó kereskedelmet is folytató szabad királyi városban áruraktárként szolgálhatott.

30-as szám. A Bánffy-palota Erdély legszebb városi barokk palotája címért vetekedő (vetélytársa a szebeni Bruckenthal-palota) alkotás, ami 1774 és 1786 között épült, három kis épület (Rázmány-, Linczeg- és az Eperjesi-ház) helyén, Johann Eberhard Blaumann jeles szebeni építőmester tervei alapján. Az épület modellértékű, tekintélyes alkotás, s kiváló részleteit állandóan másolták. A homlokzat attikáján mitológiai istenszobrok (Mars, Minerva, Apollón, Diana, Herkules, Perszeusz) és a griffes Bánffy-címer (kilencágú korona nélkül) látható. A középrizalitban háromnyílású kapubejáró és az emeleten hétszlopos fedett loggia látható. A palota mai funkciója: Nemzeti Képzőművészeti Múzeum.

A Bánffy-sor épületeinek ritmusa a XIX. század végére került összhangba, amikor mellette három nagy épület is hasonló nagyságrendűvé vált. Ezt a ritmusváltást ma már nem javasolnánk, de az egységre törekvés elfogadható.

31-es szám. A háromszintes késő eklektikus Státusház 1898-ban épült Alpár Ignác jeles budapesti építész tervei szerint. Ekkor nyitották a Szentegyház utcát, hasonlóan kiépítve, neobarokk zárt loggiákkal. A földszinten az állami takarékpénztár (CEC) működött.

32-es szám. A háromszintes, szinte iker sarok-bérpalota ugyancsak Státusház és késő eklektikus neobarokk zárt loggiákkal és díszítő saroktoronnyal. Alpár Ignác épületének földszintje most a „Connex GSM” mobil-telefon rendszer irodájának és a Román Fejlesztési Bank (BRD – Groupe Societe Generale fiók) kolozsvári kirendeltségének ad helyet. A két új eklektikus bérház és az utcanyitás, a Gyergyai–Frankkis-ház , a két Radák-ház, valamint a Tivoli-ház helyén valósult meg, egészen más ritmusban és arányrendben, de még a Mátyás-szobor elhelyezése előtt.

33-as szám. A Fő tér utolsó előtti házszáma, az egykori Erdélyi Bank háromszintes késő eklektikus (1894) épülete is két kisebb épület (a Szatmári- és a Bogner-ház) helyére épült, és klinkertégla-burkolattal, neoreneszánsz és barokk ablakkeretekkel és szalagdíszekkel díszített. Ma a Dacia Felix Bank és az Andreescu Művészeti Akadémia egyik székhelye.

Az udvaron és az épületbe beépítve is az egykori Wolphard–Kakas-ház megmaradt értékei láthatók. Az udvari épületszárnyon Erdély néhány legszebb reneszánsz ajtó- és ablakkeretei, míg bent az épületben az 1994-ben, a Dacia Felix Bank berendezkedésének idején kibontott nagyszerű reneszánsz teremsor részleteit láthatjuk. Sajnos azonban, hogy a kibontott teremsort, aminek része volt a már régebb ismert híres Zodiákus-terem is, alulról bebetonozták, a faragott gyám- és zárókövek kis üregekbe kerültek, s az egyedi teremsor sem érvényesülhet.

34-es szám. A Fő tér utolsó épülete ugyancsak saroképület, s Pataki–Teleki-ház néven ismeretes. A négyszintes épület szomszéd épületekhez alkalmazkodó magassága az 1950-es évek végén és a 60-as évek elején emeletráépítéssel nyerte mai állapotát, a felső szinten leegyszerűsítve a késő barokk–rokoko formavilágát. A földszinten félköríves kagylódíszes ablakzáródások, míg az emeleten kétszintes háromszögű szemöldökpárkányok láthatók. A Deák Ferenc utcai emeleti balkon feletti Bem-emléktábla emlékeztet arra, hogy a hadvezér 1848 karácsonyán itt szállt meg. Az épületet 1790-ben építették, s valószínű, hogy 1806-ban módosították, ami 1898-ban is és az 1950–60-as emeletráépítéskor megismétlődött. Az arányvesztés elvette az épület műemlék jellegét.

Benkő András

Kolozsvár magyar kóruskultúrájának kialakulása és fejlődése a XIX. és a XX. század első felében

Nagy István emlékének

Előzmények

Köztük tartjuk számon azokat a csoportos (egyszólamú) énekléseket, melyek általában az egyházi gyakorlatban kaptak szerepet. Ilyen volt a rezponzoriális éneklés a római katolikus egyházban és református iskolákban a diákok éneklése a rector vezetésével temetéseken és más alkalmakkor.⁶⁷⁸

A feljegyzések másik csoportja kimondottan többszólamú éneklésre vonatkozik. 1755-ben a kalotaszegi Bicalon Nagy Mihály harmoniae praeses vezeti a kolozsvári református kollégium diákjait, akik Vitéz György temetésén énekeltek.⁶⁷⁹

Nagy Mihály már 1753-ban, székelyudvarhelyi harmoniae praesesként dolgozott fel négyszólamra egyházi énekeket⁶⁸⁰, Nagy Ferenc egy 1843-ban kelt jelentésében hivatkozik arra, hogy Kolozsvárt a harmóniát elég nagy szorgalommal tanulják a diákok. Harmonista diákot, kórust a kolozsvári kollégium kapcsán még 1859-ben is említene.⁶⁸¹

A XIX. század közepétől a diákénekkarok szerepe fokozatosan csökkent, előtérbe léptek a német mintára szervezett férfikarok.

Az első világháború végéig

1840-ben Havi Mihály, a színház igazgatója férfikart alakított. Tagjait a színház kórusából toborozta és a repertórium is elsősorban színházi anyagból került ki.⁶⁸²

1846-ban Kolozsvári Férfikar alakult, melyet *Kolozsvári Népdalnok Társaságnak* is neveztek. A színtársulat fő ereje a 12 tagú, négyszólamú férfikar volt. Külföldön is szép sikerrel szerepeltek. Akkori értelemben vett népdalokat, operarészleteket énekeltek. Felléptek Pécsen, a pesti Nemzeti Színházban. Példájukat más társulat is követte.⁶⁸³

⁶⁷⁸ Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai*. II. Bp. 1961. 21.

⁶⁷⁹ Uo. 13

⁶⁸⁰ Uo. 23. Vö. még Szabó T. Attila: *Újabb adatok és pótlások kézíratos énekeskönyveink könyvtárához*. EM XLVI. 51–59. és ETF 123.

⁶⁸¹ Szabolcsi Bence: *i. m.* 30.

⁶⁸² Ábrányi Kornél: *A magyar zene a 19. században*. Bp. 1900. 149–150.

⁶⁸³ Legány Dezső: *A zene alakváltásai a kiegyezés első szakaszában*. Magyar Zene 1982. 2. rész, 1. sz. 103.

1862-ben alakult meg a *Kolozsvári Kereskedelmi Ifjak Dalárdája*, melyet Stöger Béla, a színház operarészlegének karmestere vezetett. A kórus a karmester lakásán gyakorolt, esténként a sétatéri tó partján énekelt a népes hallgatóság örömeire.⁶⁸⁴

1867-ben, mintegy a *Kereskedelmi Ifjak Dalárdájának* folytatásaként jött létre a *Kolozsvári Dalkör*. Karnagya szintén Stöger Béla lett. A dalárda 1868-ban tiszteletbeli tagjává választotta Mosonyi Mihályt, Erkel Ferencet, Ábrányi Kornélt, Ruzitska Györgyöt, a helybeli Zenekonzervatórium igazgatóját, 1872-ben pedig gróf Eszterházy Kálmánnak, az énekkar elnökének javaslatára, Liszt Ferencet. E megtisztelő gesztusra Erkel Ferenc levélben válaszolt: „Felejtethetlen emlékek kötnek engem Kolozsvárhoz, ahol nem csak első alapját vettem meg szerény ismereteimnek, de megkönnyített, szerencsésebb haladásomat is nagy részben ottani legbensőbb barátaim szíves részvételének, szakadatlan buzdításának köszönhetem.”⁶⁸⁵

1907-ben a dalkör emlékiratot adott ki az *Erdélyrészi Dalosegyesületek Szövetségének* megalapítására.⁶⁸⁶ A *Kolozsvári Dalkör* bekapcsolódott az Országos Daláregyesület munkálataiba, részt vett versenyein (1868-ban Debrecenben a bíráló bizottság dicséretét érdemelte ki, 1869-ben Pesten „kitüntetett elismerést” szerzett, 1876-ban Szegeden pedig első díjat). Ábrányi Kornél az arany- és ezüstserleges együttesek között tartotta számon. Karmesterei közül a már említett Stöger Béla mellett Fischer Benót (1868), Hahn Mártont ismerjük (1870–1877) – a szegedi első díj az ő munkájának eredménye. Őt követte Oberti Bárdos János, a Zenekonzervatórium igazgatója s egyben a Színház opera részlegének karmestere – 1906-ig. Egy éven át Farkas Ödön is vezette az énekkart (1907–1908), majd 1908-tól 1921-ig Zsigmond Ferenc, a tanítóképző ének- és zenetanára. Repertoárjuk kedvelt darabjai közé tartozott Erkel, Szabados Béla, Szöllősy Attila, Felix Mendelssohn néhány műve.

Az első világháború után nem tudott megfelelő modus vivendit találni, s úgy látszik beszüntette tevékenységét. A negyvenes évek elején kísérletet tettek újjászervezésére, felújítására, de nem sok sikerrel. 1891-ben említés történik a *Kolozsvári Polgári Dalkör*ről, az elnevezés ugyanazt az énekkart jelenti.⁶⁸⁷

1869-ben tűnik fel újabb énekkar Kolozsvárt, nevezetesen, a *Hilária*.⁶⁸⁸ Fontosságára abból következtetünk, hogy Thern Károly három, Zimay László, Huber Károly egy-egy kórusművet ajánlott az együttesnek.⁶⁸⁹ Kolozsvár társadalmában is tekintélynek örvendett: elnöke, dr. Hintz György egyben a Zenekonzervatórium vezetőségének is tagja volt.

Kolozsvárt az Országos Magyar Daláregyesület több dalosversenyt rendezett, kettőt már a múlt században (1876, 1880).⁶⁹⁰ Harmadikra a XX. század első évtizedében került (190?) sor.

⁶⁸⁴ Lakatos István: *A Kolozsvári Dalkör tiszteletbeli tagjai Mosonyi, Erkel, Ábrányi, Ruzitska és Liszt*. In: *Magyar zenetörténeti tanulmányok Mosonyi Mihály – Bartók Béla emlékére*. Szerk. Bónis Ferenc. Bp. 1973. 79.

⁶⁸⁵ Lakatos István: *i. m.* 81.

⁶⁸⁶ *Erdélyrészi Dalosegyesületek Szövetségének Alapszabályai*. Kv. 1908.

⁶⁸⁷ *Feltámadt a Kolozsvári Dalkör*. Keleti Újság 1941. jún. 10.; Ellenzék 1941. jún. 10.

⁶⁸⁸ Nagy Dezső: *A magyarországi dalosmozgalom 100 éve (1863–1963)*. Bp. 1965. (2608. sz.)

⁶⁸⁹ Bartalus István–Gyertyánffy István: *Négyesdalok Zsebkönyve. Férfikarok antológiai gyűjteménye*. Bp. 105–106, 114–116, 280–282. Vö. Ellenzék 1927. okt. 9., márc. 20., 1929. jan.22., márc. 27., 1930. ápr. 9., ill. Barna Iván: *Éneklő nyomdászok*. Utunk 1956. 38 sz., valamint Benkő András: *A kolozsvári Gutenberg Énekkar életéből*. Művelődés 1971. 5 sz.

⁶⁹⁰ Ábrányi Kornél: *i. m.* 330.

Negyediket Székelyudvarhelyre tervezték, közbejött akadályok miatt utóbb ez is Kolozsvárt került volna megrendezésre, 1914-ben, de a világháború kitörése megakadályozta.

A szegedi verseny után (1876) kedvezőtlenül alakult politikai, társadalmi és művészeti viszonyok között válságba jutott a Daláregyesület. Szász Domokos akkori kolozsvári esperes, később Erdély református püspöke és a főrendiház tagja széles körű magánlevelezéssel mozdította ki holtpontjáról a versenyek ügyét. Az 1880-as kolozsvári verseny megszervezésébe bevonta Simon Eleket, a város polgármesterét és gróf Eszterházy Kálmán főispánt. A város az első díj mellett 1000 forinttal támogatta az országos verseny ügyét és rendelkezésre bocsátotta a nyári színpontot. A verseny eredményesen zajlott le: az első díjat a debreceni, a másodikat a szegedi énekkar nyerte. A pécsi dalárdával szemben a *Kolozsvári Dalkör* kevés szótöbbséggel maradt le.⁶⁹¹ A verseny szervezésében, lebonyolításában szép példával jártak elől a kolozsvári férfikarok.

1872-ben alakult Kolozsvár egyik legjobb énekkara, a kolozsvári *Iparos Egylet Dalköre*. Ötvenéves fennállásakor figyelemre méltó jubiláris műsorral léptek fel (*Erkel-nyitány* zenekarral, Rezik: *Jelige*, Rezik-férfikari: *Lennék én folyóvíz*, Mendelssohn: *42. zsoltár*, Liszt: *Fényt, több fényt*, rézfúvókkal, *Erkel-nyitány*, zenekarral). Karmesterei közül megemlíthető Gunesch Károly, Iszlai Márton, Pap Márton, Halász József, Oberti Bárdos János, Kárpáti Emil, Zsigmond Ferenc, Rezik Károly. A két világháború között hangversenyt rendeztek a csíkszenttamási árvízkárosultak felszegélyezésére (1929). Közben 1923-ban létrehozták az egyesület női karát (28 tag, a 43 férfival szemben), 1929-ben megszervezték magyarországi turnéjukat, de eljutottak Brassóba és Bukarestbe is.⁶⁹² A Dalosszövetség énekkarai közül a művészeti csoport szintjéig emelkedett Zsizsmann Rezső irányításával (1935, 1938), így néha versenyen kívül is szerepelt a Dalosszövetség díszhangversenyein.

1872-ben jött létre, szintén Tóth Tamás buzgólkodása révén a *Gutenberg-énekkar* is, mely főleg a két világháború között játszott élénk szerepet a munkás művelődésben.

A kolozsvári földészek (hóstatíak) közül a hídelviek alakítottak először énekkart, a kor szokása szerint férfikart, 1882-ben. Szervezője Tóth Tamás alsóvárosi kántor-karmester volt.⁶⁹³ Alakulásától kezdve 1928-ig a karmester járandóságát az egyház – pontosabban a hídelvi parókia – folyósította, így díszelnőke a mindenkori parókus lelkipásztor volt. Alapszabályukat 1904-ben hagyta jóvá a belügyminisztérium. A tagok létszáma 30 és 40 között váltakozott. Egyházi énekkar lévén, templomban, temetéseken, templomszenteléskor stb. szerepeltek (Kolozsmonostor 1937, Alsóváros 1953, Irisz, Kerekdomb 1935, Fejérd 1956). A kolozsvári földész énekkarokkal több alkalommal rendeztek ünnepélyt, közösen ünnepelték meg az 51. gyalogezred emlékművének felállítását. Repertoárjukon Beethoven, Delly Szabó Géza, Lányi Ernő, Sztojanovits Jenő, Szügyi József, Veress Gábor és mások művei szerepeltek, de Máthé Ákos vezetésével Kodály-mű előadására is vállalkoztak (*Kit kéne elvenni*), úgyszintén megszólaltattak Liszt-kórust is (*A lelkesedés dala*). Megünnepezték fontosabb évfordulóikat (1932, 1942, 1957, 1982). A jubilálókat többek között László Dezső esperes és Vásárhelyi János püspök köszöntötte. Karmesterei közül a már említett Tóth Tamás, Kovács János és Máthé Ákos mellett Szántó Béláról, Gerzon Béláról, Imreh Zsigmondról tudunk. Az utóbbi években Sógor Sándorné Rigó Magda vezeti az énekkart,

⁶⁹¹ Uo. 426, 452.

⁶⁹² Czizhegyi Sándor (összeállította): *A Kolozsvári Iparos Egylet Dalkör Emlékkönyve. 1872–1923*. Kv. 1923.

⁶⁹³ Az énekkar körpecsétje szerint először a „földmivelő” elnevezést használták, később tértek át a „földész” elnevezésre.

mely különben jelenleg vegyes karként működik.⁶⁹⁴ A hatodik dalosszövetségi országos versenyen Máthé Ákos irányításával díjat nyertek, hasonlóképpen több kerületi versenyen, (pl. Nagyenyeden 1932, Szamosújváron 1933, Bánffyhunyon 1934, Désen 1936).

Néhány év múlva, 1886-ban Tóth Tamás megalapította a *Magyar és Honvéd utcai Református Földész Énekkart*. A vezetést csakhamar átadta Nagy Kálmán alsóvárosi igazgatónak, aki nagyon hűségesen kitartott e földész énekkar mellett nyugdíjazásáig. Tőle Deák Sándor, a nagyenyedi tanítóképzőben végzett fiatal karmester vette át az irányítást, s vezette az énekkart a második világháborúig, amikor katonai szolgálatra hívták be. A Romániai Magyar Dalosszövetség versenyein több alkalommal is szerepeltek, díjaikat Nagy Kálmán irányításának köszönheték. 1935-ben a *Kolozsvári Földészek Bethlen Gábor Dalköre* nevet vették fel. Vendégdalárdák közreműködésével ünnepelték meg félszázados fennállásukat, az ünneplőket Vásárhelyi János püspökhelyettes köszöntette, s a kolozsvári dalárdák ünnepi számokat adtak elő tiszteletükre (1936). Volt olyan eset is, amikor mindkét nagyutcának külön-külön énekkara volt (1928).⁶⁹⁵ Negyvenedik évfordulójukon Makkai Sándor püspökhelyettes prédikált, Vásárhelyi János esperes a jubiláló dalárda elnöke volt. Ma továbbra is férfikarként működik, a liedertafel-hagyományok ápolásával, Radovics József vezetésével.⁶⁹⁶

1897-ben, Brassai Sámuel temetésén leány-kamarakórus énekelt Iszlai Márton vezetésével; a sírnál pedig a Kolozsvári (Polgári) Dalkör búcsúzott a város nagy fiától.⁶⁹⁷

1900-ban Borsay Samu irányította a 60 tagú *Kolozsvári Protestáns Női Kart*. Ugyanebben az időben említés történik az *Egyetemi Dalegyletről*, a *Vasúti Olvasó- és Dalkör*ről. Utóbbiból alakult a *MÁV Összhang-énekkar*. Futólag szó esik a *Mária-énekkarról* is (1901).

1911-ben alakult újabb énekkar Kolozsvárra, a *Szent Imre Dalkör*, mely az azonos nevet viselő egyesület énekkara volt. A háborús évek háttérbe szorították az énekkari tevékenységet (volt példa arra is, a kórustagokból mindössze heten maradtak itthon). A *Szent Imre Dalkör* monostori tagokból tevődött össze, 1936-ban szép ünnepélyt rendezett, melyről *A Hírnök* emlékezett meg.⁶⁹⁸

A két világháború között

E szakasznak első évtizedét a *Romániai Magyar Dalosszövetség* tevékenysége jellemezte. Maga a szövetség 1921. szeptember 13-án alakult Brassóban, de a következő évtől a székhely átkerült Kolozsvárra és a vezetőség innen irányította a kórusok tevékenységét. Megfogalmazták alapszabályaikat. Célkitűzései megvalósítására különböző versenyeket szervezett (országos, kerületi), hat országos verseny lebonyolítására vállalkozott (Kolozsvár – 1923, Marosvásárhely – 1925, Segesvár – 1928, Kolozsvár – 1931, Marosvásárhely – 1935 és ismét Kolozsvár – 1938). Kerületi versenyekre került sor többek között Bánffyhunyon, Désen, Tordán, Nagyenyeden, Szatmáron, Dicsőszentmártonban. A Dalosszövetség bekapcsolódott a segesvári Petőfi-ünnepségek megrendezésébe. Tárcza Bertalan kollégiumi

⁶⁹⁴ Tárcza Bertalan: *A Kolozsvári Hídelvei Földész énekkar*. Keleti Újság, 1932. máj. 22. Valamint Benkő András: *A Kolozsvár-Hídelvei Földész Énekkar*. Művelődés 1994. 12. sz. 20–22.

⁶⁹⁵ Magyar Dal 1928. 10–12. sz. 10–11.

⁶⁹⁶ Uo.

⁶⁹⁷ Keresztény Magvető 1897. 189.

⁶⁹⁸ A Hírnök 1936. 126.

ének- és zenetanár jó szervezőnek bizonyult. A felnőttek versenyei mellett ifjúságiakat is rendezett (Kolozsvár, Marosvásárhely). Az énekkarok tájékoztatására zenei lapot indított *Magyar Dal* címen (1922–1936.) Három éven át *Dalosnaptárt* jelentetett meg (1929–1931). Amikor a cenzúra megakadályozta a folyóirat megjelentetését, *Értesítő*vel fordult az énekkarokhoz, a kórustagokhoz.

Az énekkari munka fellendítésére, a karvezetők szakismereteinek gyarapítására tanfolyamokat állított be, 1927-től kezdve. Ezeken Domokos Pál Péter, Gokler Antal, Nemes Elemér, Rezik Károly, Szeghő Ferenc, Tárcza Bertalan, Veress Gábor, Zsizsmann Rezső adott elő, a zenei tárgyak egy csoportját a felsőfokú oktatás keretéből válogatták, így tehát továbbképzésre is nyújtottak lehetőséget.

A Dalosszövetség 30 taggal indult, tevékenységének végére a létszám tízszeresére emelkedett. Fontos eredményei közé számított a hágai dalosversenyen való részvétel. A *Temesvári Dalárda* vállalkozott a feladatra és igen becsületesen felelt meg: első helyezést ért el Szeghő Ferenc vezetésével (1928). A Dalosszövetség gondoskodott a tagok kottaellátásáról. A kottaanyag az évtized elején a liedertafel vagy azzal rokon anyagból került ki, mindössze a hatodik versenyre kitűzött művek között jelent meg Ádám Jenő (*Pásztortűznél*), Harmat Artúr (*Dalegyveleg*), Kodály Zoltán (*Székely keserves, Jézus és a kufárok, Huszt*), Bárdos Lajos (*Réten, réten*), Liszt Ferenc (*Fényt, több fényt*) mű.

Az 1940-es évek végén döntő fordulat állott be a Dalosszövetség életében: az 1947 novemberére egybehívott közgyűlés elmaradt, 1948 februárjában viszont sor került az új vezetőség megválasztására. Elnök Nagy István, a Zene- és Színművészeti Főiskola igazgatója lett, aki a modern magyar zene szellemében irányította a szövetséget. Többek között bekapcsolódott a Petőfi Alap gyűjtéseibe, megkezdte az igazi népdal forrásait hasznosító zeneművek népszerűsítését, a háború idején megszűnt énekkarokat igyekezett újjászervezni, s újakat is alapítani. Új szellemben készítettek fel csaknem száz karmestert. S mindenekfelett felvette a *Bartók Béla Dalosszövetség* elnevezést.

1948-ban elkezdődött a Magyar Népi Szövetség s több magyar intézmény felszámolása, átszervezése; az énekkarok mint népi, üzemi, szakszervezeti, illetőleg művelődési házak keretében működő kórusok tevékenykednek.

Az énekkarok másik csoportja a Dalosszövetségen kívül végezte munkáját. Ezek közül való elsősorban a Szent Mihály-templom együttese, mely Zsizsmann Rezső vezetésével európai szintre emelkedett. Sorra mutatta be az egyetemes zeneirodalom értékeit, Mozart *Koronázási miséjét* (1929), Händel *Messiását* (1930), Allegri *Misereréjét* (1930), Liszt *Esztergomi miséjét* (1931), Mozart *Rekviemjét* (1931), Palestrina *Dies sanctificatusát* (1931), Haydn *Teremtését* (1932), Pergolesi *Stabat Materét* (1936).⁶⁹⁹ Zsizsmann emellett vezette a *Kolozsvári Iparos Egylet Dalkörét* a Dalosszövetség országos versenyein (1931, 1935, 1938).

1920-ban jött létre a *Kolozsvári Törekvés Dalkör*, melyet Rezik Károly, utána pedig Kárpáti Emil vezetett. A férfikar jelentkezett a második országos dalosversenyre, egyelőre díjat nem nyert, de 1931-ben harmadik díjas lett, később pedig – mind 1935-ben, mind 1938-ban – első díjat ítél munkásságáért a bíráló bizottság. A huszas években sokszor olvashattunk ünnepségeiről, kiszállásairól (Gyalu, Szamosújvár, Tordaszentlászló, Szucság).

1928-ban lépett színre a *Lyra* elnevezésű Dalkör, mely a régi *MÁV Összhang* férfikari csoportjából jött létre, s a szamosújvári kerületi versenyen, 1933-ban a csoport első díjat

⁶⁹⁹ Tárcza Bertalan: *A Kolozsvári Törekvés Dalegylet zászlószentelése és 10 éves jubileuma*. Magyar Dal 1930. 11–12. sz. 13–14., valamint Csipkés Ilona: *Kolozsvár (...) zenei élete*. Kv. 1943. 26–27.

nyerte el. Karnagyuk Szántó Béla volt, később Péterfy István és Rezik Károly vette át vezetését.⁷⁰⁰

Többféle elnevezéssel találkozunk a székelyek énekkarának esetében (*Székely Dalegylet* – a kolozsvári országos dalosversenyen, 1923, *Székely Dalárda*, 1931, *A Székelyek Kolozsvári Társaságának Hargita Dalköre*, 1930, *Székely Énekkar*, 1946).

Többszörös kísérletezés után (Nagy Gerő, Tárcza Bertalan, Delly Szabó Géza) 1936-ban Benedek Kálmán (1912–1993) vette át az ének és zene tanítását a Református Teológián. Első teendői egyikének tekintette a férfikar megszervezését és hamarosan országos hírű bemutatókat rendezett és hangversenykörutat tett. E hangversenyek előtt László Dezső, a Kerületi Lelkészértekezlet titkára, később a belvárosi egyházközség lelkipásztora, majd esperes, illetőleg országgyűlési képviselő tartotta a bevezetőt.⁷⁰¹ Az énekkar műsorán Kodály művek hangzottak el (*Akik mindig elkésnek, Esti Dal, Karádi nóták, Huszt, Norvég leányok*). Benedek Kálmán bemutatta Vikár Sándor *Hozsánna* és a Berzsenyi szövegére írt Viski János kórusművet, a *Foházkodást* is. Megszóltatott Bárdos Lajos, Ádám Jenő alkotásokat. Ezt a munkát folytatja Benedek Kálmánhoz méltó színvonalon utódja, Kovács László Attila, beleértve a Kodály-hagyományok ápolását is (*A 121. genfi zsoltár*). Szerepelt Budapesten, Debrecenben, Szabadkán, Szegeden, és Kolozsvárt elvállalta az *Egyetemi Énekkar* irányítását is.⁷⁰²

1927-ben alakult meg a *Kolozsvár-Monostori Református Énekkar*. Ezt Lőrinczi Ferenc igazgató-tanító irányította, majd amikor más elfoglaltsága (tankönyvírás) nem tette lehetővé az irányítást, az énekkart átengedte Demjén Miklós kollégájának. A Dalosszövetség három versenyén megjelentek, kettőn díjat nyertek (1925, 1932).

A második világháború végéig létrejött még néhány énekkar, ezek azonban a háborús évek miatt nem voltak hosszú éltűek.

A húszas évek végén alakult az *Orpheus-dalárda*, melyet tevékenységének elején Bródy Miklós irányított. Néhány éven belül kiegészült címe, tevékenysége.⁷⁰³

1935-ben olvasunk arról, hogy a Báthory–Apor Szeminárium énekkart alapított, s ezt Domokos Pál Péter vezette. Templomi szolgálatait a kegyesrendieknel végezte, de szerepelt Kodály *Berzsenyi-kánonjával* a Magyar Színházban is (kihasználva a térhatást). A Brassói Katolikus Nagygyűlésen Kodály *Jézus és a kufárok* című kórusművét szóltatták meg (1937).

Időnként a *Zenekonzeratórium énekkara* is bekapcsolódott a Dalosszövetség munkájába (1925-ben például Rezik Károly vegyes és női karral jelentkezett a második versenyre). Rezik mellett/után mások is irányították ezt az együttest. Az 1933-as Kodály-ünnepségen például Mihályfy Irén vezényelt (Kodály: *Isten kovácsa, Tavasz, A süket sógor*). Valamivel később, utolsó hangversenyén Zsizsmann állt az énekkar élén (Kodály: *Pünkösdlő*, 1941), Sigmond Lajos is vezényelte az együttest (Kodály: *Öregek*, 1919, 1941).

A két világháború közötti időből Csipkés Ilona tíznél több működő kolozsvári felnőtt énekkart tart nyilván:

Törekvés Dalegylet, karnagy Kárpáti Emil,

⁷⁰⁰ Berey Géza – Váradi Aladár: *Erdélyi Monográfia*. Satu Mare. é. n. 281.

⁷⁰¹ Benkő András: *Benedek Kálmán két énekkara*. Helikon 1993. 45. sz. 11.

⁷⁰² Csipkés Ilona: *i. m.* 26–27.

⁷⁰³ Tárcza Bertalan: *Csizmadia Dalkör*. Magyar Dal 1928. 10–12. sz. 11–12.

Iparos Egylet Dalköre, karnagy Zsizsmann Rezső,
Magyar Dalkör, karnagy Rezik Károly, *Magyar Művészi Dalárda* címen is szerepel (1930),
Líra Dalkör, karnagy Szántó Béla,
Hidelvei Bethlen Gábor Dalkör, karnagy Adorjáni Dezső,
Református Földészek Bocskai Dalköre, karnagy Deák Sándor,
Acélhang Dal- és Zeneegylet, karnagy Rezik Károly,
Református Földészek Bethlen Dalköre, karnagy Nagy Kálmán,
Hidelvei Református Földészek Dalköre, karnagy Máthé Ákos,
Hidelvei Zwingli Dalkör, karnagy Adorjáni Dezső,
Monostori Református Egyházi Dalkör, karnagy Lőrinczi Dezső (helyesen: Lőrinczi Ferenc),
Monostori Szent József Énekkar, karnagy Szántó Béla,
Bástya Sport- és Dalegylet, karnagy Kárpáti Emil.

A kolozsvári *Csizmadia Dalkör*, melyet egy időben Nagy Kálmán, majd Lőrinczi Ferenc vezetett.⁷⁰⁴

A mukásdalárdák egyike volt a fennebb már említett *Gutenberg*. A XIX. század folyamán említés történik róla, aztán hosszabb időn át nincs nyoma a krónikákban. A húszas évektől, pontosabban, csak a 1922-től kezdve jelenik meg ismét a színen. Ettől az időtől fogva Delly Szabó Géza vezeti a zeneegyesület magyar kórusát, Golumba Sava pedig a román nyelvűt. Különösen élénk a tevékenysége 1927 és 1930 között, de még 1956-ban is énekeltek új körülmények között; 1927-ben például Beethoven-ünnepséget rendeztek.

A sajtó beszámol munkásénekkarok, pontosabban: szakszervezeti énekkarok versenyéről, tevékenységéről is. Létrehozták a *Romániai Munkás Dalosszövetséget*, mely országos versenyt is szervezett szűkebb körben. Ilyen volt például az 1936-os kolozsvári Építészek országos kolozsvári versenye.⁷⁰⁵

Szokássá vált énekkarok együttes szereplése, főleg ünnepélyes alkalmakkor. Ilyen megnyilvánulásokat korábban is említettünk. A harmincas évek végéről két ilyen együttes fellépést kell kiemelnünk. Egyik a római katolikus kolozs-szolnok-dobokai elemi iskolai énekkaroké. Másik a református kollégiumoké, melyben a kolozsvári intézményekhez a negyventagú nagyenyedi tanítóképzős fiú vegyes kar is társult, ez utóbbi Szabó Géza vezetésével, és nem kevesebb, mint négyszer tapsolták vissza (Kodály: *Horatii Carmen* – Szabédi László fordításában, *Ég a gyertya ég*, Bartók: *Jószágigéző, Héjja, héjja, karéjhéjja*). A bevezető előadást Vásárhelyi János püspök tartotta.

1939 márciusában a kolozsvári főiskolások Bartók–Kodály-hangversenyt rendeztek. Fellépett a Báthory–Apor Szeminárium (Domokos Pál Péter), a Református Teológia (Benedek Kálmán), az Egyetemi Énekkar (Benedek Kálmán), az Unitárius Teológia énekkara (Ütő Lajos), az összkart, a *Jézus és a kufárok*at, közös kórusként Domokos Pál Péter vezényelte.

⁷⁰⁴ T. B.: *A Kolozsvári Csizmadia Dalkör*. Magyar Dal 1928. 10–12. sz. 11–12. (Vö. a Solidaritatea Énekkarról írottakkal.)

⁷⁰⁵ Benkő András: *A Dalosszövetség történetéhez*. A Hét 1971. 19. sz.13.; Uő: *A kolozsvári Gutenberg Énekkar életéből*. Művelődés 1971. 5 sz. 45., valamint az építészek országos versenyével kapcsolatban A Hét 1971. 19. sz. 13.

E szakasz végén kezdődik Nagy István kolozsvári karmesteri tevékenysége. 1941-ben érkezett a kolozsvári Állami Tanítóképzőbe ének- és zenetanárnak. Első dolga volt megszervezni az intézet férfikarát, mellyel bemutatkozott az iskola ünnepélyén és a májusi kirándulás alkalmával pedig a Budai Tanítóképzőben (Bartók: *Bolyongás, Huszárnóta*). Ugyanabban az évben (az új tanévben) kiegészítette a férfikart 60 tagúvá. Majdnem ezzel egy időben megszervezte a helybeli tanítónőképző bevonásával a tanítóképző(k) 150 tagú vegyes karát, melyet hamarosan országos hírnévre emelt. Valamivel később a *Kolozsvári Tanítók Énekkarát* (1942), valamint a kolozsvári *Schola Cantorumot* a római katolikus teológia hallgatóiból. Ez utóbbiakkal nem szerepelt nyilvános hangversenyen, viszont intenzíven dolgozott a tanítóképzős vegyes karral, mely már 1941-ben bemutatkozott a Vöröskereszt-ünnepségen és attól kezdve sorra vette Kodály jelentős vegyes kari alkotásait (*Székely keserves, Akik mindig elkésnek, Jézus és a kufárok, Ének Szent István királyhoz – hatszólamú változat, Norvég leányok, Öregek, Mátrai képek, Molnár Anna, Köszöntő, Este*). Sor került három olyan vegyes kari alkotásra is, mely világbemutatóként hangzott a kórus ajkáról:

Balassi Bálint elfelejtett éneke (ezt a művet a kolozsvári tanítóképzős énekkarnak ajánlotta Kodály) – 1942. máj. 11.

A 121. genfi zsoltár – 1943. április 18.

Első áldozás – 1944. március 31.

A háborús időszak végét az 1944. márc 31-i Musica Divina hangversennyel zárta a kórus. Átfogó jellegénél fogva idézzük a teljes műsort:

Gregorián ének : *Puer natus est nobis*,

Okeghem: *Kyrie és Christe...*,

Despres Josquin: *Te pauperum refugium*,

Palestrina: *Gloria tibi Domine*,

Lassus: *In hora ultima* (6 szólamú),

Lotti, Antonio: *Crucifixus* (8 szólamú) ,

Gabrieli, Giovanni: *Jubilate Deo* (8 szólamú),

Három népének Csík vármegyéből – Kodály gyűjtése: *Szép violácska...*; *Lehullott a Jézus vére...*; *Áldja lelkem Jézus nevét* (egyszólamra),

Bárdos: *Az Úristent magasztalom*,

Kodály: *Első áldozás* (bemutató előadás),

Kodály: *A 121. genfi zsoltár*,

Kodály: *Ének Szent István királyhoz* (nagykórus-változat).

A háború közelsége itt váratlanul félbeszakította a művelődési életet, 1944. március 31. egyben az utolsó tanítási nap is volt és már nem kerülhetett sorra a *Musica Divina*-hangverseny testvérpárjára, a *Musica profanára*.

A második világháború utáni évtized

Rövid intermezzo után folytatódik Nagy István zenei tevékenysége Kolozsvárt. Ebben a kétévnyi időben katonáskodott, szovjet fogságba esett és a székesfehérvári fogolytáborba került, innen 1946-ban szabadult.

Míg Nagy István távolt volt Kolozsvártól, Márkos Albert vállalt irányítói szerepet az énekkarak életében. Egyesített kórusokkal tartott összpóbát a segesvári ünnepekre, férfikari művet komponált az emlékező hangversenyre. Énekkarai közül a *Herbák-énekkarnak* nevezett bőrgyári együttes magyar részlegét vezette (Boris Popovici volt a román nyelvű kórusrészleg karmestere), Márkos Albert a magyar részleg megszűnésével vált meg a Herbák-énekkartól.

Nagy István hazatérte után új, gazdagabb és tartalmasabb szakasz kezdődött a város zenei életében: megnyílt a Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola, majd ennek újjászervezésével a Magyar Művészeti Intézet, és amint láttuk, tevékenykedett még a Bartók Béla Dalosszövetség. Az előbbi szakaszhoz képest nagyobb és gyakran igényesebb énekkari műveket, illetőleg teljes ciklusokat tűzött műsorára. 1946–1947-ben megszólaltatta Bartók Béla teljes női kar sorozatát, majd ezt követően a *Négy tót népdalt* (Halmos György zongoraművész közreműködésével, 1949), valamint a nagyon komoly felkészülést igénylő *Magyar parasztdalokat*. Ezzel párhuzamosan újabb és újabb Kodály-alkotások is megjelentek hangversenyeinek műsorain (*Jelige, Békességóhajítás, Kállai kettős*), valamint a madrigálok hosszú sora, melyből egy csokorra való a *Szép az élet* hangverseny műsorán énekeltetett el (1949). Nagy Istvánnak Kodály művészete iránt tanúsított nagyfokú érdeklődését tekintve külön ki kell emelnünk a *Missa brevis* kolozsvári és marosvásárhelyi bemutatóját (az orgonaszólamot Szabó Géza főiskolai tanár szólaltatta meg). A kolozsváriak között sokan emlékeznek még Kodály-hangversenyeire (1942, 1943, 1952, 1953, 1957). Ez utóbbi csak az ún. *Nagy István-énekkarra* alapozott és az utolsó kolozsvári fellépése volt, ezzel lezárult életének nagyon gazdag másfél évtizede, Kolozsvár kóruskultúrája országra szóló fényének hosszabb időszakra utolsó fellobbanása.

Két részletet idézünk Nagy Istvánnak a hangversenytermet zsúfolásig megtöltő Kodály-hangversenyéről szóló írásokból, egy szakkritikát és egy zenerajongó író sorait.

„A megismételt hangverseny méltó volt az elkötelezéshez. A kiváló muzikalitású, jó technikai felkészültségű együttes rég nem tapasztalt átéléssel énekelt. A műsor összeállítása mintaszerűen átgondolt és kiegyensúlyozott volt... A műsor első felében a drámai kórusművek sorakoztak egyre emelkedő feszültséggel. A hangverseny második felében ugyan annak a művésznek egy másik oldala szólalt meg: a lírai és a líraian epikus Kodály... Az interpretálás hiteles, sőt sok helyen konzseniális volt. A karmester és az együttes meg tudta ragadni Kodály művészetének fő láncszemét: a tragikus pillanatokban is tisztán sugárzó népszerűtetét, emberszeretetét. Innen kiindulva sikerült megformálniuk a bonyolult műveket, a részletek elnagyolása nélkül sikerült egyéníteni vagy egynemű tömbbe olvasztani a szólamokat a mű diktálta módon, sikerült a képek körvonalait élesen kiemelni, sikerült a drámai erőt a helyre összpontosítani, sikerült megóvni a részeket a lírai édeskesség buktatóitól. Szóval: az előadás híven visszaadta az alkotói szándékot anélkül, hogy az előadói együttes sajátos arcéle elsikkadt volna.”⁷⁰⁶

Bodor Pál így ír a lenyűgöző szereplésről, együttesről és karmesteréről: „Közel félezen voltunk – és ültünk áhítatos csendben és ünnepeltünk szívbeli ünnepélyességgel... Hosszú szünet után újból ott állt előttünk a dobogón az a nyolcvan nő és férfi, kik Nagy István keze mozdulatával és zenei ízlésével egyetlen hangszerbe foglalva, ma talán hazánk legérzékenyebb, leggazdagabb kamarakórusát alkotják. Ezek a feketébe öltözött fiatal és idős emberek, kiknek jó része maga is karmester, akadémiai vagy középiskolai tanár, kik között ismert nevű folklórkutatókat, zeneszerzőket láttunk, kistisztviselők és diákok mellett úgy hatottak, mintha valamennyien a zene, a szép emberi hang felkent papjai lennének, a hozzá

⁷⁰⁶ Zoltán Aladár: *Hetven, ötven, tizenöt év*. Előre 1957. máj. 4.

nem értő is minden idegszálával érezhette, hogy ezeket a pénzzel nem javadalmazott embereket a Mű, a Zene és az Emberiség iránti nemes alázat tölti el.

Annak, aki nem volt jelen e diákházi hangversenyen, s nem hallhatta ezt a csodálatosan zengő hangszert... talán különösnek tűnik, hogy ilyen végletes és fenntartás nélküli szuperlatívuszokkal szólunk...

S aki viszont ott volt – annak csak szegényesnek és semmitmondónak tűnhetnek ezek a szavak... Régen nem volt ilyen hatalmas siker Kolozsváron. A karmesteri kéz egyetlen fegyelmezett egységbe fogta – a kórus és nézőtér között teljes volt az a megfoghatatlan, bensőséges egység, mely a nagy zenei élmények befogadásához, az igazán szükséges »jó akusztika«. A 75 éves Kodály köszöntésére rendezett hangverseny így méltó volt a Mesterhez – és méltó volt Kolozsvár zenei hagyományaihoz.⁷⁰⁷

⁷⁰⁷ Bodor Pál: *Régen várt hangverseny*. Utunk 1957. 15. sz. 1.

Dávid Gyula

Miképpen lett Kolozsvár újra Erdély szellemi fővárosa 1918 után?

Ahhoz, hogy ezt a címben megfogalmazott kérdést, s az arra adandó választ értelmezni lehessen, kiindulásként Kós Károly egy 1932-ben írott Kolozsvár-leírásából idézek: „Emlékszem – írja Kós az 1918-at követő első éveket felidézve –, hogy azokban az időkben a romániai magyarság városai között milyen ádáz versengés dúlt az elsőségért. Marosvásárhely, Arad, Nagyvárad és Temesvár a legkomolyabban ambicionálta mindenik magának a magyar kisebbség szellemi, politikai, illetőleg társadalmi és gazdasági irányítását. Vásárhely azon a címen, hogy székely főváros és a magyarság léte ott nincsen és nem is lehet veszedelemben; Várad azért, mert Ady Endre ott újságíróskodása óta szellemi vezetésre predestináltnak tudja magát; Arad azért, mert zsírosan gazdag, erősen magyar és népes; Temesvár azért, mert sok a pénze, gyára és erős bankjai vannak és áldozni tud és akar az elsőség ellenértékeképpen. Csak Kolozsvárnak nem volt egy szava sem, egy tétje sem, egyetlen esélye sem ebben a versenyben: magyar polgársága szegény, vidéke inkább román, mint magyar, se gyáripára, se kereskedelme, mágnásai megfogytak, milliomosai sohasem is voltak, magyar szellemiségének jó része repatriált és román lakossága az impériumváltozás után nagy számban meggyarapodott.

Azután egyszer csak megszűnt a verseny; versenyen kívül Kolozsvár vezette és irányította a magyar kisebbséget: politikában, sajtóban, irodalomban, tudományban, még szinte-szinte gazdaságilag is. Nem tudom, hogyan és miért történt ez így, és talán senki sem tudja soha megfejteni ezt a titkot.”

Amire Kós Károly akkor nem vállalkozott – a titokra szeretnénk néhány magyarázatot találni. Nyolc évtized távlatából talán sikerül.

*

Az 1867-es kiegyezést követő korszakban Kolozsvár bizonyos tekintetben kétségtelenül kivételezett helyzetben volt. Megvoltak hozzá a történelmi hagyományai – 1790–1867 között itt székelt Erdély legfőbb közigazgatási szerve, a Gubernium, itt tartották az erdélyi országgyűléseket –, megvolt szellemi rangja – itt alapított egyetemet Báthory István 1581-ben, unitárius kollégiuma 1557-re, katolikus gimnáziuma 1579-re, református kollégiuma 1607-re tette alapítási évét, 1872-ben itt jött létre Magyarország első vidéki egyeteme – s országos jelentőségű gazdasági, tudományos, közművelődési intézmények is itt alakultak – az EMGE még 1844-ben, az EME 1859-ben, az EMKE 1885-ben – és működtek.

A század vége felé azonban Kolozsvár vezető szerepe lassan megszűnik: a polgári átalakulásban elébe kerül az intenzív iparosodó Temesvár, majd Nagyvárad; az első világháborút megelőző időkben pedig Bernády György városa, Marosvásárhely indul páratlan ütemű fejlődésének. Persze, Kolozsvár arculata is megváltozik a századfordulóra, de légkörére inkább egyfajta vidékies konzervativizmus a jellemző. Sokat elárul az, hogy Ady és a Nyugat szellemi forradalmát nemhogy elindítani, de – egy igen szűk értelmiségi réteg kivételével – jószerével befogadni sem képes. Sajtója kifejezetten vidékies, az Erdélyi Irodalmi Társaság – Petelei István távozása után – merev konzervatív ízlésű fészekké válik. Az egyetemen és az Erdélyi Múzeum-Egyesületben valahogy a város fölött jönnek létre a – nemegyszer kétségtelenül korszerű – tudományos eredmények.

Az első világháború végén bekövetkezett összeomlás erdélyi légüres terében egyszerre felértékelődnek a vidék helyi szellemi erői: Nagyváradon egy maroknyi Ady-hívő már 1919 júniusában két folyóiratot is elindít: a *Tavaszt* és a *Magyar Szót*, amelyek igaz, rövid életűek,

de munkatársaik között ott találjuk – a két szerkesztő: Tabéry Géza, illetve Zsolt Béla mögött – nem csak a holnaposok táborából már ismert helyi neveket (Dutka Ákost, Emőd Tamást, Miklós Jutkát), hanem Kolozsvárról az Adyért lelkesedő Jékey Aladárt, aztán Ligeti Ernőt, Reményik Sándort, Szentimrei Jenőt, Walter Gyulát, Marosvásárhelyről Berde Máriát, Székelyudvarhelyről Tompa Lászlót, Lugosról Szombati-Szabó Istvánt.

Marosvásárhelyen a nyugtalan szellemű Osvát Kálmán áll a nemrég újra feltámadt Kemény Zsigmond Társaság folyóirata, az 1919 szeptemberében indított *Zord Idő* élére. A munkatársak itt is Vásárhelyen kívül Nagyenyedről, Kolozsvárról, Székelyudvarhelyről, Dicsőszentmártonból, a Szamos menti Galgóról, sőt Temesvárról is toborzódnak: Antalffy Endre, Áprily Lajos, Bárd Oszkár, Berde Mária, Gyallay Domokos, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyíró József, Reményik Sándor, Sipos Domokos, Szabolcska Mihály, Tompa László, Walter Gyula.

Kolozsvár ezalatt politikai és hatalmi konfrontációk színhelye: 1918 novemberében itt alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács (Apáthy István professzorral az élén), a Székely Nemzeti Tanács (elnöke Sándor József, az EMKE főtitkára). Csakhogy 1918 karácsonyán bevonulnak Kolozsvárra a román csapatok, s kezdetét veszi az új hatalom erőszakos berendezkedése az élet minden területén. Az esküt megtagadó tisztviselőréteg helyett jönnek a románok a Regátból, elkövetkezik az egyetem, a nemzeti színház birtokbavétele, s az akkor még 80%-osan magyar városban megkezdődik arculatának az az átformálási folyamata, amely napjainkig is tart – hatalmi rendszerektől függetlenül.

A Trianon körüli magyar közérzetet általában kifejezi Végvári költészete, de nem véletlen, hogy ennek talaja éppen Kolozsvár, amely a fegyverszüneti egyezmény következtében meghúzott – majd azt is semmibe véve egyre nyugatabbra tolódó – demarkációs vonalon innen, fokozatosan válik első számú célállomásává a berendezkedő új hatalmi törekvéseknek.

A Végvári-versek kifejezte kétségbeesett tagadás azonban csak az egyik hang, amely Kolozsvárról felhangzik. Hamarosan megszólal mellette a másik is: a Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István megfogalmazta *Kiáltó Szó* hangja: „...az imádkozás ideje eltelt – olvashatták benne azok, akikhez eljutott az újságpapírra nyomtatott füzet –, és az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége és a sírásnak is... Felébredtünk. Látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ismerni akarjuk magunkat. Számba kell vennünk erőnket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni. Aki fél, aki gyáva, aki gyenge, az lépjen ki a sorból, az menjen, az nekünk bajt csinál.”

Az erdélyi magyarság kipróbált kolozsvári intézményeinek munkája odalett vagy megbénult. A kolozsvári magyar egyetem esküt nem tett tanárai egymás után hagyták el Erdélyt. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudósforumát a nyilvánossági jogáért vívott harc bénította meg, hiszen anélkül a katonai közigazgatás rendelete értelmében még egy szakosztályi ülést sem tarthatott. Az EMKE a románellenesség reá süttött bélyegével a homlokán próbálta jogi helyzetét rendezni a román törvények értelmében – a harmincas évekig hasztalan. Az a néhány irodalmi lapocska, amelyek a háború előtt is csak tengődtek, sorra megszűnt. A Kolozsvárt élő írók-költők egy része, amint az előbbi névsorokból láttuk, Várad vagy Vásárhely vonzása felé tájékozódott.

Mégis megtörtént az a „csoda”, amelyről Kós Károly beszélt. S ennek műhelye Kolozsvár két napilapja volt: a Bartha Miklós-alapította, de utóbb provincializálódott *Ellenzék* és a *Keleti Újság*, amelynek első száma a román bevonulás napján, 1918 karácsony szombatján jelent meg. S ez a két napilap – pontosabban a köréje tömörült kolozsvári írók-újságírók tábora – elérte azt, hogy maga köré vonzotta az erdélyi magyar szellemiség legjobb erőit, s azzal a többellett, amit – a szerény példányszámú irodalmi folyóiratokkal szemben – több tízezres példányszámuk és országos hatókörük biztosított, rövid idő alatt Kolozsvárra kezdett figyelni

az erdélyi magyarság. Nem csak – sőt nem is elsősorban – azért, mert itt jöttek létre a kisebbségi magyarság első politikai tömörülései: a Magyar Szövetség, a Magyar Néppárt, a Magyar Nemzeti Párt, majd az Országos Magyar Párt. Hanem azért, mert ezeknek a napilapoknak a hasábjain (különösen 16 oldalas vasárnapi és 32 oldalas ünnepi mellékleteiben) a *Kiáltó Szó* önépítkező programját felvállaló írók-költők megszólították őt, hozzá és róla beszéltek. Lényegében ez a két lap volt az – egészen a Helikon íróközösség 1926-os és az *Erdélyi Helikon* 1928-as beindulásáig –, amelyekben az erdélyi magyar irodalom bölcsőjét ringatták, amelyekben ennek az irodalomnak saját megszólaló írógárdája, saját olvasótábora kialakult, amelyekben ez az irodalom – nem csak kolozsvári viszonylatban, hanem az egyetemes magyar irodalom összefüggéseiben is – magának létjogosultságot szerzett.

Hogy miért, arra az első magyarírást Ligeti Ernő adja, aki az első kisebbségi korszak lezárultával, 1941-ben kiadott, *Súly alatt a pálma* c. könyvében a következőket írja: „Az egyes személyek értelmi felkészültsége, erkölcsi emelkedettsége, tudása, szervező hajlama, energiája minden nemzet életében jelentőséges, de sorsdöntő volt a mi rabságunk idején. Mert minden intézményünk annyit ért, amennyit a mögötte álló ember.” Azt hiszem, ezt az utolsó mondatot kétszer is alá kell húzni, mert nem csak az 1944-ből visszaforgatott múlt időben, hanem a Budapesten 1945 januárjában a Dunába lőtt Ligeti Ernő előtt még nem is sejltő jövőben: a mi második kisebbségi korszakunk jelenében, sőt ma is – változatlanul érvényes. Hány szétvert intézmény támadt fel poraiból, mert akadt ember, aki ügyét felvállalta; hány, a hatalom által megölt intézmény élt tovább „egyszemélyes műhelyekben”, azok révén, akik – a *Kiáltó Szó* szavait idézzük – tudták a célt, amit el akartak érni.

És az 1920 utáni Kolozsváron sorra létrejöttek ezek a műhelyek; körülöttük tömörültek az emberek: a *Keleti Újság* és rövid életű irodalmi lapja, a *Napkelet* mellett – az egy ideig Romániába menekült Ignó szerkesztői asztala körül – Ligeti Ernő, Kádár Imre, Kőmíves Nagy Lajos, Szentimrei Jenő; az *Ellenzéknél* a Kolozsvárra hazatérő Kuncz Aladár, Áprily Lajos; aztán a szintén Budapestről hazatérő Benedek Elek a *Vasárnap* és a *Vasárnapi Újság* körül tömörült „fiai”; az *Erdélyi Szemlét* folytató *Pásztortűznél* Reményik Sándor; a harmadik rövid életű *Újság* c. napilap szerkesztője, Paál Árpád mellett a *Tizenegyek* Antológiájának fiataljai; a Dienes László alapította, majd Gaál Gábor szerkesztette *Korunk*.

Kolozsvár rohamosan növekvő szellemi súlyára nézve néhány adatot is ideiktathatunk: az induló romániai magyar könyvkiadás és sajtó adatait, amelyek szerint 1919–1925 között a romániai magyar könyvtermelésben Kolozsvár részesedése 27%-ról 51,3%-ra nőtt, ugyanakkor az egész romániai magyar sajtónak 34,2%-a jelent meg Kolozsváron. Köszönhető volt ez a háború után rövid idő alatt megerősödött magyar érdekeltségű nyomdaiparának, amelyben meghatározó szerepet töltött be az 1920-ban létrehozott Minerva Könyvnyomda, majd a minőségi könyvtermést illetően az 1924-ben alakult Erdélyi Szépművészeti Céhnek, s kulcsembereknek, Kós Károlynak.

Így történt az, hogy a húszas évek derekán a romániai magyarság nem csak irodalmi, de közügyi gondjait illetően is egyre inkább Kolozsvárhoz mérte magát. Mert közben – ezt szintén Ligeti Ernőtől tudjuk – a határ menti övezetben szigorúbb, akadékoskodóbb cenzúra miatt a kolozsvárral szemben hátrányos helyzetben került a nagy hagyományú nagyváradi sajtó, míg Temesvárt az erdélyiség programjával szembenálló akadékoskodása, Marosvásárhelyt „flekkenvárosi” provincializmusa hozta hátrányba. Persze, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez idő tájt Kolozsvár sajtóját olyan nevek fémjelezték, mint Paál Árpádé, Krenner Miklósa, Marton Ernőé vagy Ligeti Ernőé és Szentimrei Jenőé. S hogy az *Ellenzék* irodalom-, művelődés- és tudománypolitikáját olyan szerkesztőegység alakította, mint Kuncz Aladár. Igen, a tudománypolitikáét is, hisz az EME bénaságra ítélt időszakában az *Ellenzék* a maga „Erdélyi Múzeum” c. rovatában a még Kolozsváron maradt tudósoknak és

tanároknak is fórumot biztosított, s minden alkalmat megragadott, hogy őket közügyekben is megszólaltassa.

A húszas évek erdélyi magyar íróársadalmának Kolozsvár köré vonzásában fontos szerepet játszottak a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* irodalmi pályázatai. A *Keleti Újság* novellapályázatain vált ismertté Nyíró József, Tamási Áron, Nagy Dániel, a regénypályázatán Gulácsy Irén, a verspályázatán Bartalis János neve; az *Ellenzék* novellapályázatainak nyertesei között olyan neveket találunk, mint Nyíró József, Gyallay Domokos, Indig Ottó, Kacsó Sándor, Berde Mária, Sipos Domokos; de hirdetett az *Ellenzék* – a kolozsvári Magyar Színházzal közösen – drámapályázatot is (ezt Gulácsy Irén nyerte meg), s történelmi monográfia pályázatot, amelynek díjazottjai Bíró Vencel és Herepei János voltak. Különben Kuncz szerkesztői leleménnyel nem csak az írótabort szólította meg ezekkel a pályázatokkal, hanem az olvasókat is – nem véletlenül, hiszen egy erős olvasóközönség kinevelése a Trianon utáni Erdélyben az irodalomnak is létkérdése volt. Az említett pályázatokon ugyanis a közönség is szerephez jutott: a beérkezett írásokat a lapok sorban közölték, majd neves írók-tudósok véleményét kérdezték meg azokról, Tompa Lászlót, Molter Károlyt, Benedek Eleket, Krenner Miklóst, Tabéry Gézá, Kádár Imrét, Bitay Árpádot, Szentimrei Jenőt szólaltatták meg, s az ő véleményeik közlése után került sor a közönség szavazatait is érvényre juttató döntésre. És mindez történt az egész ország nyilvánossága előtt, amint említettem, több tízezres példányszámú országos napilapokban.

Aztán ott voltak az – ismét tömegeket megmozgató – irodalmi olimpiászok, amelyeknek babérjaira egy-egy város reprezentatív író- és művészképviselője pályázott, s mérte össze erejét, tudását, leleményességét a kolozsvári Magyar Színház termét sorozatosan megtöltő közönség előtt. Ilyen leleményekkel vált a Trianont követő bénultságban eseménnyé a szellem egy-egy teljesítménye, ilyen módon vált közüggé az irodalom.

Aki a húszas évek első felének kolozsvári sajtóját fellapozza, elámul az annak hasábjain megjelenő magyar irodalom sokszínűsége és színvonala láttán. Kuncznak például az *Ellenzék*ben sikerült a *Nyugat* egész akkori írógárdáját felvonultatni – miközben hivatalos magyarországi irodalmi körökben a *Nyugattól* féltették a magyar irodalom egységét, s a „kétlelkűség” aggodalmát fogalmazták meg amiatt, hogy a csírázó erdélyi magyar irodalom túlságosan is kötődik az „erkölcstelen” és „nemzetidegen” Ady és a *Nyugat* szellemiségéhez. És volt ennek a szerkesztői koncepciónak egy távolabbra is tekintő vonatkozása (hiszen Kuncz – majd később az *Erdélyi Helikon* is – nem csak a magyarországi, hanem a felvidéki és vajdasági kortársakat is közölt): arra irányuló erőfeszítése, hogy a Trianonban rögzített politikai határok ne válhassanak a szellem határaivá is.

Igen: a *Helikon* irodalompolitika koncepciója itt, Kolozsváron, az *Ellenzék* című napilap hasábjain formálódott ki, s végső soron ez tette Kolozsvárt a húszas évek második felére ismét az erdélyi magyarság szellemi központjává.

És van még valami, amit a „kolozsvári áttörés” kapcsán a húszas évekről el kell mondanunk: Kolozsvár akkori irodalmi és sajtókezdeményezései mögé odaállott a kisebbségi közügyeket a maga számára is fontosnak érző kisebbségi magyar töke: a *Keleti Újság* mögé – ezt szintén Ligeti Ernőtől tudjuk – a Farkas Mózesék-alapította Lapkiadó Részvénytársaság, az *Ellenzék* mögé egy másik pénzügyi befektetőcsoport, amelynek élén az 1926-ban hazatért Bánffy Miklós állott; s az Erdélyi Szépművészeti Céhét alapító lelkes, ám pénztelen kis csoport (Paál Árpád, Nyíró József, Zágonyi István, Kádár Imre, Kós Károly és Ligeti Ernő) hátterében is ott volt a Ligeti könyvében Sz. M. kezdőbetűkkel jelzett Szántó Miklós, az Egeresi Szénbánya Rt. és a kolozsvári Villamosművek tulajdonosa. Az akkori idők erdélyi magyar arisztokráciája és vállalkozórétege tudta, hogy a vagyon nem csak előjogot biztosít, de kötelez is.

Összefoglalásul – és egy kicsit a mára is érvényesnek érzett tanulságul – a Kós Károly-i titok megfejtésének kulcsát a következőkben látjuk:

- kellett hozzá az irodalomtermelés ügyének új Déva várába magukat beépítő, az összmagyar és egyetemes szellemi távlatokat szem előtt nem tévesztő koncepciót kidolgozni és végigvinni képes személyiségek;
- kellett hozzá az ügy sikeréhez nélkülözhetetlen közönségteremtés hatékony formáit megtaláló sajtó fáradhatatlan leleményessége;
- és nem utolsósorban kellett az ügyet (nem pusztán a városok közötti elsőbbségi verseny, hanem egy sérült tudatú, létérzékelésében megingott, magára hagyott kisebbség ügyét) áldozatosan felvállaló magyar tőke támogatása.

Ezek együtt talán a mai Kolozsvár kátyúban vergődő, érdektelenségben fuldokló magyar szellemi életét is képesek volnának megújítani.

Csucsuj István Kolozsvár 1944 őszén

A korabeli lapok és a visszaemlékezők szerint is szép, sok verőfényt, kék égbolts napot adó volt az 1944. évi ősz. A lelkekbe valahogyan búsan, borongósan szökött be mégis. Különböző egész évben kedvet hervasztó, aggodalmakat szülő események színhelye volt a város. Ezeknek távolról sem helyi történetek voltak kiindulópontjai, az egész világot magával sodró háború zúdította rá és kapta forgatagába a békés várost és tette ki soha nem tapasztalt megrázkódtatásoknak, nem óhajtott változásoknak. Nagyon kevés időre szűkültek le Kolozsvár négy évvel korábban bekövetkezett eufóriás, majd dolgosan telt, de mégis derűsnek mondható napjai.

1944 márciusában német megszállás érte az országot,⁷⁰⁸ s a központi területek után nemsokára néhány napon belül Kolozsváron is berendezkedett a szép és akkor elkülönítetten álló Péter-Pál villába a Gestapo, mintegy figyelmeztetve a nem német barát köröket, tudtára adva a városnak: a hitleri vezetés megelégedte és véget vetett az önálló magyar politikának és függetlenségnek, Magyarországot szorosan járszalagjára fűzte, leválni onnan önpusztító kísérlet és megvalósíthatatlan próbálkozás lenne.

A fővárosban március 22-én Sztójay Döme vezetésével a németeket mindenben kiszolgáló kormány alakult. Sztójay Döme kormányának első intézkedései közé tartozott a nem fasiszta pártok betiltása, ami magával hozta a Kolozsváron fő bázissal és irányító központtal rendelkező Erdélyi Párt hatalmi állásának elvesztését, ami egyúttal a sajátos erdélyi érdekek érvényesítési lehetőségeinek beszűkülését jelentette.

Április 8-án a Német Főhadvezetőség Észak-Erdélyt hadműveleti területté nyilvánította, ami azzal a következménnyel járt, hogy rendeletek és rendszabályok egész sora fogta szigorú mederbe a város az előtt sem könnyű életét.

S aztán bekövetkezett a hadműveleti terület és a hátszág legborzalmasabb bűnténye: a zsidók deportálása.⁷⁰⁹ Égbekiáltó bűn volt ez, mint ahogy Márton Áron, Erdély római katolikus püspöke írta és mondta, s akkor követték el, amikor a határ másik oldalán a románok már mentették a zsidókat, hogy végig idézzem a nagy püspök szavait. Az égbekiáltó bűn földi büntetése nem maradt el.

A nyugat-magyarországi és a nagy budapesti bombázások után július 2-án az angolszász bombázó repülők Kolozsvárra szórták ki bombájukat. A gyulafehérvári püspökséghez eljuttatott kimutatás szerint 362 polgári személy, 32 honvéd, 65 német katona esett ezeknek áldozatául⁷¹⁰, az eltűnteiről pedig nem készültek adatok. Találat érte a vasúti állomást és környékét, a nemrég modernül felszerelt ortopéd klinikát, német sebesülteket szállító vonatokat repítettek a bombarobbanások levegőbe. A Nádas menti falvakban is sok, az állomás környékén halálát lelt szekerst kellett kikísérni a temetőbe, csak Kisbácsban 13-at.

Jöttek a frontról is a rossz hírek. A nagy és széles ívben retusált hadijelentések nem tudták megtéveszteni az embereket. Egyre jobban egy rosszat sejtető nyugtalanság ülte meg a várost.

⁷⁰⁸ Lásd: Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Bp. 1990.

⁷⁰⁹ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust*. I–II. Bp. Blackburn International Incorporation Wilmington, 1988. I. 449–466.; II. 31–42.

⁷¹⁰ Gyulafehérvár Püspöki Levéltár. P. I. 205. doboz, 1000/1944.

Hogy milyen feszültségben élt Kolozsvár jelzi, hogy a IX. hadtest parancsnokának helyettese, Mindszenty tábornok külön átiratot intéz a püspökökhöz, amelyben felhívja figyelmüket, hogy a miséken és istentiszteleteken gyakran megtörténik, hogy elmarad a megszokott vallásos áhítat, véleménynyilvánítások hangzanak el a templomokban a politikai és katonai helyzet felől, aggodalmakat fogalmaznak meg az emberek a jövő tekintetében. Megtörtént az is, mégpedig Kolozsváron – mondja az átirat –, hogy az ifjúság nem volt hajlandó végigénekelni a Himnuszt.⁷¹¹

Talán a középkori pusztítások óta nem mutatott hasonlóan szomorú képet Kolozsvár: kibombázott városrészek, 1229 lezárt zsidó ingatlan, a lehúzott redőnyű üzletek sora hatott lehangolóan.⁷¹²

De a város mindezek ellenére hű maradt az erdélyi szellemiség legjavát mutató hagyományaihoz, amit a passzív ellenállás meglétében, a zsidók mentésében jutott többek között kifejezésre. A város egy egészen széles társadalmát átfogó Tízes Szervezet pedig segített az elesetteken. A hírhedtté vált Bakó Lászlónak kellett kimondania, amikor úgymond Kolozsvár időszerű kérdéseiről beszélt (július 15-én): „Megdöbbentem, hogy felekezetre való tekintet nélkül micsoda politikai erővel mozdultak meg az egyházak a zsidóság érdekében.”⁷¹³ A bombatámadások megkezdésekor a város szimbólumának tekintett Mátyás-szobor megvédésének gondolata komolyan foglalkoztatta a város vezetését. Felmérték, a város kulturális ügyosztálya minden oldalról lefénnyképezette. A Donát út végében bombamentes sziklabarlangot vájtattak a szobor esetleges leszerelésének és idevaló elhelyezésének esetére. Más tervek is születtek megvédésére, de szerencsére – mondhatjuk ma – egyiket sem juttatták a megvalósítás szakaszába.⁷¹⁴

Augusztus 23-át követően robbant be Románia háborúból való kiugrásának a híre. Szembe kellett nézni a könyörtelen valósággal: Romániában a siker érdekében megtörtént az, amire a nemzetközi jogban nem volt példa. Egy háborúzó fél fegyverszüneti szerződés megkötése nélkül átállt a vele szembenállókhöz és volt szövetségese ellen fordította fegyverét. A fegyverszüneti szerződést, mint tudott, csak szeptember 12-én írták alá Moszkvában.

A magyar politikai kezdeményezések szempontjából azért is fontos határhő augusztus 23-a, mert megszűnt a német biztatásra vagy német erővel közösen végrehajtható román megszállás veszélye, amivel Hitler sokáig zsarolta Magyarországot. Nagyarányú fegyveres ellenállás Magyarországon nem volt szervezhető, de egy átállás igen, mely által az ország megmenekülhet a totális vereség következményeitől, s ez által kedvezőbb helyzet teremthető számára a háborút követő időszakban.

A magyar politikai aktivitás iránya lényegében ebbe az irányba mozdult el. Horthy Miklós kormányzó augusztus 29-én eltávolította Sztójay Döme kormányát. Az újonnan kinevezett, Lakatos Géza tábornok által vezetett kormány feladatául pedig az ország szuverenitásának helyreállítását, a zsidóüldözések megszüntetését, Magyarország háborúból való kiválásának előkészítését tette.

Azok a politikai kezdeményezések, amelyek ebben az időszakban Kolozsváron születtek, jelentőségük és hatásuk folytán méltán állíthatók párhuzamba a Budapestről kiindultakkal. Sőt, az erdélyi politikusok az itteni sajátos viszonyok diktálta realizmusuk révén, hamarabb

⁷¹¹ Uo. 210. doboz, 5882/1944.

⁷¹² Ellenzék LXV, 146. sz. 1944. július 1.

⁷¹³ Uo. 151. sz. 1944. július 5.

⁷¹⁴ Uo. 163. sz. 1944. július 17.

számoltak azzal, hogy a gyors ország- és magyarságmentő akciók érdekében félre kell tenniük számos politikai tekintetet is, ami odavezetett, hogy az együttműködés létrejötte nem maradt el.

Az Erdélyi Párt felismerte az új helyzetből adódó történelmi hivatását. A korábban bekövetkezett hatalmi térvessztését követően a párton belül előtérbe kerültek az elégedetlenkedő csoportok. Így a párt nem volt egységes, nem is lehetett, a háború és béke kérdésében sem. Albrecht Dezső alelnök körül tömörültek azok, akik még hittek valamilyen fordulatban a szovjetek ellen folytatott háborúban és akiktől a végsőig való kitartás gondolata sem volt teljesen idegen. Teleki Béla pártelnök viszont felvette a kapcsolatot a baloldal képviselőivel. Különben amikor ezt tette Teleki, arra is számított, hogy akikkel találkozik az adott pillanatban, ha nincs is közvetlen összeköttetésük a szovjet hatalmi, illetve katonai góckhoz, de valamiféle módon rendelkeznek odavezető kapcsolatokkal. A cselekvési terep előkészítéséhez tartozott, hogy Teleki Béla és csoportja kapcsolatot keresett a szociáldemokratákkal és kijárta a börtönben fogva tartott kommunisták szabadon bocsátását. Ez utóbbiak pedig, miután tisztázták illetékességi kérdéseiket,⁷¹⁵ a szociáldemokratákkal együtt egyre fontosabb szerepet töltöttek be a város életében.

Kolozsváron állomásozott az Erdélyi Hadsereggént ismert 2. magyar póthadsereg. Jórészt erdélyiek alkották állományát, s erdélyi székely prior volt a parancsnoka, Dálnoki Veress Lajos is, köztudottan nem németbarát tábornok. Bízni lehetett tehát abban, hogy ez a haderő a legmesszebbmenően megvédi a város érdekeit. Ez a város- és üzemvédő őrségek és fegyveres alakulatok felállításakor világosan meg is mutatkozott.⁷¹⁶

Nem kell baloldalinak lenni ahhoz, hogy elismerjük, a kolozsvári magyarság életének másik legfontosabb stabilizáló tényezője 1944 őszén a Dermata bőr- és cipőgyár volt. Ebben az európai viszonylatban is nagy és modern gyárban több mint ötezer, túlnyomórészt magyar munkás dolgozott, a város több mint egynegyede pedig a Dermata műhelyekből élt. Országos szinten több mint tízezer embert foglalkoztatott. A gyár munkásai és technikai személyzete akadályozta meg a gyár leszerelését és kiürítését, illetve a németek általi elpusztítását, biztosítva ezáltal a továbbélést, végső soron a megmaradást. A Dermata a politikusoknak is szilárd támaszt jelentett, a magyarság számára pedig az adott pillanatban és később is biztosította az annyira szükséges szembeszegülő erőt azok ellen, akik fel akarták számolni ami a magyar közéletből és intézmény hálózathoz még fennmaradt.⁷¹⁷

⁷¹⁵ Azt, hogy a Magyar Kommunisták Pártjának vagy a Román Kommunisták Pártjának utasításait követik, Kovács Katona Jenő és néhány társa kivételével az előbbi mellett döntöttek.

⁷¹⁶ Dálnoki Veress Lajos bocsátotta a fegyvereket ezen alakulatok rendelkezésére. Az üzemőrségek felállításával és felfegyverzésével kapcsolatban ellentmondó vélemények fogalmazódtak meg. Bethlen Béla Észak-Erdély akkori kormánybiztosa emlékiratában úgy ír, hogy az ő sugalmazására történt ezek létrehozása és a fegyvereket Dálnoki Veress Lajos az ő kérésére juttatta a munkások kezére. Balogh Edgár a baloldali ellenállás szerveződéseként állítja be e csoportok megalakulását és működését. Renner Erwin, a gyár volt tulajdonosa is a nekünk elmondottak szerint ez utóbbit tudja történelmi valóságnak. Hasonlóképpen vallott Jordáky Lajos is az 1970-es években folytatott beszélgetéseink során, abban a periódusban, amikor Bethlen Béla hetente kereste fel a kolozsvári akadémiai történelmi intézetben. Ide tartozik, hogy a Balogh Edgár elleni egyik vád, vádpont a kiépült új rendszerbeli első letartóztatásakor az volt, hogy a magyar vezérkari szervekkel közreműködve megszervezte, kizárólagosan a magyarság érdekében, ezen önvédelmi fegyveres csoportokat. A velünk folytatott beszélgetések során Bányai László ezt nem vonta kétségbe, csak hogy ő ezt, hangsúlyozom, pozitívumként írta Balogh Edgár javára, az önvédelmet szolgáló szükséges szerveződésként értékelte.

⁷¹⁷ Renner Erwinnek, a gyár volt tulajdonosának szíves közlései.

A háborúból való kilábalás kérdése az ország vezető tényezőit is foglalkoztatta. Ennek tudható be, hogy az erdélyiek óhajait és elvárásait Horthy Miklós kormányzóhoz közvetítő Teleki Béla meghívást kapott az 1944. szeptember 7-i miniszteri tanácson való részvételre. Teleki Béla itt kijelentette: „az erdélyi magyarság, hogy sorsát megmentse baloldali orientációt kell kövessen”.⁷¹⁸ Ha a baloldaliság jövőbeni erdélyi kilátásaira és fontosságára Teleki Bélának kellett felhívnia a magyar kormányzat figyelmét, akkor nagy kérdőjelet kell állítani egy, többek által s a történetírás révén is, újabban nagyon kiemelt dokumentum mögé. A dokumentum a magyar Minisztertanács augusztus 24-én hozott állítólagos titkos határozatát tartalmazza. A határozat bizalmasan utasítja, e dokumentum szerint, az erdélyi hatóságokat, hassanak oda, hogy Erdély magyarjai vonuljanak be a kommunista pártba, a kommunisták által majd létrehozandó szervezetekbe. Így megfelelő jó viszonyba kerülnek a szovjet katonai és megszálló hatóságokkal s kedvező elbánásban részesül majd a magyarság. Ebben az állásban megnehezíthetik Erdélynek a román államba való újra beillesztését, mód nyílik a hatalomban maradáshoz is. A határozatot – e dokumentum szerint – rejtjelesen eljuttatták a magyar követségekhez, innen szerezte meg azt valamilyen módon a Helsinkiben állomásozó román külképviselet vezetője, George Caranfil. Ma a Hoover Institute on War levéltárában őrzik.⁷¹⁹ Leközlésére Jeruzsálemben is sor került, Yehuda Lahov, egy Ránki Györgynél doktorált történész is közzétette.⁷²⁰ Különben e dokumentum arra is jól szolgál, hogy a kolozsvári és az erdélyi kommunista pártszervezetekben később kialakult nemzetiségi arányokat ilyen tervszerű akciókhoz lehessen visszavezetni.

A sűrűvé vált politikai és személyes kontaktusok alapján már szeptember elején megalakult az Erdélyi Magyar Tanács.⁷²¹ Összetétele is mutatja, hogy Kolozsvár politikusai és értelmisége félretett minden olyan szempontot, ami eddig elválasztotta őket. Egy táborba hozta össze a legkülönbözőbb rendű embereket az erdélyi társadalom féltése. Képviselve voltak a különböző politikai pártok, az összes magyar történelmi egyházak, az Egyetem, az egyes intézmények, írók, költők, lapszerkesztők, iparosok, kereskedők, szakszervezetek, a gyári munkásság és a gazdálkodók.

Szeptember 9-i keltezéssel az Erdélyi Kör égisze alatt készült el egy Memorandum címmel ellátott felterjesztés, amelyet Horthy Miklós kormányzóhoz intéztek. A memorandumot Teleki Géza, Teleki Pál volt miniszterelnök fia révén juttatták el a kormányzóhoz. A háborúból való mielőbbi kiválásra, a Németországgal fennálló szerződés felbontására kérték Horthyt. Figyelmeztettek arra, hogy a veszedelmek Erdélyt fokozottabb mértékben fenyegetik.⁷²²

A szeptember elején végrehajtott magyar katonai támadás sikertelensége – melynek célja jó földrajzi pozíció megszerzése volt, még mielőtt a szovjet hadak Erdélybe nyomulnának –, a szovjet hadoszlopok gyors előretörése és a kiürítési rendeletek folytán riadalom fogta el a várost. Előbb csak sejtelemszerűen volt jelen a köztudatban, aztán határozottabbá vált az a meggyőződés, hogy a szovjet és a román csapatok jövedele nem csak főhatalom- változást

⁷¹⁸ Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944*. Buk. 1978. 346.

⁷¹⁹ Hoover Institute on War, Revolution and Peace. Palo Alto. California. Box. no.1. dosar 3. leközlő teljes szövegét Constantiniu, Florin: *De la războiul fierbinte la războiul rece*. Buc. 1998. 56.

⁷²⁰ Yehuda Lahov: *Soviet Policy and the Transylvanian Question (1940–1946)*. Hebrew University of Jerusalem. The Soviet and East European Research Centre, Research Paper No. 27. Jerusalem, July 1, 1997.

⁷²¹ Demeter János: *Századunk sodrában*. Buk. 1975. 321–323. Közli az aláírók teljes névsorát is.

⁷²² Uo.; vö. Balogh Edgár: *i. m.* 345–347.

hoz, a társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatásával is jár majd. A háborúnak ebben a szakaszában a páncélos kötelékek sík területek irányába történő előrenyomulása a jellemző. A szovjet tankoszlopok is ezt tették, s a németek is a magyar alföldön szándékoztak nagy páncélos csatát vívni. E hadműveletek előkészítése során került sor Nagyszalonta viszonylag korai elfoglalására a szovjetek által. A várost azonban a honvéds csapatok visszafoglalták s egy pár napon át ők voltak a helyzet urai. Ez idő alatt az Erdélyi Párt vezetősége három emberét kiküldte gépkocsival Szalontára, abból a célból, hogy kipuhatolják – milyen is a polgári lakosság helyzete az ellenséges megszállás alatt. Tapasztalataik és jelentéseik egy cseppet sem voltak megnyugtatóak. Ellenkezőleg, a félelmek jogosságát, megalapozottságát bizonyították.⁷²³

Az ősz legjellemzőbb városképe ezekben a napokban, hetekben a lakosság hullámozása volt. A közvélemény alakulásának függvényében bővült vagy éppen csappant az itt maradók és a távozók tábora. Riasztó hírek jöttek közben a véres leszámolásokról, a magyarok internálásáról, a több mint kegyetlenül véghezvitt atrocitásokról. Felidéződtek a régebben történt szomorú események. Előjött a politikai megtorlástól való félelem azoknál is, akiknek lelkiismeretét nem terhelte románokkal vagy zsidókkal szemben elkövetett vétek, csak olyan volt a politikai hitvallásuk, hogy abban a kommunisták s mindazok, akik a szovjet és a román katonákkal jönnek, kivetnivalót véltek, törekvéseikkel szembenállót láttak. Voltak, akik tapasztalataik vagy neveltetésük folytán tudták: erdélyi tájakon ártatlanul is ki lehet téve valaki atrocitásnak, főleg ha olyan erők jönnek területet és hatalmat birtokba venni, amelyek egész nemzetekkel való leszámolást hirdettek. Tudták, hogy jönnek a Maniu nevével visszaélő gárdisták s leszámolásra készülnek. Nem hitték sokan, hogy egyáltalán lehet olyan jövő, melyben a megmaradás utáni megbékélésre, együttélésre is sor kerülhet. De a helytállás parancsa is erős maradt, a háborús felelősségtől távol álló és a háború nyomorúságát viselők tudták, hogy az otthon még a viszonylagos biztonság mellett is több, mint a bizonytalanságba vivő útrakerülés, a kiszámíthatatlan veszélyekkel való szembekerülés.

Kolozsváron a demokratikus politikai pártok és a szakszervezetek fennkölt és nemes kezdeményezése volt, hogy ennek tudatosítására csoportokat szerveztek, értelmiségiekből, diákokból, munkásokból és közéleti emberekből, akik igyekeztek lebeszélni a távozni akarókat, azzal, hogy az együttélést megfelelő módon biztosító demokrácia jön. A Tízes Szervezet és a lapok is üzentek a város lakóihoz a helybennmaradás érdekében.

Az állami hatalom szervei tervszerűen vonultak vissza. Kolozsvár társadalma ezekben, az élet legnagyobb megpróbáltatásait nyújtó időkben mutatta meg igazán önszerveződésre képes erejét. Az események hatása alatt tudatos tömegszervezkedések indultak el. Önkéntes csoportok alakultak és ezek vállalkoztak az emberek életének és vagyonának megvédésében közreműködni.

A Tízes Szervezet lakhelyek szerinti hálózata kiemelt szerepet játszott a rend fenntartásában. Az Erdélyi Magyar Tanács megbízásából a Városi Őrség, amelynek parancsnoksága a városházán székel, tartotta fenn a szovjetek bejöveteléig működő karhatalmi erőkkel együtt, a rendet. Tény, hogy ez fokozatosan a távozó közigazgatás helyét is kezdte átvenni, a város pecsétjét is magához vette, s ez a hatalomváltásig nála volt. A magyar közhivataloknak és hatalmi szerveknek a korábbi irodalomban annyira ócsárolt függelmi és kötelesség betartató viszonyait felette jellemzi, hogy az utolsó katonai alakulatok, a rendőrségi alakulatok utolsó távozókként pontosan és rendben leadták laktanyáik és épületeik kulcsait.⁷²⁴

⁷²³ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp. 1989. 172–177.

⁷²⁴ Balogh Edgár: *i. m.* 369–371.

Sajátos jelensége volt Kolozsvár életének a szakszervezetek szerepének megnövekedése. Ezek valóságos hivatalokká, majd hatalmi szervekké gyarapodtak.

Ismert, hogy az ellenség feltartóztatására a legeredményesebb mód a városok védelme, mert ez nagy időnyereséget jelent a védekezőknek, hiszen utcáról utcára folynak a harcok. A németek is ragaszkodtak Kolozsvár védelméhez. Mit sem törődtek azzal, hogy ezáltal szép történelmi városunk romhalmazzá válna. Helybeli és erdélyi politikusok érdeme, hogy kijárták Horthy Miklós kormányzónál, hogy a hadsereg nem épített ki védőállásokat Kolozsváron, hogy elrendelte a város kiürítését, s hogy Kolozsvár nem lett utcai harcok színtere, elkerülték a front nagyobb méretű viszontagságai.⁷²⁵

Október 11-én, miután elültek a robbantások zajai, beomlottak a hidak, tönkrement a posta és a távírda, elvonultak a németek. Megjelentek a szovjet katonai egységek, megszállták a várost.

A Magyarországgal és a magyarokkal szemben követett politikát 1944-ben a legfélreérthetlenebbül a Litvinov-bizottság fogalmazta meg, amely feladatul kapta a béke előkészítést és a háború utáni újjáépítést szolgáló tervek kidolgozását. A Szovjetunió nem érdekelt egy erős Magyarország létrehozásában, ezért az volna indokolt, hogy a háború utáni esztendőben nemzetközi elszigeteltségben maradjon – fogalmazták meg 1944. január 11-én véglegesített memorandumukban. Június 8-án dolgozták ki az ún. *Szprafka V. Transilvanii* dokumentumot, ebben négy alternatívát állítanak fel Erdély tekintetében. Az egyik szerint megőriznék a status-quot, a másik szerint egész Erdélyt Romániának juttatnák, a harmadik szerint független Erdélyt építenének ki, a negyedik szerint Romániát és Magyarországot is beillesztenék egy, a Duna mentén létrehozandó föderációba. A szovjet vezetés egy átmeneti megoldás mellett döntött. Észak-Erdély megszállása mellett. Míg Románia és Magyarország viszonya tisztázódik, megszállás alatt kell tartani. Vlagyimir Pecseatnov orosz történész dokumentumközléseiből kitűnik, erdélyi bevonulásukkor a szovjet katonai tényezőket ilyen utasításokkal látták el.⁷²⁶

Mutatja ez, hogy a román adminisztráció novemberben történt kiutasítására elsősorban nem is az itten bekövetkezett tragikus eseményekkel kapcsolatosan került sor. Korábbi keletű szovjet terveket alkalmaztak, valójában addig is nyilvánvaló volt a szovjet igazgatás ténye, csak nagyobb mértékben vették igénybe a helyi közigazgatási erőket.

A város és megye hatalmi tényezőit a megszálló katonai hatóságok nevezték ki. Ma már tudjuk a magyar városok katonai parancsnokait külön katonai tervek keretében képezték ki és készítették fel. Kezdetben úgy számították, hogy Magyarország és Erdély megszállása a 4. Ukrán Front körzetében valósul meg. A katonai események hozták úgy, hogy a 2. Ukrán Front katonái vonultak be ide, s így Malinovszkijhoz utalták át az ilyen feladatokra kiképzett tiszteket.⁷²⁷

A kolozsvári lakosság körében óriási riadalmat, s a hatalmukat éppen kiépíteni készülő kommunisták körében is nagy zavart okozott annak a híre, hogy a Vörös Hadsereg katonái

⁷²⁵ Bánffy Miklós, Bethlen Béla, Teleki Géza, Balogh Edgár, Jordáky Lajos és mások érdemeire hivatkozunk itt.

⁷²⁶ Pecseatnov, O. Vladimir: *“The Big Three after World War Two: New Documents on Soviet Thinking about Post-War Relations with the United States and Great Britain”* című dokumentumkiadványból idézi a Magazin Istoric XXXII, 1993. nr. 1. 62.

⁷²⁷ Pokivailova, Tatiana: *1944. Transilvania pe masa comisiei Litvinov*. Stenograma întocmită la ședința din 8 iunie 1944. Magazin Istoric XXXVII, 1998. nr. 1. 59–62.

összefogják és elszállítják a város férfilakosságát. Később tudni vélték, hogy a volt román főkonzul, Onişor tájékoztatta akként a szovjet közegeket, hogy a városban helyben maradt férfiak valójában civilben lévő partizánok. Ez készítette őket mintegy ötezer ember összefogdosására és elszállítására, társadalmi rangra és helyzetre való tekintet nélkül. Ennek igazságmagja kétségtelen, bár az is igaz s analógiából tudjuk, hogy az ellenséges országok területére való bevonulásakor a Vörös Hadsereg mindenütt hasonló akciókat hajtott végre. Erre legfelsőbb helyről kaptak ukázt. Tervszerű akciók voltak ezek a szovjet hadigazdaság munkaerő ellátásának pótlására. Csak később készítették fel másként a Vörös Hadsereg tisztjeit.

Kolozsvár népe ezekben a napokban félt és sokban nélkülözött. De valahol megvolt a túlélésben és egyáltalán a megmaradásban lelt szerény öröme. Valamilyen szolidaritást is érzett és tapasztalt. Néha még bizakodással is eltelt. Az akkor működésbe jött politikai erők is erre buzdították. S az egyházak is igyekeztek tartani a város lakosságában a lelket.

Nagy Mihály Zoltán
Kolozsvár az észak-erdélyi szovjet katonai
közigazgatás időszakában
1944. október–1945. március

Egy város estében nem csak évszázadok írhatnak történelmet, hanem néhány hónap eseményei is sorsdöntő változásokat hozhatnak.

Az 1944. őszi impériumváltozás nem várt fejleményeket hozott mind Kolozsvár, mind Észak-Erdély lakossága számára. A szovjet hadsereg oldalán harcoló román csapatok nyomában – szeptember, október folyamán – megindult a román civil és katonai szervek berendezkedése a Magyarországhoz csatolt erdélyi részekben. Azonban a visszatérést ünneplő erdélyi román lakosságot, s nem utolsósorban a bukaresti kormányt egy váratlan hír rázta meg. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság november 12-i döntése értelmében a Sănătescu-kormánynak vissza kellett vonnia Észak-Erdély területéről a román polgári és katonai adminisztrációt. Ebben az új hatalmi helyzetben Kolozsvár szerepe felértékelődött, amelynek következményeként a város kezdetben csupán lokális, de a későbbiek folyamán már regionális jellegű politikai szervezkedés központjává vált.

Arról az „észak-erdélyi köztársaság”-ként emlegetett⁷²⁸ rövid, átmeneti periódusról van szó, amikor 1944 októbere és 1945 márciusa közti öt hónapban *közvetlen szovjet katonai közigazgatás* alá került Észak-Erdély. Az eseményeket a két erdélyi nemzet a tárgyalt időszakban egészen másként élte meg, és a kérdés megítélésében azóta is homlokegyenest eltérnek a vélemények. A korabeli magyar közvélekedés szerint az „autonomista” jellegű törekvések célja az volt, hogy megteremtsék a *két egyenrangú nép közös Erdélyét*, illetve ahogy Daday Lóránd dési író megfogalmazta: „az erdélyi népek öncélú és önkormányzatú közös és szabad köztársaságát”.⁷²⁹ [Kiemelés – N. M. Z.] Ezzel szemben a románok mélységes igazságtalanságnak érezték, hogy amikor a román katonák a Vörös Hadsereg szövetségeseként vérüket ontják, Moszkva – még ha csak ideiglenesen is – megfosztja őket attól a területtől, amelyre „történelmi joguk” van. A román közigazgatás kiutasítása után létrejövő adminisztrációt a „magyar uralom továbbélésének” tartották, amely alatt – ahogy egy

⁷²⁸ Lásd: Molnár Gusztáv: *Önrendelkezési törekvések az „észak-erdélyi köztársaság” idején*. In: *Autonómia és integráció*. Magyar Szemle Könyvek, Bp. 1993. (A továbbiakban: Molnár 1993.), valamint Lipcsey Ildikó: *A Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás útján (1944–1953)*. Bp. 1998. Megjegyezzük, hogy ez a szintagma megtévesztő, mert elfedi a lényegét: a román polgári adminisztráció kiutasítása után Észak-Erdélyben *a szovjet katonai fennhatóság alatt* épült ki egy új adminisztratív igazgatási rendszer. Egyébként a korabeli írott forrásokban a legtöbb esetben Észak-Erdély különállásáról, „Erdély önkormányzata újabb kísérletéről” olvashatunk, s csak elvétve bukkan fel a „köztársaság” kifejezés. Vö. Szenczei László: *A magyar–román kérdés. Történeti és politikai tanulmány*. Officina, Bp. é.n. [1945]; MOL Jelenkori Gyűjtemény, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai, XIX-J-1-a, 63. doboz, IV–148. csomó, 12/Bé.–1946. (Észak-Erdély politikai helyzete a különállás idején); Az erdélyi magyarság helyzete az 1944. augusztus 23-i fordulat után. In: *Revízió, vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről. 1945–1947.* (szerk: Fülöp Mihály–Vincze Gábor) Teleki László Alapítvány, Bp. 1998. 92–115.

⁷²⁹ Idézi: Molnár 1993. 116.

1945 februári, feltehetően kolozsvári nemzeti parasztpárti értelmiségi által készített jelentésben olvasható: „a román lakosság keserves üldöztetést szenved”.⁷³⁰

A témával kapcsolatos szakirodalomra, memoárookra és levéltári forrásokra támaszkodva megpróbálom felvázolni, hogy: 1. milyen nagyhatalmi tervek születtek az erdélyi kérdés rendezésére; 2. milyen események vezettek el az észak-erdélyi különállás létrejöttéhez; 3. hogyan jöttek létre a kolozsvári székhelyű autonomista, regionális jellegű szervezetek; 4. végül pedig miért ért véget ez a kvázi-önállóság, és ez milyen következményekkel járt az észak-erdélyi magyarokra és románokra?

A nyugati nagyhatalmak, valamint a Szovjetunió Erdélyre vonatkozó békerendezési tervei a második világháború időszakában

A második világháború alatt formálódott új koalíciós partnerek (USA, Nagy-Britannia, Szovjetunió) a béke, a biztonság jegyében, illetve a saját érdekeiknek megfelelően fogalmazták meg a térség stabilizációjára vonatkozó programjaikat.

Erdély hovatartozását meghatározó nagyhatalmi döntések a „vagy-vagy”⁷³¹ logika mentén realizálódtak, vagy Romániának, vagy Magyarországnak ítélték oda a területet. De az 1940-es években az amerikai, az angol és a szovjet békerendezési tervekben felmerült egy harmadik alternatíva is, amely szerint Erdély a közép-kelet-európai integráció keretében széles körű autonómiával rendelkezett volna.

A háború alatt Nyugaton a föderalizmus népszerű politikai szlogenné vált, és feltételezték, hogy ezzel orvosolni tudják a közép-kelet-európai nemzetiségi ellentéteket.

Az angolszász nagyhatalmak (USA és Nagy-Britannia) a kérdés tanulmányozására, valamint a háború utáni békeprogram kidolgozására különböző intézeteket állítottak fel.⁷³² A testületek által elkészített elaborátumokból kitűnik, hogy mind a két állam – biztonsági, gazdasági és politikai megfontolásokból – támogatta a közép- és kelet-európai térségre kiterjedő államcsoport/csoportok (föderáció, unió) szervezését, amelynek tagja lett volna a *független* vagy *autonóm* státussal rendelkező Erdély is.⁷³³ A magabiztos amerikaiakkal szemben a britek nagyobb figyelmet szenteltek a szovjet fél reagálására: „Ez az egész probléma oly mértékben függ majd a Szovjetunió erejétől, seregeinek elhelyezkedésétől a háború végén, az általános, közös biztonsági rendszerrel kapcsolatos viszonyától, a kelet-európai államokban fennálló

⁷³⁰ Lăcustă, Ioan: „Viața românească s-a refugiat la sate.” *Transilvania de Nord* 12 februarie 1945. Magazin Istoric 1995. februarie, 25.

⁷³¹ Gyarmati György: *A független Erdély alkotmánykonceptiója. Tervezet 1945-ből*. In: *Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs 1996. 459.

⁷³² *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügy-minisztériumának titkos iratai, 1942–44.* Szerk., bev. írta: Romsics Ignác. Gödöllő 1992.; valamint *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról, 1942–43.* Szerk., bev. írta: Bán D. András. Bp. 1996. Az amerikai és a brit rendezési terveket kidolgozó testületek a következőképpen nevezték el: *Háború Utáni Külpolitikai Tanácsadó Bizottság – Advisory Committee on Foreign Policy* (USA), *Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat – Foreign Research and Press Service* (Nagy-Britannia).

⁷³³ Bán D. András: *i. m.* 43–109 és 180–202.

rendszerek jellegétől, és a Szovjetunió által velük szemben támasztott követelésektől, hogy bizonyos általános megjegyzéseket lehet tenni.”⁷³⁴

A háború utolsó éveiben egyre mérsékeltebbé váltak a rendezési tervek célkitűzései. Az 1944. szeptemberi, Roosevelt elnök részére készült végleges ajánlásban szerepelt ugyan a román–magyar határvonal bizonyos mértékű kiigazítása, de csupán „egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv”⁷³⁵ Magyarország számára történő átadására tett javaslatot.

Washington „meghátarlása” elsősorban a harctéri eseményekre (a szovjet hadsereg gyors előrenyomulása), a nagypolitikai életben történt változásokra, valamint arra a tényezőre vezethető vissza, hogy a Balkán kívül esett az „Egyesült Államok tulajdonképpen cselekvési körén”.⁷³⁶ Az Egyesült Államok azonban nem adta fel könnyen elképzeléseit, hiszen a State Department a román fegyverszüneti egyezmény megszövegezésekor – habár bizonyos mértékben vereséget is szenvedett – nem járult hozzá az erdélyi kérdés azonnali megoldásához, hanem az egész probléma végleges döntőbírájává a békekonferenciát tette meg.⁷³⁷

A háború előrehaladásával London is felhagy a föderáció melletti elkötelezettségével, ugyanis kénytelen volt elismerni hatalmi pozíciójának és akaratérvényesítésének gyengülését. A Kreml követeléseivel szemben, az európai féltekén korábban kivívott pozícióinak – Görögország, Törökország, tehát a Fekete-tenger kijáratainak ellenőrzése, és Földközi-tenger felügyelete – megtartására törekedett. Ezt támasztják alá az 1944. októberi moszkvai tárgyalások titkos megállapodásai is.

A Moszkvában született békerendezési terveknek az elemzése és a kelet-európai térséget összefogó integrációs elképzelésekkel szemben tanúsított szovjet magatartásnak a vizsgálata a téma szempontjából igen fontos tényező.

A háború kitörése előtt a Szovjetunió támogatta Magyarország Erdélyre vonatkozó revíziós törekvéseit,⁷³⁸ de Magyarország hadba lépése után teljesen megváltozott a szovjet fél magatartása Erdély kérdésben, sőt Magyarország bármiféle föderációhoz történő csatlakozását „reakciós” tervnek tartotta.⁷³⁹ A sztálingrádi és kurszki győztes csaták után a Kreml nem látta jó szemmel a kelet-európai térség államainak összekapcsolódására irányuló szándékokat és egyre nyíltabban kifejezésre jutatta a Kelet- és Közép-Európára irányuló aspirációit.

M. Litvinov⁷⁴⁰ volt külügyi népbiztos vezetésével 1942-ben megalakított „A békeszerződések és a háború utáni rendezés bizottsága” elnevezésű munkacsoport tagjai több megoldást dolgoztak ki a Kelet- és Közép-Európa háború utáni államközi, határ- és nemzetiségi viszonyainak rendezésére. A bizottság számára Walter Roman⁷⁴¹ által készített *Az erdélyi*

⁷³⁴ Uo. 202.

⁷³⁵ Romsics Ignác: *i. m.* 243.

⁷³⁶ Uo. 24.

⁷³⁷ Uo. 38.

⁷³⁸ Tofik Iszlámov: *Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt*. Múltunk, 1994. 1–2. sz. 29–32.

⁷³⁹ Uo. 41.

⁷⁴⁰ Uo. 42.

⁷⁴¹ Eredeti nevén Niederlander Emil. Az RKP egyik vezetője volt, aki emigráns politikusként a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságában dolgozott a szervezet felosztásáig. Később a Komintern utódjának tekinthető SZK(b)P KB mellett működő 205-ös intézetben dolgozott.

kérdés című feljegyzése, valamint az 1944 júniusában magas rangú párt és állami vezetők számára készült *Erdélyről (Tájékoztató)* címet viselő dokumentumok a következőket szögezték le: 1. A bécsi döntést etnikai – nem felel meg a nemzetiségi határoknak – és politikai – német és olasz döntőbírárság határozata – okokból nem tartható elfogadhatónak; 2. Magyarországnak, főleg a magyar politikai élet szovjetellenessége miatt kevés az esélye, hogy számára kedvező módon döntsének Erdély kérdésében; 3. Romániának is gyenge az esélye, mert „ellenséges állam, büntetést érdemel”, mégis Erdély átadása Romániának megfelelné „a népek önrendelkezési jogának” és „Románia ezzel kompenzálva lenne Bukovina és Besszarábia elvesztéséért”.⁷⁴²

Az előterjesztésben szerepelő negyedik lehetőség komoly figyelmet érdemel. E szerint megengedhető „egy önálló erdélyi állam” megalakítása is, de amely „a viszály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között: így nem lehetne meg valamelyik hozzá közeli szomszédos állam pártfogása nélkül, ez a jelen esetben a Szovjetunió lenne, melynek közös határa van vele. [...] Előnyei számunkra más változatokkal összehasonlítva nem járulna sem Magyarország, sem pedig Románia megerősítéséhez, az újonnan megalakult állam fölötti ellenőrzés megengedné számunkra a nyomás gyakorlását mind Magyarországra, mind pedig Romániára és megakadályozná, hogy bármelyik beléphessen valamely, a szempontunkból ellenséges kombinációba. Egy ilyen ellenőrzés megerősítené befolyásunkat a balkáni államokra és részben a Bánáttal határos Jugoszláviára... *A döntő mindenestre saját magunkra nézve az, hogy Erdélyt legalábbis átmenetileg meg kell ragadni, amíg a kilátások az együttműködésre Romániával és Magyarországgal tisztázódnak.*”⁷⁴³ [Kiemelés – N. M. Z]

Vagyis Moszkva a klasszikus divide et impera elvet alkalmazva, jelen esetünkben az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás bevezetésével, majd a későbbiek folyamán az erdélyi határvita „melegen tartásával”, saját érdekeinek megfelelően befolyásolhatta a két ország bel- és külpolitikai irányvonalát. A Kreml számára nem a területi kérdés jelentette az első számú problémát, hanem az, hogy szomszédaiban milyen kormányok jutnak hatalomra. Mindemellett figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy: „A szovjet külpolitika célja az volt, hogy a középső zóna minden egyes nemzetét külön kezelhesse, és ne föderalisztikus kötelékben egyesült csoportokban.”⁷⁴⁴

⁷⁴² Tofik Iszlámov: *i. m.* 42–48.

⁷⁴³ Gyarmati György: *i. m.* 460.

⁷⁴⁴ Borsody István: *A Szovjetunió Közép- és Kelet-Európa-politikája és Magyarország, 1941–1947.* In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Szerk., bev. írta: Romsics Ignác. Bp. 1995. 167. A közép- és kelet-európai emigránsok körében is népszerű volt a föderalizmus jelszava, de nem tudtak felülkerekedni a nacionalista ambícióikon. Míg Beneš ezt a szlogent a csehszlovák állam felélesztésére használta fel, addig Károlyi Mihály egyfajta Habsburg-restaurációra törekedett. A második világháború alatt a hivatalos magyar politikai körök által megfogalmazott békecélokban is felmerült a föderáció gondolata. Ezek közül a legfontosabbak: Szegedy-Maszák Aladár által kidolgozott és Londonba eljuttatott tanulmány, gróf Bethlen Istvánnak, Magyarország „grand old man”-jének a Dunai Föderáció eszméjét lebegtető elképzelése és Bajcsy-Zsilinszky Endrének, a Szent István-i Magyarország visszaállítását megcélzó elgondolása, amelynek keretében Erdélynek széles körű autonómiát biztosító társállami státust kívánt adni.

A szovjet és román csapatok bevonulása és az észak-erdélyi különállás létrejötte

Az 1944. augusztus 23-i bukaresti királypuccs az észak-erdélyi magyarság jó részét váratlanul érte, annak ellenére, hogy egész nyáron különféle híresztelések szállingóztak Romániából arról, hogy az ország – Olaszország mintájára – hamarosan „kiugrik” a háborúból. A román király aznap esti rádiószózata még nagyobb riadalmat keltett, mert a nemzethez intézett beszédét a következő nyilatkozattal fejezte be: „A román hadsereg a szövetségesek élén és támogatásukkal át fog lépni a Bécsben rákényszerített határokon.”⁷⁴⁵ Ezzel egy időben a román Nagyvezérkar új főnöke, Gheorghe Mihail hadosztálytábornok elrendelte többek között a német és a magyar csapatokkal szembeni aktív harci tevékenységet Észak-Erdélyben. Az új bukaresti kabinet miniszterelnöke, Sănătescu tábornok felszólította a magyar kormányt Észak-Erdély átadására és figyelmeztetésképpen a román légierő augusztus 30-án magyar városok – Nagyvárad, Szászrégen, valamint Kecskemét, Cegléd – ellen intézett bombázást.⁷⁴⁶ A megváltozott katonai helyzet következményeként, már 26-án az első szovjet egységek az Úz völgyében átlépték a magyar határt. (A Keleti-Kárpátok átjáróin az elkövetkező napokban véres harcok dúltak a védekező magyar határvédelmi egységek és az előretörő szovjetek közt.⁷⁴⁷)

A magyar katonai vezetés számára nyilvánvaló volt, hogy a Romániába zsákszerűen benyúló Székelyföld katonailag tarthatatlan, ezért annak *polgári és katonai kiürítését* azonnal el kell kezdeni. A hadműveleti és a polgári kiürítéssel kapcsolatos intézkedések koordinálására felállították a Kiürítési Kormánybiztosságot, melynek élére Szurmay Lajost nevezték ki. A kiürítési kormánybiztos szeptember 12-i intézkedésében utalást tett a Vezérkari Főnök 20/Föv. agi. 1944. VIII. 29. sz. rendelkezésére, amely értelmében megkezdték Erdély, a Tiszántúl és az északkeleti országrész hadműveleti kiürítését. A rendelkezés meghatározta az első ütemben elszállításra kerülő anyagi, tárgyi javak sorrendjét és leszögezte, hogy a polgári lakosság a helyén marad. Az „elneptelenítésre”, vagyis a polgári lakosság evakuálására, csak abban az esetben kerülhetett sor, ha azt a hadműveleti helyzet szükségessé tette, és „ennek elrendelését a VKF [Vezérkari Főnök] az 1., illetve a 2. hads. pság [hadsereg-parancsnokság] hatáskörébe utalta”.⁷⁴⁸

A polgári kiürítés a legveszélyeztetettebb vármegyében, Háromszéken már augusztus legvégén, szeptember első napjaiban megtörtént. A magyar adminisztráció mindenhol visszavonult, emellett azonban elmenekült a magyar értelmiség (köztük a lelkészek) nagy hányada is, a falvak gyakorlatilag vezetők nélkül maradtak.

A menekültek nyomában megjelentek a szovjet és a román csapatok, szeptember 8-án bevonultak Sepsiszentgyörgyre, 11-én pedig Csíkszeredát is elfoglalták.⁷⁴⁹ A „fölszabadított” területeken a románok igyekeztek minél hamarabb felállítani az új közigazgatást.⁷⁵⁰ Ámbátor

⁷⁴⁵ Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Bp. 1995. 166.

⁷⁴⁶ Ravasz István: *Erdély, mint hadszíntér 1944*. Bp. 1997. 9–10.

⁷⁴⁷ Ravasz István: *i. m.* 77–78.; Sylvester Lajos: *Úz-völgyi hegyomlás*. Sepsiszentgyörgy 1996., valamint: Sebő Ödön: *A halálra ítélt zászlóalj. (Gyimesi-szoros, 1944)*. Bp. 1999. 123–169.

⁷⁴⁸ KmOL Fond special, Prefectura Județului Cluj, 1379 csomó, dos. 1., 15–19. A fent említett három terület az 1. és a 2. Magyar Hadsereg hatáskörébe tartozott.

⁷⁴⁹ Ravasz István: *i. m.* 202, 208.

⁷⁵⁰ Az 1944. őszi székelyföldi eseményekről lásd: Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor: *Észak-Erdély másodszori „felszabadulásának” előzményei*. Székelyföld 2000/5. sz. 96–121.

a román közigazgatás újjászervezésekor az volt a cél, hogy – a „restitutio in integrum” szellemében – minden területre azok térjenek vissza, akik 1940 augusztusában is ott szolgáltak, Bukarestben ekkor úgy érezhették, hogy birtokon belül vannak, mivel a szeptember 12-én Moszkvában aláírt szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 19. pontja kimondta: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten *Erdély (vagy annak legnagyobb része)* adassék vissza Romániának...”⁷⁵¹ [Kiemelés – N. M. Z.] A 17. pont pedig lehetővé tette a polgári közigazgatás visszaállítását – az arcvonaltól legalább ötven-száz kilométer távolságra.

Azért, hogy a román adminisztráció visszatérése mennél gördülékenyebb legyen, a román minisztertanács szeptember 17-i ülésén Iuliu Maniu (a Nemzeti Parasztpárt vezetője) egy tervezetet nyújtott be, amelyben felvetette egy széles körű kompetenciával, és *saját döntéshozói hatalommal* felruházott észak-erdélyi kormánybiztosság felállítását.⁷⁵² Lucrețiu Pătrășcanu kommunista párti igazságügyminiszter azonban módosító javaslatot terjesztett be a törvénytervezettel kapcsolatban, mivel attól tartott, hogy a jogszabálytervezet „regionalista törekvéseket erősít fel”. A tárgyalások kompromisszumaképpen jelent meg október 10-én a Monitorul Oficialban a 487-es számú törvény, amely elrendeli *A Felszabadított Észak-Erdélyi Területek Közigazgatását Irányító Kormánybiztosság* felállítását. Eszerint a kormánybiztosságot egy miniszteri ranggal és felelősséggel felruházott kormánybiztos vezeti, munkáját pedig egy főtitkár és egy ideiglenes kancellária segíti. A főkormánybiztos elnökletével felállított egy tanács, a kormánybiztosság hatáskörébe eső ügyeket vitatta meg. A grémium jogosult volt – a kormány utólagos jóváhagyásával és a hatályban lévő törvényeknek megfelelően – határozatokat és rendeleteket hozni. A kormánybiztosság székhelyét ideiglenesen Bukarestben állították fel, amelynek vezetőjévé Ionel Popot, Iuliu Maniu unokaöccsét nevezték ki, aki az 1918. december 1-i gyulafehérvári nemzetgyűlés titkára volt.

Ionel Pop egyik nyilatkozatából hamarosan kiderült, hogy az észak-erdélyi magyar lakosság számára nem sok jót jelenthet a kormánybiztosság fölállítása. A kormánybiztos ugyanis többek közt kijelentette: „az erdélyi magyarság, ha meg lesz a józan esze és a lelki erőssége, hogy felismerje a valóságot – Erdély örökre Romániához fog tartozni – és véglegesen le fog mondani az irredenta törekvésekről és álmokképekről, teljes mértékben Románia sorsközösségébe helyezkedhetik bele. [...] Ha nem lenne meg ezen reményünk, úgy a szélsőséges megoldásra kellene gondolnunk, az *áttelepítésükre*.”⁷⁵³ [Kiemelés – N. M. Z.]

Hogy ebben az időben mennyire volt kiépülve Észak-Erdélyben a román katonai és polgári adminisztráció, arról egy 1944. november 7-i, a Román Menetszakasz Parancsnokság által készített helyzetjelentés⁷⁵⁴ számol be. A román közigazgatási apparátust csak a székelyföldi

⁷⁵¹ *Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény / Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása / Orosz–román fegyverszüneti egyezmény.* Kv. 1945. 7.

⁷⁵² Maniunak többször védekeznie kellett a minisztertanácsban, a „regionalista törekvésekkel” szemben. A tervezet első változata kétségkívül az 1919-es nagyszebeni Kormányzótanácsra (Consiliul Dirigent-re) emlékeztet.

⁷⁵³ Curierul 1944. október 20.

⁷⁵⁴ 23. *August 1944. Documente.* III. Buc. 1985. 985. sz. dokumentum. 201–235. (A jelentést összeállító Menetszakasz Parancsnokság irányította, koordinálta az észak-erdélyi román katonai közigazgatást.)

megyékben, Háromszéken, Udvarhelyen, Csíkban és Maros-Tordában⁷⁵⁵ sikerült felállítani. A többi észak-erdélyi megyékben kinevezett prefektusok, a szovjet parancsnokság tiltása miatt, nem foglalhatták el székhelyeiket. Mivel a polgári közigazgatás visszaállítása számos nehézségbe ütközött, ezért október 25-én, minisztertanácsi rendelettel Észak-Erdély egész területén *román katonai közigazgatást* vezettek be.⁷⁵⁶

A Brassóban megjelenő Népi Egység október 26-án még úgy tudta, hogy a kormánybiztos „a napokban” foglalja el Kolozsváron új állomáshelyét, ám erre nem került sor. De valójában mi is történt Kolozsváron 1944 őszén?⁷⁵⁷

A román kiugrást megelőzőleg, augusztus folyamán Teleki Pál, Mikó Imre és Vita Sándor országgyűlési képviselők, valamint a Békepárthoz tartozó szociáldemokraták és kommunisták részvételével tárgyalások kezdődtek. A 23-i királypuccsot követően kiszélesedik a tárgyalásokba bevont személyek és szervezetek köre. Az akkorra gyakorlatilag széthullott Erdélyi Párt néhány képviselője, az illegális szociáldemokrata párt, és a Békepárt helyi vezető személyiségei, írók, egyházi személyek, a magyar iparosság és kereskedők képviselői pártpolitikai és ideológiai felfogást mellőzve több tanácskozást tartottak Észak-Erdély megmentése érdekében.⁷⁵⁸ Nem kisebb célokat tűztek ki maguk elé, mint például a kiürítés, a gyárak, üzemek leszerelésének megakadályozását, az egyetem helyben tartását, Kolozsvár nyílt várossá nyilvánítását, a menekülési hullám leállítását, és a legfontosabb, a háború gyors befejezéséhez megszerezni a legfelsőbb magyar politikai körök, elsősorban Horthy Miklós kormányzó beleegyezését. Gr. Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke a szeptember 8-i minisztertanácsi ülésen, majd a szeptember 10-i titkos tanácskozáson figyelmeztette a budapesti vezetést, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat a Szovjetunióval minél hamarabb meg kell kezdeni, mert ha tovább halogatják azt, Erdély magyarsága kénytelen önállóan cselekedni.⁷⁵⁹

A budapesti vezetés azonban ahelyett, hogy azonnal cselekedett volna, tovább hezitált, sőt, a németek követelésének engedve – figyelmen kívül hagyva az erdélyiek kívánságait –,

⁷⁵⁵ A húszas években az erdélyi megyék egy részének történelmi megnevezését megváltoztatták, így például Maros-Torda vármegyéből is Maros megye lett. Dolgozatunkban mindvégig a régi magyar neveket használjuk.

⁷⁵⁶ *Monitorul Oficial*, 1944. október 25., 6854. sz. törvényrendelet. (Bányai László és Ion Silviu Nistor kolozsvári történészek szerint október 24-én Moszkva is katonai közigazgatást vezetett be Észak-Erdélyben. Ezt azonban semmilyen más forrás nem erősíti meg. Lásd: Bányai László: *Közös sors – testvéri hagyományok (történelmi vázlat)*. Buk. 1973. 349., valamint Nistor, Ion Silviu: *Constituirea și activitatea Comisariatului pentru Administrarea Transilvaniei Eliberate. (octombrie 1944 – martie 1945)*. In: *Anuarul Institutului de Istorie Ardeleană Cluj*, XXVI (1983–84). 491–492.

⁷⁵⁷ Erről bővebben lásd: Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor: *Kolozsvár a román „kiugrástól” Észak-Erdély „másodszori felszabadulásáig” (1944. szeptember–november)*. *Korunk* 2000/11. sz. 104–111. és a 12. sz. 105–109.

⁷⁵⁸ L.: *Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról. (Pomogáts Béla beszélgetése Vita Sándorral.)* Tiszatáj 1981/10. sz. 53–62., valamint Mikó Imre 1949. október 25-i levelét Balogh Edgárhoz. Mikó Imre-hagyaték, Kv. (Egy kéziratban maradt visszaemlékezés-töredékében azt olvashatjuk Jordáky Lajostól, hogy Teleki Béla és Dálnoki Veress Lajos informálódás céljából már augusztus 26-án találkozott vele, és a helybeli kommunisták másik ismert alakjával, Kovács Katona Jenővel.)

⁷⁵⁹ Molnár 1993. 109.

szeptember 3-án és 5-én a Wehrmacht egységeivel közösen támadást indítottak Arad és Torda térségében,⁷⁶⁰ nehéz helyzetbe hozva ezzel a dél-erdélyi magyarságot.

Az augusztus végi kolozsvári tanácskozások egyik legfontosabb eredménye az lett, hogy létrehoztak egy olyan politikai tömörülést, amely komoly, cselekvőképes szervezetként lépett fel az elkövetkező hetekben. Az *Erdélyi Magyar Tanács*⁷⁶¹ formálisan ugyan csak szeptember 16-án alakult meg⁷⁶² (elnökévé Vásárhelyi János református püspök javaslatára Teleki Bélát választották meg), ám nagyrészt az alapító tagok aláírását találjuk egy néhány nappal korábban, szeptember 9-én⁷⁶³ Horthy Miklós kormányzóhoz intézett ultimátumszerű *Memorandumon* is. Ebben az aláírók határozottan követelték, hogy Magyarország *sürgősen kérjen fegyverszünetet* a szövetségesektől, az országot ne tegyék hadművelleti területté, s így Kolozsvárt ellenállás nélkül adják fel, a lakosságot, az ipari berendezéseket és közintézményeket ne szállítsák el, a románokkal szemben pedig megbékélési politikát

⁷⁶⁰ Ravasz István: *i. m.* 143–194. A dél-erdélyi támadásnak az volt a célja – és ez a tábornokok memoárjaiból is kitűnik –, hogy az arcvonalat előre vigyék egy jobban védhető terepszakaszra, vagyis a Kárpátok vonalára (lezárva a hágókat), illetve, hogy a hadműveletet átvigyék a szembenálló fél területére. *Koszorús Ferenc volt M. Kir. VK. ezredes, az I. Páncélos Hadosztály parancsnokának emlékiratai*. Magyar Történelmi Kutató Társaság kiadványa, 1987.: H. n. [USA], 189–214., valamint Halmágyi Pál: *Az Arad környéki harcok. (Dél-Erdély 1944 szeptemberében)*. In: *Erdély a történelemben*. (Összeáll.: Bárdi Nándor), Csíkszereda 1998. 349–352.

⁷⁶¹ Jordáky Lajos a hetvenes évek közepén papírra vetett töredékes visszaemlékezésében azt állítja, hogy augusztus 29-én, a kolozsvári Erdélyi Kör helyiségében az Erdélyi Párt, a Független Kisgazdapárt, a Békepárt, a szociáldemokraták, a gazdasági szervezetek, szakszervezetek, szövetkezetek, társadalmi egyesületek, az egyetem és az egyházak mintegy 30–40 képviselője, megalakították a *Függetlenségi Front Erdélyi Tanácsát*. A vezetőségben Balogh Edgár, Jordáky Lajos és Kovács-Katona Jenő, dr. Csögör Lajos és Demeter János, Teleki Béla, Vita Sándor, dr. Miskolczi Dezső, dr. Haynal Imre, gr. Bánffy Miklós, Tamási Áron, Kiss Jenő, Szabédi László, Nagy Géza, valamint Venczel József vettek részt. Egyelőre nem tisztázott, hogy *valóban létrejött-e* ez a – mind ez idáig egyetlen forrás által sem említett – grémium. Elképzelhető, hogy valami ok miatt ez pár nap után meg is szűnt, de az sem kizárt, hogy Jordáky az Erdélyi Magyar Tanácsra gondolt. A kéziratot lásd: Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára, Jordáky Lajos-hagyaték, „Emlékezések fonalán” c. kézirat.

⁷⁶² Balogh Edgár szerint lépések történtek „egy párhuzamos, Erdélyi Román Tanács” létrehozásának előmozdítására is, de „csak annyit sikerült elérni, hogy a letartóztatásban lévő román politikusokat [Emil Hațieganu és Aurel Socol] kivették a németek kezéből...” Balogh Edgár: *Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben*. Korunk 1992/10. sz. 111.

⁷⁶³ A korábbi szakirodalom 12-ére tette a memorandum keltezését, azonban egy, a Demeter János hagyatékában található másolaton szeptember 9. szerepel. Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Demeter-hagyaték, sz. n. A memorandumot Tavaszy Sándor református püspökhelyettes, Sándor Imre római katolikus püspöki helytartó, Vásárhelyi János református püspök, Józán Miklós unitárius püspök, Maksay Albert református teológiai igazgató, Boga Alajos római katolikus prelátus, kanonok, Járosi Andor evangélikus esperes, gr. Teleki Béla, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Párt elnöke, Mikó Imre, Vita Sándor országgyűlési képviselők, Haynal Imre orvosprofesszor, Csifó Nagy László unitárius püspöki titkár, Nagy Géza, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára, Szabédi László író, Kiss Jenő író, Tamási Áron író, Venczel József, az Erdélyi Tudományos Intézet ügyvezető igazgatója, a szociáldemokrata párt részéről Jordáky Lajos, Nagy István író írták alá.

folytassanak.⁷⁶⁴ A Memorandum továbbítására Teleki Géza egyetemi tanár – a tragikus véget ért Teleki Pál miniszterelnök fia – vállalkozott: szeptember 13-án Horthy Miklós kormányzótól kért kihallgatás során, kemény szavak kíséretében átadta a Memorandumot, amelynek azonban nem sok foganatja volt.

Az Erdélyi Magyar Tanácsnak az október 11. előtti hetekben fontos szerepe volt abban, hogy sikerült *megakadályozni* az intézmények egy részének evakuálását, a gyárak leszerelését. Bethlen Béla, a keleti hadműveleti területek polgári kormánybiztosa az augusztus 29-én kiadott kiürítési rendeletet *hatályon kívül helyezte*, és szabadon bocsátotta a rendőrség által összeszedett román értelmiségieket. A közalkalmazottakat feloldotta a magyar államra tett esküjük alól, lehetővé téve ezzel a román közigazgatás alatti szolgálatuk folytatását⁷⁶⁵ és előre kifizettette Ajtay Gáborral, Kolozs vármegye alispánjával háromhavi bérüket.⁷⁶⁶ A kormánybiztos, valamint Dálnoki Veress Lajos, a második magyar hadsereg parancsnoka közreműködésével pedig szeptember 14–15-én szabadon engedték a kolozsvári katonai és törvényszéki fogházában lévő mintegy hatvan kommunista foglyot.⁷⁶⁷ Az ekkor szabadultak közt volt az a három magyar kommunista, Simó Gyula, Veress Pál, Nemes József is, akik az elkövetkező hetekben-hónapokban fontos szerepet játszottak az események alakításában. Ugyancsak az Erdélyi Magyar Tanács szervezte meg a lakosság és az anyagi javak védelmét. Szeptember közepén a Tízesek Szervezet tagjaiból felállították a *Városi Őrséget*, ellátva annak tagjait karszalaggal és lőfegyverrel. Felállítását Bethlen Béla kormánybiztos is jóváhagyta, kinevezve az őrség parancsnokává Bíró Tibor tartalékos főhadnagyot.⁷⁶⁸ Az őrség kezdetben a rendőrség mellett működött, majd annak és a csendőrségnek az október 9-i távozása után a közbiztonság megőrzése teljesen rájuk hárult. Hogy mekkora jelentősége volt a polgárőrség felállításának, csak akkor érthető meg igazán, ha tudjuk: Marosvásárhelyről szeptember 26-án kivonultak a magyar rendvédelmi szervek, és a szovjet csapatok bevonulásáig, szeptember 28-ig az anarchia lett úrrá a városon, fosztogatások, rablások történtek.

A városi hatóságok nagy részének távozása után a polgármesteri teendőket Nagy László vette át.⁷⁶⁹ Gr. Teleki Béla, Szász István, Demeter Béla és Vita Sándor, akik a szeptemberi mentési munkálatokban mindvégig jelentős szerepet játszottak, az egyetemi klinikára feküdtek be,

⁷⁶⁴ A Memorandum *teljes* szövegét először Szakolczay Lajos közölte: *Balogh Edgár hűsége*. Műhely 1980/2. sz. 30. Balogh Edgár szerint a memorandum szövegének megfogalmazásában Szabédi László, Tamási Áron és Nagy István vett részt. Lásd: Balogh Edgár: *Szolgálatban (Emlékirat 1935–1944)*. Buk. 1978. 344–346.

⁷⁶⁵ Ennek fontossága akkor érthető meg igazán, ha tudjuk: 1919–20-ban a magyar közalkalmazottak azért nem voltak hajlandók a békeszerződés aláírása előtt a román királyra fölesküdni, mert kötötte őket a magyar államra tett hivatali esküjük, ezért pedig a román állami szervek tömegével bocsátották el őket.

⁷⁶⁶ KmOL Fond special, Prefectura Județului Cluj. VIII. Cabinet Confidențial-prezidial. 1373. csomó. Kolozs vármegye alispánjának, 1944. november 30-án, Szombathelyen kelt levele szerint a hadműveleti kormánybiztos szóbeli hozzájárulásával, szeptember 7-én előre kifizette az ottmaradt állami tisztviselőknek a háromhavi illetményüket.

⁷⁶⁷ Veress Pál: *Vajúdó évek, sorsdöntő napok. (Egy ifjúmunkás élete)*. Buk. 1981. 296–299, valamint Bethlen Béla: *i. m.* 185–188., és Balogh Edgár 1978. 348.

⁷⁶⁸ Bethlen Béla. *i. m.* 187.; Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. (Erdélyi kiskönyvtár 4) Kv. 1993. 23.

⁷⁶⁹ Ezt a megbízatását egészen addig megtartotta, amíg a szovjetek által kinevezett új vezetőség fel nem állt, október 13. körül.

bízva abban, hogy a szovjet csapatok megérkezése után a politikai életben továbbra is tevékenyen részt vehetnek.

„Az Opera felől megérkezett az első szovjet autó” – emlékezik az eseményekre harminc évvel később Demeter János. „Megállt a városháza közelében és kiszállt belőle néhány katonatiszt. Mi lelkesedve eléjük siettünk, és kézzel-lábbal igyekeztünk megértetni velük, hogy éppen rájuk várakoztunk.”⁷⁷⁰ Az október 11-én Kolozsvárra bevonuló szovjet csapatokat (a 27. hadsereg és a 18. lövészhadosztály egységeit⁷⁷¹) a fehér zászlót lengető Nagy László főügyész mellett magyar kommunisták maroknyi csoportja fogadta, akikről sokan sejtették, hogy az elkövetkező hónapokban kulcsszerepet fognak játszani. (Balogh Edgárt már 9–10. körül is úgy emlegették, mint akit a szovjetek bevonulásuk után polgármesternek fognak kinevezni.⁷⁷²)

A város életének megszervezésében – a hiányzó közigazgatás újjászervezésében, a termelés beindításában stb. – kezdettől fogva a *baloldal* játszott kezdeményező szerepet. A városi *Szakszervezeti Tanács* a város vezető szervezetévé nőtte ki magát, és nemcsak a munkásság, hanem a polgárság is védő szervének tekintette. („Mindent a Szakszervezeti Tanács csinált” – mondja Lakatos István egy vele készült interjújában.⁷⁷³) Az október 11-én újjáalakult szaktanács elnöke a Szociáldemokrata Pártból aznap a Kommunista Pártba átlépett Jordáky Lajos volt, a titkárságnak pedig Lakatos István, Bruder Ferenc, Veress Pál, Jakab Sándor és mások voltak a tagjai.⁷⁷⁴ A szaktanács szervezte meg a helyreállítási munkálatokat, a „gazdátlan” (tulajdonosok, vállalatvezetők nélküli) gyárak és üzemek beindítását, ezek élére pedig az adott gyár helyben maradt szakértői gárdájából neveztek ki vezetőt. Államhatalmi szervek hiányában gyakorlatilag a szaktanács vette át a város vezetését,⁷⁷⁵ s többek közt általános közigazgatási ügyekkel is foglalkoztak, például javaslatukra nevezték ki a kisebb köztisztviselőket. Egy kortársi visszaemlékezés szerint a szaktanács „ha nem is felügyeleti, de tanácsadási jogot gyakorolt”.⁷⁷⁶

A közigazgatás újjászervezésében – a kommunista párton kívül – döntő szava természetesen a *szovjeteknek* volt, ugyanis a helyi kommunistákkal egyeztetve ők döntötték el, kik irányítják a polgári közigazgatást. A kérdés korántsem volt egyszerű. 12-én ugyanis Nemes József, a Kommunista Észak-Erdélyi Pártja egyik titkára közölte Demeter Jánossal, hogy ő lesz a polgármester, helyettese pedig Tudor Bugnariu. Csakhogy még aznap hívták őket a városparancsnok elé, aki – bár személy szerint helyeselte az eredeti felállást –, elfogadta a román hadsereg egyik jelen lévő képviselőjének azt a kifogását, hogy „*magyar polgármester* a felszabadult Kolozsvár élén, olyan pillanatban, amikor a román hadsereg a szovjet hadsereg

⁷⁷⁰ Demeter János: *Századunk sodrában*. Buk. 1975. 328.

⁷⁷¹ A szovjetekkel együtt előrenyomuló román csapatok a városba be sem teheték a lábukat. Balogh Edgár értesülése szerint Kolozsvár szovjet katonai parancsnoka elrendelte, hogy „a város keleti pászmáján beszállásolt román katonaság” azonnal vonuljon tovább. Lásd: Balogh Edgár 1992. 113.

⁷⁷² Szabó György: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*. Kv. 1994. 21.

⁷⁷³ *Történelmi párbeszéd*. [Interjú-részlet Méliusz Józseffel és Lakatos Istvánnal. Készítette Molnár Gusztáv.]. Korunk 1991/3. sz. 389.

⁷⁷⁴ Szakszervezet 1945. október, 434. Lakatos István egy kéziratos munkájában Schneg-Zoltán Ferencet nevezi meg elnöknek, Jordákyt főtitkárnak, míg a három titkár Dán István, Wágner István és Lakatos István voltak. Lásd: *A Romániai Szociáldemokrata Párt rövid története*. H.é.n. [Kv. 198?], kézirat, 256.

⁷⁷⁵ Lásd: Veress Pál: *i. m.* 337–341.

⁷⁷⁶ *Interjú Bors Józseffel*. Készítette Nagy Mihály Zoltán. Kv. 1998. (N. M. Z. tulajdonában.)

oldalán harcol, viszont a magyar hadsereg ellenáll a német had oldalán, *politikai nehézségeket támaszthat* mind a fronton, mind a hátsószágban...”⁷⁷⁷ [Kiemelés – N. M. Z.] Emiatt aztán a döntő többségében magyarok lakta városnak (az egyébként magyarul kiválóan tudó) Bugnariu lett a polgármestere, az alpolgármester pedig Demeter. Kolozs megye főispánjának szintén román (id. Teofil Vescant⁷⁷⁸) neveztek ki a szovjetek – bár a megye lakosságának többsége (ötvenöt százaléka) az 1941-es népszámlálás szerint magyar nemzetiségű volt –, az alispán pedig dr. Csögör Lajos lett. A kinevezések természetesen tiszta politikai alapon történtek.

A szovjet felügyelet alatt berendezkedő közigazgatás szembe találta magát a Bukarestből Kolozsvárra rendelt román funkcionáriusokkal és karhatalommal. Egy 1944. október 19-i feljegyzésben,⁷⁷⁹ amely a Csendőrség Általános Felügyelősége számára készült, az olvasható, hogy október 13-án bevonult a városba a prefektúra, az adminisztrációjával, a piacfelügyelőség, az ügyészség, valamint egyes katonai egységek, és a csendőrlégió teljes létszámmal. A Nagyszebenből visszatérő I. Ferdinánd Király Tudományegyetem vezetősége felszólította Miskolczy Dezső rektort az egyetem kulcsainak átadására, amelynek Miskolczy nem tett eleget. Néhány óra múlva megérkezett a nagyszebeni sebészeti klinika személyzete is, és elkezdtek leverni a magyar feliratokat, miközben kórusban kiabálták: „Afară cu ungurii!”, majd fegyvereikkel riasztólövéseket adtak le.⁷⁸⁰ Amikor a történetekről értesítették a Kolozsváron lévő Kovlovskij tábornokot⁷⁸¹ (más források szerint a városparancsnokot, Zincsik gárdaőrnyagot), aki 15-én, vagy 16-án – Malinovskij marsall parancsára hivatkozva – *ultimátumszerűen* elrendelte, hogy a bevonult csendőrség, a polgári közigazgatás emberei és a román egyetemi személyzet⁷⁸² három órán belül hagyja el a város területét, kilátásba

⁷⁷⁷ Demeter János: *i. m.* 329–330. Demeter fenti állítását mind Veress Pál, mind Balogh Edgár és Lakatos István *cáfolja*. Szerintük a szovjetek *eleve* Bugnariut nevezték ki polgármesternek. (Lásd: Veress Pál: *i. m.* 345.; Balogh Edgár 1992. 113.)

⁷⁷⁸ A szovjetek eredetileg – nyilván bukaresti javaslatra – ifj. Teofil Vescant, ismert kommunista értelmiségit akarták kinevezni főispánná. 1944. december végén Vasile Pogăceanut nevezték ki.

⁷⁷⁹ Șandru Dumitru: *Jandarmeria Românească din Transilvania de Nord în anii 1944–1945*. In: Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, 1994. 172. (Szabó István – aki akkor másodéves közgazdászhallgató volt – a saját szemével látott a főtéren átvonulni egy román gyalogsági alakulatot, sőt, szürke egyenruhás „voluntárok” is végigmasíroztak a város utcáin, ám – mint írja – néhány nappal később „eltűntek nyomtalanul”. Lásd: Katona Szabó István: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia 1944–1948.)*. I. Bp. 1990. 49, 60.

⁷⁸⁰ Uo., valamint Csögör Lajos: *Emlékeim a kolozsvári Magyar Egyetem megszervezéséről*. In: *Erdély magyar egyetemei 1944–1949*. (Szerk.: Lázok János–Vincze Gábor). Marosvásárhely 1996. 59. (Ilie Lazăr megjelenéséről Demeter János is említést tesz a visszaemlékezésében, bár úgy állítja be, hogy „hetek teltek el” a szovjetek bevonulása és a nemzeti parasztpárti politikus megjelenése közt. Lásd: Demeter János: *i. m.* 342.)

⁷⁸¹ Onișoru, Gheorghe: *România în anii 1944–1948. Transformări economice și realități sociale*. București, 1998. 25–26. Egy 1944. december 26-i, a kolozsvári egyetem helyzetéről készült feljegyzés szerint a román hatóság emberei (beleértve a nagyszebeni egyetem megjelent vezetését is) október 14-én bukkantak fel, és másnap hagyták el a várost. (A feljegyzés Miskolczy Dezső hagyatékából került elő, másolata Vincze Gábor birtokában van.)

⁷⁸² Katona Szabó István szemtanúja annak, amikor november 7-én egy teherautó-karaván érkezik a magyar egyetem épülete elé, rajta a szebeni egyetem adminisztrációja és tanszemélyzete, akik követelték az egyetemi épületek azonnali átadását. Másnap, tehát november 8-án, Vescan főispán falragaszain olvashatták, hogy egész Észak-Erdélybe szovjet katonai közigazgatást vezettek be, mire a szebeniek eltűntek. Ha Katona Szabó memóriája nem csal, csak arra tudunk gondolni, hogy a szebeniek október 13. után még egy – eredménytelen – kísérletet tettek, hogy visszafoglalják az „egyetemüket”. Lásd Katona Szabó István: *i. m.* 80.

helyezve, hogy mindazokat a személyeket, akik a garnizonban lesznek, 14 óra után, lefegyverzik.

Kolozsvár harc nélküli feladásával nem csak az anyagi javak menekültek meg a pusztulástól, hanem a város lakossága is kevés véráldozatot szenvedett. Azonban az október 12–15. körüli *deportálások* során mintegy három-ötezer magyart hurcoltak el a szovjet katonák, akiknek nagy többsége útközben, vagy a szovjet fogságban halt meg. Bár senki sem merete nyíltan megfogalmazni, de joggal feltételezhető: az *NKVD* állt a deportálás háttérében. Hogy miért történhetett meg ez a tömeges deportálás, ki kezdeményezte, arra már 1944-ben is több feltételezés született. „A legelfogadhatóbb magyarázatnak azt a hírt találtuk – írja az egyik deportált, Szabó György, a visszaemlékezésében –, amely szerint egyes román politikusok azt tanácsolták a szovjet hadvezetőségnek, hogy Kolozsvárt fogassa el a tizenöt és ötvenöt év közötti férfiakat, mert ezek fasiszta német és magyar katonák, akik a front áttörése után visszahúzódtak a városba, és civilruhába öltözve szabotázsakciókat akarnak kezdeni.”⁷⁸³ Mások tudni vélték, hogy Onişor volt kolozsvári konzul és/vagy Aurel Milea kolozsvári ügyvéd volt a „feljelentő”.⁷⁸⁴ Hogy ebben a kérdésben mi az igazság, azt egyelőre még nem lehet eldönteni.

Az október 11. utáni napokban kiderült, hogy a *baloldal* nem csak az adminisztráció irányítását vette át, de a sajtó és a politikai képviselő *monopóliumát* is megszerezte. Az Erdélyi Magyar Tanács, amely az előző hetekben oly nagy szerepet játszott a város és lakossága megmentésében, gyakorlatilag lefejeződött, mivel vezető politikusait: Teleki Bélát, Mikó Imrét, Vita Sándort és Demeter Bélát, akik a román nacionalistákkal szemben komoly erőt jelentettek volna, a szovjetek elhurcolták.⁷⁸⁵ A Magyar Tanács többi tagja – állapítja meg egy magát megnevezni nem akaró, a Debrecenben székelő ideiglenes nemzeti kormányt 1945 februárjában tájékoztató szemtanú –, „akik nem exponálták magukat az elmúlt rendszerek alatt, *nem tudtak* s talán a politikai élet alakulása folytán nem is akartak pártot alkotni.”⁷⁸⁶ [Kiemelés – N. M. Z.] A magyar politikai paletta ezt követően egyszínűvé vált: a közélet alakítása a szociáldemokraták és kommunisták monopóliuma lett.

A március 19. után illegalitásba kényszerített szociáldemokrata párt kolozsvári vezetősége (a városban a szocdemek kilencven százaléka magyar volt) a szovjetek bevonulása utáni napon összeült, és megalakították a „Szociáldemokrata Párt Kolozsvár és vidéke” szervezetét. A Magyar Bizottság vezetői közt olyan elkötelezett „autonomisták” voltak, mint Lakatos István, Pásztai Géza, Bruder Ferenc, akik még akkor is Erdély bizonyos fokú közigazgatási autonómiájának megteremtését szorgalmazták (1945 nyarán), amikor mások már rég leszámoltak „autonomista illúzióikkal”.⁷⁸⁷

A magyar kommunisták Simó Gyula vezette csoportja a bukaresti és a budapesti utasítások hiányában, szeptember 24-én kimondták a Kommunisták Észak-Erdélyi Pártja megalakítását,

⁷⁸³ Szabó György: *i. m.* 25.

⁷⁸⁴ Onişor volt kolozsvári konzult említi Demeter János a hivatkozott visszaemlékezésében, míg Mileát Tunyogi Csapó Gyula, a vele készített interjúban. Lásd: Demeter János: *i. m.* 336., és Tunyogi-interjú.

⁷⁸⁵ Tibori Szabó Zoltán: *i. m.* 28–29.

⁷⁸⁶ A jelentést közli: Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda 1999. 59.

⁷⁸⁷ Pásztai Géza és Bruder Ferenc 1945 nyarán egy-egy elaborátumot küldött a román és a magyarországi pártvezetéseknek, amelyekben Erdély Románián belüli autonómiáját javasolták. A feljegyzéseket lásd: PIL az MSZDP Külpolitikai Osztályának iratai, 283. fond, 12/82 ő. e.

amelyet egy négytagú titkárság vezetett.⁷⁸⁸ Önállóságuknak az vetett véget, hogy október 20. körül megérkezett Bukarestből az RKP két küldötte, ifj. Teofil Vescan és Goldberger Miklós. Ez utóbbi átvette az elsőtitkári posztot. Nem tudni milyen nyomással⁷⁸⁹, rábírták a kolozsváriakat, hogy vegyék föl a kapcsolatot a bukaresti pártközponttal. Ezt az október 22-i *Világosságban* jelentették be, jelezve azt is, hogy nevük ettől kezdve „Kommunisták Romániai Pártja, Kolozsvár vidéke”. Bár Simó Gyulának csatlakoztak Bukaresthez, azt azonban értésére adták Goldbergeréknek, hogy az 1940. augusztus 30. előtti helyzethez való visszatérésről szó sem lehet.⁷⁹⁰

Október 22-én „zászlót bontott” a Magyar Dolgozók (Országos) Szövetsége kolozsvári szervezete.⁷⁹¹ A kolozsvári MADOSZ szervezői közül többeknek az volt eredetileg az elképzelésük, hogy – Kós Károlyék Néppártja mintájára, a Vásárhelyi Találkozó szellemében – egy széles körű kisebbségi érdekképviselőt hozzanak létre, amelyben az értelmiségiek, egyházi személyiségek, a liberális polgárság képviselői is helyet kaphattak volna. A szélesebb körű összefogás azonban nem jöhetett létre, ugyanis a MADOSZ tényleges vezetése az első napoktól kezdve egy szűk látókörű, *szélsőbalos (madoszista) klikk* kezébe került, amelyhez az elnökké választott Kós Károly csak kirakatnak kellett. (Az elnöki tisztelet hamarosan Sárty István vette át.)

Politikai mozgásterének gátat szabott a Kurkó Gyárfás vezette brassói csoport október 6-i döntése, amelynek értelmében a MADOSZ csatlakozott a Nemzeti Demokrata Arcvonalhoz. Az észak-erdélyiek nem tudtak a tárgyalásokról, így az ott elfogadott feltételekről is másként vélekedtek. Ugyancsak a brassói központ kezdeményezése alapján került sor a névváltoztatásra, és vették fel a Romániai Magyar Népi Szövetség elnevezést.

A kolozsvári szervezet *különállása* nem tartott sokáig. Brassóból Kolozsvárra küldött Bányai László nem fogadta el az észak-erdélyiek érveit. Kós Károly és Sárty István ugyanis fölvetették, hogy nem kell az események elé szaladni, vagyis nem célszerű egyértelműen állást foglalni Észak-Erdély jövőbeni státuszának kérdésében, és Erdélynek egyébként is *sajátos autonómiát* kellene biztosítani. Bányai a főhatalom kérdését a bukaresti változásoktól teszi függővé, az észak-erdélyi autonómiát csak *taktikai* kérdésnek tekintette.

Bányai nyomására végül a gyűlés határozatot hozott, hogy átalakulnak Magyar Népi Szövetséggé (MNSZ). (A megnevezésből ekkor még kihagyták a Romániai megjelölést.)⁷⁹²

Október folyamán a bukaresti kommunista pártközpont kiküldöttjeinek első feladatuk az volt, hogy a megszüntessék a kvázi önállóságot, és mihamarabb érvényt szerezzenek az egységesítési törekvéseknek. Ennek érdekében október 21-én, az ifj. Teofil Vescan javaslatára megalakult az Észak-Erdélyi Demokratikus Bizottság, melyben a kolozsvári MADOSZ, az RKP, az SZDP, az Ekésfront, a Demokrata Zsidó Népközség és az Egységes Szakszervezetek képviseltették magukat. A bizottságot Észak-Erdély Romániához való kapcsolódása céljából állították fel. Egy héttel később csatlakoztak a bukaresti Országos Demokrata Arcvonalhoz, és kibővülve a Hazafiak Szövetségével, valamint a Népvédelmi

⁷⁸⁸ Szabad Szó (Marosvásárhely) 1944. november 21. (Interjú Simó Gyulával.)

⁷⁸⁹ A bukaresti küldöttek és a kolozsváriak közti feszültségre Pavel Bojan is céloz (az egyébként szemléletében a Ceaușescu-féle nacionálkommunizmust tükröző) visszaemlékezésében. Lásd: Pavel Bojan: *Forgatagban*. Buk. 1988. 293. s. köv.

⁷⁹⁰ Molnár 1993. 111.

⁷⁹¹ Világosság 1944. október 22, 24.

⁷⁹² Uo. 1944. november 25., valamint Katona Szabó István: *i. m.* 86–88.

Egyesülettel (mindkettő *kommunista szatelit-kvázipárt*) létrehozták az ODA Észak-Erdélyi Bizottságát. Hogy a csatlakozási határozatnak népi jelleget adjanak, a megszokott forgatókönyvhöz folyamodtak, és az október 29-re összehívott nagygyűlések *egybehangzóan* elfogadták az előre megfogalmazott kiáltványt. „A nagygyűlés egyhangúlag csatlakozik a romániai Nemzeti Demokrata Frontba [ODA] tömörült tömegek harcához” és követelték „Észak-Erdély bekapcsolódását”, valamint egy Petru Groza-vezette ODA-kormány felállítását.

A „bekapcsolódást” célzó lépések ismét léket kaptak, mivel a moszkvai vezetés másként értelmezte az észak-erdélyi területek feletti szuverenitását. Erre vonatkozólag az észak- és dél-erdélyi román körökben is különböző kósza hírek terjengtek.

A tordai Cenzúrahivatal november 7-én azt jelentette, hogy: „jól informált kolozsvári körökben az a hír járja, hogy *küszöbön áll Észak-Erdély közigazgatásának átvétele a szovjet hadsereg által*” és ennek alátámasztására „Moszkvából egy kormányzót neveztek ki Erdély Gubernátora címmel”.⁷⁹³ A nagyiklói csendőrállomás november 9-i jelentése a fentebb közölt híreket erősíti meg. Az elmúlt napokban Kolozsváron járt helybeli román pap beszámolója szerint a *városban konferenciát tartottak és Kolozsvárra érkezett Erdély Szovjet Kormányzója*.⁷⁹⁴ [Kiemelés – N. M. Z.] A híresztelések, ha nem is teljes egészben, de beigazolódtak, ugyanis id. Teofil Vescan Kolozs megyei főispán már november 8-án közleményben adta tudtul: Észak-Erdély szovjet katonai közigazgatás alá tartozik.⁷⁹⁵ November 12-én a SZEB alelnöke, Vinogradov már azzal döbbsentette meg a bukaresti kormányt, hogy a Sănătescu miniszterelnöknek címzett táviratban *kiutasította* a bukaresti államapparátust mindazokról a területekről, ahová addig bevonulhattak, és kijelentette, hogy „a Vörös Hadsereg által felszabadított Erdélyben tilos a román közigazgatás bevezetése”.⁷⁹⁶ A november 12-i távirat azonban több kérdést is fölvet. Egyrészt a távirat szövegét olvasva kiderül, hogy – legalábbis hivatalosan – *nem* a különböző félkatonai alakulatok *kegyetlenkedései miatt* kellett távoznia a közigazgatásnak, hanem olyan nevetségesnek mondható okok miatt, minthogy a voluntárok és a csendőrök akciói veszélyeztették a gyergyószentmiklósi szovjet hősi emlékmű építését, meg hogy Olteanuék a szovjet parancsnokság részére „sértő és fenyegető hangú hivatalos választ” küldtek. „Ekkor rájöttem – mondja Sănătescu –, hogy a parancs helyi orosz szervektől származhat, különösen, mivel tudtam, hogy Marosvásárhelyre egy orosz ezredes érkezett vele.”

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján az sem tisztázott kellőképpen, hogy személy szerint kik állhattak a helyi kezdeményezés mögött. Egyes források szerint bizonyos *magyar kommunisták közbenjárásának is* köszönhető a román közigazgatás kiutasításának elrendelése.⁷⁹⁷ Balogh Edgárnál az olvasható, hogy a SZEB „egy szovjet tisztet küldött hozzánk, aki *kezemből személyesen vette át a MADOSZ székhelyén [...] a gyilkosságokról szóló jegyzőkönyvet*, s ezekkel visszatért Bukarestbe. Egy hét sem telt el, s számunkra teljesen

⁷⁹³ KmOL, Fond special, Biroul de Cenzură, Cluj-Turda, 9. csomó, 11.

⁷⁹⁴ KmOL Fond Inspectoratul de Jandarmi Cluj, 63. csomó, 29.

⁷⁹⁵ Világosság 1944. november 9.

⁷⁹⁶ A távirat szövegét közli: Țurlea, Petre: *Falși martiri maghiari pe pământul românesc*. Buc. 1996. 121–123.

⁷⁹⁷ Lipcsey Ildikó: *i. m.* 14.

váratlanul a Vörös Hadsereg bevezette Észak-Erdélyben a katonai közigazgatást, kitiltva [...] egész Észak-Erdély területéről a [...] román közigazgatást.”⁷⁹⁸ [Kiemelés – N. M. Z.]

November 12-én Visinszkij még azt közölte Sănătescuval, hogy két napra felfüggesztik a kiutasítás végrehajtását, azonban másnap, a minisztertanácsi ülés kellős közepén újabb üzenet érkezett a miniszterelnökhöz: *azonnal meg kell kezdeni az Észak-Erdélybe bevonult közigazgatás visszavonását*, egyedül csak a vasút és a posta maradhat. A közhivatalokat az 1940. augusztus 30-i, ún. belvederei határ közelében, Kis- és Nagy-Küküllő, Szeben és Arad megyékben helyezték el. A minisztertanács november 14-én kiadott egy közleményt is, melyben felhívta az észak-erdélyi lakosokat arra, hogy teljes nyugalommal maradjanak a helyükön és folytassák a munkájukat, mert „a kiűritési intézkedés csak [...] a hatóságokra vonatkoznak”.⁷⁹⁹

Bukarestben mély megdöbbenéssel vették tudomásul a SZEB helyettes vezetőjének döntését, hiszen sikeresen zárták le a kommunisták által november elején kirobbantott kormányválságot, kinevezve miniszterelnök-helyettségé Petru Grozát, az RKP, illetve Moszkva szövetségesét. Éppen ezért a második Sănătescu-kormány nem tudott beletörődni a kiutasító végzésbe, és november második felében kísérletet tett a döntés megmásítására: november 19-én egy terjedelmes, Vinogradovnak címzett memorandumban (amelyben közölték, hogy felelősségre vonják a voluntárokat) – a fegyverszüneti egyezmény 17. és 19. pontjaira hivatkozva – kérték, hogy vonják vissza az egy héttel korábbi döntést. Malinovszkij a 20-i – Sănătescunak címzett – válaszában azonban kijelentette, hogy „a békeszerződés aláírásáig, nem lehetséges a román adminisztráció visszaállítása”.⁸⁰⁰

Kolozsvár, az észak-erdélyi „szeparatizmus” központja

A SZEB határozata után kialakult politikai helyzet tanulságait levonó kolozsvári kommunisták november második felében egy széles körű szervezkedésbe kezdtek. November 27-én megalakították a Nemzeti Demokrata Arcvonal Kolozsvári Bizottságát, majd a bizottság javaslatára, december 1-én az „Észak-Erdély ügyeinek intézése” céljából Kolozsvárott megalakították az ODA Észak-Erdélyi Központi Tanácsadó Testületét. A negyvenhat fős testületben hatan-hatan képviselték az RKP-t, az RSZDP-t, a szaktanácsot és az MNSZ-t, négyen az Ekésfrontot, ketten-ketten a Hazafiak Szövetségét, a Demokrata Zsidó Népközösséget és a Népvédelmi Egyesületet,⁸⁰¹ tizenkét helyet pedig ismét félre tettek Brătianu és Maniu észak-erdélyi hívei,⁸⁰² a Román Demokrata Szövetség számára. A testület összetételét vizsgálva, két észrevételt lehet tenni: 1. a magyar kisebbség érdekképviselése eléggé *gyengén* volt reprezentálva, hiszen a negyvenhatból csak hat tagot delegált az MNSZ (ez nem azt jelenti, hogy a tagok közt csupán ennyi volt magyar nemzetiségű!); 2. a kommunisták a szatellitpártokon (Ekésfronton, Népvédelmi Egyesületen, Hazafiak Szövetség-

⁷⁹⁸ Balogh Edgár 1992. 114.

⁷⁹⁹ A kormányközleményt – a bukaresti rádióra hivatkozva – a brassói Népi Egység 1944. november 15-i száma közölte.

⁸⁰⁰ Țurlea, Petre: *i. m.* 125–130.

⁸⁰¹ Világosság 1944. december 2.

⁸⁰² A románok elleni elfogultsággal nem vádolható brit diplomaták egyikének Maniu kolozsvári híveiről az volt a véleménye, hogy „lehangolóan sovíniszták...” Idézi Lahav, Yehuda: *A szovjet Erdély-politika*. Múltunk 1989/2. sz. 145. A Román Demokrata Szövetség nem csatlakozott a november 27-én létrehozott ODA Bizottsághoz sem.

gén, Demokrata Zsidó Népközösségen) keresztül a tényleges befolyásukhoz, támogatottságukhoz képest *aránytalanul nagy* képviselettel rendelkeztek. A Román Demokrata Szövetség ennek a testületnek a munkájában sem vett részt, mivel véleményük szerint „a Nemzeti Demokrata Arcvonal egyes csoportjai vagy képviselői *észak-erdélyi autonómiát követelnek*”.⁸⁰³ [Kiemelés – N. M. Z.]

A december 1-én létrehozott Központi Tanácsadó Testület hét szakbizottságot (közigazgatási, jog- és igazságügyi, pénzügyi, vallás- és közoktatásügyi, gazdasági, munkaügyi és közegészségügyi) állított fel, amelyek munkaköre kiterjedt Észak-Erdély minden lényeges problémájára. De ez a testület nem egy különálló, független észak-erdélyi párt hatalmát jelképező legfelsőbb végrehajtó szerv volt, mert mindvégig a bukaresti Román Kommunista Párt intenciói alapján működött. Az Ekésfront kolozsvári lapjában jól tükröződik ez az alárendeltség, ugyanis a Központi Tanácsadó Testületre a következő elnevezést használta: „comitetul central consultativ din Cluj al Frontului Național Democratic din România”.⁸⁰⁴

A Központi Tanácsadó Testület, és a szakbizottság kapcsán fölmerül az a kérdés, hogy az előbbi „kezdeményező” és „intézkedő” jogköre megfelelt-e a törvényhozói és végrehajtói hatalomnak, az utóbbiak pedig *minisztériumi hatáskörrel* voltak-e felruházva, és a hatalmuk kiterjedt-e egész Észak-Erdélyre? Emellett az is kérdés, hogy vajon a testületet elismerte-e a SZEБ, elvégre a terület fölötti főhatalmat ez gyakorolta.

Kolozsvár és Kolozs vármegye esetében a KTT valóban betöltötte a legfelsőbb, „kezdeményező” és „intézkedő” feladatkört. Erről tanúskodik a fenti grémium december 22-i beszámolója, mely szerint a szakbizottságok rendelkezéseit a következőképpen foganatosították: „a KTT-től kapott megbízásunk alapján javasoljuk a főispán (polgármester) úrnak a következő rendelkezés kiadását...”⁸⁰⁵ Ugyanezt támasztja alá a KTT december 11-i gyűlésén felszólaló Bernád Ágoston is, aki az MNSZ részéről javaslatot tett arra, hogy „Észak-Erdély teljes demokratikus önkormányzata már a fegyverszüneti szerződés hatályának tartamára is minél előbb kiépíttessék”, és *kérjenek engedélyt* a SZEБ-től „az államigazgatás főbb ágazatainak megfelelő tanács felállítására”. Bernád szerint ez a tanács „a mindennapi élet szükségletei szerint felmerülő kérdések szabályozása végett *a jogalkotás, és végrehajtás* feladatait látná el egész *Észak-Erdélyre kiterjedő* hatállyal”.⁸⁰⁶ [Kiemelések – N. M. Z.]

A kolozsvári jogász iménti javaslata részben megadja a második kérdésfelvetésre is a választ: december 11-ig a KTT biztosan nem kapott felhatalmazást a SZEБ-től az észak-erdélyi közügyek központi irányítására. Goldberger Miklós 1944. december közepi, A. I. Lavrentyevhez, az OSZSZK külügyi népbiztosához elküldött levele⁸⁰⁷ azonban azt mutatja, hogy egy központi végrehajtó szerv felállítását a szovjetek nem támogatták. Ebben ugyanis az RKP központjából Kolozsvárra küldött politikus az észak-erdélyi gazdasági és pénzügyi helyzetre hivatkozva kérte az észak-erdélyi *Ideiglenes Közigazgatási Vezetőség* felállítását. (A feladatát a következőben jelölte meg: „A közigazgatási, pénzügyi, kereskedelmi, egészségvédelmi és oktatási szerveket irányítaná” egész Észak-Erdély területén, és ennek a vezetését „a szovjet katonai hatóságok az észak-erdélyi lakosság köréből jelölnék ki”.) A levelet

⁸⁰³ Világosság 1945. február 1.

⁸⁰⁴ Plugarii 1945. január 24.

⁸⁰⁵ Világosság 1944. december 24.

⁸⁰⁶ Világosság 1944. december 12.

⁸⁰⁷ *Misiunile lui A. I. Vâșinski în România. (Documente secrete). Din istoria relațiilor româno-sovietice 1944–1946.* Buc. 1997. 106–108.

Lavrentyev 1944. december 26-án eljuttatta Visinszkijhez, aki a román ügyek intézésében teljhatalommal rendelkezett. A szovjet külügyi népbiztoshelyettesnek a javaslatról az volt a véleménye, hogy „Ez nem helyes. Rövid időn belül javaslatot kell előkészíteni a SZEB számára. Ne hozzatok létre ideiglenes vezetést.” A szovjet hitellel létrehozandó észak-erdélyi bankkal kapcsolatban pedig megjegyezte: „Ezt az egész Romániára jellemző problémát a román kormány az ország többi területével együtt fogja megoldani.”⁸⁰⁸ Ebből világosan látszik, hogy Moszkva még akkor sem támogatott egy olyan szervezetet, amely egész Észak-Erdély fölött joghatósággal rendelkezett volna, ha ezt a 2. Ukrán Front Katonai Tanácsa alá rendelték volna. (A szovjet vezetésnek nyilvánvaló okok miatt egyelőre nem állt érdekében, hogy létrejöjjön egy Észak-Erdély *függetlenségét* szimbolizáló szervezet.)⁸⁰⁹

A szakbizottságokban számos vita folyt a további teendőket illetően. Például a gazdasági bizottság december 7-i ülésén a román testületi tagok Romániával való „legsorosabb” gazdasági kapcsolatok kiépítését szorgalmazták. Ezzel szemben Jordáky Lajos azt javasolta, hogy a közlekedés helyreállításával nyitni kell az Alföld felé (tehát Magyarország irányába), emellett pedig egy önálló észak-erdélyi külkereskedelmi társaságot kell fölállítani, amivel irányíthatóvá válik az árucseré. Javaslati heves politikai vitát váltott ki a testületben, végül a Romániával való kapcsolatfelvétel mellett foglaltak állást. Egy hétagú bizottságot neveztek ki, amely Bukarestbe utazott azzal a céllal, hogy gazdasági, pénzügyi, élelmiszer-segítséget kérjenek.⁸¹⁰ A gazdaság romokban hevert. A gyárak egy részét háborús károk érték, de nem volt alkatrész, vagy az alapanyag hiányzott, hogy újra beindítsák a termelést. A termelés megkezdése céljából a szaktanács támogatásával december 17-én megalakították Kolozsváron a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetét, a MÁGISZ-t. Alapításának ötlete abból a felismerésből származott, hogy a város közszükségleti cikkekkel való ellátása nehezen biztosított és a gyárak, üzemek újraindításához szükséges tőke is hiányzik. Két ágazata volt, a fogyasztói és a termelői.⁸¹¹

A gyorsan megoldásra váró kérdések egyike volt a földreform problémája is. Az idő igencsak sürgetett, hiszen a tavaszi mezőgazdasági munkák megkezdése előtt rendezni kellett az új földtulajdon-rendszert. A régió alapvető problémája az volt, hogy az igény jogosultak számára képest nem állt rendelkezésre elég szétosztható földbirtok. 1944 elején az MNSZ részéről Venczel József, míg az Ekésfront részéről Iulian Chitta kidolgoztak egy-egy földreform-tervezetet,⁸¹² amelyet aztán a februári konferencia elé terjesztettek.

Bár számos kérdésben jól együtt tudtak működni a különböző irányzatok, két kérdés folyamatos viták okozója volt. Az egyik kérdés az volt, hogy *ki gyakorolja* Észak-Erdély fölött a szuverenitást? A történelmi pártok híveit képviselő Román Demokrata Szövetség álláspontja egyértelmű volt: kizárólag Románia. Az RKP bukaresti központjából Kolozsvárra küldött Goldberger és Vescan, valamint az észak-erdélyi ODA román tagszervezetei, és az MNSZ „romanofil”-nek, vagy opportunistának, szélsőbalosnak tartott szárnya – bár nem

⁸⁰⁸ Uo. 108.

⁸⁰⁹ Tehát alaptalanok a román történész kollegák állításai, miszerint ez egy Észak-Erdély feletti független államhatalmi szerv lett volna. „A köztársaság Aeropágja” – idézet: Tărașu, Virgiliu: *Problema Transilvaniei în ecuația comunizării României*. Editura Muzeului Sătmărean, 1996. 89.

⁸¹⁰ Erdély 1944. december 19., Világosság 1944. december 8.

⁸¹¹ Interjú: Soó Tamással. Nagy Mihály Zoltán tulajdonában.

⁸¹² Venczel József és Iulian Chitta tervezetét közli: Domokos Gergely [Vincze Gábor]: *Szociálpolitikai, vagy „nemzeti igazságtétel”? Földreformok Romániában*. Hitel – Erdélyi Szemle 1994/3–4. sz. 169–189.

ismerték el a Rădescu-kormány intézkedési jogát Észak-Erdélyben – *Románia területi integritása* talaján álltak. Ezzel szemben az általunk „őszinte”, vagy „nem-taktikai autonomistáknak” nevezett személyek (mint Pásztai Géza, vagy Lakatos István) egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szuverenitást Észak-Erdély fölött Malinovszkij marsall gyakorolja.

A Román Demokrata Szövetség folyamatosan követelte az ODA Központi Tanácsadó Testülete *egyértelmű színvállását*.⁸¹³ A Tanácsadó Testület Jogügyi Bizottsága még 1944. december 28-i ülésén akként határozott, hogy Észak-Erdély fölött „*a felségjogot a fegyverszüneti egyezmény aláíróinak nevében, a Szövetségek közti Ellenőrző Bizottság megbízása alapján a Szovjet katonai parancsnokság gyakorolja, meghatalmazottai alapján*”.⁸¹⁴ A Tanácsadó Testület azonban az RDSZ nyomására (ugyanis a szövetség attól tette függővé a testület munkájába történő bekapcsolódást, hogy az végre nyilatkozik ebben a kérdésben) 1945. január 5-én, majd 12-én ismételtelen kijelentette, hogy a fegyverszüneti egyezmény alapjára helyezkednek, és a testület tagjai kivétel nélkül „*készek aláírni a nyilatkozatot Románia szuverenitására vonatkozólag Észak-Erdély területén*”.⁸¹⁵ A január 12-i nyilatkozat viszont az „őszinte autonomistákat” igen megdöbbenettette. Az egyik korabeli „krónikás” (aki egy hosszabb jelentést állított össze a budapesti Békeelőkészítő Osztály számára az itt tárgyalt időszak eseményeiről⁸¹⁶) úgy találta, hogy a nyilatkozat miatt a februári tanácskozáson megjelent magyar delegátusok egy részének hangulata különösen nyomasztó volt.

A Központi Tanácsadó Testületnek már a decemberi ülésein fölmerült, hogy össze kellene hívni a tizenegy vármegye közös gondjainak megvitatása végett „Észak-Erdély parlamentjét”. A KTT december 22-i ülésén az észak-erdélyi körútjáról visszatért Goldberger Nicolae/Miklós állott elő először ezzel a javaslattal. A végleges döntés erről azonban csak a február 7-i ülésen történt, amikor elhatározták, hogy öt nappal későbbre összehívják a konferenciát.⁸¹⁷ A hirtelen döntés azt valószínűsíti, hogy azoknak van igazuk, akik szerint *az időzítés Moszkva érdekei szerint történt*. A romániai belpolitikai válság ugyanis (amelyet a Moszkva által irányított RKP szított) éppen februárban tetőzött. Nem lehet véletlen, hogy a szovjet katonai parancsnokság engedélyével épp akkor tartották a tanácskozást – melyen elhatározták, hogy kiépítik az ODA struktúráját egész Észak-Erdélyre –, amikor a kommunisták Moszkva segítségével végleg *térdre akarták kényszeríteni* a Rădescu-kormányt.

1945. február 12–15. közt Kolozsváron ülésező „Észak-Erdély parlamentje” tanácskozásain csak kilenc megye vett részt, a szilágysági és máramarosi képviselők hiányoztak.

A konferencián megalakították az ODA Észak-Erdélyi Központi Végrehajtó Bizottságát, amellyel egy *regionális kormány*⁸¹⁸ csíráját hozták létre. A „kormány” élén ifj. Teofil Vescan

⁸¹³ Lásd Világosság 1945. február 1.

⁸¹⁴ EME Levéltára, Demeter János hagyaték, a Jogügyi Bizottság 4. sz. jegyzőkönyve.

⁸¹⁵ Plugarii (Kv.) 1945. január 29.

⁸¹⁶ Uo.

⁸¹⁷ Bányai László azt állítja, hogy a tanácskozást az *RKP Tartományi Bizottsága kezdeményezésére* hívták össze. Ezt ugyan egyelőre más forrásunk nem erősíti meg, ennek ellenére nem lehetetlen, hogy tényleg ez történt. Azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tartományi bizottság csak a pártközpont jóváhagyásával kezdeményezhette a konferencia megtartását. Bányai László: *i. m.* 351.

⁸¹⁸ A február 18-i Világosság szerint a konferencián záróbeszédekben Goldberger, Vescan és Jordáky „hangzottak, hogy a konferenciának nem csak politikai, gazdasági és kulturális jelentősége volt, hanem egy *új kormányzatnak* a megindulását jelenti”.

(elnök) és Jordáky Lajos (társelnök) álltak, az alelnökök Lakatos István és Nicolae Moldovan voltak, a titkár pedig Goldberger Miklós/Nicolae. A VB-nek Balogh Edgár, Demeter János, Neumann Jenő, Tudor Bugnariu, Vasile Pogăceanu, Pavel Bojan, Gheorghe Timofi, Victor Pocol, Hedvig Medrea (Kolozsvár képviselőjében), Bíró Lajos (Csíkből), Demeter András (Háromszékből), Szilágyi Ignác (Udvarhelyről), Soós József (Maros-Tordából), Csillag András (Biharból), Octavian Buduşan (Beszterce-Naszódból), Nicolae Drentea (Szatmárból) voltak a tagjai. (A VB tizenhat tagjából mindössze hat tekinthető magyar származásúnak.) A „*minisztériumoknak*” a tizenegy szakosztály felelt meg. Az igazságügyi osztályt Neumann Jenő (RKP), a közigazgatásit Vasile Pogăceanu (RKP), a közlekedésügyit Gheorghe Timofi (RKP), a közoktatásügyit Tudor Bugnariu (RKP), a pénzügyit Demeter János (MNSZ), a sajtó- és propagandaosztályt Balogh Edgár (MNSZ), a közmunkaügyi osztályt Bruder Ferenc (RSZDP), az ipar-, kereskedelem- és szövetkezetügyi osztályt Lakatos István (RSZDP), a postaügyit Victor Pocol (RSZDP), az egészségügy- és társadalombiztosítási osztályt Hedvig Medrea (Népvédelem), végül a mezőgazdasági osztályt Pavel Bojan („papíron” Ekésfronti, valójában RKP-tag) vezették.⁸¹⁹

A szakosztályok azonban ténylegesen nem működtek a hátralévő néhány hétben, hiszen az alkalmazásukba kerülő tisztviselők is csupán március 12-én kezdtek volna dolgozni – ekkor azonban *gyökeres fordulat* következett be a bukaresti politikai életben.

Február második felében ugyanis folyamatos – az RKP vezérkara által szervezett – zavargások bénították meg az ország életét. A politikai válság csúcspontján, 24-én véres fegyveres összetűzés történt a kormányellenes és a kormánypárti tömegek között. 27-én este ismét Bukarestbe érkezett Visinszkij.⁸²⁰ Másnap lemondott Rădescu tábornok a miniszterelnöki tisztről és pár nap múlva az angol diplomáciai képviselőre menekült. Visinszkij folyamatosan azt követelte Mihály királytól, hogy jelöltjüket, Petru Grozát nevezze ki miniszterelnökké. Amikor az uralkodó napokon keresztül vonakodott ettől, a külügyi népbiztoshelyettes (külügyminiszter) március 5-én, az újabb kihallgatáson fenyegetően kijelentette: ha Mihály nem nevezi ki Grozát miniszterelnöknek, nemcsak hogy *Észak-Erdélyt veszítik el* véglegesen, de „nem felelhetek azért, hogy Románia mint független állam fennmaradjon”.⁸²¹ (Gheorghe Gheorghiu-Dej, az RKP frissen kinevezett főtitkára január végén – moszkvai útjáról hazatérve –, az audiencián azt közölte a királlyal, hogy egy baloldali kormány kinevezése esetén Észak-Erdélybe visszatérhet a román adminisztráció.⁸²² Ezt február folyamán a kommunista propaganda fel is használta.)

Ez hatott, és március 6-án az ODA kormányt alakíthatott Bukarestben. Moszkva embere, Groza kinevezése sok egyéb mellett azzal a következménnyel is járt, hogy Sztálin – a március 8-i választáviratában⁸²³ – *engedélyezte, hogy Észak-Erdélybe visszatérhessen a román adminisztráció.*

⁸¹⁹ Világosság 1945. február 14., 17., valamint Lakatos-kézirat, 259. (Demeter János egy korabeli feljegyzésében csupán 9 szakosztályt sorol fel, hiányzik a közigazgatás és az egészségügy. Lehet, hogy ezt a kettőt ténylegesen csak később szervezték meg. Lásd: Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Demeter hagyaték, Jegyzetek az ODA észak-erdélyi VB 1945. február 16-i üléséről.)

⁸²⁰ Rădulescu-Zoner, S. – Buşe, D. – Marinescu, B: *Instaurarea totalitarismului comunist în România..* Buc. 1995. 63.

⁸²¹ Rădulescu-Zoner, S. – Buşe, D. – Marinescu, B: *i. m.* 68.

⁸²² Giurescu, Dinu C.: *Guvernarea Nicolae Rădescu.* Buc. 1996. 141.

⁸²³ *Orosz–román fegyverszüneti egyezmény/Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása/Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény.* Kv. 1945. 10–11.

Az ODA Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága néhány tagja egy ideig azzal *áltathatta* magát, hogy az ODA-kormány nem fogja csorbítani azokat a vívmányokat, eredményeket, amelyeket az elmúlt három hónapban elértek. Ebben a reményben élhettek mindazok a kolozsvári magyar és román politikusok is, akik különböző memorandumokkal, elaborátumokkal fordultak a március 13-án a kincses városban megjelenő Petru Grozához és Gheorghe Vlădescu-Răcoasăhoz.

A Fötéren megtartott ünnepi nagygyűlésen – amelyen a kormány tagjain és a királyon kívül csupán a francia követ és Visinszkij képviselték a szövetségeket – az elhangzott szónoklatok alatt főleg a román tömeg részéről ellenkezést váltott ki – mely kisebb-nagyobb incidensekhez vezetett –, hogy a szónoklatokban nem esett szó a királyról, és a nemzeti pártokról, csupán a Vörös Hadsereg dicsőítése folyt. Amikor Visinszkij felolvasta Sztálin március 9-i táviratát, melyben a nemzetiségi jogegyenlőségről is szó van, erre a román tömeg hangosan morajlani kezdett.⁸²⁴

Március 13-án⁸²⁵ az MNSZ Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága képviselőjében Demeter János egy memorandumot nyújtott át Petru Grozának.⁸²⁶ Ebben az egyik legfontosabb követelésének az tekinthető, hogy: „Észak-Erdély közigazgatási bekapcsolásával kapcsolatban az állami és közigazgatási feladatok elvégzésére olyan *közhivatal* állíttassék fel Kolozsvár székhellyel, amelyben az észak-erdélyi magyarságnak számarányához viszonyított képviselője legyen. Az MNSZ legnagyobb örömmel venné, ha ezt a szerepet a kormány kizárólag az ODA Észak-Erdélyi VB-ára ruházná át.” (2. pont) A következő pontban pedig kijelentették: azt kívánják, hogy „az Észak-Erdélyben demokratikusan kialakult községi, városi, járási és megyei önkormányzatok teljes mértékben fenntartassanak...” Jól látható tehát, hogy az MNSZ kolozsvári vezetői szerették volna valamilyen formában átmenteni az előző hónapban felállított kvázi-kormányt, illetve meg szerették volna őrizni a helyi erőkből megszervezett (és a legtöbb helyen baloldali dominanciájú) önkormányzatokat. Az addig kiharcolt vívmányok megvédése ugyancsak szerepelt a memorandumban: többek között azt kérték, hogy Erdély egész területén legyen a magyar is *hivatalos nyelv* (a vasútnál, postánál és a hadseregnél is); azokban a községekben, városokban, ahol a lakosság több mint fele magyar, a közigazgatás élére magyart nevezzenek ki, szabadon használhassák *nemzeti színeiket*, himnuszukat. Végül, de nem utolsósorban felmerült egy – mai szemmel igencsak

⁸²⁴ KmOL Fond special, Biroul de Cenzură, Cluj-Turda, 9/1944–47 csomó, 121–123.

⁸²⁵ Demeter János hivatkozott visszaemlékezésében azt írja, hogy a kolozsvári „visszacsatolási” ünnepély 12-én volt, és azt *megelőzően* adta át a feljegyzést. Az ünnepséget azonban 13-án tartották, ráadásul az emlékirat végén is a március 13-i dátum olvasható. Március 12-én egyébként a Maros-Torda megyei MNSZ nevében adtak át egy 12 pontos kívánságlistát, amely *nagy vonalakban megegyezett* a kolozsvárral. Lásd: Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Demeter-hagyaték, „Maros-Torda megyei Magyar Népi Szövetség kívánságai”.

⁸²⁶ Az emlékirat magyar nyelvű változatát közli: Orbán Sándor: *Mit kíván az erdélyi magyarság 1945-ben? (Dokumentumok az RMSZ 1945 tavaszi és őszi programváltozásairól)*. Regio – Kisebbségi Szemle 1993/2. sz. 175–180. (Orbán tévesen március 18-i dátummal közölte a dokumentumot, melyet egyébként érdemleges bevezető tanulmány nélkül publikált.) Az emlékirat egy román nyelvű változata a Demeter-archívumban található, melyen Balogh Edgár aláírása olvasható. Lásd a 98. sz. jegyzetet.

utópisztikusnak tetsző – kívánság is: a Vörös Hadsereg oldalán harcoló román hadseregben állítsanak fel olyan külön alakulatot, amelyben magyar a kiképzési nyelv.⁸²⁷

Nagyon hamar rá kellett azonban döbbsen a kolozsvári „autonomistáknak”, hogy az új baloldali kormány Erdély-politikája nem sokban különbözött a korábbi „reakciós” elődeiétől. Az „Erdély az erdélyieké” elve helyett ezúttal is visszatért Bukarest *mindenhatósága*.

A bukaresti román közigazgatás másodszor – és ezúttal véglegesen – 1945. március 15–18. közt rendezkedett be Észak-Erdélyben, június végéig visszaállították a román törvénykezést is. Ezalatt a néhány hónap alatt keserűen kellett megtapasztalja az erdélyi magyarság, hogy a visszatért „reakciós, sovinszta közigazgatás szent kötelességének ismerte, hogy apránként lerombolja a nemzeti egyenjogúságnak és megbékülésnek azt a nagy reményekre jogosító művét, amelyet széles látókörű és humánus szellemtől áthatott férfiak alig egy negyedév leforgása alatt alkottak...”⁸²⁸ A „reakciós” közigazgatás azonban csak azt tudta igazán lerombolni, amit a kormány is lehetővé tett. Elég csak ha felsoroljuk az 1945. márciusa–júniusa közti, a magyar kisebbséget is érintő fontosabb eseményeket, hogy világossá váljék, mekkora *fordulatot* jelentett a korábbi állapotokhoz képest a Groza-kormány megalakulása. Március 23-án megjelent az új, 187. sz. földbirtokrendezési törvény; március 30-án közzétették a közalkalmazottak sorainak megtisztításáról rendelkező 217. sz. törvényt; április 4-én napvilágot látott a 261. sz. állampolgársági törvény; másnap, április 5-én kiadták a hírhedt CASBI-törvény 3822. sz. végrehajtási utasítását; május 29-én megjelent a 406. sz. törvény, amellyel a magyar oktatási épületek (beleértve az egyetem épületét) százait vették el a magyar kisebbségtől.⁸²⁹

A kisebbségpolitika mellett számos egyéb olyan intézkedés is napvilágot látott, amely azt jelezte, hogy a március elején hatalomra került baloldali kormánykoalíció sem képes szakítani a korábbi jobboldali kormányok centralizációs szemléletével. Ennek igazán látványos jele az volt, hogy az ODA Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága az 1945. június 15-i kolozsvári ülésén (amelyen megjelent Luka László, az ODA bukaresti főtitkára is) „tekintettel arra, hogy a bizottság által kitűzött különleges célokat elérték...”⁸³⁰ – vagyis Bukarestben megalakulhatott az ODA-kormány –, bejelentette az önfeloszlatását, ugyanis *Észak-Erdély különállását* jelképező bizottságra *semmi szükség* sem volt többé.

Értelmezési különbségek

Amint már az előszóban utaltam rá, a kortársak már 1945-ben is igen *eltérően* ítélték meg az eseményeket, attól függően, hogy a magyar, vagy a román nemzetiségű lakosság soraiból származtak, valamint hogy *milyen politikai pártállást* képviseltek. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a magyar lakosság (legalábbis döntő többsége) egyfajta *felszabadulásként*

⁸²⁷ Ehhez hasonló elképzelés már korábban is fölmerült. 1944. november 19-én, a marosvásárhelyi Magyar Demokrata Szövetség nagygyűlésén Simó Gyula azt javasolta, hogy fel kellene állítani egy – a Tudor Vladimirescu Hadosztályhoz hasonló –, csak erdélyi magyarokból álló, külön alakulatot a Vörös Hadsereg oldalán, amely a „Gábor Áron Divízió” nevet viselné.

⁸²⁸ MOL XIX-J-1-a, 63. doboz, IV-148. csomó, 12/Bé.–1946. (Észak-Erdély politikai helyzete a különállás idején) 14.

⁸²⁹ Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románok”-ig. Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlata*. In: *Kötődések Erdélyhez. Tanulmányok*. (szerk. Balogh Béni). Tatabánya 1999. 214–217.

⁸³⁰ Világosság 1945. június 20.

élte meg a román közigazgatás kiutasítását, és fenntartotta bennük *a reményt*, hogy a béketárgyalásokon Erdély kérdésében majd egy igazságos döntés fog születni.

A román lakosság döntő része azonban a szovjet katonai közigazgatás bevezetését a magyar megszállás továbbélésének tekintette. Ráadásul az volt a meggyőződésük, hogy „a kommunizmus álarca mögött” tovább folytatódik „a magyarság irredentizmusa”. Ez azt jelenti, hogy a magyarok 1944 őszén nem öszinte politikai meggyőződésből csatlakoztak a baloldalhoz (MADOSZ/MNSZ), hanem valamilyen „sanda hátsó szándékból”, azért, hogy továbbra is fenn tudják tartani az uralmukat a románság felett. Az észak-erdélyi magyar lakosságnak a baloldal iránti szimpátiáját csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a történelmi pártok 1944–45-ös magyarságpolitikáját. Egyik sem szakított a két világháború közti időszakban oly sokat sérelmezett nemzetiségi politikával, sőt az észak-erdélyi magyarság emlékezetéből – és elsősorban a székelyföldiekből – nem lehetett kitörölni a Maniu neve alatt garázdálkodó önkéntes csapatok atrocitásait.

Ami a politikai opciókat illeti, azt mondhatjuk, hogy a kommunisták – „nemzetiségre való tekintet nélkül” – lelkesedéssel fogadták a szovjet katonai közigazgatás bevezetését. Ez érthető, hiszen abban reménykedtek (utólag látjuk: joggal), hogy ezáltal megnő a politikai befolyásuk, gyakorlatilag a korábban marginális csoportocská az események fő alakítójává válhat

Az eddig megismert és témánkkal akárcsak érintőlegesen foglalkozó román tanulmányokat elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy a szerzők egyszerűen *tényként* fogadják el még a legvalószínűtlenebb korabeli híreszteléseket is – feltéve, ha azok beleilleszthetők az általuk megkonstruált történelmi keretbe. (Lásd például Lăcustă, Virgiliu.) A forráskritika negligálása mellett az is észrevehető, hogy a román szerzők a munkájuk elkészítésekor kizárólag román levéltári forrásokra támaszkodtak, magyar levéltári forrásokat, vagy a korabeli erdélyi magyar sajtót nem használták fel, ezért a magyar törekvéseket *erősen eltorzítva*, mondhatni sematikusan mutatják be.

Ami pedig a szovjetek szerepét illeti, a román közigazgatás időleges kitiltása a román szerzők szerint alapjában véve nem volt más, mint a Romániát bekebelezni szándékozó *Szovjetunió* „*ügyes trükkje*”, amivel a kommunisták hatalomra kerülését segítették elő.

A szovjet nagyhatalmi törekvéseket természetesen a magyar szakirodalom is elismeri,⁸³¹ ám az észak-erdélyi magyarság „szeparatista” mozgalmát alapvetően pozitív fejleménynek tartja. Emellett azonban az „autonomista mozgalmat” nézetünk szerint túlmisztifikálják. Nem veszik figyelembe azt, hogy a kolozsvári magyar és román „szeparatisták” is tulajdonképpen bábfigurák, akiket – akaraton kívül – valahol a szovjetek mozgatnak. Nem kérdőjelezzük meg azt, hogy például Jordáky Lajos vagy Lakatos István őszintén hitt az erdélyi magyarság és románság békés együttélésében. A megtévesztő szovjet propaganda hatása alá kerülve komolyan hittek abban, hogy a két nép tartós megbékülésének, az erdélyi kérdés rendezésének egyetlen útja a „lenini–sztálini nemzetiségpolitika” alkalmazása lehet. De az új politikai doktrína gyakorlati alkalmazása sehol a világon, Romániában sem vezetett sikerhez.

⁸³¹ Lásd: Molnár 1993. 92–139.

Vincze Gábor
A kolozsvári magyar konzulátus –
mint az 1945 utáni magyar–román államközi
kapcsolatok egyik neuralgikus kérdése

A magyar–román államközi kapcsolatok második világháború utáni éveit *számos vitás kérdés* terhelte meg. Elég ha itt most csak a határvitát, és az ún. CASBI-kérdést említem meg. A magyar–román területi vitát 1946-ban a nagyhatalmak eldöntötték (Románia javára), a vagyoni jogi vitát pedig végül – minden bizonnyal szovjet nyomásra – a két fél hosszas tárgyalások után 1953 nyarán lezárta.⁸³² A párizsi békeszerződés ratifikálása, a diplomáciai kapcsolatok felvétele után azonban egy újabb vitás kérdés merült fel: *a kolozsvári konzulátus fel- (vissza)állításának kérdése*.

Századunkban a konzulátusok egyik feladata az érintett két ország közti *határforgalom* megkönnyítése, valamint a saját állampolgárai *érdekeinek védelme*.

Ami az előbbi illeti, a magyar–román határforgalomban 1945 tavaszától számos probléma adódott, ugyanis a román hatóságok – Groza miniszterelnök ígéretei ellenére – egyre több akadályt gördítettek a ki-, illetve beutazások elé. Hirsch Dezső⁸³³ 1945. május 5-én (egy héttel azelőtt, hogy a baloldali magyar sajtó által „magyarbarátnak” titulált Petru Groza miniszterelnök a kolozsvári MNSZ-kongresszuson a „határok légiesítéséről” szónokolt!) azt írta Bukarestből, hogy „a román rendőri szervek a mai naptól kezdve rendkívül megnehezítik a határátlépés feltételeit, és szigorú ellenőrzés alá vesznek minden utast és árut. Román állampolgár a jövőben csak a Siguranța Generale engedélyével lépheti át a határt, és minden belépőt, aki nem rendelkezik kellő hatósági igazolvánnyal, azonnal internálni fognak.”⁸³⁴ Ez csak az első lépés volt a határforgalom megnehezítése felé, ugyanis egy 1945. októberi belügyminisztériumi rendelet már a *vízumkényszert is visszaállította* – annak ellenére, hogy még folytak a béketárgyalások, és egyáltalán nem volt biztos, hogy a trianoni határt állítják vissza a nagyhatalmak, ráadásul az észak-erdélyi magyarok is még magyar állampolgároknak számítottak.

Miután Románia képviselői aláírták a párizsi békeszerződést, tovább szigorodtak az útlevéli kiadás feltételei. 1947 novemberétől már csak a Siguranța hivatalaiban lehetett

⁸³² A párizsi béketárgyalásokról, a magyar békeelőkészítő tevékenységről lásd: *Revízió, vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947*. (Az iratokat gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta: Fülöp Mihály, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket összeállította: Vincze Gábor) Bp. 1999. A CASBI-kérdésről: Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről, és a magyar–román vagyoni jogi vitáról*. Csíkszereda 2000. (A továbbiakban: Vincze 2000.)

⁸³³ A zsidó származású Hirsch Dezső ügyvédet még Bárdossy László követ vitte ki jogtanácsosnak a bukaresti magyar királyi követségre. Ott maradhatott a zsidó törvények után is, csak 1945 tavaszán tért vissza egy fél évre Budapestre, majd a magyar misszió megalakulása után visszatért a román fővárosba, és ott a CASBI-kérdés szakértője lett. Mivel igen jó román kapcsolatai voltak mind a bal-, mind a jobboldal prominenseivel, első számú informátornak számított a budapesti külügyminisztériumban.

⁸³⁴ MOL A külügyminisztérium romániai adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 39. doboz, 25/c csomó, 50 030/1945.

kérvényezni az útlevelet, másrészt annak kiadását számos feltételhez kötötték. (A kérvényben többek közt fel kellett tüntetni, hogy él-e külföldön családtag és az mikor, milyen körülmények között távozott Romániából.) Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt *igen kevesen kaphattak útlevelet*. (A legális kiutazás szinte teljes ellehetetlenítése miatt már 1947 nyarán tömegessé vált az *illegális határátlépés*, annak ellenére, hogy – a korabeli sajtó beszámolóí szerint – a román határőrök már ekkor is használták a fegyvereiket a „szökevényekkel” szemben.⁸³⁵)

A magyar állampolgárok érdekeinek képviselője szorosan kapcsolódott az ún. „*tisztázatlan állampolgárságú személyek*” kérdéséhez. Arról van szó, hogy a román hatóságok mintegy 40–60 ezer észak-erdélyi magyart ki akartak utasítani az országból, arra hivatkozva, hogy azok a 2. bécsi döntés után telepedtek át a trianoni Magyarországról. (Lucrețiu Pătrășcanu nemzeti-kommunista igazságügyminiszter az 1946. június 13-i, sokat emlegetett kolozsvári beszédében már egyenesen 3–400 ezer olyan magyar állampolgárt emlegetett, akik „törvényellenesen, és országunk törvényein kívül még ma is Romániában élnek”.⁸³⁶) A magyar hatóságoknak azonban az volt az álláspontjuk, hogy egyfelől kizárt dolog, hogy egy-két tízezernél több magyarországi származású magyar élne Erdélyben, másfelől pedig a békeszerződés aláírásáig, majd a kérdés kétoldalú rendezéséig még azokat sem hajlandók befogadni, akik korábban nem voltak magyar állampolgárok. (A román hatóságok által 1946 nyarán elrendelt összeírásból kiderült, hogy Észak-Erdélyben csupán mintegy 20 000, 1940. augusztus 30. előtt a trianoni Magyarország területén élt személy tartózkodik.) A kérdés végül úgy oldódott meg, hogy mindazok, akik a 2. bécsi döntés után költöztek Észak-Erdélybe (döntő részük azonban 1919–1940 közt kényszerült távozni Erdélyből!), a békeszerződést követő években – sokszor nem egészen önként – kénytelenek voltak visszatérni Magyarországra. Ezeknek a személyeknek az ügyei azonban igen sok munkát adtak a bukaresti magyar diplomáciai képviselő munkatársainak.

A két ország közti hivatalos diplomáciai kapcsolatok helyreállítása természetesen csak a békeszerződések aláírása és ratifikálása után⁸³⁷ történhetett meg. Addig csupán ún. *diplomáciai missziókat* tartott fenn a két ország.⁸³⁸ A Magyar Politikai Misszió 1947. október 28-án alakult át követséggé. Ezt eleinte – ügyvivői minőségben – Gyöngyössy István,⁸³⁹ a

⁸³⁵ „A határrendőrség felhívja a figyelmet, hogy szigorú intézkedéseket fogantatosítottak a határ mentén, és a legújabb rendelkezés szerint *a határrendőrségnek felszólítás nélkül is fegyvert kell használnia azok ellen, akik a tilos zónába szöknek*” – olvashatjuk a kolozsvári Világosság 1947. augusztus 22-i, *Agyonlőttek 6 jogtalan határátlépőt* című cikkében. (Eredeti kiemelés.)

⁸³⁶ MOL A Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztálya iratai, XIX-A-1-n, 7. doboz, „Z” 2476–1946. (Pătrășcanu beszédét teljes terjedelmében közli Stelian Neagoe: *Istoria politică a României 1944–1947*. București 1996. 366–375.)

⁸³⁷ Az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés szeptember 15-én lépett életbe, ekkor szűnt meg a két ország közti hadiállapot is.

⁸³⁸ Az 1946 februárjában létesült bukaresti Magyar Misszió kezdetben még konzuli jogköre, vízumkiadási joga sem volt, azzal csak 1946 augusztusától rendelkezett. 1946. december 10-től a Groza-kormány elismerte ún. politikai misszióként.

⁸³⁹ Gyöngyössy István nagyváradi származású értelmiségi, a harmincas évek végén telepedt át Magyarországra, és 1945-ben lépett be a kommunista pártba. A bukaresti Misszióra 1946 tavaszán került ki, a kisgazdapárti Nékám Sándor 1946 végi visszahívása után vette át a külképviselet vezetését. (A korabeli román források – és még napjaink néhány szakmunkája is – rendszeresen összekeverték a kisgazda külügyminiszter Gyöngyösi János és a kommunista diplomata, Gyöngyössy István nevét...)

misszió korábbi vezetője irányította. (A budapesti román követséget kezdetben Ion Vințe⁸⁴⁰ vezette, akit azonban már egy jó fél évvel később, 1948 májusában felváltott Aurel Mălnășan későbbi külügyminiszter.)

Gyöngyössyt 1948. március 25-én váltotta fel Széll Jenő⁸⁴¹ követ. Ő volt az, aki már 1948 nyarán sürgette a külügyminisztériumot, hogy a *közeljövőben felállítandó konzulátus* számára mielőbb vegyék meg a budapesti székhelyű Angol–Magyar Bank tulajdonát képező kolozsvári Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár épületét. (A budapesti bank – az 1947 végi államosítások után – már teljes egészében a magyar állam tulajdonában volt, ennek ellenére a román hatóságok továbbra is úgy kezelték, mint amelyben annak csak kisebbségi részesedése van, ezért 1948 őszén felszámolták a pénzügyintézetet.⁸⁴²) Az illetékesek Széll felvetésére azonban nem reagáltak...

Az eddig megismert levéltári iratokból nem világos, hogy a budapesti külügyminisztérium *mikor vetette fel először* hivatalos formában a kolozsvári magyar konzulátus ügyét a bukaresti partnere előtt. Annyi bizonyos, hogy ez nem történhetett 1948. októbere előtt, ugyanis a Magyar Dolgozók Pártja Külügyi Bizottsága 14-i ülésén határozták el, hogy „a kolozsvári magyar konzulátus felállításához a magyar kormány a román kormány hozzájárulását kéri”.⁸⁴³ Ezt követően Széll Jenő bukaresti követ – *félhivatalos formában* – szorgalmazni kezdte a konzulátus problémájának rendezését, de kiderült, a román vezetők még csak tárgyalni sem hajlandók erről. Emiatt Széll 1948 végén úgy látta, hogy „annyi már bizonyos, hogy a hivatalnak konzulátus néven történő felállítása egyelőre nem lehetséges”.⁸⁴⁴ (A románok mereven elutasító magatartását a kérdésben jól jellemzi, hogy Vas-Zoltán Péter, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya titkára a követségen arról értesült 1948 végén, hogy a kétoldalú tárgyalásokon a konzulátus szót „kiejteni sem szabad”, csak mint *kolozsvári magyar expozitúrát* emlegethetik!⁸⁴⁵)

Miközben a háttérben mégiscsak elkezdődtek valamilyen tárgyalások, újabb probléma vetődött fel, ami persze részben a konzulátus ügyével is összefüggött. 1948. augusztus 28-án Budapesten aláírták a magyar–román személyforgalomra vonatkozó egyezményt, október 16-án pedig egy *kétoldalú vízumegyezményt* (mely december 8-án lépett életbe). Ez utóbbit azonban a román hatóságok csak „féloldalasan” voltak hajlandóak végrehajtani: a diplomata és szolgálati útlevelekre vonatkozó kitételeket átültették a gyakorlatba, azonban a magánszemélyek esetében – miként a budapesti külügyminisztériumban fogalmaztak – „román részről a leghatározottabb ellenállásba ütközik, még a családtagok és a visszahonosítottak [Magyarországra történő!] visszautazása is”.⁸⁴⁶ Rákosi Mátyás, az MDP

⁸⁴⁰ Ion Vințe kommunista politikus Lugoson, Vincze Jánosként látta meg a napvilágot. A háttérből jelentős szerepe volt a kommunista fedőszerv, a Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége irányításában, majd a MADOSZ 1944 őszi újjászervezésében. Nevét még a magyar sajtó is román helyesírással írta, akárcsak a magyarországi pártdokumentumok. Luka László/Vasile Lucával ellentétben sohasem tartotta fontosnak magyarságának hangoztatását, magyar nemzetiségi ügyekben (legalábbis nyilvánosan) semmilyen komoly szerepet sem játszott.

⁸⁴¹ Széll Jenő régi kommunista értelmiségi volt, aki a háború után Franciaországból került haza. Kinevezése előtt semmiféle diplomáciai tapasztalata sem volt.

⁸⁴² Vincze 2000. 69–71.

⁸⁴³ MOL Az MDP Külügyi Bizottsága iratai, M-KS 276. fond, 80. csomó, 6. ő. e., 3.

⁸⁴⁴ MOL A külügyminisztérium romániai TÜK-iratai, XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 0319-48.

⁸⁴⁵ MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, Vas-Zoltán Péter 1948. december 10-i feljegyzése.

⁸⁴⁶ MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 0319-48.

főtitkára keserűen állapította meg, egy Gheorghiu-Dejnek írott, 1949 eleji levelében: „Ma a szocializmust építő magyar népi demokrácia hasonlíthatatlanul jobban el van szigetelve a szocializmust építő román népi demokráciától, mint ez a Horthy és Antonescu országai között volt. Ezek az intézkedések tíz- és tízezer magyart érintenek a határon innen és túl, akiknek hiába magyarázzuk mi, hogy Románia a lenini–sztálini nemzetiségi politikát alkalmazza, amikor saját tapasztalatai azt mutatják, hogy most sokkal jobban el vannak zárva egymástól, mint Antonescu alatt.”⁸⁴⁷ (Rákosi az 1949. február 19-i titkos bukaresti pártközi találkozón⁸⁴⁸ ugyan megemlítette a konzulátus kérdését, de a fennmaradt, részletes jegyzőkönyvben *érdemi megbeszélések* erről nem olvashatók, csupán a Romániába történő beutazás, a vízumkiadás kérdéséről folytattak terméketlen vitát a román elvtársakkal.⁸⁴⁹)

Az, hogy ezen a titkos bukaresti találkozón föl sem vetették határozott formában a konzulátus kérdését (miközben mai szemmel nézve jelentéktelennek tűnő ügyekről késhegyig menő vitát folytattak!), minden bizonnyal annak tudható be, hogy Rákosiék a külügyön keresztül tudomást szereztek arról: „a kérdés határozott román ellenállásba ütközik”.⁸⁵⁰

Óhatatlanul fölvetődik a kérdés: mivel magyarázható ez a *merev, elutasító álláspont*? Egyelőre – az idevágó román diplomáciai források ismeretének hiányában – csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, ám két feltevést már most megkockáztathatunk. Egyfelől Bárdi Nándor idevágó kutatásaiból⁸⁵¹ tudjuk, hogy a két világháború közt a konzulátus szerepet játszott a budapesti kormányok, valamint az erdélyi magyar politikai és kulturális elit közti információáramlás megkönnyítésében. Erről természetesen a román hatóságok is tudtak. A másik – az előzővel összefüggő – okra Vas-Zoltán Péter egy 1948. december 23-i, Berei Andor államtitkárnak írott feljegyzésében találunk utalást: „A kolozsvári konzul mindig Erdély első és legfontosabb magyar emberének számít [az erdélyi magyar] közvélemény előtt. A román nemzetiségi politika ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy ezt el akarják kerülni...”⁸⁵²

⁸⁴⁷ MOL M-KS 276. fond, 65. csomó, 212. ő. e. (Rákosi Mátyás 1949. január 6-i levele Gheorghiu-Dejhez.)

⁸⁴⁸ A titkos megbeszélésen – melynek történetével ez idáig sem a magyar, sem a román történetírás nem foglalkozott – magyar részről Rákosi Mátyás, Rajk László és Gerő Ernő, román részről Gheorghe Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Luca Vasile, Iosif Chişinevschi és Alexandru Moghioroş vettek részt. Figyelemre méltó, hogy a találkozó jegyzőkönyvének magyar példánya a Rákosi titkárság anyagából eltűnt! Szerencsére fennmaradt a román példány, melyet Varga Andrea magyarországi kutató talált meg. (Ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a fontos dokumentumra.) Lelőhelye: Bukaresti Állami Levéltár, az RMP KB PB iratai (Biroului Politic al C.C. al P.M.R.), dos. 17/1949.

⁸⁴⁹ Chişinevschi azzal utasította vissza a magyar–román viszonylatban „a határokon való szabad közlekedést” célzó magyar kérést, hogy kijelentette: „Mi úgy véljük, hogy nem volna az se jó, ha csak úgy, gyere ki a határra módra menne a dolog, de nem vagyunk ellene a magyarországi és romániai kizsákmányoló osztályok likvidálása után. Ellenségeinknek nagyon is kedvére való volna az ilyen szabadság. A fasiszták szabadon jöhetnének és mehethének, akár csak Horthy vagy Antonescu idejében.” A székely származású Luca még hozzátette: „Azok, akik innen odamennek, csak a rémhíreket terjesztik. [...] A legtöbb esetben rothadó elemek, kispolgárok, akik Magyarországra hazug híreket visznek, és terjesztenek itt is.”

⁸⁵⁰ MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, Vas-Zoltán Péter 1948. december 21-i feljegyzése.

⁸⁵¹ Lásd: Bárdi Nándor: *A Keleti Akció II. Az erdélyi magyar intézmények támogatása*. Regio – Kisebbségi Szemle 1995/4. sz. 3–27.

⁸⁵² MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 288 /szig. biz./949.

A merev román elutasítást látva, végül a budapesti külügyi vezetés elfogadta Széll 1948. decemberi javaslatát: a konzulátus helyett „*A Bukaresti Magyar Követség Útlevelekirendeltsége*” felállítását vessék fel a románok előtt. Széll arra hivatkozott, hogy Ana Pauker külügyminiszter asszony még november közepén nemhivatalos ígéretet tett arra, hogy ebben a formában *a legrövidebb időn belül* sor kerülhet a hivatal felállítására.

Erről azonban szó sem volt, ugyanis román részről a kompromisszumos javaslat hivatalos formában történő felvetése után is halogató magatartást tanúsítottak. Emiatt Széll 1949. február 12-én egy személyes levéllel fordult Ana Paukerhez, melyben részletesen ismertette a felállítandó Útlevelehivatal ügykörét: a hivatal *kizárólag az érdekeltek útiokmánnyal való ellátását végezné*.⁸⁵³ A külügyminiszter asszony válaszát – ha volt egyáltalán! – egyelőre nem ismerjük...

Mialatt a bukaresti követ a román külügyminisztérium válaszát sürgette, új fejlemény történt: április végén a külügyi vezértitkár közölte Solymár Magda attaséval, hogy *korlátozzák a külföldi diplomaták mozgását* az országon belül: 1949. május 5-től többek közt tilos a Bánságba, Brassó, Kolozs, Fehér megyékbe utazni, és az 50 km-es határsávon belül eső területekre látogatni.⁸⁵⁴ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a bukaresti magyar követség beosztottai nem tudtak (majd később is csak rendkívül hosszadalmas engedélyeztetési eljárás után) ellátogatni olyan magyarok által is nagy számban lakott városokba, mint Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Brassó. (Sőt például Sepsiszentgyörggyel vagy Csíkszeredával sem lehetett személyes kontaktust fenntartani, hiszen azokat csak Brassón keresztül lehetne megközelíteni!) Mindez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a magyar követségnek *alig volt lehetősége* arra, hogy a helyszínen szerezzen be a magyar kisebbséggel kapcsolatos adatokat, információkat. (Ráadásul még arra sem lehetett számítani, hogy esetleg majd a Bukarestben tartózkodó erdélyi magyar nagy nemzetgyűlési képviselőktől szerezzenek be megbízható híreket, ugyanis Vas-Zoltán Péter 1948 végén arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy „a magyar képviselőknek meg van tiltva, hogy a követség tagjait felkeressék, régi magyar elvtárs ismerősök is távol tartják magukat a követtől vagy a beosztottaktól”.⁸⁵⁵) A magyar külügyminisztérium hiába tiltakozott a román eljárás ellen, ugyanis – bár ígéretet kaptak arra, hogy a „baráti államok” külképviseletei esetében megkönnyítik a külön utazási engedélyek megadását – kénytelenek voltak azt tapasztalni, hogy a román hatóságok egyáltalán *nem nézik jó szemmel*, ha a magyar diplomaták személyes kapcsolatokat ápolnak az ismertebb magyar értelmiségiekkel.⁸⁵⁶

Az idestova fél éve húzódó, vitás kérdés megoldását végül az gyorsította fel, hogy februárban a két ország képviselői tárgyalásokat folytattak az állampolgársági kérdés rendezése tárgyában. Ennek során elhatározták, hogy mindkét ország a másik ország területén élő állampolgárait érvényes útiokmánnyal látja el. Ez a kötelezettség pedig – ahogy Széll Jenő az Ana Paukerhez írott levelében fogalmazott⁸⁵⁷ – „a kolozsvári kirendeltség szükségének most már a legdöntőbb érvévé nyomult elő”, ugyanis a román hatóságok abban voltak érdekeltek, hogy a még Romániában tartózkodó magyar állampolgárok *minél hamarabb repatriáljanak* Magyarországra. Ezért aztán 1949. április 19-én a román külügyminisztérium szóbeli

⁸⁵³ MOL M-KS 276. fond, 65/212. ő. e. (1949. február 17-i feljegyzés a megoldásra váró kérdésekről magyar–román viszonylatban.)

⁸⁵⁴ MOL XIX-J-1-k, 11. doboz, 3955/biz.–1949.

⁸⁵⁵ MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, sz. n., Vas-Zoltán Péter 1948. december 10-i feljegyzése.

⁸⁵⁶ MOL XIX-J-1-k, 11. doboz, 168/1949.

⁸⁵⁷ MOL A bukaresti követség adminisztratív iratai XIX-J-33-b, 2. doboz, 3/b csomó, 20 600/1949.

jegyzékében közölte: „egyetért avval, hogy Kolozsváron egy Útlevélhivatal létesüljön, amelynek időtartama az állampolgársággal kapcsolatos kérdések rendezésére 1949. február 10-én kötött egyezmény által előírányzott munkálatok végrehajtásához szükséges időre korlátozódik”.⁸⁵⁸ (Ekkor már nyilvánvalóvá vált a román vezetés számára, hogy nem kell attól tartaniuk, miszerint a kirendeltség ugyanolyan szerepet fog betölteni az erdélyi magyarság életében, mint az 1940 előtti királyi konzulátus...)

Végül tehát – bár *igen komoly korlátozásokkal* (konzuli jogköre nem volt, minden ügyet Bukarestbe terjesztettek fel stb.), *eleve behatárolt működési idővel* – csak felállhatott 1949 nyarán a kolozsvári magyar „expozitúra”. Feladatkörébe az alábbi ügyek tartoztak:

- a magyar állampolgárok hazatérési ügyei, a hazatérők ingóságainak kiszállításával kapcsolatos teendők;
- a Románia területén állandó jelleggel tartózkodó magyar állampolgárok érvényes úti okmánnyal való ellátása;
- a magyar be- és átutazási vízumok kiadása; okmány és aláírás hitelesítése, házassági engedélyek kiadása magyar állampolgárok számára.⁸⁵⁹

1949. augusztus 14-én (négy hónappal a román beleegyezést követően) felhívás jelent meg a romániai magyar lapokban: 8-án megkezdte működését a *Magyar Népköztársaság Követségének Útlevélhivatala*. A hivatal ideiglenesen abban a Dózsa György út 8. sz. alatti épületben „húzta meg magát”, amelyet Széll eredetileg is a konzulátus székhelyének javasolt: a Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár székházában. Csakhogy ekkor már az épület a Román Nemzeti Bank tulajdonában volt, ettől kellett kibérelni az épület emeleti helyiségeit. Mivel a bérleti szerződés október 26-án lejárt, Bencze József konzuli igazgatási tanácsos, a Hivatal vezetője még szeptember elején azt javasolta a külügyminisztériumnak, hogy szerezzék meg az Erzsébet (E. Racovița) út 16. sz. alatti épületet.⁸⁶⁰ 1949 októberében valóban ide költözött át az útlevélhivatal. (Egyébként az előbbi épület eleve *alkalmatlan* volt a kvázi-konzulátus megfelelő színvonalú tevékenységének ellátására, előbb-utóbb úgy is kellett volna keresni egy megfelelőbbet.)

Ami a hivatal vezetőjét illeti, annak kiválasztásánál a fő szempont ekkor már nem az volt, hogy legyen diplomáciai jártassága, és ismerje az illető ország nyelvét, kultúráját, hanem az, hogy „politikailag teljesen megbízható, gyakorlott mozgalmi ember” legyen.⁸⁶¹ Ennek Bencze József felelt meg, aki 1948-ban került ki Bukarestbe, akárcsak munkatársainak nagy többsége, akik szintén a román fővárosból kerültek Kolozsvárra. (Széll követ eredetileg Losoncz Jánost szerette volna Erdély fővárosába küldeni, aki a konzuli ügyek intézésében már nagy jártasságra tett szert, ám ő csak a helyettes lett, feltehetően azért, mivel már akkor sem tartották teljesen megbízhatónak...) Amint az az útlevélhivatal csekély mennyiségű, fennmaradt iratanyagából kitetszik, a hivatal munkatársai között kezdettől fogva nagy volt a *széthúzás*, a dolgozók egymás ellen intrikáltak, amit egy idő múlva a budapesti külügyminisztériumban is megelégteltek.⁸⁶² Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy 1951. március-

⁸⁵⁸ MOL XIX-J-1-k, 2. doboz, 3/a csomó, sz. n. (A Magyar Köztársaság és a Román Népköztársaság között „az állampolgárság egyes kérdéseinek szabályozása tárgyában” aláírt egyezményt a magyar országgyűlés 1949. március 23-án ratifikálta.)

⁸⁵⁹ MOL XIX-J-1-k, 2. doboz, 3/a csomó, 134/biz./1949.

⁸⁶⁰ MOL XIX-J-33-b, 2 doboz, 3/c csomó, 42/1949.

⁸⁶¹ MOL XIX-J-1-k, 2. doboz, 3/a csomó, 5112.

⁸⁶² MOL A bukaresti követség TÜK-iratai XIX-J-33-a, 2 doboz, 3/c csomó, 71/szig. biz.–1950.

májusában *lecserélték* szinte a teljes a személyi állományt. Benczét, a hivatal első vezetőjét Wasmer János váltotta fel. Ő a két világháború között párizsi emigrációban élt, franciául jól beszélt, ám románul nem tudott. *Nem volt semmiféle erdélyi kötődése*, a személyi kapcsolatait kiérkezése után kellett kiépítenie. (Megjegyzem, hogy 1948-ig a bukaresti követség beosztottainak jelentős része erdélyi származású volt...)

A hivatal beosztottainak nem volt könnyű dolguk. 1949. augusztus első napjaiban ugyanis a diplomáciai kirendeltség helyiségében megjelent a Securitate két embere, és bejelentették, hogy a beosztottak *Kolozsvárt nem hagyhatják el*, és még a megyében is csak a Bukarest felé, vagy a Nagyváradra vezető úton közlekedhetnek – természetesen akkor is csak a megfelelő engedéllyel! Ez a helyzet a későbbiekben valamelyest javult, ám a belbiztonsági szervek „figyelő tekintete” állandóan kísérte a hivatal munkatársainak minden léptét.⁸⁶³ Ez egyértelműen azt jelentette, hogy román részről *a legnagyobb bizalmatlansággal, gyanakvással* kezelték a szomszédos „népi demokratikus ország” diplomáciai kirendeltségét.

Magyar részről a Hivatal fennállását hivatalosan *másfél-két évre* tervezték, Bukarestben azonban már legszívesebben 1950 decemberében bezárták volna azt. Csakhogy Budapesten időközben megváltozott az álláspont, és nemcsak a hivatal működésének *további fenntartását* szerették volna elérni, hanem azt is, hogy az *valóban konzulátusként működjön*, vagyis kulturális és gazdasági feladatokat is ellásson. (Egzsztenciális okok miatt természetesen a beosztottak is abban voltak érdekeltek, hogy minél tovább működjön a hivatal.) A bukaresti külügyi vezetés azonban – korábbi magatartásának megfelelően – mereven elzárkózott attól, hogy a kolozsvári hivatal státusát megváltoztassák, és – arra hivatkozván, hogy már betöltötte a feladatát – egyre *szorgalmazta a kirendeltség bezárását*.

Vajon valóban betöltötte a hivatal feladatát? Az egyik 1950-es – szigorúan bizalmasnak minősített – követségi jelentésben⁸⁶⁴ az olvasható, hogy „a kirendeltségnek nincsen túlságosan sok munkája”. Ez nem is csoda, hiszen a két ország között *leereszkedett a vasfüggöny*, vagyis a határforgalom a legminimálisabbra – mondhatni, a nullára! – csökkent, tehát vízumok, úti okmányok kiadására nem kellett időt pazarolni... Hogy ez a valóságban mit jelentett, azt egy 1954 végi jelentés⁸⁶⁵ érzékeltetheti számunkra: eszerint 1953-ban látogatás céljából és végleges kiutazásra *összesen* 62 (!) engedélyt adtak ki, 1954-ben 149-et, 1954. december 8-tól (a román hatóságoknak a kiutazást megkönnyítő intézkedésétől) pedig december 18-ig 177-et! (Összehasonlításképpen jegyzem meg, hogy 1949-ben – amikor egyébként már igen nehéz volt útlevéhez jutni! – még 508 személy nyújtott be útlevél kiállítására céljából kérelmet a kolozsvári Útlevélhivatalhoz!⁸⁶⁶)

Hogy akkor mivel foglalkoztak a hivatalban? Erre a kérdésre igen nehéz választ adni. A fennmaradt jelentésekből úgy tűnik, hogy Wasmer János hivatalvezető és néhány beosztottja elsősorban információ-gyűjtéssel foglalkozott. A Magyar Autonóm Tartomány létrehozásáról, annak visszhangjáról, a Magyar Népi Szövetség „önfeloszlataásáról”, az 1952-es tisztogatásokról, vagy az 1954-es, ún. transzszilvanisták (dr. Csögör Lajos és elvtársai) peréről igyekeztek megbízható híreket beszerezni.⁸⁶⁷ (Fel kell hívjam a figyelmet arra, hogy a

⁸⁶³ MOL XIX-J-33-b, 2 doboz, 3/c csomó, 42/1949, valamint Árgyelán György volt bukaresti magyar diplomata közlése.

⁸⁶⁴ MOL XIX-J-33-b, 2 doboz, 3/b csomó, 71/szig. biz.–1950.

⁸⁶⁵ MOL XIX-J-33-b, 2. doboz, 1/bc csomó, 41/1.–titk./1954.

⁸⁶⁶ MOL XIX-J-1-k, 42. doboz, 29/c csomó, 0721/49.

⁸⁶⁷ MOL XIX-J-1-j, 18. doboz, 16/b csomó, 00763.

bukaresti diplomaták országon belüli mozgásának korábban már említett korlátozása miatt a magyar képviselőket vezetői – Kálló Iván, majd Pataki László – jelentéseikben csak a bukaresti, illetve országos eseményekkel foglalkoztak.⁸⁶⁸⁾

Természetesen a kolozsvári Útlevélhivatal előbbi ténykedése *nem tetszett* a bukaresti illetékeseknek. Szerintem részben ez, és nem „az állampolgársággal kapcsolatos kérdések rendezése” volt az oka annak, hogy fél évtizeddel a megnyitása után a román vezetés be akarta záratni a kirendeltséget. 1954. június 23-án Ivan Rudenco külügyminiszterhelyettes közölte Pataki Lászlóval, a Magyar Népköztársaság nemrég nagykövetségi rangra emelt képviselőjének új vezetőjével, hogy *lejárt* a kolozsvári magyar útlevélhivatal működésére vonatkozó magyar–román egyezmény és román részről *nem kívánják azt meghosszabbítani*. (Pataki erről értesítette a budapesti külügyminisztériumot, ahol nem értették a dolgot, ugyanis nem tudtak arról, hogy egyáltalán létezik a konzulátus működésének határidejére vonatkozó írásos egyezmény.⁸⁶⁹⁾ Ekkor még sikerült elérni, hogy a hivatal a románok egyoldalúan ne zárják be. (A budapesti vezetés ekkor még azt is felajánlotta, hogy ha már Kolozsváron nem lehet, hát legalább *Marosvásárhelyen működhessen* egy magyar konzulátus, ám román részről ebbe sem mentek bele.)

A magyar fél erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak: 1955 április végén *Bukarest egyoldalú döntésére* bezárták a kolozsvári Útlevélhivatalt. (Kutatásaim során a Magyar Dolgozók Pártja, valamint a külügyminisztérium vonatkozó iratanyagában semmiféle feljegyzést sem találtam a hivatal bezárásával kapcsolatban. Sztankovics János nyugalmazott diplomata, aki 1951–55 közt a kirendeltség egyik beosztottja volt, személyesen azt közölte, hogy ők *semmiféle hivatalos értesítést sem kaptak* az Útlevélhivatal bezárásáról. Csupán a bukaresti magyar nagykövetségről telefonáltak, hogy sürgősen pakoljanak össze, mert a hivatal megszűnik...)

A román elvtársak eme lépését persze Budapest igen *barátságtalan* gesztusként értékelte. Egy 1955-ös – szigorúan titkos jelzéssel ellátott – feljegyzésben olvashatjuk, hogy „különösképpen pedig a kolozsvári Útlevélhivatal megszüntetésére irányuló határozott kívánság arra mutat, hogy a két ország viszonyának kérdésében a román vezető körök ez idő szerint bizonyos mértékig tartózkodó álláspontot foglalnak el...”⁸⁷⁰

A kolozsvári magyar konzulátus, illetőleg útlevélhivatal kérdése még egyszer előjött az ötvenes években: az 1958-as Kádár-látogatás előkészítése során a külügyminisztérium illetékesei azt javasolták a pártvezetésnek, hogy a kétoldalú megbeszéléseken vessék fel: a határforgalom megkönnyítése céljából *Kolozsváron, vagy Marosvásárhelyen, illetve Debrecenben kölcsönösen állítsanak fel konzulátusokat*. Kádárék azonban a tárgyalások során ezt a kérdést nem vetették fel. Sokkal fontosabbnak tartották ugyanis, hogy kimutassák hálájukat a román párt- és állami vezetésnek a forradalom leverését követő segítség nyújtása miatt.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ A ritka kivételek közül való Kálló Iván 1950. szeptemberi erdélyi körútja a magyarországi vízügyi delegációval. Az addig bukaresti elszigeteltségben tartott, párthű Kálló a látottak-tapasztaltak alapján kénytelen volt megjegyezni: „a helyzet nem valami rózsás...” MOL M-KS 276 fond, 65/212. ö. e. 2300/950/IX.26.

⁸⁶⁹ MOL M-KS 276. fond, 65. csomó, 212. ö. e., sz. n.

⁸⁷⁰ MOL XIX-J-33-b, 2 doboz, 1/bc csomó, 13/szig. titk.–1955.

⁸⁷¹ Bővebben lásd Vincze Gábor: „*A megingathatatlan magyar–román barátság jegyében...*” In: *Millenniumi megemlékezés. Mit adott az erdélyi magyar kultúra Európának. (Marosvásárhely, 2000. április 7–8.)* Marosvásárhely é. n. 57–65.

A kolozsvári magyar konzulátus hányatott történelme kapcsán befejezésül két megjegyzés kívánkozik még ide:

1. *A magyar diplomácia* a román viszonylatban felmerülő vitás kérdésekben 1945-től a nyolcvanas évek második feléig *rendre kudarcot vallott*, szinte minden esetben a román fél álláspontja kerekedett felül. Ennek igen röviden az volt az oka, hogy a román pártvezetés mindvégig sokkal határozottabban képviselte a vélt (vagy valós) nemzeti érdekeket, mint a magyar.

2. *A kolozsvári magyar konzulátus kérdése* a 2. világháborút követő több, mint fél évszázad magyar–román államközi kapcsolatainak egyik *neuralgikus kérdése* volt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez egyfajta *lakmuspapír*, melyen le lehet(ett) mérni a mindenkori bukaresti vezetés jószándékának őszinteségét...

Pillich László

Kolozsvári Hóstátok – kolozsvári hóstátiai

Különös érzésekkel láttam hozzá ahhoz, hogy a *Kolozsvár 1000 éve* konferencia szervezőinek megtisztelő felkérésére szülővárosom egyik sajátosan szép, szomorúan izgalmas közösségtörténeti kérdésköréről: a *hóstátiságról*, a *hóstáti közösségről* szóló előadásom anyagát összeállítsam.

1985-től ugyanis, a *Városom évgyűri*⁸⁷² című történeti szociográfiai kötet megjelenését követően megszakadt ez irányú kutakodásaim sora, és így most olyan várostörténeti adatokkal szolgálhatok csupán, amelyek a szinte már történelmivé távolodó, *Hóstát-kutatás* néven rögzült⁸⁷³, húsz-huszonöt évvel ezelőtti felmérésekre épülnek. Ami itt elhangzik, az arra az akkori már-már kétségbeesett, de tudományos rigurozitással elvégezni igyekezett adatrögzítésre alapoz, amelyben Vetési László és Vincze Zoltán, valamint az elmúlt századvég talán leggazdagabb kolozsvári dokumentum- és szociofotó-anyagát elkészítő Feleki Károly voltak felejtetetlen társaim.

Előadásom arra az összegző nagytanulmányra épül, amellyel a Pillich–Vetési–Vincze–Feleki „négyesfogat”, *először* (és sajnos eddig utoljára is): *A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása (1899–1980)* címmel az Egyed Péter által szerkesztett szociográfiai tanulmánykötetben jelent meg.⁸⁷⁴

Három szempontból is rendhagyónak érzem akkori városkutatási munkánkat:

- először abban a vonatkozásban, hogy egy főleg szociálisan és morálisan motivált jelenkutatás mezsgyéjén, a hóstáti magyar közösség lakóterének szétrombolása előtti állapotának rögzítése és a mai, már terrorisztikus eszközökkel véghezvitt bontások folyamatának lejegyzése mentén jutottunk el *egyre mélyebb időrétegekbe* a városnak és népe életének, Kolozsvár és annak hóstáti népe közötti különös szimbiózis történelmi dimenziójába, a vonzás és taszítás különös játékának időlagútjába;
- másodsorban abból a szempontból, hogy nem a Belváros, a polgári élet központi erővonalai mentén kívántunk eredményre jutni, hanem a külső, peremkörzetek népéletének és népmozgalmának történelmet alakító, vagy annak alakulását inkább csak lázadó, csendes beletörődéssel követő jellemzőiből szerettük volna megérteni a kolozsvári polgáriasodás általános, ezen belül magyar közösségének sajátos alakulását;
- harmadsorban módszertani vonatkozásban, vagyis, hogy nem minden tekintetben a hagyományos eszközeit használta a történelmi dimenziókban való kutakodásnak, nem csak a dokumentumoknak, hanem az élő emlékezetnek is párhuzamos faggatója; az 1970-es években kifejlődő modern kutatási módszerek, rendszerelméletű és interdiszciplináris megközelítésnek alkalmazója.

Egy tömbház-rengeteg alá eltemetni kívánt hagyományos kolozsvári földész életforma megörökítése volt az elsődleges célunk akkor, 1978–79 táján, amikor a város- és

⁸⁷² *Városom évgyűri*. Buk. 1985.

⁸⁷³ Vö. Pillich László: *Előzetes megközelítés egy Hóstát-monográfiához*. Jungbert Béla, Salamon Anikó és Vetési László munkatársi közreműködésével. Korunk 1979/6. sz. 461.

⁸⁷⁴ Pillich László–Vetési László–Vincze Zoltán: *A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása, 1899–1980*. In: *Változó Valóság* – 1984. Buk. 1984. 54–113.

közösségrombolást a nemzeti szocialista fűtöttségű magyarellenesség elindította. Aztán hamar kiderült, hogy az egyre bővülő adatmennyiségből a népéletnek egy olyan, tudományos szempontból is különlegesen fontos formája rajzolódik ki, amely Erdély fővárosának magyar szociálhistóriája szempontjából meghatározó és megkerülhetetlen, de ugyanakkor egész Erdély magyar regionális népéletére vonatkoztatható, általános következtetésekkel szolgálhat, modelljeként annak, hogy az urbanizáció, a Trianon után egyre fokozódó demográfiai felhígulás, gazdasági elképtelenedés és nacionalista megbélyegzés szorításában is hogyan válhat, hogyan válik egy *lakóterülettel* (régióval, kistájjal) *azonosító megjelölés* aránylag rövid történelmi időszak alatt egy nemcsak más etnikumtól elhatároló, de saját etnikumon belül is megkülönböztető *kisközösségi identitássá*, nagyon határozott másságtudat hordozójává, és hogyan élheti túl életterének folyamatos elképtelenedését.

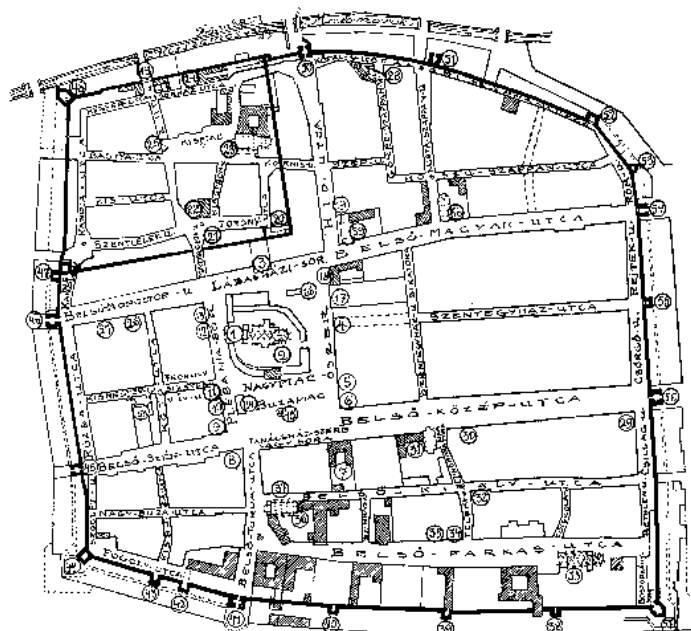
Esetünkben miként alakul ki a kolozsvári *Hóstátokban* a *hóstátiság* sajátos életformája és tudata, majd miként éli túl már-már reménytelen helyzetben is a szinte kompakt utcaközösségekbe rendeződött életterének, gazdasági meghatározóinak, egybetartó intézményrendszerének megszűnését, tudatos, büszke hordozójaként, mába menekítőjeként a történelmi magyar kolozsváriságnak, egy olyan polgári életformának, amelybe valójában bekerülni sohasem tudott, jóllehet arra értékrendjének, ízlésvilágának alakításával, céhes reminiscenciájú intézmény-működtetésével mindig is törekedett az évszázadok során.

Kiderült, hogy „öslakos” és „betelepülő” értékrend, városiasodás és falusiasodás keresztüzében, etnikai önmegtartás és identitásvesztés vívódásában egy jellegzetes városi (kolozsvári) réteggkultúrát vizsgáltunk, amely nemzedékek hosszú sora óta a városhoz tartozva, arra büszkén, de nagyközösségében mégis elkülönülve, azzal egyfajta állandó szimbiozisban él. Mindebből egy olyan igen fontos fejezete bomlik ki Kolozsvár magyar várostörténetének, amely talán még további kutatásokra is érdemesül.

A közösség megjelöléséül ma szolgáló „*hóstát*”, „*hóstáti*” kifejezés eredetileg területet jelölt. „Mind közszo, csaknem az egész magyar nyelvterületen általában *külváros* jelentésű volt. (...) E kétségtelenül német eredetű köznevünk egyesek szerint a német Hochstadt, mások szerint a Hofstadt leszármazottja. (...) A XVII–XIX. századi adatok beszélnek *Hídelvi*, *Kétvízközi*, *Külső-Közép-utcai*, *Külső-Magyar-utcai* és *Monostori hóstátról*, sőt 1807-ből ezt olvasom: *ezen nemes Város Hóstáttjában Hásongárdban*. – Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* című könyvének *Hóstát* címszavánál.⁸⁷⁵ A város fő utcáinak várkapukon kívüli folytatásában (1. ábra) a polgárok majorgazdaságai alakultak ki, ahol első nemzedékeiben minden bizonnyal polgárjoggal sem rendelkező, állattenyésztéssel, földműveléssel, szőlőtermesztéssel és fuvarozással foglalkozó, ún. „marhas emberek” telepedtek meg, az évszázadok során *Hóstátoknak* nevezett városfalakon kívüli külvárosokká fejlesztve azokat. Kezdetben nem túl számos, folyamatosan cserélődő népesség lehetett, hiszen a hídelvi hóstáti *Kalandos* (temetkezési) egyeslet tagjainak sorában 1780-ban mindössze 19 családnév szerepel, s ezek közül ma már 10 nem fordul elő a magukat hóstátiaknak tartók közösségében. *A kolozsvári hóstátiak temetkezési szokásai*⁸⁷⁶ című könyvében K. Kovács László erről így ír: „...a Hóstát lakossága nem egy régi magból a századok folyamán önmagában kifejlődött társadalom, hanem az idők haladtán folyton-folyvást keveredett, egyre ötvöződött, ma is alakuló népesség”.

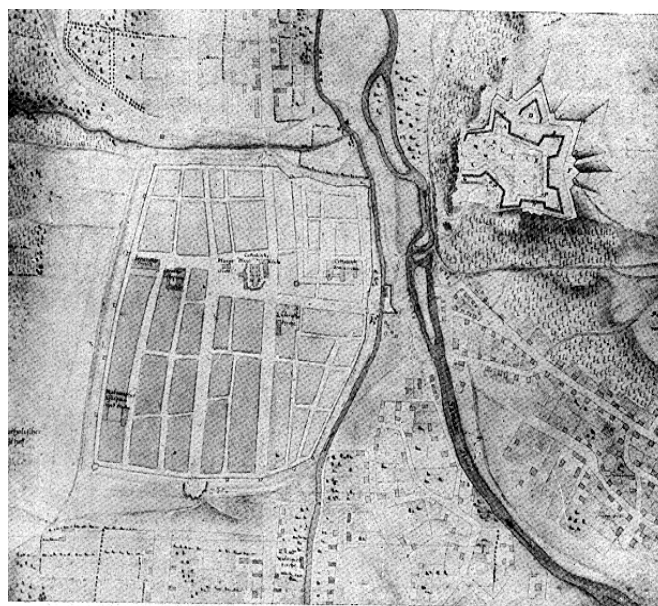
⁸⁷⁵ Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kv. 1946.

⁸⁷⁶ K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezési szokásai*. Kv. 1944.

1. ábra. Kolozsvár belvárosa a XVIII–XIX. században

Életre hívója kétségtelenül az volt, hogy a középkori Kolozsvár a legkiterjedtebb határral rendelkező városa Erdélynek, s mint ilyen, a 22 650 holdas agrárterületének a megmunkálására a polgároknak plusz munkaerőt is kellett foglalkoztatniuk. A Hóstátok, amelyek a fallal körülvelt város kapuin kívül, a belső főutcák várfalon kívüli folytatásában alakultak ki, a XVIII. század végéig szerveződtek városi külső körzetekké, külön tizedekké váló utca- és épületrendszerekké (2. ábra). Ide, a Belváros túlnépésedésével azután a polgárok egy része is építkezni kezdett, ki-ki a saját külső telkén, birtokán és megjelent a külvárosi közösségeket kiszolgáló kereskedők, iparosok sora: borbély, kocsmáros, fűszeres, suszter, szabó és mások. A „vendégmunkások”, valamint a város ellátásában szerepet vállaló peremlakosság így először befogadást és polgárjogot nyert a városban, mielőtt az, főleg az elmúlt évszázad közepétől, fokozatosan taszítani, újra és újra perifériára, városszélre taszítani nem kezdte volna.

2. ábra. Kolozsvár 1718-ban
Eredetije a bécsi Hadilevéltárban

Kolozsvár népessége 1850 és 1910 között az alábbi módon alakult:

1850	16 886
1860	26 638
1880	30 363
1890	37 957
1900	49 295
1910	60 365

Amint az Thirring Gusztáv fenti adatsorából könnyen leolvasható⁸⁷⁷, Kolozsvár lakossága 1850 és 1910 között 16 886-ról 60 365 főre, közel 4-szeresére duzzadt, mindenekelőtt a vasút megépülésének és a nagyarányú iparosodásnak köszönhetően. Inkább csak érzékeltető példaként említem meg a középkori hangulatú és életformájú, berendezkedésű Kolozsvár gyors átalakulásának, modernizációjának alábbi korabeli „kilométerköveit”:

– az 1870-es években még domináló kézműipar helyett, főleg az 1890-es iparpártoló törvénynek köszönhetően, csakhamar már 1174 munkással dolgozott a dohánygyár, a vasúti műhelyeknek 513, a gyufagyárnak 226, a bőrgyárnak 100, a sörgyárnak pedig 80 alkalmazottja volt;⁸⁷⁸

– 1910-re aztán a város lakosságának 35,2%-a a 2802 ipari vállalkozásban dolgozott, szinte annyi, mint amennyi fél évszázaddal előbb a város egész lakossága volt;⁸⁷⁹

– a nagyszámú szakmai, közép- és főiskola felé, amely Erdély első iskolavárosává avatják Kolozsvárt, ezrével tódulnak a tanulni vágyó fiatalok;⁸⁸⁰

– 1871-ben már kigyúltak a belvárosban az első gáz- vagy légszeszlámpák, 1902-ben pedig beindult a villanytelep, áramot kapott a város;⁸⁸¹

– 1911-re már 1222 telefonvonal él a városban .⁸⁸²

Az új közigazgatási rendszabályozás⁸⁸³ először megszünteti a tizedek önkormányzati jellegét, az évszázadok óta a tizedközösség által választott „tizedkart” (tizedkapitányt, tizedjegyzőt és 2 tizedszolgát) immár a városi bizottság fogja választani a tizedek „legalkalmasabb egyénei közül”.

1870-től tehát hóstáti gazda már jóval nehezebben válhatott tisztségviselővé a zömmel hóstátiak által lakott 2., 3. és 4. tizedben. 1888-ban azután végképp felváltották a „tizedeket” a „kerületek” (fertályok).⁸⁸⁴ Az 5 kerület (Belváros, Alsóváros, Kétvízköz, Hídelve és Felsőváros) mellé 6.-nak 1895-től a Kolozsvárhoz csatolt Kolozsmonostor kapcsolódott. A

⁸⁷⁷ Thirring Gusztáv: *Városaink népesedésének alakulása 1787-től 1910-ig*. Bp. 481–482.

⁸⁷⁸ *Istoria Clujului*. Cluj 1974. 285–309.

⁸⁷⁹ Révai Nagy Lexikona. XI. Bp. 1914.

⁸⁸⁰ *Kolozsvár*. Összeáll. Șt. Pascu, Pataki J. és V. Popa. Kv. 1957. 85–86.

⁸⁸¹ *Városi Bizottság jegyzőkönyve*. 1879. 169.; Ellenzék 1902. febr. 24.

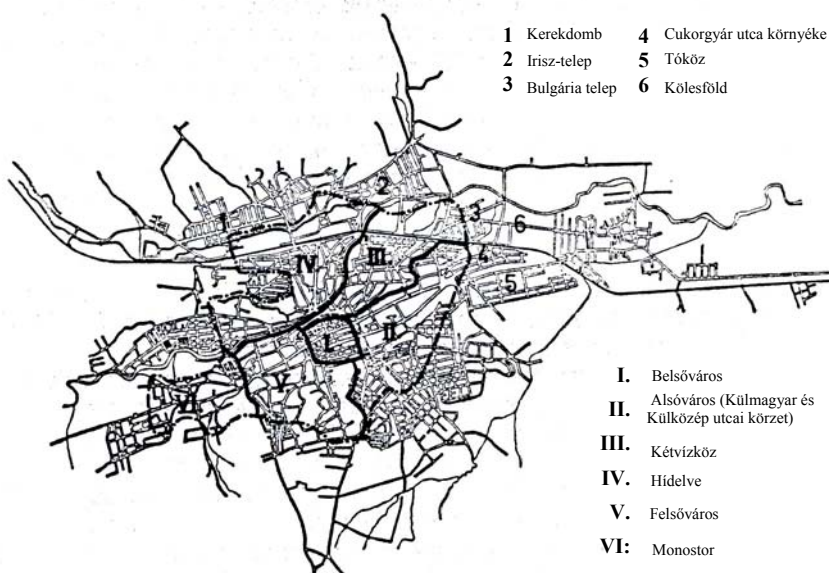
⁸⁸² Ellenzék 1901. dec. 20.; 1912. jan. 16.

⁸⁸³ *Városi Bizottság jegyzőkönyve* 1867. 108.

⁸⁸⁴ Uo. 1887. 234.; 1888. 168.

hídelvi földész polgárok azonban, amint arról a korabeli *Ellenzék* beszámol, még 1912-ben is „tizedgyűlésre” gyűltek össze.⁸⁸⁵

Körülbelül innen indul a Hóstátok, immár mint szervesen városi kerületek XX. századi urbanisztikai és természetesen népmozgalmi élete (3. ábra), amely a város köré az elkövetkező negyven-ötven év alatt újabb gyűrűt vonva alakította ki az új peremkörzeteket (*Kerekdomb, Irisz-telep, Bulgária-telep, Cukorgyár utca környéke, Tóköz, Kölesföld*, de talán külön is megjeleníthető volna ezek mellett a *Borháncs, Alverna* vagy a *Békás* is).

3. ábra. Kolozsvár kerületi felosztása a XX. sz. elején (I–VI.) és a század folyamán betelepülő körzetek (1–6)

És ez az a folyamat, amelynek eredményeként egy *településföldrajzi megjelölés*, amely mintegy két évszázad alatt a város jellegzetes arcélú és sajátos funkciót betöltő körzeteinek, az azokban lakóknak *körzeti azonosítója* lett, alig egy-két emberöltő alatt fokozatosan olyan *identitásjelzővé* válnon, amely az egykori hóstátokból az újabb külterületekre kiszorult hóstátiakat, immár mint törzsökös kolozsvári polgárokat az újonnan érkezőktől, a folyamatosan betelepülő magyar rurális (Nádas menti, székelyföldi, aranyosszéki, mezőségi, szamosháti) népességtől is markánsan, szinte rátartian büszkén elválassza. Ezek persze szívesen azonosulnának a rangot jelentő „földészközösséggel”, amely jövevénységüket elrejthetné.

A hóstátiak, akiknek több évszázadnyi történelme szól arról, hogy azonosulni próbálnak a polgársággal, akik az 1913-as Földkönyv⁸⁸⁶ tanúsága szerint már 9%-át bírják (4,03%-nyian) a város belterületének és 14,38%-át a város határának, célcsoportjává válnak az újonnan érkezőknek.

A város arculatához immár szervesen kapcsolódó, *sajátosan kolozsvári* társadalomként két igen fontos szerepkört töltenek be:

1. A hóstáti közösség a közép-európai értelemben vett polgárvárosi mivoltát Trianon után, majd magyar jellegét fokozatosan 1960–1965-ig elvesztő Kolozsvár *történelmi emlékezete*. Ennek az 1914-ben 665 családból, azaz (a demográfiai számításokban arra az időszakra

⁸⁸⁵ Ellenzék 1912. dec. 27.

⁸⁸⁶ Csányi Gusztáv: *Kolozsvár sz. kir. város tagosított határának földkönyve*. II. (Külsőség) Kv. 1913. 135.

használt 4 fő/család szorzóval számolva) mintegy 2660 főből álló⁸⁸⁷ népességnek a kolozsvári többi magyarral szembeni másságtudatát is táplálja az, hogy (noha a város teljes östermelő rétegének már 1914-ben csupán alig 54%-át adják):

- mindig kicserélődő és mindig önmagával elfoglalt „belvárossal” szemben ő *a város középkori helynévanyagának birtokosa és éltetője*;
- olyan jellegzetes, intenzív melegágyi zöldségtermesztésre szakosodott, amely a kollektivizálásig, majd az 1970-es évek végén bekövetkezett bontási örületig a város piacának szinte egyeduralkodóivá, a „belváros” fő zöldségellátóivá avatta;
- intézményeik működtetési rendje és a hóstáti közösség egész belső értékrendje a XIX. sz. végi kolozsvári magyar polgári világ hagyományainak mába örökítője.

2. A hóstáti közösség *kapocs*: a város polgári értékeit és egy sajátos városi mezőgazdálkodás (intenzív melegágyi zöldségtermesztés) tudásanyagát adta át az újonnan Kolozsvárra érkezőknek, ugyanakkor ezen értékeknek és tudásnak a város körzetébe eső falvak, tájegységek felé (Kajántó, Szék, Bonchida, Györgyfalva, Nádas mente stb.) is legfőbb közvetítője volt az elmúlt egy-másfél évszázadban.

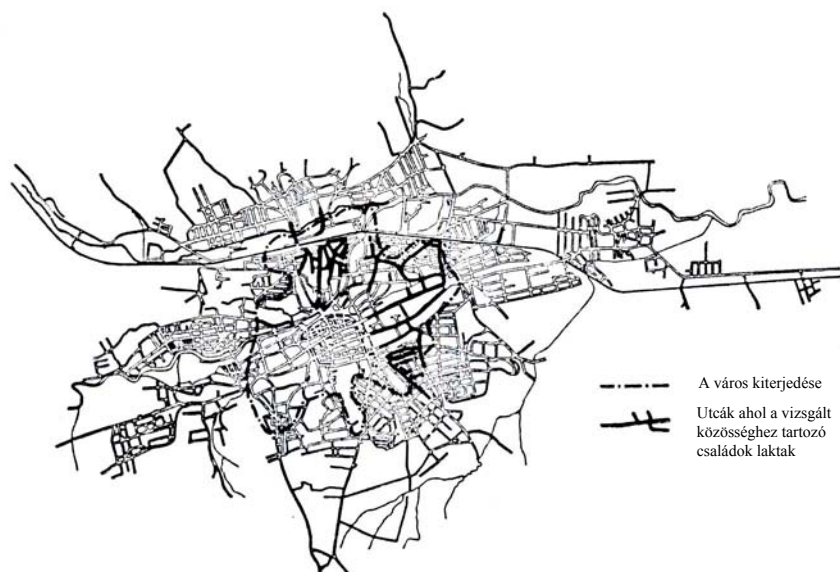
E két szerepkört olyan körülmények között töltötte be, miközben a város 20. századi metamorfózisa, ezen belül is 40 éves kommunista „átalakítása” egyre komolyabb urbanisztikai, gazdasági, etnikai és politikai gátakat emelt fejlődésük, közösségi megmaradásuk útjába.

A teljesség igénye nélkül néhányat megemlítenék végezetül ezen átalakító, életformaváltást siettető „gátak” közül :

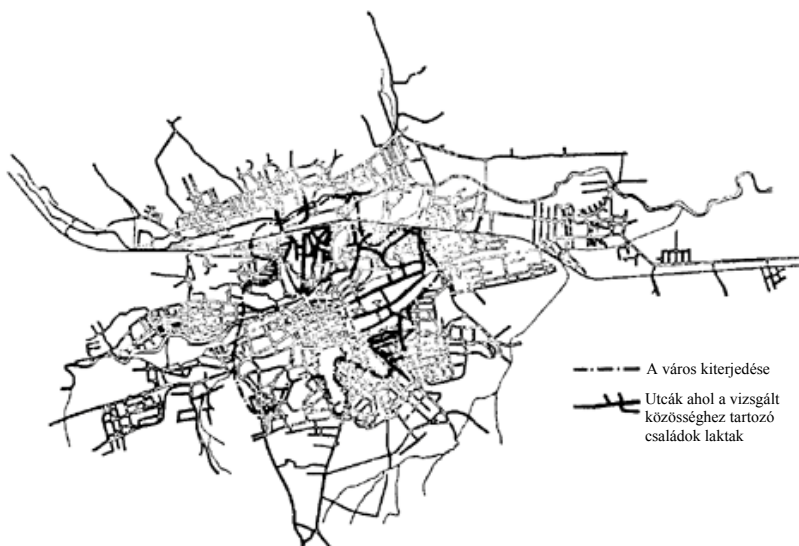
a) *területi szétszóródás*, a hagyományos utcaközösségek felbomlása, a hóstátiaknak a történelmi hóstátokból való „kiürülése”. Mindezt a folyamatot szemléletesen jelzi, hogy amíg 1899-ben a 483 földész család Kolozsvár 46 utcájában lakott, s az utcánkénti átlagos családszám 10,5 volt (4. ábra), addig 1979-ben (a bontások előtti utolsó „békeévben”) a magát hóstátinak tartó 313 kolozsvári család a város 107 utcájában lakott, ami 2,9 családos utcánkénti átlagot mutat (5. ábra).⁸⁸⁸ Mindez a körzeti mikroközösségek, szomszédsági rendszerek fokozatos bomlását jelenti. Amíg ennek a szóródásnak 1979-ig mindenekelőtt urbanisztikai okai voltak (pl. a lovas-szekerek közlekedésének korlátozása, a beltelkek árának növekedése, a fiatalok külterlekre való építkezése, az egykori hóstátok urbanizálódása és fokozatosan a Belváros részévé válása stb.), az 1979 után bekövetkezett bontások (amelyek nem véletlenül a hóstátiak által legsűrűbben lakott utcákat, körzeteket, azaz a még mindig kompakt magyar élettereket vették célba) olyan helyzetben érték a közösséget, amelyben már nem volt meg a „még kinnebb húzódás”, az újabb kialakuló külvárosokba (pl. Borhánics, Kölesföld, Eperjestere, Bunazua-Békás, Alverna) való áttelepedés lehetősége sem. A város addig már körülvette magát gyárakkal és lakónegyedekkel, a „szocialista építés vívmányaival”, amelyek elfoglalták a külterület nagy részét. Ami pedig megmaradt, az elállamosított vagy elszövetkezetesített formában (állami gazdaságok, kertészetek, kollektív gazdaságok) szintén alkalmatlanná vált az ottani letelepedésre. Alternatívának az akkori politikai rendszer csupán tömbház-lakásokat nyújtott, a több mint 300 000 lakosúra felduzzasztott, elrománosított Kolozsvárott.

⁸⁸⁷ Oláh László: *Kolozsvár cím- és lakásjegyzéke 1899-re*. Szászváros 1899.

⁸⁸⁸ Vö.: Pillich László–Vetési László–Vincze Zoltán: *i. m.* 87.

4. ábra. A hóstáti földrészek területi elhelyezkedése 1899-ben

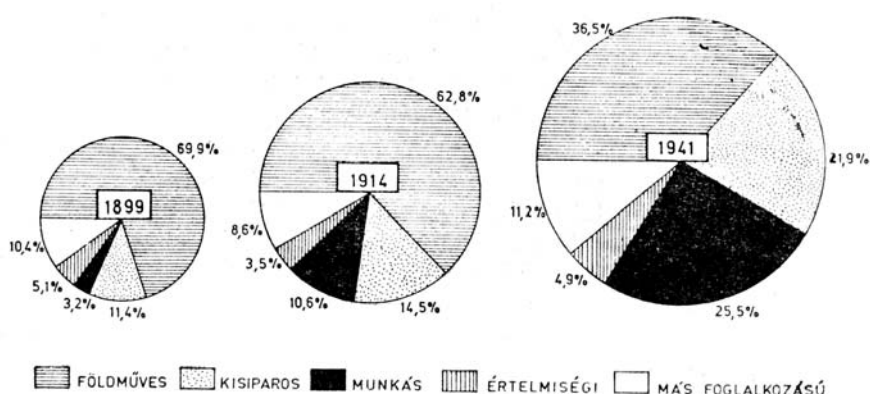

5. ábra. A hóstáti földrészek területi elhelyezkedése 1979-ben
(a keleti körzeteket nagymértékben érintő házlebontások előtt)

1979-ig mindenekelőtt urbanisztikai okai voltak (pl. a lovas-szekerek közlekedésének korlátozása, a beltelkek árának növekedése, a fiatalok kültelkekre való építkezése, az egykori hóstátok urbanizálódása és fokozatosan a Belváros részévé válása stb.), az 1979 után bekövetkezett bontások (amelyek nem véletlenül a hóstátiak által legsűrűbben lakott utcákat, körzeteket, azaz a még mindig kompakt magyar élettereket vették célba) olyan helyzetben érték a közösséget, amelyben már nem volt meg a „még kinnebb húzódás”, az újabb kialakuló külvárosokba (pl. Borhánics, Kölesföld, Eperjestere, Bunazua-Békás, Alverna) való áttelepedés lehetősége sem. A város addig már körülvette magát gyárakkal és lakónegyedekkel, a „szocialista építés vívmányaival”, amelyek elfoglalták a külterület nagy részét. Ami pedig megmaradt, az elállamosított vagy elszövetkezett formában (állami gazdaságok, kertészetek, kollektív gazdaságok) szintén alkalmatlanná vált az ottani letelepedésre.

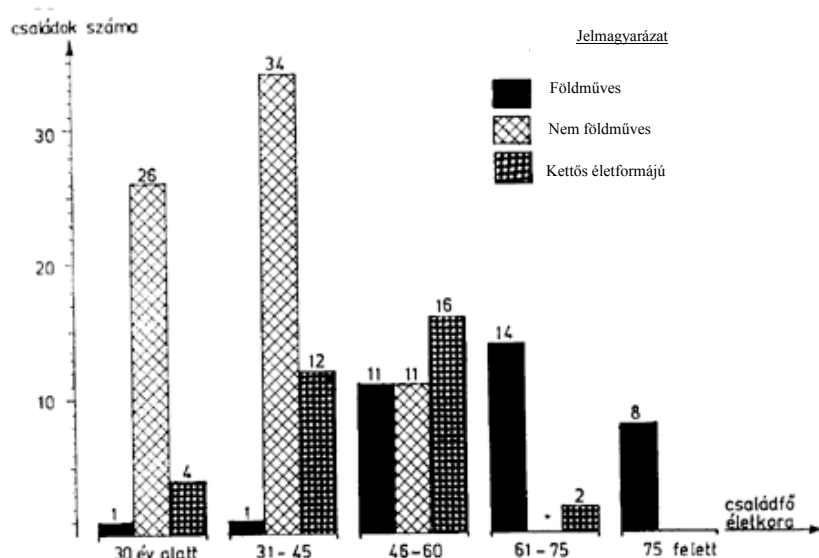
Alternatívának az akkori politikai rendszer csupán tömbház-lakásokat nyújtott, a több mint 300 000 lakosúra felduzzasztott, elrománosított Kolozsvárot.

b) *A foglalkozási szerkezet átalakulása* szintén velejárója volt a középkori jellegét fokozatosan elvesztő, várfalait és szép kapuit is levetkőző Kolozsvár utóbbi 100 éves fejlődésének. És ez mélyrehatóan érintette a földészek közösségét is. 1899 és 1941 között a hóstátiak foglalkozásszerkezete tehát alaposan megváltozott (6. ábra): 69,9%-ról 36,5%-ra csökkent a hóstáti „identitást” vallók közösségében a földészek számaránya, miközben az „iparossá” válóké duplájára, a gyári munkát vállalóké nyolcszorosára nőtt.

6. ábra. A vizsgált közösség foglalkozási szerkezetének átalakulása (a családfők foglalkozása alapján)

A földek elvesztése (kollektivizálás), a sanyargató megszorítások 1945 után sietteték az életformaváltást. 1979-es adatgyűjtésünk alapján kimutatható, hogy miközben a 60 éven felüliek egyöntetűen földészek, a középnemzedéknél felerősödik az „iparossá” válás folyamata (46–60 évesek), a 30 és 45 év közöttiekénél és a 30 év alattiaknál pedig a hagyományos kertgazdálkodás mint alpmegélhetés szinte teljes mértékben feladásra került (7. ábra). A földész hóstátiak átlagos életkora 1979-ben 64,1 év volt.

7. ábra. A családok tevékenységi ágak szerinti megoszlása 1979-ben (a családfő életkora szerint)

c) *A közösséghez tartozás tudatának gyengülése* az előző két folyamattal együtt járt, hiszen amíg 1903–1919 között 23,9% volt a hóstátiak körében az *exogám házasság*, 1962 után ennek aránya 62,3%-ra nőtt. Ebben nagy része van annak is, hogy a közösség 1949-ben valamennyi

olyan egyesületét, kultúrházát elveszítette, amely a fiatalok számára belső találkozási lehetőséget nyújthatott volna. Egy dolgot azonban fontosnak tartok ezzel kapcsolatban hangsúlyozni: az exogám házasság egyetlen esetben sem jelent etnikai értelemben vett kiházasodást, vegyes házasságot. A hóstáti közösségből kiházasodók a kolozsvári „más” magyarok rétegcsoportjait „erősítik”, gyarapítják.

*

A kép amelynek megrajzolására vállalkozhattam, 1979-ben sajnos kimerevedik. Minden bizonnyal teljesebb lenne, ha például egy 2000. évi adatsorral gazdagítható lenne, jelzésként az esetleges további bomlásnak, vagy a közösség új körülmények közötti (földek részleges visszaszolgáltatása, szabadabb vállalkozás lehetősége, a további bontások veszélyének megszűnése) esetleges belső erősödésének, fejlődésének. A rekonstruálható, talán még restaurálható világ, a *hóstáti közösségiség*, amely immár jelentős mértékben elveszítette sajátosságának, másságának gazdasági, területi, szokásbeli, intézményi stb., tehát az élet belső szertartásai szerinti meghatározottságát, átalakul egy olyan csoportlélektanilag értelmezhető *másságtudattá*, amely nagy általánosságban minden kolozsvári jövevény magyarral, minden jövevény románnal szemben egy történelmileg konzervált, Trianon óta hanyatló, de demográfiaiilag az 1960-as években elveszített magyar polgári kolozsváriság ösztönös-tudatos vállalója (szüreti bálók, Anna-bálók, batyus bálók, istvánolás, balázsolás stb.).

Azt az arculatát őrzi a hóstátiság Kolozsvárnak, amelyet a „belváros”, a maga túladminisztráltságában, túlintellektualizáltságában, majd fokozatos elrománosodása miatt elfelejtett, de amely természet- és életközelségében *a város polgári hagyományainak hordozója, s így mai magyar jellegének meghatározó eleme*.

Végül: a XX. század nagy népmozgásainak idején, miközben a „belváros” többször is gazdát cserélt, a Hóstátokban kifejlődött hóstáti közösségi identitás *a magyar birtoklástudatnak is hordozója Erdély fővárosában*. Mindezt annak ellenére, hogy az 1970–80-as évek bontási folyamata pontosan ezt a részleges magyar „városbirtoklást” kívánta végérvényesen megszüntetni, amennyiben az akkor kisajátított és lebontott házak, lakónegyedekké alakított telekrendszerek 89%-a magyar polgárok tulajdonát képezte. Az akkori „hivatalos” elképzelések szerint a magyar értelmiség korrumpálása és proletarizálása, valamint a kispolgári, nagypolgári, egyházi, földbirtokosi vagyonok elkobzása után a házak, kertek, udvarok birtoklásától való megfosztás lett volna Kolozsvár elmagyartalanításának végső felvonása.

Wanek Ferenc Bolyai Tudományegyetem: a földtanoktatás története

Dolgozatom célja, hogy egy jellemző példán keresztül, a földtanoktatás vázolásával bemutassam a Bolyai Tudományegyetem sorsát, azt az emberfeletti áldozatos munkát, amellyel a nem éppen azonos szemléletű tanszemélyzet a kisemmizett Egyetemből rangos intézményt teremtett. S mikor a gyümölcs éppen beérett volna, a zsarnoki hatalom rafinált eszközökkel meglovagolta az 1956 után kialakult politikai helyzetet, és felszámolta az erdélyi magyarság egyik megtartó bástyáját, egy homogén nemzetállam csalóka reményének oltárán.

Az indulás rögzös útját, az anyagi feltételek megteremtésének nehézségeit, az oktatói állomány kialakítását, annak alakulását az ideológiai szorítások éveiben, majd a felszámolás előkészítését igyekszem érzékeltetni.

A bevezetőben felhívnom a figyelmet az erdélyi állami magyar egyetem kérdésének aktualitására is. Nincs szándékomban ezzel hamis történelmi analógiákat felvázolni, de az a szerep, amit annak idején a Bolyai Egyetem betöltött, ma üres.

A Kolozsvári Tudományegyetem mindenkori ásvány- és földtani tanszékének történetével a mai napig kevesen foglalkoztak, a megjelent munkák⁸⁸⁹ csak általános, elnagyolt és sokszor téves adatokat tartalmaznak. Ami a Bolyai Tudományegyetem földtani oktatását illeti, abban a felemás helyzetben vagyunk, hogy egyrészt levéltári anyaga egyelőre csak hézagosan hozzáférhető, másrészt – szerencsére – még szép számban élnek az egykori tanerők, hallgatók, a hozzátartozók, akiknek szóbeli információi⁸⁹⁰ hiányában nehéz lett volna összeállítani tanulmányomat.

⁸⁸⁹ CSÍKI, G.: *The History of Teaching Geology–Palaeontology at the University of Kolozsvár*. Ann. Hist. Hung. Geol., Spec. Issue. I. Bp. 1987. 57–62.; CSÍKI G.: *A Kolozsvári Tudományegyetem ásvány-földtani intézetének története (1872–1959)*. Földt. Tud. tört. Évk. 12. Bp. 1990. 138–150.; GHERGARI, LUCREȚIA: *Învăţământul geologic-mineralogic la Universitatea din Cluj*. Studia Univ. Babeş–Bolyai, ser. Geol. XXXIX. Cluj-N. 1994. 5–6.; MÉSZÁROS M.: *A földtani oktatás 125 éve*. In: *125 éves a kolozsvári egyetem*. Szerk. CSEKE P. és HAUER MELINDA. Kv. 1999. 86–89. Az utóbbi kötetben, a jelen dolgozat szerzője a kolozsvári egyetem földtanoktatása első szakaszának történetéről közölt dolgozatot: *Koch Antal asszisztensei a Kolozsvári Tudományegyetemen*. Uo. 91–111.

⁸⁹⁰ Ez úton köszönöm az önzetlen segítséget, a szolgáltatott értékes információkat AJTAY FERENC nyugalmazott középiskolai tanárnak és ASZTALOS ISTVÁN nyugalmazott főgeológusnak, egykori „bolyais” diákoknak, ifj. dr. BALOGH ERNŐ orvosnak, özv. dr. GÁBOS LAJOSNÉ SÁSKA MÁRTA nyugalmazott docensnek, dr. GÁBOS ZOLTÁNNAK, az MTA külső tagjának, konzulens egyetemi tanárnak, dr. GÖTZ ENDRE nyugalmazott főkutatónak, egykori adjunktusnak, özv. dr. INCZE ANDORNÉ OSVÁTH JOLÁN nyugalmazott adjunktusnak, dr. KERÉKES MEDÁRD nyugalmazott főkutatónak, egykori tanársegédnek, dr. MAGYARI ANDRÁSNÉ ZWILLINGER OLGA nyugalmazott középiskolai tanárnak, egykori gyakornoknak, özv. dr. MAROSI PÁLNÉ INCZE MÁRIA nyugalmazott középiskolai tanárnak, egykori tanársegédnek, néhai dr. MÉSZÁROS MIKLÓS akadémikusnak, konzulens egyetemi tanárnak, néhai MEZEI ZOLTÁN nyugalmazott adjunktusnak, MILD GERDNE BARTHA ZSUZSANNA középiskolai tanárnőnek, dr. MOLNÁR JENŐ nyugalmazott egyetemi tanárnak, dr. NAGY ARISZTID nyugalmazott középiskolai tanárnak, egykori adjunktusnak, dr. PUSKÁS FERENC nyugalmazott docensnek, dr. SOÓ Z. ATTILA és dr. TÖVISSI JÓZSEF nyugalmazott adjunktusoknak, valamint dr. VEKOV KÁROLY történésznek.

Amikor 1945. május 28-án I. Mihály király törvényrendelete alapján létrejött a Bolyai (akkor még név nélkül, mint magyar előadási nyelvű Állami) Egyetem, a földtan tanszék a Természettudományi Karhoz⁸⁹¹ tartozott. Nem előzmények nélkül, hisz az természetesen egyenes folytatása volt a korábbi, az Észak-Erdélyben 1944 ősztől 1945 márciusáig közhatalmat gyakorló szovjet katonai parancsnokság engedélyével működő egyetem hasonló profilú karának, mely voltaképpen az 1940-ben újraalakult Ferenc József Tudományegyetem 1944 őszi kiürítési parancsa ellenére helyben maradt tanárainak és diákjainak oktatói, illetve tanulmányi munkáját folytatta. A földtani oktatás a folyamatosságának képviselője dr. BALOGH ERNŐ nyilvános rendes egyetemi tanár volt.

BALOGH ERNŐ (Kőröskisjenő, 1882. július 24 – 1969. július 11., Kolozsvár). Szülővárosában, Szalontán és Debrecenben végzett iskolái után 1901-ben iratkozott be a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Matematika és Természettudományi Karára, ahol SZÁDECZKY-KARDOSS GYULA akkori tanszékvezető professzor keze alatt formálódott szakemberré. Tanulmányai végeztével rövid ideig az EME ásványtani múzeumának őreként dolgozott. Közben 1906-ban megvédte doktori disszertációját, melynek címe: *A Dragán völgy Kecskés és Bulzur Patak közötti részének geológiai viszonyai*. 1907-től volt professzora tanársegédje lett. Karrierjét az I. világháború, majd a bécsi döntés megszakította. Frontszolgálat és orosz hadifogsága után a két világháború közt középiskolai tanárként működött Gyergyószentmiklóson (itt csak rövid ideig), majd Kolozsváron, a Katolikus Leánygimnáziumban, a Marianumban (bár ő maga református volt).⁸⁹² 1940-ben került vissza a Kolozsvári Tudományegyetemre, mint a Földtan Tanszék kinevezett professzora. Addig már 28 tudományos dolgozata (főleg ásványtani, de geomorfológiai és őslénytani vonatkozású is) jelent meg nyomtatásban. 1940–44 között e listát még újabb 4 dolgozattal toldotta meg. Tudományos érdeklődése központjában a barlangok világa állt, beleértve a karsztmorfológiát, a barlangok őslénymaradványait, de mindenekelőtt a föld alatti karsztrendszerek egyedi ásványi képződményeit kutatta. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy új tudományt indított útjára: a speleomineralógiát. Nem feledkezhetünk meg közhasznú szenvedélyéről, a tájfényképezésről sem, amely tulajdonképpen szervesen kötődött szakmájához. Erről az eddig megjelent méltatások, életrajzok nem sokat beszélnek. Most van készülóban Budapesten egy olyan könyv, mely ezt a hiányt szándékszik pótolni. Itt azt jegyezzük meg, hogy az 1960-ban a

⁸⁹¹ *A kolozsvári Magyar Egyetem 1945-ben*. Szerk. BARABÁS B., JOÓ R. Magyarságkutató Intézet, Bp. 1990. (A továbbiakban: BARABÁS–JOÓ) 17. sz. dok. 75.; Csörgő Lajos emlékirata, dokumentumok 1944–1945. In: *Erdély magyar egyeteme 1944–1949*. I. Szerk. LÁZOK J., VINCZE G. Marosvásárhely 1995. (A továbbiakban: LÁZOK–VINCZE) 33. sz. dok. 217.

⁸⁹² Életére és munkásságára vonatkozóan lásd: *Balogh Ernő*. In: *Erdélyi monográfia*. Szerk. VÁRADY A., BEREY G. Satu-Mare 1935. 27.; MÉSZÁROS, N.: *Profesorul Dr. Doc. Ernest Balogh (1882–1969)*. Bul. Soc. Șt. Geol. din RSR. XII. Buc., 1970. 235–238.; MÉSZÁROS, N.: *Profesorul dr. docent Ernest Balogh. In memoriam*. Studia Univ. Babeș-Bolyai, ser. Geol.–Min. XV. Cluj 1970. 78–79.; Csiki G.: *Balogh Ernő élete és munkássága (1882–1969)*. Földt. közl. 102/3–4. Bp. 1972. 241–245. (Részben újraközölve: Gazda I. összeállít. *Százhuszonöt éve nyílt meg a Kolozsvári Tudományegyetem*. Magy. Tud.-tört. Int. Piliscsaba 1997. 70–71.); MÉSZÁROS M.: *Balogh Ernő professzor eleven emlékezete*. Művelődés 36/4. 1983. 45–46.; BALOGH EDGÁR (a továbbiakban: RMIL). Buk. 1981–1994. 147–148. (itt további irodalmi adatok is); KENYERES ÁGNES: *Magyar életrajzi lexikon*. (a továbbiakban: KENYERES) III. Bp. 1981. 37–38.; *Révai új lexikona*. I., II. Szerk. KOLLEGA TARSOLY. Szekszárd 1998. 222. (itt további irodalmi adatok is) (a továbbiakban: KOLLEGA TARSOLY); valamint MOLNÁR J.: *Emlékeim Balogh Ernőről a Bolyai Tudományegyetemen. Balogh Ernő fényképei*. Bp. (megjelenés előtt).

szovjet és a román Akadémia égisze alatt kiadott földrajzi monográfia illusztrálásához a legnagyobb számban az ő felvételeit használták fel.⁸⁹³

Amikor 1944 őszén a front Kolozsvárhoz közeledett, s a magyar hatóságok szeptember 2-án elrendelték a Kolozsvári Egyetem kiürítését, a szeptember 15-i rektori tanácson, mely az Egyetem helyben maradása mellett döntött, BALOGH ERNŐ is részt vett.⁸⁹⁴ Ettől kezdve, mint a Matematika és Természettudományi Kar prodékánja és e kar egyetlen helyben maradt tanára⁸⁹⁵, jelentős részt vállalt a Tudományegyetem (egyben annak földtan tanszéke) további sorsának alakításában. 1945 áprilisában elkezdődtek a megbeszélések az 1940-ben Nagyszébenbe menekült kolozsvári román egyetem visszatelepítéséről. Az érdemi tárgyalások megkezdésekor, április 16-án, a Rektori Tanács tagjai közül egyedül ő vehetett részt, mivel e testületből csak neki volt román állampolgársága.⁸⁹⁶ A két napig tartó tárgyalások eredményeként született megállapodás szerint a visszatérő román egyetem számára a magyar egyetemnek át kellett engedni az egykor a Ferenc József Tudományegyetem birtokát képező Farkas utcai székházat és a többi épületet, melyekben a két világháború között az I. Ferdinánd király nevet viselő román tannyelvű Tudományegyetem működött. Ezért a záródokumentumot BALOGH ERNŐ nem írta alá!⁸⁹⁷ Egyébként, ebben a dokumentumban rögzítették először, hogy az „új” magyar egyetem az Arany János utcai volt Regina Maria és a Hidelvei (ma: Horea) úti

⁸⁹³ *Monografia geografică a Republicii Populare Romîne. I. Geografia fizică.* Szerk. GHERASIMOV, I. P. és társ. Acad. RPR–Acad. Ştiinţe. URSS. Buc., 1960. (742.) munkáról van szó, melyhez illusztrációként 32 személy és szervezet felvételeit használták fel, köztük első helyen, a legtöbb fényképpel (28), BALOGH ERNŐ áll.

⁸⁹⁴ VINCZE G.: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953.* Bp.–Szeged 1994. 15.; CSÖGÖR L.: *Miskolczy Dezső és a Bolyai Egyetem.* In: ORBÁN F., VÉCSEI L. szerk.: *Emlékezés Dr. Miskolczy Dezső professzorra.* Szent-Györgyi Albert Orv. tud. Egyet. kiad. Szeged. 1994. 8.; VINCZE G.: *Bevezető.* In: LÁZOK–VINCZE. I. 18–20; B. KOVÁCS A.: „Nem másodrendű egyetem”. *Beszélgetés Csögör Lajossal, a Bolyai Tudományegyetem első rektorával.* (a továbbiakban: KOVÁCS–CSÖGÖR) In: B. KOVÁCS A.: *Szabályos kivétel. A romániai magyar oktatásügy regénye: 1918, 1944–1948, 1996.* Buk. Kv. 1997. 162. CSÖGÖR LAJOS (rőla lásd: 13. sz. jegyzet) úgy ítéli meg, hogy az Egyetemi Tanács léte hiányában „megszűnt volna a magyar nyelvű felsőoktatás Erdélyben”. Lásd: CSÖGÖR L.: *Emlékeim a Kolozsvári Magyar Egyetem megszervezéséről.* Uo. 56.

⁸⁹⁵ VINCZE G.: *Bevezető.* In: LÁZOK–VINCZE. I. 24., ill. a 4. és 5. sz. dok. Uo. 126–127.

⁸⁹⁶ Uo. 30–31.

⁸⁹⁷ Uo. 31.; vő. a 25. sz. dok.: uo. 182–186. Talán a kilátástalanságnak köszönhetően, mivel a természettudományi, jelesen a földtani oktatás elképzelhetetlen megfelelően felszerelt laboratóriumok hiányában, úgy tűnik, adott ponton (1945 májusában, többedmagával) BALOGH ERNŐ inkább hajlott egy közös magyar–román egyetem gondolata felé (melynek ötletét TEOFIL VESCAN már korábban felvetette, lásd: KOVÁCS–CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 148, 162–163. de vő. az 11. sz. lábjegyzettel is), amely egyetem keretében a felszerelések közös használatban maradtak volna. Lásd: *Egy régi-új egyetem a háború után. Nagy Géza emlékezik.* (A továbbiakban: KOVÁCS–NAGY) In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 117.; ŢUGUI, P.: *Istoria şi limba română în vremea lui Gheorhiu Dej – memoriile unui şef de secţie a CC al PMR.* Buc. 2000. 244. Ez azonban az egyetemszervezés történetének még kellően nem tisztázott vonatkozása, és BALOGH ERNŐ esetében semmi esetre sem tekinthető a megalkuvás jeleként, hisz következetesen képviselte nem csak a kar, de az erdélyi magyar egyetem egészének érdekeit. Jól példázza ezt az a tény, hogy annak ellenére, hogy a földtan oktatását nem érintette volna a nem román állampolgárságú oktatók kiutasítása, másik 4 egyetemi tanár társaságában kiállt a 407/1945-ös rendelet törvény ellen, akár az egyetem jövőjéről való lemondás árán is. (lásd: CSÖGÖR L.: *Lapok a Bolyai Egyetem történetéből* [29 részben]. VIII. Erdélyi Figyelő II/19–20. Marosvásárhely. 1990. 14.)

Marianum épületeiben fog működni (ez utóbbiban a leánygimnáziumi tanítás még 1948-ig folytatódott).

Április 25-én JORDÁKY LAJOS⁸⁹⁸ és TEOFIL VESCAN⁸⁹⁹ az Országos Demokrata Arcvonal észak-erdélyi szervezete részéről egy terjedelmes memorandumot juttattak el ȘTEFAN VOITEC nemzetnevelésügyi miniszternek, melyben a Magyar Tudományegyetem épületállományának ügyében próbáltak megoldást találni. Javaslatuk szerint a magyar „Egyetem egyes fakultásai továbbra is az I. Ferdinánd Király Tudományegyetem [központi] épületében [kell] maradjanak, mert a Múzeum-Egyesület többi, a tanítás részére nélkülözhetetlen gyűjteménye itt van elhelyezve (éspedig a földtani és paleontológiai intézet, valamint az ásványtani és kő[zet]tani intézet)”⁹⁰⁰. Az egyetem sorsának alakulására azonban ennek a beadványnak, vagy az idézett, a gyűjtemények közös használatára vonatkozó — később is felvetett — javaslatnak nem volt semmi eredménye.

Május 29-én a nemzetnevelésügyi miniszter egy három személyből álló egyetemszervező bizottságot nevezett ki. A CSÖGÖR LAJOS⁹⁰¹ vezette és a DEMETER JÁNOSBÓL⁹⁰², valamint JANCÓSÓ ELEMÉRBŐL⁹⁰³ álló bizottság a Természettudományi Kar ügyében TULOGDY JÁNOST kérte fel

⁸⁹⁸ JORDÁKY LAJOS (1913–1974) akkor az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) észak-erdélyi Végrehajtó Bizottságának elnöke, családi hagyomány folytatójaként elkötelezett szociáldemokrata és következetes kisebbségpárti szociológus, 1945–52, illetve 1955–57 között a Bolyai Tudományegyetem Közgazdasági Karának professzora. Baloldali nézetei ellenére a sztálinista korszakban többször meghurcolták, bezárták. (TÓTH S.: *Jordáky Lajos*. RMIL II. Buk. 1992. 530–534.)

⁸⁹⁹ TEOFIL VESCAN (1913–1963) JORDÁKY mellett az ODA észak-erdélyi szervezetének társelnöke (TÓTH S.: *i. m.* 532.), egyébként baloldali beállítottságú, magyarul kitűnően beszélő előadótanár volt a fizika tanszéken, akinek jelentős szerepe volt 1944–45-ben a kolozsvári magyar egyetem megszervezésében (lásd: KOVÁCS–NAGY. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 113.) és akit – valószínűleg éppen a nemzetiségekkel szembeni toleranciája miatt – 1950-ben a jászvásári Al. I. Cuza Egyetemre száműzték (lásd: GÁBOS Z.: *Fizika a Bolyai Tudományegyetemen*. In: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959. Megszüntetésének 40. évfordulóján*. Szerk. FARAGÓ J.–INCZE M.–KATONA SZABÓ I.–SEBESTYÉN K. Bp. 1999. 207.; MIHĂILESCU, T.: *Vescan, Teofil*. In: IANCU, T. et al.: *Clujeni ai secolului 20 – dicționar esențial* –. Casa Cărții de Știință Cluj-N. 2000. (a továbbiakban: IANCU) 334.

⁹⁰⁰ JORDÁKI L., T. VESCAN: *Emlékirat a leendő Bolyai Egyetem ügyében 1945-ből*. Közzéteszi: VINCZE G. és LÁZOK J. Korunk 1995/7. 40.

⁹⁰¹ CSÖGÖR LAJOS fogorvos, egyetemi tanár, aki Kolozsvár alpolgármestere és a Bolyai Tudományegyetem első rektora is volt (1949-ig, amikor – következetesen kommunista meggyőződése ellenére – koholt vádak alapján letartóztatták és 1956-ig börtönben ült). (Lásd: MAROSI ILDIKÓ: *A jelen tegnap kezdődött. Beszélgetés Csögör Lajossal*. A Hét évkönyve. Buk. 1978. 28–31.; KOVÁCS–CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 144, 309. Ma Budapesten él.)

⁹⁰² DEMETER JÁNOS (1908–1988) baloldali jogász, CSÖGÖR LAJOS elődje Kolozsvár alpolgármesteri székében (1944). 1945-ben a Bolyai Egyetem állam- és jogelmélet tanárává nevezték ki. Az egyetemen mint dékán és prorektor működött, egyben a Nagy Nemzetgyűlés képviselője is volt. 1949-ben őt is letartóztatták, majd 1956-ban rehabilitálták. Lásd: *Demeter János*. In: KENYERES. III. Bp. 1981. 185; *Demeter, János* In: IANCU: 98–99.

⁹⁰³ JANCÓSÓ ELEMÉR (1905–1971) baloldali beállítottságú irodalomtörténész, 1945-től haláláig a Magyar Irodalom Tanszék vezető professzora volt (lásd: BALOGH EDGÁR: *Jancsó Elemér*. In: RMIL II. 476–480.)

tanácsadónak.⁹⁰⁴ CSÖGÖR azonban a munka dandárjával később NAGY GÉZA irodalomtörténészt bízta meg.⁹⁰⁵

Itt kell szólnunk a szerveződő Természettudományi Kar, illetve az ennek keretében működő ásvány- és földtan tanszékek épületállományáról és felszereléséről. Sajnos a megfelelő minimális feltételeket sem biztosította az alapító királyi törvényrendelet.⁹⁰⁶ A Farkas utcai székház és a többi 45 épületet a román egyetem június 5-én jogilag átvette.⁹⁰⁷ Az ellehetetlenedett helyzeten javítandó, a magyar egyetem vezetősége – a konstruktív egymás mellett működés elvéből kiindulva – erre is megoldás-tervezettel ment Bukarestbe, a június 10-én kezdődő osztozkodási megbeszélésekre.⁹⁰⁸ E tervszerint a földtani oktatáshoz nélkülözhetetlen, eredetileg az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonát képező földtani és ásványtani gyűjteményeket osztatlanul, az eredeti helyén tartva, de közös használatban kellett volna megőrizni. A nyilvánvaló helyszűkét a gyűjtemények szomszédságában található szolgálati lakrészekkel (melyek egyikében addig FUCHS HERMAN lakott) való bővítés révén látták megoldhatónak.⁹⁰⁹ Noha a megbeszéléseken a román fél mereven elutasította a javaslatot, a záródokumentum a gyűjtemények közös használatát mégis szavatolta.⁹¹⁰ Gyakorlatilag azonban a június 23-i átadáskor a földtan tanszék teljes didaktikai és tudományos háttérét elveszítette. Mindez annak ellenére, hogy a román egyetem rektora, EMIL

⁹⁰⁴ L.: KOVÁCS-CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 152–153. TULOGDY JÁNOS (Torda, 1891. október 12 – 1979. október 1., Kolozsvár) SZÁDECZKY-KARDOSS GYULA és CHOLNOKY JENŐ tanítványa volt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, ahol utolsó két diákévében az Ásvány–Földtani Intézet keretében gyakornokként dolgozhatott. Doktorátust is földtanból szerzett Budapesten, ám későbbi pályáján inkább mint földrajztudós bizonyított (ÁDÁM L.: *Dr. Tulogdi János 1891–1979*. Földrajzi közlemények XXVIII(CIV)/3. Bp. 1980. 287–290.; CSÍKI G.: *Tulogdi János emlékezete 1891–1979*. Földtani közlemények 112/4. Bp. 1982. 321–323.). Ő irányította a földrajz tanszéket a Bolyai Egyetemen megalakulásától 1958-ig (MOLNÁR J.: *A földrajz és művelői*. In: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959. Megszűntetésének 40. évfordulóján*. Szerk. FARAGÓ J., INCZE M., KATONA SZABÓ I., SEBESTYÉN K. Bp. 1999. 236.

⁹⁰⁵ Vö.: CSÖGÖR L. In: LÁZOK–VINCZE I. 51–52.; KOVÁCS-CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 153, 157, 164.; illetve KOVÁCS–NAGY. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 120, 126. NAGY GÉZA (1914–1981) az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori titkára, irodalomtörténeti tevékenysége mellett jeles iskolaszervező volt. 1952-ben ítélet nélkül kényszermunkára hurcolták a Duna-csatornához, majd egy évet börtönben ült. 1971-ben rehabilitálták, csak ezt követően taníthatott 1979-ig, nyugdíjba vonulásáig a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Nagy Géza In: KENYERES. IV. 649–650.).

⁹⁰⁶ Lásd: VINCZE G.: Bevezető. In: LÁZOK–VINCZE. II. 21.

⁹⁰⁷ Uo. I. 33–35.

⁹⁰⁸ Lásd: VINCZE G.: Bevezető. In: LÁZOK–VINCZE. II. 22.

⁹⁰⁹ Uo. II. 3. sz. dok. 56. FUCHS H. ottlétére lásd: AJTAY F.: *Erdély fáradhatatlan őslénybúvára*. Természet Világa. 124/9. Bp. 1993. 406.

⁹¹⁰ Lásd: VINCZE G.: Bevezető. In: LÁZOK–VINCZE. II. 22–23. és uo. a 4. sz. dok. 62–68. A bukaresti tárgyalások sikerében nagy szerepet játszott a küldöttség tagjainak jó együttműködése, kitűnő felkészültsége (KOVÁCS–NAGY In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 128–130.).

PETROVICI⁹¹¹ CSÖGÖR LAJOSnak, a magyar egyetem újonnan kinevezett rektorának,⁹¹² éppen aznap írt jóhiszemű, demokratikus segítségnyilatkozatában a magyar felet arról biztosította, hogy a ténylegesen átvett ingó és ingatlan alapot, amíg az új magyar egyetem gondjai nem oldódnak meg, a minisztériumi ajánlás értelmében is, közös használatra felajánlja. Az ígéret szellemében, a birtokjog elvesztése után is, BALOGH ERNŐ a gyűjtemények iránt felelősségét megőrizte. Annak közös használatában bízott. S amikor a gyűjtemények zárait VICTOR STANCIU⁹¹³ professzor kicserélte, a bejárasi lehetősége biztosítása érdekében, június végén kulcsot kért tőle. A találkozón jelen lévő TÖRÖK ZOLTÁN professzorral (akkor még múzeumi igazgató, őri minőségben) és SUHA ATTILA⁹¹⁴ tanársegéddel együtt megalázó visszautasításban volt része, és tudomásul kellett vennie, hogy a gyűjtemény bármilyen használatáról végképp lemondhat.⁹¹⁵ Június 30-i keltezéssel a magyar egyetem vezetősége újabb javaslattal fordult a felelős minisztériumhoz a gyűjtemények és az épületállomány méltányos, közös használata érdekében,⁹¹⁶ majd július 8-án a közképviselési szervek támogatását is kérte ez ügyben.⁹¹⁷ A Nemzetnevelésügyi Minisztérium július 16-án úgy döntött, hogy az egykori Ferenc József Egyetem teljes épület- és felszerelэшhagyatéka a román egyetem tulajdonában marad, azzal a soha be nem váltott ígérettel, hogy annak fejében a magyar egyetem „*egyenértékű szükséges felszerelést kap*”.⁹¹⁸ Így lett a földtan tanszék alkalmazottai számára a szó szoros értelmében vett imperatívusszá a CSÖGÖR-féle BOLYAI parafrázis: „*a semmiből egy új világot teremteni*”.⁹¹⁹ A Természettudományi Kar épület-

⁹¹¹ EMIL PETROVICI (1889–1968), a német és magyar iskolát is végzett román nyelvész, későbbi akadémikus (az események időpontjában még frissen kinevezett levelező tag) (IANCU, T.: *Petrovici, Emil*. In: IANCU. 251.), 1945–1951 között a Babeş Tudományegyetem rektora (HORVÁTH A.: *Universitatea din Cluj. Material documentar*. Soc. Bolyai Cluj. é.n. [1997] 8.). Hozzáállásáról CSÖGÖR LAJOS így emlékezik: „*őszintén és fenntartások nélküli demokrata, [...], aki tényleg igyekezett még népszerűsége árán is segíteni, és szembefordult a magyar egyetem létesítését akadályozó román kollégákkal*” (KOVÁCS–CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 154.).

⁹¹² BARABÁS–JOÓ. 26. sz. dok. 96.; LÁZOK–VINCZE. II. 5. sz. dok. 69–70.

⁹¹³ VICTOR STANCIU (1894–1953) a Budapesti Egyetem Természettudományi Karát végezte 1908-ban, KOCH ANTAL tanítványaként. A kolozsvári I. Ferdinánd, majd a Babeş Tudományegyetem ásvány- és közetan tanszékének vezetője volt annak megalakulásától haláláig [BUZ, ZOE (2000); *Victor Stanciu*. In: IANCU. 300.].

⁹¹⁴ SUHA ATTILA kilétét és tanszéki szerepét nem sikerült azonosítanunk.

⁹¹⁵ CSÖGÖR LAJOS ezt az esetet annyira példaértékűnek látta, hogy visszaemlékezésében a június 27-i levél teljes szövegét közzétette (CSÖGÖR L.: *i. m.* X. Erdélyi Figyelő. II/23–24. 1990. 16.); lásd még: BARABÁS–JOÓ. 28. sz. dok. 98.; NAGY GÉZA visszaemlékezésében is szól a kisajátításokról (lásd: KOVÁCS–NAGY. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 135.).

⁹¹⁶ LÁZOK–VINCZE. II. 8. sz. dok. 84.

⁹¹⁷ Uo. 10. sz. dok. 92.

⁹¹⁸ Uo. 12. sz. dok. 95.

⁹¹⁹ VINCZE G.: *Bevezető*. In: LÁZOK–VINCZE. II. 45.

állománya és felszerelése, minden apelláta ellenére,⁹²⁰ még az első tanév tényleges megnyitása után is megoldatlan maradt.⁹²¹ A föld- és őslénytan, valamint az ásvány- és közettan tanszék gyakorlatilag albérletben kezdte meg működését az Arany János utcai székházban. A felszereltség kérdésében az egyetem még többször tárgyalta a szakminisztérium képviselőivel,⁹²² de a helyzet lényegi megoldására soha nem került sor. A műszerek pótlásáért tett erőfeszítéseket érzékletesen mesélte el a nyolcvanas évek elején dr. SZABÓ ÁRPÁD

⁹²⁰ NÉKÁM SÁNDOR (1905–1982), a magyar kormány Bukarestbe küldött külügyminiszteri tanácsosa, a később Amerikába kivándorolt jeles jogász írta 1946 júniusában: „Az anyagiakkal kapcsolatban Csögör rektor kifogásolta, hogy a magyar egyetemet a költségvetésbe csak 490 [millió] lejjel vették fel, holott ennek az összegnek legalább a háromszorosára volna szükség, ami még mindig hasonlíthatatlanul kevesebb a kolozsvári román egyetemnek juttatott támogatásnál” (LÁZOK–VINCZE. II. 41. sz. dok. 210.). Egy másik, szintén a budapesti Külügyminisztérium részére 1947 elején írt jelentés szerint: „Az Orvostudományi Kar után a legnagyobb hiányokat a Matematikai és Természettudományi Kar intézeteinél tapasztalják. [...] Általában el nem képzelhető mikroszkóphiány van.” (VINCZE G.: Bevezető. In: LÁZOK–VINCZE. II. 39–40.). Ezekre 1993-ban így emlékezik FUCHS HERMAN: „Ami a földtan tanszékét illeti, még egy székiünk sem volt, nemhogy felszerelésiünk. Így mint vendégek mentiünk be a De Gerando Antonina által alapított leánynevelő intézet épületébe, amelyben a gazdaságföldrajzi tanszék működött. Később megkaptuk a Marianum épületének a földszintjét, itt meg lehetett kezdeni a munkát. De mivel? Még egy mikroszkópunk sem volt, nem beszélve az ásvány-, közettani és őslénytani anyagról. [...] Gyakran az Állattani Intézet segített ki egy mikroszkóppal. A Victor Babeş Egyetem Geológia Kara – ahol mindenünk maradt – hivatalosan mindig elutasította kéréseinket. Anélkül, hogy neveket említenék, el kell mondjam, hogy voltak olyan román kartársak, akik őszintén segíteni akartak, sőt segítettek is laboratóriumi felszereléssel, reagensekkel, oktatási anyagokkal, de ezeket titkon kellett elszállítanunk, nehogy a jóindulatú román kollégákat hazaárulással és a magyar érdekek kiszolgálásával vádolhassák” (AJTAY F.: i. m. 406–407.). Dr. MÉSZÁROS MIKLÓS professzortól tudom, hogy ezen jóindulatú román kollégák egyike DUMITRU IACOB (1906–1957) professzor, a Babeş Egyetem földtan-őslénytan tanszékének vezetője volt. 1976-ban TULOGDY JÁNOS földrajzprofesszor és tanszékvezető VALERIU LUCCA (1901–1969) – aki 1955-től dolgozott a Babeş Egyetem ásvány- és közettani tanszékén, ahol 1957-től az egyesítésig tanszékvezető volt – és ION ALEXANDRU MAXIM (1902–1968) őslénytan tanár – D. IACOB halála után ő vette át a tanszék vezetését – román egyetemi kollégáival való jó viszonyra hivatkozott (lásd: *Jelképes virágunk a gencia volt. Tulogdi János*. In: ROSTÁS Z.: *Visszajátszás*. Buk. 1984. 231.). ION ALEXANDRU MAXIM ilyen értékelése azért figyelemre méltó, mivel ő annak idején vasgárdista volt.

⁹²¹ JOÓ R.: Bevezető. In: BARABÁS–JOÓ. 37.; LÁZOK–VINCZE. II. 32. sz. dok. 204.: „[...] teljesen megoldatlan hat alapvető természettudományi intézet és tanszék kérdése. Ezek jóformán a levegőben lógnak, és sem tudományos, sem oktatómunkát kifejtteni nem tudnak. Elhelyezésük legalább 1 milliárd lejt igényel, de ebben a kérdésben közel egy esztendő alatt semmi pozitív eredmény elérése nem volt lehetséges.” Igaz, hogy 1945–46-ban gyűjtőakció indult az egyetem támogatására (CSÖGÖR L.: i. m. XIX. Erdélyi Figyelő. III/9. 1991. 13.; KOVÁCS–NAGY. In: B. KOVÁCS A.: i. m. 133.; Antal Á.: *Dokumentumok a Bolyai Tudományegyetem első éveiből*. Korunk 1997/4. sz. 127.; KATONA SZABÓ I.: *A Kolozsvári Magyar Egyetem háromszori felszámolása*. In: KATONA SZABÓ I.: *Röpirat a Kolozsvári Magyar Egyetem ügyében*. Bp. 1999. 8.), de ez a földtan oktatást érdemben nem tudta segíteni.

⁹²² Sajnálatos, de úgy tűnik, hogy ezeken a megbeszéléseken az önálló magyar egyetem létevel kapcsolatos kijátszható, belső nézetkülönbségek is felszínre kerültek (TUGUI, P.: i. m. 251–253.).

nyugdíjas professzor.⁹²³ Nem érdektelen néhány szóban szólni a kar könyv- és folyóiratállományáról is. Az még az ötvenes évek vége felé is nagyon szegényes volt. Némi bepillantást enged a kari könyvtár információs háttérébe az a katalógus, amit az Egyetem a beérkezett folyóiratokra vonatkozólag az utolsó 3 évében kiadott.⁹²⁴ E szerint 1957-ben 3 romániai földtani vagy ilyen témájú dolgozatokat is közlő szaklap érkezett a Bolyai Tudományegyetemre – egy kivétellel azok sem az igazán fajsúlyosak –, 8 szovjetunióbeli és 5 egyéb (kivétel nélkül szocialista) országból: két magyar, egy lengyel, egy cseh és egy német. 1958-ban ez kiegészült még 3 román és egy magyar lappal; végül 1959-ben egy orosz referáló folyóirattal és egy magyar szaklappal.

Ami a tanszemélyzet kinevezését illeti, erre a minisztérium 1945. július 10-én egy kizárólag román egyetemi oktatókból álló bizottságot küldött ki.⁹²⁵ BALOGH ERNŐ, az egyetem vezetőségén keresztül, oktatási és tudományszervezői megfontolásokból kérte a földtani tanszék kettéosztását: földtan és őslénytan, illetve ásvány-, kristály- és közettani tanszékekre, amit azonban a bukaresti tudományegyetem rektora, SIMION STOILOW⁹²⁶ által vezetett szakértői bizottság megtagadott, így annak elfogadását a minisztériumtól az Egyetemnek újólal kellett kérnie.⁹²⁷ Augusztus 24-én az egyetem előkészítő bizottsága a Ștefan Voitec miniszter által kibocsátott augusztus 1-i rendelet alapján⁹²⁸ a tanszemélyzetre javaslatot terjesztett elő, mely szerint az ásványtan tanszéket dr. BALOGH ERNŐ vezetné, mellette adjunktusként TREIBER JÁNOS tanársegéd (akit a földtan tanszékről irányítottak ide), illetve egy meg nem nevezett, a szerves kémia tanszékről áthelyezendő tanársegéd és FÉNYESNÉ KÁDÁR ESZTER ásványtani intézeti napidíjas gyakornok működne; ugyanakkor a geológia tanszéket TÖRÖK ZOLTÁN múzeum-igazgató foglalná el, mellette FUCHS HERMAN és egy, a szervetlen kémiáról áthelyezendő személy, mint tanársegédek kapnának megbízást.⁹²⁹ A Természettudományi Kar oktatói még aznap összeültek, mivel „a karon kívül álló személyek” módosító javaslatokkal jöttek, akik többek közt BALOGH ERNŐ alkalmasságát is megkérdőjelezték. Emiatt BALOGH ERNŐ, a hozzá hasonlóan megkérdőjelezett személyekkel együtt, nem is jelent meg az

⁹²³ „Abban az időben a Bolyai Egyetem vezetősége többször elküldött Bukarestbe, hogy az ócskapiacra, vagy a legkülönbözőbb forrásokból vásároljunk műszereket [...]. Emlékszem, hogy [...] a néhai Treiber János előadótanár barátommal a leghetetlenebb körülmények között utaztunk a fővárosba műszerekért, hogy megindíthassuk az egyetemi hallgatók gyakorlatait és később a tudományos kutatómunkát is.” (Vannak keserű tapasztalatok is. Szabó Árpád. In: ROSTÁS Z.: i. m. 201–202.). SZABÓ ÁRPÁD (szül. 1913) 1945-től nyugdíjazásáig (1980) tanított a kolozsvári egyetemen. Vegyész mivoltában szoros kutatói kapcsolatban állt a földtan tanszék személyzetével (különösen TREIBER JÁNossal, akivel 9 közös tudományos dolgozatot közölt, igaz, inkább az egyesítés utáni időkben), mivel ásványvizek, gázömlések, talajok és kőzetek radioaktivitásával foglalkozott (VARGHA J.–VÁRHELYI CS.: *A kémiai tanszékek*. In: FARAGÓ J. és m. szerk.: i. m. 216–217.; *Erdélyi magyar ki kicsoda*. Nagyvárad. 2000. – a továbbiakban: EMKK 591.).

⁹²⁴ *A Bolyai Tudományegyetem könyvtára. Folyóiratjegyzék*. Kv. 1957, 1958, 1959.

⁹²⁵ LÁZOK–VINCZE. II. 12. sz. dok. 97.; BARABÁS–JOÓ. 31. sz. dok. 103.

⁹²⁶ SIMION STOILOW (1887–1961) akadémikus 1941-től haláláig volt matematikaprofesszor a Bukaresti Tudományegyetemen. Minden jel szerint nem értette a magyar egyetem kérdésének lényegét. Róla lásd: Gabriela Andreian Cazacu, S. Marius: *Simion Stoilow*. Ed. Șt. Encicl. Buc. 312.

⁹²⁷ BARABÁS–JOÓ. 33. sz. dok. 105–106.; LÁZOK–VINCZE. II. 13. sz. dok. 98. és 100. A javasolt szervezeti keretet végül a Nemzetnevelésügyi Minisztérium az augusztus 1-i rendelete értelmében elfogadta (BARABÁS–JOÓ. 36. sz. dok. 112.).

⁹²⁸ BARABÁS–JOÓ. 36. sz. dok. 112.

⁹²⁹ LÁZOK–VINCZE. II. 16. sz. dok. 110.

összejövételen. A kari értekezlet résztvevői azonban az „érthetetlen okokból” kifogásolt egyének mellett kiálltak.⁹³⁰ Végül BALOGH és TÖRÖK kinevezését a minisztérium szeptember 22-én megerősítette,⁹³¹ de a későbbi dokumentumok már nem BALOGH ERNŐT emlegették a Természettudományi Kar vezetőjeként (bár az 1946/47-es tanévvel bezárólag még prodékán maradt), hanem dr. PÉTERFI ISTVÁN dékánt.⁹³²

Az új magyar egyetem Ásvány- és Kőzettani Intézete tehát BALOGH ERNŐ professzor mellett TREIBER JÁNOS (kőzetan) tanársegéddel és FÉNYES IMRÉNÉ KÁDÁR ESZTER⁹³³ gyakornokkal kezdte meg működését. Az 1948-as tanügyi reformig a tanszéken BALOGH ERNŐ (a diákok és munkatársak népszerű *Tatikája*) vezetése alatt heti 4 órában ásványtant tanítottak a természetrajz–biológia, a földrajz–földtan, valamint a kémia szakos hallgatók számára. Ezt szintén heti 4 órás gyakorlat egészítette ki. Mellette heti 1 órában a természetrajz–biológia és földrajz–földtan szakosok kőzettani előadásokat is hallgattak, melyekhez tanulmányi kirándulások is társultak.⁹³⁴ Közérthető előadásairól, tanulságos kirándulásairól elismerően írt egykori tanítványa, majd kollégája, MOLNÁR JENŐ.⁹³⁵ Ezeknek a kirándulásoknak egyik lényeges eleme a tanszéki gyűjtemény összeállítása, illetve annak folyamatos bővítése volt. BALOGH ERNŐT mélyen megviselte a Ferenc József Tudományegyetem hagyatékából való kisemmizés.⁹³⁶ Állítólag a múzeumban maradtak kéziratai is, melyekre hivatkozva – nem beszélve a felszereltség és dokumentáció már említett, katasztrofális hiányáról –, hosszú időre elzárkózott tudományos kutatási eredményeinek közlésétől (jól illusztrálja ezt a 357. lapon közölt táblázat), bár kutatómunkát, az igen mostoha körülmények ellenére, a fiatal

⁹³⁰ Uo. 17. sz. dok. 118–119.

⁹³¹ Uo. 21. sz. dok. 127.

⁹³² BARABÁS–JOÓ. 45. sz. dok. 132–137.; LÁZOK–VINCZE. II. 28. sz. dok. 157–160. PÉTERFI ISTVÁN akadémikus (1906–1976) 1929-től a kolozsvári román, majd magyar egyetemen oktatott (*Péterfi István*. In: KENYERES. IV. Bp. 1994. 717.). 1946-os dékáni kinevezésekor egyúttal prorektor is lett. Később, az egyesítéstől haláláig, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen újból prorektor. Botanikusi (algológus) ténykedése mellett jelentős politikai karriert is befutott személyiség, így 1969-től Románia Szocialista Köztársaság Államtanácsának alelnöke volt (BUZ, ZOE: *Péterfi István*. In: IANCU. 249.).

⁹³³ FÉNYESNÉ KÁDÁR ESZTER (Kozárvár, 1919. november 19–) Dr. FÉNYES IMRE (1917–1977) neves fizikaprofesszor (a Bolyai Egyetemen tanított 1945–49 között) özvegye. Keresztnevét az egyetem dokumentumai ellentmondásosan őrzik: gyakran FÉNYESNÉ KÁDÁR KATALIN néven emlegetik (vö. LÁZOK–VINCZE. II. 53. sz. dok. 249.). Egyetemi tanulmányait a Ferenc József Tudományegyetemen folytatta, ahol VARGHA LÁSZLÓ keze alatt kémiából szerzett diplomát. Az Egyetem archívumában őrzött személyi lapja szerint 1945. október 1-vel nevezték ki gyakornokká. 1947. szeptember 1-ig volt alkalmazásban. Állása megszüntetésével kapcsolatban lásd: *Monitorul Oficial* (Partea 1). CXV/239. din 16. oct. 1947. Buc., 9293, ill. 9297; valamint VINCZE G.: *Bevezető*. In: LÁZOK–VINCZE. II. 42. és a fennebb idézett irat. Amikor 1950-ben férje is kénytelen elhagyni a Bolyai Egyetemet és Kolozsvárt, Magyarországra távoztak. Jelenleg Budapesten él.

⁹³⁴ Lásd: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tanrendjei*. 1945–46, 1946–47, 1947–48.

⁹³⁵ Lásd: MOLNÁR JENŐnek a 4-es lábjegyzetben említett kiadás alatt lévő írását. De hasonlóképp emlékezik meg róla MÉSZÁROS MIKLÓS (*i. m.* 46.) is.

⁹³⁶ Az Egyetem archívumában őrzött dokumentumok egyikében FUCHS HERMAN arról ír, hogy BALOGH ERNŐ sokáig haragudott VICTOR STANCIURA, nem sovén elfogultságból, hanem mert nem tudta neki megbocsátani a kisemmizést és annak módját (vö. 27-es lábjegyzet).

tanszemélyzet bevonásával, ekkor is folytatott.⁹³⁷ Az Egyetem létének e korai időszakában nem is jelent meg csak két középiskolai tankönyve.⁹³⁸

A felszereltségi háttér teljes hiánya a két földtani tanszék többi oktatóját is gátolta munkájában, így nem tudták kihasználni azt a közlési lehetőséget, amit a két éven át megjelenő *Acta Bolyai*, illetve *Acta Bolyaiana* (I/1–1946 és I/2–1947) az egyetem indulásakor még kiadott. Egyetlen földtani dolgozat sem került be a két természettudományi számba.

A Földtani és Őslénytani Intézet élére dr. TÖRÖK ZOLTÁNT nevezték ki, mellette segédkezett a kezdeti időszakban dr. BARTHA SÁNDOR⁹³⁹ adjunktus, dr. KRISTÓ BÉLA⁹⁴⁰ helyettes tanársegéd és FUCHS HERMAN, szintén helyettes tanársegédi minőségben.

TÖRÖK ZOLTÁN (Marosvásárhely, 1893. november 23 – 1963. április 12., Kolozsvár). Iskoláit szülővárosában végezte, ahol 1912-ben érettségizett, majd – még ugyanabban az évben – beiratkozott a Ferenc József Tudományegyetemre, ahol SZÁDECZKY-KARDOSS GYULA ösztöndíjára a földtan–közettan szakot választotta; vele jutott el először a Kelemen-havasokba, 1915-ben. Ez a terepezés egy életre szólóan meghatározta tudományos érdeklődését. Tanulmányi eredményeiért az év végén Koch-emlékkönyvvel jutalmazták és kinevezték gyakor-noknak SZÁDECZKY mellé. 1916-ban végzett és doktorált. Doktori dolgozatának témája a Kelemen-havasok és a Hargita közettani kutatása volt.

Szépen induló pályáját azonban megzavarta a történelem sodrása: doktorátusa megvédése után behívták katonának, és kikerült az olasz frontra. Piavénál harcolt. Bár 1918-ban Zsibón leszerelt és visszatért a Ferenc József Tudományegyetemre tanári oklevelet szerezni, egyetemi karrierjének a kibontakozásra már nem volt idő: 1919. május 10-én az egyetemet átvették a románok, így csak középiskolai tanárság maradt a számára. Egy ideig Déván, majd Segesváron volt tanár. Közben a Román Földtani Intézet külső munkatársaként nyaranta a Kele-

⁹³⁷ Ebbe a munkába BALOGH ERNŐ nem csak a földtan szakos fiatalokat vont be, hisz részt vett abban a földrajz szakos ÚJVÁRI JÓZSEF is. Lásd: *Dilemma előtt állunk. Újvári József*. In: ROSTÁS Z.: *i. m.* 235.

⁹³⁸ Lásd: TÓTH K., GÁBOR D.: *Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949*. Romániai magyar bibliográfiák. 1. Kv. 1992. 38.

⁹³⁹ BARTHA SÁNDOR (Lugos, 1908. augusztus 29 – 1992. augusztus 12., Kolozsvár) nem igazán földtani beállítottságú volt. A kolozsvári I. Ferdinánd román egyetem Természettudományi Karán végzett. A Kolozsvár 1944. évi bombázásakor tragikusan elhunyt első felesége édesapja NYÁRÁDY ERASMUS GYULA (1881–1966) mellett, *Cheia Turzii* (1938) címen értékes monográfia társszerzője. Habár 1944-ben a Ferenc József Tudományegyetemen szerzett doktorátusa földrajz–földtan szakirányú, sem a korábbi, számára hírnevet szerző monográfiában, sem későbbi, nyomtatásban megjelent írásaiban nem geológusként jeleskedett. A földtan és őslénytani tanszéken 1945. október 1-től (akárcsak FÉNYESNÉ KÁDÁR ESZTER) az 1947. október 14-i 266 980-as minisztériumi rendelet szerinti elbocsátásáig [lásd: *Monitorul Oficial* (Partea 1). CXV/239. din 16. oct. 1947. București 9299, ill. 9305; és LÁZOK–VINCZE. II. 53. sz. dok. 251. is] tevékenykedett. Utóbb visszakerült az egyetem Történelem–Földrajz Karára fizikai földrajz és térképészet docenseként (1948. december 11-től), de – vallásossága miatt – 1951. április 30-án végképp elbocsátották. Ettől kezdve nyugdíjazásáig Kolozsváron középiskolai tanár. Életére és munkásságára vonatkozóan lásd még: SZABÓ A.: *Bartha Sándor*. In: RMIL I. 180.

⁹⁴⁰ KRISTÓ BÉLA (Nagyszeben, 1920. június 1 – ?) vegyész. 1949-ig dolgozott az egyetemen, de TÖRÖK ZOLTÁN tanszékén csak 1948. október 1-ig. Élete további alakulásáról eddig semmi érdemlegeset nem tudtunk meg. MÉSZÁROS MIKLÓS emlékezete szerint FELSZEGHY ÖDÖN (1907–1984) biokémikusprofesszor Marosvásárhelyre való távozásakor követte őt; ugyanakkor MEZEI ZOLTÁN egykori tanítványa szerint talán a hadsereg alkalmazásába került volna.

men-havasokban dolgozott. A bécsi döntés idején, a bukaresti tanügyminisztériumi határozat alapján, Kolozsvárra helyezték, ahol 1941 áprilisában az Állami Magyar Líceum román részlegének igazgatásával bízták meg. Ugyanakkor kinevezték az EME földtani múzeumának igazgató őrvé, majd a Magyar Királyi Földtani Intézet külső munkatársaként újból a Kelemen-havasokban dolgozhatott. Az 1944-es hatalomváltás után került ismét az egyetemre.⁹⁴¹ Ekkorra, a kutatás szempontjából hátrányos, hosszas vidéki tanársága ellenére, már körülbelül 10 tudományos munkája jelent meg nyomtatásban. 1945-ben ehhez még 4, a *Múzeumi füzetek*ben megjelent dolgozatát sorolhatjuk.⁹⁴² Mindenekelőtt a Keleti-Kárpátok, azon belül is a Kelemen-havasok vulkanitjainak közettanát, szerkezetét és keletkezési mechanizmusait kutatta.

⁹⁴¹ TÖRÖK ZOLTÁN egyetemi tanári megbízatását az 1944 őszén helyben maradt egyetem tanácsa bocsátotta ki, lásd: KOVÁCS–CSÖGÖR. In: B. KOVÁCS A.: *i. m.* 147.

⁹⁴² Életére és munkásságára vonatkozólag lásd még: MÉSZÁROS, N.: *In memoriam Prof. dr. Zoltán Török 1893–1963*. Studia Univ. Babeş–Bolyai, ser. Geol.–Geogr. 1964/2. 111–113.; MAROSI P.: *Egy alkotó szellem nyugalanságának emlékére*. A Hét. IV/19. 1973. 17; *Török Zoltán*. In: KENYERES. II. Bp. 1969. 908. In: *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban*. MTESZ. Bp. 1988. 23.

A tanszemélyzet tudományos munkáinak összesítő táblázata

		1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960 és	Összesen
Suha Attila																		
Fényes Katalin																		
Bartha Sándor																		
Kristó Béla																		
Török Zoltán	Önálló könyv									1et								1tk
	Önálló dolgozat	4							1		1	3	1		1	2		11
Balogh Ernő	Önálló könyv		2tk															2tk
	Önálló dolgozat											1	1					2
Treiber János	Önálló könyv													1et				1tk
	Önálló dolgozat								1	1	1	2	2	1	1	2		11
	Társszerzőség												2		1	1		4
Fuchs Herman	Önálló dolgozat										1	1	1	2	1	2		8
	Társszerzőség																1	1
Marosi Pál	Önálló dolgozat															2		2
Kerekes Medárd																		
Götz Endre	Önálló dolgozat										1	1	1	1				4
	Társszerzőség													1				1
Mészáros Miklós	Önálló könyv													1				1
	Önálló dolgozat									1	1	2	2	2	2	2		11
	Társszerzőség													1	1	1		3
Mezei Zoltán	Társszerzőség													1				1
Imreh József	Önálló dolgozat												1,3		1	1		6
	Társszerzőség														1	1	2	4
Nagy Lajos	Önálló könyv														1et			1tk
	Önálló dolgozat											3	1	2			1	7
	Társszerzőség														1	4	1	6
Bálint Jolán	Társszerzőség														1	1	1	3
Marosi Mária	Társszerzőség													1				1
Zwillinger Olga																		
Tövissi József	Önálló dolgozat															1	1	2
Földes Ferenc	Társszerzőség													1				1
Gábor Lajos	Önálló dolgozat																1	1
Filep Éva																		
Molnár Katalin																		
Tankönyv	középiskolai		2															2
	egyetemi									1				1	1			3
Tudományos könyv	monográfia													1				1
Tudományos dolgozat	belföldön	4							2	1	4	12	15	8	9	11		66
	külföldön									1	1	1	1			1	2	8
Tudományos dolgozat	külső társszerzőkkel													1	4	4	2	11
	u.a. külföldön															3	2	5

A Földtani és Őslénytani Intézet keretében az induláskor a III. és IV. éves természetrajz–biológia és földrajz–földtan szakos hallgatók számára TÖRÖK ZOLTÁN heti 4 órában általános földtant – 4 óra gyakorlattal kiegészítve – tanított, valamint földtani kirándulásokat vezetett. Egy év után, az 1946/47-es tanévtől kezdődően, ez heti 1 óra szemináriummal és heti 2 órában leadott őslénytani bevezetővel kombinált rétegtannal, valamint egy alkalmazott geológiai kollokvium keretében heti 2 órában oktatott teleptannal és bányakutatással (ez utóbbi sajnos csak egy tanéven át) egészült ki.⁹⁴³ Habár más tanszékek keretében leadott tantárgyak is nyújtottak elvétve földtani vonatkozású ismereteket (mint DEZSŐ LORÁNT⁹⁴⁴ csillagásztani

⁹⁴³ Ua. mint a 46-os lábjegyzet.

⁹⁴⁴ DEZSŐ LORÁNT (Budapest, 1914. május 7. –) magyarországi csillagász, aki 1941-ben került a kolozsvári egyetem csillagászati laboratóriumának élére, a Bolyai Tudományegyetemen 1945-től végleges eltávozásáig (1948) tanított. Lásd: HERMANN P. (főszerk.): *Ki kicsoda 2000*. I. Geiger Biográf. Bp. 1999. 387.

előadásai: geofizikai, vagy INCZE ANDOR⁹⁴⁵ világgazdaság-földrajz kurzusa: kőolajföldtani alapterületeket), azért MAROSI PÁLnak az erre az időszakra vonatkozó megállapítása, miszerint „a geológia akkor csupán kiegészítő tantárgy volt a természetrajz szakon”,⁹⁴⁶ helytálló. TÖRÖK ZOLTÁN azonban az ambíciós hallgatóknak rendkívüli szakmai elmélyülést biztosító lehetőséget nyújtott azáltal, hogy amikor 1948-tól kezdődően újból bekapcsolódott a Román Földtani Intézet munkálataiba,⁹⁴⁷ a nyári terepezéseire őket hónapokra magával vitte a Kelemen-havasokba. Az Egyetem archívumában őrzött önéletrajzában említi többek közt GÖTZ ENDRE, MAROSI PÁL, MÉSZÁROS MIKLÓS és MEZEI ZOLTÁN nevét – hogy csak a később a tanszékre felvett személyeket emeljük ki⁹⁴⁸ –, akiket magával vitt és bevont terepi kutatómunkájába.

Az 1946 novemberi választások, majd az 1947 februárjában megkötött párizsi béke után a Román Kommunista Párt egyre keményebben lépett fel⁹⁴⁹ és új nemzetiségpolitikát hirdetett meg. Elkezdődött a Bolyai Egyetem kálváriája is. Az anyagi indokú októberi elbocsátásokkal párhuzamosan (melynek FÉNYES IMRÉNÉ KÁDÁR ESZTER és BARTHA SÁNDOR is áldozatául estek⁹⁵⁰) elkezdődött a hatalomnak be nem hódoló egyetemi tanárok zaklatása, letartóztatása, elbocsátása. De elkezdődött egyes tanszékek felszámolása is.⁹⁵¹ Ezek a folyamatok azonban még nem befolyásolták látványosan a földtani és ásványi-kőzettani oktatást. Az 1948 augusztusi tanügyi törvény, majd az októberi felsőoktatási reform, mely a szovjet típusú rendszert volt hivatott bevezetni, már érintette a két katedra szellemét és személyi állományát is. Nem mondhatjuk, hogy egyértelműen csak rosszat hozott a változás, hisz a tantárgyspektrum változatosabbá vált, sőt – amint azt a továbbiakban látni fogjuk – azt követően átmenetileg lehetőség nyílt utolsó éves, vagy frissen végzett fiatalok tanszéki alkalmazására. Az 1948/49-es tanévvel kezdődően az egyetemre csak felvételi vizsga révén

⁹⁴⁵ INCZE ANDOR (Kolozsvár, 1911. február 25 – 1986. január 9., Kolozsvár) OSVÁTH JOLÁN második férje volt. Bár Prágában földrajz–földtan szakot végzett, szakterületétől utólag csak a földrajzot választotta. 1942-ben a kolozsvári Ferenc József Egyetemen doktorált, ahol 1943-tól tanársegéd, majd adjunktus volt; a Bolyai Tudományegyetemen 1948-ban nevezték ki előadótanárnak, az egyesített egyetemről is ezzel a titulussal nyugdíjazták 1976-ban (TÖVISS J.: *Incze Andor*. In: RMIL. II. 358–359.).

⁹⁴⁶ Lásd: *Egy lösz-tanulmány átváltozásai. Marosi Pál*. In: ROSTÁS Z.: *i. m.* 131.

⁹⁴⁷ TÖRÖK ZOLTÁN kutatásai eredményeit tartalmazó jelentései ma is a Román Földtani Intézet irattára megőrzésében vannak; lásd: C. GHEORGHIU és m. (szerk.): *Evidența documentațiilor geologice înregistrate la Fondul Geologic din Comitetul de Stat al Geologiei în perioada 1950–1967*. Com. Stat Geol. Buc. 1968. (a továbbiakban: *Evidența*) 60. (965), 93. (1708), 206. (4413), 207. (4421, 4423).

⁹⁴⁸ Ezt maguk az érintettek is több ízben emlegették, mint MAROSI PÁL a 58-os jegyzetben jelzett interjúban (132.) és az előbb (54-es jegyzet) idézett megemlékezésében (17.). Itt jegyezzük meg, hogy TÖRÖK ZOLTÁN Kelemen-havasokbeli expedícióiról MÉHESE GYÖRGY *Kárpátok kincse* (1955) címen ifjúsági regényt írt.

⁹⁴⁹ Lásd: VINCZE G.: *Változás a Román Munkáspárt magyarságpolitikájában: a kolozsvári magyar nyelvű felsőoktatás felmorzsolása (1950–1959)*. Korunk 1997/4. sz. 70.

⁹⁵⁰ Az előbbi, a 266 979, az utóbbit a 266 980. sz. miniszteri rendelet értelmében menesztették [lásd: *Monitorul Oficial* (Partea 1). CXV/239. din 16. oct. Buc., 1947. 9299, 9305, illetve uo. 9293, 9297.]. Igaz, a 256 506 sz. miniszteri rendelettel BALOGH ERNŐ nyugdíjazását is kimondták [lásd: uo. CXV/229. din 4. oct. Buc. 1947. 8948–8949; ezt említi VINCZE G. (1994): *i. m.* 6. is], de végül csak prodékáni minősége alól mentették fel, katedráját megőrizhette.

⁹⁵¹ VINCZE G.: *Bevezető*. In: LÁZOK–VINCZE. II. 41–43.

lehetett diákként bekerülni. De ezekkel a változásokkal egy időben megindult az alkalmazott személyek közötti kölcsönös bizalmi válság is.

Ennek a belső folyamatnak az első jele, hogy amikor PÉTERFI ISTVÁN betegségére hivatkozva lemondott, TÖRÖK ZOLTÁNT nevezték ki 1947 novemberében kari dékánnak, aki TEOFIL VESCAN ösztönzésére augusztusban belépett a Kommunista Pártba.⁹⁵² TREIBER JÁNOST, aki szintén ebben az évben lett párttag, adjunktussá léptették elő. Ezzel még véletlenül sem azt akarjuk mondani, hogy ezek az előreléptetések nem érdemszerűek voltak, csak azt óhajtjuk illusztrálni, hogy az egyetemen milyen lényeges eleme lett a káderpolitikának a „megbízhatóság”.

TREIBER JÁNOS (Debrecen, 1913. május 4 – 1975. november 7., Kolozsvár) szintén egyik jeles oktatója volt a Bolyai Egyetem földtudományi tanszékének. Iskoláit Debrecenben kezdte el, a líceumot azonban Szatmárnémetiben fejezte be 1933-ban. Az érettségi után mindjárt beiratkozott a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetem Természettudományi Karára, ahol a négy tanulmányi év alatt önerőből tartotta fenn magát. Miután végzett (1937-ben), behívták katonai szolgálatra, ahonnan 1940-ben szabadult. 1941-ben a Ferenc József Tudományegyetem gyakornoka, majd tanársegéde lett, ezzel párhuzamosan 1945-ig a Mezőgazdasági Kutatóintézet alkalmazásában is dolgozott. Doktorátusát az átmeneti időszakban, 1945-ben védte meg, summa cum laude minősítéssel. A dolgozat témája *Az Aranyos vízgyűjtő területének kőzetei*. Amint már említettük, a Bolyai Egyetemen indulásától tanársegédként dolgozott BALOGH ERNŐ mellett.⁹⁵³

TREIBER JÁNOS ekkor kapta meg a közzétani előadásokat. TÖRÖK ZOLTÁN oldalán szintén bekapcsolódott a Keleti-Kárpátok eruptívumának kutatásába, mint a Földtani Intézet külső munkatársa.⁹⁵⁴ Ennek a tevékenységnek a gyümölcseként születtek meg az első nyomtatásban megjelent dolgozatai.⁹⁵⁵ Ezzel hamarosan a tanszék egyik legtöbbet közlő kutatójává vált. Amikor ezeket a szakdolgozatokat nyomtatásban viszontlátta (1952-től) már docensként taníthatott közzétant. Kutatásaiban TÖRÖK ZOLTÁN nyomdokain indult, de a Keleti-Kárpátok vulkáni vonulatának kitörési központjai és szakaszai petrográfiai azonosításában tovább lépett. Eszköztárában is tágította a kört. Modern petrológiai elemzéseket vezetett be, elmélyülve az ásványtan részkérdéseiben is (földpátok ikresedésének problematikája, termo-differenciális agyagásvány-analízis, az ásványok és kőzetek radioaktivitása, talajásványtan stb.).

A felsőoktatási reform következményeként a Természettudományi Kar a Földrajztól különvált, ez utóbbi a Történelemmel társult. A két földtan jellegű tanszék hivatalosan egyesült, élére TÖRÖK ZOLTÁN került. Az 1948/49-es tanévvel kezdődően ezen a karon is megkezdődött az a

⁹⁵² TÖRÖK ZOLTÁN önéletrajza az egyetem archívumából. De lásd: MÉSZÁROS, N.: *i. m.* 112. is.

⁹⁵³ Lásd ezzel kapcsolatban MÉSZÁROS, N.: *Conferențiarul dr. Ioan Treiber (1913–1975)*. Studia Univ. Babeș-Bolyai, ser. Geol-Geogr. XXI. Cluj-N. 1976. 77–78; SZÉKYNÉ FUX VILMA: *Treiber János emlékezete (1913–1975)*. Földt. közl. 106/4. Bp. 1976. 448–450; *Treiber János*. In: KENYERES, II. (1969) 796.; *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban*. 1988. MTESZ Bp. 1988. 24.

⁹⁵⁴ TREIBER JÁNOS tette le a legtöbb kutatási jelentést a Bolyai Egyetem földtan szakos tanerői közül a szakintézet asztalára. Lásd: *Evidența*. 23. (95), 60. (964, 967), 72. (1237), 94. (1714), 207. (4422, 4424), 208. (4455–4457, 4460), 209. (4465).

⁹⁵⁵ Ezek a *Dări de seamă ale Comitetului Geologic* 37., 39. és 40., valamint a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kiadványában, a *Studii și Cercetări științifice* V. és VII. köteteiben jelentek meg.

gyakorlat, mely szerint a tehetséges (és természetesen politikailag is megbízható), végzés előtt álló hallgatókat fizetéses gyakornokként alkalmazták. Az első közöttük MAROSI PÁL volt, de hamar követték mások is. Ám ebben a tanévben történt a tanszék egyik kellemetlen személyi incidense is. FUCHS HERMANT klerikálisnak,⁹⁵⁶ a közösségtől elzárkózónak minősítették, és kizárták az egyetemről. Néhány hónapig középiskolai tanárként volt kénytelen boldogulni. Az új tanév kezdetén azonban, TÖRÖK ZOLTÁN gerinces és határozott kiállására⁹⁵⁷ visszavették az egyetemre, és megbízták az őslénytani előadások tartásával.

FUCHS HERMAN (Brassó, 1915. február 18 – 1996. április 11., Kolozsvár) egy vallásos család hatodik gyermekeként látta meg a napvilágot. Hamarosan félárva maradt, így anyja mellett, nehéz anyagi körülmények közt nevelkedett. Iskoláit hol Brassóban, hol Székelyudvarhelyen végezte, végül az érettségi vizsgáit szülővárosában tette le. Még ugyanabban az évben, 1932-ben beiratkozott a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetem Természettudományi Karára, ahol 1936-ban szerzett diplomát. 1937 és 1940 között a Tanárképző Főiskolán természetrajz fő-, fizika-kémia mellékszakos, ösztöndíjas hallgató volt. 1941-ben az Unitárius Pedagógiai Szemináriumot végezte, 1942-ben a Ferenc József Tudományegyetemen földrajzból abszolutóriumot szerzett. Itt, 1941 és 1942 közt BALOGH ERNŐ mellett gyakornokoskodott, a földtan-őslénytan tanszéken.⁹⁵⁸ Furcsa mód, de a Bolyai Egyetemen mineralógusként ismert BALOGH professzor indította el az őslénytan rögzös útjain.⁹⁵⁹

FUCHS HERMAN heti 2 óra előadás és 4 óra gyakorlat keretében oktatta az őslénytant. Zárkózott, csendes természetével kicsit mindig a háttérben maradt, ám nagy felelősséggel végezte kutatói és pedagógusi munkáját. Egykori diákjai körében ma is emlegetett tény, mily nagy hangsúlyt fektetett az egyetem didaktikai gyűjteményeinek pótlására. Ő is, mint TÖRÖK, éveken át dolgozott a Román Földtani Intézet külső munkatársaként (például a nagynevű mikropaleontológussal, TEODOR IORGULESCU-val⁹⁶⁰), bár néki nem sikerült ebbe a munkába olyan sikerrel bevonni diákjait. Örökké kétkedő, erősen önkritikus szemléletével keveset közölt, legalábbis ahhoz képest, amennyit dolgozott. A Bolyai Tudományegyetem létehez kapcsolódó időszak alatt 8 dolgozata jelent meg nyomtatásban. Úttörő munkát végzett a populáció-paleobiológiai szemléletű őslénytan területén. Tudománynépszerűsítő tevékenységének kezdete is erre az időszakra esett. Első ilyen jellegű írásait az *Igazság* kolozsvári napilap közölte, a *Kolozsvár őslénytani nevezetességei* című sorozatban, 1957-ben.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ AJTAY F.: *i. m.* 407. így idézi FUCHS HERMAN szavait: „*azért vontak felelősségre, mert családommal részt vettem egy karácsonyi misén*”.

⁹⁵⁷ TÖRÖK ZOLTÁN 1949. szeptember 6-án írt jellemzésében (az Egyetem archívumában), több kolléga elmarasztaló véleményével ellentétben, mély megértést és megbecsülést tanúsít FUCHS HERMANNAL szemben. Negatívumait is jóindulatúan nézi. Lassú, bizonytalan magatartása mögött a nagy felkészültség túlzott lelkiismeretességgel való társulását látja. Zárkózottságának okát betegségében (gyomorfekély) keresi. Végezetül rendkívüli türelemmel megáldott, kitűnő szakemberként jellemzi, aki „*nélkülözhetetlen*” a Kar számára.

⁹⁵⁸ BRASSÓI FUCHS HERMAN életére és munkásságára vonatkozó további adatokhoz lásd: BENKE V. J.: *Tudományos arcképcsarnok. Brassói Fuchs Herman*. Művelődés XXXVII/12. 1984. 49.; AJTAY F.: *i. m.* 405–408.; SIMON ANITA, TÁL M. (szerk.): *Ki kicsoda Aradtól Csíkszeredáig?* I. Csíkszereda 1996. (a továbbiakban: SIMON–TÁL) 215.

⁹⁵⁹ AJTAY F.: *i. m.* 406.

⁹⁶⁰ BENKE V. J.: *i. m.* 49.

⁹⁶¹ AJTAY F.: *i. m.* 408.

1949-ben szép számmal bővült az egyesült tanszék személyzete. Néhányuk csak rövid ideig működött ennek a tanszéknek a keretében, hamarosan másutt folytatták kutatói vagy pedagógusi munkájukat. A legrövidebb ideig az ebben az évben végzett kémikus (később neves gyógyszerkémikus), KEREKES MEDÁRD⁹⁶² dolgozott gyakornokként a tanszéken (1949. február 15-től a következő tanév kezdetéig, október 1-ig), BALOGH ERNŐ mellett. Még az év végén átment a marosvásárhelyi Orvosi- és Gyógyszerészeti Intézet biokémia tanszékére tanársegédnek.

1949 nyarán még két alapembert vettek fel a tanszékre. Az egyik MÉSZÁROS MIKLÓS, aki még diákként került gyakornoki állásba. A másik GÖTZ ENDRE, egy évvel hamarabb végzett a karon, őt tanársegédként alkalmazták. A kettő sorsa a Bolyai Egyetemen azonban nagyon különbözően alakult.

GÖTZ ENDRE a Brassó melletti Hosszúfaluban született 1924. augusztus 27-én. Brassóban érettségizett a Honterus Gimnáziumban, 1943-ban. Az I. Ferdinánd Tudományegyetemen kezdte el tanulmányait Temesváron, de a front átvonulása után, egy év kieséssel, a Bolyai Egyetemen végzett 1948-ban.⁹⁶³

GÖTZ ENDRE szerény, ám nagy munkabírású, alapos kutató volt. Eleinte a rétegtani gyakorlatokat vezette, de hamarosan TÖRÖK ZOLTÁN előadások megtartásával is megbízta. A tanszéken alig észrevehető jelenléttel, eldugott munkahelyén, reggeltől estig bent dolgozott. Ő is a Keleti-Kárpátok vulkáni vonulatának a kutatásához csatlakozott. TÖRÖK ZOLTÁN vulkáni fácieselmélete kidolgozásában, TREIBER JÁNossal együtt, jelentős segítséget nyújtott. Sajnálatos, hogy közös dolgozatuk sohasem jelent meg nyomtatásban.⁹⁶⁴ 1956-ig úgy nézett ki, mint aki tehetsége révén a karon emelkedő pályára hivatott. De állása hamarosan megszűnt, leépítését elkerülendő, laboratórium-főnöki beosztásban alkalmazták (a középiskolába átirányított MAROSI PÁLNÉ INCZE MÁRIA helyébe). A Bolyai Egyetemen töltött éveinek utolsó, már korábban megírt tudományos dolgozata 1958-ban jelent meg.⁹⁶⁵

MÉSZÁROS MIKLÓS (Kolozsvár, 1927. szeptember 12 – 2000. augusztus 22., Kolozsvár). Iskoláit szülővárosában járta ki, majd 1946-ban tanítóképzőt végzett. Ezt követően, TÖRÖK ZOLTÁN biztatására az Unitárius Gimnáziumban érettségi vizsgát tett, majd ugyanabban az évben beiratkozott a Bolyai Egyetemre. Már a tanítóképzőn majdnem kizárólag saját erejéből

⁹⁶² KEREKES MEDÁRD (Kolozsvár, 1925. október 9.) iskoláit Kolozsváron, a Református Fiúgimnáziumban, 1944-ben végezte, majd beiratkozott a Bolyai Egyetemre. Később, Marosvásárhelyen, az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben dolgozott, majd 1958-ban átkerült az Orvostudományi Akadémia kutatóközpontjába, 1965-ben megvédte doktori dolgozatát, főkutató lett, jelentős szakmai eredményekkel. Számos tudományos könyv és dolgozat szerzője. Lásd: SPIELMANN J.: *Kerekes Medárd*. In: RMIL II. 715.

⁹⁶³ Életére és munkásságára vonatkozóan lásd: SZABÓ A. (1991): *Götz Endre*. In: RMIL II. 76–77; SIMON-TÁL. I. 235.; EMKK 246–247.

⁹⁶⁴ TÖRÖK, Z., TREIBER, I., GÖTZ, A.: *Metoda faciesurilor complexe aplicată la cartarea geologică a masivelor eruptive din Munții Călimani–Gurghiu. A Dări de seamă ale ședințelor Comitetului Geologic XXXVIII*. 1954-ben megjelent kötete 229. oldalának lábjegyzete a következő számok egyikére ígerte a mű közlését. Ennek elmaradása okáról semmit nem tudunk.

GÖTZ ENDRE kilenc önálló kutatási jelentést adott át a Román Földtani Intézetnek; lásd: *Evidența*. 93. (1702, 1707), 207. (4427), 208. (4454, 4458, 4461), 209. (4470), 210. (4489, 4501), 555. (668).

⁹⁶⁵ GÖTZ ENDRE egyetemi alkalmazása alatt 5 szakdolgozatot közölt, ugyanazokban a folyóiratokban mint TREIBER (lásd az 67-es jegyzetet).

tartotta el magát, alkalmi munkákat vállalt, de szakképzetlen munkásként gyárban is dolgozott. Egyetemi évei alatt, amíg nem jutott a gyakornoki, illetve középiskolai tanári állásához, délutánonként a Sziráki Üzemeknél vállalt munkát.⁹⁶⁶

MÉSZÁROS MIKLÓS kiváló szorgalmú diákként bizonyított, de a káderlapja is jó volt. 1946-ban beiratkozott az egyetemre, egyszerre két szakra a: természetrajz–biológiára és geológia–földrajzra, s csak a tanügyi reform kényszerítette, hogy csak az egyik szakra járjon. Utolsó éves hallgatóként nevezték ki gyakornoknak TÖRÖK ZOLTÁN mellé. Ugyanakkor az első félévben a bőripari szakiskolában, majd a másodikban a Brassai Líceumban természetrajzot tanított. Amikor 1950-ben (tisztá jeles) diplomát szerzett, rögtön tanársegédnek nevezték ki, ezzel egyidőben a Brassai Líceum igazgatója is lett. Alig egy év után, ÚJVÁRI JÓZSEFFEL⁹⁶⁷ együtt az Egyetem aspirantúrára küldte a Szovjetunióba, Leningrádba. Első tudományos dolgozata is ott jelent meg orosz nyelven.⁹⁶⁸ A doktorátussal egyenértékű dolgozatát 1954. október 7-én védte meg. Közben idehaza, 1952-ben, a Munka Érdemrend III. fokozatával tüntették ki. Hazajövelekor (1954. október 25-én) már várta a docensi kinevezése. Alaptantárgya a rétegtan volt,⁹⁶⁹ de közben általános fizikai földrajzot is tanított a földrajz tanszéken.⁹⁷⁰ Egy újabb év után kinevezték dékánnak, 1956–58 között (NAGY LAJOS Bukarestből való visszatértéig) prodékán, végül az egyesítés előtti tanévben tanszékvezető volt. Már ebben az időszakban, tehát a két egyetem egyesítése előtt, évente, legtöbb tudományos dolgozatot közlő tanár volt. Korai kutatásai a puhatestűek rétegtani jellegzetességeit, és elsősorban az Erdélyi-medence paleogén és neogén rétegsorait tették vizsgálat tárgyává.⁹⁷¹

Ugyanabban a tanévben, de csak a második félévtől került a tanszékre még két új tag: NAGY LAJOS és IMREH JÓZSEF.

NAGY LAJOST egy akkor igen „divatos”, tanerők számára indított propaganda tanfolyamról (Predeálról, ahol előadó volt) hívta meg a tanszékre a Bolyai Egyetem egyik elöljárója. Hamarosan ennek az intézménynek nagy befolyású személyisége lett.

NAGY LAJOS (Erdőd, 1921. december 25. – 1982. július 13., Kolozsvár) iskoláit Nagykárolyban végezte, ott is érettségizett 1940-ben. Miután egy éven át a helyi posta alkalmazottjaként dolgozott, 1941 és 1944 között Debrecenben folytatta felsőfokú tanulmányait, de végül a kolozsvári egyetemen fejezte be, 1945-ben. Még az év júniusában, summa cum laude minősítéssel megvédte doktorátusát is a debreceni egyetemen, földrajz, geológia és zoológia szakokból.⁹⁷² Ezt követően Nagykárolyban tanított, ahol 1948-ban

⁹⁶⁶ Önéletrajza, az Egyetem archívumában. Lásd még: TÖVISS J. (1994): *Mészáros Miklós*. In: RMIL III. 552–553.; EMKK 448.; AJTAY F.: *In memoriam Mészáros Miklós (1927–2000)*. Erdélyi Gyopár 55(10)/3–4. 2000. 10.

⁹⁶⁷ *Dilemma előtt állunk. Újvári József*. In: ROSTÁS Z.: *i. m.* 236.

⁹⁶⁸ MESZAROS, N.: *Sztratigrafija i fauna paleogenovüh otlozsenii Szevero-zapadnoj csaszti Transzilvanszkogo basszejna*. Leningradszk. ordena Lenina Goszud. Univ. A. A. Zsdanova, Avtoreferat. (19 l., 3 tábl.) Leningrad. 1954.

⁹⁶⁹ MÉSZÁROS MIKLÓS már elmenetele előtt, tanársegédként, TÖRÖK ZOLTÁN aláírásának fedezete alatt, maga tartotta a karon ezt a kurzust.

⁹⁷⁰ MOLNÁR JENŐ kézírata alapján.

⁹⁷¹ MÉSZÁROS MIKLÓS kutatási jelentései a Román Földtani Intézetben: *Evidența*. 556. (696 és 700.).

⁹⁷² MOLNÁR JENŐ emlékezete szerint NAGY LAJOS a doktori dolgozatát MILLEKKER REZSŐ vezetésével írta.

kinevezték a textilipari iskola igazgatójává. Innen küldték 1949 júliusában Predealra, az említett tanügyi káderképző tanfolyam előadójaként, ahonnan meghívták az egyetemre.⁹⁷³

A Tanügyminisztérium 15 617/1950. február 6-i rendeletével nevezték ki ásvány- és kristálytani adjunktussá. 1951 januárjától, egy ideig, a rétegtant tanította. Még abban az évben, az új tanév kezdetével, docensnek léptették elő és megbízták a *Román Népköztársaság földtana* oktatásával⁹⁷⁴ (ezzel együtt megkapta a Szovjetunió fizikai és gazdaságföldrajza, valamint a RNK gazdaságföldrajza előadásokat is). Az 1952-es tanév kezdetén dékánnak és prorektornak nevezték ki. 1956. november 30-án a Tanügyminisztérium kisebbségi főosztályára főigazgatónak hívták meg,⁹⁷⁵ felmentve prorektori megbízatása alól. Az új munkakör már nem csak fizikailag volt teher (hiszen előadásait a továbbiakban is megtartotta szombatonként úgy, hogy nemegyszer a pályaudvarról egyenesen az előadóterembe ment), de ez – egykori munkatársai megítélése szerint – már a lelki nyugalma számára is sok volt. Ugyancsak ebben az időben fejezte be a nagyrészt már korábban megírt, majd 1958-ban sokszorosított egyetemi jegyzetét.⁹⁷⁶ Az 1958-as tanév megkezdésekor minisztériumi kötelezettségei alól megszabadult és prodékáni kinevezést kapott; ebben a minőségben vett részt a két egyetem egyesítésében.

Szakmai munkássága a Román Földtani Intézet keretében, az Erdélyi-medence neogén üledékekkel fedett területeinek földtani térképezésére irányult.⁹⁷⁷ Később, az annyi irányban lekötött figyelme nem engedte, hogy aktív részese maradjon a földtani térképezésnek. Mégis, a Bolyai Egyetem fennállásának ideje alatt közölt dolgozatai ennek a munkásságnak az eredményeiként születtek.

IMREH JÓZSEF gyakornoki kinevezését mint utolsó éves diák kapta, a KERESKES MEDÁRD távozása révén megüresedett helyre, BALOGH ERNŐ mellé.

IMREH JÓZSEF (Kolozsvár, 1924. szeptember 21 – 1993. március 13., Kolozsvár). Iskoláit szülővárosában végezte. A Barițiu Líceumban érettségizett 1940-ben. Ezután, 1943-ig, tanítóképzőbe járt, majd annak elvégzése után a Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karára iratkozott be, de tanulmányait 1946-ban egészségügyi okokból kénytelen volt abbahagyni. 1948-tól a Bolyai Egyetem Természettudományi Karának előadásait hallgatta; 1950 nyarán végzett.⁹⁷⁸

IMREH JÓZSEF kutatási területe kezdetben a cölesztin (stroncium-szulfát) kristálmorfológiai és genetikai vetületei voltak. Később a mészkövek (melyek az erdélyi cölesztin-előfordulások anyakőzetét képezik) geokémiai vizsgálatait kutatta. 1954-re (már tanársegédként) elkészítette doktori dolgozatát, de általunk nem ismert okok miatt azt Kolozsváron nem tudta benyújtani.

⁹⁷³ NAGY LAJOSnak az egyetem archívumában lévő önéletrajza alapján. Lásd még: MÉSZÁROS M.: *In memoriam*. Nagykároly és Vidéke. Új sor. V/210. (1998. 38. sz. szept. 23.) Nagykároly, 1998. 4.

⁹⁷⁴ A Tanügyminisztérium Felsőoktatási Tanácsának 1120/1951-es rendelete.

⁹⁷⁵ „Director general al Direcției generale a naționalității.”

⁹⁷⁶ NAGY L.: *A Román Népköztársaság földtana*, BTE, Tanügyi sokszorosító, I. (770 l.) II. (804 l.) Kv. 1958.

⁹⁷⁷ NAGY LAJOSnak a Román Földtani Intézet dokumentációs kéziratárában őrzött kutatási jelentései 1952–54 között készültek. Lásd: *Evidența*. 210. (4504), 535. (175), 537. (227), 555. (667).

⁹⁷⁸ IMREH JÓZSEFről: NÁDAS P. (= MURÁDIN J.): *Merre tart a korszerű ásványtani kutatás?*. Igazság XLIII/287. (Kv. 1981. dec. 4.) 3.; SZABÓ A.: *Imreh József*. In: RMIL. II. 358.; MÁRZA, I.: *Conf. Dr. Iosif Imreh (1924–1993)*. Studia Univ. Babeș-Bolyai, ser. Geol. XXXVIII/1. Cluj-N. 1993. 105–107.; SIMON-TÁL. I. 265.

Végül, 1957-ben Jászvásáron megvédte a MIRCEA SAVUL vezetése alatt írt második doktorátusát, így még abban az évben adjunktusi kinevezést kapott. Szintén abban az évben jelentek meg első tudományos közleményei, rögtön négy, amelyből egy külföldön. Sajnos ezt követően kisebb feszültség született közte és BALOGH ERNŐ között, azért, mert a fiatal és ambíciós adjunktus úgy gondolta, hogy a továbbiakban őt illetné meg a kristálytani előadások tartása.

1950 nyarán a földtan tanszék egyesült a földrajzzal és leköltözött a Horea úti Marianum épületébe. Itt a tanszék normálisabb körülmények közt folytathatta mind a pedagógusi, mind a kutatómunkát. Mindenképpen a következő két tanév bizonyult a Bolyai Egyetem földtani oktatása legvirágzóbb korszakának. Ugyan a szakmailag bizonyító fiatalok tanszéki beépítése egy ideig még folytatódott, de az újonnan felvettek (egy kivétellel) már nem tudtak megtapadni, rövidebb vagy hosszabb idő után lemorzsolódtak, s ha meg is maradtak az egyetem kereteiben, más szakra vagy tanszékekre kerültek.

Ősztől három fiatal hallgató kapott gyakornoki kinevezést a tanszék földtani részlegére: MEZEI ZOLTÁN, BÁLINTNÉ OZSVÁTH JOLÁN és MAROSINÉ INCZE MÁRIA.

MEZEI ZOLTÁN⁹⁷⁹ negyedévesen lett közettan gyakornok TREIBER JÁNOS mellett. Már akkor bekapcsolódott a TÖRÖK ZOLTÁN vezette Kelemen-havasoki földtani térképezésbe, majd TREIBERrel járta a Hargitát⁹⁸⁰ (államvizsga dolgozatának témája is a Hargitához kapcsolódik, sőt, utóbb, mikor már útja elvált a tanszékétől, még évekig dolgozott a Román Földtani Intézet megbízásából ebben a hegységben).⁹⁸¹ Miután végzett, 1951 októberétől kezdve tanársegéd lett, de másfél évre rá áthelyezték a Pedagógiai Továbbképző Intézet biológia tanszékére.⁹⁸²

⁹⁷⁹ MEZEI ZOLTÁN (Madéfalva, 1927. március 8 – 2000. április 16., Kolozsvár) elemi iskoláit a Kárpátokon túl, Buzău városban végezte, de középiskoláit már Csíkszeredában. Ott érettségizett 1947-ben a Római Katolikus Gimnáziumban. Már abban az évben beiratkozott a Bolyai Egyetem Természettudományi Karára.

⁹⁸⁰ MEZEI ZOLTÁN és TREIBER JÁNOS közös dolgozata a Felcsíki-medence és környéke földtanáról utóbb, amikor már a Pedagógiai Intézet munkatársa volt, 1958-ban jelent meg a *Csíki Múzeumi Közleményekben*. Itt tenném szövé, hogy a Keleti-Kárpátok vulkáni vonulatának TÖRÖK, TREIBER, GÖTZ és MEZEI által való következetes kutatása nem véletlenszerű, eredeti elképzelésük szerint a kutatásokból monográfia készült volna. Erről abban az időben a sajtó is írt [*Tizedik évfordulóját ünnepli a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem és a marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet*. Utunk. X/21(343). (máj. 27.) 2.] Lehetséges, hogy a Bolyai Egyetem felszámolása volt ennek a tervnek a keresztfája. Valószínűleg ezért próbálta később a maga részét, a Kelemen-havasokat, TÖRÖK ZOLTÁN önálló kötetbe foglalni. TREIBER JÁNOS haláláig folytatta a déli részek kutatását. Valójában ő fejezte be a munkát, de a monográfia végképpen elmaradt.

⁹⁸¹ MEZEI ZOLTÁN kutatási jelentéseit a Földtani Intézetben lásd: *Evidența*. 21. (63), 210. (4503, 4505).

⁹⁸² Sajnos, MEZEI ZOLTÁN ennek következtében teljesen eltávolodott a földtantól. Új munkahelyén hamarosan adjunktus lett. Ebben a minőségben került vissza 1969-ben – már az egyesült Babeş–Bolyai Tudományegyetemre, a Biológia Karra. Onnan ment nyugdíjba 1987-ben. Életéről és későbbi munkásságáról l.: SZABÓ A.: *Mezei Zoltán*. In: RMIL III. 558.; EMKK 450.

BÁLINTNÉ (később INCZÉNÉ) OZSVÁTH JOLÁN⁹⁸³ előbb öslénytan gyakornok, majd tanulmányai végeztével FUCHS HERMAN tanársegédje, de vezetett TREIBER mellett közettan gyakorlatokat is. 1953 őszéig dolgozott itt. Később, a földrajzon, talajtan gyakornokként működött. Igaz, öslénytannal többet nem foglalkozott, de nem került távol a földtan területétől, később (1968) doktorátust is geológiából szerzett (VIRGIL IANOVICI irányítása mellett).

INCZE MÁRIA,⁹⁸⁴ aki akkoriban házasodott össze MAROSI PÁLLal, TÖRÖK ZOLTÁN és TREIBER JÁNOS mellett kezdte meg harmadévesen gyakornoki pályafutását. Általános földtan és közettan gyakorlatokat vezetett, de néha TÖRÖK megbízásából néha rétegtani előadásokat is tartott. Állását 1955-ben laboratórium főnökké módosították. 1956 nyarán csökkentették a fizetési helyek számát, akkor megszűnt GÖTZ ENDRE állása, s hogy mint ifjú családapát mentsék, MAROSI MÁRIA helyére tették, akit középiskolába irányítottak.⁹⁸⁵ Már Kolozsvár rakoncátlan középiskolás nebulóit okította, amikor megjelent a MÉSZÁROSSal közösen írt, paleo-biogeográfiai fogantatású dolgozata.⁹⁸⁶

Félévkor, 1951 januárjában nevezték ki általános földtan gyakornoknak, szintén TÖRÖK ZOLTÁN mellé, az akkor harmadéves ZWILLINGER OLGÁt.⁹⁸⁷ Tanulmányai befejeztéig, két éven át földtan gyakorlatokat vezetett. 1953. január 1-től, MEZEI ZOLTÁNNal átment a Pedagógiai Továbbképző Intézetbe.

⁹⁸³ OZSVÁTH JOLÁN (később INCZE ANDORNÉ) (Kolozsvár, 1928. november 20.) középiskolái elvégzése után 1947-ben került a Bolyai Egyetem Természetrájk Karára, hallgatóként. 1950-től három tanéven át működött öslénytan tanársegédként a földtan tanszéken, ezután áttért a talajtanra, de a földrajzoktatás keretében. Az egyesítés után a földrajz tanszéken maradt, onnan ment adjunktusként nyugdíjba 1986-ban. Ma is Kolozsváron él, besegít az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Társzerkesztésébe*. Lásd még: EMKK 289.

⁹⁸⁴ MAROSI PÁLNÉ INCZE MÁRIA (Marosújvár, 1929. november 2.) iskoláit szülővárosában kezdte, majd Nagyszébenben, a német nyelvű Ursulina leánygimnáziumban, Marosvásárhelyen és Kolozsváron, a Marianumban folytatta. Középiskolái végeztével, 1948-ban, már felvételi vizsga alapján került be a Bolyai Egyetemre. Erről az évfolyamról többen kerültek gyakornoki állásba a földrajz–földtan tanszékre, így ZWILLINGER OLGA, GÁBOS LAJOS és TÖVISSI JÓZSEF.

⁹⁸⁵ A továbbiakban MAROSI PÁLNÉ INCZE MÁRIA Kolozsvár különböző iskoláiban tanított, magyarul, németül és románul, természetrajzot és földrajzot. Egy időben a Tankönyvkiadó kolozsvári fiókszerkesztőségében is dolgozott. Az 1980-as évek végén nyugdíjba vonult, ma Kolozsváron él.

⁹⁸⁶ MÉSZÁROS, N., MAROSI, MARIA: *Răspîndirea speciei Variamussium fallax în interiorul arcului Carpatic*. Analele Romîno–Sovietice, geol.–geogr. 1(30). Buc. 1957. 43–51.

⁹⁸⁷ ZWILLINGER OLGA MÁRIA, később dr. MAGYARI ANDRÁS NÉ (Kolozsvár, 1929. augusztus 27.) középiskoláit szülővárosában, a Református Leánygimnáziumban végezte, majd a 96-os lábjegyzetben említett évfolyamtársaival együtt kezdte és végezte a Bolyai Egyetemet. Államvizsga dolgozatát, mely a Kelemen-havasokbeli Zebrák-völgy földtanát taglalta, évekig a diákoknak irodalomként javasolták. A hatvanas évektől nyugdíjazásáig kolozsvári középiskolákban tanított. Ma is ebben a városban él.

Utolsó évesként, az 1951–52-es tanévben még két évfolyamtárs volt gyakornok a földtanon: GÁBOS LAJOS és TÖVISSI JÓZSEF. Az elsőről később még szó lesz. TÖVISSI JÓZSEF⁹⁸⁸ a földtan kollégium keretében TÖRÖK ZOLTÁN mellett gyakornokoskodott, de hamar átpártolt a földrajzra, TULOGDY JÁNOSHOZ, s elsősorban a geomorfológia érdekelte.

Ugyanabban a tanévben, FÖLDES FERENC,⁹⁸⁹ a fizika tanszékről vendégként átjött adjunktus tanította a karon a fűtőanyagok földtanát, sajnos csak egy tanéven át. Kedves, szellemes tanár volt, akit a diákok nagyon megszerettek. A földtanhoz való kötődése kutatási területén is érződött: éveken át dolgozott geofizikai módszerek kidolgozásán.⁹⁹⁰ De geofizikusként bekapcsolódott a Földtani Intézet munkálataiba is.⁹⁹¹

Az 1952-es év volt az első nagy „vérvesztesség” a tanszéken. FÖLDES FERENC távozásával, három tehetséges fiatal gyakornoktól, illetve tanársegédétől (MEZEI ZOLTÁN, GÁBOS LAJOS – igaz, tőle csak átmenetileg –, ZWILLINGER OLGA) kellett megválni. Helyükbe mindössze egy gyakornok került, az is csak rövid időre: FILEP ÉVA (később: SÜKÖSD KÁROLYNÉ), aki 1953-ban végzett, s hamarosan átkerült a gazdaságföldrajzra, MOLNÁR JENŐ mellé. 1954-ben hagyta ott a földtani tanszéket, de ez akkor nem jelentett veszteséget, mivel azon a nyáron tért vissza a Szovjetunióból MAROSI PÁL és MÉSZÁROS MIKLÓS.

MAROSI PÁLról már említettük, hogy még diákként (1949. február 15-től)⁹⁹² gyakornoki alkalmazásban tevékenykedett a tanszéken. Jóformán még nem is végzett, amikor aspirantúrára küldték a moszkvai Lomonoszov Egyetem Földtani Karára.

MAROSI PÁL (Marosvásárhely, 1925. augusztus 11 – 1989. május 10., Kolozsvár) MOLTER KÁROLY író fia. Iskoláit szülővárosában végezte, a Református Kollégiumban érettségizett 1944-ben. Egyetemre ugyan Kolozsváron járt, de államvizsgáját 1949-ben a bukaresti I. C.

⁹⁸⁸ TÖVISSI JÓZSEF (Székelykakasd, 1927. június 23.) Marosvásárhelyen a Kereskedelmi Középiskolában érettségizett 1948-ban. Az egyetem elvégzése után is a Bolyai Egyetemen maradt, de földrajzsként. Már 1958-tól adjunktus lett, ám az egyesítés után tovább nem léptették elő. Ebben a minőségében nyugdíjazták 1989-ben. Szakirodalmi munkásságában elsősorban geomorfológiával foglalkozik, akárcsak 1978-ban megvédett doktori dolgozatában (mely az Olt felső folyása medencéinek morfológiai fejlődését taglalja). 1990, azaz a magyar földrajzi oktatás újraindulása óta, betanító tanárként újból a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen oktat. Életére és munkásságára lásd még: B. F. H. (BRASSÓI FUCHS H.): *Természetismeretre, természetszeretetre nevel.* Igazság XLI/180. (Kv. 1980. máj. 20.) 2.; NÁDAS P. (= MURÁDIN J.): *Előrejelző földrajzi kutatások. Városaink mesterséges tájak.* Igazság XLIV/1. (Kv. 1982. jún. 25.) 3.; EMKK 671.; SIMON-TÁL. II. 234.; OLÁH-GÁL ELVIRA beszélgetése dr. TÖVISSI JÓZSEF földrajztudóssal: *Életemben minden munkának és eredménynek örültem.* Székelyföld V/8. Csíkszereda 54–56.

⁹⁸⁹ FÖLDES FERENC [Kolozsvár (?), 1921. július 3.] életéről keveset tudunk. MEZEI ZOLTÁN emlékezete szerint talán Sopronban bányamérnököt is tanult volna, de tény, hogy diplomát a Bukaresti Politechnikai Intézetben szerzett 1948-ban. 1950-ben tanársegédként került a Bolyai Egyetem fizika tanszékére. Amikor a földtan tanszékre átjött, akkor kapta adjunktusi kinevezését. Ezzel a címmel ment vissza előbbi munkahelyére. Állítólag a rendszer nehezített rá, mert szeretett politikai vicceket mondani. 1955-ben behívták katonának. Szabadulása után nem sokkal elhagyta az országot. Mai holléte számunkra nem ismert.

⁹⁹⁰ LÁSZLÓ TIHAMÉRRAL (1910–1986), a Fizika Tanszék akkori prodékánjával közösen közölték *A Kolozsvári Victor Babeş és Bolyai Egyetemek Közlönyében*, 1957-ben (II/1–2. 51–58.) *Készülékek természetes földáramok mérésére* címen eredményeiket.

⁹⁹¹ FÖLDES FERENCnek a Román Földtani Intézet dokumentációs irattárában 3 kutatási jelentését őrzik, lásd: *Evidența*. 35. (387 és 390), 72. (1237).

⁹⁹² Az Egyetem archívumában őrzött személyi lapja szerint.

Parhon Egyetemen tette le, mivel akkor már útban volt a Szovjetunió felé. Moszkvában előbb G. P. GRASKOV professzor irányításával kezdte el aspirantúrai dolgozatának megírását, mely a Kárpát-kanyar szeizmológiai feltérképezését célozta. Ám, amikor 1950-ben itthon járt (akkor vette feleségül INCZE MÁRIÁT), a román földtani vezetés, hidrogeológus-hiány miatt, utasította, hogy változtasson témát, és álljon rá erre a szakra. Így gyakorlatilag mindent előről kellett kezdenie. Új témájának (*Râmnicul Sărat környékének hidrogeológiája, különös tekintettel a város vízellátására*) vezetője ezúttal O. K. LANGE professzor lett.⁹⁹³

Miután megvédte aspirantúra dolgozatát hazajött, és egyből docensi kinevezést kapott a karon. TÖRÖK ZOLTÁN dékáni hivatalából leköszönve (az 1954–55-ös tanévben töltötte azt be), tantárgyait a fiatalok közt szétosztva, 1955-ben otthagyta a földtani tanszéket és átment a geográfusokhoz a kontinensek földrajzát tanítani.⁹⁹⁴ Ráruházták az általános földtant és a hidrogeológiát, nyugdíjazásáig ezt a két tantárgyat tanította. MAROSI PÁL nem sokat közölt sem a Bolyai időszakban, sem később. Nem tartozott a gyakran publikáló tanerők közé (talán kiélezett kritikai szelleméből fakadóan, ami néha kollégáival szemben is apróbb konfliktusokhoz vezetett). Bolyais időszakában mindössze 2 dolgozata jelent meg, pedig intenzíven kutatott az EMIL LITEANU vezette első román hidrogeológus csoporttal, a Földtani Intézet külső munkatársaként: előbb a Bărăganban, majd a Pannon-medence romániai részén.⁹⁹⁵

A személyi állomány változásait illetően 1954 után csendes időszak következett a tanszéken. MAROSI MÁRIA 1956 nyarán való távozásán kívül semmi lényeges változás nem történt.

Egyébként, a vihar előtti csöndben, 1955-ben az Egyetem békésen ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját.⁹⁹⁶ Az esemény egyik rangos fegyverténye a *Bolyai Egyetem Emlékkönyve*⁹⁹⁷ volt, mely ebből az alkalomból került kiadásra, s amely BÁNYAI LÁSZLÓnak⁹⁹⁸ a kor nyelvezetén fogalmazott, elégedettséget sugárzó bevezetője után az Egyetem tanári karának dolgozatait közölte, köztük dokumentum értékű felvételekkel az egyetemi életről. A kötetben helyet kapott BALOGH ERNŐ, MÉSZÁROS MIKLÓS, NAGY LAJOS és TÖRÖK ZOLTÁN egy-egy tanulmánya is.

Az 1955–56-os tanév alatt már érezhetőek voltak az első jelzések, hogy a hatalom felszámolni szándékszik a Bolyai Egyetemet, kikezdve annak – előbb csak társadalmi – létjogosultságát.

⁹⁹³ Lásd: *Egy Lősz-tanulmány átváltozásai. Marosi Pál* In: ROSTÁS Z.: *i. m.* 131–132.

⁹⁹⁴ A Bolyai Egyetem fennállásának utolsó évében TÖRÖK ZOLTÁN ki is adta ez irányú egyetemi jegyzeteit. Az egykori diákok úgy emlékeznek ezekre az előadásaira, mint amelyeken több szó volt a kontinensek földtanáról, mint földrajzáról. De itt hallottak első ízben ALFRED WEGENER csak jóval később elismert kontinensúszási elméletéről is, amelyről egyáltalán nem mondható, hogy abban az időben divatban lett volna.

⁹⁹⁵ Lásd: ROSTÁS Z.: *i. m.* 133. Róla még: TÖVISSI J.: *Marosi Pál*. In: RMIL III. 488–489. A Román Földtani Intézet dokumentációs irattára ebből az időszakból 2 kutatási jelentését tartja nyilván; lásd: *Evidența*. 566. (926), 575. (97).

⁹⁹⁶ TÖRÖK ZOLTÁN, a leköszönő dékán, a helyi napilapban [TÖRÖK Z.: *A tizedik évfordulón. Állandó fejlődés*. Igazság XVII/126. (Kv. 1955. máj. 31.) 3.] húzta meg a földtan- és földrajzoktatás tízéves mérlegét. Finom füllel kihallani szövegéből a valódi eredmények feletti öröme mellett, neheztelését is az indulás és kibontakozás mostoha körülményeiért.

⁹⁹⁷ *A Bolyai Tudományegyetem (1945–1955)*. Buk. 1955. 642.

⁹⁹⁸ BÁNYAI LÁSZLÓ (1907–1981) történész abban az időben a Bolyai Tudományegyetem rektora volt (BALOGH EDGÁR: *Bányai László*. In: RMIL I. 161–164.).

Az ügyet elsőnek, 1955 őszén éppen a tanszék egyik tagja, az akkor prorektor NAGY LAJOS szimatolta meg.⁹⁹⁹

A hangulat 1956 októberében forrósodott fel. A diákság egy része hevesen reagált a magyarországi forradalmi eseményekre, aminek fájó következményei is lettek (egy diák a tanszékről börtönbe került, másiktól pedig később, már végzése után derült ki, hogy a forradalom melletti kiállása miatt zaklatni kezdték és öngyilkos lett).¹⁰⁰⁰ A tanári kar visszafogottabban reagálta le az eseményeket, egy részük valóban elítélendőnek minősítette a magyarországi forradalmat. Az Egyetem felszámolását célzó folyamatban 1956. októbere mindenképpen olaj volt a tűzre, de az eszközök túl rafináltak voltak ahhoz, hogy azokat felismerni, vagy időben kivédeni lehetett volna. Csak utólag látható, hogy a két egyetem tevékenységének a közelítése is ezt a célt szolgálta.¹⁰⁰¹ Ebbe az összeboronálási akcióba tartozott az 1956. december 14–16. közt megrendezett második közös tudományos felolvasóülés a két egyetem tanerőinek együttes részvételével. Pozitív szellemben megítélve, hasznos, mindkét fél számára egyaránt termékenyítő rendezvénysorozat lehetett volna: két egymást kölcsönösen becsülő, egyenrangú, független intézmény között, ha valós, őszinte szándék állt volna mögötte és nem egy alantas beolvasztási manőver első sakkhúzása lett volna. (Geológiai vonatkozásban a szakosztályi ülészekon felolvasott 13 dolgozattól 7 a Bolyai Egyetem 8 oktatójának a munkája volt. De elhangzottak földtani vonatkozású dolgozatok a földrajzi és kémiai szakosztályokon is.)¹⁰⁰² Ilyen felolvasóüléseket 1955-től kezdődően rendszerességgel tartottak, az utolsót 1959. május 20–25. között, amikor már a Bolyai Egyetem sorsa megpecsételődött.

Nem csak a közös diákrendezvények, tudományos ülészekok, de a megjelenő közös folyóirat¹⁰⁰³ is ennek az előkészületnek a hírnöke volt. Csábos csapda volt, hisz hosszú idő után újbóli lehetőséget jelentett a rendszeres publikálásra. A maga nemében meg is voltak az előnyei, hisz az egyetem fennállásának utolsó három évében – itt nem számítva, hogy ebben a korszakban megírt dolgozatok még legalább három éven át fokozatosan kerültek nyomdába –, csak a földtan szakos tanerők 20-nál több dolgozata jelent meg benne.

Ezek után már nem meglepő, hogy a továbbiakban a személyzetbővítés folyamata leállt. A végzősök gyakornokkénti alkalmazása is ritkaságszámba ment. Az egyetem felszámolásáig már nagyon kevés személyi változás történt a tanszéken. Így 1957 őszén visszakerült a katedrára az egykor gyakornok GÁBOS LAJOS.

⁹⁹⁹ [BODOR A. (szerk.)]: *A romániai magyar főiskolai oktatás. Múlt-jelen-jövő.* Kv. é. n. (1990) – a továbbiakban: *Főisk. okt.* – 21.; VINCZE G.: *i. m.* 1997. 72. Megjegyzendő, hogy 1956 februárjában, amikor a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, PETRU GROZA kitüntetésekkel adta át a Bolyai Egyetem oktatóinak – többek közt BALOGH ERNŐnek és NAGY LAJOSnak a Munkaéremrend III. fokozatát [*Átnyújtották a kitüntetések a Bolyai Egyetem tanárainak.* Igazság II sor. XVIII/35. (Kv. 1956. febr. 11.) 1.] – megpendítette, hogy „a nemzeti elszigeteltségen túl kell lépni”, amit állítólag a kitüntetettek kértek, mégpedig egyhangúlag (lásd: ȚUGUI, P.: *i. m.* 263.).

¹⁰⁰⁰ MÉSZÁROS MIKLÓS szóbeli közlése.

¹⁰⁰¹ Lásd: *Főisk. okt.* 22.

¹⁰⁰² *A Kolozsvári Victor Babeş és Bolyai Tudományegyetem tudományos ülészekának programja.* 1956. december 14–16. Kv. 21–25.

¹⁰⁰³ *A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek közleményei és Buletinul Universităților V. Babeş și Bolyai* – 1957-ből, majd ennek folytatásaként, már egy kötetben, és egy cím alatt: *Studia Universitarum V. Babeş et Bolyai* (1961-ig, tehát az egyesülés után is, ugyancsak ezen a címen, mint két független egyetem közös kiadása (!)). ȚUGUI, P. (*i. m.* 254.) szerint a közös folyóirat gondolatát NAGY LAJOS is támogatta.

GÁBOS LAJOS (Fogaras, 1927. január 8 – 1988. szeptember 20., Kolozsvár) a középiskolát Sepsiszentgyörgyön, a Mikó Kollégiumban végezte 1948-ban. Ezt követően a Bolyai Egyetem földtan–földrajz szakára felvételizett, ahol utolsó évesen, az 1951–52-es tanévben (tehát a Bolyai Egyetem virágkorában) gyakornoki minőségben alkalmazták FÖLDES FERENC mellé. Miután végzett, az akkor jelentkező keretmegszorítások miatt nem volt lehetősége az egyetemen maradni, így került középiskolai tanárként Szatmárnémetibe, ahol három tanéven át tanított az Állami Magyar Fiúliceumban.¹⁰⁰⁴

Elég kalandos, megpróbáltatásokkal teli úton (BALOGH ERNŐ meghívására, de az egész közösség támogatásával) került vissza a tanszékre 1957 októberében, ismét csak gyakornoki állásba. Ezzel a fokozattal maradt a két egyetem egyesítése utánig. Bár mineralógusi megbízatása volt, az őslénytan, kezdetben leginkább a tengeri sünök világa vonzotta. Az első dolgozata (még magyarul) azonban már az egyesülés után jelent meg nyomtatásban.¹⁰⁰⁵

Az utolsó tanévben, MÉSZÁROS MIKLÓS prodékán közbenjárása révén¹⁰⁰⁶ beindult a tanszéken a „műszaki”, azaz nem tanári jellegű geológus képzés. Akkor nem lehetett sejteni, hogy könnyű elintézése mögött az egyesítés taktikája dolgozott: ugyanabban az évben, az addig mineralógusképző tanszék a Babeş Egyetemről szintén erre a profilra állt át, előkészítendő egy „törés nélküli egyesülést”. Ehhez a változáshoz kötődött formálisan az utolsó személyi bővítés. 1958. november 25-én, versenyvizsga alapján, MOLNÁR KATALIN¹⁰⁰⁷ kémikust felvették gyakornoknak TREIBER JÁNOS mellé.

¹⁰⁰⁴ Lásd még: TÖVISSI J.: *Gábos Lajos*. In: RMIL II. 29.; AJTAY F.: *Dr. Gábos Lajos geológus (1927–1988) emlékezete*. Romániai Magyar Szó, új sor, 2952–2953. (Buk. 1999. jan. 23–24.) Szabad szombat melléklet.

¹⁰⁰⁵ Itt kénytelenek vagyunk AJTAY FERENC fenti lábjegyzetben idézett munkája állítását módosítani, hiszen nem a ŞURARU (MARIA és NICOLAE) házaspárral 1967-ben írt dolgozata az első, hanem amint az az egyetemi személyzet tudományos könyvészetében is szerepel [PASCU, ŞT. (szerk.): *Activitatea ştiinţifică a Universităţii din Cluj-Napoca 1919–1973*. V. geogr.–geol.–min. 1974. 105.], az öt évvel korábban az Egyetem folyóiratában megjelent: GÁBOS L.: *Új tengeri sün-faj a Băile Leghia-i (jegenyefürdői, Kolozsvár tartomány) közepső eocénből*. Studia Univ. Babeş–Bolyai. ser. Geol.–Geogr. V/2. Cluj 1962. 75–80.

¹⁰⁰⁶ Erről MÉSZÁROS MIKLÓS így mesélt 1999 tavaszán: az 1956-os események alatt kapott egy rejtélyes, akkor félelmet ébresztő meghívást a Néptanács épületébe. A legrosszabbra felkészülve ment oda. MIRON CONSTANTINESCU központi bizottsági titkárhoz, a későbbi tanügyminiszterhez vezették be, aki mint prodékántól kérte a szocialista alkotmányos rend megőrzését a karon. Ennek betartása esetén jóindulatáról biztosította MÉSZÁROS MIKLÓST, melyet egy bebocsátó cédulával egyenértékű névjegykártyával nyomatékosított. Később, ennek a névjegykártyának a birtokában, azon az alapon, hogy a Babeş Egyetemen a geológián nemcsak tanárképzés, de mineralógusképzés is folyik, Mészáros Miklós az 1957–58-as tanév folyamán Takács LAJOS (1908–1982) rektorhoz (1956–59) azzal a javaslattal fordult, indítsanak a Bolyai Egyetemen az 1958–59-es tanévvel kezdődően szakmai geológusképzést. TAKÁCS álláspontja az volt, ha ezt MÉSZÁROS mint prodékán el tudja intézni, ő nincs ellenére. Így MÉSZÁROS MIKLÓS a névjegykártyával kihallgatást kért MIRON CONSTANTINESCU tanügyminiszternél, akinél kérése messzemenő jóindulatra talált.

¹⁰⁰⁷ MOLNÁR KATALIN (később JAKAB ISTVÁNNÉ) (Felsősófalva, 1930. augusztus 3.) elemi iskoláit szülőfalujában végezte, majd 1944-ben cselédlányként Kolozsvárra került. 1949-től munkásnőként dolgozott öntödében és gépgyárban. 1950–52 közt munkáseyetemet végzett, majd felvételt nyert a Bolyai Egyetem kémia szakára. Az első év elvégzése után a Szovjetunióba küldték tanulni, de egészségügyi okokból hazatérni kényszerült, így a Bolyai Egyetemen fejezte be tanulmányait 1958-ban. Első tudományos dolgozata kémiai tárgyú, és már az egyesítés után jelent meg (1960).

Ezt követően már igen gyorsan zajlottak azok az események, melyek a Bolyai Egyetemnek a Babeş Egyetem általi bekebelezéséhez vezettek.¹⁰⁰⁸ 1959. február végén már nyilvánvalóvá vált a Bolyai Egyetem megpecsételt jövője. A február 26 – március 5. közötti gyűléssorozat (melyen NICOLAE CEAUŞESCU és ION ILIESCU is részt vett) megalázó hangulatában NAGY LAJOS dékánnak jutott osztályrészül az a nem kitüntető feladat, hogy (az eseményeket elviselni nem tudó, és áprilisban öngyilkos lett) SZABÉDI LÁSZLÓ (1907–1958) irodalomtörténet-tanár magyar nyelvű felszólalását a későbbi diktátornak románra fordítsa.¹⁰⁰⁹ A gyűléssorozatot az egyesítést előkészítő bizottságok megalakulása követte.¹⁰¹⁰ Ezek munkálatai lezártaival olyan megállapodás született, mely szerint csak az általános kultúra oktatására képzendő (tanárszakos) diákoknak fognak az egyesített egyetemen magyarul tanítani. Ezzel megszüntették a magyar nyelvű oktatást a földtanon. Ha biológiai és földrajzi tantárgyakat – egyre csökkenő arányban – az egyesítés után is tanítottak magyarul, ez a földtannal kapcsolatos egyetlen tantárgy esetében sem volt többé lehetséges.¹⁰¹¹ Sajnos, e tény az egy évvel korábbi szakosítási kezdeményezés nagymértékben befolyásolta.

Az egyesítést követően a két nagy öreget, BALOGH ERNŐT és TÖRÖK ZOLTÁNT nyugdíjazták, illetve konzulens professzorokká nevezték ki, ebben a minőségükben heti rendszerességgel halálukig bejártak a tanszékre. TÖRÖK ZOLTÁN csak négy évvel élte túl az egyesítést, de végig aktív kutató maradt, utolsó éveiben a piroklasztitok rendszertanával foglalkozott,¹⁰¹² valamint a végül kiadatlanul maradt, a Kelemen-havasokról írt monográfiáján dolgozott. BALOGH ERNŐ

¹⁰⁰⁸ „Ez a brutálisan, eleve rosszhiszeműen végrehajtott fordulat olyan stratégiába illeszkedett, amely tilalmak és megszorítások, átszervezések és átrendezések megszakítatlan sorozatával magát az anyanyelvű kultúra intézményrendszerét vette célba, hogy az értelmiségétől megfosztott kisebbséget szellemi vegetálásra, majd mielőbbi asszimilációra ítélje.” (HORVÁTH A.: *Távlat és történelem*. Korunk 1995/7. sz. 33).

¹⁰⁰⁹ L.: *Főisk. okt.* 26. Az „egyesítést” az akkori tartományi pártvezetés magyar előjárója későbbi visszaemlékezéseiben részletesen és kellő korrektséggel ecseteli. Lásd: TOMPA I.: *Hogyan történhetett?* Kv. 1995. 217–232.; román részről történő beállításban P. ȚUGUI (*i. m.*) egyik fejezete taglalja (*Unificarea Universităţii „Victor Babeş” cu Universitatea „János Bolyai”*), 261–283. Önéletrajzában BALOGH EDGÁR: *Számadásom. Emlékirat 1956–1993*. Kv. 1999. 27. állítja, hogy az egyesítési „javaslat két beugratott aláírója” CSENDES ZOLTÁN (1924–1959) statisztikus (aki az egyesítés után, a Bolyai Tudományegyetem prorektoraként öngyilkos lett (Kenyeres. IV. Bp. 1994. 153.) és NAGY LAJOS geológus voltak. Ezt megerősítette BODOR A. is (lásd: Vincze G.: *i. m.* 1997. 78.). Egyébként BALOGH EDGÁR (1906–1996) író, szerkesztő, egyetemi tanár, 1949-ben a Bolyai Tudományegyetem rektora (KOLLEGA TARSOLY. II. 219.) ez utolsó önéletrajzi kötetének egyes állításai tévesek, az elmosódó emlékezet tanúi. Például NAGY LAJOS halálának idejére és körülményeire pontatlanul hivatkozott (lásd: *i. m.* 29.): a konfliktust közte és a tanszék vezetője közt nem az oktatás nyelve váltotta ki, az nem válthatta ki, mivel földtani tantárgyat az egyesítés után senki nem taníthatott magyarul; öngyilkossága pedig nem „néhány év múltán”, hanem majd egy negyed századdal később következett be. (Vö.: Vincze G.: *i. m.* 1997. 80.)

¹⁰¹⁰ A márciusban összeállt ad hoc bizottság 9 állandó tagja közül az egyik, prorektori minőségében, NAGY LAJOS professzor volt (lásd: Vincze G.: *i. m.* 1997. 79.).

¹⁰¹¹ A Tartományi Pártbizottság által, VASILE VAIDA első titkár aláírásával felterjesztett egyesítési javaslatban még szó volt ugyan egy tantárgy – jelesen a MÉSZÁROS MIKLÓS által előadott történeti földtan – magyar oktatásáról, de ez a végleges egyesítési megállapodásban, amelyet GHEORGHE GHEORGHIU-DEJ is aláírt, már nem szerepelt (dr. VEKOV KÁROLY történész birtokában lévő dokumentumokra alapozott információ).

¹⁰¹² Lásd: TÖRÖK Z.: *Vorschlag für eine Verbesserung der Klassifizierung und Forschungsmethodik der Pyroklastite*. Acta geol. VII/3–4. Bp. 1962. 351–357.; TÖRÖK, Z.: *Problémy klasifikácie pyroklastík a spôsobov ich štúdia*. Geol. práce. 25–26. Bratislava, 1962. 183–206.

még néhány barlangászati cikket jelentetett meg, majd halála évében került ki a nyomdából *Cseppkővilág* című könyve.

GÖTZ ENDRÉT elbocsátották, így a kolozsvári bányavállalathoz, majd ennek az intézménynek a nagybányái megfelelőjéhez került munkavezetői, majd mineralógusi minőségben. 1965-ben kutatóként alkalmazták, ekként vonult nyugdíjba 1987-ben. Utólag még számos szakcikket közölt, s leírt egy új ásványt, a *monsmeditet*.

A többi tanerő, így NAGY LAJOS, TREIBER JÁNOS, MÉSZÁROS MIKLÓS és MAROSI PÁL docensi, FUCHS HERMAN és IMREH JÓZSEF adjunktusi, GÁBOS LAJOS és JAKAB ISTVÁNNÉ MOLNÁR KATALIN gyakornoki minőségben az egyetemen maradtak.

NAGY LAJOS közvetlen az egyesítés után tanszékvezető és kari dékán volt, de mivel doktorátusát a rendszer nem ismerte el,¹⁰¹³ ezen az alapon hamar megfűrták, később is sokat zaklatták. Egyre visszahúzódóbban élt, családjában kereste a menedéket s az elégtételt. A karon úgy okoztak neki állandóan kellemetlenséget, hogy évente más és más tantárgyat osztottak rá. Végül a megaláztatásokat, zaklatásokat tovább nem tűrve, 1982. július 13-án vonat alá vetette magát.

TREIBER JÁNOS (a diákok „jó öreg ROSENBUSCH”-a, a „petrógróf”,¹⁰¹⁴ ahogy mesterségének művelőit nevezte) élete végéig a tanszéken maradt, sokat dolgozott és közölt, de soha többé nem léptették elő, a már 1952-ben megszerzett docensi ranggal maradt, addig, míg a XX. század kegyetlen betegsége, a rák el nem vitte az élők sorából.

MAROSI PÁL megérte a tanszéken nyugdíjazását, szintén változatlan titulussal, de nem sokkal utána meghalt (1989. május 10.).

FUCHS HERMAN is csak adjunktus maradt. Doktorátusra, mivel nem volt párttag, mégcsak beiratkozni sem tudott. 1972-ben, azért mert a diákok előtt meg mert emlékezni az akkor éppen százéves kolozsvári magyar egyetemről,¹⁰¹⁵ eltiltották a tanítástól, majd 1975-ben nyugdíjazták, végül hosszas betegség után, 1996. április 11-én elhunyt. Az egyesítés után, ha tudományos és tanári munkájában zavarták, korlátozták, tudománynépszerűsítő munkák írásával őrizte meg egyensúlyát. Több mint 250 ilyen jellegű cikket közölték az erdélyi és magyarországi folyóiratok.

IMREH JÓZSEF utóbb, a hatvanas években megkapta a docensi kinevezését, de az maradt a nyolcvanas évek végén történt nyugdíjazásáig. Életerősen, egy banális orvosi beavatkozás okozta baleset vitte sírba, hová hűségese felesége, tudományos munkásságában munkatársa, órák múltán önszántából követte. 55 tudományos dolgozat és két szakkönyv maradt utána.

¹⁰¹³ Nemcsak NAGY LAJOS doktorátusát nem akarták elismerni, de hasonló helyzetben volt minden tanár, aki 1945 előtt védte meg. A két nagy öreg: BALOGH ERNŐ és TÖRÖK ZOLTÁN doktori diplomáját MÉSZÁROS MIKLÓS állítása szerint az ő közbenjárására ismerték el. Talán ezzel függ össze az a tény is, hogy a két neves tanár sohasem lehetett doktorátusvezető.

¹⁰¹⁴ A Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban van TREIBER JÁNOS közzétani egyetemi tankönyvének (TREIBER, I.: *Petrografia rocilor eruptive și metamorfe* – Ed. Did. Ped. Buc. 1964. 340 l.) egy példánya (500 243-as jelzet), melynek belső címlapjára tanítványai felírták kedvenc tanáruk diáknevét (az öreg ROSENBUSCH) és „aranyköpéseit”, de valaki feljegyezte neve fölé, egy kereszt mellé, halála dátumát is. Magyaráztaképpen: K. H. FERDINAND ROSENBUSCH (1836–1924) német mineralógus, a magmadifferenciálódás elméleti megalapozója volt, akinek megállapításaira előadásában TREIBER gyakran hivatkozott („*azt már a jó öreg ROSENBUSCH is megmondta, hogy ...*”).

¹⁰¹⁵ AJTAY F.: i. m. 104.

GÁBOS LAJOS – mivel ő sem volt párttag –, doktorátusát csak egykori osztálytársa, DOMOKOS GÉZA baráti közbenjárása révén, Bukarestben tudta megvédeni; adjunktusi fokozatig jutott előre. Húsz szakdolgozat és néhány, társszerzőkkel írt könyv a tudományos hagyatéka. Korán, 61 évesen, rákban halt meg.

JAKAB ISTVÁNNÉ MOLNÁR KATALIN szintén az egyetemről vonult nyugdíjba. Viszont csak félretett kutatóként dolgozhatott ott. Javarészt társszerzőként közölt dolgozatainak száma 10 körül van. Ma Kolozsváron él.

MÉSZÁROS MIKLÓS 1992-ig működött a tanszéken, de nyugdíjasként, azaz konzulens professzorként haláláig aktív maradt. Ő futotta be a legsikeresebb életpályát az egykori Bolyai Egyetem földtan tanszékéről. Még a nyolcvanas években professzor lett; egykori kollégái közül egyedüli volt, aki doktorátusi vezetőként működhetett. A Babeş–Bolyai Egyetemen volt tanszékvezető, prodékán, sőt dékán is. Majdnem 300 szakdolgozata (legtöbbje számos társszerzővel), 6 könyve, 2 monográfiája, 11 egyetemi jegyzete, ezek mellett több mint 500 újságcikke jelent meg. 1998-ban a Román Akadémia rendes tagjává választotta.

Visszatekintve a Bolyai Egyetem földtani oktatásának 14 évére, összegzésként azt mondhatjuk, hogy az a megaláztatások és a hősies helytállás, a betartatlan ígéretek és a kitartó építkezés értékteremtő időszaka volt. A tanszék alkalmazottai emberfeletti erőfeszítéssel, a nehézségek ellenére is olyan szakmai színvonalat nyújtottak, amely biztosította a hallgatók versenyképességét. Bár utóbb sokan kétségbe vonták a tanári kar kompetenciáját, az eredmények bizonyítottak: hisz a végzettek, akiket útnak indítottak, bármilyen körülmények közt megállták a helyüket, mint ahogy ASZTALOS ISTVÁN, BECSEY ZOLTÁN, BENEDEKNÉ SZŐKE AMÁLIA, BRAUN SÁNDOR, CSONT BÉLA, FEKETE ALBERT, KÁROLY ZOLTÁN, KISGYÖRGY ZOLTÁN, KÖBLÖS ANTAL, KRISTÓ ANDRÁS, MAKFALVI ZOLTÁN, MÉDER ÁRPÁD, RÁCZ JENŐ, TÖKÉS FERENC és mások kiváló gyakorló geológusokként bizonyítottak, azokat újból nem is említve, akik az egyetemen maradtak. A végzettek többsége a hazai közoktatást szolgálta, közöttük olyanok, akik színvonalas oktatói tevékenységük mellett az erdélyi magyar szakirodalom tárházát gazdagították, vagy az igényes tudományos ismeretterjesztésben jeleskedtek, mint AJTAY FERENC, BENEDEK ZOLTÁN, KÓNYA ÁDÁM és mások.

Gaal György

Kolozsvár kétezzer esztendeje dátumokban*

106-ban Traianus császár meghódítja Dacia területét, római provinciává szervezi

124 táján (de lehet, hogy már 117–118 körül) Napoca vicus (falu) municípiumi (városi) rangot kap Hadrianus császártól, római provincia székhelye

170–180 táján Napocát colonia rangra emelik

III. századból származó római sírokat tártak fel a Farkas (Kogălniceanu) és a Petőfi (Avram Iancu) utcákban, a Szent György (L. Blaga) téren és a Györgyfalvi út elején

271 körül megszűnik a római uralom Daciában

V–VI. századból a város környékén gepida településre utaló leletek kerültek elő

800 tájáról származó szláv eredetű sírhalmokat tártak fel Szamosfalva határában

895-ben a honfoglaló magyarság bevonul Erdélybe, e korszakból származó sírokra bukkantak a Fő téren, a Farkas (Kogălniceanu) és a Zápolya (Traian Moşoiu) utcákban, valamint a Pata utca és a Györgyfalvi út találkozásánál

X. század elején palánkvár épül vagy a későbbi Óvár területén, vagy attól nyugatra, Kolozsmonostoron

XI. század végén a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére Benedek-rendi apátság létesül Kolozsmonostoron

1173-ban először említik írásban Kolozs megyét, illetve ennek Tamás nevű ispánját (Thomas comes Clusiensis)

1213-ban említi először oklevél a város nevét: castrum Clus. (A név eredete máig is vitatott: származtatható a latin „zárt, hegyektől közrefogott” jelentésű *clausa-clusa*, illetve a német „keskeny völgy”-et jelölő Klause–Kluse szavakból; a szláv „forrás, kulcs” értelmű *kluc* szóból, vagy pedig a feltételezett első várispán, Miklus–Miklós/Kolos nevéből.)

1222. június 21-én kelt pápai bulla említi az egyenesen Rómának alárendelt kolozsmonostori bencés apátságot

1241-es tatárjárás alkalmával a királyi palánkvár védőivel együtt elpusztul, a vármegye közigazgatási központját Léta várába helyezik át

XIII. század második felében felépül az a négy sarokbástyás négyszögletű, 7 ha területű kővár, amelyet a kolozsváriak máig Óvárként emlegetnek [északról a Malomárok, délről a Fő tér északi sora és az Unió (Memorandumului) utca, keletről a Wesselényi Miklós (Ferdinánd király), nyugatról a Bartha Miklós (Emil Isac) utca határolja]

1250-es évek végétől a későbbi V. István király még mint trónörökös és erdélyi herceg támogatja a vár és a körülötte kialakuló falu fejlődését, valószínűleg ő telepít ide százszókat

1260–1290 között épül a város első – késő román stílusú – kőtemploma az Óvárban (a mostani Ferenc-rendi templom helyén); patrónusa Szent Péter vagy Szent Mihály lehetett

* A Szabadság című kolozsvári napilapban 2000. szeptember 19. és 2001. március 30. között 132 folytatásban megjelent kronológia átdolgozott és bővített változata.

1263-ban IV. Béla újjáépítteti a tatárjáráskor elpusztult kolozsmonostori apátságot

1270–1272 közti uralkodása idején V. István a várat és a falut az erdélyi püspökségnek rendeli alá, s ezzel lefokozza; a helységnek ezt az alárendeltségét IV. Kun László király is megerősíti

1280 a város neve Kuluzsvár alakban bukkan fel

1285-ben újabb tatár betörés tesz kárt Kolozsvárban

1288 körül a kolozsmonostori bencés apátság hiteleshelyi jogot kap; első ismert oklevele 1308-ból való

1313-ban utoljára fordul elő faluként Kolozsvár neve

1316. augusztus 19-én Károly Róbert király az előtte megjelenő Benedek plébános és Stark bíró kérésére oklevelet bocsát ki, amelyben a helységnek visszaadja régi kiváltságait, s újabbakat is biztosít, megszabja a polgárok jogait (például szabad bíró- és papválasztás, országos vámmentesség) és kötelelességeit, s a települést városi rangra (civitas) emeli

1316 után a városi rangra emelés emlékeztetésképpen, a hála kifejezésére kezdik el építeni a főtéri Szent Mihály-templomot

1331. július 3-án Kolozsvár kikerül az erdélyi vajdák joghatósága alól

1332–1337. évi pápai tizedjegyzék említi először az óvári plébániatemplomot

1348-ban a város német neve Klausenburg alakban fordul elő

1349 januárjában Avignonban kibocsátott oklevél bűnbocsánatot ígér mindazoknak, akik a Szent Mihály-templom és a Szent Jakab-kápolna világítására és felszerelésére adakoznak

1355-ben először említik a város piacán tartott vásárt

1362-ben említik a város első utcanévét: Platea pontis (Híd, utóbb Wesselényi Miklós, majd Dózsa György, most Ferdinánd király utca)

1366-ban először említik a várost Kolozsvár alakban

1366. május 9-én Nagy Lajos királyt tesz egy kolozsvári ispotály (kórház) alapítására

1367. január 28-án Nagy Lajos király megengedi, hogy a kolozsváriak a feleki erdős hegycsúcsnál az út védelmére falut alapítsanak, így jön létre a város részeként [Erdő]Felek román falu (mert 20 román családot telepítenek oda)

1369. március 24-én kelt okirat említi először egy kolozsvári céh, a szűcsöké nevét

1370. április 28-án kelt oklevelével Nagy Lajos király engedélyezi, hogy a Kolozsvárra betelepülő jobbágyok megszabaduljanak kötöttségeiktől

1372-ből maradt fenn az első magyar utcanév: Platea Mager utcha (Magyar utca, utóbb Kossuth Lajos, ma 1989. december 21. utca)

1373: a Kolozsvári testvérek, Márton és György elkészítik Szent György bronz lovas szobrát, mely 1428-ban a prágai vár, a Hradcsin díszé lesz (másolata 1904 óta Kolozsvárt is látható)

1377. május 18-án Székely Miklós városbíró és Lőrinc fia, László városi polgár kérésére Nagy Lajos király három tornyos várkaput ábrázoló – már korábban is alkalmazott – pecsét használatára jogosítja fel a várost

1387 és 1520 közöttől 122 nyugati egyetemet járt kolozsvári fiatal neve maradt fenn

1390 körül az óvári templomot megkapja a Kolozsvárra betelepülő Domonkos-rend, mely kialakítja rendházát is (kolozsvári rendházuk első említése 1397-ből való)

1397-ben említik először a Fő téren – a felépülő Szent Mihály-templomtól délre álló – Szent Jakab-kápolnát, valószínűleg az 1730-as évek közepén bontják le

1400 táján 4000 fős lakosságával Kolozsvár Erdély második városa (Brassó után)

1404. június 20-án kelt kiváltságlevelével Zsigmond király vámmentességet biztosít a kolozsvári kereskedőknek

1405. július 2-án kelt oklevelével Zsigmond király Kolozsvárt a szabad királyi városok sorába emeli, vagyis kivonja a vajda és az ispán fennhatósága alól, meghatározza önkormányzatának szervezetét: 12 esküdt s a közülük választott bíró vezesse; s egyben engedélyezi, hogy a megnagyobbodott területű várost védőfalakkal vegyék körül

XV. század első és második harmadában épülnek az új városfalak 3 km hosszúságban, mintegy 45 ha területet ölelve körül: az Óvár északi falát megnyújtják a Malomárok mentén egészen a Postakert (ma A. I. Cuza) utca piac felőli végéig, onnan a Postakert utca vonala jelzi a fal irányát, majd ez délnek fordul, s a Bethlen (ma Baba Novac) utca és a tér között húzódik a Bethlen-bástyáig, onnan a Petőfi (Avram Iancu) utca mentén halad nyugat felé a Majális (Republicii) utcáig, ott északnak tér, s a Hegedűs Sándor (Gheorghe Șincai) utca mentén éri el az Óvár délnyugati szögletét

1409-ből maradt fenn adat a városi iskoláról, Gáspár nevű rektoráról

1427-ből való a kolozsmonostori könyvtár és levéltár legelső leltára

1432-ben először érkeznek török csapatok a város határába, sarcot fizettetnek

1437 őszén Kolozsvár megnyitja kapuit a Budai Nagy Antal vezette felkelők előtt, a város polgárai is részt vesznek a felkelésben

1438: a felkelésben való részvétel miatt a város elveszti valamennyi előjogát

1442-től kezdődik az óvári Domonkos-rendi gótikus templom és zárda építése

1443. február 23-án (szülőházi emléktáblájának felirata szerint március 27-én) születik Kolozsvárt Mátyás király, az egyik legnagyobb magyar uralkodó

1444 táján befejezik a főtéri Szent Mihály-templom építését

1444. szeptember 21-én I. Ulászló király visszaadja a város kiváltságait

1446-ban említik először a kolozsvári pénzverőházat és aranyváltót

1450 körül épül a főtéri katolikus plébániaépület

1453-ból fennmaradt a magyar adózó polgárok utcánkénti összeírása, az ebben szereplő mintegy negyedszáz utcanév bizonyítja, hogy ekkorra már kialakult a város teljes utcarendszere. A nyilvántartásba vett 553 családfő 40 foglalkozást űz, a magyar lakosság 2500 főre tehető, s nagyjából ugyanennyi szász élt a városban, úgyhogy ekkoriban a város lakossága 5000 körüli lehetett

1455-ben Hunyadi János volt kormányzó évenkénti 50 forint kőso-járadékot rendel az óvári Domonkos-rendi templom és kolostor építésére

1458-ban Szilágyi Mihály kormányzó rendeletével százra emelkedik a városi tanács létszáma, közülük 50-et a magyarok, 50-et a szászok választanak; évenként váltakozva hol magyar, hol szász a bíró

1466-ban először tartanak Kolozsvárt országgyűlést

1467 elején Farnasi Veres Benedek vezetésével erdélyi lázadás tör ki Mátyás hatalma ellen, a hirtelen rendet teremtő király többeknek megkegyelmez, néhány lázadót pedig Kolozsvárt kivégeztet

1467. július 21-éről keltezett a kovácsok céhének első szabályzata

1472-ből való a lakatoscéh első szabályzata

1473-ből maradt fenn az aranyművescéh szabályzata

1479-ből maradt fenn a takácsok céhszabályzata

1486. május 18-án Mátyás király elrendeli, hogy Buda városának törvényeit alkalmazzák Kolozsvárt is

1486–1516 között épül a Farkas (Kogălniceanu) utcai – eredetileg minorita – templom

1487-ből maradt fenn a Kétvízközi Kalandos Társulat megújított szabályzata

1489 őszén tűzvész pusztít, a Szent Mihály-templom is leég

1492-ben bukkan fel először a bécsi egyetem anyakönyvében Kolozsvár német neve: Klausenburg

1506-ban Kolozsvár szabad vásártartási jogot kap

1507-ből való a kádárok céhének szabályzata

1508-ban a kolozsmonostori apátság templomát megnagyobbítják és két toronnyal látják el

1510 körül Kolozsvárt születik a szász Hertel családból Dávid Ferenc, a magyar reformáció egyik legnagyobb egyénisége

1512-ből való a fazekasok céhének, valamint a tímár- és vargacéhnek a szabályzata

1514-ben a Dózsa-felkelés során a város szegényei csatlakoznak a felkelőkhöz, a júliusi kolozsvári csatában a felkelők vereséget szenvednek

1516-ból maradt fenn Kolozsvár első törvénykezési jegyzőkönyve

1526 nyarán Kolozsvár az erdélyi rendek seregeinek egyik gyülekezőhelye (mohácsi csata)

1527. október 28-án Szapolyai János rendeletével Kolozsvár arany- és ezüstpénz-veretési jogot kap

1541-től, az Erdélyi Fejedelemség megalakulásától kezdve, ha Kolozsvár nem is főváros (ezt a szerepet Gyulafehérvár tölti be), de az ország első városa („civitas primaria”)

1542. augusztus 6-án a kolozsvári országgyűlés elfogadja Izabella királyné lemondását I. Ferdinánd javára

1544. február 7-én hal meg Adrianus Wolphardus latin nyelvű humanista költő, filológus, kolozsvári plébános, aki a Fő tér keleti sorára felépítteti a város legszebb reneszánsz lakóházát (melyet unokaöccse, Wolphard István, valamint Kakas István egészít ki), utóda Heltai Gáspár szász plébános

1545-ben a protestantizmus hatása alatt a hívek a Szent Mihály-templom oltárait feldarabolják, s a piactéren elégetik

1545-től az óvári – volt kolostori – iskolában protestáns szellemben kezdenek oktatni

1550-ben Heltai Gáspár és Hoffgreff György megalapítja az első nyomdát Kolozsváron

1550-es évektől Kolozsvár az erdélyi reformáció központja

1551. június 4-én bevonulnak a városba a Castaldo generális vezette császári csapatok

1551. július 21-én Izabella királyné a főtéri templomban átadja Ferdinánd biztosainak a koronát és a koronázási jelvényeket, s felmenti a rendeket hűségeskűjük alól

1551. július 26-án az erdélyi rendek Kolozsvárt hűséget esküsznek Ferdinándnak

1551. december 17-én a reformáció hatása alatt a kolozsvári polgárok kiűzik a szerzeteseket a városból

1552. július 11-én Castaldo zsoldos serege fellázad és felgyújtja Kolozsvárt

1553. július 27-én, miután kirabolják a várost, a császári zsoldosok távoznak Kolozsvárról

1554-ben a kolozsváriak elfogadják a lutheránus hittételeket

1556. március 15-én végleg kiűzik a dominikánus és ferences szerzeteseket a városból, kolostor- és templombeli katolikus berendezéseiket, oltáraikat a város lebontatja

1556. április 26-án a Kolozsvárt tartott országgyűlés feloszlatja a szerzetesrendeket, vagyonukat szekularizálja

1556 októberében Dávid Ferenc lesz a lutheránusok papja

1556. október 23-án Kolozsvárt a főtéri templomban fogadják Erdély rendjei a Lengyelországból visszatérő Izabella királynét, és a gyermek János Zsigmondot (II. János választott királyt); mindketten körülbelül kilenc hónapig az óvári kolostorépületben laknak, amíg rendbe tételük a gyulafehérvári palotát

1556. november 25-én összeül az országgyűlés Kolozsvárt: a rendek uralkodójukul ismerik el II. Jánost, s elhatározzák, hogy nagykorúsításáig, öt éven át Izabella királyné kormányozzon, a fejedelem jövedelmeinek megnövelésére szekularizálják a katolikus püspöki vagyont

1557. január 1-jén az óvári Eppel-házban születik Bocskai István fejedelem

1557 februárjában Dávid Ferenc lesz a lutheránusok püspöke

1557. június 1–10. között Tordán országgyűlést tartanak, mely határozatban mondja ki, hogy Kolozsvárt a domonkosok, Vásárhelyen a ferencesek, Váradon pedig a Mindszentek kolostorában iskola létesüljön (Kolozsvárt az ekkori alapításból nő ki az Unitárius Kollégium)

1557 júniusában a kolozsmonostori felosztatott Benedek-rendi apátság hiteleshelyi levéltárát Kolozsvárra szállítják, s a Szent Mihály-templom tornyában helyezik el, az apátság épülete fejedelmi kastély lesz

1557. június 13-án a reformációt követők két irányzata zsinatot és hitvitát tart Kolozsvárt; minthogy a kálvinisták részéről senki sem áll ki a lutheri nézeteket védő szászokkal szemben, ezek a kálvinizmust elvetik, s a szászok nagy része ezután a lutheranizmushoz ragaszkodik

1557-ben Izabella királyné négy szőlőt és egy dohányoskertet adományoz a Kőmál alján lévő Szentlélek Ispotálynak, s nevét a magyar királylány emlékét idéző Szent Erzsébetre változtatja

1557-től kezdődően magas kőfallal övezik a Szent Mihály-templom cintermét, hogy így a sírok nyugalma biztosítsák; utóbb kb. 1560-ban a falhoz bódékat, üzlethelyiségeket építenek

1558. március 15-én Kolozsvár évi négy országos vásár tartására kap jogot

1558-ban bővítik a város malomárkát

1558 táján a város elfogadja a kálvinista hitelveket

1559-ben először bukkan fel a város humanista latin neve: *Claudiopolis* (abban a hitben, hogy a várost *Claudius* római császár alapította)

1559-től Heltai Gáspár nyomdájának egyedüli tulajdonosa; halála után felesége, fia leszármazottai vezetik tovább a nyomdát a következő század közepéig

1562-től működik Heltai Gáspár papírmalma

1564 táján I. Ferdinánd király olasz testőrezredese, *Andrea Gromo* így számol be Kolozsvárról: „nagy és gazdag kereskedőváros, szépen van épülve két hegy-közi kies völgyben, egy kristálytisztá folyócska hosszában fekvő sima téren, őskorból való erős falakkal s számos toronnyal. A várost részint magyarok, részint szászok lakják...”

1564-ben a tordai országgyűlés bevetté nyilvánítja a „kolozsvári egyház vallását”, vagyis a kálvinista hitet

1566-tól *Dávid Ferenc* a főtéri templom szószékéről unitárius hitelveket kezd hirdetni

1568. január 6–13-i Tordán tartott országgyűlés kimondja a lelkiismereti és vallásszabadságot, ennek alapján *Dávid Ferenc* vezetésével megalakul az antitrinitárius (utóbb unitárius) egyház

1568. március 8–18. között zajlik a gyulafehérvári zsinat és hitvita, melynek győztese *Dávid Ferenc*; maga *János Zsigmond* fejedelem is az unitárius hitre tér; a Kolozsvárra hazaérkező *Dávid Ferenc* az egész várost hitére téríti, egyháza első püspöke lesz; a főtéri templomot is ők használják

1574-ben pestis pusztít Kolozsvárt, ennek Heltai Gáspár is áldozatául esik

1575. augusztus 8-án *Báthory István* fejedelem a Bekes-párti főurakat (*Barcsai Miklós*, *Bogáti Gáspár*, *Csanádi János*, *Csányi Miklós*, *Kabos Farkas*, *Pókai János*, *Ösi Miklós*) Kolozsvár piacán kivégezteti, ugyanakkor 34 székely vitéznek fülét-orrát vágatja le

1576 márciusában a kolozsvári országgyűlés a lengyel királlyá választott *Báthory István* helyett (aki azért a fejedelmi címet megtartja), bátyját, *Báthory Kristófot* választja „vajdává”

1576 májusában a kolozsvári ötvöslegények munkabeszüntetéssel próbálnak helyzetükön javítani

1578-ból származik az első hír a városi tanácsház építéséről

1579-ben *Báthory István* erdélyi fejedelem és lengyel király jezsuita tanintézetet létesít Kolozsmonostoron a volt Benedek-rendi apátság épületeiben; decemberben kezdik meg a tanítást

1580-ban a Híd (*Wesselényi Miklós*, ma *Ferdinánd király*) utca végén, a Híd-kapu előtt köhíd épül a Malomárkon keresztül, melynek *Báthory*-címeres emléktáblája ma is az egyik ottani ház falán látható

1581 tavaszán *Báthory István* a jezsuita tanintézetet a város falain belülre, a *Farkas (Kogălniceanu)* utcai templom melletti korábbi minorita épületekbe telepíti, s május 12-i dátummal Vilnából keltezett alapítólevelet bocsát ki számára, melyben a kollégiumot egyetemi rangra emeli

1582 februárjában XIII. *Gergely* pápa megerősíti *Báthory* kolozsvári egyetem-alapítását

1585–1586-ban pestisjárvány pusztít a városban

1585. május 11-én Kolozsvár város százfős tanácsa határozatot hoz egy új temető – a későbbi Házsongárdi temető – megnyitására

1587. február 22-én Fleyscher Pál kertet ajándékoz a Kétvízközi Kalandosoknak temető céljára; ez lesz a későbbi Kismezői vagy Kalandos temető

1587-ben Heltai Gáspár özvegye papírmalmot működtet a városban

1591-ből maradt fenn említés az első kolozsvári gyógyszerterről

1592-ben készül a városi levéltár első jegyzéke

1593-ban az adólajstromon 1640 családfő neve szerepel, aminek alapján a város lakossága 7000 főre tehető

1594. augusztus 31-én Báthory Zsigmond a kolozsvári piacon lefejezteti az országgyűlésre érkezett törökparti főurakat: Kendi Sándort, Kendi Gábort, Iffjú Jánost, Forró Jánost, Szentegedyi Literáti Gergelyt

1596-ban villámcsapás sújtja a kolozsmonostori apátság templomát

1601. február 5-én Baba Novacot, Mihály vajda szerb kapitányát mint árulót a Fő téren kivégzik, testét a Szabók bástyája elé teszik ki közszemlére

1601. augusztus 11–15. között Mihály vajda Kolozsvár mellett táborozik

1601 decemberéig hónapokon át Kolozsvár Basta zsoldosai kezén van; közben Báthory Zsigmond fejedelem sikertelenül ostromolja a várost

1602. június 29-én a kolozsvári országgyűlésen a rendek hűséget esküsznek II. Rudolfnak

1603. június 3–9. között Székely Mózes csapatai ostromolják Kolozsvárt, a város végül beengedi az ostromlókat

1603 júniusában az ostromlott város polgárai kiűzik a jezsuitákat, s Farkas (ma Kogălniceanu) utcai templomukat, intézetüket lerombolják

1604. február 12-én Basta Báthory Zsigmond több hívét kivégezteti Kolozsvár piacán

1605. augusztus 12-én Bocskai István fejedelem bevonul Kolozsvárra

1607. február 17–19-én a főtéri templomban ravatalozzák fel Bocskai Istvánt, amint Kassáról Gyulafehérvárra menet átszállítják holttestét a városra

1608. március 7-én az erdélyi rendek Kolozsvárt fejedelemmé választják Báthory Gábort, akit március 31-én a főtéri templomban tisztségébe is iktatnak

1609. március 20-án Báthory Gábor az óvári – volt dominikánus – templomot a reformátusoknak adja, majd saját költségén renováltatja

1610. július 4-én Báthory Gábor Kolozsvár piacán lefejezteti a Kendi-féle összeesküvés egyik vezetőjét, Kornis Boldizsárt

1613. január 21-ről keltezett a Kül Magyar utcai Kalandos Társulat szabályzata

1613. október 23-án a főtéri templomban fejedelemmé választják Bethlen Gábort, s 28-án be is iktatják

1614-ben a városi tanács állandó Szamos-híd építéséről hoz határozatot

1614-ben nyitják meg a reformátusok óvári iskolájukat, amelyből kifejlődik a Református Kollégium

1617-ből származik Kolozsvár első fennmaradt ábrázolása: az Egidius van der Rye belga művész festménye alapján Georg Houfnagel készítette metszet

1618–1619-ben pestisjárvány pusztít a városban

1622. május 13-án meghal Kolozsvárt Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna

1622 májusában a súlyosan megrongált Farkas (Kogălniceanu) utcai templomot és a mellette lévő kolostorépületet Bethlen Gábor kezdeményezésére az országgyűlés a reformátusoknak adja

1622–1623-ban pestisjárvány pusztít Kolozsvárt

1623. június 18-án Kolozsvárt kelt oklevelével Bethlen Gábor engedélyezi a zsidók letelepedését, szabad kereskedését és vallásgyakorlását Erdélyben, a szokásos zsidójel viselésétől is mentesíti őket

1623. július 24-én leszerelik a már unitárius főtéri templom tornyáról a keresztet, s helyére gombot tesznek

1625-ből való az ácsok céhének első szabályzata

1626. március 22-én az Unitárius Kollégium diákjai a fejedelem és kísérete előtt előadják az *Ulisszesz versengéséről* című színdarabot, ez az első ismert nem bibliai tárgyú kolozsvári színielőadás

1626–1634 között, haláláig itt él Szenczi Molnár Albert

1627. augusztus 27-én villámcsapás felrobbantja a város – lőporraktárként használt – délkeleti saroktornyát, melyet a szabók céhe tartott karban és védelmezett; 1629-re építik újjá, s látják el az uralkodó, Bethlen Gábor címeres táblájával, azóta Bethlen-bástyaként emlegetik

1628-ban himlőjárvány van Kolozsvárt

1630. szeptember 28-án a kolozsvári országgyűlésen lemond a fejedelemségről Brandenburgi Katalin, helyébe Bethlen Istvánt választják

1633–1634-ben pestis pusztít a városban, 1908-an halnak meg

1637-ből maradt fenn a szappangyártó céh első szabályzata

1638-ban kezdik üldözni a szombatosokat Kolozsvárt

1645–1646-ban ismét pestisjárvány pusztít

1646-ra elkészül a Farkas (Kogălniceanu) utcai templom reneszánsz szószéke

1647. július 1-jén felszentelik a helyreállított Farkas (Kogălniceanu) utcai református templomot

1650-ben reneszánsz stílusban átépítik a tanácsházat, falait szimbolikus festményekkel és bölcs mondásokkal díszítik

1651–1655 között épül az egykori kolostor romjainak felhasználásával a Farkas (Kogălniceanu) utcai református iskola

1655. április 3-án a város házainak háromnegyedét tűzvész pusztítja el

1655-től fejedelmi kívánságra a reformátusok az unitáriusokkal egyenlő arányban vehetnek részt a városvezetésben

1656-ban Gyulafehérvárról Kolozsvárra „számúzik” Apáczai Csere Jánost, aki itt beindítja a református iskola bölcséleti-teológiai tanfolyamát

1657–1659-ben a város renováltatja védőfalait és bástyáit

1658–1662 között – II. Rákóczi György kudarccal végződő lengyelországi kalandját követően – ismételten török-tatár seregek ostromolják és sarcolják meg a várost

1660 májusában Linczigh János főbíró megmenti Kolozsvárt a törököktől

1660-as adólajstrom 88 utca nevét tünteti fel, valamint 2558 családfőét, aminek alapján a lakosság száma 10 000 körülire tehető

1661-ben pestisjárvány pusztít Kolozsvárt

1661. január 15-én kelt fejedelmi engedély lehetővé teszi, hogy a Lengyelországból elüldözött unitáriusok – körülbelül hétszázan – Kolozsvárt telepedjenek le

1661. szeptember 16-án Kemény János uralma alá kerül Kolozsvár, német őrséget állomásoztat itt

1664 januárjában a kolozsvári német őrség fellázad, s átáll Apafi Mihály fejedelem pártjára

1664-ben – Nagyvárad török kézre kerülését követően – Kolozsvárt a vármegye főispánjának rendelik alá, aki egyben a város főkapitányi tisztségét is betölti, így a város átmenetileg elveszti önkormányzatát (szabad királyi város címét), s megnyílik az út a nemesség betelepődése előtt

1671-ben a Kőmál aljából a Fő térre költözik a Szent Erzsébet kórház és szegény öregek otthona

1672 táján épül a reformátusok első várfalon kívüli, úgynevezett „külső temploma”; a mai Teológia helyén állhatott

1672-ben Apafi Mihály megalapítja a református egyház nyomdáját, melynek a század utolsó évtizedében Misztótfalusi Kis Miklós a vezetője

1673-ban alkalmaz a város először hivatalos orvost a Kolozsvárt született, Páduában végzett Baranyai Pétsi András személyében

1686-ban a Habsburg császári csapatok elfoglalják Kolozsvárt

1689. május 17-én a tűzvész 34 házat emészt fel

1690 augusztusában saskajárás pusztítja el Kolozsvár határát

1690. augusztus 24-én a Kolozsvárt tartott országgyűlés Bethlen Miklóst Bécsbe küldi, hogy szerezze meg a császártól az (Erdély közjogi helyzetére vonatkozó) ígért Diplomát

1690. december 16-án tatár hadak törnek a városra, s a várfalon kívüli keleti részeket felégetik

1690–1691-től a Diploma Leopoldinum szabja meg Erdély közjogi helyzetét a Habsburg Birodalom keretében

1691-ből származik Kolozsvár első – a bécsi Hadilevéltárban megőrzött – térképe

1693-ban az osztrákok nyomásának engedve, az unitárius iskola kénytelen kiköltözni az óvári kolostorépülethől, melyet I. Lipót a jezsuitáknak adományoz, akik ide rendezik be akadémiájukat

1693. október 10-én tartják a reformátusok utolsó istentiszteletüket az óvári templomban, utána kénytelenek azt átadni a katolikusoknak

1693 októberében az unitárius iskola a Fő téren, a plébániaházzal szomszédos három épületben rendezkedik be

1695 májusa és 1696 februárja között Kolozsvárt székel a Főkormánysház (Gubernium), Erdély vezető kormány szerve (minisztériuma), innen bécsi utasításra átköltöztetik Gyulafehérvárra

1696-ban Felvinczi György Bécsből engedélyt kap latin és magyar versek, színművek előadására, ezt tekintik a kolozsvári magyar hivatásos színjátszás kezdetének

1696-ban a kolozsvári szászok önálló lutheránus egyházközséget szerveznek

1696-ban az unitáriusok felállítják nyomdájukat a főtéri templom sekrestyéjében, mely 1716-ig, a templom katolikus elfoglalásáig működik

1697. május 6-án a város kétharmadát tűzvész emészti el

1698. november 17-én nyitják meg a jezsuiták az óvári – volt Domonkos-rendi – kolostorépületben újjászervezett főiskolájukat

1700. január 19-én Kolozsvár elveszti arany- és ezüstpénz-beváltási jogát

1702 táján a jezsuiták telket vásárolnak a Farkas (Kogălniceanu) és Belső-Torda (Egyetem) utcák találkozásánál, s ide építtetik fel templomukat, kollégiumukat és fiúnevelő intézeteiket; 1725–1727-ben költöznek át az Óvárból

1702-ben a császáriak megerősítetik Kolozsvár falait, bástyáit

1702. augusztus 14-én a Kőmál tetejére (a Fellegvárra) a katolikusok keresztet állítanak

1703-as adójegyzékben 1172 házbirtokos családfőt vesznek nyilvántartásba, ami a lakosság számának visszaesését jelzi 5000 körülire; ugyanakkor 300 kőházat és 477 faházat regisztrálnak

1704. október 8-án a Szebenből kitörő Rabutin elfoglalja Kolozsvárt, s lerontatja védőbástyáit

1704 októberének végétől 1705 novemberéig kuruc kézre kerül a város, majd még többször gazdát cserél

1707. március 23-án az erdélyi rendek Kolozsvár határában fogadják a fejedelmi beiktatásra vonuló II. Rákóczi Ferencet

1707. április 23-án Kolozsvárra jön a Marosvásárhelyt beiktatott II. Rákóczi Ferenc fejedelem, s itt tölti a húsvéti ünnepeket

1709. augusztus 10-én Kolozsvár I. Józseftől visszakapja szabad királyi város státusát, s újra megteremtődnek a polgári élet feltételei

1710-ben pestisjárvány pusztít a városban

XVIII. század elején a szőlőkkel borított Hója hegyvonulat egyik kimagasló pontjára barokk Szent Donát-szobrot állítanak (erről kapta nevét a Donát út, majd az egész negyed)

1713–1714-es összeírás szerint 1082 család élt Kolozsvárt, közülük 80 volt nemesi eredetű, eszerint a lakosság még mindig 5000 körüli, a házak közül 624 volt ép, 92 pedig romos

1715–1723 között a Kőmál tetejére felépül a várost uraló császári katonai erődítmény, a Fellegvár

1716. március 30-án a katolikusok osztrák katonai segédlettel visszafoglalják a főtéri templomot az unitáriusoktól

1718–1724 között felépül a Belső Torda (Egyetem) utcában a jezsuita (később piarista) templom, Kolozsvár és Erdély első barokk temploma

1718 tavaszán az unitárius iskolát is kiutasítják a főtéri épületekből, s április elején a Belső Magyar (Kossuth Lajos, ma 1989. december 21.) utcába költözik egy szerény polgárházba

1719–1720-ban pestis pusztít

1719–1732 között ismét Kolozsvár a Főkormánysház (Gubernium) székhelye

1724-ben a minorita rend visszatelepszik Kolozsvárra, egyelőre a Szentpéteri templom mellett vásárolt épületbe, 1725-től a templomot is az ő gondjaikra bízzák

1724-től működik a posta Kolozsvárt

1725. május 13-án felszentelik az új jezsuita templomot

1725. június 13-án az erdélyi püspök átadja az óvári templomot és a rendház egy részét a Ferenc-rendnek (a rendházból a jezsuiták rendre-rendre kiköltöznek)

1727-ben Antalfi János erdélyi püspök támogatásával jezsuita nyomdát létesítenek Kolozsvárt, ezt később a piaristák vezetik, majd 1812 táján beolvad a Lyceum nyomdába

1728. november 12-től conventi rangot kap a kolozsvári ferences kolostor

1728–1743 között tart és a torony felhúzásával ér véget az óvári templom barokk átépítése

1733 augusztusi összeírás szerint 1525 család él Kolozsvárt, ami körülbelül 9000 főnek felel meg; a családfők közül 814 református, 301 római katolikus, 276 unitárius, 122 lutheránus, 12 görög katolikus

1733-ban létesül Kolozsvárt először jogi tanszék, mégpedig a Református Kollégium keretében

1733–1734 táján bontják le a főtéri Szent Jakab-templomot, mely a Szent Mihály-templom déli oldalánál állt

1734 júniusára Páter Pál, id. Pataki István, Gyergyai Pál városi tanácsosok és Füzéri György jegyző elkészítik Kolozsvár első, latin nyelvű leírását (megjelent Márkos Albert fordításában 1944-ben az Erdélyi Ritkaságok sorozat 18. füzeteként)

1735-ben a fellegvári katonaság részére gyalogoshíd épül a Szamoson (Németek pallója), mely a mai Malom (Gheorghe Barițiu) utca közepe tájára torkollott

1738–1739-ben valósággal megtizedeli a várost a pestis, 860-an halnak meg

1739-ben Ioannes Fabritius de Gladis báró kertjét a lutheránus egyházközségnek adományozza temető céljára

1741 táján a jezsuiták papírmalmot létesítenek Kolozsmonostoron

1742–1744 között felépül a főtéri templom barokk tornya

1744-ben a pestis megszűnésének emlékeztetésképpen Kornis Antal főkormánysházi tanácsos és felesége Mária-szoborral díszített fogadalmi oszlopot emeltet a Belső Torda (Egyetem) utca kis terére

1745 júliusában szenteli fel gróf Klobusitzky Ferenc erdélyi püspök az újjáépített – Boldogasszonynak szentelt – óvári Ferenc-rendi templomot

1747-ben a nyolc éve megszűnt pestis emlékére Biró János kolozsvári plébános a főtéri templom elé szobrokkal ékesített fogadalmi kaput emeltet

1759-ből származik Szakáll János metszete Kolozsvárról, mely a barokk városképet örökíti meg

1760 körül a minoriták megvásárolják a Belső Közép (Deák Ferenc, ma Hősök) utcai Henterházat, s 1766 táján ide költöznek át a Külső Magyar utcából

1767-ben Kolozsvárnak 12 603 lakosa van

1768-ban betiltják a boszorkánypereket

1768-ban a Szent Erzsébet kórházat kiköltöztetik a Főtérről a Külső Magyar (1989. december 21.) utcába, a minoriták ottani épületébe

1771-ben készült kimutatás szerint 550 céhtag iparos élt Kolozsváron

1773. június 25–27-én a későbbi II. József még mint társuralkodó régens meglátogatja Kolozsvárt, Benkő Mihály plébánosnál vendégeskedik

1773 júliusában kelt pápai bullával feloszlatják a jezsuita rendet, kolozsvári tanintézetüket három évig világi paptanárok vezetik

1774 táján Mária Terézia a protestánsok igényeit is kielégítő kolozsvári egyetem felállítását látogatja, 1774-ben jogi, 1775-ben orvosi kart létesít a korábbi jezsuita tanintézetben

1774–1786 között a Fő tér keleti során felépül a Bánffy-palota, Kolozsvár legszebb barokk épülete

1776-ban Mária Terézia Kolozsvárra telepíti a piarista rendet, s rájuk bízva a római katolikus (volt jezsuita) tanintézet vezetését

1779. szeptember 24-én összedől a már évek óta épülő Belső Közép (Deák Ferenc, Hősök) utcai minorita templom tornya, Mária Terézia támogatásával 1782-re sikerül újjáépíteni

1781-től a II. József rendeletére kibocsátott Norma Regia néven ismert rendelet szabályozza a felvilágosodás szellemében az erdélyi tanügyet

1782-ben Fritsi Fekete Ferenc alapít először szabadkőműves páholyt Kolozsváron

1782 táján a kolozsmonostori romos apátsági templomot már csak katonai raktárnak használják

1784–1786-ban átszervezik a közigazgatást, Kolozsvár megyeszékhely lesz

1787-ben Kolozsvárnak 13 928 lakosa van, fele református

1789-ben a város Andrásfeszki Jánosnak egy Magyar kapu előtti telket ad harangöntő műhely létesítésére; a család több generációja vitte tovább a mesterséget

1789-ben elrendelik, hogy a polgárok a ház falától 2 öl szélességben járdát építsenek

1790 októberében a Főkormánysház (Gubernium) Szebenből végleg Kolozsvárra költözik, s ezzel a „kincses város” Erdély tényleges fővárosává lesz; ugyanakkor a Kincstartóságot (Thesaurariatust) is Kolozsvárra költöztették, de ezt 1797-ben visszahelyezték Szebenbe

1790-es évektől megkezdődik a harcászati jelentőségüket elvesztett várfalak bontása, a mellettük lévő terület felparcellázása

1791-ben kezdődik el Kolozsvárt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság szervezése Aranka György vezetésével

1792 decemberében a Belső Szén (Jókai, ma Napoca) utcai Rhédey-ház tánctermeiben tartja első előadását az Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság, s ezzel kezdetét veszi a kolozsvári hivatásos színészet

1792–1796 között felépül az unitárius templom a Belső Magyar (Kossuth Lajos, most 1989. december 21.) utcában

1796 karácsonyán felszentelik a város első ortodox templomát a későbbi Görögtemplom utcában

1798. augusztus 31-én a Belső Szén (Jókai, ma Napoca) utcában kitört tűzvész a városnak a Belső Közép (Deák Ferenc, ma Hősök) utcától délre eső részét nagyrészt elpusztítja

1800-ban megalakul a városi rendőrség, irányítása a királybíróra hárul

1801-ben latin emléktáblával jelölik meg a Református Kollégium Farkas utcában készülő épületének a homlokzatát; az 1799-ben kezdett építkezés 1810 körül elhúzódik

1802. december 15-én a Belső Közép (Deák Ferenc, ma Hősök) utca egyik sarokházában megszületik Bolyai János, a legnagyobb magyar matematikus

1803. július 13-án öt főúr a Farkas utcában kettős telket vásárol a Református Kollégiumtól állandó színház építésére, a telket átadják a „theatralis comissió”-nak

1803-ban felszentelik az első görög katolikus templomot a Kismester (Bob) utcában

1806-ra elkészül az Unitárius Kollégium kétemeletes régi épülete a Belső Magyar (Kossuth Lajos, most 1989. december 21.) utcában

1809-ben rendszeresítik Kolozsvár és Buda között a napi postaforgalmat

1809 után létesül a Királyi Lyceumi Könyv- és Könyomdai Intézet, melyet 1830 táján a Külső Torda (Petőfi, ma Avram Iancu) utcába költöztetnek; főleg tankönyveket és újságokat nyomtat 1884-es megszűntéig

1811 szeptemberében az erdélyi országgyűlés két országos kórház felállítását határozza el: Kolozsváron és Marosvásárhelyen

1812. január 11-én itt születik Szathmáry Papp Károly festőművész, grafikus, fényképész

1814-ben a napóleoni háborúk során ejtett 521 francia hadifoglyot Kolozsvárra irányítanak

1814–1818 között Döbrentei Gábor szerkesztésében jelenik meg az első kolozsvári folyóirat, az *Erdélyi Múzeum*

1815-ben az *Erdélyi Múzeum* pályázatára írja Katona József a *Bánk bánt*

1816 júniusának végén Kazinczy Ferenc látogatja meg Kolozsvárt, élményeiről beszámol az *Erdélyi levelekben*

1816–1829 között épül a Fő tér sarkán lévő lutheránus templom

1817. augusztus 18. és 27. között látogatja meg először Kolozsvárt Habsburg uralkodó, I. Ferenc magyar király és osztrák császár felesége, Karolina Augusztia kíséretében; a főtéri Bánffy-palotában szállnak meg

1817-ben a még Mária Terézia alapította orvosi kar Orvos-sebész Tanintézeté önállósul (1872-ben az egyetembe olvad)

1817–1821 között a Farkas (Kogălniceanu) utcában a piarista líceum számára új, kétemeletes épületet húznak fel (ma a Báthory István Líceum épülete)

1818-ban a néhány főúr által Bécsből Kolozsvárra hívott vívómester, Gaetano Biasini megnyitja magán vívóiskoláját a Redutban

1818-ban a lutheránus egyház Külső Magyar (1989. december 21.) utcai telkén vesszőből font falú zsinagógát emelnek, ez a város zsidóságának első temploma

1818-tól az elhagyott kolozsmonostori apátsági templom hajójának köveit – püspöki engedéllyel – a Farkas utcában épülő líceumnál hasznosítják, a szentélyt pedig 1819-ben kápolnává alakítják

1819-ben Ruzitska György vezetésével „Musikai Egyesület” létesül Kolozsvárt

1820. november 17-én a bécsi udvar engedélyezi, hogy a kolozsvári országos kórház felvegye Karolina császárné nevét (aki 1817-es kolozsvári látogatásakor adományt tett a kórház javára)

1821. március 12-én nyitják meg az 1811 óta gyűjtésből épülő Farkas (Kogălniceanu) utcai kőszínházat, a legelső magyar színházépületet

1821. július 14–15-én Széchenyi István jár Kolozsvárt

1822-ig a belváros fontosabb utcáit kikövezik

1822. december 26-án Kolozsvárt bemutatják az első magyar operát, Ruzitska József művét, a *Béla futását*

1823-ban a báró Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália vezette Kolozsvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület „népkertet” létesít a Monostor úti Haller-kertben

1823–1824-ben újjáépítik a Szamoson átvezető Nagyhídat (Vereshídat), mely a későbbi Teleki (Einstein) utca végénél ívelt át a Szamoson

1823–1827 között kiépítik a Felekre vezető országutat

1824-től a Biasini-féle vívóiskola nyilvános lesz, s a főtéri Tivoli-ház (a Bánffy-palota déli szomszédja) hátsó szárnyába költözik

1825-ben Bölöni Farkas Sándor létrehozza a Kolozsvári Gondoskodó Társaságot, az első itteni takarékpénztárt

1827. február 1-től a Jóltevő Asszonyi Egyesület bérbe veszi a várostól a Hangyás-berket, hogy ott sétáló helyet létesítsen, ezzel megkezdődik a Sétatér kialakítása

1827. december 31-én este a város piacán és főbb utcáin 247 lámpásban kigyúl a fény, s ezzel elkezdődik a közvilágítás Kolozsváron

1827-től 1848-ig jelenik meg az első kolozsvári hírlap, az *Erdélyi Híradó*

1829–1831 között jelenik meg a kolozsvári református diákok négy *Aglája* zsebkönyve

1829–1851 között épül a „kétágú” református templom a Külső Magyar utca elején

1830. május 1-jén a Híd (Wesselényi, Dózsa György, Ferdinánd király) utcában tűzvész pusztít

1830. november 3-án indul észak-amerikai utazására Bölöni Farkas Sándor; útjáról 1834-ben megjelent kötete a demokratikus eszmék fő terjesztője lesz

1830-ban a városnak 18 132 lakója van

1831. október 4-én avatják fel a Fő téren az I. Ferenc és felesége, Karolina Augusztá kolozsvári látogatásának emléket állító domborműves oszlopot, Kolozsvár első világi emlékművét; a lakosság Státuának nevezi

1831. december 2. és 1832. január 16. között pusztít először kolerajárvány Kolozsvárt

1831-ben épül a Szent Mihály-templom cintermének déli oldalára, hat kis bolt helyére a Római Katolikus Elemi Leányiskola, 1891-ben bontják le

1831-ben a Katolikus Nőegylet elemi iskolát létesít a Külső Magyar utcában

1832 februárjában megnyílik a Külső Magyar utcai Református Elemi Iskola (ma 1989. december 21. utca 124. sz.)

1832-ben a város állandó geometrát [mérnököt] alkalmaz, majd 1838-ban Építető Bizottságot hoznak létre az út- és házépítések ellenőrzésére

1832 folyamán a Monostor úti Népkerthben „Dolgozóház” létesül 40 szegény asszony részére: pokrócot, posztót termelnek

1833. január 13-án Bölöni Farkas Sándor szervezőmunkájának köszönhetően gróf Rhédey Ádám Belső Közép (Deák Ferenc, most Hősök) utcai házában 180 részvényessel megnyílik a Kolozsvári Kaszinó

1833-ban létesül a hídelvi Református Elemi Iskola

1833-ban Orvosegyesület jön létre Kolozsvárt, mely minden hónap utolsó napján ülésezik

1834–1837 között felépül a Szent György-laktanya kétemeletes klasszicista tömbje a Hunyadi (akkoriban Trencsin, ma Ștefan cel Mare) téren

1834–1848 között jelenik meg a közhasznú ismereteket terjesztő *Vasárnapi Újság* című hetilap Brassai Sámuel szerkesztésében

1835. május 8-án Kolozsvárt születik Székely Bertalan festőművész

1836. január 22-én a városi tanács beleegyezik, hogy a Monostor és Szén utcai kapuk közti várfal anyagát felhasználják a főtéri templom új tornyának az építéséhez

1836-ban zsidó jótékonyági és temetkezési szentegylet, Chevra Kadisa alakul Kolozsvárt

1837. március 19-én kezdik kiásni a főtéri templom új, neogótikus tornyának az alapját az Esterházy Ferdinánd főherceg kijelölte helyen; az ötemeletes, 80 m magas torony 1859-re készül el

1837-ben Ruzitska György Muzsikai Egyesületét Zenekonzervatóriummá szervezi át; a következő években igényes oratóriumok bemutatására vállalkozik

1837-ben Gaetano Biasini olasz vívómester megveszi a Külső Torda (Petőfi, ma Avram Iancu) utcai Szacsavay-fogadót, s kényelmes szállodává alakítja át, földszintjén kávéházat rendez be; itt lesz a Pesttől Bukarestig közlekedő gyorskocsijáratnak az állomása is

1838 elején répacukorgyár létesül Kolozsvárt részvényesi alapon

1838. május 1-jén Városi Sétahely-bizottság létesül, mely átveszi a Sétatér kialakítását a Jóltevő Asszonyi Egyesülettől

1838-ban Méhes Sámuel vezetésével Polgári Társalkodó (utóbb Nemzeti Kaszinó) alakul

1839-ben – a későbbi Javítóintézet telkén – felhúzzák a répacukorgyár épületeit

1839-ben szabályozzák, kiegyenesítik az addig görbe Sétatér utcát

1839-ben az Óvár és a Híd (utóbb Wesselényi, Dózsa György, ma Ferdinánd király) utca környékén tűzvész pusztít

1839–1841 között jelenik meg a kolozsvári unitárius diákok három *Remény* című irodalmi zsebkönyve

1840-ben a kolozsvári zsidók engedélyt kérnek a városi tanácstól, hogy bekeríthessék sírkertjüket, melyben már 50 halott fekszik (ez a későbbi Balassa [ma Aviator Bădescu] utcai régi zsidó temető)

1840-ben megnyílik a Rajka Péter-féle mezőgazdasági gépgyár a Külső Felső-Szén (utóbb Trefort, ma V. Babeș) utcában

1841-ben lebontják a Torda-kaput

1841-ben Polgári Biztosíték [Biztosító] Intézet létesül Kolozsvárt

1841–1848 között jelenik meg a második kolozsvári hírlap, a konzervatív színezetű *Múlt és Jelen*

1842 májusában Lutz Lőrinc kolozsvári nyelvtanár először mutat be a városban saját készítésű dagerrotípiákat, többek közt a Torda (Egyetem) utcát és a Jósika-palotát is lefényképezte

1842. június 21-én megnyíló erdélyi országgyűlésen olvassák fel gróf Kemény József és unokatestvére, gróf Kemény Sámuel levelét, melyben közlik, hogy könyv-, kézirat- és ásványgyűjteményeiket egy Kolozsvárt létesítendő Nemzeti Múzeum céljaira ajánlják fel

1842 június-júliusában Kolozsvárt dolgozik ideiglenes műteremben Marastoni Jakab olasz származású fővárosi festőművész, portrékat fest és dagerrotípiákat készít

1842-től térnek át a kolozsvári kollégiumok a magyar tannyelvre

1843-ban lebontják a Monostor-kaput, óráját áthelyezik a Redut tetejére épített toronyba

1844 szeptemberében a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete Kolozsvárt tartja V. vándorgyűlését

1844-ben dr. Szombathelyi Gusztáv felépítteti a város első, Diána elnevezésű fürdőintézetét (a Fürdő utca elején, szemben a mostani Magyar Színházzal)

1844-ben megalakul az Erdélyi Gazdasági Egyesület

1844-ben Kölcsönös Jég- és Tűzkármentő Intézet létesül

1845. május 16-án Kolozsvárt vendégeskedik Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály

1845. szeptember 16-án avatják fel az 1843 novembere óta épülő új városházát (a régi tanácsház az 1798 augusztusi tűzvészkor leégett)

1845. november 2-án tartanak utoljára istentiszteletet abban a fatemplomban, amely a mai „kétágú” református templom telkén állott (akkoriban 10 000 református élt a városban)

1845. december 14-én Kolozsvárt Iparegylet létesül gróf Mikes János elnökletével

1845-ben 26 céh 735 taggal működik Kolozsvárt; a legtöbb tagja a csizmadiacéhnek (223), a legkevesebb a kötélverőcéhnek (2) van

1846–1848 között jelenik meg Berde Áron szerkesztésében az első magyar természettudományos népszerűsítő folyóirat, a *Természetbarát*

1846 júniusában Dolgozóház nyílik az Óvárban

1846. november 24. és december 8. között Liszt Ferenc Kolozsvár vendége

1846-ban Kolozsvári Nevelői Kört alapítanak a tanügy kérdéseinek megvitatására

1846-ban a város lakossága 20 000 fő körül mozog

1847. október 21–24. között első alkalommal vendégeskedik Kolozsvárt a feleségével nászúton lévő Petőfi Sándor (1849-ben még ötször jár Kolozsvárt)

1848. március 21-én a kolozsvári százfős városi tanács ülésével és reformokat, valamint az uniót követelő, a Főkormányshékhöz intézett feliratával utcai tüntetésekkel kezdetét veszi az erdélyi forradalom

1848. május 29-re Kolozsvárra meghirdetett erdélyi országgyűlésen a várost Groisz Gusztáv főbíró és Gyergyai Ferenc jegyző képviseli; május 30-án a Redut nagytermében egyhangúan kimondják az uniót Magyarországgal

1848. június 29-én szentelik fel Péter és Pál apostolok emlékére az újonnan épített Szentpéteri katolikus templomot

1848. november 17-én Groisz főbíró javaslatára feladják a várost, másnap bevonulnak Kolozsvárra az August Wardener tábornok és Karl Urban alezredes vezette császári csapatok

1848. december 25-én Bem tábornok felszabadítja Kolozsvárt

1848–1849-ben több hosszabb-rövidebb életű politikai lap (*Jelen, Ellenőr, Honvéd, Szabadság*) jelenik meg a városban

1849. május 11-én a Fellegvárban kivégzik a rögtönítélő bíróság által halálra ítélt, szász nemzeti érdekekért küzdő Stephan Ludwig Roth evangélikus tanárt

1849. augusztus 14–15-én a magyar csapatok kivonulnak Kolozsvárról, feladva azt az orosz és osztrák csapatoknak

1849. szeptember 24-én Erdélyt hat katonai vidékre osztják, Kolozsvár-vidékhez (székhelye Kolozsvár) tartozik Kraszna, Közép-Szolnok, Aranyosszék, Torda-Doboka, Kővár-vidék, Belső-Szolnok egy része

1849. október 18-án Kolozsvár Szamosfalva felőli határában kivégeznek két magyar honvédtisztet: Tamás András alezredest és Sándor László őrnagyot

1849 novemberétől 1852 júniusáig jelenik meg a forradalom vérbefojtása utáni első hírlap, a Makoldy Sámuel szerkesztette *Kolozsvári Lap*

1849. december 1-jén megindul a napi posta, egyelőre Szeben és Brassó felé

1850-ben Kolozsvárnak 18 215 lakosa van, közülük 12 138 magyar, 3444 román, 1581 német

1850 körül Sigmond Elek megveszi a Magyar (1989. december 21.) utcai úgynevezett „Fejedelmi Kert”-et, a város első sétaterét, ahol a hét vezér szobrai állottak díszként; mikor Sigmond építtetni kezd, a szobrokat a temetőbe szállítják, ahol megrongálódnak

1850. április 15-re fejeződik be a Középkapu-torony lebontása

1850 ősztől az osztrák Organisations-Entwurf szerint működnek a középiskolák, előírásának megfelelően 1851-ben rendeznek először érettségit a három kolozsvári felekezeti tanintézetben

1851. január 11-én megalakul a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara

1851. április 29-én Karl Schwarzenberget nevezik ki Erdély katonai és polgári kormányzójává

1851. május 1-jén szülőintézet létesül az óvári gróf Mikes-házban

1851. május 19-én Kolozsvárra érkezik s elfoglalja kormányzói hivatalát Karl Schwarzenberg herceg

1851 augusztusában indul meg a termelés az ideiglenesen a Római Katolikus Szeminárium Belső Torda (Egyetem) utcai épületében elhelyezett Dohánygyárban

1851. december 2-án avatják fel az első kolozsvári közsinagógát a későbbi Zsidótemplom (ma Paris) utcában

1851-ben Kolozsvár lakossága 18 166 fő (a 25 279 lakosú Brassót követően Erdély második városa)

1852. április 24-én nyílik meg a forradalom után újjászervezett Kolozsvári Kaszinó

1852. május 6-án Erdélyi Bánya-, Erdő- és Sóigazgató Hivatal létesül kolozsvári székhellyel

1852. augusztus 2–4-én Ferenc József császár meglátogatja Kolozsvárt, a Bánffy-palotában száll meg

1852 októberétől 1855-ig jelenik meg a Berde Áron szerkesztette gazdasági-kereskedelmi, irodalmi-tudományos jellegű *Hetilap*

1852-ben mozgalom indul a Fő tér – akkori Nagypiac – templom körüli falának lebontására, a vásáros bódék eltakarítására

1853 februárjában nyílik meg Csiki és Sigmond Szeszgyára a Külső Magyar utcában (ma 1989. december 21. u. 81–83. sz.)

1853. május 28–június 1-je között jár először Kolozsvárt Jókai Mór felesége, Laborfalvy Róza színházi vendégszereplése alkalmából

1853-ban Veress Ferenc Sétatér utcai házában megnyitja a város első fotóműtermét

1854. május 31-én a kolozsvári Népkerthben uszoda nyílik meg

1854. június 1-jén a Karolina Kórházban Szemgyógyászati Intézet létesül

1854-ben létesíti az első gőzmalmot Sigmond Elek Kolozsvárt

1854-ben Kolozsvárt 26 céh működik, 12 szálloda, fogadó és vendéglő található

1854–1862 között a kolozsvári Református Kollégiumban összpontosul az erdélyi egyházkerület lelkészképzése

1856–1859 között Vida Károly és Finály Henrik szerkeszti a *Magyar Futár* című hírlapot

1856–1873 között jelenik meg a Berde Áron alapította *Kolozsvári Közlöny* című politikai, tudományos és szépirodalmi lap

1857. szeptember 1-jén a Belvárosi Református Leányiskola új, saját épületbe költözik, a Farkas (Kogălniceanu) és a Minorita utca sarkára (a mai Emil Racoviță Líceum telkére)

1857-ben végzett népszámlálás szerint a lakosok száma 21 446 fő

1858. május 2-án Kisegítő Takarékpénztár létesül a városban

1859. november 23-án a Redut nagytermében tartja az Erdélyi Múzeum-Egylet (később Egyesület) alakuló gyűlését; a Magyar Tudományos Akadémiát Eötvös József képviseli, első elnökül Mikó Imrét választják

1859-ben az udvar hozzájárul, hogy a monostori Dolgozóház felvegye jötevéjének, Karolina Augusztá császárnénak a nevét: ezután Auguszteum néven emlegetik

1859-ben Veress Ferenc 45 felvételt tartalmazó fényképalbumot állít össze Kolozsvárról

1859-ben gyűjtés indul a főtéri templom körüli épületek lebontására és a katolikus egyház kártalanítására

1860 augusztusában költözik ki saját Külső Magyar (ma 1989. december 21.) utcai épületeibe – az első kolozsvári gyárépületekbe! – a Dohánygyár

1860. szeptember 15-től a Sétatéri Bizottság (elnöke gróf Mikó Imre) gondozza a Sétateret

1860-ban Gámán János alapít magánnyomdát Kolozsvárt, 1914-es megszűnéséig könyvek mellett számos lapot és folyóiratot nyomtatott

1860-ban már hat fényképész műterem található Kolozsvárt

1860-ban a kolozsvári magyar színtársulat Bukarestben vendégszerepel

1860 végén visszaköltözik Kolozsvárra a forradalom után Szébenbe áthelyezett Főkormányshéék (Gubernium); ideiglenes elnöke gróf Mikó Imre

1860–1867 között jelenik meg Fekete Mihály, majd Kövály László szerkesztésében a *Korunk* című politikai hírlap

1861 áprilisától újjászerveződnék Erdély választott önkormányzati szervei, Kolozsvárt a májusban tartott választások eredményeként ifj. Pataki József lesz a polgármester, Gyergyai Ferenc a királybíró

1861 novemberében gróf Mikó Imre példáját követve a választott városi tisztségviselők benyújtják lemondásukat

1861-ben indul meg a *Keresztény Magvető* című unitárius egyházi folyóirat (1944-ben megszűnik, de 1971-ben újraindul)

1861–1873 között jelennek meg az Erdélyi Múzeum-Egylet évkönyvei Brassai Sámuel szerkesztésében; az évkönyvek új folyamát 1874–1878 között Finály Henrik szerkeszti

1863. december 7-én Kolozsvárt megnyílik a magyar tannyelvű Királyi Jogakadémia; eleinte három, 1866-tól négy tanéves

1865. január 1-jén a vámház lebontásával megkezdődik a Szent Mihály-templom kökerítésének támaszkodó épületek eltakarítása

1865. szeptember 2-án Haller Károly kezdeményezésére megalakul a Sétatér-Egylet, mely átvéski a városi Sétatéri Bizottságtól a Sétatér rendezését, gondozását, kialakíttatja a sétányokat, kiásatja a tavat, zenepavilont emeltet

1865. november 19-étől a Kolozsvárt ülésező erdélyi országgyűlés december 6-án újra kimondja az uniót, az uralkodó életbeléptetését elhalasztja

1865 végén Tauffer Gyula nyit fényképészeti műtermet az óvári Tauffer-házban

1867-es kiegyezéssel, illetve azzal, hogy az uralkodó június 20-án feloszlatja a külön erdélyi országgyűlést, újra helyreáll Erdély és Magyarország uniója; 1869-ben megszűnik a Főkormányshéék, Kolozsvár elveszti főváros jellegét

1867. szeptember 1-jétől lép hivatalába Kolozsvár első kiegyezés utáni polgármestere, Szentkirályi Zsigmond (tíz hónapig tölti be hivatalát)

1867. szeptember 29-én megalakul a Kolozsvári Dalkör, első karnagya Stöger Béla

1867-ben indíttja meg K. Papp Miklós a *Magyar Polgár* című politikai napilapot, mely átmeneti *Kolozsvár* címváltozáttal 1904-ig Erdély vezető hírlapja

1868-ban elhatározzák a város két utolsó kaputornyának, a Híd kapunak és a Magyar kapunak a lebontását; az utóbbira 1872 végén kerül sor

1868-ban a Karolina Kórház Szemgyógyászati Intézetét különválasztják a sebészettől, s önálló épületbe (a Karolina tér és a Víz [ma Roosevelt] utca sarkán) költöztetik

1868–1869-ben felállítják a kolozsvári telekkönyvet

1869. január 7-én elkezdik a kolozsvári fa „indóház” építését, s az első vasúti sínek lefektetését

1869. szeptember 20–24. között Eötvös József mint vallás- és közoktatásügyi miniszter tesz látogatást Kolozsvárt; főleg az egyetem felállításával kapcsolatosan tájékozódik

1869 novemberében 45 beiratkozott hallgatóval megnyílik az Erdélyi Gazdasági Egylet kolozsmonostori Gazdasági Tanintézete, melyet 1906-ban akadémiai rangra emelnek

1869. december 31-i Kőváry László vezette népszámlálás szerint 24 826 személyt (12 234 férfi, 12 592 nő) találtak a városban (közülük 4891 nem volt kolozsvári lakos); felekezet szerint: 39,52% római katolikus, 37,70% református, 8,37% görög katolikus, 4,56% evangélikus, 4,26% unitárius, 4,01% izraelita, 1,34% görögkeleti, 0,14% örmény katolikus; nemzetiség szerint: 20 265 magyar, 2410 román, 1133 német, 994 zsidó, 24 angol; a házak száma 3296, ezekből 243 egy-, 13 pedig kétemeletes

1869-ben megjelenik a Bodányi Sándor összeállította *Szabad Királyi Kolozsvár Város házbirtokosainak névsora* abból az alkalomból, hogy áttérnek a reformkorban bevezetett tizedenkénti házszámozásról az utcánkéntire; akkoriban 150 utcája van a városnak

1869-től 1944-ig jelenik meg az *Erdélyi Gazda*, az Erdélyi Gazdasági Egylet havilapja

1870. május 11-én Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot terjeszt a parlament elé „Kolozsváron országos egyetem felállítása tárgyában”

1870 júliusában Matei Millo bukaresti színtársulata Kolozsvárt vendégszerepel

1870. szeptember 7-én megindul a vasúti közlekedés Nagyvárad–Budapest felé

1870. október 9-én megnyílik az Állami Tanítóképző Intézet

1870. december 5-én megnyílik az Állami Tanítónőképző Intézet

1870-ben Veress Ferenc kolozsvári fényképész egy erdélyi tájakat bemutató albumot ajándékoz Erzsébet királynénak, a királyné egy „pompás melltűvel” viszonozza az ajándékot

1870-ben a Biasini Szállodában bérelt helyiségekből átköltözik a postahivatal az óvári Eppel-házba (Bocskai-szülőház)

1870–1888 között jelenik meg Jakab Elek háromkötetes, okmánytárral és világosító rajzfüzetekkel ellátott, mindmáig alapvető munkája, a *Kolozsvár története*

1871. március 11-én ünneplik a kolozsvári színház megnyitásának félszázados évfordulóját, ebből az alkalomból Jókai Mór és felesége, Laborfalvy Róza is március 31-én a városba jön

1871-ben bevezetik a légszesz-világítást

1871-ben indul az *Erdélyi Protestáns Közlöny*, a református egyház folyóirata

1871-ben Korcsolya-Egylet alakul a városban, mely kibérel a sétatéri tavat, annak szigetére 1877-ben fa korcsolyacsarnokot épített

1871–1882 között jelenik meg a *Kelet* című politikai-közgazdasági napilap

1872. május 29-én engedélyezi Ferenc József király a kolozsvári egyetem felállítását és megnyitását

1872. november 10-én az első választott rektor, Berde Áron beiktatásával megnyílik a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem

1872 novemberében utoljára építik újjá a Németek pallóját fedeles hídként

1872 decemberére épül fel a Széchenyi (Mihai Viteazul) téren, a mai vásárcsarnok helyén – Tompa János városi mérnök tervei szerint – a Tornavivóda

1872-ben létesül a Társadalom Teketársaság Majális utcai kuglipályája és mulatója; a kolozsvári előkelő polgárság találkozóhelye lesz

1872-től a kolozsvári egyetem román diákjai Gregoriu Silasi román szakos professzor vezetésével önképzőkört működtetnek

1873-ban ünneplik meg először március 15-ét, a Házsongárdi temetőben, a nagy demokrata és utazó Bölöni Farkas Sándor sírja előtt

1873 júniusában nyílik meg az első városi óvoda, a Fröbel Gyermekkert a Belső Magyar (1989. december 21.) utcában, innen 1884 elején költözik át a Hosszú és Kőfalsori Szappan utcák (ma F. Joliot-Curie és Brassai utcák) sarkán felhúzott saját épületébe

1873. augusztus 14-én megindul a vasúti közlekedés a Kolozsvár–Brassó vonalon

1873. december 30-án Kolozsvárt születik a Toldalagi–Korda-palotában gróf Bánffy Miklós író, politikus

1873-ban lövölde épül a Sétatéren; Haller Károly kezdeményezésére megalakul a Kolozsvári Lövész Egylet

1874-re készül el a Szent Erzsébet Aggmenház új épülete

1874. február 1-jétől 1880. szeptember 1-jéig Simon Elek Kolozsvár polgármestere

1874. június 13-án nyílik meg a Zimmermann Henrik tervei szerint a Sétatér részeként épült favázas nyári színpark

1874 júniusában Veress Ferenc fényképész felvételeivel részt vesz a bécsi világkiállításon, érdeméremmel tüntetik ki

1874 októberében helyezik el az első kolozsvári „levélgyűjtő szekrényt” a Biasini Szállodánál

1874 decemberében a 31 éve Bukarestben élő kolozsvári születésű Szathmáry Papp Károly kiállítást rendez festményeiből a Redutban

1874-ben indul Finály Henrik szerkesztésében az *Erdélyi Múzeum* című, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelenő tudományos folyóirat; 1917–1930, majd 1948–1990 között szünetel

1875. június 26-án a Kolozsvári Lövész Egylet nemzetközi versenyt rendez, melyen bukaresti sportlövők is részt vesznek; a vendégek a Mária Valéria Árvaház részére adakoznak

1875-ben kezdi meg az első zsidó elemi fiúiskola működését a városban

1875–1919 között *Család és Iskola* című nevelési-oktatási folyóirat jelenik meg

1876. január 8-án megalakul a Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat a tudományágak művelésére és népszerűsítésére; első elnöke Abt Antal, titkára Högyes Endre lett

1876. április 22-én tűzvész pusztít a Szappan utcák és a Széchenyi (Mihai Viteazul) tér környékén

1876. április 27-én a Szülészet kiköltözik az Óváról a Külső Magyar utcai Simon-házba (ma 1989. december 21. u. 57. sz.)

1876 júliusától Veress Ferenc sikerrel kísérletezik a fényképek porcelánra való rögzítésével

1876 augusztusában kétszer is jár Kolozsvárt Jókai, a – mai Continental helyén álló – Nemzeti Szállóban lakik, 9-én bankettet rendeznek a tiszteletére

1876-ban megindul a Kolozsvári *Orvos-Természettudományi Társulat Értesítője*, mely 1879-től 1889-ig *Orvos-Természettudományi Értesítő* címmel jelenik meg, majd *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi szakosztályából* a címe 1906–1919, 1932–1948 között, 1991 óta pedig *Orvostudományi Értesítő* a főcíme

1876-tól az új közigazgatási rendszerben Kolozsvár Kolozs megye székhelye lesz

1877–1888 között Brassai Sámuel és Meltzl Hugó szerkesztésében Kolozsvárt jelenik meg a világ első összehasonlító irodalmi folyóirata, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Acta Comparationis Litterarum Universarum)

1877–1889 között Kanitz Ágost szerkeszti a *Magyar Növénytani Lapokat*

1878. augusztus 16-án Felsőbb Kereskedelmi Iskola létesül Kolozsvárt

1878-ban megnyílik a kolozsvári sörgyár

1879. március 10–16. között Liszt Ferenc Zichy Géza zongoraművész társaságában Kolozsvárt vendégeskedik

1879. június 10-én a kolozsvári Külső Felső-Szén (utóbb Trefort, ma V. Babeş) utcában születik Szabó Dezső író

1879 szeptemberében Kolozsvárt vendégszerepel Johannes Brahms és Joachim József

1879-ben a Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat egyesül az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, annak szakosztálya lesz

1880. október 3-án a Belső Magyar (Kossuth Lajos, most 1989. december 21.) utcában megnyílik a Felsőbb Leányiskola, melyet igazgatónőjéről „De Gerando”-nak neveznek; az intézet 1900-ban a sétatéri új épületébe költözik

1880-ban a népszámlálás szerint a lakosok száma 29 923, ebből magyar 22 761, román 3855, német 1123; felekezetek szerint római katolikus 10 652, református 10 580, görög katolikus 4128, izraelita 1601, lutheránus 1290, unitárius 1034, görögkeleti 434 személy

1880-ban Bartha Miklós függetlenségi párti politikus megalapítja az *Ellenzék* című politikai, közgazdasági és társadalmi napilapot, Kolozsvár leghosszabb életű újságát, mely 1944-ben szűnik meg

1880-tól Pákey Lajos Kolozsvár főmérnöke

1880-as évek elején Kövály László a Fellegvár dombjának északi lejtőjén 50 000 m² területet felparcelláztat vasúti alkalmazottaknak házhelyként; létrejön a Kövály-telep

1881. január 4-én a király engedélyezi nevének az egyetem címébe iktatását (Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem) és az egyetem alapítólevelének kiállítását

1881-ben a közlekedésügyi minisztérium engedélyezi a képes levelezőlapok postai forgalmát, rövidesen kolozsvári képeslapok is készülnek

1881 novemberében megnyílik a Nagy utcai (Ferenc József/Horea úti) Hídelvi Községi Népiskola; új épülete 1883-ra készül el

1881-ben az ortodox többségű kolozsvári zsidó hitközségből kiválik egy „statusquo ante” jellegű csoport, mely 1884-ben neológ hitközséggé szerveződik

1881-ben megszüntetik az óvári kispiacon (Karolina, ma Múzeum tér) a zsidóvásárt, Pákey Lajos tervei szerint parkot létesítenek, s kiépítik a járdát a Híd (Wesselényi, ma Ferdinánd király) utcától a Sétatér (Bartha Miklós, ma Emil Isac) utcáig

1882-ben Ajtai K. Albert megalapítja a Magyar Polgár nyomdáját, mely a századvég legjelentősebb kolozsvári nyomdavállalata; felszerelését 1919-ben a román Nemzeti Parasztpárt veszi meg

1882 végén Magyar Mihály megalapítja az Ellenzék nyomdáját, mely egy ideig Franklin Nyomda elnevezéssel működik

1882–1888 között Veress Ferenc szerkeszti a *Fényképészeti Lapokat*

1882–1889 között Fabinyi Rudolf szerkesztésében jelenik meg a *Vegytani Lapok*

1883 áprilisában, mielőtt a bontáshoz fogna, Maetz Frigyes építész lefényképezteti a Fő tér északi során álló nagylábasházakat

1883. október 31-én Felméri Lajos egyetemi tanár elnökletével megalakul a Kolozsvári Athletikai Club, a KAC

1883-ban megnyílik Maetz Frigyes téglagyára, évi 3 millió téglát gyárt

1883–1884-ben alakítják át a Farkas utcai református templom melletti sikátort utcává, a református egyház enged át területet a szélesítésre (utóbb Főiskola/ Sámi László/ Szabó Dezső utca, jelenleg Gaál Gábor nevét viseli)

1884. február 24-én megalakul a Városi Szépítő-Egylet

1884. augusztus 1-től 1886. május 1-ig Haller Károly jogászprofesszor Kolozsvár polgármestere, a város századfordulós arculatának ő a kialakítója

1884. október 31-én Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter jelenlétében avatják fel az egyetem új Vegytani Intézetének épületét a Mikó-kertben

1885. február 1-jén Jókai Mórnak, kolozsvári látogatása alkalmával, a színház egy Veress Ferenc készítette 16 lapos albumot ad át, ebben *Az aranyember* szereplői láthatók megfelelő jelmezekbe öltözve

1885 márciusában elkezdődik a Trencsin tér északi részének (ma Avram Iancu tér közepe) a parkosítása, létrejön a Kissétatér

1885. április 12-én a Redut nagytermében Haller Károly kezdeményezésére megalakul az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE

1885. augusztus 29-én Boros György szervező munkájával megalakul az unitárius hit és vallásos élet ápolására a Dávid Ferenc Egylet; első elnökéül Brassai Sámuel választják

1885. november 10-én a Felső Kereskedelmi Iskola a minisztériumtól Kereskedelmi Akadémia rangot kap, 1887. november 20-án költözik új, Bástyá (ma C. Daicoviciu) utcai – Maetz Frigyes tervezte – épületébe

1885-ben rendezik először a Házsongárdi temetőt, sok gazdátlan régi követ kiemelnek a helyéről, kijelölik a parcellákat, elkezdik a fásítást

1885-ben a Magyar utcai „Fejedelmi Kert”-ből származó – ideiglenesen a temetőben tárolt – még ép négy szobrot (Árpád, Lehel, Örs, Vérbulcsu) a város restauráltatja és a Sétatérre állíttatja fel

1885-ben létesül a Kolozsvári Kereskedelmi Bank Rt.

1886. május 1-től 1898. június 30-ig Albach Géza Kolozsvár polgármestere

1886 júniusában a Dunky Fivérek megnyitják az 1940-es évekig fennálló fényképészeti műtermüket a Fő téren

1886. október 15-én nyitják meg a Bucsí József tervei szerint épített kolozsvári Javítóintézetet

1886. október 24-én avatják fel a Nagy (Ferenc József, ma Horea) utcai neológ zsinagógát

1886-ban alakul meg a kolozsvári Unió Szabadkőműves Páholy, hét alapító mestere: Deáky Albert ügyvéd, Haller Károly jogászprofesszor, Herzog Ödön vasúti felügyelő, Incze József ügyvéd, Kacsóh Lajos vasútigazgatósági titkár, Kovács János unitárius tanár, Szepessy Lajos biztosítóintézeti igazgató; 1887. május 30-án Deáky Albertet választják első főmesterré

1886–1950 között jelenik meg a *Méhészeti Közlöny*

1887. szeptember 22–24. között I. Ferenc József király Kolozsvárt tesz látogatást; a Bánffy-palotában lakik

1887. december 15-én Süketnéma Intézet létesül Kolozsvárt a Külső-Monostor utca elején

1887-ben épül fel Pákey Lajos tervei szerint a vágóhíd; 1922-ben és 1936-ban kibővítik

1887-ben megépül a klinikákat és pár környező utcát ellátó első vízmű Kolozsvárt

1887-ben Kolozsvári Zenetársaság alakul Brassai Sámuel vezetésével

1888-ban Kolozsvárt megalakul az Erdélyi Irodalmi Társaság, mely 1889–1897 között évkönyveket ad ki, s több emlékkönyvet, folyóiratot jelentet meg

1888–1895 között jelenik meg a *Petőfi Múzeum* című irodalmi folyóirat

1888–1896 között *Erdélyi Híradó* címmel politikai, közgazdasági és társadalmi napilap jelenik meg

1888 januárjában indul a Dávid Ferenc Egylet folyóirata, az *Unitárius Közlöny*; 1948–1990 között szünetel

1888–1889-ben felépül a Trencsin (később Bocskai, ma Avram Iancu) téren a szabadkőművesek Unió páholyának emeletes székháza

1888. szeptember 3-án Süketnéma Intézet nyílik meg a városban

1888. december 26-án Erdélyi Technológiai és Iparmúzeum létesül Kolozsvárt Pákey Lajos kezdeményezésére; utóbb Ferenc Józsefről nevezik el

1889 májusára elkészül a Szamoson átívelő vashíd az állomás fele vivő Nagy (ma Horea) utca elején

1889. június 10-én az egykori Mikó-kertben leleplezik az Erdélyi Múzeum-Egyesület állíttatta Mikó Imre-mellszobrot

1889. szeptember 2-án Jókai Mór részvételével leplezik le a Mátyás király szülőháza elhelyezett bronz emléktáblát

1889. október 5-én rendeznek először kerékpárversenyt Kolozsvárt; a Tanítók Házától a Feleki-tetőig vezető 7 km-es szakaszt Philippovich Emil teszi meg a leghamarabb

1889-től Veress Ferenc a színes fényképezéssel kísérletezik

1890-re sikerül a főtéri templom körüli épületeket eltakarítani, ekkor kezdődik a díszter kialakítása

1890. január 1-jétől Kató József veszi át Veress Ferenc Sétatér utcai fényképészeti műtermét

1890-ben ünneplik meg először a kolozsvári munkások május 1-jét, a felvonulást betiltják, csak ünnepi gyűlésre kerül sor a Pannónia Szálló nagytermében

1890. augusztus 30-án születik Kolozsvárt, a Toldalagi–Korda-palota emeletén Reményik Sándor költő; halála után, 1941-ben emléktáblával jelölik meg a házat

1890-ben Kolozsvárnak 32 756 lakosa van; ebből 27 514 magyar, 3950 román, 1336 német nemzetiségű

1891. január 11-én az EMKE védnöksége alatt megalakul az erdélyi turizmus és tájismeret elősegítésére az Erdélyi Kárpát-Egyesület

1891. május 1-jén Királyi Tábla (felsőbbfokú bíróság) létesül Kolozsvárt

1891. augusztus 29-én megalakul a kolozsvári Önkéntes Mentő-Egylet

1891 szeptemberére készül el az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) Trencsin (ma Avram Iancu) tér szegletén lévő kétemeletes székháza (utóbb vasútigazgatóság)

1892. szeptember 18-án megnyílik az Országos Történelmi és Erekllye-Múzeum, főleg az 1848-as emlékek összegyűjtésére, s megindítják az 1898-ig havonta megjelenő *1848–1849. Történelmi Lapokat*

1891. október 12-én először jön Kolozsvárra Munkácsy Mihály festőművész, átadja az EMKE vezetőségének az alapítólevél részére készült festményét

1892. november 11-én tartják a kolozsvári színjátszás százéves jubileumi ünnepségét, ebből az alkalomból emléktáblát lepleznek le a Jókai (Napoca) utcai Rhédey-házon, amelynek tánctermeiben az első előadásokat tartották

1892. november 27-én kezd működni az első telefonközpont a városban 62 előfizetővel

1892-ben a postaigazgatóság Szebenből Kolozsvárra költözik

1892-ben elkészül a Külső Magyar utcai Református Vegyes Népiskola emeletes épülete (ma 1989. december 21. utca 124. sz.)

1892-ben a Tordai út mellett (ma a Hősök temetőjén felül) az ortodox zsidó hitközség új temetőt nyit

1892–1917, 1930–1948 között jelenik meg az Erdélyi Kárpát-Egyesület honismereti folyóirata, az *Erdély*

1893 májusában indul be a gőzmozdony vontatta „közúti vasút” forgalma; az állomást kötötte össze a Fő térrel, s onnan a Monostor útra és a Magyar utcába volt elágazása; mivel sok balesetet okozott, 1902 nyarán felszámolták

1893. szeptember 30-án nyílik meg a Süketnéma Intézet Herczeg Zsigmond tervei szerint emelt új épülete a Külső Közép (Honvéd/Dorobanților) utcában

1893-ban hirdetnek pályázatot a Fő téren felállítandó Mátyás-szoborra; a hét pályázó (Bezerédy Gyula, Fadrusz János, Köllő Miklós, Róna József, Sovánka István, Tóth András, Vastagh György) közül 1894 májusában Fadrusz János nyeri az első díjat

1893–1902 között épül Meixner Károly tervei szerint az egyetem Farkas (Kogălniceanu) utcai főépülete; a Mátyás-szobor leleplezése utáni napon, október 13-án avatják fel

1894. április 25-én a Házsongárdi temetőben helyezik örök nyugalomra Jósika Miklós író és felesége, Podmaniczky Júlia Drezdából exhumált hamvait

1894 májusában zajlik a kolozsvári Redut nagytermében a memorandisták pere: a kiegyezés és az unió újbóli életbeléptetésének negyedszázados évfordulóján az uralkodóhoz Bécsbe vitt

emlékirat több jogot követelt a románságnak, s az unió érvénytelenítését kérte; az emlékiratot visszautasították, aláírói ellen sajtóper indult, 15 személyt elítéltek; utóbb kegyelmet kaptak

1894 nyarán átépítik a Diána fürdőt

1894 augusztusára elkészül az Állami Tanítónőképző Intézet új – Herczegh Zsigmond tervezte – épülete a Puszta utcában; az utcát utóbb épp az intézet alapítójára való tekintettel Eötvös (ma Constanța) utcának nevezik el (az épületben most a N. Bălcescu Líceum működik)

1894. szeptember 1-jén a Kegyes Tanítórend teológiai intézetet nyit a Farkas (Kogălniceanu) utcában Kalazantinum elnevezéssel

1894-ben létesül a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank Rt.

1894-ben a Fő téren megnyílik az Erdélyi Bank és Takarékpénztár

1894-ben lebontják a Fő tér sarkán álló egyemeletes Nemzeti Szállót, s helyére 1895-ben – Pákey Lajos tervei szerint – felépül a New York (ma Continental) szálloda

1894-től olasz vállalkozó építi ki a város csatornarendszerét

1895 januárjától Kolozsmonostort közigazgatásilag Kolozsvárhoz csatolják

1895. április 11-én engedélyezi a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, hogy az ősszel Kolozsvárt megnyíló református Teológiai Fakultás diákjai egyben az egyetem hallgatói is legyenek

1895. szeptember 7-én tűzvész pusztít a Külső Magyar (1989. december 21.) utcában

1895 szeptemberében Ferenc József király meglátogatja Kolozsvárt

1895. október 1-jén nyílik meg Gombos Ferenc nyomdája, mely lényegében a Lyceum nyomda folytatása; 1904-ben saját épületbe költözik a Minorita (Tomis, H. Oberth) utcába, a saját lapon, az *Újságon* kívül számos folyóiratot nyomtat

1895. november 2–3-án Bánffy Dezső miniszterelnök jelenlétében felavatják a Református Egyházkerület Teológiai Fakultásának az új épületét a Bocskai (ma Avram Iancu) tér szegletén

1895-ben Parajdról Kolozsvárra költözik Reitter József gyufagyára

1895-ben Izraelita Jótékony Nőegylet alakul

1895-ben létesül az Országos Vöröskereszt Egylet kolozsvári Erzsébet-Mária szanatóriuma a Külső Magyar utcában (ma 1989. december 21. utca 73. sz.)

1896. január 1-től az Országos Karolina Kórházat a belügyi tárcától átveszi a közoktatásügyi, s ezzel egyetemi klinikai rangot kap

1896. január 28-án a Dunky Fivérek fényképészeti műtermében Pfeiffer Péter egyetemi tanársegéd bemutatja a Röntgen-sugarak fényképészeti felhasználását; az egyetemen elkezdődnek a kísérletezések a Röntgen-sugarakkal

1896. március 1-jén tart a kolozsvári egyetem először „sub auspiciis regis” (királygyűrés) doktorrá avatást; a felavatott Filep Gyula orvostudor

1896. május 17-én tartja a városi törvényhatóság millenniumi díszközgyűlését a Redut termében; Márki Sándor történészprofesszor az ünnepi szónok, kilenc alkotással akarják a millenniumot emlékeztetéssé tenni

1896. szeptember 11-én megindul a vezetékes ivóvízszolgáltatás

1896. szeptember 30-án a millenniumi ünnepek részeként kerül sor a Mátyás király-szobor alapkövetételére; ezen az uralkodót báró Fejérváry Géza hadügyminiszter képviseli; utána felszentelik a város Pákey Lajos tervezte díszszárlaját

1896. szeptember 30-án elhelyezik a Ferenc József Technológiai és Iparmúzeum Malom (Gheorghe Barițiu) utcai épületének az alapkövét; felavatására 1899. március 26-án kerül sor

1896. október 4-én megnyílik a Farkas (Kogălniceanu) utcában az Állami Polgári Leányiskola

1896. október 18-án Szamosfalva határában leleplezik a két 1849-es vértanú Honvéd-emlékművet

1896-ban már 350 állomással működik a város telefonközpontja, de még nincs összeköttetésben a fővárossal

1896-ban elhatározzák, hogy a főtéri házak elé 5 m széles aszfaltjárdát, a templom köré aszfaltozott korszót építenek, a körbefutó szekérutat 12 m szélességben gránitkövel rakják ki – ezek 1898-ra el is készülnek

1896-ban a millennium alkalmából kezdik kiépíteni a kolozsmonostori apátsági templom még álló szentélyéhez illeszkedő neogótikus hajót

1896–1897-ben épül a Monostor (Moșilor) út elején Alpár Ignác tervei szerint az új vármegyeháza, a Sétatéren pedig a Pákey Lajos tervezte korcsolyapavilon és a kioszk

1896–1897-től önállósul az Unitárius Papnevelő Intézet, s hallgatói megszerezhetik az egyetemi hallgatói státust

1897 januárjában mutatják be a Redutban Edison legújabb találmányát, a „kinematográfot”, vagyis mozgófilmet vetítenek

1897. március 15-én a Petőfi és felesége 1847-es kolozsvári látogatását megörökítő emléktáblát helyeznek a Külső Torda (Petőfi, ma Avram Iancu) utcai Biasini Szálló falára

1897. június 24-én a Vöröskereszt Szanatóriumában százéves korában meghal Brassai Sámuel, az „utolsó erdélyi polihisztor”, akinek neve fogalom Erdélyben, ő a XIX. századi tudományosság megtestesítője

1897-ben felépül a háromhelyiséges halottas kápolna és a temetőiroda

1897–1898-ban épül a Ferenc József (akkor Nagy, ma Horea) úti hídelvi (millenniumi) református templom; tervezője Szalai Ferenc

1897–1902 között emelik a Mikó (Klinikák/Clinicilor) utcai egyetemi klinikák épületeit, valamint a Trefort (V. Babeș) utcában az ideg- és elmegyógyászat pavilonjait

1897–1906 között jelenik meg a *[Kolozsvári] Egyetemi Lapok*

1898-ra készül el a posta kétemeletes épülete a Híd (Wesselényi Miklós, ma Ferdinánd király) utca végén

1898. május 30-án az egyetemi ifjúság – az esemény félszázados évfordulóján – emléktáblával jelölteti meg a Redut épületét, ahol kimondták az uniót (a táblát a román hatóságok leszedették)

1898. július 1-től 1913. november 30-ig Szvacsina Géza Kolozsvár polgármestere

1898 augusztusában Brandt József professzor sebészeti klinikáján felszerelik az első Röntgen-gépet

1898 nyarán épül fel a Pap (Paris) utcai Millenniumi Népiskola

1898 novemberében a Dunky Fivérek megkapják a „császári és királyi udvari fényképészek” kitüntető címet

1898. december 25-én emléktáblával jelölik meg Bem József tábornok 1848-as lakhelyét, a Fő tér sarkán lévő Teleki-házat

1898-ban Kolozsvár és Szászfenes között vízgyűjtő létesül, mely 1901-től látja el friss vízzel Kolozsvárt

1898–1907 között *Erdélyi Protestáns Lap* címmel megjelenik az Erdélyi Református Egyházkerület hetilapja

1899. január 2-án tartanak először filmvetítést a Farkas (Kogălniceanu) utcai színházban

1899. január 10–12-én a New York Szállóban megrendezik az amatőr fényképészek első kolozsvári kiállítását; 23-an vesznek részt

1899 áprilisában hoznak először határozatot a kolozsvári utcák átkereszteléséről: a létező 224 utcából és térből 69-nek adnak új nevet, többnyire az addigi spontánul kialakult beszélő neveket helyettesítik történelmi személynevekkel

1899 áprilisában lebontják a Fő téri emlékoszlopot, a Státuát, majd az Óvár központi terén, a Karolina (ma Múzeum) téren állítják fel újra

1899 nyarán lebontják a Fő téri templom előtti fogadalmi kaput, s a Szentpéteri templom előtt – méreteit lecsökkentve – állítják fel

1899. szeptember 16-ra készülnek el a Főtér keleti sorát meghatározó katolikus egyház építtette státusházak, s ekkor a Szentegyház (ma Iuliu Maniu) utcát meghosszabbítják a Fő térig

1899–1927 között jelenik meg az *Újság* című politikai napilap

XIX. század végén 13 bank és biztosítótársaság működik Kolozsvárt

1900 őszén épül ki a Fellegvár Sétatér felőli oldalán a 420 méter hosszú szerpentine sétaut, mely felvezet a tetőre; e sétaut közepe táján állítják fel a Pákey Lajos tervezte talapzatra Erzsébet királyné Stróbl Alajos készítette mellszobrát

1900. október 15-én a Külső Közép (Honvéd/Dorobanților) utcában megnyitják a Vakok Tanintézetét; 1903-ra húzzák fel épületét

1900 novemberére húzzák fel a Sétatér melletti Bánffy-kertbe a Felsőbb Leányiskola új – Alpár Ignác tervezte – épületét (ma az egyetem Kémia karáé)

1900-ban Szászrégenből Kolozsvárra költözik a Renner börgyár, mely rövidesen a vidék legjelentősebb cipőgyára lesz

1900-ban a város lakossága 49 295 fő, közülük 40 845 magyar, 6039 román, 1784 német; 5878 épületből 415 egy-, 43 két-, 3 háromemeletes; ezekben csak 589 önálló fürdőszoba létezik

1900-ban a Reitter-féle gyufagyár 240 munkást foglalkoztat

1901. szeptember 21-én leplezik le a Budapestről exhumált Jakab Elek történetíró síremlékét a Házsongárdi temetőben

1901. szeptember 22-én megnyitják a kolozsvári Unitárius Kollégium új, Pákey Lajos tervezte kétemeletes épületét

1901. december 15–20. között a Kolozsvári Egyetemi Kör a Kossuth Lajos (most 1989. december 21.) utca 10. sz. alatti helyiségeiben (régi Unitárius Kollégium) amatőr fényképészeti, festészeti és iparművészeti kiállítást szervez

1902-re készül el a Monostor úti Fájdalmas Szűzanya tiszteletére épített kis kápolna; 1942-ben kibővítik

1902-re húzza fel Hirschfeld Lajos építkezési vállalata a kolozsvári állomás épületét

1902. augusztus 21-én adják át a forgalomnak a Sétatért a fellegvári sétánnyal összekötő Erzsébet gyaloghídat

1902 őszétől a Zenekonzervatórium a Toldalagi–Korda-palota emeletén bérel tíz helyiséget

1902. október 10–14. között jár utoljára Jókai Kolozsvárt fiatal felesége társaságában, részt vesz az Erdélyi Irodalmi Társaságnak az Unitárius Kollégium dísztermében rendezett ünnepi ülésén, a színház díszelőadásán és a Mátyás-szobor leleplezésén

1902. október 12-én országos ünnepség keretében leplezik le Fadrusz János Mátyás-szoborcsoportját a Fő téren

1902. október 12-én a Mátyás király-szülőházban megnyílik az Erdélyi Kárpát-Egyesület néprajzi múzeuma

1902. október 13-án avatják fel a Hunyadi (ma Ștefan cel Mare) tér és a Honvéd (ma Dorobanților) utca sarkán épült Igazságügyi palotát

1902 őszére felépül a Református Kollégium Petőfi (Avram Iancu) utcai Paulus Erika tervezte új kétemeletes épülete

1902-ben a leányiskola építésével a Sétaterről kiszoruló, 1885 óta ott lévő négy fejedelemszobrot restauráltatva a Fellegvárra viszik, a legfelső sétányon állítják fel

1902-ben alakul meg a Kolozsvári Egyetemi Athletikai Club, a KEAC

1903-ban Kolozsvárt rendezik meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXXII. vándorgyűlését

1903. április 6-án a református egyház megveszi a Monostor (Moșilor) úti gróf Nemes-féle telket templomépítésre

1903. május 17-én az Erdélyi Irodalmi Társaság emléktáblával jelöli meg azt a főtéri házat, ahol 1845-ben Deák Ferenc és Vörösmarty vendégeskedett

1903-tól jelenik meg Elie Daianu szerkesztésében a *Răvașul* című politikai passzivizmust hirdető román művelődési folyóirat

1903-tól 1944-ig jelenik meg a Ferenc-rendiek kiadásában a *Szent Ferenc Hírnöke*, majd csak *Hírnök* című keresztény társadalmi, irodalmi és művészeti folyóirat

1904. január 1-jén Egyetemi Gyógyszertár létesül

1904. szeptember 28-án leleplezik a kolozsvári Arany János (utóbb Szent György, Béke, ma Lucian Blaga) téren a prágai Szent György-szobor másolatát (1960 óta a szobor a Farkas utcában látható)

1904. szeptember 30-án Berzeviczy Albert közoktatásügyi miniszter jelenlétében ünnepélyesen megnyitják a Hunyadi (ma Ștefan cel Mare) téri Tanítók Házát, mely 1902–1903-ban épült Baumgarten Sándor tervei szerint, s 49 szobájában 98 fiatalnak nyújtott szállást

1904-re készül el az Állami Gyermekehely Ybl Lajos tervezte Rákóczi úti épülete

1904-ben az Unió (Memorandumului) utca nyugati végére felépül az Osztrák–Magyar Bank székháza (utóbb Dacia Felix Bank)

1904-ben létesül a Kolozsvári Kereskedelmi Hitelintézet

1905-ben felépítik a villamosművet és gyűjtőtávját Hidegszamoson

1905-ben a Joanovics Testvérek átveszik Veress Ferenc utódának, Kató Józsefnek a főtéri műtermét; színvonalas munkájuk elismeréseként 1912-ben megkapják a „császári és királyi udvari fényképészek” kitüntető címet

1906 januárjában dr. Éjszaky Ödön megszervezi a Kolozsvári Amatőrök Egyesületét, mely a város műkedvelő fényképészeit fogja össze

1906 áprilisában megnyílik az első kolozsvári filmszínház; tulajdonosa, Udvari András a Wesselényi (Ferdinánd király) utcai Mezei Szállodában bérel helyiséget

1906. június 17-én tartják az utolsó előadást a Farkas utcai kőszínházban; Katona József *Bánk bán*jának Gertrudis szerepében Jászai Mari lép fel

1906. szeptember 8-án avatják fel a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri új színházépületet

1906-ban Trefán Leonard Ferenc-rendi tartományfőnök a kolozsvári kolostor mellett Szent Bonaventura elnevezésű nyomdát alapít, mely az 1948-as államosításig működik; főleg katolikus kiadványokat sokszorosít

1906-ban megkezdődik a villanyvilágítás Kolozsvárt, a következő évben a város 218 utcájában 1416 villanyégő világít

1906–1907-ben – Giergl Kálmán és Korb Flóris tervei szerint – épül, s 1909. május 18-án kerül felavatásra az Egyetemi könyvtár Szent György (ma Lucian Blaga) téri épülete

1906–1910 között *Előre* címmel jelenik meg politikai napilap Kolozsvárt

1907-ben a Kismester (Bob) utcai templom udvarán új épületet emelnek a két tanerővel működő görög-katolikus román elemi iskolának

1907-ben a kolozsvári vasutasok MÁV-Törekvés elnevezésű sportegyletet alapítanak

1907-ben a Monostor (Moșilor) úti, Auguszteum néven ismert női dolgozóház, óvoda és elemi iskola csődbe jut, épületeit átveszi a katolikus plébánia, s Hirschler József plébános elemi iskolát, óvodát, leányárvaszatot létesít; a továbbra is Auguszteum nevű intézet vezetését a Miasszonyunk-iskolanővérekre bízta

1908-ig a város 120 utcáját kövezik ki

1908 januárjában Udvari András készít először filmfelvételeket Kolozsvárt, ezeket Budapesten is bemutatják

1908 áprilisában a Dunky Fivérek Erzsébet-albumot készítenek, fényképen örökítik meg az Erzsébet királynével kapcsolatos kolozsvári emléktárgyakat

1908. július 21-én a londoni olimpiaí játékokon dr. Somodi István kolozsvári sportoló 188 cm-es magasugrásával második helyezést ér el

1908 szeptemberében megnyílik Udvari András új filmszínháza, az Apolló a Ferenc József (Horea) út elején

1908–1913 között az Erdélyi Irodalmi Társaság *Erdélyi Lapok* címmel jelentet meg irodalmi folyóiratot

1908-ban indul és máig is megjelenik a *Református Szemle* című egyházi folyóirat

1909. május 31-én először vendégszerepel Kolozsvárt a Ferencvárosi Torna Club (FTC) futballcsapata, 5–1-re megveri a Kolozsvári Athletikai Club (KAC) csapatát, másnap, június 1-jén viszont 3–2 arányban kikapnak a helyi MÁV-Törekvéstől

1909-ben létesül a Nádas mentén a Junász Fémipari Üzem

1910. július 18-án avatják fel a nyári színház favázas épülete helyére emelt beton színházépületet; a magyar társulat ma is ebben játszik

1910 szeptemberében adják át használatra az Egyetem és Petőfi (Avram Iancu) utcák sarkán az első kolozsvári diákotthon és kávéház, a „menza” épületét (később Avram Iancu, illetve Gábor Áron Diákotthon, ma az egyetem Jogi Karának székhelye)

1910-es népszámlálás adatai szerint 60 808 lakosa van Kolozsvárnak, ebből 50 704 magyar (83,3%), 7562 román (12,4%), 1676 német (2,8%); felekezetek szerint 19 021 katolikus, 20 726 református, 8646 görög katolikus, 7046 izraelita, 2016 lutheránus, 1994 unitárius, 1359 görögkeleti

1910-ben a Ferenc József (Horea) út elején felépül a 17 lakást és 10 üzletet, valamint az első e célra tervezett, 600 helyes filmszínház magába foglaló Uránia-palota; tervezője Kappeter Géza, tulajdonosa Udvari András

1910–1911-ben készül el a Kereskedelmi és Iparkamara Kossuth Lajos (1989. december 21.) utcai szecessziós épülete

1911. szeptember 8-án országos visszhangú ünnepség keretében emlékeznek meg Kolozsvárt az EMKE megalakulása negyedszázados évfordulójáról

1911 decemberében impozáns – Hübner Jenő tervezte – Ferenc József (Horea) úti épületében megnyílik a Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet; internátusát 1916-ra húzzák fel

1912. május 27-én a Belgyógyászati Klinika udvarán leleplezik Purjesz Zsigmond orvosprofesszor ifj. Vastagh György készítette mellszobrát (a klinikák román átvételekor a szobor talapzatával együtt kikerül a temetőbe, Purjesz sírjára)

1912 őszén a sétatéri színpadon mozit rendez be Janovics Jenő, ezzel négyre emelkedik a kolozsvári filmszínházak száma

1912-ben épül az Önkéntes Mentőegyesület Monostor (Moșilor) úti háromemeletes székháza

1913 augusztus-szeptemberében készül Janovics Jenő és a Pathé-cég együttműködésével az első kolozsvári játékfilm, a *Sárga csikó*

1913. szeptember 17-én megnyitják az Állami Tanítóképző Intézet Nagy Károly tervei szerint emelt Eperjes (Onisifor Ghibu) utcai új épületét

1913. október 30-án nyílik meg Kolozsvár ötödik filmszínháza, az Egyetemi mozgó Sebestyén Dávid Egyetem utcai, újonnan épült bérpalotájában

1913. december 1-jétől 1918 decemberéig, a románok bevonulásáig dr. Haller Gusztáv ügyvéd a polgármester

1913-ban kezdik építeni és 1914. március 22-én szentelik fel a Monostor úti, Kós Károly tervezte „kakasos” református templomot

1913–1914-ben épül a Kert (Pasteur) utcában az 50 ágyasra tervezett Pasteur Intézet; a kitört háború miatt hadikórháznak rendezik be

1914 márciusában Kolozsvárt is részt vesz filmbemutatókon Valdemar Psilander, a kor híres filmszínésze

1914-ben a következő hírlapok jelentek meg Kolozsvárt: *Ellenzék, Estilap, Friss Posta (Hétfői Lap), Kolozsvári Ellenőr (Hétfői Híradó), Kolozsvári Hírlap, Kolozsvári Tükör, Ujság*

1914-ben működő szállodák: Aranyas (Ferenc József, ma Horea út), Biasini (Petőfi, ma Avram Iancu utca), Ferenc József (Ferenc József, ma Horea út), Hungária (Wesselényi Miklós, ma Ferdinánd király utca), Korona (Kossuth Lajos, ma 1989. december 21. utca), Központi (Fő tér), New York (Jókai, ma Napoca utca), Pannónia (Kornis, ma E. Zola utca), Vereskereszt (Monostori, ma Moșilor út), Wesselényi (Wesselényi Miklós, ma Ferdinánd király utca)

1914-ben a Tordai út mellett megnyílik a Hősök temetője

1914 táján a város területe eléri az 1000 hektárt

1914-től Kolozsvár lett a ferencesek rendtartományi székhelye

1914–1921 között Janovics Jenő vezetésével filmstúdió működik Kolozsvárt, mely száznál több filmet készít

1915. augusztus 18-án leleplezik a Kolozsvári Szeszák Ferenc készítette Kárpátok őre szobrot a Deák Ferenc (Hősök) utca elején, a városháza előtti járdaszigeten

1915-ben lebontják a Tornavivóda épületét

1915–1918, 1923–1944 között jelenik meg *Az Út* című református lelkipásztori folyóirat

1917-ben gyermekklinika létesül az egyetem keretein belül a Majális (Köztársaság) utcában, a mai Onkológiai Intézet helyén álló épületben

1918 augusztusa táján Kövály László történetíró óvári lakóházát a család emléktáblával jelölteti meg

1918. október 31-én Kolozsvárt is kitör a forradalom

1918. december 1-jén Kratochvil Károly ezredes irányításával megalakul Kolozsvárt a Székely Hadosztály; parancsnoksága a hadi kórház részére lefoglalt Tanítók Házában működik

1918. december 9-én a magyar kormány Apáthy István egyetemi tanárt nevezi ki Kelet-Magyarország kolozsvári székhelyű kormánybiztosává

1918. december 19-én indul meg az *Új Kelet* című zsidó heti, majd 1920-tól napilap

1918. december 22-én Kolozsvár Fő terén 50 ezres tömeg 26 vármegye magyarsága nevében tiltakozik a december 1-jei gyulafehérvári döntés, vagyis Erdély Romániába való bekebelezése ellen, a gyűlés fő szónoka Apáthy István, akit ezért utóbb meghurcolnak

1918. december 24-én a román királyi csapatok bevonulnak Kolozsvárra, Haller Gábor polgármester átadja a város vezetését

1918. december 24-én megjelenik a *Keleti Újság* című napilap első száma

1919. január 3-án a nagyszebeni Kormányzótanács elrendeli minden magyar állami tanintézet átvételét; február 19-én a magyar nemzetiségű tanárokat a román állam iránti hűségeskü letételére szólítják fel

1919. január 17-én Apáthy István kormánybiztost letartóztatják, emiatt a magyar kormánybiztosság beszünteti működését

1919. január 19-re összehívják a városháza tisztviselői karát élén Haller Gusztáv polgármesterrel, s felszólítják a román király iránti hűségeskü letételére; mind a 138-an megtagadják ezt; erre elbocsátják őket, s beiktatják dr. Pop Iuliant, Kolozsvár első román

polgármesterét, utána a bécsi döntésig még tizenegyen következnek, többen két alkalommal is betöltik a tisztséget

1919. május 7-én román fiatalok ledöntik a Széchenyi téri kút felett álló Széchenyi-szobrot

1919. május 9-én a román Kormányzótanács a román király iránti hűségeskü letételére szólítja fel az egyetem tanári karát, ennek megtagadása miatt május 12-én délből a román hatóságok eltávolítják a tanári kart, s katonai segédlettel „átveszik” az egyetemet

1919. május 14-én bukaresti művészekkel tartanak először román nyelvű előadást a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházban; szeptembertől önálló román társulatot szerveznek Kolozsvárt

1919. május 27-én a román királyi pár meglátogatja Kolozsvárt

1919. június 13-án az Országos Karolina Kórház és Klinika éléről eltávolítják dr. Engel Gábor címzetes rendkívüli tanár igazgatót, s román vezetés alá helyezik az intézetet

1919. szeptember 24-én az Erdélyi Református Egyházkerület Református Leánygimnázium felállításáról hoz határozatot

1919. október 1-jétől a román hatalom birtokába veszi a Hunyadi (ma Ștefan cel Mare) téri színházat; a kiutasított magyar társulat szeptember 30-án tartja búcsúelőadását, a Hamletet játsszák; ezután a sétatéri színpadon kénytelenek meghúzódní

1919. október 10-én Nagyszebenből Kolozsvárra költözik az erdélyi ügyeket irányító Kormányzótanács, s itt működik 1920 áprilisáig, megszűntéig

1919. november 3-án 2000 beiratkozott diákkal a magyaroktól elvett épületekben és felszereléssel megnyílik a kolozsvári román egyetem

1919. december 2-án tartja az újonnan alakult kolozsvári román színtársulat első előadását a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházban

1919-ben az Erdélyi Református Egyházkerület tulajdonát képező, leánygimnáziuma részére fenntartott Magyar (1989. december 21.) utcai épületekben és telken Dominic Stanca nőgyógyászati kórházat létesít, mely napjainkig is „Stanca” néven ismert

1919–1940 között jelenik meg a Nemzeti Parasztpárt kolozsvári napilapja, a *Patria* (Haza)

1920. február 1-jén Ferdinánd király jelenlétében avatják fel a kolozsvári román egyetemet, mely 1927-ben felveszi címébe a király nevét (a felavatás előestéjén egy román katona kötélre ereszkedve a főépület timpanonjához lefűrészezi az ott található szoborcsoport Ferenc József-alakjának a fejét)

1920. május 20-án nyílik meg a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházban a kolozsvári Román Opera Verdi *Aidájának* az előadásával; ez Románia első operaháza

1920. június 4-én aláírják a trianoni békediktátumot, mely Erdély, s ezzel Kolozsvár sorsát is Romániához köti

1920 júniusában a Kolozsvárt maradt magyar egyetemi tanárok a magyar egyházak támogatásával hat karos felekezeti magyar egyetemet próbálnak alapítani, nem kapnak rá engedélyt

1920. augusztus 16-án az erdélyi magyar egyházak támogatásával megalapítják a Minerva Nyomdai Műintézetet, mely a két világháború közti legfontosabb erdélyi magyar nyomda

1920. augusztus 28-án Unitárius Irodalmi Társaság létesül Kolozsvár székhellyel

1920 szeptemberében megnyílik a kolozsvári zsidóság Tarbut fiú- és leányközépiskolája, magyar tannyelve miatt a román hatóságok működési engedélyét 1927-ben megvonják

1920 szeptemberétől 1925 novemberéig jelenik meg *Erdélyi Orvosi Lap* címmel az első romániai magyar orvosi folyóirat

1920 októberében a kolozsvári Református Teológia épületében Református Tanárképző Intézet létesül felekezetközi jelleggel; a hatóságok 1921. október 1-jén az intézetet felosztatják

1920 novemberétől 1931 végéig jelenik meg Kende János szerkesztésében az *Erdélyi Magyar Lányok* című ifjúsági folyóirat

1920. december 5-én az Erdélyi Gazdasági Egyesület tiltakozó nagygyűlést rendez Kolozsvárt a román agrárreform ellen, küldöttséget menesztenek a királyhoz

1920 decemberében kerül sor az utcák román átkeresztelésére

1920-ban megalakul a Haggibor zsidó sportegyesület

1920-ban – az első román népszámlálás szerint – a városnak 83 542 lakosa van, ebből 40 ezer magyar, 28 ezer román, 10 ezer zsidó nemzetiségű

1920–1922 között jelenik meg a *Keleti Újság* mellékletéből önállósult *Napkelet* című havi folyóirat

1921. január 23-án Kolozsvárt megjelenik Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád *Kiáltó Szó* című röpirata, amely helybenmaradásra, szervezkedésre és munkára szólítja fel az erdélyi magyarságot

1921. március 1-jén a városi tanács levéteti Mátyás király szülőházáról a magyar nyelvű bronz emléktáblát

1921. március 11–12-én ünneplik a kolozsvári színház megnyitásának százéves évfordulóját

1921. május 7-én a kolozsvári tanács végleg eltávolíttatja Széchenyi István mellszobrát a Széchenyi (Mihai Viteazul) téri kútról

1921 júniusában a magyar parlament határozatával a kolozsvári egyetemet ideiglenesen Szegeden telepítik le

1921. július 6-án a Református Teológia dísztermében megalakul a Magyar Szövetség, elnökéül báró Jósika Sámuelet, titkárául Kós Károlyt választják

1921. július 6-án 32 erdélyi lutheránus egyházközség Kolozsvárt alkotmányozó gyűlést tart, s megveti a zsinat-presbiteri lutheránus egyházkerület alapjait

1921. július 18-án kelt királyi rendelettel Görögkeleti Román Püspökség létesül Kolozsváron

1921. július 30–31-én Kolozsvárt rendezik meg Románia első országos atlétikai bajnokságát; itt tűnik fel Péter László, az 1928-as amszterdami olimpia résztvevője

1921 szeptemberében olasz diákok küldöttsége hozza Kolozsvárra Róma városának ajándékát, a Romulust és Remust szoptató capitoliumi anyafarkas-szobor másolatát; a Fő téren állítják fel

1921-ben a neológ zsidók önálló temetkezési és jótékonyági szentegyletet, Chevra Kadisát alapítanak

1921–1925 között jelenik meg Benedek Elek képes hetilapja, a *Vasárnap[i Újság]*

1921–1940 között *Gyilkos* címmel szatirikus hetilapot szerkesztenek

1921–1944 között a falusi lakosság részére állítják össze a *Magyar Nép* című politikai, gazdasági és szépirodalmi képes hetilapot

1921–1944 között jelenik meg a *Pásztortűz* című irodalmi–művészeti–társadalmi képes hetilap

1922. január 15-én Kolozsvárt megalakul a politikai aktivitást sürgető Magyar Néppárt; elnökéül Kecskeméthy István teológiai tanárt választják

1922. február 6-án körülbelül kétezer fős román tüntető tömeg szétrombolja az *Ellenzék* című napilap szerkesztőségét

1922. február 12-én a kolozsvári Redut nagytermében megalakul a Magyar Nemzeti Párt, melynek elnöke Ferencz József unitárius püspök, majd Grandpierre Emil lesz

1922. április 4-én Kristóf György kinevezésével betöltik a kolozsvári román egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékét (1940-ig ő lesz az egyetem egyetlen magyar nemzetiségű tanára)

1922. június 15-én újjáalakul az 1910-ben létesült Unitárius Nők Szövetsége; elnöke Ferencz Józsefné

1922. június 22-én az erdélyi és bánáti neológ, valamint statusquo ante jellegű izraelita hitközségek vezetői Kolozsvárt megalakítják az Erdély-bánáti Országos Izraelita Irodát (későbbi hivatalos elnevezése: Nyugati Szerződésű Izraelita Hitközségek Szövetsége)

1922. december 8-án a városi tanács díszpolgárrá választja Gheorghe Siont s róla nevezi el a Szent György teret

1922. december 28-án a kolozsvári Iparosegylet dísztermében tartott ülésen a Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt egyesül, létrehozva az (Országos) Magyar Pártot; elnökéül báró Jósika Sámuel, alelnökéül pedig Haller Gusztávot választják

1922-ben megnyitják a város repülőterét Szamosfalván

1922-től Kolozsváron porcelángyár működik, a későbbi Iris

1923. január 1-jén a város saját kezelésébe veszi az addig a Ganz cég által üzemeltetett villamos műveket

1923. január 1-jén létesül Károly trónörökös kezdeményezésére az Erdélyi Néprajzi Múzeum

1923. április 29-én az erdélyi magyar szabadkőműves páholyok kongresszust tartanak Kolozsvárt

1923. augusztus 15-én a kormány a Marianum keretében működő tanárképezdét bezáratja

1923. szeptember 6–8-án a Romániai Magyar Dalosszövetség 23 dalárda részvételével megrendezi első országos dalosversenyét Kolozsvárt

1923-től Kolozsvárt jelenik meg a Romániai Magyar Dalosszövetség 1922 januárjában Brassóban alapított lapja, a Magyar Dal (megszűnik 1936-ban)

1923–1933 között épül fel a Bocskai (akkor Cuza Vodă, most Avram Iancu) téren a görögkeleti székesegyház, a „katedrális”

1923–1946 között református szépirodalmi-tudományos ifjúsági lap jelenik meg *Ifjú Erdély* címmel

1924. április 29-én a Római Katolikus Státus a kolozsmonostori apátság „kálvária” templomát 25 évi használatra átengedi a görög katolikusoknak; csak 1994-ben tudják majd visszaszerezni

1924. szeptember 27–28-án Kolozsvárt rendezik meg Románia IV. országos atlétikai bajnokságát

1924-ben az egyetem csillagvizsgálót építtet a Majális utca végén levő saroktelekre

1924-ben a Korcsolyázó Egylet korcsolyapályát létesít a kétágú református templom mögötti területen

1924-ben egy mindössze négy számot megért, a kulturális közeledést elősegítő négynyelvű (francia, román, magyar, német) folyóirat jelenik meg *Cultura* címmel

1924-ben Erdélyi Szépművészeti Céh elnevezéssel irodalmi könyvkiadó létesül

1924–1929 között *Erdélyi Irodalmi Szemle* címmel tudományos és kritikai folyóirat jelenik meg

1924–1938 között beindul a kolozsvári Liberális Párt napilapja a *Națiunea* (A nemzet)

1925. február 2-án a városi tanács 25 évre kiadja a Redut épületét a hadseregnek, ahol Katonai Kört (tishti kaszinót) létesítenek

1925. április 13-án tartják az első világháború utáni első nemzetközi labdarúgómérkőzést Kolozsvárt: Kispest – Kolozsvári Universitatea (U) 2–0

1925. október 11-én újra megnyílik a Mátyás király szülőháza két – a polgármesteri hivatal kiutalta – helyiségében az Országos Történelmi és Emlékhelyek Múzeuma kiállítása

1925 novemberében végleg eltávolítják az egyetem Farkas (Kogălniceanu) utcai főépületének timpanonjából az egyetemalapítást megörökítő, 1920-ban már megcsontított szoborcsoportot; egyes részei a Botanikus Kertbe kerülnek; a timpanonba a román királyi címert festik

1925 novemberében létesül Kolozsvárt román tannyelvű Képzőművészeti Főiskola, melyre sok magyar fiatal is beiratkozik; a tanintézet 1933-ban Temesvárra teszi át székhelyét

1925 karácsonyán az árvíz elsodorja a Németek pallóját, többet nem építik újjá

1925–1930 között *A Jövő Társadalmá* címmel társadalomtudományi és szociálpolitikai szemle jelenik meg Aradi Viktor szerkesztésében

1925–1940 között *Jóbarát* címmel szerkesztenek katolikus irodalmi és tudományos ifjúsági folyóiratot

1926. január 1-jén lép életbe Románia új, egységes területi felosztása (72 megyére), Kolozsvár Kolozs megye székhelye

1926 áprilisában bezárják a Biasini Szállodát és a földszintjén működő orfeumot, az épületet lakóházzá alakítják át

1926. szeptember 11-én először rendeznek a feleki úton autós hegyversenyt

1926 novemberében a magyar minoriták kénytelenek a görög katolikusoknak átadni kolozsvári templomukat, mert azt a pápa nekik adományozta

1926–1932 között *Művészeti Szalon* címmel jelenik meg képes havi folyóirat

1926–1940 között, majd 1957 óta jelenik meg a *Korunk* című társadalomtudományi szemle

1927. január 8-án Makkai Sándor püspök megnyitja a Református Leánygimnázium Király (I. C. Brătianu) utcai kétemeletes saroképületét

1927 májusának közepén Kolozsvárt vendégszerepel Pietro Mascagni olasz zeneszerző és karmester

1927 augusztusában megszűnik a nagy múltú kolozsvári *Újság* című napilap

1927 októberében Sebestyén Dávid építkezési vállalkozó nagy adományával megveti a Zsidó Kórház alapjait

1927. november 18-án Kolozsvárt megalakul a romániai Református Nőszövetség; az erdélyi kerület élére Makkai Sándornét választják

1927. december 7–8-án zsidóellenes diákzavargások során templomokat és üzleteket dúlnak fel

1927-ben a neológ zsidó hitközség új temetőt nyit a Majális (Köztársaság) utca végén

1927-ben az ortodox zsidó temetkezési egyesület kertet vásárol a Tordai út 154. sz. alatt új temető nyitására

1927-ben indul a *Kálvinista Világ*, majd 1934-től *Kiáltó Szó* címet viselő 1944-ig megjelenő református egyháztársadalmi folyóirat

1927-től a *Keleti Újság* című kolozsvári napilap a Magyar Párt sajtószerve lesz

1928 januárjától 1938 végéig jelenik meg Kolozsvárt az *Orvosi Szemle – Revista Medicală – Ärztliche Rundschau* című háromnyelvű folyóirat

1928 májusától 1944 szeptemberéig, a helikoni munkaközösség kiadványaként jelenik meg az *Erdélyi Helikon* című szépirodalmi és kritikai folyóirat

1928. augusztus 2-án először száll le Kolozsváron utasszállító repülőgép

1928. november 10-én az erdélyi magyar nőegyesületek első kongresszusát tartják Kolozsvárt

1928-tól 1935-ig a líceumi oktatás hétosztályos az országban

1929. március 2-ától – tizenegy év után – újra lehet Kolozsvárról Budapesttel telefonon beszélni

1929-ben hosszas pereskedés eredményeként a román Egészségügyi Minisztérium tulajdonába kerül a Magyar (1989. december 21.) utcai Vöröskereszt Szanatórium épülete; Radu Stanca főorvos Onkológiai Intézetet létesít benne

1929-ben a romániai magyar képzőművészek összefogására megalakul a Barabás Miklós Céh

1929-ben a Reitter-féle gyufagyárat egy svéd cég veszi bérbe, majd 1932-ben bezárják

1929-ben az egykori kolozsmonostori Gazdasági Akadémia külön törvénnyel egyetemi rangot kap (Academia de Înalte Studii Agronomice)

1929-től alakítják ki az Erdélyi Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegét a Hóujában

1930. július 30-án királyi rendelettel jóváhagyják Kolozsvár város címerét, ami azonos a korábbi, középkori eredetű címerrel

1930. július 30-án a városi tanács a postapalota mögötti teret jelöli ki az első távolsági autóbusz-állomás helyéül

1930. december 14-én a kolozsvári román egyetem 423 magyar diákja megalapítja az Erdélyi Egyetemi Hallgatók Bolyai Művelődési Körét

1930-ban László Dezső szerkesztésében indul, s 1940-ig jelenik meg a fiatalabb nemzedék sajtószerve, az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat

1930-ban Kolozsvár legjelentősebb ipari egysége, a Renner Testvérek bőrgyára egyesül a temesvári Turul cipőgyárral, új elnevezése: Dermata

1930-as román népszámlálás 100 844 lakost talál Kolozsvárt, ebből 54 776 magyar (54,4%), 34 836 román (34,6%), 2702 német (2,7%), 8530 más anyanyelvű; 13 504-en (13,4%) vallották magukat zsidónak

1930-ban az új püspök, Iuliu Hossu a Szamosújvár–Kolozsvári Görög katolikus Püspökség székhelyét áthelyezi Kolozsvárra, 1931-ben a Monostori (Moșilor) út 24. számú házat megvásárolják püspöki palotának

1930-ban Paul Ehrlich nevét viselő zsidó érdekvédelmi és tudományos orvosegyesület alakul

1930-tól érinti a várost a gazdasági válság, számos gyár bezár, sokan válnak munkanélkülivé

1930–1931-ben új közúti híd épül a Szamoson a Rudolf (Decebal) út és a Kádár (I. P. Voinești) utca között

1931. augusztus 30-án az Újpest labdarúgócsapata mutatkozik be Kolozsvárt, 5–4 arányban legyőzi a kolozsvári Universitateát

1931. szeptember 6-án ünnepség keretében megnyitják a kolozsvári Zsidó Kórházat

1931 októberében Nagyváradon tartja alakuló közgyűlését a kolozsvári székhelyű Károli Gáspár Református Irodalmi Társaság

1931. november 29-én nyílik meg a kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara építtette Tőzsdepalota modern épülete a Deák Ferenc (Hősök=Eroilor) utca és a Bocskai (ma Avram Iancu) tér sarkán (jelenleg Tisztek Háza)

1932-ben Nicolae Iorga javaslatára a nagy uralkodó emlékét sértő román feliratot helyeznek a főtéri Mátyás király-szobor talapzatára

1932. december 1-jei ünnepségek előestéjén a kolozsvári magyar diplomáciai kirendeltség előtt tüntetést rendeznek, s egy égő fáklyával az egyik helyiséget lángra lobbantják, majd kitűzik az épületre a román zászlót

1932–1940 között független politikai napilapként jelenik meg a *Jóestét*

1933. március 13-án a városi tanács rendelettel szabályozza a városi autóbusz-közlekedést

1933. június 11-én a Ferencváros futballcsapata 4–0 arányban legyőzi a kolozsvári Romania-Viktoria csapatát, másnap az Universitateát verik meg 4–2-re

1933. október 10-én a városi tanács jóváhagyja Kolozsvár nyolc kerületre osztását

1933-ban nyílik meg dr. Filep Gyula vezetésével a kolozsvári Református Kórház a Ferenc József (ma Horea) úton

1933–1944 között a katolikus egyház kiadásában jelenik meg az *Erdélyi Iskola* című oktatásügyi negyedévi folyóirat

1933–1944 között jelenik meg az *Ellenzék* esti kiadványaként a *Kolozsvári Estilap*

1933–1940 közt jelenik meg a *Magyar Újság* című néplap

1934. április 13-i labdarúgó-mérkőzésen Kolozsvári Universitatea – Budapesti Nemzeti 6–1

1934. július 17-én a városi tanács rendelettel szabályozza a taxival történő személyszállítást

1934. augusztus 13–20-a között Marosvásárhelyen tartott gyűlésen alakul meg a kolozsvári székhelyű Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ), mely szemben áll az Országos Magyar Párttal

1934. december 22-én átadják a forgalomnak a Villamosművek utcáját az Előd (Garibaldi) utcával összekötő gyalogos vashidat

1934-ben a nagyváradi Jogakadémia beolvad a kolozsvári egyetem Jogi Karába

1934–1940 között jelenik meg Ligeti Ernő szerkesztésében a *Független Újság* című szabadelvű politikai-társadalmi lap

1935 elején a román kormány jóváhagyja az EMKE ismételten módosított alapszabályzatát, s ezzel a vagyonától megfosztott egyesület – 17 évi szünetelés után – újból munkához kezdhet

1935. július 12-én a városi tanács elhatározza a cselédpiacnak a Széchenyi (Mihai Viteazul) térről a városháza hátsó udvarára való költöztetését

1935. szeptember 15–16-án Kolozsvárt rendezik meg Románia 15. országos atlétikai bajnokságát

1935-ben tulajdonosa, a román egyetem lebontatja a Farkas (Kogălniceanu) utcai patinás színházépületet, s helyére modern diákházat építtet, melynek felavatására 1937. június 13-án kerül sor II. Károly román király jelenlétében, akit díszdoktorsággal is megtisztelnek

1935-től a líceumi oktatást újra nyolcosztályossá teszik

1935-ben Koós Kovács István szerkesztésében megindul az újabb nemzedéket csoportosító *Hitel* című folyóirat, melyet 1936-tól 1944-ig Venczel József nemzetpolitikai szemleként szerkeszt

1935–1936-ban alakítják ki a Szamos déli partján, a város nyugati végében az eleinte II. Károly király (majd Horthy Miklós, I. Mihály, Victor Babeş), jelenleg a kezdeményező, Iuliu Hațieganu orvosprofesszor nevét viselő egyetemi sportparkot

1936. május 21-én a Bethlen-bástya elé hármás fakeresztet állítanak Baba Novac emlékére

1936. június 6-án a kolozsvári állomáson köszöntik a Bukarest felé utazó Eduard Benest, Csehszlovákia elnökét

1936. november 20-án Kolozsvárt vendégszerepel George Enescu román zeneszerző

1937 május-júniusában lebontják a Redut hátsó szárnyát

1938. augusztus 15-től új közigazgatási rendszert vezetnek be, a megyék fölé helyezik a tartományt (ținut), Kolozsvár a hét megyét felölelő Szamos tartomány székhelye

1938-ban a lakosok száma 115 000, a város területe 1813 hektár

1938-ban új, román nyelvű telekkönyveket vezetnek be

1939-re épül fel az Írisz-telepi unitárius templom (ma a II-es egyházközségé, Zsigmond király/Máramaros utca 167. sz.)

1939. február 11-én – az Országos Magyar Párt feloszlását követően – Kolozsvárt megalakul a magyarság új politikai képviselő szerve, a Magyar Népközség; elnökéül gróf Bánffy Miklóst választják

1939. február 12-én Kolozsvárt szentelik püspökké a város addigi plébánosát, Márton Áront

1939. december 29-én Kolozsvárt jár II. Károly román király fia, Mihály kíséretében

1939-ben Kolozsvárt 9 autóbuszjárat áll a közönség rendelkezésére

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntéssel Erdély északi és keleti része (43 492 km²) Kolozsvárral együtt újra Magyarország részévé válik

1940. szeptember 11-én vonul be Kolozsvárra a magyar hadsereg

1940. szeptember 15-én tartják a Fő téren, Horthy Miklós kormányzó jelenlétében a város „visszatérési ünnepségét”

1940. október 13-án rendkívüli barátságos labdarúgó-mérkőzésen Erdély válogatottja találkozik a Ferencvárossal, az eredmény 6–2

1940. október 15–16-án tárgyalja és fogadja el a magyar törvényhozás az egyetem Szegedről Kolozsvárra való visszatelepítését kimondó törvénycikkelyt

1940. október 19-én kelt rendelettel a kolozsvári egyetem mellé Erdélyi Tudományos Intézet elnevezésű kutatóközpontot létesítenek Erdély földrajzi, néprajzi, történeti, társadalmi, nyelvészeti, irodalmi, embertani sajátosságai tanulmányozására

1940. október 24-én Horthy Miklós kormányzó és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter jelenlétében megnyitják az egyetemi tanévet

1940 novemberében Zsidó Gimnázium létesül Kolozsvárt a Nagyszamos (Iașilor) utcában

1940. november 26-tól 1944 áprilisáig Inczedy-Joksmann Ödön Kolozs megye és Kolozsvár főispánja

1941 januárjában az utcaneveket magyar szempontok szerint visszaállítják, illetve módosítják; egységesítik a házszámozást is

1941 januárjában a következő filmszínházak működtek Kolozsvárt: Capitol (Fötér), Edison (Hosszú, ma Ploiești utca), Egyetem (Egyetem utca), Rio (Patak, ma Sindicatelor/Szakszervezetek utca), Royal (Deák Ferenc, ma Hősök utca), Urania (Ferenc József, Horthy, ma Horea út)

1941-ben a következő időszaki sajtótermékek jelentek meg Kolozsvárt: *Ellenzék, Keleti Újság, Kolozsvári Estilap, Magyar Újság, Tribuna Ardealului, Erdély, Erdélyi Helikon, Erdélyi Iskola, Erdélyi Múzeum, Erdélyi Szemle, Hírnök, Ifjú Erdély, Jóbarát, Keresztény Magvető, Pásztortűz, Református Család, Református Szemle, Unitárius Közlöny*

1941. április 16-án tartja a kolozsvári törvényhatóság alakuló közgyűlését, a polgármester dr. Keledy Tibor lesz, aki a katonai közigazgatást vezető Beck Albert ezredestől veszi át a város ügyeinek irányítását

1941. szeptember 28-án az általa vezetett sétatéri leányiskola falán emléktáblával örökítik meg De Gerando Antonina nevét

1941. szeptember 28-án a Sétatéri Stadion 30 éves jubileumi rendezvényei keretében bajnoki mérkőzésen Ferencváros–Kolozsvári Athletikai Club (KAC) 4–2

1941-es magyar népszámlálás 110 956 lakost talál a városban (53 934 férfi, 57 022 nő), közülük 97 698 magyar, 10 029 román, 1825 német, 1404 más anyanyelvű; más forrás szerint közülük 16 763 zsidó volt

1941–1944 között adják ki a *Nép és Nyelv* című néprajzi és nyelvészeti folyóiratot

1941–1944 között jelenik meg (rendszeretlenül) a *Szellem és Élet* című filozófiai folyóirat

1942. november 15-én ünneplik meg az erdélyi magyar színjátszás kezdetének 150. évfordulóját

1942. november 23-án katonai pompával átszállítják I. és II. Apafi Mihály fejedelmek és feleségeik hamvait a kétágú református templomból a Farkas utcaiba, s ott örök nyugalomra helyezik őket

1942-ben a város filmszínházai: Árpád (322 hely), Corvin (460), Egyetem (320), Erdélyi (433), Mátyás király (465), Rákóczi (398)

1942-ben a következő szállodák és fogadók működnek Kolozsvárt: Astoria (95 szoba), Erdélyi (5), Hargita (31), Karolina (10), Központi (30), New York (66), Park (35), Szieszta (21), Transsylvania (42) Szálló; Aranysas fogadó (5), Nagy Miklós fogadója (6), Sente fogadó (2), Óvári fogadó (10); 118 lovas bérkocsi és 103 autótaxi áll az utazók rendelkezésére

1942–1944 között *Termés* címmel negyedévi folyóirat jelenik meg

1942–1944 között *Kolozsvári Szemle* című negyedévenkénti várostörténeti és -igazgatási folyóiratot ad ki a kolozsvári városvezetés

1943 októberére készül el a Méhes (Albini) utcai elemi iskola és óvoda új épülete

1943 októberének végén Serédi Jusztinián bíboros-hercegeprímás látogatja meg a várost

1943. november 22-én Józsa Béla író, kommunista politikus a Zápolya (Dosztojevszkij/Traian Moşoiu) utcai katonakórházban belehal a rendőrségi vallatás alatt elszenvedett bántalmakba

1944. március 19-étől kezdve Magyarországra bevonulnak a német csapatok

1944. március 27-én bevonulnak a német csapatok Kolozsvárra

1944. május 3-án kezdődik a városban a zsidók (több mint 16 000 személy) gettóba gyűjtése

1944. május 18-án Márton Áron római katolikus püspök a főtéri templomban mondott szentbeszédében megdöbbenését fejezi ki a zsidóellenes intézkedések miatt, május 22-én pedig levélben szólítja fel a miniszterelnököt, a belügyminisztert, a főispáni hivatalt és a rendőrkapitányságot, hogy akadályozzák meg a zsidók elhurcolását

1944. május 25-től kezdve hat vonatszerelvénnel szállítják német haláltáborba a kolozsvári gettóba gyűjtött zsidókat

1944. június 2-án a szövetségesek bombázása főleg az állomás környékén okoz nagy károkat; találat éri a Református Kórházat és a Zápolya (Dosztojevszkij/Traian Moşoiu) utcai Ortopéd Kórházat is

1944 szeptemberében a kolozsvári magyarok kérésének eleget téve, az egyetem rektori tanácsa úgy dönt, hogy nem menekítik el az egyetemet

1944. október 9-én este felrobbantják az óvári telefonközpontot, tűz üt ki, megsérül a Ferenc-rendi templom is

1944. október 10-én a magyar csapatok feladják Kolozsvárt, másnap, 11-én a Malinovszkij marsall vezette szovjet-ukrán csapatok bevonulnak Kolozsvárra („felszabadítják a várost”)

1944. október 12-től 1945. március 13-ig Kolozsvár – Észak-Erdéllyel együtt – szovjet fennhatóság alatt autonóm helyzetbe kerül, március közepén kebelezi be a román közigazgatás

1944 októberétől a szovjet parancsnokság Tudor Bugnariu tanárt Kolozsvár polgármesterévé, Demeter János ügyvédet pedig alpolgármesterré, Teofil Vescan tanárt a megye prefektusává, Csögör Lajos fogorvost pedig alprefektussá nevezi ki

1944 decembere és 1948 februárja között *Erdély* címmel szociáldemokrata lap jelenik meg

1944–1952 között Kolozsváron kerül kiadásra a Magyar Népi Szövetség napilapja, a *Világosság* Balogh Edgár szerkesztésében

1945–1948 között a Mátyás király-szülőházban működik a Móricz Zsigmond Kollégium; szegény sorsú fiatalok tanulását segíti elő, könyvkiadással is foglalkozik

1945 márciusában mindössze száz taggal újjáalakul a kolozsvári neológ zsidó hitközség

1945 márciusában a Kommunista Párt Kolozsvár Kerületi Bizottságának lapjaként indul az *Erdélyi Szikra* című hetilap, mely rövidesen felveszi az *Igazság* címet, s napilapként 1989 decemberéig jelenik meg

1945 márciusa és 1989 decembere között jelenik meg a *Dolgozó Nő* című képes havi folyóirat

1945. május 1-jén katonai pompával avatják fel a katedrális előtti „felszabadító szovjet hősök” emlékoszlopát, valamint a templom mögötti bronztankos emlékművet

1945. május 6–12. között Kolozsvárt tartja kongresszusát 500 küldöttel a Magyar Népi Szövetség, a romániai magyarság 1944–1953 közötti tömegszervezete; részt vesz dr. Petru Groza miniszterelnök is

1945. május 13-án megalakul a Romániai Magyar Írók Szövetsége

1945. június 1-jei hatályú törvényrendelettel intézkednek a román Ferdinánd Király Tudományegyetem visszatelepítéséről Kolozsvárra, valamint egy új, magyar nyelvű állami tudományegyetem felállításáról (ennek a sétatéri volt De Gerando, majd Regina Maria leánygimnázium épületét utalják ki)

1945 októberében jön létre a Magyar Népi Szövetség közművelődési egyesülete, a Józsa Béla Athenaeum, könyvkiadót is működtet

1945 novemberében indul a *Falvak [Dolgozó] Népe* című, földműveseknek szóló félhavi, majd hetilap

1945 novemberében a város több száz utcájának a nevéről döntenek; a hagyományos, valamint a román nevek mellett maradnak magyar nevek is, s megjelennek az orosz-szovjet vonatkozású elnevezések

1945 novemberében a magyar társulatot ismét kiutasítják a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházépületből

1945. november 16-án Katona József *Bánk bán*jával nyitja meg évadját a sétatéri épületben a magyar színtársulat

1945. december 6-án tartja évadnyitó előadását a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téren a román Nemzeti Színház társulata

1945. december 11-én a kolozsvári Magyar Tannyelvű Állami Egyetemet központi rendelettel Bolyairól nevezik el

1946. március 5-én román tannyelvű koedukációs Zsidó Gimnázium létesül Kolozsvárt

1946 júniusa és 1989 decembere között jelenik meg az *Utunk* című irodalmi, művészeti és kritikai hetilap

1946. szeptember 4–5-én Románia 26. atlétikai bajnokságát Kolozsvárt tartják a Mihály Parkban (a következő két évben is)

1946. november 14-én megkezdik a földgáz bevezetését Kolozsvárra

1946. november 26-án brit konzulátus nyílik a Fadrusz János (Eminescu) utcában

1946-ban magyar tannyelvű Zene- és Színművészeti Főiskola létesül Kolozsvárt

1947. február 10-én Párizsban aláírják a második világháborút lezáró békeszerződést, Erdélyt – Kolozsvárral együtt – Romániának ítélik

1947 nyarán – fokozatos elsorvasztás után – megszűnik az EMKE

1947. augusztus 20: pénzreform

1947. december 24-én felavatják az újjáépített telefonközpontot

1948. január 7-én a város előljárósága 15 utca nevét változtatja meg, egy részük a december 30-án trónfosztott királyi családdal (Mihály Király [Unió] – December 30; Regina Maria [Deák Ferenc] – Molotov; Regală [Majális] – Köztársaság), mások a magyar történelemmel kapcsolatosak (Erzsébet – Emil Racoviță; Izabella – Béke; Kemény János – Elena Pavel, Bocskay – Bernát Andor; Lorántffy – Szabó Árpád, Reményik Sándor – A. P. Csehov)

1948. január 25-i népszámlálás szerint a lakosság száma 117 915 fő, ebből 67 977 magyar, 47 321 román, 360 német nemzetiségű

1948. február 1-jén Kolozsvár öt nagyüzemében fellobban a bevezetett földgáz, majd március 10-én nagygyűlésen ünneplik a gáz bevezetését

1948. április 8-án a polgármesteri hivatal rendeletet ad ki a háborúban megsérült épületek helyreállításáról, illetve lebontásáról

1948 májusában az anyakönyvi hivatal 156 újszülöttet, 79 házasságot, 176 halálesetet és 24 válást vett nyilvántartásba

1948. június 11-én államosítják az ipari, kereskedelmi egységeket

1948. július 1-jétől a város előljárósága két évre a Bolyai Egyetemnek adja bérbe a Mátyás király-szülőházat

1948. augusztus 3-án törvénybe iktatják a tanügyi reformot, s ezzel minden felekezeti tanintézetet államosítanak

1948. október 26-án törvényrendelettel a korábbi Mezőgazdasági Akadémia helyén Mezőgazdasági Főiskola létesül román és magyar előadási nyelvvel (a magyar tagozatot 1959-ben felszámolják)

1948. október 26-án minisztériumi rendelettel külön román és külön magyar Művészeti Intézet létesül (ez magába olvasztja a Zene- és Színművészeti Főiskolát)

1948. december 16-án tartja megnyitó előadását az Állami Magyar [Nép]opera

1948-ban megalakul a Román Akadémia kolozsvári Fiókinézete, mely szak-kutatóintézeteket, könyvtárakat és levéltárat működtet

1948-ban megindul a *Művelődés* című közművelődési, hon- és népismereti folyóirat (1985–1990 között szünetel)

1948-ban az egyetem Orvosi Kara önálló Orvosi és Gyógyszerészeti Főiskolává alakul

1948-ban Mechanikai Főiskola létesül Kolozsvárt, mely 1953-ban Politechnikai Intézeté (Műegyetemmé) alakul át (1953-ig magyar tagozata is van)

1948-ban a három nagy felekezeti kollégium s néhány vidéki intézmény könyvtárának egyesítésével létrejön a kolozsvári Akadémiai Könyvtár, melynek állagát 1975-ben a Farkas (Kogălniceanu) utcai modern épületben egyesítik

1949 januárjától 1953 márciusáig a romániai írószövetség folyóirataként jelenik meg Kolozsvárt az *Irodalmi Almanach*

1949. július 29-i törvényerejű rendelettel felszámolják a szerzetesrendeket, az óvári rendházat államosítják

1949. szeptember 13-án Művészeti Szakközépiskola létesül Kolozsvárt zenei, képzőművészeti és koreográfiai szakkal, román és magyar tannyelvvel a volt Ferenc-rendi kolostor épületében

1949-ben az egykori gyufagyár állomás melletti 1944-ben lebombázott épülete helyén Tehnofrig elnevezéssel hűtőgépgyár létesül

1949-ben alapítják a Carbochim csiszolóanyaggyárat

1950. július 20–22-én Kolozsvárt tartják a 30. országos atlétikai bajnokságot, majd a 31-et (1951) és 35-et (1955) is

1950 novemberében a román és magyar nyelvű zenei felsőoktatást a Gheorghe Dima Zenekonzervatóriumba vonják össze (ez először az óvári Bocskai-szülőházban, majd a görög katolikus teológia épületében – mai székhelyén – működik)

1950 novemberében a román és magyar nyelvű színészképzést a kolozsvári Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetbe (Monostor/Mócok útja 5.sz.) összpontosítják

1950 novemberében a román és magyar képzőművészeti oktatás közös főiskolájául létrehozzák a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetet

1950-ben bevezetik az ország új – szovjet mintára kialakított – közigazgatási felosztását, Kolozsvár Kolozs tartomány székhelye lesz; 7 rajon tartozik ide: Kolozsvár, Nagyenyed, Topánfalva, Dés, Hunyad, Naszód, Torda; Kolozsvár köztársasági alárendeltségű város

1951 februárjában a város előjárósága elhatározza, hogy kiürített a Bánffy-palotát, s benne Művészeti Múzeumot létesít; a kiürítés 1954 nyaráig húzódik

1951-től épül a Libertatea (Szabadság) bútorgyár

1952. február 1-jén felavatják a posta mögött a Malomárok partján létesített kis parkot, s Ion Luca Caragialéről nevezik el a nagy román író születési centenáriuma alkalmából; 1957-ben az író Ion Irimescu készítette mellszobrát is ide helyezik

1952 szeptemberében módosítják az ország közigazgatási felosztását, Kolozs tartományt 14 rajonra osztják (Beszterce, Bethlen, Dés, Hunyad, Kolozs, Nagyenyed, Ludas, Naszód, Sármás, Szamosújvár, Topánfalva, Torda, Zilah, Zsibó); két köztársasági alárendeltségű városa van: Kolozsvár és Torda

1953. február 17-én a kolozsvári Vasúti Műhelyek a „Február 16” elnevezést kapja

1953. augusztus 6-án a budapesti Bástya vendégszerepel a Sétatéri Stadionban, 1–0 arányban legyőzi a Kolozsvári Tudományt

1953. november 24-én felavatják a Libertatea bútorgyárat

1954. március 16-án kezdi meg adásait a kolozsvári rádióstúdió román és magyar nyelven; 1985-ben felszámolják, majd 1990-től újra működik

1954. június 4-én felavatják a Herbák János Bőr- és Cipőgyár üzemi kórházát

1954. szeptember 1-jétől a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet magyar tagozatát, önállósítva, áttelepítik Marosvásárhelyre

1954-től jelenik meg a *Steaua* (Csillag) című román irodalmi folyóirat Kolozsvárt

1955 februárjában a városi néptanács végrehajtó bizottságának határozatával átadják az eddig a városházán őrzött capitoliumi anyafarkas és Erzsébet királynő szobrokat az újonnan létesült Művészeti Múzeumnak

1955. február 14-én a városi végrehajtó bizottság utcanévadásra javaslatot tevő bizottságot nevez ki, ennek tagjai közt van Constantin Daicoviciu, Virgil Salvanu, Kós Károly és a végrehajtó bizottság több tagja; a bizottságban minden kulturális intézmény képviseltetheti magát

1955. december 6-án bemutatkozó koncertjét tartja az újonnan alakult kolozsvári Állami Filharmonikus Zenekar

1956. február 21-i népszámlálás szerint Kolozsvárnak 154 723 lakosa van, közülük 74 584 a férfi, 80 139 a nő; 74 033 személy vallja magát magyarnak, 74 155 románnak, 4530 zsidónak, 990 németnek, 444 cigánynak

1956 áprilisában a város előjárósága elhatározza, hogy az Igazságügyi Palota Hunyadi (Ștefan cel Mare) tér felőli szárnyát a Városi Művelődési Ház részére utalja ki

1956-ig – szovjet mintára – tízosztályos az iskola, ekkor tizenegyre emelik az osztályok számát

1956. október 15–17-én Kolozsvárt tesz látogatást Tamási Áron, írókkal találkozik, előadást tart a Bolyai Egyetemen

1956. október 24-én a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet diákszövetsége közgyűlést tart, melyen – a magyarországi események hatása alatt – öt pontban foglalják össze követeléseiket; a szervezőket másnap letartóztatják

1956–1957-es tanévben Kolozsvárt hét felsőfokú állami tanintézet (V. Babeș Egyetem, Bolyai Egyetem, Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet, Politechnikai Intézet, Mezőgazdasági Intézet, Képzőművészeti Főiskola, Zeneművészeti Főiskola) működik összesen 19 karral és 12 400 hallgatóval

1957. január 26-án lát napvilágot a *Korunk* új folyamának első száma

1957 márciusában az 1956-os magyar forradalommal való rokonszenvezés miatt több magyar értelmiségit letartóztatnak, felbujtás vádjával, kirakatperekben több évi fogságra ítélik őket

1957 áprilisában indul a *Napsugár* című havonta megjelenő gyermeklap

1957 júniusában a kolozsvári 7-es számú Középiskola (volt Unitárius Kollégium) fennállásának 400. évfordulóját ünnepli, s ebből az alkalomból minisztériumi jóváhagyással felveszi Brassai Sámuel nevét; ugyanakkor a volt Tanítónőképző Intézet Eötvös (Constanța) utcai épületében működő 5-ös sz. Középiskolát Nicolae Bălcescuról nevezik el

1957. augusztus 30-án ünnepélyesen megkezdik a kolozsvári sportcsarnok építését

1957. november 5-én hirdetnek ítéletet a kolozsvári katonai törvényszéken az ügynevezett Dobai-perben, mely az 1956-os magyar forradalom egyik itteni megtorló vonzata; életfogytiglani és sok évi kényszermunka-ítéletek születnek

1957-ben több laboratórium egyesüléséből létrejön a híres kolozsvári gyógyszergyár, a Terapia

1957-től *Tribuna* (Tribün) címen román irodalmi hetilap indul

1957 óta jelenik meg a Román Akadémia magyar nyelvű tudományos folyóirataként a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*

1958. január 18-án a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolát a január 1-jén elhunyt dr. Petru Grozáról nevezik el

1958. február 28-án a Kádár János vezette magyar pártküldöttség megszakítja útját Kolozsváron, s az állomás előtti téren tartott népgyűlésen, Kádár a határok kérdését mellékesnek nyilvánítja

1958 júniusában a város előljárósága az Erdélyi Néprajzi Múzeumot a Sétaterről a Redut épületébe helyezteti át

1958. június 22-én a kolozsvári országos atlétikai versenyen Balázs Jolán a világon először ugrik 180 cm-t, ezzel világcúcsot állít fel, ezt utóbb 191 cm-re javítja

1958. június 26-án a városi végrehajtó bizottság Kolozsvár területét 23 egészségügyi körzetre osztja

1958–1959-ben a belváros számos földszintes és egyemeletes házára (újabb) emeletet húznak

1959-ben a Mezőgazdasági Főiskolán állattenyésztési, 1968-ban pedig állatorvosi kar létesül

1959 február–márciusában tartják azokat a „meggyőző” gyűléseket, amelyek nyomán ősztől egyesítik a Bolyai Egyetemet a román tannyelvű Victor Babeş Egyetemmel; létrejön a Babeş–Bolyai Egyetem

1959. április 18-án Szabédi László irodalmár, május 3-án Csendes Zoltán statisztikus, április 20-án Molnár Miklós közgazdász egyetemi tanár követ el öngyilkosságot a Bolyai Egyetemnek a Babeş-sal való egyesítése miatti zaklatások ellen tiltakozva

1959. május 22-én az ún. teológus-perben hirdet ítéletet a kolozsvári katonai törvényszék; 14 magyar fiatalot ítélnék el 5–14 év közötti időre a népköztársaság megdöntésére való szervezkedés vádjával

1959. július 12–16-án Kolozsvárt nemzetközi öttusabajnokságot tartanak bolgár, lengyel, magyar és keletnémet részvétellel

1959 őszén az egykori Református Kollégium két épületében működő magyar tannyelvű Ady Endre, illetve a román tannyelvű Gheorghe Şincai középiskolákat pártutasításra egyesítik, s létrejön az Ady–Şincai Középiskola (utóbb Líceum)

1959. november 22-én megindul a trolibuszforgalom Kolozsvárt az első vonalon, az állomástól a város keleti végéig

1959-ben lebontják az Egyetem (akkor Puskin) utcai Mária fogadalmi oszlopot, s 1961-ben a Szentpéteri templom mögé állítják fel újra

1959–1960-ban folyik a Ferenc József (Horea) úton a háborúban elpusztult házak helyének beépítése modern tömbházakkal

1960 körül átépítik a Szent György teret, eltávolítva onnan a Szent György-szobrot; felépül a Diákművelődési Ház; a tér új neve: Béke tér (ma Lucian Blaga tér); ugyanekkor folyik a korábbi piac, a Széchenyi (Mihai Viteazul) tér átalakítása díszterré

1960. január 20-án a Kolozsvárt született nagy matematikus, Bolyai János halálának centenáriumán a Román Akadémia Bolyai János Emlékülést tart Kolozsvárt

1960. március 22-én a városi végrehajtó bizottság engedélyezi, hogy a Szent György-szobrot a Farkas (Kogălniceanu) utcai református templom elé állítsák fel

1960. augusztus 21-én felavatják a kolozsvári sportszarnokot

1960. augusztus 27-én a budapesti Honvéd labdarúgócsapata vendégszerepel Kolozsváron (leghíresebb játékosa: Bozsik József); a kolozsvári Tudománnyal 1–1-es eredményt ér el

1960-ban hároméves Pedagógiai Főiskola létesül Kolozsvárt általános iskolai tanárok képzésére, ez 1962-től a Babeş–Bolyai Egyetemhez tartozik

1960-ban bezárják a kolozsvári 109 éves Dohánygyárat, felszerelését Temesvárra telepítik át; épületeit a Varga Katalin, utóbb Someşul (Szamos) elnevezésű kötöttárugyár kapja meg

1960-ban a Fő tér sarkán; a Hintz-ház szeglete alatt árkádos gyalogátjárót nyitnak

1960-as évek elejére a kierőszakolt kollektivizálás eredményeként három nagy mezőgazdasági termelőszövetkezet jön létre Kolozsvárt: Înfrațirea [Testvériség] a város déli és nyugati peremén, Unirea [Egyesülés] a város északi részein és Someşeni [Szamosfalva] a város keleti végén, Szamosfalván

1961. januárjában átadják az épülő kolozsvári Diákváros (Holdvilág, ma Gheorghe Marinescu utca) első épülettömbjeit

1961. február 15-én – napfogyatkozás napján – összeomlik a nemrég átadott sportcsarnok

1961 szeptemberére felépül a Donát (Grigorescu) negyedi középiskola új épülete

1961. november 30-án megnyitják az épülő diákváros új menzáját, ahol 3000 diák étkezhet

1961-ben új, tágas előcsarnokot építenek a sétatéri magyar színházhoz

1961–1962-es tanévtől nyolcosztályos lesz a kötelező oktatás

1962. január 27-én ünnepség keretében befejezettnek nyilvánítják Kolozsvár környékének kollektivizálását

1962 áprilisában Kolozsvárt tartják az ifjúsági labdarúgó UEFA romániai csoportmérkőzéseit: Csehszlovákia, Görögország, az NDK és Románia csapatai mérik össze tudásukat

1962 júliusára felépül Kolozsvár első toronyháza a Postakert (Cuza Vodă) utcában

1963 nyarára véget ér a Fellegvár-oldal parkosítása, felépülnek a Fellegvári (Drăgălina) út tömbházai

1963. október 22–26. között zajlanak Kolozsvárt a hadsereg Zápolya (Dosztojevszkij/Gen. Traian Moşoiu) utcai sportcsarnokában a 6. férfi röplabda Európa-bajnokság csoportmérkőzései

1964 elején módosítják az utcanevek egy részét, a szovjet-orosz vonatkozásúak mellett számos magyar nevet is letörölnek a térképről (a városi végrehajtó bizottság még 1962-ben hozta az erre vonatkozó határozatot!)

1964 szeptemberében kezdik el a Györgyfalvi lakónegyed építését

1964. december 8-án leleplezik a Ferenc József (Horea) út végén Horea mellszobrát, Romul Ladea alkotását

1965. március 28-án a tíz nappal korábban elhunyt Gheorghe Gheorghiu-Dejről, az RMP első titkáráról nevezik el a kolozsvári Diákművelődési Házat

1965. július 3-án felavatják a Rákkutató Intézet Majális (Köztársaság) utcai új épületét

1965. július 7-én ünnepélyesen átadják a Györgyfalvi lakónegyed első tömbjeit

1965 szeptemberétől épül a bácsi Múmalom és Kenyérgyár

1965-ben az egyetem Farkas (Kogălniceanu) utcai központi épülete elé állítják fel a Főtérről 1940-ben eltávolított capitoliumi anyafarkas-szobrot

1965. december 30-án megnyitják az eredeti pompájában helyreállított Bánffy-palotában a Művészeti Múzeumot

1966-ra újjáépül az összeomlott kétvízközi sportcsarnok

1966. március 15-én tartott népszámlálás 185 663 személyt talál a városban, közülük 90 895 a férfi, 94 768 a nő

1966 márciusában kezdik el a Györgyfalvi lakónegyed második „mikrorajonjának” az építését

1966 októberében a kétvízközi Sportcsarnokban tartják a jubileumi, X. női kosárlabda Európa-bajnokság csoportküzdelmét, majd döntőjét

1966 decemberétől kezdik el Kolozsvárt a városközi automata telefonközpont beszerelését

1967. január 22-én felavatják a kolozsvári új fedett uszodát

1967. február 10-én leleplezik a Sétatéren Liviu Rebreanu (készítette Romul Ladea) és George Coșbuc (készítette Petre Arthur) szobrát

1967 szeptemberében termelni kezd a kolozsvári betonelemgyár („házgyár”)

1967. november 11-én emléküléssel és díszelőadással ünneplik meg a kolozsvári magyar színháztársaság kezdetének 175. évfordulóját

1967. december 30-án felavatják a kolozsvári Rádióstúdió Donát úti épületét

1968 februárjától az új közigazgatási rendszerben Kolozsvár Kolozs megye székhelye

1968 februári közigazgatási beosztással Szamosfalvát Kolozsvárhoz csatolják

1968. április 4-én megnyílik a kolozsvári repülőtér új épülete

1968 májusában elkezdik a Györgyfalvi lakónegyed harmadik „mikrorajonjának” az építését

1968. július 18-án átadják az Állami Levéltár Farkas (Kogălniceanu) utcai új épületét

1968 augusztusában a közigazgatási átszervezés nyomán felszabadult épületek, irodák hasznosításáról döntenek; a Városi Művelődési Ház átköltözik a Fő térre, az Iparos Egylet egykori székházába; korábbi épületét, az Igazságügyi Palota Hunyadi (Ștefan cel Mare) tér felőli szárnyát megkapja az egyetem Közgazdasági Kara

1968. szeptember 7-én veszik használatba a Majális (Köztársaság) utcai Biológiai Kutatóközpont modern épületét

1968 őszén lebontják a Farkas (Kogălniceanu) utcai legnyugatibb egykori – földszintes – tanári lakás épületét, s helyére új szárnyat emelnek az Emil Racoviță Líceum részére

1968. november 9-én megalakul Kolozsvárt a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa nevű bábszerv megyei szervezete

1968 novemberében új diákváros építését kezdik el a Csillagvizsgáló (Observatorului) utca mellett

1968 végén a kolozsvári egyetemisták háromnyelvű (román, magyar, német) diákművelődési folyóiratot indítanak *Echinox* címmel

1968-tól tizenkét osztályosra emelik a középiskolát

1969-ben éri el a város lakossága a 200 000 főt

1969-ben kezdik el a Monostor (Moșilor) úti új poliklinika építését

1969. május 30-án megalakul az Írók Kolozsvári Egyesülete

1969. július 23-án átadják az új kolozsvári automata telefonközpontot

1969 júliusában kezdik el a fellegvári új szálloda (Belvedere, most Transilvania) építését

1969–1970-ben épül az új járványkórház a Pasteur (Iuliu Moldovan) utcában

1970-ben Kolozsvárt 6 trolibusz- és 18 autóbuszjárat működik, 7 járat a környező falvakat köti a városhoz

1970-ben létesül Kolozsvárt a magyar nyelvű könyveket is megjelentető Dacia Könyvkiadó, az ugyanakkor létrehozott bukaresti Kriterion Könyvkiadónak is fiókszerkesztősége működik a városban

1970 nyarán bezárják az óvári Corvin szállodát

1970–1971-ben 15 elméleti líceum van Kolozsvárt 5207 diákkal, összesen 168 osztállyal; közülük a magyar tannyelvű 53 osztályban 1488 tanuló jár; esti tagozatos 3800 diák, közülük 739 tanul magyar osztályban

1970. szeptember 20-án felavatják a Vörösmarty (Brașov/Brassó) utca és Attila (Andrei Mureșanu) út találkozásánál Ion Agârbiceanu írónak a Romul Ladea készítette mellszobrát

1970 decemberében elkezdik építeni a Monostori lakónegyed

1971. március 10-én román és magyar nyelvű Gaál Gábor-emléktáblát lepleznek le a Kossuth Lajos (akkor Lenin, ma 1989. december 21.) utca 20. számú házon

1971. március 27-ére elkészül a Számítási Központ Majális (Köztársaság) utcai új épülete

1971 decemberében átadják az első lakásokat a Monostori lakónegyedben

1972. október 22-én felavatják a kolozsvári műjégpályát

1972. október 31-én üzembe helyezik a Kiskazángyárat

1973. május 18-án kezd működni a Gyalu és Kolozsvár közt épített új ivóvízvezeték

1973. május 24-én felavatják Nicolae Bălcescu mellszobrát (Romul Ladea munkája) a róla elnevezett iskola előtt

1973. június 30-án, a „tanítók napján” leplezik le a Farkas (Kogălniceanu) utcában Romul Ladea *Erdélyi Iskola* című – Gheorghe Lazárt, Samuil Micut, Petru Maiort ábrázoló – szoborcsoportját, ugyanakkor a capitoliumi farkas szobrot áthelyezik a városháza előtti járdaszigetre

1973-ban érseki rangra emelik a görögkeleti püspökséget

1973–1974-ben Kolozsvárt 20 000 főiskolai hallgató tanul, közülük 13 000 a nappali tagozaton, 9669 diák otthonban kap szállást, 8000-en étkeznek a 7 diákkantinban

1974-re készül el a Fellegváron a szálloda (Belvedere, most Transilvania) épülete

1974 januárjában a statisztikai adatok szerint 214 812 személy él Kolozsvárt, ebből 104 899 a férfi, 109 913 a nő

1974 októberének közepén ünneplik Kolozsvár municípiummá nyilvánításának 1850. évfordulóját; erre az alkalomra jelenik meg a román történetírás akkori felfogását tükröző vaskos *Istoria Clujului* című kötet

1974. október 16-tól a város hivatalos elnevezését Cluj-Napocára változtatják

1974-ben lebontják a a Bánffy-palota belső udvarát elfoglaló moziépületet (benne a Capitol majd Progresul/Haladás filmszínház működött)

1974-ben Kolozsvárt 300 utca van, ezekből 119 kilométernyi aszfaltozott, a hidak száma 58, a vízvezetékhalózat 270, a csatornahálózat 153 kilométert tesz ki

1974-ben helyezik a Ion Vlasiu készítette Horea–Cloșca–Crișan emlékművet a Rákóczi (most Eremia Grigorescu) út elejére

1975-ben állítják fel a Bethlen-bástya elé Mihály vajda csatlósának, Baba Novacnak a Virgil Fulicea készítette 1,80 m magas bronzszobrát

1975-ben épül az Állomás tér mellett a négysávos vasúti felüljáró híd, valamint a kisállomás

1976. október 29-én helyezik el Bánffy Miklós író-politikus Budapesten exhumált hamvait a Házsongárdi temető iktári Bethlen-kriptájába

1976-ban állítják fel a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházépület előtt Ovidiu Maitec Eminescu-szobrát

1976-ban leplezik le a Marius Butunoiu készítette Mihály vajda bronz lovas szobrot a Széchenyi (Mihai Viteazul) téren

1977-ben a tanügyi átszervezéskor a Brassai Sámuel Líceumot (volt Unitárius Kollégium) ipari líceummá, a 3-as számú Líceumot (volt Református Leánygimnázium) általános iskolává minősítik

1977–1980 között épül a Bácsi úton (Maxim Gorkij utca 72. sz.) a kerekdombi református templom

1978 januárjában a kolozsvári utcák 328 km-t tesznek ki

1978-ban épül a Széchenyi téri vásárcsarnok

1980. április 4-én – a három évvel korábban kötött államközi egyezségeknek megfelelően – megnyílik a kolozsvári magyar főkonzulátus

1980 szeptemberében az Ady–Șincai Líceum (volt Református Kollégium) régi épületének az udvarán lévő, az első világháború hősi halottainak neveit megörökítő emléktáblát az igazgató összetöreti

1980 őszen Kolozsvárt 60 387 lakást tartanak nyilván

1980–1985 között az egykori Kül-Magyar utcai és Kül-Közép utcai hóstátokat lebontják, helyükre tömbházak épülnek

1981. április 1-jétől önálló Szívgyógyászati Klinika létesül Kolozsváron a Poliklinika épületében

1986-ban állítják fel a Hunyadi (Ștefan cel Mare) téri színházépület elé Romul Ladea egész alakos Lucian Blaga szobrát

1987-ben néhány utcanév újabb módosítására kerül sor

1987-ben megindul a villamosközlekedés a Monostor negyed–Állomás–keleti iparnegyed útvonalon

1988. június 28-án kelt bukaresti utasításra bezárják a kolozsvári magyar főkonzulátust

1988 szeptemberében kibővítik a Kuun Géza (Crișan) utcai Kismezői temetőt

1989. december 21-én délután és este a „forradalom” kitörésekor Kolozsvárt 26 személy – köztük magyarok is – esik a karhatalmi erők sortüzeinek áldozatául

1989. december 23-ától a korábbi pártlap, az *Igazság* független napilappá alakul, *Szabadság* címmel jelenik meg

1989. december 23-án a román nyelvű addigi megyei pártlap, a *Făclia* is címet és jelleget változtat: *Adevărul*, majd *Adevărul de Cluj* címmel jelenik meg

1989. december 24-én kerül nyilvánosságra a 15 kolozsvári magyar értelmiségi megfogalmazta *Hívó Szó* című kiáltvány a *Szabadságban*, ennek nyomán alakul meg a Magyar Demokrata Tanács, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség csírája

1990. január 21-én megalakul a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság

1990-től az *Utunk* helyébe a *Helikon* című irodalmi folyóirat lép

1990. február 11-én indul a *Keresztény Szó* című római katolikus heti-, majd havilap

1990. február 23-án újjáalakul az 1948 áprilisában megszüntetett Erdélyi Kárpát-Egyesület, az EKE

1990 májusában újra megalakul az 1949-ben felszámolt Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara

1990. július 15-től Kolozsváron adják ki a márciusban Marosvásárhelyen alapított *Üzenet* című református egyházkerületi havilapot

1990. október 1-jén ünnepélyesen megnyitják a Református Szemináriumi Líceumot, mely a Református Kollégium hagyományait szándékozik továbbvinni

1990 őszén indul be a Protestáns Teológiai Intézet mellett a Református Pedagógiai Fakultás vallástanárok képzésére, ez utóbb a Babeş–Bolyai Egyetem karává válik

1990. október 27-én – a 44 évi kényszerszünet után tartott – közgyűléssel újjáalakul az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az EME

1990 decemberében lebontják a katedrális előtti és mögötti szovjet emlékműveket, a bronztankot a Hősök temetőjébe szállítják

1990-ben felszámolják a volt Református Kollégium, Ady–Şincai Líceum magyar tagozatát, az iskola elnevezéséből is törlik Ady nevét

1990-től újra beindul a líceumi tagozat a volt Református Leánygimnázium, ekkortól 3-as számú Elméleti Líceum keretében; 1991-től itt folyik a magyar tanítóképzés is

1991 márciusától a monostori „kálvária” templomot az ortodoxok a katolikusokkal közösen használják

1991 áprilisában megindul az Erdélyi Kárpát-Egyesület turisztikai és természetvédelmi folyóirata, az *[Erdélyi] Gyopár*

1991. április 20-án a brassói közgyűléssel újjáalakul a kolozsvári székhelyű Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE

1991. november 26-án a kolozsvári Szívklinikán végrehajtják az első nyíltszív-műtétet

1991 őszén Református Egészségügyi Technikum létesül hároméves képzési idővel

1991-ben indul a *Vasárnap* című katolikus családi hetilap

1992. február 15-én Mikó (Clinicilor) utcai székhellyel megkezdí működését a Heltai Gáspár Könyvtári Alapítvány

1992 februárjában tartják az első demokratikus helyhatósági választásokat az országban; Kolozsvár tanácsába 7 magyar kerül be a Romániai Magyar Demokrata Szövetség

képviselőjeként; a város polgármestere a Román Nemzeti Egységpárt jelöltje, Gheorghe Funar lesz, ezzel elkezdődik a „Funar-korszak” Kolozsvárt

1992 tavaszán ismeretlen egyének „lefejezik” a Szentpéter-i templom mögötti fogadalmi oszlop tetején álló Mária-szobrot

1992. november 30-án Kolozsvár polgármestere – minden tiltakozás, gyertyás tüntetés ellenére – újra a Mátyás-szobor talapzatára téteti az 1932-es Iorga-féle kegyeletsértő román feliratot

1992. december 6-án, vasárnap a főtéri Szent Mihály-templomban tartott ökumenikus istentisztelet keretében több ezer ember tiltakozik a Mátyás-szobor meggyalázása ellen, az istentisztelet után néma körmenetben megkerülik a templomot

1992 decemberében elkezdődik az utcák román nemzeti szempontú átkeresztelési sorozata; minden tiltakozás ellenére egyre több magyar vonatkozású utcanevet változtatnak meg

1992 decemberének elején megünneplik a kolozsvári magyar színház alapításának kétszázadik évfordulóját, a háromnyelvű emléktábla elhelyezését az egykori közsínház helyén álló Egyetemiek Házára nem engedélyezik

1992-es népszámlálás szerint Kolozsvár lakossága 328 000 fő, ennek 75,67%-a (248 289 fő) román, 22,70%-a (74 483 fő) magyar, 1%-a (3251 fő) cigány, 0,35%-a (1136 fő) német, 0,11%-a (353 fő) zsidó, 0,17% más nemzetiségű

1993-ban a Brassai Sámuel Líceum mellett unitárius, a Báthory István (volt piarista) Líceum mellett római katolikus „szemináriumi líceum” létesül

1993 szeptemberétől a kolozsvári 3-as számú Elméleti Líceum (volt Református Leánygimnázium) Apáczai Csere János nevét viseli

1993 október-novemberében nyilvánvalóvá válik, majd országos botrányra növekszik a Caritas nevű pilótajáték csődje

1993. december 1-jén leplezik le a Bocskai (utóbb Győzelem, most Avram Iancu) téren Ilie Berindei művészi szempontból igen vitatott Avram Iancu-emlékművét

1993 decemberében Kolozsvárt az „1989-es decemberi forradalom mártír városa” címmel tüntetik ki

1994 januárjában az Amerikai Egyesült Államok bukaresti nagykövetsége információs irodát nyit Kolozsváron

1994. január 22-én a kolozsvári magyarság harangzúgástól kísért néma tüntetéssel tiltakozik a főtéri Mátyás-szobor előtt a polgármester által kilátásba helyezett szobor-költöztetések és -módosítások ellen (a latin Mathias Rex felirat helyére román névváltozatot tétetne, a szobor elé felállítaná a capitoliumi anyafarkas-szobrot, a Szent György-szobrot pedig a Farkas [Kogălniceanu] utcából visszatétené a Béke térre)

1994 májusában állítják fel és júniusában leplezik le a Deák Ferenc (Hősök) utca Fő tér felőli végén a száz évvel korábbi memorandista perre emlékeztető igen ízléstelen harangos, guillotinszerű emlékművet

1994. június 2-án Kolozsvár polgármestere levakoltatja a Főtér szegletén álló egykori Teleki-ház Bem-emléktábláját (szeptember végén a város magyar tanácsosai saját kezűleg takarítják azt le)

1994 júniusától kezdik tervezgetni a főtéri „régészeti” ásatásokat

1994 júniusában a kolozsmonostori egykori apátsági „kálvária” templomot – minthogy felépült a negyed új ortodox temploma – a görögkeletiektől visszakapja a római katolikus egyház, rövidesen szakszerűen restaurálják

1994. június 22-én az erdélyi magyarság egyházi és politikai vezetői részvételével több ezren tüntetnek a Fő téren a Mátyás-szobor és a tér arculatának védelmében

1994. július 7-én – mikor sor kerül az ásatások megkezdésére – a város magyarsága kivonul a Fő tér veszélyeztetett részére megakadályozni a rombolást; durváskodó rendőrkordon veszi őket körbe

1994. augusztus 2-án, minden tiltakozás ellenére, rendőrkordontól biztosítva megkezdik a főtéri gödrök kiásását

1994. szeptember 17-én Kolozsvárt újjáalakul a Romániai Magyar Dalosszövetség

1994 szeptember-novemberében a Dacia Felix Bank, miután megvásárolta azt a Fő tér keleti során álló épületet, amelynek udvari szárnyát az egykori Wolphard–Kakas ház képezi, ennek még meglévő reneszánsz díszítésű „zodiákus termét” szakszerűtlenül, betonnal burkolja, s ezzel tönkreteszi

1994. november 6-án szentelik fel a Töközi Református Egyházközség Küküllő/Târnavelor utcai Murádin Katalin tervezte templomát

1995. március 15-től a *Szabadság* az első magyar napilap, mely felkerül az internetre

1995 májusának végén Kolozsvárt tartja a Romániai Magyar Demokrata Szövetség IV. kongresszusát

1995. június 25-én szentelik fel a Bulgária telepi Református Egyházközség Arad/Luther utcai Zakariás Attila tervezte templomát

1995 szeptemberében a Fő téren már a harmadik kutatási zóna régészeti ásatásait kezdik el

1995 októberében Kolozsvár új címet kap, amelyben nincs utalás az itteni magyar múltra

1995 novemberében a Fellegvár város felőli szélére felállítják a Virgil Salvanu tervezte 26 m magas fémkeresztet

1995 decemberében a Donát negyedi 4-es számú – volt természettudományi – Líceumot, melyben magyar tagozat is működik, a magyarellenességéről híres pedagógia professzorról és politikusról, Onisifor Ghiburól nevezik el

1996. január 15-én a polgármesteri hivatal román és angol nyelvű történelemhamisító emléktáblát helyezett a Mátyás király-szülőházra, a régi magyar bronztábla mellé

1996. március 15-én Kolozsvár polgármestere román és angol nyelvű történelemhamisító fémtáblát helyezett a Petőfi (Avram Iancu) utcai egykori Biasini Szálló kapuja mellé

1996. május 9-én felavatják a Bocskai (Avram Iancu) téren a katedrális mögött a Román Katona emlékművét

1996. június 20-án felszentelik az Erdélyi Református Egyházkerület Diakóniai Központjának Kézai (Ponorului) utcai épületét

1997 februárjában a városi tanács engedélyezi, hogy a McDonald’s és a Shell cégek Kolozsvárt terjeszkedjenek

1997. június 21-én bémálással összekötött szertartással felszentelik a nagyrészt renovált monostori „kálvária” templomot

1997 júliusában a városi tanács a műjégpálya szomszédságában (Várostó, ma T. Mihali utca) tágas területet utal ki a Babeş–Bolyai Egyetemnek új épületek emelésére

1997. július 10-én új székházba, a Ferenc József (Horea) út eleji Astoria Szálló átalakított épületébe költözik a Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági Kamara

1997. július 23-án a magyar és a román külügyminiszter megnyitja a református egyház főtéri épületében elhelyezett Magyar Főkonzulátust; két nap múlva a polgármesteri hivatal ellopítja a házról a magyar zászlót

1997. november 21-én megemlékezéseket tartanak a kolozsvári tudományegyetem alapításának 125. évfordulója alkalmából

1997. november 22-én nyitják meg a Román Kereskedelmi Bank Malom (G. Baritiu) utcában épült modern székházát

1998. február 20-án a bukaresti Ítéltábla a görög katolikusoknak ítéli az 1948 óta ortodoxoktól használt egykori minorita templomot, március 13-án reggel a görög katolikusok a templomot visszafoglalják

1998. március 20-án 1500 ortodox pap tart körmenetet Kolozsvár belvárosában tiltakozva a minorita templom görög katolikus kézre kerülése ellen

1998. május 10-én leleplezik a Szent György (Lucian Blaga) téri Diákművelődési Ház bejárata előtti Octavian Goga-mellszobrot

1998. május 15-én tűzoltó-múzeum nyílik a Tűzoltó toronyban

1998 júniusában francia konzulátusi információs iroda nyílik Kolozsvárt

1998 október-novemberében lebontják a Kossuth Lajos (1989. december 21.) utcai unitárius papilak – egyház által eladott – épületét, helyére 1999. szeptember 1-jére felépül a Török–Román Bank székháza

1998. december 1-jén a polgármesteri hivatal feliratos „alapkövet” helyeztet el a Fő téren, a Nemzeti Bank épületével szemben levő járdára, a még tátongó „régészeti kutatógödör” elé: oda fogják felállítani eredeti méretben Traianus oszlopának a másolatát

1998 végén kezdik el felszerelni az új fehér alapú utcanév-táblákat és házsímmatokat (a régebbiek kék alapúak voltak)

1999. január 24-én a Postakert (Cuza Vodă) utca szegletén a polgármester leleplezi Alexandru Ioan Cuza román fejedelem mellszobrát

1999 áprilisában ünneplik meg a volt Római Katolikus Főgimnázium alapításának 420. évfordulóját, s a tanintézet engedélyt kap, hogy hivatalosan is viselhesse alapítójának, Báthory Istvánnak a nevét

1999 júliusában kormányrendelettel visszaadják az Unitárius Egyháznak a Brassai Sámuel Líceum, az Erdélyi Református Egyházkerületnek a Gheorghe Şincai Líceum épületeit

1999 augusztusában, előzetes engedélyezések nélkül, a polgármester utasítására lebontják a Deák Ferenc (Hősök) utca 24–26. számú műemlékjellegű házakat, hogy oda ortodox templomot építsenek

1999 augusztusában bezárják a város egyik legrégebbi ipari egységét, a Clujana (volt Renner, Dermata, Herbák János) bőrgyárat

1999. szeptember 19-én adják át a kolozsmonostori „kálvária” templom restaurálójának a nemzetközi Europa Nostra-díjat

1999. szeptemberében – a zsidó hitközség elnöke szerint – Kolozsvárt már csak 300 zsidó él

1999. október 29-én megindul a *Krónika* című erdélyi magyar közéleti napilap

1999 végén befejezik a Monostor (Moșilor) út 25. szám alatti kis görögkeleti templom építését

1999-ben Kolozsvárnak 11 testvérvárosa van: Dijon, Nantes (Franciaország), Köln (Németország), Columbia (Amerikai Egyesült Államok), Zágráb (Horvátország), Pécs (Magyarország), Beér-Sevá (Izrael), Csengcsou [Zhengzhou] (Kína), Szuvon (Dél-Korea), Makati (Fülöp-szigetek), Chacao-Caracas (Venezuela)

2000 januárjában – a statisztikai közlemény szerint – Kolozsvár lakossága 313 000 fő

2000. február 21-én bejegyzik az erdélyi magyar magánegyetem megszervezésére létrehozott Sapientia Alapítványt

2000. augusztus 27-én a lutheránus templomban megemlékeznek Reményik Sándor költő és főgondnok 110. születési évfordulójáról, a templom udvarán pedig leleplezik Vágó Gábor Reményik-szobrát

2000. szeptember 15–16-án a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében kétnapos Kolozsvár-konferenciát tartanak az EME és az EMKE szervezésében

2000. október 22-én kerül sor a Monostor negyedi új református templom felavatására

2000. október 25-én először jár Kolozsvárt a 90 éves Faludy György költő, irodalmi esten vesz részt a Bölcsészeti Kar nagytermében

2000. november 25-én – az EMKE-közyűlés alkalmából, halála félszázados évfordulóján – gróf Bánffy Miklós nevét megörökítő márványtáblát helyeznek a hamvait őrző iktári gróf Bethlen-kriptára

2000-ben fejezik be a görögkeleti katedrális restaurálását, s kiegészítését négy kisebb – az eredeti tervben is szereplő – toronnyal

Megjegyzés: a város lakosságának számára vonatkozó adatok igen ellentmondásosak még az újabb kiadványokban is; a számunkra legrealisabbnak tűnőket közöljük.

A fontosabb sporteseményekre vonatkozó adatokat László Ferenc sportújságíró bocsátotta rendelkezésünkre.

Könyvészet

- Szilágyi Sándor: *Kolozsvár évrája (krónikája)*. In: *Kolozsvári Naptár 1848*. 21–38.; 1849. 17–25.
- Köváry László: *Erdély krónikája 1849–1854. Erdélyi Naptár 1855*. 150–159.
- Kolozsvár részletes leírása és Erdélyország földrajza*. Az újabb növelészeti elvek szerint elemi és népiskolák második osztályának készítő Pánczél Ferenc. Kolozsvár 1865.
- Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*. Jegyzetekkel kísérte: Köváry László, bizottsági elnök. Kv. 1870.
- Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I–III. Bp. 1870–1888.
- Köváry László: *A kolozsvári piaczi templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése 1852–1886*. Kv. 1886.
- Köváry László: *A kolozsvári Sétatér keletkezése és fejlődése 1812–1886*. Kv. 1886.
- Kolozsvári Kalauz*. Szerkeszti és kiadja az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület Kolozs megyei osztálya. Kv. 1894.
- Emlékkönyv*. A kolozsvári Magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei. [Bp. 1903].
- Vezető Kolozsvár városában*. Szerkesztette: Riegler Gusztáv és Filep Gyula. Kv. 1903.
- Emlékkönyv Dr. Haller Károly működéséről*. Negyven éves tanári jubileuma alkalmából. Kolozsvár 1906.
- Kolozsvári cím- és lakásjegyzék 1914. évre*. Hivatalos adatok alapján összeállították: Pótor Dezső, Károli Gyula. Kv. 1914.
- Călăuza oraşului Cluj*. Întocmit de Petru Bortuş. Cluj 1923.
- Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Szerkesztik: dr. Sulyok István és dr. Fritz László. Kolozsvár 1930.
- Cluj–Kolozsvári kalauz és címtár*. Összeállította: ing. Orosz Ferenc. [Kv.] 1933.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Bp. 1941.
- Erdély magyar egyeteme*. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Kv. 1941.
- Ferenczi Sándor: *Kolozsvári útmutató*. Földtani, öslénytani, történelmi és természetrajzi vonatkozásokkal. Kv. 1941.
- Kolozsvár*. Egy magyar város ezer esztendeje. [Szerkesztették: Makkai László és Vásárhelyi Z. Emil.] Kv. 1942.
- Kristóf György: *Királyhágóninnen írók Erdélyben*. Kv. 1942.
- Kolozsvár leírása 1734-ből*. Szerkesztették: Péter Pál, idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város főlelküdt jegyzője. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Márkos Albert. Kv. 1944.
- Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végén*. Kv. 1946.
- Kolozsvár*. [Városismertető. Összeállította: Ştefan Pascu, Pataki József és Vasile Popa. Kv.] 1957.
- Bodea, Gh. I.–Fodor, L.–Vajda, L.: *Cluj. Pagini de istorie revoluţionară 1848–1971*. Cluj 1971.
- Istoria Clujului*. Sub redactia acad. prof. Ştefan Pascu. [Kv.] 1974.
- B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Buk. 1977.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I–III. Buk. 1981–1994.
- Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. I–II. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte: B. Nagy Margit. Buk. 1982.
- Țoca, Mircea: *Clujul baroc*. Cluj-Napoca, 1983.
- Kincses Kolozsvár*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta: Bálint István János. I–II. Bp. [1987].
- Erdély rövid története* Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Bp. 1989 .

Kolozsvári emlékirók 1603–1720. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította: Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta: Pataki József. Bukarest 1990.

A romániai magyar főiskolai oktatás. Múlt–jelen–jövő. [Kv. 1990]

Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1991.

Herepei János: *Bel-Farkas utca a XIX. században.* Művelődés 1991. 10. sz. 26–30.

Vincze Zoltán: *Kolozsvár története dióhéjban.* In: *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz.* Kv. 1992. 5–24.

Kiss András: *Források és értelmezések.* Buk. 1994.

Gaal György: *Magyarok utcája.* A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói. Kv. 1995.

Gaal György: *Tört kövön és porladó kereszten.* Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben. Kv. 1997.

Lőwy Dániel–Demeter János–Asztalos Lajos: *Kőbe írt Kolozsvár.* Emléktáblák, feliratok, címerek. Kv. 1996.

Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély.* I–II. Csíkszereda 1997.

Balázs Sándor–Schwartz Róbert: *Funar-korszak Kolozsváron.* A helyi sajtó tükrében 1992–1996. [Kv.] 1997.

Kolozsvári útitárs Kis kalauz a város megtekintéséhez. Összeállította Kerekes György. Kv. 1998.

Lőwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig.* Kolozsvár zsidó lakosságának története. Kv. 1998.

Sas Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom.* Kv. 1998.

Sas Péter: *A kolozsvári ferences templom.* Kv. 1999.

Sas Péter: *A kolozsvári piarista templom.* Kv. 1999.

80 de ani de la instaurarea administrației românești la Cluj-Napoca. Coordonarea lucrării: Dan Brudășcu. Cluj-Napoca 1999.

Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában.* A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kv. 2001.

Miklósi-Sikes Csaba: *Fényképezetek és műtermek Erdélyben 1839–1916.* Székelyudvarhely 2001.

Gaal György: *Kolozsvár.* Millenniumi kalauz. Kv. 2001.

Rövidítésjegyzék

AC	Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem anexarum. Ex articulis ab anno 1540 ad praesentem hucusque 1653 conclusis compilatae
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca
Adattár	Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szeged 1964–1997.
Balogh 1985	Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985.
BesztLt	KmOl Beszterce város levéltára
BMÖn	Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós Művei. Szöveggondozás, jegyzetek V. Windisch Éva. (Magyar Remekírók). Bp. 1980.
Bp.	Budapest
Buc.	București
Buk.	Bukarest
Céhiratok	Céhiratok gyűjteménye a KmOL-ban
CorpStat	Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen: Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. Bp. 1885.
Csizmadia 1942	Csizmadia Andor: Tizedesek a régi Kolozsváron. Kv. 1942.
DLtJk	KmOL Ds város levéltára. Jegyzőkönyv.
EM	Erdélyi Múzeum. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdasági- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye (Kolozsvár 1874–).
EOE	Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898.
ETF	Erdélyi Tudományos Füzetek
Fasc.	KvLt Fasciculi.
Jakab 1870	Jakab Elek: Kolozsvár története. I–III. Buda–Bp. 1870–1888.
JakabOkI	Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története. I–III. kötetéhez. Buda–Bp. 1870–1888
Jakó Emlékkönyv	Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kv. 1996.
Kelemen Emlékkönyv	Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kv./Buk. 1957.

KmOL	A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kv. (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj)
Kolozsvári emlékirók	Kolozsvári emlékirók.1603–1720. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest 1990.
Kv.	Kolozsvár
KvAKt	Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj)
KvLt	KmOL Kolozsvár város levéltára
KvSzám	KvLt Számadáskönyvek
KvTanJk	KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek
KvTJk	KvLt Törvénykezési jegyzőkönyvek
KvUPLt	Unitárius Püspökség levéltára, Kv.
Liber decreta	KvLt Diversa III/1. Liber decreta huius civitatis de necesariis ac utilibus negotiis, communibus dominorum senatorum ac centumpatrum suffragiis confirmata, perpetuisque semper futurus observanda continens Anno Domini MDLXXXIII (tartalmazza a Polgárkönyvet is 1584–1614)
Lt	Levéltár
MHHS	Monumenta Hungariae Historica Scriptores.
MOL	Magyar Országos Levéltár
MOL EKFLt	Magyar Országos Levéltár Erdélyi Királyi Főkormánysház Levéltára
Pap 2000	Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc., Buk.–Kv. 2000.
SZT	Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–VII. Szerk. Szabó T. Attila. VIII–X. Vámszer Márta. Buk. – Bp. – Kv. 1975–2000.